

К. МАРКС
і
Ф. ЕНГЕЛЬС

ДРУКУЄТЬСЯ
ЗА ПОСТАНОВОЮ
ЦЕНТРАЛЬНОГО КОМІТЕТУ
КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ
РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ

Пролетарии всех стран, соединяйтесь!

ИНСТИТУТ МАРКСИЗМА-ЛЕНИНИЗМА при ЦК КПСС

К. МАРКС
И
Ф. ЭНГЕЛЬС

СОЧИНЕНИЯ

Издание второе

ГОСУДАРСТВЕННОЕ ИЗДАТЕЛЬСТВО
ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ
Москва • 1961

Пролетарі всіх країн, єднайтеся!

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ при ЦК КІРС

К. МАРКС і Ф. ЕНГЕЛЬС

ТВОРИ

ВИДАВНИЦТВО
ПОЛІТИЧНОЇ ЛІТЕРАТУРИ УКРАЇНИ
Київ · 1964

К. МАРКС
i
Ф. ЕНГЕЛЬС

ТОМ
24

ВІД ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ
при ЦК КПРС

Двадцять четвертий том Творів К. Маркса і Ф. Енгельса містить у собі другий том «Капіталу» Маркса, а також передмови Енгельса до першого і другого німецьких видань.

Це видання другого тома «Капіталу» є перекладом з другого німецького видання, що вийшло в 1893 р. за редакцією Енгельса. Як і в попередньому виданні російською мовою (1939 р.), за основу було взято переклад за редакцією І. І. Скворцова-Степанова.

При підготовці цього видання у згаданій переклад (видання 1939 р.) внесено значну кількість поправок, деякі з них мають суттєвий характер. Звірка тексту першого і другого німецьких видань з рукописами Маркса і з остаточним рукописом, відредагованим і підготовленим Енгельсом до набору, в багатьох випадках дала можливість виявити й усунути ряд описок і друкарських помилок, що вкралися в друге німецьке видання. Разом з тим заново були звірені з першоджерелами всі цитати і посилання, перевірені фактичні дані і підрахунки, причому виправлені випадкові неточності. В цьому виданні враховані всі зроблені В. І. Леніним переклади уривків з німецьких видань другого тома «Капіталу», які він цитує у своїх творах, а також використано ленінський переклад окремих виразів і термінів.

В новому виданні другого тома «Капіталу» подано редакційні примітки і покажчики: іменний, цитованої і згадуваної літератури, наявних російських перекладів цитованих і згадуваних книг, предметний.

Підрядкові примітки Маркса і Енгельса, як і в німецькому виданні 1893 р., позначені номером з круглою дужкою. Лише окремі примітки Енгельс підписав своїми ініціалами. На відміну від авторських приміток, редакційні примітки, вміщені під рядком, позначаються зірочкою з поміткою «*Red*», а редакційні примітки, вміщені в кінці тома,— номерами без дужки.

Окремі місця в авторському тексті і в наведених цитатах, взяті в круглій дужці, належать Марксу. В фігурних дужках міститься текст Енгельса, вставлений ним при підготовці рукописів Маркса до друку.

Невелика кількість німецьких слів або спеціальних термінів, що важко перекладаються, подані поряд з їх перекладом на мові оригіналу (в квадратних дужках).

К. МАРКС

КАПІТАЛ

КРИТИКА ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ

ТОМ ДРУГИЙ

КНИГА II: ПРОЦЕС ОБІГУ КАПИТАЛУ

ВИДАНИЙ ЗА РЕДАКЦІЮ ФРІДРІХА ЕНГЕЛЬСА

ПЕРЕДМОВА

Підготувати до друку другу книгу «Капіталу» і до того ж так, щоб вона становила, з одного боку, зв'язний і по можливості закінчений твір, а з другого боку, твір виключно автора, а не редактора,— це було нелегкою роботою. Численність рукописів, що зазнавали переробки і мали здебільшого фрагментарний характер, утруднювала завдання. Лише один єдиний рукопис (рукопис IV) — в тій частині, яка включена в книгу — був цілком підготовлений для друку, однак більша частина і цього рукопису виявилася застарілою в результаті пізніших переробок. Головна маса матеріалу, хоч і була здебільшого опрацьована по суті, але не оброблена стилістично; матеріал викладений такою мовою, якою Маркс звичайно складав свої виписки: недбалий стиль, фамільярні, часто грубогумористичні вислови та звороти, англійські і французькі технічні назви, часто цілі фрази і навіть сторінки по-англійськи; це — запис думок у тій формі, в якій вони в тому чи іншому випадку розвивалися в голові автора. Поряд з окремими, ґрунтовно викладеними частинами, інші, не менш важливі, тільки намічені; фактичний матеріал для ілюстрацій зібраний, але ледве згрупований, не кажучи вже про обробку; в кінці розділу, прагнучи швидше перейти до наступного, Маркс часто ставив лише кілька уривчастих фраз, які намічали розвиток думки, залишений тут незакінченим; нарешті, відомий почерк, розібрати який часом не міг сам автор.

Я обмежився, по можливості, буквральним відтворюванням рукописів, змінюючи в стилі тільки те, що змінив би сам Маркс, і вставляючи лише деякі пояснювальні речення і переходи там,

де це було абсолютно необхідно і де крім того смисл не викликав ніяких сумнівів. Положення, тлумачення яких викликало хоча б тільки найменший сумнів, я вважав за краще друкувати дослівно. Зроблені мною переробки і вставки не становлять загалом і десяти друківаних сторінок, до того ж усі вони лише формального характеру.

Простий перелік залишеного Марксом рукописного матеріалу для книги II показує, з якою незрівнянною сумлінністю, з якою строгою самокритикою він прагнув розробити до повної досконалості свої великі економічні відкриття, перш ніж опублікувати їх; ця самокритика лише рідко залишала йому можливість пристосовувати виклад за змістом і за формою до його кругозору, який раз у раз ширшав внаслідок нових досліджень. Цей матеріал складається ось з чого.

Насамперед є рукопис «До критики політичної економії» в 23 зошитах, що становлять 1472 сторінки на чверть аркуша, написаних з серпня 1861 р. по червень 1863 року. Він є продовженням першого випуску, опублікованого під такою ж назвою в Берліні в 1859 році¹. На сторінках 1—220 (зошити I—V), а потім знов на сторінках 1159—1472 (зошити XIX—XXIII) трактуються теми, досліджені в книзі I «Капіталу», починаючи з перетворення грошей в капітал і до кінця; рукопис є перша з наявних редакцій цієї книги. На сторінках 973—1158 (зошити XVI—XVIII) трактується про капітал і прибуток, про норму прибутку, про купецький капітал і грошовий капітал, отже, про такі теми, які згодом були розвинуті в рукопису, віднесеному до книги III. Навпаки, теми, що увійшли до книги II, а також дуже багато тем, розглянутих пізніше в книзі III, ще не були тут спеціально опрацьовані. Вони розглядаються побіжно, особливо у відділі, що становить головну частину рукопису: сторінки 220—972 (зошити VI—XV) — це «Теорія додаткової вартості». Цей відділ містить у собі докладну критичну історію центрального пункту політичної економії, теорії додаткової вартості, і, крім того, у формі полеміки з попередниками, тут викладається більша частина тих пунктів, які згодом досліджені спеціально і в логічному зв'язку в рукопису, що стосується до книг II і III. Я лишаю за собою право опублікувати критичну частину цього рукопису у вигляді книги IV «Капіталу»², причому з нього будуть вилучені численні місця, вже вичерпані в книгах II і III. Хоч який дорогоцінний цей рукопис, однак для цього видання книги II його не довелося використати.

Наступним за часом завершення є рукопис книги III. Він написаний, принаймні в більшій своїй частині, в 1864 і 1865

Das Kapital.

Kritik der politischen Oekonomie.

Von

Karl Marx.

Zweiter Band.

Buch II: Der Cirkulationsprocess des Kapitals.

Herausgegeben von Friedrich Engels.

Das Recht der Uebersetzung ist vorbehalten.

Hamburg

Verlag von Otto Meissner.

1885.

ТИТУЛЬНА СТОРІНКА ПЕРШОГО НІМЕЦЬКОГО ВИДАННЯ
II ТОМА «КАПІТАЛУ»

роках. Лише після того, як він в основному був готовий, Маркс приступив до обробки книги I, надрукованого в 1867 р. першого тома. Цей рукопис книги III я тепер обробляю для друку.

З дальшого періоду — після появи книги I — для книги II є чотири рукописи in folio *, перенумеровані самим Марксом з I по IV. З них рукопис I (150 сторінок), що належить, як можна припускати, до 1865 р. або 1867 р., становить першу самостійну, але більш-менш уривчасту обробку книги II в її теперішній побудові. З цього рукопису також нічим не довелося скористуватись. Рукопис III почасти складається із збірки цитат і посилань на зошити Маркса з виписками, — все це стосується здебільшого до першого відділу книги II, — почасти він являє собою обробку окремих пунктів, особливо критику положень А. Сміта про основний і оборотний капітал і про джерело прибутку; далі йде виклад відношення норми додаткової вартості до норми прибутку, що стосується до книги III. Посилання дали мало нового; розробки окремих пунктів як для книги II, так і для книги III виявилися зайвими внаслідок пізніших редакцій, отже, їх здебільшого також довелося लिшити осторонь. — Рукопис IV є підготовлена до друку обробка першого відділу і перших розділів другого відділу книги II, і там, де це потрібно було, його використано. Хоч виявилось, що він написаний раніше, ніж рукопис II, однак внаслідок того, що він більш закінчений щодо форми, ним з успіхом можна було скористатися для відповідної частини книги; при цьому виявилось, що досить зробити лише кілька доповнень з рукопису II. — Цей останній рукопис являє собою єдину до деякої міри закінчену обробку книги II; він помічений 1870 роком. У замітках для остаточної редакції, про які буде згадано далі, прямо сказано: «В основу має бути покладена друга редакція».

Після 1870 р. знов настала пауза, зумовлена головним чином хворобливим станом Маркса. Як завжди, він заповнював цей час студіюванням; агрономія, американські і особливо російські земельні відносини, грошовий ринок і банки, нарешті природничі науки: геологія і фізіологія, і особливо самостійні математичні праці становлять зміст численних зошитів Маркса з виписками, що припадають на цей час³. На початку 1877 р. він відчув себе в такій мірі здоровим, що знову міг приступити до своєї основної роботи. Кінцем березня 1877 р. помічені посилення і замітки з вищезгаданих чотирьох рукописів, які стали основою для тієї нової обробки книги II, початок якої міститься в рукопису V (56 сторінок in folio). Він містить у собі

* — форматом в 1/2 друкованого аркуша. Ред.

перші чотири розділи і ще мало оброблений; істотні пункти розглядаються в примітках під текстом; матеріал скоріше зібраний, ніж просяяний, але цей рукопис V є останнім повним викладом цієї найважливішої частини першого відділу. — Першою спробою зробити з нього рукопис, готовий до друку, є рукопис VI (написаний в період після жовтня 1877 р. і до липня 1878 р.); в ньому тільки 17 сторінок на чверть аркуша, які становлять більшу частину першого розділу; другою — і останньою — спробою є рукопис VII, який складається тільки з 7 сторінок in folio і помічений «2 липня 1878 року».

В цей час для Маркса, очевидно, стало ясно, що, коли в стані його здоров'я не стануться докорінні зміни, йому ніколи не вдасться закінчити обробку книг II і III до такої міри, щоб вона задовольняла його самого. Справді, рукописи V — VIII надто часто мають сліди напруженої боротьби з гнітючим хворобливим станом. Найважча частина першого відділу була наново перероблена в рукопису V; решта першого і весь другий відділ (крім розділу сімнадцятого) не становили скільки-небудь значних теоретичних труднощів; навпаки, третій відділ, відтворення і обіг суспільного капіталу, як йому здавалось, настійно потребував переробки. А саме, в рукопису II відтворення трактувалося спочатку без урахування опосереднюючого його грошового обігу, а потім ще раз з урахуванням грошового обігу. Це слід було усунути і взагалі весь відділ треба було переробити так, щоб він відповідав кругозорові автора, який став ширшим. Так виник рукопис VIII, зошит всього на 70 сторінок на чверть аркуша; але як багато зумів Маркс вмістити в ці сторінки, показує порівняння з відділом III в друкованому вигляді, після виключення з нього місць, взятих мною з рукопису II.

І цей рукопис містить лише попередній розгляд предмета, причому мета полягала насамперед у тому, щоб установити і розвинути здобуті нові, порівняно з рукописом II, погляди, тоді як пункти, про які не можна було сказати нічого нового, були залишені осторонь. Значна частина розділу XVII другого відділу, яка, між іншим, в певній мірі стосується до третього відділу, була знов перероблена і розширена. В рукопису VIII нерідко переривається логічна послідовність, подекуди у вигляді є прогалини, і особливо в кінці він має зовсім фрагментарний характер. Але те, що хотів сказати Маркс, так чи інакше тут сказано.

Таким є матеріал для книги II, з якого я, як сказав Маркс своїй дочці Елеонорі незадовго до своєї смерті, повинен був «що-небудь зробити». Я прийняв це доручення в найвужчих

його рамках; де тільки було можливо, я обмежив свою роботу простим вибором між різними редакціями; до того ж так, що в основу завжди клав останню з наявних редакцій, звряючи її з більш ранніми. Справжні труднощі, тобто не тільки технічні, становили при цьому лише перший і третій відділи, але зате це були немалі труднощі. Я старався їх розв'язувати виключно в дусі автора.

Цитати в тексті я здебільшого перекладав там, де вони наводяться на підтвердження фактів, або там, де оригінал доступний всякому, хто хоче ґрунтовно розібратися в справі, наприклад, при цитуванні А. Сміта. Це було неможливо тільки в розділі X, тому що тут прямо критикується англійський текст.— При цитуванні з книги I «Капіталу» посилання зроблені на сторінки другого видання, останнього видання, що з'явилось ще при житті Маркса.

Крім першої розробки окремих питань в рукопису «До критики політичної економії», крім згаданих частин рукопису III і кількох коротких заміток, зроблених де-не-де в зошитах з виписками, для книги III є лише: згаданий рукопис in folio 1864—1865 pp., розроблений майже з такою ж повнотою, як рукопис II книги II, і, нарешті, зошит 1875 року: відношення норми додаткової вартості до норми прибутку, викладене математично (в рівняннях). Підготовка цієї книги до друку швидко посувається вперед. Наскільки я можу поки що судити, вона становитиме головним чином тільки технічні труднощі,— звичайно, крім деяких дуже важливих відділів.

Тут доречно спростувати обвинувачення проти Маркса, яке спочатку поширювалося нишком і тільки окремими особами, а тепер, після його смерті, проголошується як безперечний факт німецькими катедер-соціалістами, державними соціалістами, а також їх прихильниками: обвинувачення, нібито Маркс вчинив плагіат у Родбертуса. В іншому місці ¹⁾ я вже висловив найнеобхідніше з цього приводу, але тільки тут я можу навести вирішальні докази.

Наскільки я знаю, це обвинувачення вперше зустрічається в книзі Р. Мейєра «Emancipationskampf des vierten Standes», на сторінці 43:

«З цих опублікованих праць» (праць Родбертуса, що належать до другої половини тридцятих років) «Маркс, як це можна довести, почерпнув більшу частину своєї критики».

¹⁾ В передмові * до праці Карла Маркса «Злиденність філософії. Відповідь на «Філософію злиднів» п. Прудона». Переклад на німецьку мову Е. Бернштейна і К. Кауцького. Штутгарт, 1885.

Поки не наведено дальших доказів, я, звичайно, можу припускати, що вся «доказовість» цього твердження зводиться до того, що Родбертус запевнив у цьому п. Мейєра.— В 1879 р. на сцену виступає сам Родбертус⁵ і пише Й. Целлеру (Тюбінгенський журнал «Zeitschrift für die gesammte Staatswissenschaft», 1879, S. 219), посилаючись на свою працю «Zur Erkenntniß unsrer staatswirtschaftlichen Zustände» (1842), ось що:

«Ви побачите, що це» {розвинуті в цій праці думки} «вже дуже непогано використано... Марксом, який мене, звичайно, не цитує».

Слідом за ним, це, не вагаючись, повторює і його посмертний видавець Т. Козак («Das Kapital» von Rodbertus. Berlin, 1884, Einleitung, S. XV).— Нарешті, у виданих в 1881 р. Р. Мейєром «Briefe und sozialpolitische von Dr. Rodbertus-Jagetzow» Родбертус прямо говорить:

«Тепер я бачу, як мене *пограбували* Шеффле і Маркс, причому вони не називають мене» (лист № 60, стор. 134).

А в іншому місці претензія Родбертуса набуває виразнішого вигляду:

«Звідки *виникає додаткова вартість* капіталіста, це я показав у моєму третьому соціальному листі *по суті цілком так само*, як Маркс, тільки коротше і ясніше» (лист № 48, стор. 111).

Про всі ці обвинувачення в плагиаті Маркс ніколи нічого не знав. В його примірнику «Emancipationskampf» була розрізана тільки частина, що стосується Інтернаціоналу, решту книги розрізав уже я сам тільки після його смерті. Тюбінгенського журналу він ніколи не бачив. «Briefe etc.» до Р. Мейєра теж залишилися йому невідомими, і на це місце, що стосується «пограбування», мою увагу ласкаво звернув тільки в 1884 р. сам пан доктор Мейєр. Навпаки, лист № 48 Маркс знав; п. Мейєр був такий ласкавий, що подарував оригінал молодшій дочці Маркса. Маркс, до слуху якого, звичайно, дійшов тасмничий шепіт про тасмні джерела його критики, які слід шукати у Родбертуса, показував мені цього листа, причому зауважив, що в ньому він має, нарешті, автентичне свідчення про те, на що власне претендує сам Родбертус; якщо він не твердить нічого більше, то для нього, Маркса, ці твердження не мають ніякої ваги, а якщо Родбертус вважає свій власний вклад коротшим і яснішим, то він може лишити йому цю присмність. Він дійсно вважав, що цим листом Родбертуса вся справа вичерпана.

Маркс тим більше міг так думати, що, як я точно знаю, вся літературна діяльність Родбертуса залишалась невідомою Марксу до 1859 р., коли його власна критика політичної економії була готова не тільки в основних рисах, але і в найважливіших подробицях. Свої економічні заняття Маркс почав у 1843 р. в Парижі вивченням великих англійців і французів; з німців він знав тільки Рау і Ліста, і цього йому було досить. Ні Маркс, ні я нічого не знали про існування Родбертуса, поки в 1848 р. нам не довелось критикувати в «*Neue Rheinische Zeitung*»⁶ його промови як берлінського депутата і його дії як міністра. Ми були так необізнані, що запитували рейнських депутатів, хто ж такий цей Родбертус, який раптом став міністром. Але й вони нічого не могли сказати нам про економічні праці Родбертуса. Навпаки, Маркс і без допомоги Родбертуса вже тоді дуже добре знав не тільки *звідки*, а й *як* «виникає додаткова вартість капіталіста», що доводять «Злиденність філософії»⁷ 1847 р. і лекції про найману працю і капітал⁸, прочитані в 1847 р. в Брюсселі і надруковані в 1849 р. в «*Neue Rheinische Zeitung*» в №№ 264—269. Тільки близько 1859 р. Маркс довідався від Лассаля, що існує також і економіст Родбертус, а потім знайшов його «третьій соціальний лист» у Британському музеї.

Такі є фактичні обставини. Як же стоїть справа з тим змістом, який Маркс нібито «вкрав» у Родбертуса?

«Звідки виникає додаткова вартість капіталіста»,— говорить Родбертус,— «це я показав у моєму третьому соціальному листі зовсім так само, як Маркс, тільки коротше і ясніше».

Ось де, виходить, центральний пункт: теорія додаткової вартості; і справді, не можна вказати, що ще з Маркса міг би Родбертус рекламувати як свою власність. Отже, Родбертус проголошує себе тут справжнім автором теорії додаткової вартості, яку Маркс у нього вкрав.

Що ж говорить нам третій соціальний лист про виникнення додаткової вартості? Він просто говорить, що «рента», під якою Родбертус розуміє і земельну ренту і прибуток разом, утворюється не від «накидки вартості» до вартості товару, а

«внаслідок того відрахування вартості, якого зазнає заробітна плата, іншими словами — внаслідок того, що заробітна плата становить тільки частину вартості продукту»,

а при достатній продуктивності праці

«заробітна плата не повинна дорівнювати природній міновій вартості продукту праці для того, щоб від цієї останньої залишалася ще частина для заміщення капіталу» (!) «і для ренти»⁹.

Притому нам не кажуть, що таке ця «природна мінова вартість» продукту, при якій нічого не залишається для «заміщення капіталу», тобто, точніше, для заміщення сирового матеріалу і зношування знарядь.

На щастя, на нашу долю випало констатувати, яке враження справило на Маркса це епохальне відкриття Родбертуса. В рукопису «До критики і т. д.», зошит X, стор. 445 і далі, ми знаходимо: «Відступ. Пан Родбертус. Нова теорія земельної ренти». Третій соціальний лист розглядається тут тільки з цієї точки зору. З теорією додаткової вартості Родбертуса в її загальному вигляді покінчено іронічним зауваженням: «Пан Родбертус насамперед досліджує, як стоїть справа в країні, де володіння землею і володіння капіталом не відокремлені одне від одного, і приходять тут до *важливого* результату, що рента (під якою він розуміє всю додаткову вартість) просто дорівнює неоплаченій праці або тій кількості продуктів, у якій ця неоплачена праця виражається»¹⁰.

Капіталістичне людство створювало додаткову вартість уже протягом кількох століть і потроху прийшло до того, що стало розмірковувати про її виникнення. Перше розуміння її було розумінням, що впливало з безпосередньої купецької практики: додаткова вартість виникає з надбавки до вартості продукту. Цей погляд був пануючим у меркантилістів, але вже Джеймс Стюарт побачив, що при цьому те, що виграє один, неминуче мусить втрачати другий. Незважаючи на це, такий погляд існував ще довгий час, особливо серед соціалістів; але з класичної науки він був витіснений А. Смітом.

У «Wealth of Nations» (book. I, ch. VI) у нього говориться:

«Як тільки капітал (stock) нагромадився в руках окремих осіб, деякі з них, природно, будуть використовувати його для того, щоб дати роботу працьовитим людям, постачаючи їм сирові матеріали і засоби існування, з метою дістати *прибуток* через продаж продуктів їхньої праці або через те, що додано їхньою працею до вартості оброблюваних матеріалів... Та *вартість*, яку робітники додають до вартості сирових матеріалів, розпадається в цьому випадку на *дві частини*, з яких одна оплачує *їхню заробітну плату*, а друга оплачує *прибуток підприємця* на весь капітал, який він авансував у вигляді сирових матеріалів і заробітної плати»¹¹.

І трохи далі:

«З того часу, як вся земля в тій чи іншій країні перетворилася в приватну власність, землевласники, подібно до всіх інших людей, люблять пожинати там, де вони не сіяли, і вимагають ренти навіть за природні плоди землі...» Робітник «...мусить *віддавати землевласникові певну частину* того, що зібрано або створено його працею. Ця частина, або, що те саме, ціна цієї частини, становить *земельну ренту*»¹².

Маркс зауважує з приводу цього місця у вищезгаданому рукопису «До критики і т. д.», стор. 253: «Отже, додаткову вартість, тобто додаткову працю,— надлишок затраченої і уречевленої в товарі праці *над* оплаченою працею, отже, над працею, яка дістала свій еквівалент у заробітній платі,— А. Сміт розуміє як *загальну категорію*, у відношенні до якої прибуток у власному розумінні слова і земельна рента становлять тільки її відгалуження»¹³.

Далі, кн. I, розд. VIII, А. Сміт говорить:

«Як тільки земля стала приватною власністю, землевласник вимагає частку майже з усякого продукту, що його робітник може виростити на цій землі або зібрати з неї. Його земельна рента становить *перше відрахування з продукту праці, затраченої на обробіток землі*. Однак тільки в рідких випадках особа, що обробляє землю, має засоби утримувати себе до збирання врожаю. Її утримання звичайно авансується їй з капіталу (stock) її хазяїна, фермера, в якого не було б жодного інтересу наймати її, якби він, фермер, не *одержував частки продукту праці робітника* або якби його капітал не заміщувався йому разом з деяким прибутком. Цей прибуток становить *друге відрахування з продукту праці, яка затрачується на обробіток землі*. Таке саме відрахування для оплати прибутку робиться з продукту майже всякої іншої праці. В усіх галузях промисловості більшість робітників потребує хазяїна, який авансував би їм сирові матеріали для їх роботи, а також заробітну плату і життєві засоби до завершення роботи. Цей хазяїн ділить з робітниками продукт їхньої праці, або ту вартість, яку їхня праця додає до оброблюваних сирових матеріалів; ця частка і становить прибуток хазяїна»¹⁴.

Маркс робить до цього таке зауваження (рукопис, стор. 256): «Отже, А. Сміт прямо, не вагаючись, називає тут земельну ренту і прибуток на капітал звичайними *відрахуваннями з продукту робітника, або з вартості його продукту, рівної кількості праці, доданої ним до сирового матеріалу*. Але це відрахування, як раніш доводив сам А. Сміт, може складатися тільки з тієї частини праці, яку робітник додає до сирових матеріалів зверх тієї кількості праці, яка оплачує тільки його заробітну плату, або доставляє тільки еквівалент його заробітної плати; отже, це відрахування складається з додаткової праці, з неоплаченої частини праці робітника»¹⁵.

«Звідки виникає додаткова вартість капіталіста» і, крім того, додаткова вартість земельного власника, це знав, виходить, ще А. Сміт. Маркс прямо визнає це вже в 1861 р., тоді як це, очевидно, зовсім забули Родбертус і юрба його шанувальників, що ростуть як гриби під теплим літнім дощем державного соціалізму.

«Однак,— говорить далі Маркс,— додаткову вартість як таку Сміт не відокремив, у вигляді особливої категорії, від тих особливих форм, яких вона набуває в прибутку і земельній

ренті. Звідси в нього — а ще більше у Рікардо — багато помилок і недоліків у дослідженні»¹⁶.— Це положення буквально стосується Родбертуса. Його «рента» є просто сума земельної ренти і прибутку; про земельну ренту він склав собі цілком хибну теорію; прибуток він приймає без усякого перегляду в тій формі, в якій знайшов його у своїх попередників.— Навпаки, у Маркса додаткова вартість є *загальна форма* тієї суми вартості, яку без усякого еквівалента присвоюють власники засобів виробництва і яка за цілком особливими законами, вперше відкритими Марксом, розпадається на особливі, *перетворені* форми прибутку і земельної ренти. Ці закони викладаються в книзі III, в якій вперше буде показано, скільки проміжних ланок потрібно для того, щоб від розуміння взагалі додаткової вартості дійти до розуміння перетворення її в прибуток і земельну ренту, отже,— до розуміння законів розподілу додаткової вартості всередині класу капіталістів.

Рікардо іде вже значно далі від А. Сміта. Він засновує своє розуміння додаткової вартості на тій новій теорії вартості, яка в зародку є вже у А. Сміта, але яку майже завжди він забуває, коли справа йде про її застосування, і яка стала вихідним пунктом всієї наступної економічної науки. З положення про те, що вартість товарів визначається кількістю реалізованої в товарах праці, він виводить розподіл між робітниками і капіталістами тієї кількості вартості, яку додано працею до сирових матеріалів, її розпад на заробітну плату і прибуток (тобто в даному випадку додаткову вартість). Він показує, що вартість товарів залишається тією самою, хоч би як змінювалось відношення між цими двома частинами,— закон, для якого він допускає лише окремі винятки. Він навіть встановлює, хоч і в надто загальному розумінні, деякі основні закони, що стосуються взаємного відношення між заробітною платою і додатковою вартістю (взятою у формі прибутку) (Маркс. «Капітал», книга I, розд. XV, A¹⁷), і показує, що земельна рента є надлишок над прибутком, який відокремлюється при певних умовах.— Ні в одному з цих пунктів Родбертус не пішов далі від Рікардо. Внутрішні суперечності теорії Рікардо, через які загинула його школа, лишилися або зовсім невідомими Родбертусу, або привели його тільки до утопічних вимог («Zur Erkenntniß etc.», S. 130) замість економічних вирішень.

Вченню Рікардо про вартість і додаткову вартість не було потреби чекати «Zur Erkenntniß etc.» Родбертуса для того, щоб знайти соціалістичне використання. На стор. 609 першого тома «Капіталу» (2-е нім. вид.)¹⁸ цитуються слова: «The pos-

sessors of surplus produce or capital» * з твору: «The Source and Remedy of the National Difficulties. A Letter to Lord John Russel. London, 1821». Цей твір, на значення якого варто було б звернути увагу вже через один вислів: «surplus produce or capital», являє собою памфлет на 40 сторінок, видобутий Марксом із забуття; в ньому говориться:

«Скільки б не припадало капіталістові» (з точки зору капіталіста), «він може привласнювати тільки додаткову працю (surplus labour) робітника, тому що робітник повинен існувати» (стор. 23).

Але як живе робітник і, отже, якою великою може бути додаткова праця, привласнювана капіталістом, це величина дуже відносна.

«Якщо вартість капіталу зменшується не в такій пропорції, в якій зростає його маса, то капіталіст буде витискувати з робітника продукт кожної робочої години понад той мінімум, на який робітник може існувати... капіталіст може, кінець кінцем, сказати робітникам: ти не повинен їсти хліба, бо можна жити, харчуючись буяком і картоплею; і ми вже дійшли до цього» (стор. 24). «Якщо робітника можна довести до того, що він буде харчуватися картоплею замість хліба, то незаперечно вірно, що при цьому з його праці можна здерти більше; тобто якщо при харчуванні хлібом він змушений був для утримування себе і своєї сім'ї *затрачувати працю понеділка і вівторка*, то при харчуванні картоплею він буде одержувати для себе тільки *половину понеділка*, а друга половина понеділка і весь вівторок *звільняться* або на користь держави, або *для капіталіста*» (стор. 26). «Незаперечно (it is admitted), що сплачувані капіталістам проценти, чи то в формі ренти, позичкового процента чи підприємницького прибутку, сплачуються з праці інших» (стор. 23).

Отже, тут перед нами цілком «рента» Родбертуса, тільки замість «рента» сказано «проценти».

Маркс робить до цього таке зауваження (рукопис «До критики», стор. 852): «Цей маловідомий памфлет, який з'явився в той час, коли почав привертати до себе увагу «неймовірний писак» Мак-Куллох ¹⁹, є значним кроком вперед порівняно з Рікардо. Додаткову вартість або «прибуток», як її називає Рікардо (який часто називає її також і додатковим продуктом, surplus produce), або interest **, як називає її автор памфлета, цей автор прямо характеризує як surplus labour, додаткову працю, працю, яку робітник виконує даром, виконує понад ту кількість праці, якою заміщується вартість його робочої сили, тобто створюється еквівалент його заробітної плати. Як важливо було звести *вартість до праці*, цілком так само важливо було додаткову вартість (surplus value), яка представлена в *додатковому продукті* (surplus produce), звести до *додаткової*

* — «Власники додаткового продукту, або капіталу». Ред.

** — процент. Ред.

праці (surplus labour). По суті це було сказано вже А. Смітом і становить один з головних моментів того, що дав Рікардо. Але у них це ніде не висловлено і не зафіксовано в абсолютній формі»²⁰. Потім, на стор. 859 рукопису, говориться: «А втім, автор залишається в полоні тих економічних категорій, які він знайшов у своїх попередників. Як у Рікардо змішання додаткової вартості і прибутку приводить до неприємних суперечностей, так і в нього до таких самих суперечностей приводить те, що додаткову вартість він охрестив процентом на капітал. Щоправда, він стоїть вище від Рікардо в тому відношенні, що він, по-перше, зводить всяку додаткову вартість до додаткової праці, а по-друге, хоч і називає додаткову вартість процентом на капітал, разом з тим підкреслює, що під interest of capital * він розуміє загальну форму додаткової праці на відміну від її особливих форм — ренти, позичкового процента і підприємницького прибутку. Але назву однієї з цих особливих форм, interest, він знову-таки приймає як назву загальної форми. А цього досить, щоб знову впасти в економічну тарабарщину» (в рукопису вжито слово «slang»)»²¹.

Це останнє зауваження цілком і повністю стосується і нашого Родбертуса. І він залишається в полоні тих економічних категорій, які він знайшов у своїх попередників. І він охрестив додаткову вартість ім'ям однієї з її перетворених підпорядкованих форм: ренти, яку він до того ж зробив зовсім невизаочною. Результатом цих двох промахів було те, що він знову впадає в економічну тарабарщину, що, зробивши крок вперед у порівнянні з Рікардо, він критично не йде далі, а замість цього піддається спокусі зробити свою недороблену теорію, яка ще не звільнилася від шкаралупи, основою утопії, з якою він виступив, як і завжди, занадто пізно. Памфлет, що з'явився в 1821 р., уже повністю випередив «ренту» Родбертуса 1842 року.

Наш памфлет — тільки найшередровіший аванпост обширної літератури, яка в двадцятих роках використала теорію вартості і додаткової вартості Рікардо в інтересах пролетаріату проти капіталістичного виробництва і була буржуазію її власною зброєю. Весь оуенівський комунізм, оскільки він вступає в економічну полеміку, спирається на Рікардо. Але поряд з ним був ще цілий ряд письменників, з яких Маркс уже в 1847 р. у полеміці проти Прудона («Злиденність філософії», стор. 49²²) наводить лише деяких: Едмондса, Томпсона, Годекіна і т. д., і т. д., «і ще чотири сторінки і т. д.». З цієї величезної кількості

* — процентом на капітал. Ред.

ті творів я беру навмання тільки один: «An Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth, most conducive to Human Happiness, by William Thompson; a new edition, London, 1850». Цей твір, написаний в 1822 р., вперше побачив світ у 1824 році. Багатство, привласнюване непродуктивними класами, і в цьому творі всюди характеризується теж як відрахування з продукту робітника, і до того ж в досить сильних висловах.

«Постійне прагнення того, що ми називаємо суспільством, полягало в тому, щоб за допомогою обману або переконування, страху або примусу заставити продуктивного робітника виконувати працю за якомога меншу частку продукту його власної праці» (стор. 28). «Чому ж робітник не повинен одержувати абсолютно весь продукт своєї праці?» (стор. 32). «Цю винагороду, яку капіталісти здирають з продуктивного робітника під назвою земельної ренти або прибутку, вони вимагають за користування землею або іншими предметами... Оскільки всі фізичні речі, на яких або за допомогою яких неіснуючий продуктивний робітник, що не має нічого, крім своєї здатності виробляти, тільки й може проявляти цю свою продуктивну здатність,— оскільки цими речами володіють інші особи, інтереси яких протилежні інтересам робітника і згода яких є передумовою його діяльності,— то чи не залежить і чи не повинно залежати від ласки цих капіталістів, яку частку плодів його власної праці вони захочуть дати йому у винагороду за цю працю?» (стор. 125) «...частку у відношенні до величини *удержаного продукту*, чи називаються ці привласнені частки продукту податками, прибутком чи крадіжкою» (стор. 126) і т. д.

Признаюсь, я написав ці рядки не без деякого сорому. Я ще можу припустити, що антикапіталістична англійська література двадцятих і тридцятих років зовсім невідома в Німеччині, незважаючи на те, що Маркс ще в «Злиденності філософії» прямо вказував на неї, а дещо з неї — памфлет 1821 р., Рейнстона, Годскіна і т. д.— не раз цитував у першому томі «Капіталу». Але та обставина, що не тільки *literatus vulgaris* *, «який дійсно нічого не навчився» і у відчай хапається за поли сюртука Родбертуса, але й професор за посадою **, «який чваниться своєю вченістю», до такої міри забув свою класичну політичну економію, що серйозно закидає Марксові крадіжку у Родбертуса таких речей, які можна знайти вже у А. Сміта і Рікардо,— ця обставина доводить, як низько впала тепер офіційна політична економія.

Але в такому разі що ж нового сказав Маркс про додаткову вартість? Як це сталося, що теорія додаткової вартості Маркса справила таке враження, як удар грому з ясного неба, і до

* — вульгарний літератор (мається на увазі Р. Мейер). *Ред.*

** Енгельс має на увазі А. Вагнера. Критику Вагнера самим Марксом див. К. Маркс і Ф. Енгельс, Соч., т. 19, стор. 363—369. *Ред.*

того ж в усіх цивілізованих країнах, тоді як теорії всіх його соціалістичних попередників, в тому числі і Родбертуса, не зробили ніякого впливу?

Історія хімії може пояснити нам це прикладом.

Як відомо, ще наприкінці XVIII століття панувала флогістонна теорія, згідно з якою суть всякого горіння полягає в тому, що від горячого тіла відокремлюється друге, гіпотетичне тіло, абсолютна горюча речовина, яка дістала назву флогістону. Ця теорія була достатня для пояснення більшої частини відомих тоді хімічних явищ, хоч у деяких випадках вона пояснювала їх не без великої натяжки. Та ось в 1774 р. Прістлі описав різновидність повітря, «яку він знайшов настільки чистою або настільки вільною від флогістону, що порівняно з нею звичайне повітря здавалося вже зіпсованим». Він назвав її: дефлогістоване повітря. Незабаром після того таку саму різновидність повітря описав Шееле в Швеції і довів її наявність в атмосфері. Шееле знайшов також, що вона зникає, якщо в ній або у звичайному повітрі спалювати яке-небудь тіло, і через те назвав її вогневим повітрям [Feuerluft].

«З цих даних він зробив такий висновок, що сполука, яка утворюється при поєднуванні флогістону з однією із складових частин повітря (отже, при горінні), «є не що інше, як вогонь або теплота, яка зникає через скло»²⁾.

Прістлі і Шееле описали кисень, але вони не знали, що опинилося в них у руках. Вони «залишалися в полоні» флогістонних «категорій, які вони знайшли у своїх попередників». Елемент, якому судилося перевернути всі флогістонні погляди і революціонізувати хімію, пропадав у їхніх руках зовсім марно. Але незабаром після цього Прістлі, будучи в Парижі, повідомив про своє відкриття Лавуазьє, і Лавуазьє, керуючись цим новим фактом, знову дослідив усю флогістонну хімію і вперше відкрив, що нова різновидність повітря була новим хімічним елементом, що при горінні не таємничий флогістон *виділяється* з горячого тіла, а цей новий елемент *сполучається* з тілом, і таким чином, він уперше поставив на ноги всю хімію, яка в своїй флогістонній формі стояла на голові. І якщо навіть Лавуазьє й не описав кисню одночасно з іншими і незалежно від них, як він твердив згодом, то все ж по суті справи *відкрив* кисень він, а не ті двох, які тільки *описали* його, навіть не догадуючись про те, *щоб* саме вони описували.

В теорії додаткової вартості Маркс у відношенні до своїх попередників є тим самим, чим Лавуазьє у відношенні до Пріст-

²⁾ Roscoe und Schortlemmer: «Ausführliches Lehrbuch der Chemie». Braunschweig, 1877, I, S. 13, 18.

лі і Шееле. Існування тієї частини вартості продукту, яку ми називасмо тепер додатковою вартістю, було встановлено задово до Маркса; так само з більшою чи меншою ясністю було сказано, з чого вона складається, саме: з продукту тієї праці, за яку привласнювач її не заплатив ніякого еквівалента. Але далі цього не йшли. Одні — класичні буржуазні економісти — щонайбільше дослідили кількісне відношення, в якому продукт праці розподіляється між робітником і власником засобів виробництва. Другі — соціалісти — вважали цей розподіл несправедливим і вишукували утопічні засоби для усунення несправедливості. І ті і другі залишалися в полоні економічних категорій, знайдених ними у своїх попередників.

Аж ось виступив Маркс. І до того ж у пряму протилежність усім своїм попередникам. Там, де вони бачили *розв'язання*, він бачив тільки *проблему*. Він бачив, що тут перед ним було не дефлогістоване повітря і не вогневе повітря, а кисень, що тут мова йшла не про просте констатування економічного факту, не про суперечність цього факту із вічною справедливістю і істинною мораллю, а про такий факт, якому судилося зробити переворот в усій політичній економії і який давав ключ до розуміння всього капіталістичного виробництва, — давав тому, хто зумів би ним скористуватися. Керуючись цим фактом, він дослідив усі встановлені до нього категорії, як Лавуазьє, керуючись відкриттям кисню, дослідив попередні категорії флогістонної хімії. Для того щоб знати, що таке додаткова вартість, він повинен був знати, що таке вартість. Насамперед треба було піддати критиці саму теорію вартості Рікардо. Отже, Маркс дослідив працю з боку її властивості створювати вартість і вперше встановив, *яка* праця, чому і як утворює вартість, установив, що вартість взагалі є не що інше, як кристалізована праця *цього* роду, — пункт, якого до кінця днів своїх не розумів Родбертус. Маркс дослідив потім відношення товару та грошей і показав, як і чому — в силу притаманної йому властивості вартості — товар і товарний обмін повинні породжувати протилежність товару і грошей; його заснована на цьому теорія грошей є перша вичерпна теорія їх, яка дістала тепер загальне мовчазне визнання. Він дослідив перетворення грошей в капітал і довів, що воно ґрунтується на купівлі і продажу робочої сили. Поставивши на місце праці робочу силу, властивість створювати вартість, він разом розв'язав одну з трудностей, яка привела до загибелі школи Рікардо: неможливість погодити взаємний обмін капіталу і праці з рікардовським законом визначення вартості працею. Лише встановивши поділ капіталу на постійний і змінний, Маркс зміг до деталей

зобразити дійсний хід процесу утворення додаткової вартості і таким чином пояснити його, чого не зробив жоден з його попередників; отже, він установив відмінність в самому капіталі, відмінність, з якою зовсім неспроможні були справитися ні Родбертус, ні буржуазні економісти, але яка дає ключ для розв'язання найбільш заплутаних економічних проблем, найпереконливішим доказом чого тут знов є книга II і ще більше — як це буде видно згодом — книга III. Далі, він дослідив саму додаткову вартість, відкрив дві її форми: абсолютну і відносну додаткову вартість, і показав, яку різну, але в обох випадках вирішальну роль відігравали вони в історичному розвитку капіталістичного виробництва. Грунтуючись на теорії додаткової вартості, він розвинув першу раціональну теорію заробітної плати, яку ми тепер тільки й маємо, і вперше дав основні риси історії капіталістичного нагромадження і виклав його історичні тенденції.

А Родбертус? Прочитавши все це, він — як всякий тенденційний економіст! — знайшов тут «напад на суспільство»²³, знайшов, що він уже сам сказав далеко коротше і ясніше, звідки виникає додаткова вартість, і, нарешті, знайшов, що хоч все це справедливо для «сучасної форми капіталу», тобто для того капіталу, який існує історично, але не годиться для «поняття капітал», тобто не годиться для утопічного уявлення пана Родбертуса про капітал. Цілком так само, як старик Прістлі, який до кінця днів своїх клявся флогістоном і нічого не хотів знати про кисень. Тільки Прістлі дійсно перший описав кисень, тоді як Родбертус у своїй додатковій вартості або, точніше кажучи, у своїй «ренті» знову відкрив тільки загальне місце, а Маркс, на протилежність поведінці Лавуазьє, був вище від того, щоб твердити, що він перший відкрив *факт* існування додаткової вартості.

Усе інше, що вніс Родбертус в політичну економію, стоїть на такому ж рівні. Його переробка теорії додаткової вартості в утопію вже була ненароком піддана Марксом критиці в «Злиденності філософії»; все, що можна було ще сказати про це, сказано мною в передмові²⁴ до німецького перекладу цієї праці. Його пояснення торгових криз недостатнім споживанням робітничого класу є вже у Сімонді в «Nouveaux Principes d'Économie Politique», liv. IV, ch. IV²⁵. Тільки Сімонді при цьому завжди мав на увазі світовий ринок, тоді як горизонт

²³ «Отже, внаслідок концентрації багатств у невеликого числа власників, внутрішній ринок все більше і більше скорочується, і промисловості все більше й більше доводиться шукати збуту на зовнішніх ринках, де її загрожують великі потрясіння» (а саме криза 1817 р., яка описується тут же слідом за цим). «Nouv. Princ.», éd. 1819, I, p. 336.

Родбертусу не сягає далі пруського кордону. Його уможглив міркування про те, чи береться заробітна плата з капіталу чи з доходу, належать до сфери схоластики і усуваються зовсім змістом третього відділу цієї другої книги «Капіталу». Його теорія ренти залишилась його виключним надбанням і може спокійно спочивати, поки не з'явиться в друку рукопис²⁵ Маркса, що містить її критику. Нарешті, його проекти звільнення старопруського землеволодіння від гніту капіталу знов-таки цілком утопічні; а саме, вони обминають єдине практичне питання, про яке тут іде мова, — питання про те, яким чином старопруський юнкер, дістаючи з року в рік, скажемо, 20 000 марок доходу і проживаючи, скажемо, 30 000 марок, може все-таки не робити ніяких боргів?

Школа Рікардо близько 1830 р. зазнала краху на додатковій вартості. Те, що вона не могла розв'язати, залишалось тим більше нерозв'язним для її наступниці, вульгарної політичної економії. Два пункти, об які вона розбилася, такі:

По-перше. Праця є міра вартості. Але жива праця при обміні на капітал має меншу вартість, ніж уречевлена праця, на яку вона обмінюється. Заробітна плата, вартість певної кількості живої праці, завжди менша, ніж вартість продукту, який вироблено цією самою кількістю живої праці або в якому ця праця виражається. В такому розумінні питання дійсно нерозв'язне. Марксом воно правильно поставлене, і тим самим на нього дано відповідь. Праця не має вартості. Як діяльність, що створює вартість, вона так само не може мати особливої вартості, як тяжкість не може мати особливої ваги, теплота — особливої температури, електрика — особливої сили струму. Купується і продається як товар не праця, а робоча сила. Як тільки вона стає товаром, її вартість вимірюється працею, втіленою в ній як у суспільному продукті; ця вартість дорівнює праці, суспільно необхідній для її виробництва і відтворення. Отже, купівля і продаж робочої сили на основі такої її вартості аж ніяк не суперечить економічному закону вартості.

По-друге. За законом вартості Рікардо два капітали, що застосовують однакову кількість однаково оплачуваної живої праці, коли припустити, що всі інші умови рівні, виробляють протягом однакового часу продукти однакової вартості, а також додаткову вартість або прибуток однакових розмірів. Якщо ж вони застосовують неоднакові кількості живої праці, то вони не можуть виробити додаткову вартість або, як кажуть рікардіанці, прибуток однакових розмірів. Але в дійсності має місце протилежне цьому. Фактично однакові капітали за однаковий

час виробляють в середньому однаковий прибуток незалежно від того, багато чи мало живої праці вони застосовують. Отже, тут явна суперечність законові вартості, яку помітив ще Рікардо і розв'язати яку його школа теж була неспроможна. Родбертус також не міг не помітити цієї суперечності; але замість того щоб розв'язати її, він зробив її одним з вихідних пунктів своєї утопії («Zur Erkenntniß», S. 131). Цю суперечність Маркс розв'язав уже в рукопису «До критики»²⁶; за планом «Капіталу» розв'язання буде дано в книзі III²⁷. До її опублікування пройдуть ще місяці. Отже, для економістів, які хочуть відкрити в Родбертусі тасмне джерело теорії Маркса і його незрівнянного попередника, трапляється нагода показати, що спроможна дати політична економія Родбертуса. Якщо вони покажуть, яким чином може і повинна утворитись однакова середня норма прибутку не тільки без порушення закону вартості, але якраз на його основі, тоді ми будемо розмовляти з ними далі. Проте хай вони зводять поспішити. Блискучі дослідження цієї книги II і цілком нові результати їх в майже незайманих досі галузях становлять тільки вступні положення до змісту книги III, в якій викладені заключні висновки з дослідження Марксом процесу суспільного відтворення на капіталістичній основі. Коли вийде ця книга III, менше будуть говорити про якогось там економіста Родбертуса.

Другу і третю книги «Капіталу», як про це часто говорив мені Маркс, він хотів присвятити своїй дружині.

Лондон, в день народження Маркса, 5 травня 1885 р.

Фрідріх Енгельс

КАПИТАЛЪ

КРИТИКА ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЭКОНОМІИ.

СОЧИНЕНІЕ

КАРЛА МАРКСА

изданное подъ редакціею Фридриха Энгельса.

Переводъ съ нѣмецкаго.

ТОМЪ ВТОРОЙ.

КНИГА II. ПРОЦЕССЪ ОБРАЩЕНІЯ КАПИТАЛА.

С.-ПЕТЕРБУРГЪ.

1885.

ТИТУЛЬНА СТОРІНКА ПЕРШОГО РОСІЙСЬКОГО ВИДАННЯ
II ТОМА «КАПИТАЛУ»

ПЕРЕДМОВА ДО ДРУГОГО ВИДАННЯ²⁸

Пропоноване друге видання в основному є дослівним передруком першого. Виправлено друкарські помилки, усунуено деякі стилістичні огріхи, випущено кілька коротких абзаців, що містили тільки повторення.

Третя книга, що становила цілком несподівані труднощі, тепер також майже готова в рукопису. Якщо здоров'я мені дозволить, її друкування може початися ще цієї осені.

Лондон, 15 липня 1893 р.

Ф. Енгельс

Для більш зручного огляду тут наводиться коротке зведення місць, узятих з окремих рукописів II—VIII.

ВІДДІЛ ПЕРШИЙ

Стор. 29—30 з рукопису II. — Стор. 30—40 з рукопису VII. — Стор. 40—44 з рукопису VI. — Стор. 43—123 з рукопису V. — Стор. 124—127—замітка, знайдена серед виписок із книг. — Із стор. 128 і до кінця відділу з рукопису IV; проте на стор. 136—138 вставлено: місце з рукопису VIII. — Стор. 140—141 і 146—148, примітки з рукопису II.

ВІДДІЛ ДРУГИЙ

Початок, стор. 159—170, є кінцем рукопису IV.— Звідси і до кінця відділу, стор. 169—361, все з рукопису II.

ВІДДІЛ ТРЕТІЙ

Розд. 18 (стор. 362—370) з рукопису II.

Розд. 19: I і II (стор. 371—402), з рукопису VIII.— III (стор. 402—404) з рукопису II.

Розд. 20: I (стор. 405—408) з рукопису II, тільки заключний абзац з рукопису VIII.

II (стор. 408—411) в основному з рукопису II.

III, IV, V (стор. 411—437) з рукопису VIII.

VI, VII, VIII, IX (стор. 438—454) з рукопису II.

X, XI, XII (стор. 454—499) з рукопису VIII.

XIII (стор. 499—508) з рукопису II.

Розд. 21 (стор. 509—545) весь з рукопису VIII.

КНИГА ДРУГА**ПРОЦЕС ОБІГУ КАПІТАЛУ**

ВІДДІЛ ПЕРШИЙ

МЕТАМОРФОЗИ КАПІТАЛУ
ТА ЇХ КРУГООБОРОТ

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

КРУГООБОРОТ ГРОШОВОГО КАПІТАЛУ

Процес кругообороту¹ капіталу проходить три стадії, які, як викладено в першому томі, утворюють такий ряд:

Перша стадія: Капіталіст з'являється на товарному ринку і на ринку праці як покупець; його гроші перетворюються в товар, або проробляють акт обігу $G-T$.

Друга стадія: Продуктивне споживання куплених товарів капіталістом. Він діє як капіталістичний товаровиробник; його капітал здійснює процес виробництва. Результатом є товар більшої вартості, ніж вартість елементів його виробництва.

Третя стадія: Капіталіст повертається на ринок як продавець; його товар перетворюється в гроші, або проробляє акт обігу $T-G$.

Отже, формула для кругообороту грошового капіталу така: $G-T... P... T'-G'$, де крапки означають, що процес обігу перерваний, а T' , так само як і G' , означає T і G , збільшені на додаткову вартість.

У першому томі перша і третя стадії досліджувались лише в тій мірі, в якій це було необхідно для розуміння другої стадії — процесу виробництва капіталу. Через це там залишились нерозглянутими ті різні форми, в які на різних своїх стадіях прибирається капітал і яких він то набирає, то позбується при повторенні кругообороту. Тепер вони становлять предмет більш докладного дослідження.

Щоб зрозуміти ці форми в їх чистому вигляді, необхідно насамперед абстрагуватися від усіх моментів, які не мають

¹⁾ З рукопису II.

нічого спільного із зміною форм і утворенням форм як такими. Тому тут припускається не тільки те, що товари продаються по їх вартостях, але також і те, що це відбувається при незмінних обставинах. Отже, залишаються осторонь ті зміни вартості, які можуть статися протягом процесу кругообороту.

І. ПЕРША СТАДІЯ. $G-T$ ²⁾

$G-T$ являє собою перетворення певної суми грошей у певну суму товарів: для покупця — перетворення його грошей в товар, для продавців — перетворення їхніх товарів у гроші. Цей акт загального товарного обігу стає водночас функціонально визначеним відділом у самостійному кругообороті індивідуального капіталу насамперед не внаслідок його форми, а внаслідок його речового змісту, внаслідок особливого характеру споживання тих товарів, які міняються місцем з грішми. Це, з одного боку, — засоби виробництва, з другого боку — робоча сила: речові і особові фактори товарного виробництва, особливий характер яких, звичайно, повинен відповідати тому виду виробів, який передбачається виробляти. Якщо ми назвемо робочу силу P , засоби виробництва Ze , то купована капіталістом сума товарів $T = P + Ze$, або, коротше, $T < \frac{P}{Ze}$. Отже, розглядуваний з боку свого змісту акт $G-T$ являє собою $G - T < \frac{P}{Ze}$, тобто $G-T$ розпадається на $G-P$ і $G-Ze$; грошова сума G поділяється на дві частини, одна з яких йде на купівлю робочої сили, а друга — на купівлю засобів виробництва. Ці два ряди покупок мають місце на зовсім різних ринках: один — на власне товарному ринку, другий — на ринку праці.

Але крім цього якісного поділу тієї суми товарів, у яку перетворюється G , акт $G - T < \frac{P}{Ze}$ являє собою також і досить характерне кількісне відношення.

Ми знаємо, що вартість, відповідно ціна робочої сили, сплачується власникові останньої, який продас її як товар, у формі заробітної плати, тобто як ціна певної суми праці, що містить у собі і додаткову працю; таким чином, якщо, наприклад, денна вартість робочої сили = 3 маркам, продуктивні п'ятигодинної праці, то в контракті між покупцем і продавцем ця сума фігурує як ціна або плата, скажемо, за десятигодинну працю.

²⁾ Нижче йде текст з рукопису VII, розпочатою Марксом 2 липня 1878 року.

Якщо подібний контракт укладено, наприклад, з 50 робітниками, то вони повинні доставити покупцеві протягом одного дня загалом 500 годин праці, з яких половина, 250 робочих годин, = 25 десятигодинним робочим дням, становить просто додаткову працю. Кількість, так само як і розміри тих засобів виробництва, які необхідно купити, повинні бути достатні для застосування цієї маси праці.

Отже, $G - T < \frac{P}{Z_v}$ виражає не тільки якісне відношення, не тільки те, що певна сума грошей, наприклад 422 ф. ст. перетворюється у відповідні одне одному засоби виробництва і робочу силу: воно виражає і кількісне відношення між частиною грошей, затраченою на робочу силу P , і частиною, затраченою на засоби виробництва Z_v , — відношення, наперед визначене сумою тієї надлишкової, додаткової праці, яка буде затрачена певним числом робітників.

Отже, якщо, наприклад, в якій-небудь прядильні заробітна плата 50 робітників становить 50 ф. ст. на тиждень, то на засоби виробництва повинно бути затрачено 372 ф. ст., при тому припущенні, що це — вартість засобів виробництва, перетворюваних у пряжу тижневою працею в 3 000 годин, з яких 1 500 годин — додаткова праця.

Тут цілком однаково, в якій мірі в різних галузях промисловості застосування додаткової праці зумовлює додаткову затрату вартості в формі засобів виробництва. Мова йде лише про те, що при всіх обставинах затрачувана на засоби виробництва частина грошей, тобто куплені в акті $G - Z_v$ засоби виробництва повинні бути достатні, отже, повинні бути заздалегідь на це розраховані, доставлені у відповідній пропорції. Інакше кажучи, кількість засобів виробництва повинна бути достатня для того, щоб увібрати відповідну кількість праці, щоб за її допомогою перетворитися в продукт. Якби в наявності не було достатньо засобів виробництва, то надлишкова праця, яку дістає в своє розпорядження покупець, не знайшла б собі застосування; його право розпорядження цією працею не привело б ні до чого. Якби в наявності було більше засобів виробництва, ніж праці, яка є в розпорядженні її покупця, то вони залишилися б ненасиченими працею, не перетворилися б у продукт.

Коли акт $G - T < \frac{P}{Z_v}$ відбувся, покупець має в своєму розпорядженні не тільки засоби виробництва і робочу силу, необхідні для виготовлення якого-небудь корисного предмета. Він має в своєму розпорядженні для приведення в дію більшу кількість робочої сили, або більшу кількість праці, ніж

необхідно для заміщення вартості робочої сили, і водночас має в своєму розпорядженні засоби виробництва, які потрібні для реалізації або уречевлення цієї суми праці; отже, він має в своєму розпорядженні фактори виробництва предметів більшої вартості, ніж вартість елементів їх виробництва, або має в своєму розпорядженні фактори виробництва товарної маси, яка містить додаткову вартість. Отже, вартість, авансована ним у грошовій формі, перебуває тепер у такій натуральній формі, в якій вона може реалізуватись як вартість, що породжує додаткову вартість (у вигляді товарів). Іншими словами: вона перебуває в стані або у формі *продуктивного капіталу*, який має здатність функціонувати як такий, що створює вартість і додаткову вартість. Позначимо капітал у цій формі через Π .

Але вартість $\Pi =$ вартості $P + 3e = G$, перетвореному в P і $3e$. G є та сама капітальна вартість, що й Π , тільки форма її існування інша; а саме, це — капітальна вартість у грошовому стані, або в грошовій формі: це — *грошовий капітал*.

Через те акт $G - T < \frac{P}{3e}$ або, в його загальній формі $G - T$, тобто сума всіх актів купівлі товарів, будучи актом загального товарного обігу, водночас, як стадія в самостійному процесі кругообороту капіталу, є перетворення капітальної вартості з її грошової форми в її продуктивну форму, або, коротше, перетворення *грошового капіталу в продуктивний капітал*. Отже, у тій фігурі кругообороту, яка тут розглядається в першу чергу, гроші є першим носієм капітальної вартості, а тому грошовий капітал є тією формою, в якій авансується капітал.

Як грошовий капітал, він перебуває в стані, в якому він може виконувати функції грошей, наприклад в даному випадку — функції загального купівельного засобу і загального засобу платежу. (Останнє остільки, оскільки робоча сила, хоч вона і купується раніше, але оплачується лише після того, як вона діяла. Оскільки на ринку немає готових засобів виробництва і доводиться їх замовляти, остільки в акті $G - 3e$ гроші теж діють як засіб платежу.) Ця здатність впливає не з того, що грошовий капітал є капітал, а з того, що він — гроші.

З другого боку, капітальна вартість в грошовому стані може виконувати лише функції грошей і ніяких інших. Що перетворює ці останні функції в функції капіталу, то це їх певна роль в русі капіталу, а тому і зв'язок стадії, в якій вони виступають, з іншими стадіями його кругообороту. Наприклад, у випадку, який насамперед цікавить нас, гроші перетворюються в товари, з'єднання яких становить натуральну форму продук-

тивного капіталу, а тому в прихованому стані, в можливості, вже містить у собі результат капіталістичного процесу виробництва.

Частина грошей, які виконують в $G - T < \frac{P}{Z_e}$ функцію грошового капіталу, здійснюючи сам цей обіг, переходить до виконання функції, в якій зникає їх характер капіталу і залишається лише їх характер грошей. Обіг грошового капіталу G розпадається на $G - Z_e$ і $G - P$, на купівлю засобів виробництва і купівлю робочої сили. Розглянемо останній акт сам по собі. З боку капіталіста $G - P$ є купівля робочої сили; з боку робітника, власника робочої сили, це є продаж робочої сили, ми можемо сказати тут, — продаж праці, бо форма заробітної плати вже передбачається. Те, що для покупця являє собою $G - T (= G - P)$, тут, як і при всякій купівлі, для продавця (робітника) є $P - G (= T - G)$, продаж його робочої сили. Це — перша стадія обігу або перша метаморфоза товару («Капітал», книга I, розд. III, 2а); з боку продавця праці це є перетворення його товару в грошову форму. Одержані таким способом гроші робітник поступово витрачає на певну суму товарів, які задовольняють його потреби, на предмети споживання. Отже, обіг його товару в цілому виступає як $P - G - T$, тобто, по-перше, $P - G (= T - G)$ і, по-друге, $G - T$; отже, у вигляді загальної форми простого товарного обігу $T - G - T$, де гроші фігурують як простий засіб обігу, що відіграє скороминущу роль, як простий посередник в обміні товару на товар.

$G - P$ є характерним моментом перетворення грошового капіталу в продуктивний капітал, тому що це — істотна умова для справжнього перетворення вартості, авансованої в грошовій формі, у капітал, у вартість, яка створює додаткову вартість. $G - Z_e$ необхідне лише для того, щоб реалізувати ту масу праці, яку куплено в акті $G - P$. Через те акт $G - P$ був розглянутий з цієї точки зору в книзі I, відділ II, «Перетворення грошей в капітал». Тут же необхідно розглянути справу ще й з іншої точки зору, а саме у відношенні спеціально до грошового капіталу як форми прояву капіталу.

Акт $G - P$ взагалі визнається характерним для капіталістичного способу виробництва. Але ні в якому разі не через ту зазначену вище причину, що купівля робочої сили є така операція, в якій обумовлено доставляння більшої кількості праці, ніж необхідно для заміщення ціни робочої сили, заробітної плати, в якій, отже, обумовлено доставляння додаткової праці, основної умови для капіталізації авансованої вартості, або,

що те саме, для виробництва додаткової вартості. Ні, навпаки, він визнається характерним через свою форму, бо в формі заробітної плати праця купується *на гроші*, а це вважається ознакою грошового господарства.

Тут знов-таки характерним вважається не ірраціональність форми. Навпаки, цієї ірраціональності не помічають. Ірраціональність же полягає в тому, що сама праця, як елемент, що утворює вартість, не може мати вартості, а тому й певна кількість праці також не може мати вартості, яка виражалася б в її ціні, в її еквівалентності з певною кількістю грошей. Але ми знаємо, що заробітна плата є просто замаскована форма, форма, в якій, наприклад, денна ціна робочої сили виступає як ціна праці, приведеної протягом одного дня цією робочою силою в текучий стан, так що, виходить, вартість, створена цією робочою силою протягом, скажемо, 6 годин праці, стає виразом вартості її дванадцятигодинного функціонування, або дванадцятигодинної праці.

$G—P$ вважається характерною рисою, ознакою так званого грошового господарства, бо праця є тут товаром її власника, а тому гроші є покупцем; отже, $G—P$ вважається характерною рисою грошового господарства внаслідок грошового характеру цього відношення (тобто купівлі і продажу людської діяльності). Але гроші вже дуже рано виступили як покупець так званих послуг,— і, незважаючи на це, ні G не перетворювалось у грошовий капітал, ні загальний характер господарства не зазнавав перевороту.

Для грошей цілком однаково, в який вид товарів вони перетворюються. Це — форма загального еквівалента всіх товарів, які вже своїми цінами показують, що вони ідеально представляють певну суму грошей, чекають свого перетворення в гроші і, тільки міняючись своїм місцем з грішми, набирають форми, в якій вони можуть бути перетворені в споживні вартості для своїх власників. Отже, якщо на ринку існує робоча сила як товар свого власника, причому продаж цього товару відбувається у формі плати за працю, у вигляді заробітної плати, то купівля і продаж її не становлять нічого особливого в порівнянні з купівлею і продажем усякого іншого товару. Характерне полягає не в тому, що товар-робоча сила може бути куплений, а в тому, що робоча сила є товаром.

Через $G—T < \frac{P}{3a}$, через перетворення грошового капіталу в продуктивний капітал, капіталіст досягає з'єднання предметних і особових факторів виробництва, оскільки ці фактори складаються з товарів. Якщо гроші вперше перетворюються

в продуктивний капітал або вперше функціонують як грошовий капітал для їх власника, то він, перш ніж купувати робочу силу, повинен спочатку купити засоби виробництва: виробничі будівлі, машини і т. д., бо перш ніж робоча сила перейде в його розпорядження, у нього повинні бути в наявності засоби виробництва для того, щоб її можна було застосувати як робочу силу.

Така справа щодо капіталіста.

Щодо робітника: продуктивний прояв його робочої сили можливий лише з того моменту, коли остання внаслідок її продажу приводиться у з'єднання із засобами виробництва. Отже, до продажу вона існує окремо від засобів виробництва, від предметних умов її прояву. В цьому стані відокремлення вона не може бути безпосередньо застосована ні з метою виробництва споживних вартостей для її власника, ні з метою виробництва товарів, з продажу яких він міг би існувати. Але як тільки внаслідок її продажу вона з'єднується з засобами виробництва, вона так само як і засоби виробництва стає складовою частиною продуктивного капіталу її покупця.

Тому, хоч в акті $G-P$ власник грошей і власник робочої сили відносяться один до одного лише як покупець і продавець, протистоять один одному як власник грошей і товаровласник, отже, в цьому розумінні перебувають в простому грошовому відношенні один до одного, — проте покупець з самого початку виступає одночасно як власник засобів виробництва, які становлять предметні умови продуктивної затрати робочої сили її власником. Іншими словами, ці засоби виробництва протистоять власникові робочої сили як чужа власність. З другого боку, продавець праці протистоїть покупцеві як чужа робоча сила, яка повинна перейти в розпорядження останнього, повинна бути включена в його капітал, щоб він дійсно міг проявити себе як продуктивний капітал. Отже, в той момент, коли капіталіст і найманий робітник протистоять один одному в акті $G-P$ ($P-G$ з боку робітника), класове відношення між капіталістом і найманим робітником вже є в наявності, вже передбачено. Розглядуваний акт — це купівля і продаж, грошове відношення, але така купівля і продаж, де покупцем передбачається капіталіст, а продавцем — найманий робітник; це відношення виникло через те, що умови для реалізації робочої сили — життєві засоби і засоби виробництва — відокремлені від власника робочої сили як чужа власність.

Тут нас не цікавить, як виникає це відокремлення. Воно існує, раз відбувається $G-P$. Що цікавить нас тут, то це ось що: якщо $G-P$ є функцією грошового капіталу або якщо гроші

тут є формою існування капіталу, то аж ніяк не тільки тому, що гроші виступають тут як засіб платежу за людську діяльність, яка має корисний ефект, за послугу; отже, аж ніяк не внаслідок функції грошей як засобу платежу. Гроші можуть бути витрачені в такій формі лише тому, що робоча сила перебуває в стані відокремлення від засобів виробництва (включаючи сюди і життєві засоби як засоби виробництва самої робочої сили); тому що це відокремлення усувається лише таким способом, що робоча сила продається власникові засобів виробництва, що, отже, покупцеві належить також і функціонування робочої сили, межі якого аж ніяк не збігаються з межами кількості праці, необхідної для відтворення її власної ціни. Капіталістичне відношення проявляється в процесі виробництва лише через те, що воно вже існує саме по собі в акті обігу, в тих різних основних економічних умовах, при яких протистоять один одному продавець і покупець, в їх класовому відношенні. Це відношення впливає не з природи грошей; навпаки, лише існування цього відношення може перетворити просту функцію грошей у функцію капіталу.

В розумінні грошового капіталу (поки що ми маємо з ним справу тільки в межах тієї певної функції, в якій він виступає тут перед нами) звичайно зустрічаються або переплітаються два помилкові погляди. По-перше, функції, які виконує капітальна вартість як грошовий капітал і які вона може виконувати саме через те, що вона перебуває в грошовій формі, помилково виводяться з її характеру як капіталу, тоді як вони зобов'язані цим лише грошовому стану капітальної вартості, її формі прояву як грошей. І, по-друге, навпаки: той специфічний зміст функції грошей, який одночасно перетворює цю функцію у функцію капіталу, виводиться з природи грошей (тому гроші плутають з капіталом), тоді як функція грошового капіталу передбачає, як тут при здійсненні акту $G—P$, суспільні умови, які зовсім не існують при простому товарному і відповідному йому грошовому обігу.

Купівля і продаж рабів щодо своєї форми теж є купівля і продаж товарів. Але без існування рабства гроші не можуть виконувати цієї функції. Якщо рабство існує, то і гроші можуть бути затрачені на закупку рабів. Навпаки, наявності грошей в руках покупця ще зовсім не досить для того, щоб зробити рабство можливим.

Та обставина, що продаж власної робочої сили (у формі продажу власної праці, або у формі заробітної плати) становить не ізольоване явище, а вирішальну передумову виробництва товарів у суспільному масштабі, що, отже, грошовий капі-

тал виконує розглядувану тут функцію $G - T < \frac{P}{Z_e}$ в суспільному масштабі, — ця обставина передбачає такі історичні процеси, які розклали первісне з'єднання засобів виробництва і робочої сили: процеси, в результаті яких маса народу, робітники, як не власники засобів виробництва, протистоять не робітникам, як власникам цих засобів виробництва. При цьому справа нітрохи не міняється, чи мало з'єднання робочої сили із засобами виробництва до свого розкладу таку форму, що робітник сам як засіб виробництва належав до числа інших засобів виробництва, чи ж був їх власником.

Значить, суть справи, що лежить тут в основі акту $G - T < \frac{P}{Z_e}$, є розподіл; не розподіл у звичайному розумінні як розподіл предметів споживання, а розподіл елементів самого виробництва, причому предметні фактори сконцентровані на одному боці, а робоча сила, ізольована від них, — на другому.

Отже, засоби виробництва, предметна частина продуктивного капіталу, вже повинні протистояти робітникові як такі, як капітал, перш ніж акт $G - P$ може стати загальним суспільним актом.

Раніше ми бачили ²⁹, що капіталістичне виробництво, раз виникнувши, в своєму розвитку не тільки відтворює це відокремлення, але й розширює його в постійно зростаючих розмірах, поки воно не стане взагалі пануючим суспільним станом. Але в цій справі є й ще одна сторона. Передумовою утворення капіталу і підпорядкування йому виробництва є певний ступінь розвитку торгівлі, а тому й розвитку товарного обігу і, значить, товарного виробництва, бо вироби не можуть вступити в обіг як товари, якщо вони виготовляються не на продаж, отже не як товари. Але тільки на основі капіталістичного виробництва товарне виробництво є нормальним, пануючим типом виробництва.

Російські власники землі, які внаслідок так званого звільнення селян ведуть тепер своє господарство силами найманих робітників замість кріпосних підневільних працівників, скаржаться на дві речі: по-перше, на недостачу грошового капіталу. Так, наприклад, вони кажуть: перш ніж продати врожай, доводиться провадити платежі найманим робітникам в порівняно великих розмірах, і отут-то не вистачає першої умови, готівки. Щоб вести виробництво по-капіталістичному, потрібна постійна наявність капіталу у формі грошей, саме для виплати заробітної плати. Однак землевласники можуть щодо цього утішитися. Все приходить у свій час, промисловий же капіталіст

уже має в своєму розпорядженні не тільки власні гроші, а й l'argent des autres*.

Проте характерніша друга скарга, а саме: якби навіть і були гроші, то не можна знайти достатньої кількості вільних робочих сил, які можна було б купити в усякий час, оскільки внаслідок спільної власності сільської общини на землю російській сільськогосподарській робітнику ще не цілком відокремлений від своїх засобів виробництва, через те він ще не є «вільним найманим робітником» у повному розумінні цього поняття. Але наявність такого в суспільному масштабі є неодмінною умовою для того, щоб $G—T$, перетворення грошей в товар, могло стати перетворення грошового капіталу в продуктивний капітал.

Через те цілком ясно, що формула для кругообороту грошового капіталу: $G—T... P... T'—G'$, є само собою зрозумілою формою кругообороту капіталу лише на основі вже розвинутого капіталістичного виробництва, бо вона передбачає наявність класу найманих робітників в суспільному масштабі. Капіталістичне виробництво, як ми бачили, виробляє не тільки товар і додаткову вартість; воно відтворює, до того ж у дедалі ширшому масштабі, клас найманих робітників і перетворює в найманих робітників величезну більшість безпосередніх виробників. Тому кругооборот $G—T... P... T'—G'$, оскільки першою передумовою його здійснення є постійна наявність класу найманих робітників, вже передбачає капітал у формі продуктивного капіталу, а тому передбачає і форму кругообороту продуктивного капіталу.

II. ДРУГА СТАДІЯ. ФУНКЦІЯ ПРОДУКТИВНОГО КАПІТАЛУ

Розглядуваний тут кругооборот капіталу починається актом обігу $G—T$, перетворенням грошей в товар, купівлею. Отже, обіг повинен бути доповнений протилежною метаморфозою $T—G$, перетворенням товару в гроші, продажем. Але безпосереднім результатом акту $G—T < \frac{P}{3s}$ є перерив обігу капітальної вартості, авансованої в грошовій формі. Внаслідок перетворення грошового капіталу в продуктивний капітал капітальна вартість набрала такої натуральної форми, в якій вона не може продовжувати обіг і повинна увійти в споживання, а саме в продуктивне споживання. Споживання робочої сили, тобто праця, може бути реалізоване лише в процесі праці. Капіталіст

* — чужі гроші. Ред.

не може заново продати робітника як товар, тому що робітник не раб його і тому що він купив лише користування його робочою силою протягом певного часу. З другого боку, він може використати робочу силу, лише примушуючи її використати засоби виробництва як фактори створення товарів. Отже, результат першої стадії — це перехід в другу, в продуктивну стадію капіталу.

Рух має вигляд $G - T < \frac{P}{Ze} \dots II$, де крапки означають.

що обіг капіталу перерваний, але процес його кругообороту триває, бо із сфери товарного обігу він вступає в сферу виробництва. Отже, перша стадія, перетворення грошового капіталу в продуктивний капітал, є лише попередньою і вступною фазою до другої стадії, до функціонування продуктивного капіталу.

Акт $G - T < \frac{P}{Ze}$ передбачає, що індивід, який здійснює цей акт, не тільки має в своєму розпорядженні вартості в тій чи іншій споживній формі, але що він володіє цими вартостями в грошовій формі, що він — власник грошей. Але цей акт полягає саме у віддачі грошей, і власник грошей може залишитися таким лише остільки, оскільки гроші *implicite* * повертаються до нього внаслідок самого акту витрачання. Тимчасом гроші можуть повернутися до нього лише через продаж товарів. Отже, цей акт передбачає власника грошей як товаровиробника.

$G-P$. Найманий робітник існує тільки продажем своєї робочої сили. Її збереження — його самозбереження — потребує щоденного споживання. Отже, оплата робітника повинна постійно повторюватись через порівняно короткі строки, щоб він міг повторювати необхідні для його самозбереження закупки, тобто повторювати акт $P-G-T$ або $T-G-T$. Через те капіталіст завжди повинен протистояти йому як грошовий капіталіст, а його капітал — як грошовий капітал. Але, з другого боку, щоб маса безпосередніх виробників, найманих робітників, могла здійснювати акт $P-G-T$, необхідні життєві засоби постійно повинні протистояти їм у такій формі, в якій вони можуть бути куплені, тобто в товарній формі. Отже, це вимагає вже високого розвитку обігу продуктів як товарів, а тому й широких розмірів товарного виробництва. Коли виробництво через найману працю набуває загального характеру, товарне виробництво повинне стати загальною формою виробництва. Товарне виробництво, коли припустити, що воно має

* — різними шляхами. Ред.

загальний характер, зумовлює, з свого боку, постійно зростаючий поділ суспільної праці, тобто постійно зростаюче відособлення продукту, що його виробляє певний капіталіст як товар, все більший поділ взаємно доповнюючих один одного процесів виробництва на самостійні процеси. Тому в тій самій мірі, в якій розвивається $G-P$, розвивається і $G-3e$, тобто в тій самій мірі виробництво засобів виробництва відокремлюється від виробництва товарів, по відношенню до яких вони є засобами виробництва, а останні самі протистоять кожному товаровиробникові як товари, яких він не виробляє, але які він купує для свого певного процесу виробництва. Вони виходять з галузей виробництва, які зовсім відокремлені від його власної, які ведуться самостійно, — вони входять в його галузь виробництва як товари; отже, їх доводиться купувати. Речові умови товарного виробництва в усе більшій мірі протистоять товаровиробникові як продукти інших товаровиробників, як товари. І в тій же мірі капіталіст повинен виступати як грошовий капіталіст; інакше кажучи — розширяється той масштаб, в якому його капітал повинен функціонувати як грошовий капітал.

З другого боку, ті самі обставини, які створюють основну умову капіталістичного виробництва — існування класу найманих робітників, — сприяють переходові всього товарного виробництва в капіталістичне товарне виробництво. В тій мірі, в якій останнє розвивається, воно руйнує й розкладає всяку старішу форму виробництва, яка, будучи спрямованою переважно на задоволення безпосередніх власних потреб, перетворює в товар тільки надлишок продукту. Продаж продукту воно робить головним інтересом, причому спочатку воно ніби не зачіпає самого способу виробництва, — таким був, наприклад, перший вплив капіталістичної світової торгівлі на такі народи, як китайський, індійський, арабський і т. д. Але там, де капіталістичне товарне виробництво пустило корені, воно руйнує всі форми товарного виробництва, основою яких були або власна праця виробника, або ж просто продаж у вигляді товару тільки надлишків продукту. Спочатку воно робить товарне виробництво загальною формою виробництва, а потім поступово перетворює все товарне виробництво в капіталістичне виробництво ³⁾.

Хоч би які були суспільні форми виробництва, робітники і засоби виробництва завжди залишаються його факторами. Але перебуваючи в стані відокремлення одні від одних, і ті і другі є його факторами лише в можливості. Для того щоб взагалі

³⁾ Тут закінчується текст з рукопису VII. Далі йде текст з рукопису VI.

виробляти, вони повинні з'єднатися. Той особливий характер і спосіб, яким здійснюється це з'єднання, відрізняє різні економічні епохи суспільного ладу. В досліджуваному випадку відокремлення вільного робітника від його засобів виробництва є наперед даний вихідний пункт, і ми вже бачили, як і при яких умовах робітник і засоби виробництва з'єднуються в руках капіталіста, а саме, з'єднуються як продуктивна форма існування його капіталу. Тому той реальний процес, в який вступають з'єднані таким способом особові і речові фактори створення товару, самий процес виробництва стає функцією капіталу, — капіталістичним процесом виробництва, природа якого докладно досліджена в першій книзі цього твору. Всяке підприємство, що займається виробництвом товарів, стає разом з тим підприємством по експлуатації робочої сили; але тільки капіталістичне товарне виробництво стає таким способом експлуатації, який становить нову епоху і в своєму дальшому історичному розвитку, організуючи процес праці і колосально розвиваючи техніку, робить переворот в усій економічній структурі суспільства і залишає далеко позаду всі попередні епохи.

Внаслідок відмінності тих ролей, які засоби виробництва і робоча сила під час процесу виробництва відіграють у створенні вартості, а отже, також і в створенні додаткової вартості, вони розрізняються як постійний і змінний капітал, оскільки вони є формами існування авансованої капітальної вартості. Як різні складові частини продуктивного капіталу, вони розрізняються, далі, тим, що перші, оскільки ними володіє капіталіст, лишаються його капіталом і поза процесом виробництва, тоді як робоча сила тільки в процесі виробництва стає формою існування індивідуального капіталу. Якщо робоча сила є товар тільки в руках її продавця, найманого робітника, то, навпаки, капіталом вона стає тільки в руках її покупця, капіталіста, якому дістається її тимчасове споживання. Самі засоби виробництва стають предметним втіленням продуктивного капіталу, або продуктивним капіталом, тільки з того моменту, коли робоча сила, як особова форма існування того ж капіталу, дістає можливість з'єднуватися з ними. Отже, як робоча сила людини не є капіталом з природи, так само не є капіталом з природи і засоби виробництва. Вони набирають цього специфічного суспільного характеру лише при певних умовах, що розвинулися історично, подібно до того як лише при таких самих умовах благородні метали набувають характеру грошей або гроші — характеру грошового капіталу.

Функціонуючи, продуктивний капітал споживає свої власні складові частини, щоб перетворити їх в масу продуктів,

яка має вищу вартість. Оскільки робоча сила діє лише як один з його органів, то й створений її додатковою працею надлишок вартості продукту над вартістю елементів, що його утворюють, є плодом капіталу. Додаткова праця робочої сили є дарова праця для капіталу і тому утворює для капіталіста додаткову вартість, вартість, за яку він не сплачує еквівалента. Тому продукт є не просто товар, а товар, запліднений додатковою вартістю. Його вартість = $P + M$, дорівнює вартості спожитого на його виготовлення продуктивного капіталу P плюс вироблена ним додаткова вартість M . Припустимо, що цей товар складатиметься з 10 000 фунтів пряжі, на виготовлення якої спожиті засоби виробництва вартістю в 372 ф. ст. і робоча сила вартістю в 50 ф. ст. В процесі прядіння прядильники перенесли на пряжу вартість засобів виробництва, спожитих їх працею, величиною в 372 ф. ст., і водночас відповідно до затрати їх праці, вони дали нову вартість, скажемо, в 128 ф. ст. Тому 10 000 фунтів пряжі є носієм вартості в 500 ф. ст.

III. ТРЕТЯ СТАДІЯ. Т'—Г'

Товар стає *товарним капіталом* як виникла безпосередньо з самого процесу виробництва функціональна форма існування уже зрослої капітальної вартості. Якби товарне виробництво в усьому його суспільному розмірі велося капіталістично, то всякий товар з самого початку був би елементом товарного капіталу, чи складатиметься цей товар з чавуну чи брюссельських мережив, сірчаної кислоти чи сигар. Проблема, які види товарів своєю властивістю наперед призначені для піднесення до рангу капіталу і які для рядової товарної служби, є одним з тих невинних утруднень, які створила для себе сама схоластична політична економія.

Капітал, перебуваючи в товарній формі, повинен виконувати функцію товару. Предмети, з яких він складатиметься, виготовлені з самого початку для ринку, повинні бути продані, перетворені в гроші, отже, повинні проробити рух $T—G$.

Припустимо, що товар капіталіста складатиметься з 10 000 фунтів бавовняної пряжі. Якщо в процесі прядіння спожито засобів виробництва вартістю в 372 ф. ст. і створена нова вартість в 128 ф. ст., то вартість пряжі дорівнює 500 ф. ст., що й виражається в її ціні такого ж найменування. Ця ціна реалізується через продаж $T—G$. Що робить цей простий акт всякого товарного обігу одночасно і функцією капіталу? Зовсім не яка-небудь зміна, що відбувається в межах цього акту: не зміна споживного характеру товару, — бо саме як предмет спожив-

вання товар переходить до покупця; і не зміна його вартості, — бо остання не зазнає ніяких змін величини, а тільки зміни форми. Спочатку вартість існувала в пряжі, тепер вона існує в грошах. Так виступає істотна відмінність між першою стадією $G—T$ і останньою стадією $T—G$. Там авансовані гроші функціонують як грошовий капітал, тому що за допомогою обігу вони перетворюються в товари специфічної споживної вартості. Тут, в останній стадії $T—G$, товар може функціонувати як капітал лише остільки, оскільки він приносить цей характер капіталу вже готовим з процесу виробництва, перш ніж починається його обіг. Під час процесу прядіння прядильники створюють вартість пряжі в 128 ф. ст. З них, скажемо, 50 ф. ст. становлять для капіталіста просто еквівалент його затрати на робочу силу, а 78 ф. ст. — при ступені експлуатації робочої сили в 156% — являють собою додаткову вартість. Отже, вартість 10 000 фунтів пряжі містить у собі, по-перше, вартість спожитого продуктивного капіталу II , постійна частина якого = 372 ф. ст., змінна = 50 ф. ст., їх сума = 422 ф. ст. = 8 440 фунтам пряжі. Вартість же продуктивного капіталу $II = T$, дорівнює вартості елементів, що його утворюють, елементів, які на стадії $G—T$ протистояли капіталістові як товари в руках їх продавців. — Але, по-друге, вартість пряжі містить у собі і додаткову вартість в 78 ф. ст. = 1 560 фунтам пряжі. Отже, T , як вираз вартості 10 000 фунтів пряжі, дорівнює $T + \Delta T$, T плюс приріст T (= 78 ф. ст.), який ми назвемо t , бо в даний час він існує в тій же товарній формі, що й первісна вартість T . Вартість 10 000 фунтів пряжі = 500 ф. ст., отже = $T + t$ = T' . Не абсолютна величина вартості (500 ф. ст.) перетворює T , як вираз вартості 10 000 фунтів пряжі, в T' . Адже абсолютна величина вартості для T' , так само як і для всіх інших T , оскільки вони є виразом вартості якої-небудь суми товарів, визначається величиною уречевленої в ньому праці. T перетворюється в T' внаслідок відносної величини його вартості — внаслідок величини його вартості порівняно з вартістю капіталу II , спожитого при його виробленні. В T' міститься ця остання вартість плюс доставлена продуктивним капіталом додаткова вартість. Вартість T' більша, перевищує цю капітальну вартість на додаткову вартість t . 10 000 фунтів пряжі — це носій зрослої, збагаченої додатковою вартістю капітальної вартості, і вони відіграють роль такого носія як продукт капіталістичного процесу виробництва. T' виражає вартісне відношення — відношення вартості товарного продукту до вартості капіталу, затраченого на його виробництво; отже, T' виражає, що його вартість складена з капітальної вартості і додаткової вартості.

10 000 фунтів пряжі є товарним капіталом, T' , тільки як перетворена форма продуктивного капіталу II , отже, — лише в зв'язку, який існує насамперед тільки в кругообороті цього індивідуального капіталу або існує тільки для того капіталіста, який своїм капіталом виробив пряжу. Тільки, так би мовити, внутрішнє, але зовсім не яке-небудь зовнішнє відношення робить ці 10 000 фунтів пряжі, як носія вартості, товарним капіталом; капіталістична родима пляма цих 10 000 фунтів пряжі полягає не в абсолютній величині їх вартості, а у відносній величині, у величині їх вартості порівняно з тією, яку мав вміщений у них продуктивний капітал, перш ніж він перетворився в товар. Тому, якщо 10 000 фунтів пряжі будуть продані по їх вартості, за 500 ф. ст., то цей акт обігу, розглядуваний сам по собі, = $T—G$, є просте перетворення вартості, що лишається незмінною, з товарної форми в грошову форму. Але, як особлива стадія в кругообороті індивідуального капіталу, той самий акт є реалізація капітальної вартості в 422 ф. ст., що міститься в товарі, + додаткова вартість в 78 ф. ст., що міститься в тому самому товарі, отже, є $T'—G'$, перетворення товарного капіталу з його товарної форми в грошову форму ⁴⁾.

Функція T' така сама, як і всякого товарного продукту: перетворитися в гроші, бути проданим, проробити фазу обігу $T—G$. Поки капітал, що тепер уже зріс у вартості, залишається у формі товарного капіталу, поки він нерухомо лежить на ринку, процес виробництва зупиняється. Капітал не діє ні як створювач продукту, ні як створювач вартості. Залежно від різної міри швидкості, з якою капітал скидає з себе товарну форму і набирає грошової форми, або залежно від швидкості продажу, та сама капітальна вартість буде в дуже нерівній мірі служити і як створювач продукту і як створювач вартості, і масштаб відтворення залежно від цього буде розширюватись або скорочуватись. У першій книзі було показано, що ступінь дії даного капіталу зумовлений такими потенціями процесу виробництва, які в певній мірі незалежні від величини вартості капіталу ³⁰. Тепер виявляється, що процес обігу приводить в рух нові потенції, що зумовлюють ступінь дії капіталу, його розширення і скорочення, незалежні від величини його вартості.

Товарна маса T' , як носій капіталу, що зріс у вартості, повинна, далі, в усьому своєму обсязі проробити метаморфозу $T'—G'$. Кількість проданого товару стає тут істотною обставиною. Окремий товар фігурує тільки як інтегральна частина всієї

⁴⁾ Тут закінчується текст з рукопису VI. Далі йде текст з рукопису V.

товарної маси. 500 ф. ст. вартості існують в 10 000 фунтах пряжі. Якщо капіталістові вдасться продати тільки 7 440 фунтів пряжі по їх вартості в 372 ф. ст., то він поверне таким чином лише вартість свого постійного капіталу, вартість затрачених засобів виробництва; якщо 8 440 фунтів,— то лише величину вартості всього авансованого капіталу. Щоб реалізувати додаткову вартість, він повинен продати більше, а щоб реалізувати всю додаткову вартість в 78 ф. ст. (= 1 560 фунтам пряжі), він повинен продати всі 10 000 фунтів пряжі. Отже, в 500 ф. ст. грішми він одержує лише рівну вартість за проданий товар; його операція в межах обігу є просте $T-G$. Коли б він видав своїм робітникам 64 ф. ст. замість заробітної плати в 50 ф. ст., то його додаткова вартість дорівнювала б лише 64 ф. ст. замість 78 ф. ст., а ступінь експлуатації становив би тільки 100% замість 156%; але вартість його пряжі залишилася б такою самою, якою вона була раніше; змінилося б тільки співвідношення її різних частин; акт обігу $T-G$ тепер, як і раніше, був би продажем 10 000 фунтів пряжі за 500 ф. ст., по їх вартості.

$T' = T + \tau$ (= 422 ф. ст. + 78 ф. ст.) — T дорівнює вартості Π , або вартості продуктивного капіталу, а остання дорівнює вартості G , яке авансовано в акті $G-T$, в купівлі елементів виробництва; в нашому прикладі = 422 ф. ст. Якщо вся товарна маса продається по її вартості, то $T = 422$ ф. ст. і $\tau = 78$ ф. ст., дорівнює вартості додаткового продукту у вигляді 1 560 фунтів пряжі. Якщо τ , виражене в грошах, ми позначимо через z , то $T' - G' = (T + \tau) - (G + z)$, а кругооборот $G-T \dots \Pi \dots T' - G'$ в його поширеній формі буде, отже, позначатися через $G - T < \frac{P}{3a} \dots \Pi \dots (T + \tau) - (G + z)$.

В першій стадії капіталіст вилучає предмети споживання з власного товарного ринку і з ринку праці; в третій стадії він кидає товар назад, але тільки на один ринок, на власне товарний ринок. Але якщо потім за допомогою свого товару він вилучає з ринку більше вартості, ніж кинув на нього спочатку, то лише тому, що кидає на нього більшу товарну вартість, ніж спочатку вилучив. Він кинув на ринок вартість G і вилучив рівну вартість T ; він кидає на ринок $T + \tau$ і вилучає рівну вартість $G + z$.— В нашому прикладі G дорівнювало вартості 8 440 фунтів пряжі; але він кидає на ринок 10 000 фунтів, отже, віддає на ринок більшу вартість, ніж сам узяв з ринку. З другого боку, він кинув на ринок цю зрослу вартість тільки тому, що внаслідок експлуатації робочої сили в процесі виробництва виробив додаткову вартість (виражену в додатковому продукті як певна частка продукту). Тільки як продукт процесу виробництва

товарна маса є товарний капітал, носій зрослої капітальної вартості. Здійсненням акту $T'—G'$ реалізується як авансована капітальна вартість, так і додаткова вартість. Реалізація тієї і другої відбувається одночасно в ряді продажів або ж у продажу разом усієї товарної маси, що й виражає $T'—G'$. Але той самий акт обігу $T'—G'$ різний для капітальної вартості і додаткової вартості остільки, оскільки для кожної з них він виражає різну стадію їх обігу, різний відділ того ряду метаморфоз, що його вони повинні пройти в сфері обігу. Додаткова вартість, T , тільки в процесі виробництва і з'явилася на світ. Отже, вона вперше виступає на товарний ринок і виступає до того ж саме в товарній формі; це — перша форма її обігу, а тому акт $t—g$, перший акт її обігу, або її перша метаморфоза, яку, отже, ще лишається доповнити протилежним актом обігу, або зворотною метаморфозою $g—t$ ⁵⁾.

Інакше стоїть справа з обігом, що його проходить капітальна вартість T в тому самому акті обігу $T'—G'$, що є для неї актом обігу $T—G$, де $T = II$, дорівнює первісно авансованому G . Капітальна вартість відкрила перший акт свого обігу як G , як грошовий капітал, і через акт $T—G$ повертається до тієї ж самої форми; отже, вона пройшла обидві протилежні фази обігу 1) $G—T$ і 2) $T—G$ і знову виявилася в такій формі, в якій вона знов може почати той самий процес кругообороту. Те, що для додаткової вартості є першим перетворенням товарної форми в грошову форму, для капітальної вартості є поверненням, або зворотним перетворенням в її первісну грошову форму.

Через $G—T < \frac{P}{3s}$ грошовий капітал був перетворений в суму товарів P і $3s$, яка має таку саму вартість. Ці товари не функціонують більше як товари, як предмети продажу. Їх вартість існує віднині в руках їх покупця, капіталіста, як вартість його продуктивного капіталу II . А в функції II , у продуктивному споживанні, вони перетворюються в новий сорт товару, натуральною формою відмінний від засобів виробництва, в пряжу, в якій їх вартість не тільки зберігається, але й збільшується, з 422 ф. ст. до 500 ф. ст. За допомогою цієї реальної метаморфози товари, вилучені з ринку в першій стадії $G—T$, заміщуються товаром, який відрізняється від них і натуральною формою і вартістю і який повинен тепер функціонувати як товар, повинен бути перетворений в гроші і проданий. Тому процес ви-

⁵⁾ Це має силу, хоч би яким способом ми відокремлювали капітальну вартість і додаткову вартість. В 10 000 фунтах пряжі міститься 1 560 фунтів = 78 ф. ст. додаткової вартості, але в 1 фунті пряжі = 1 шилінгу в свою чергу міститься 2,496 унції = 1,872 пенса додаткової вартості.

робництва виступає лише як перерва в процесі обігу капітальної вартості, в якому досі була пройдена тільки перша фаза $G—T$. Капітальна вартість проходить другу і заключну фазу $T—G$ уже після того, як T зазнає зміни в натуральній формі і у вартості. Але коли розглядається капітальна вартість, взята сама по собі, то виявляється, що в процесі виробництва вона зазнала зміни лише своєї споживної форми. Вона існувала як 422 ф. ст. вартості в P і $3e$, тепер вона існує як 422 ф. ст. вартості у 8 440 фунтах пряжі. Отже, якщо ми розглянемо лише обидві фази процесу обігу капітальної вартості, взятої відособлено від її додаткової вартості, то виявиться, що вона проходить 1) $G—T$ і 2) $T—G$, причому друге T має змінену споживну форму, але ту саму вартість, що й перше T ; таким чином, капітальна вартість проходить $G—T—G$, — форму обігу, яка шляхом дворазового переміщення товару в протилежному напрямі, через перетворення з грошей в товар і з товару в гроші, неодмінно зумовлює повернення вартості, авансованої в формі грошей, до її грошової форми; її зворотне перетворення в гроші.

Той самий акт обігу $T'—G'$, який для капітальної вартості, авансованої в грошах, є другою, заключною метаморфозою, поверненням до грошової форми, для додаткової вартості, що міститься в тому самому товарному капіталі і реалізується через його перетворення в грошову форму, є першою метаморфозою, перетворенням з товарної форми в грошову форму, $T—G$, першою фазою обігу.

Отже, тут треба відзначити обставини двоякого роду. По-перше, заключне зворотне перетворення капітальної вартості в її первісну грошову форму є функція товарного капіталу. По-друге, ця функція включає в себе перше перетворення додаткової вартості з її первісної товарної форми в грошову форму. Таким чином, грошова форма відіграє тут двояку роль: з одного боку, вона становить ту форму, до якої повертається вартість, первісно авансована в грошах, — отже, повернення до тієї форми вартості, якою відкрився процес; з другого боку, вона — перша перетворена форма тієї вартості, яка первісно вступає в обіг у товарній формі. Якщо товари, з яких складається товарний капітал, продаються по їх вартості, як і припускається тут, то $T + t$ перетворюється в рівне вартістю $G + g$. В цій формі $G + g$ (422 ф. ст. + 78 ф. ст. = 500 ф. ст.) реалізований товарний капітал перебуває тепер в руках капіталіста. Капітальна вартість і додаткова вартість є тепер в наявності як гроші, отже, — в загальній еквівалентній формі.

Таким чином, в кінці процесу капітальна вартість перебуває знову в тій самій формі, в якій вона вступила в нього, і, отже,

знову як грошовий капітал може розпочати і проробити цей процес. Саме через те, що вихідна і заключна форми процесу є формою грошового капіталу (G), процес кругообороту в цій формі названий нами кругооборотом грошового капіталу. В кінці процесу виявляється, що змінилась не форма, а тільки величина авансованої вартості.

$G + g$ є не що інше, як грошова сума певної величини, в нашому випадку 500 ф. ст. Але як результат кругообороту капіталу, як реалізований товарний капітал, ця сума грошей містить капітальну вартість і додаткову вартість, і до того ж вони вже не зрослися разом, як у пряжі; тепер вони лежать одна коло одної. Їх реалізація дала кожній з них самостійну грошову форму. $\frac{211}{250}$ цієї суми є капітальна вартість, в 422 ф. ст., і $\frac{39}{250}$ — додаткова вартість в 78 ф. ст. Це відокремлення, спричинене реалізацією товарного капіталу, за своїм змістом є не лише формальним, про що ми зараз поговоримо; воно набуває важливого значення в процесі відтворення капіталу, залежно від того, чи приєднується g до G цілком, частково чи зовсім не приєднується, отже, залежно від того, чи продовжує воно функціонувати як складова частина авансованої капітальної вартості чи ні. Обіг g і G також може бути цілком різним.

В G' капітал знов повернувся до своєї первісної форми G , до своєї грошової форми, але повернувся в такій формі, в якій він реалізований як капітал.

Тут є, по-перше, кількісна відмінність. Було G , 422 ф. ст.; тепер є G' , 500 ф. ст., і ця відмінність виражена в $G...G'$, в кількісно різних крайніх членах кругообороту, самий хід якого позначено лише трьома крапками. G' більше за G , $G' - G = M$, додатковій вартості. — Але, як результат цього кругообороту $G...G'$, тепер існує тільки G' ; це — такий продукт кругообороту, в якому згас процес його утворення. G' існує тепер самостійно само по собі, незалежно від руху, який дав його. Рух минув, на його місці стоїть G' .

Але G' , як $G + g$, 500 ф. ст., як 422 ф. ст. авансованого капіталу плюс його приріст в 78 ф. ст., являє собою водночас якісне відношення, хоч саме це якісне відношення існує лише як відношення частин тієї самої суми, отже, — як кількісне відношення. G , авансований капітал, який тепер знову перебуває в своїй первісній формі (422 ф. ст.), існує тепер як реалізований капітал. Він не тільки зберігся, — він також і реалізувався як капітал, бо він, саме як капітал, відрізняється від g (78 ф. ст.), до якого він відноситься як до свого приросту, до свого плоду, до породженого ним самим приросту. Він реалізований як капітал, бо реалізований як вартість, що породила вартість.

G' існує як капіталістичне відношення; G є вже не просто ірришми,— воно прямо виступає як грошовий капітал, дістає вираження як самозросла вартість, отже як вартість, що має властивість самозростати, породжувати більше вартості, ніж має сама. G стало капіталом внаслідок свого відношення до другої частини G' , як до частини, зумовленої G , породженої ним як причиною, як до частини, до наслідку, основою якого воно є. Таким чином G' є сумою вартості, диференційованою в самій собі, яка містить у собі функціонально (в понятті) відмінні частини, є сумою вартості, яка виражає капіталістичне відношення.

Але це відношення виражене тільки як результат, без посередництва того процесу, результатом якого воно є.

Частини вартості, як такі, якісно не відрізняються одна від одної, за винятком того, що вони виступають як вартості різних предметів, конкретних речей, отже, в різних споживних формах, а тому виступають як вартості різних товарних тіл,— відмінність, яка впливає не з них самих як простих частин вартості. В грошах згасає всяка відмінність товарів, тому що вони є саме спільна всім товарам еквівалентна форма. Грошова сума в 500 ф. ст. складається з цілком однорідних елементів по 1 ф. ст. Оскільки в простому бутті цієї суми грошей згладжена посередня ланка її виникнення і зник всякий слід специфічної відмінності, яку мають різні складові частини капіталу в процесі виробництва, то відмінність існує лише між поняттям основної суми (по-англійськи *principal*), що дорівнює авансованому капіталові в 422 ф. ст., і поняттям надлишкової суми вартості, рівної 78 ф. ст. Нехай, наприклад, $G' = 110$ ф. ст., з яких $100 = G$, головній сумі, і $10 = M$, додатковій вартості. Обидві складові частини суми в 110 ф. ст. абсолютно однорідні, отже, нерозрізніми в понятті. Які завгодно 10 ф. ст. завжди становлять $\frac{1}{11}$ загальної суми в 110 ф. ст., чи є вони $\frac{1}{10}$ авансованої основної суми в 100 ф. ст. чи надлишком над нею в 10 ф. ст. Тому основна сума і сума приросту, капітал і додаткова сума, можуть бути виражені як дробі всієї суми; в нашому прикладі $\frac{10}{11}$ становлять головну суму, або капітал, $\frac{1}{11}$ — додаткову суму. Через те той грошовий вираз, якого реалізований капітал набуває тут в кінці свого процесу, є ірраціональний вираз капіталістичного відношення.

А втім, це стосується також і $T' (= T + \tau)$. Але з тією різницею, що T' , в якому T і τ є теж лише пропорціональні частини вартості тієї самої однорідної товарної маси, вказує на своє виникнення з Π , безпосереднім продуктом якого воно є, тоді

як у G' , у формі, що вийшла безпосередньо з обігу, зникло пряме відношення до H .

Ірраціональна відмінність між основною сумою і сумою приросту, яка міститься в G' , оскільки останнє виражає результат руху $G...G'$, одразу ж зникає, як тільки G' знову починає активно функціонувати як грошовий капітал, отже, якщо воно, навпаки, не фіксується як грошовий вираз промислового капіталу, що зріє у своїй вартості. Кругооборот грошового капіталу ніколи не може початися з G' (хоча G' і функціонує тепер як G), він може початися тільки з G , тобто лише формою, що виражає авансування капітальної вартості, але аж ніяк не виразом капіталістичного відношення. Як тільки 500 ф. ст. знов авансуються як капітал для нового самозростання, вони є початковим пунктом, тоді як раніше були кінцевим пунктом. Замість капіталу в 422 ф. ст. тепер авансовано капітал в 500 ф. ст.— більше грошей, ніж раніше, більше капітальної вартості,— але відношення між двома складовими частинами відпало; цілком так само і спочатку як капітал могла б функціонувати сума в 500 ф. ст. замість суми в 422 ф. ст.

Представляти капітал у вигляді G' не є активна функція грошового капіталу; його власна поява в формі G' є, навпаки, функцією T' . Вже при простому товарному обігу: 1) $T_1 - G$; 2) $G - T_2$, G активно функціонує лише у другому акті $G - T_2$; поява його у вигляді G є лише результатом першого акту, внаслідок якого воно виступає як перетворена форма T_1 . Капіталістичне відношення, що міститься в G' , відношення однієї з його частин як капітальної вартості до другої його частини як до приросту цієї вартості, набуває, правда, і функціонального значення, оскільки, при постійному повторенні кругообороту $G...G'$, G' поділяється між двоякого роду обігом,— обігом капіталу і обігом додаткової вартості, отже, оскільки обидві частини виконують не тільки кількісно, але й якісно різні функції,— G інші, ніж G' . Але, розглядувана сама по собі, форма $G...G'$ не містить у собі споживання капіталіста, вона містить тільки самозростання вартості і нагромадження, оскільки останнє виражається насамперед в періодичному збільшенні знов і знов авансованого грошового капіталу.

$G' = G + g$, хоч і є ірраціональною формою капіталу, водночас представляє грошовий капітал лише в його реалізованій формі, у формі грошей, які породили гроші. Проте тут слід бачити відмінність від функції грошового капіталу в першій стадії $G - T < \frac{P}{g}$. В цій першій стадії G обертається як гроші.

G функціонує як грошовий капітал лише через те, що тільки

в грошовому стані воно може виконати функцію грошей, перетворитися в елементи II , в P і $Зв$, які протистоять йому як товари. В цьому акті обігу G функціонує тільки як гроші; але оскільки цей акт є перша стадія в процесі руху капітальної вартості, то він, в силу специфічної споживної форми купованих товарів P і $Зв$, є одночасно функцією грошового капіталу. Навпаки, G' , що складається з G , капітальної вартості, і з z , створеної нею додаткової вартості, виражає зростаючу капітальну вартість, — мету і результат, функцію всього процесу кругообороту капіталу. Те, що воно виражає цей результат у грошовій формі, як реалізований грошовий капітал, це впливає не з того, що воно є грошова форма капіталу, *грошовий* капітал, а, навпаки, з того, що воно є грошовий *капітал*, капітал у грошовій формі, з того, що капітал у цій формі відкрив процес, був авансований у грошовій формі. Як ми бачили, зворотне перетворення в грошову форму є функція товарного капіталу T' , а не грошового капіталу. Що ж до різниці між G' і G , то вона (z) є лише грошова форма τ , приросту T ; G' тільки через те $= G + z$, що T' було $= T + \tau$. Отже, ця різниця і відношення капітальної вартості до породженої нею додаткової вартості були в наявності і були виражені в T' , перш ніж та і друга вартість перетворились в G' , в єдину грошову суму, в якій обидві частини вартості самостійно протистоять одна одній і тому можуть бути вжиті також на самостійні і відмінні одна від одної функції.

G' є лише результат реалізації T' . І те і друге — T' , як і G' — є лише різні форми, товарна форма і грошова форма, зростаючої капітальної вартості, у них обох те спільне, що вони — зросла капітальна вартість. Обидві є капітал, що проявив себе в дії, бо тут капітальна вартість як така існує разом з додатковою вартістю, як відмінним від першої, добутих завдяки їй плодом, хоч це відношення і виражається лише в такій ірраціональній формі, як відношення двох частин тієї самої грошової суми або тієї самої товарної вартості. Але як вираз капіталу в його відношенні до додаткової вартості і в його відмінності від додаткової вартості, виробленої ним, отже як вираз зрослої вартості, G' і T' є те саме і виражають вони те саме, тільки в різній формі; вони відрізняються одне від одного не як грошовий капітал і товарний капітал, а як гроші і товар. Оскільки вони є зросла вартість, тобто капітал, що проявив себе в дії як капітал, остільки вони виражають лише результат функції продуктивного капіталу, єдиної функції, в якій капітальна вартість породжує вартість. Спільним для них є те, що вони обидва, грошовий капітал і товарний капітал, є способи існування

капіталу. Один — капітал в грошовій формі, другий — в товарній формі. Тому відмінності специфічних функцій, що їх відрізняють, не можуть бути чим-небудь іншим, крім відмінностей між функцією грошей і функцією товару. Товарний капітал, як безпосередній продукт капіталістичного процесу виробництва, має сліди цього свого виникнення з процесу виробництва і через те своєю формою більш раціональний, не такий ірраціональний, як грошовий капітал, в якому згладжений всякий слід процесу виробництва, як і взагалі в грошах згасає всяка особлива споживна форма товару. Тому така свосередність грошової форми капіталу зникає тільки там, де саме G' функціонує як товарний капітал, де воно є безпосереднім продуктом процесу виробництва, а не перетвореною формою цього продукту, отже, — у виробництві самого грошового матеріалу. Наприклад, формула для видобутку золота була б така: $G - T < \frac{P}{Z_0} \dots \Pi \dots G' (G + z)$, де G' фігурує як товарний продукт, тому що Π доставляє золота більше, ніж було авансовано в першому G , грошовому капіталі, на елементи для видобутку золота. Отже, тут зникає ірраціональність виразу $G \dots G' (G + z)$, де одна частина грошової суми є матір'ю другої частини тієї самої грошової суми.

ІV. КРУГООБОРОТ В ЦІЛОМУ

Ми бачили, що процес обігу по закінченні його першої фази $G - T < \frac{P}{Z_0}$ переривається виробництвом Π , в якому товари P і Z_0 , куплені на ринку, споживаються як речові і вартісні складові частини продуктивного капіталу; продукт цього споживання — новий товар T' , який змінився щодо своєї натуральної форми і щодо вартості. Перерваний процес обігу, $G - T$, повинен доповнюватися через $T - G$. Але як носій цієї другої і заключної фази обігу з'являється T' , товар, своєю натуральною формою і вартістю відмінний від першого T . Отже, ряд обігу має такий вигляд: 1) $G - T_1$; 2) $T_2' - G'$, де у другій фазі місце першого товару T_1 займає другий товар T_2' , більшої вартості й інший щодо своєї споживної форми; ця заміна відбувається під час перерви, зумовленої функцією Π , тобто під час виробництва T' з елементів T , із форм існування продуктивного капіталу Π . Навпаки, та перша форма прояву, в якій капітал виступив перед нами («Капітал», книга I, розд. IV, 1), форма $G - T - G'$ (розкладається на: 1) $G - T_1$; 2) $T_1 - G'$) двічі показує той самий товар. Там перед нами обид-

[Handwritten text in German, heavily scribbled and illegible due to ink bleed-through from the reverse side of the page. The text appears to be a dense philosophical or scientific treatise.]

ФАКСИМИЛЕ ОДНІЄ З СТОРІНОК РУКОПІСУ
II тома «КАПИТАЛУ» К. МАРКСА

ва рази виступає той самий товар — товар, в який перетворюються гроші в першій фазі і який в другій фазі перетворюється назад у більшу кількість грошей. Незважаючи на цю істотну відмінність, обидва обіги мають те спільне, що в їх першій фазі гроші перетворюються в товар, а в другій фазі — товар у гроші, отже, гроші, затрачені в першій фазі, знову припливають назад у другій фазі. Спільним для них є, з одного боку, цей зворотний приплив грошей до їх вихідного пункту, а, з другого боку, те, що грошей припливає назад більше, ніж було авансовано. Через те і $G-T...T'-G'$ вже міститься в загальній формулі $G-T-G'$.

Далі, тут виявляється, що в обох метаморфозах, в $G-T$ і в $T'-G'$, що стосуються обігу, щоразу протистоять одна одній і замінюють одна одну рівновеликі, одночасно існуючі вартості. Зміна величини вартості належить виключно метаморфозі P , процесові виробництва, який, таким чином, є реальною метаморфозою капіталу, на протилежність лише формальним метаморфозам у сфері обігу.

Розглянемо тепер рух $G-T...P...T'-G'$ в цілому або його розгорнуту форму $G - T < \frac{P}{\rho_a} ...P...T' (T + \tau) - G'(G + \epsilon)$. Капітал є тут вартістю, яка проходить послідовний ряд взаємно зв'язаних, зумовлюваних одне одним перетворень, ряд метаморфоз, які складають такий самий ряд фаз або стадій всього процесу. Дві з цих фаз належать до сфери обігу, одна — до сфери виробництва. В кожній із цих фаз капітальна вартість перебуває в особливій формі, якій відповідає особлива, спеціальна функція. В цьому русі авансована вартість не тільки зберігається, а й зростає, збільшується. Нарешті, в заключній стадії вона повертається до тієї самої форми, в якій з'явилася на початку всього процесу. Таким чином, цей процес, як ціле, є процес кругообороту.

Ті дві форми, яких капітальна вартість набирає на стадіях свого обігу, є форми *грошового капіталу* і *товарного капіталу*; її форма, що належить до стадії виробництва, є форма *продуктивного капіталу*. Капітал, який в ході свого повного кругообороту набирає і знов скидає ці форми і в кожній з них виконує відповідну їй функцію, є *промисловий капітал*; слово промисловий вживається тут у тому значенні, в якому воно охоплює всяку галузь виробництва, що ведеться капіталістично.

Отже, грошовий капітал, товарний капітал, продуктивний капітал означають тут аж ніяк не самостійні види капіталу, функції яких становлять зміст теж самостійних і відокремлених одна від одної галузей підприємництва. Вони означають тут

лише особливі функціональні форми промислового капіталу, який послідовно набирає всі ці три форми одну за одною.

Кругооборот капіталу відбувається нормально лише до того часу, поки його різні фази без затримок переходять одна в другу. Якщо капітал затримується на першій фазі $G-T$, то грошовий капітал затвердіває у вигляді скарбу; якщо на виробничій фазі, то на одному боці лежать, не функціонуючи, засоби виробництва, тоді як на другому боці залишається незайнятою робоча сила; якщо капітал затримується на останній фазі $T'-G'$, то нерозпродані товари, нагромаджуючись, заступають шлях потокові обігу.

З другого боку, по суті справи, кругооборот сам зумовлює фіксацію капіталу, фіксацію на певні строки, в окремих фазах кругообороту. В кожній із своїх фаз промисловий капітал зв'язаний з однією певною формою — як грошовий капітал, продуктивний капітал, товарний капітал. Тільки виконавши функцію, що відповідає тій формі, в якій він перебуває в даний час, він набирає форми, в якій може вступити в нову фазу перетворення. Щоб зробити це наочним, ми припустили в нашому прикладі, що капітальна вартість товарної маси, створеної на стадії виробництва, дорівнює всій сумі вартості, первісно авансованій у формі грошей; іншими словами, що вся капітальна вартість, авансована як гроші, разом переходить з однієї стадії в другу, наступну. Але ми бачили («Капітал», книга I, розд. VI), що частина постійного капіталу, власне знаряддя праці (наприклад, машини) служать знов і знов, у більшій чи меншій кількості повторень тих самих процесів виробництва, а тому і передають свою вартість продуктові лише частинами. Пізніше ми побачимо, в якій мірі ця обставина модифікує процес кругообороту капіталу. Тут обмежимося ось чим: у нашому прикладі вартість продуктивного капіталу = 422 ф. ст. містить в собі тільки середню величину зношування фабричних будівель, машин і т. д., отже, тільки ту частину вартості, яку при перетворенні 10 600 фунтів бавовни в 10 000 фунтів пряжі вони переносять на останню, на продукт тижневого процесу прядіння протягом 60 годин. І через це в тих засобах виробництва, в які перетворюється авансований постійний капітал в 372 ф. ст., знаряддя праці, — будівлі, машини і т. д., — фігурують таким чином, як коли б їх брали на ринку лише в оренду, оплачуючи щотижневими внесками. Проте це абсолютно нічого не змінює в суті справи. Варто лише нам кількість пряжі в 10 000 фунтів, вироблену протягом тижня, помножити на число тижнів, що складає певний ряд років, — і вся вартість куплених і спожитих за цей час знарядь праці буде перенесена на пряжу. Звідси

ясно, що авансований грошовий капітал спочатку повинен бути перетворений у ці знаряддя праці, отже, спочатку повинен пройти першу стадію $T—T$, перед тим як він буде спроможний функціонувати як продуктивний капітал II . Так само в нашому прикладі ясно, що сума капітальної вартості в 422 ф. ст., яка втілюється в пряжу під час процесу виробництва, не може вступити в фазу обігу $T'—T'$ як складова частина вартості 10 000 фунтів пряжі до того часу, поки остання не буде готова. Не можна продати пряжі, поки вона не випрядена.

В загальній формулі продукт II розглядається як матеріальна річ, відмінна від елементів продуктивного капіталу, як предмет, який має відособлене від процесу виробництва існування, який має споживну форму, відмінну від споживної форми елементів виробництва. Це має місце в усіх випадках, коли результат процесу виробництва виступає як річ, — навіть там, де частина продукту знову входить як елемент у поновлюване виробництво. Так, зерно як насіння служить для виробництва зерна, але продукт складається тільки з зерна, отже, має форму, відмінну від інших елементів, що також знайшли застосування, — від робочої сили, знарядь праці, добрив. Але існують самостійні галузі промисловості, де продукт процесу виробництва не є новим речовинним продуктом, товаром. З цих галузей важлива в економічному відношенні тільки промисловість, що здійснює перевезення і зв'язок, чи буде то власне транспортна промисловість для перевезення товарів і людей чи ж просто пересилання повідомлень, листів, телеграм і т. д.

О. Чупров ⁶⁾ говорить про це так:

«Фабрикант може спочатку виготовити вироби і потім шукати споживачів»;

(його продукт, викинутий готовим з процесу виробництва, переходить як відокремлений від нього товар у сферу обігу);

«виробництво і споживання є таким чином двома актами, відокремленими в просторі і часі; у перевізній же промисловості, яка не створює нових продуктів, а тільки переміщує людей і речі, ці два акти зливаються до купи; послуги залізниці (переміщення) «споживаються в той же момент, як вони робляться. Через те район, в якому залізниці можуть шукати збуту своїм послугам, сягає щонайбільше на 50 верст» (53 км) «по обидва боки колії».

Результатом перевезення — чи перевозяться люди чи товари — є зміна їхнього місцеперебування, наприклад, пряжа перебуває тепер в Індії, а не в Англії, де вона була вироблена.

⁶⁾ А. Чупров. «Железнодорожное хозяйство». Москва, 1875, стор. 69—70.

Але те, що продає транспортна промисловість, є саме переміщення. Корисний ефект, який вона дає, неподільно зв'язаний з процесом перевезення, тобто з процесом виробництва транспортної промисловості. Люди і товари їдуть разом з певним засобом транспорту, і рух останнього, його переміщення і є той процес виробництва, який воно створює. Корисний ефект можна споживати лише під час процесу виробництва; цей ефект не існує як відмінна від цього процесу споживна річ, яка лише після того, як її вироблено, функціонує у вигляді предмета торгівлі, обертається як товар. Але мінова вартість цього корисного ефекту, як і мінова вартість всякого іншого товару, визначається вартістю затрачених на нього елементів виробництва (робочої сили і засобів виробництва) плюс додаткова вартість, створена додатковою працею робітників, зайнятих у транспортній промисловості. Щодо споживання цього корисного ефекту транспортної промисловості, то і в цьому відношенні він зовсім не відрізняється від інших товарів. Якщо він входить в індивідуальне споживання, то разом із споживанням зникає його вартість; якщо він споживається продуктивно, так що сам є стадією виробництва товару, який перебуває в дорозі, то його вартість переноситься як додаткова вартість на самий товар. Отже, для транспортної промисловості формула буде така: $T - T < \frac{P}{3e} \dots \Pi - T''$, бо тут оплачується і споживається

самий процес виробництва, а не продукт, який може бути відокремлений від нього. Отже, перед нами майже точно така сама форма, як і форма для виробництва благородних металів, з тією тільки різницею, що T'' є тут перетвореною формою корисного ефекту, створеного під час процесу виробництва, а не натуральною формою золота чи срібла, добутих під час цього процесу і виштовхнутих з нього.

Промисловий капітал є єдиний спосіб існування капіталу, при якому функцією капіталу є не тільки привласнення додаткової вартості, відповідно привласнення додаткового продукту, але в той самий час і її створення. Тому промисловий капітал зумовлює капіталістичний характер виробництва; існування промислового капіталу включає в себе наявність класової протилежності між капіталістами і найманими робітниками. В міру того, як він оволодіває суспільним виробництвом, відбувається переворот в техніці і в суспільній організації процесу праці, а разом з тим і в економіко-історичному типі суспільства. Інші види капіталу, які з'явилися до нього в межах укладів суспільного виробництва, що відійшли в минуле або гинуть, не тільки підпорядковуються йому і не тільки за-

знають відповідних йому змін в механізмі своїх функцій, але й рухаються далі вже тільки на основі промислового капіталу, отже, живуть і вмирають, стоять і падають разом з цією своєю основою. Грошовий капітал і товарний капітал, оскільки вони із своїми функціями виступають поряд з промисловим капіталом як носії особливих галузей підприємництва, є лише усамостійнені внаслідок суспільного поділу праці і однобічно розвинуті способи існування різних функціональних форм, що їх промисловий капітал то набирає, то позбувається в сфері обігу.

Кругооборот $G...G'$, з одного боку, переплітається із загальним товарним обігом, виходить з нього, входить у нього, становить його частину. З другого боку, для індивідуального капіталіста він утворює особливий самостійний рух капітальної вартості, — рух, який відбувається частково в межах загального товарного обігу, частково поза ним, але який завжди зберігає свій самостійний характер. По-перше, в силу того, що обидві фази руху, які відбуваються в сфері обігу, $G—T$ і $T'—G'$, мають функціонально визначений характер як фази руху капіталу; в $G—T$ останнє, T , щодо своєї натуральної форми визначене як робоча сила і засоби виробництва; в $T'—G'$ реалізується капітальна вартість + додаткова вартість. По-друге, II , процес виробництва, охоплює продуктивне споживання. По-третє, повернення грошей до їх вихідного пункту перетворює рух $G...G'$ в кругооборот, завершений у собі самому.

Отже, всякий індивідуальний капітал в обох своїх половинах обігу $G—T$ і $T'—G'$ є, з одного боку, агентом загального товарного обігу, в якому він функціонує або в який він вилетений то як гроші, то як товар, і таким чином сам є членом в загальному ряді метаморфоз товарного світу. З другого боку, в межах загального обігу він описує свій власний самостійний кругооборот, в якому сфера виробництва становить перехідну стадію і в якому він повертається до свого вихідного пункту в тій самій формі, в якій залишив його. В межах свого власного кругообороту, який включає і його реальну метаморфозу у процесі виробництва, капітал змінює водночас і величину своєї вартості. Він повертається не просто як грошова вартість, а як збільшена, зросла грошова вартість.

Нарешті, коли ми подивимось на $G—T...II...T'—G'$ як на особливу форму процесу кругообороту капіталу поряд з іншими формами, які будуть досліджені згодом, то вона характеризується ось чим:

1) Вона є *кругооборотом грошового капіталу*, тому що промисловий капітал у своїй грошовій формі, як грошовий капітал, становить вихідний пункт всього процесу і пункт, до якого

цей процес повертається. Сама формула виражає, що гроші не витрачаються тут як гроші, а лише авансуються, і тому вони є лише грошовою формою капіталу, грошовим капіталом. Ця формула, далі, виражає, що не споживна вартість, а мінова вартість є самоціль, що визначає рух. Саме через те, що грошова форма вартості є самостійна, наочна форма прояву вартості, саме через це форма обігу $G...G'$, вихідний і заключний пункти якої є справжні гроші, з найбільшою наочністю виявляє спонукальний мотив капіталістичного виробництва, роблення грошей. Для роблення грошей процес виробництва є лише неминучою посередньою ланкою, необхідним злом. Тому всі нації з капіталістичним способом виробництва періодично переживають спекулятивну гарячку, під час якої вони намагаються здійснювати роблення грошей, минаючи процес виробництва.

2) Стадія виробництва, функція II , утворює в цьому кругообороті перерву між двома фазами обігу $G—T...T'—G'$, який, в свою чергу, лише опосереднює простий обіг $G—T—G'$. Процес виробництва в самій цій формі процесу кругообороту формально і виразно постає тим, чим він і є при капіталістичному способі виробництва: простим засобом для збільшення авансованої вартості; отже, збагачення як таке є тут самоціллю виробництва.

3) Оскільки послідовний ряд фаз відкривається фазою $G—T$, то другою ланкою обігу є $T'—G'$; отже, вихідний пункт — G , грошовий капітал, вартість якого ще має зрости; заключний пункт — G' , грошовий капітал $G + g$, вартість якого вже зросла, де G поряд із своїм паростком g фігурує як реалізований капітал. Це відрізняє кругооборот G від двох інших кругооборотів, II і T' , і відрізняє двояко. З одного боку, відмінність полягає в грошовій формі обох крайніх членів; гроші ж є самостійна наочна форма існування вартості, є вартість продукту в тій її самостійній формі, в якій зник всякий слід споживної вартості товарів. З другого боку, форма $II...II$ не неминуче перетворюється в $II...II'$ ($II + n$), а в формі $T'...T'$ взагалі не видно ніякої різниці у вартості двох крайніх членів. — Отже, для формули $G...G'$, з одного боку, характерно те, що капітальна вартість становить вихідний пункт, а зросла капітальна вартість — заключний пункт, так що авансування капітальної вартості є засобом, зросла капітальна вартість — метою всієї операції; з другого боку, для неї характерна та обставина, що це відношення виражене в грошовій формі, в самостійній формі вартості, а тому грошовий капітал дістає вираз як гроші, що породжують гроші. Створення вартістю додаткової вартості виражено не тільки як альфа і омега процесу, але виражено прямо в блискучій грошовій формі.

4) Оскільки G' , реалізований грошовий капітал, як результат $T'—G''$, тобто додаткової і заключної фази $G—T$, перебуває абсолютно в тій самій формі, в якій він почав свій перший кругооборот, то, вийшовши з нього, він може знов почати такий самий кругооборот, як збільшений (нагромаджений) грошовий капітал: $G' = G + g$; форма $G...G'$, принаймні, не виражає того, що при повторенні кругообороту обіг g відокремлюється від обігу G . Розглядуваний в своєму однократному вигляді, формально, кругооборот грошового капіталу виражає, отже, тільки процес збільшення вартості і процес нагромадження.

Споживання виражено в ньому через $G—T < \overset{P}{Z_v}$ лише як продуктивне споживання; тільки таке споживання і входить в цей кругооборот індивідуального капіталу. $G—P \in P—G$ або $T—G$ з боку робітника; отже, це є перша фаза того обігу, який опосереднює його індивідуальне споживання: $P—G—T$ (життєві засоби). Друга фаза, $G—T$, вже не входить в кругооборот індивідуального капіталу; але цей кругооборот приводить до неї, передбачає її, бо робітник, для того щоб постійно перебувати на ринку як матеріал, придатний для експлуатації капіталістом, насамперед повинен жити, отже, повинен підтримувати себе індивідуальним споживанням. Проте саме це споживання лише передбачається тут як умова продуктивного споживання робочої сили капіталом, отже, — лише остільки, оскільки робітник своїм індивідуальним споживанням підтримує і відтворює себе як робочу силу. Що ж до Z_v , власне товарів, які входять в кругооборот, то вони становлять лише предмет для продуктивного споживання. Акт $P—G$ опосереднює індивідуальне споживання робітника, перетворення життєвих засобів в його плоть і кров. Звичайно, для того щоб капіталіст функціонував як капіталіст, він також повинен бути в наявності, отже, він також повинен жити і споживати. Але для цього він фактично повинен споживати лише стільки ж, скільки споживає робітник — і тому більшого не передбачає ця форма процесу обігу. Але навіть і це формально не виражено тут, бо формула закінчується G' , тобто таким результатом, який негайно може знов функціонувати як збільшений грошовий капітал.

В $T'—G'$ прямо міститься продаж T' ; але $T'—G'$, продаж для однієї сторони, є $G—T$, купівля для другої; остаточно товар купується лише заради його споживної вартості, лише для того, щоб (залишаючи остронь перепродаж) увійти в процес споживання, — в індивідуальне чи продуктивне споживання, залежно від природи купованого виробу. Але це споживання не

входить в кругооборот того індивідуального капіталу, продуктом якого є T' ; цей продукт виштовхується з кругообороту індивідуального капіталу саме як товар, що підлягає продажу. T' прямо призначене для чужого споживання. Тому у тлумачів меркантилістської системи (в основі якої лежить формула $G—T...P...T'—G'$) ми знаходимо предовгі проповіді про те, що окремий капіталіст повинен споживати лише стільки ж, скільки споживає робітник, і що дана капіталістична нація повинна полишити споживання своїх товарів і взагалі процес споживання іншим, дурнішим націям, а сама, навпаки, повинна зробити своїм життєвим завданням продуктивне споживання. Ці проповіді своєю формою і змістом часто нагадують аналогічні аскетичні увіщання отців церкви.

Отже, процес кругообороту капіталу є єдність обігу і виробництва, містить у собі те й друге. Оскільки обидві фази: $G—T$, $T'—G'$ є актами обігу, остільки обіг капіталу становить частину загального товарного обігу. Але оскільки вони є функціонально визначені відділи, стадії в кругообороті капіталу, — в кругообороті, що належить не тільки до сфери обігу, але й до сфери виробництва, — остільки капітал робить свій власний кругооборот у сфері загального товарного обігу. На першій стадії загальний товарний обіг служить йому для того, щоб набрати форми, в якій він може функціонувати як продуктивний капітал; на другій стадії — для того, щоб звільнитися від функції товару, в якій він не може відновити свій кругооборот, і водночас для того, щоб перед ним відкрилась можливість відокремити свій власний кругооборот як капіталу від обігу прироста до нього додаткової вартості.

Тому кругооборот грошового капіталу є найбільш однобічна, а тому й найбільш яскраво виражена і найхарактерніша з форм, в яких проявляється кругооборот промислового капіталу; мета і рушійний мотив останнього: збільшення вартості, роблення грошей і нагромадження представлені тут так (купувати, щоб продати дорожче), що вони прямо впадають в очі. Внаслідок того, що першою фазою є $G—T$, виявляється також, що складові частини продуктивного капіталу надходять з товарного ринку, так само як і взагалі виявляється зумовленість капіталістичного процесу виробництва обігом, торгівлею. Кругооборот грошового капіталу — це не тільки товарне виробництво: він сам здійснюється тільки при посередництві обігу, він передбачає його. Це ясно вже з того, що форма G , яка належить обігові, є першою і чистою формою авансованої капі-

тальної вартості, чого немає в двох інших формах кругообороту.

Кругооборот грошового капіталу лише остільки завжди лишається загальним виразом промислового капіталу, оскільки він завжди містить у собі зростання авансованої вартості. В кругообороті *П...П* грошовий вираз капіталу виступає лише як ціна елементів виробництва, отже, — лише як вартість, виражена в рахункових грошах, і в цій саме формі вона фіксується в бухгалтерії.

Г...Г' стає особливою формою кругообороту промислового капіталу остільки, оскільки капітал, який виступає заново, авансується спочатку у формі грошей і потім у тій самій формі береться назад, однаково, чи відбувається це при переході з однієї галузі виробництва в іншу чи при виході промислового капіталу з певного підприємства. Ця форма включає в себе також і функціонування в ролі капіталу тієї додаткової вартості, що авансується спочатку в грошовій формі; з найбільшою ясністю це виступає в тому випадку, коли додаткова вартість функціонує не в тому підприємстві, в якому вона виникає. *Г...Г'* може бути першим кругооборотом певного капіталу; воно може бути останнім кругооборотом; воно може вважатися формою всього суспільного капіталу; це — форма капіталу, який вкладається вперше, причому однаково, чи є він новонагромадженням у грошовій формі капіталом чи старим капіталом, цілком перетвореним у гроші з тією метою, щоб перенести його з однієї галузі виробництва в іншу.

Грошовий капітал, як форма капіталу, завжди властива всім кругооборотам, здійснює цей кругооборот [*Г...Г'*] якраз із-за тієї частини капіталу, яка утворює додаткову вартість, із-за змінного капіталу. Нормальна форма авансування заробітної плати є виплата грішми; цей процес повинен постійно відновлюватися через порівняно короткі строки, бо робітник живе від платежу до платежу, перебиваючись з дня на день. Тому капіталіст завжди повинен протистояти робітникові як грошовий капіталіст, а його капітал — як грошовий капітал. Тут, на протилежність купівлі засобів виробництва і продажу вироблених товарів, не може відбуватися пряме або посереднє погашення платежів (так що більша частина грошового капіталу фактично фігурує лише в формі товарів, гроші ж фігурують лише в формі рахункових грошей, а готівка, кінець кінцем, потрібна тільки для вирівнювання балансів). З другого боку, частину тієї додаткової вартості, яку створює змінний капітал, капіталіст затрачує на своє особисте споживання, яке належить до сфери роздрібної торгівлі; він витрачає цю частину, кінець кінцем, готівкою,

у грошовій формі додаткової вартості. Велика чи мала ця частина додаткової вартості — це нітрохи не міняє справи. Змінний капітал постійно все знов і знов з'являється як грошовий капітал, затрачуваний на заробітну плату ($G-P$), а g — як додаткова вартість, що витрачається на покриття особистих потреб капіталіста. Отже, G як вартість авансованого змінного капіталу і g як її приріст, — те і друге необхідно вдержуються в грошовій формі, в якій вони мають витрачатись.

Формула $G-T...II...T'-G'$, результатом якої є $G' = G + g$, обманлива своєю зовнішністю, має ілюзорний характер, який випливає з того, що авансована і зросла вартість існують тут у своїй еквівалентній формі, в грошах. Ця формула ставить наголос не на зростання вартості, а на *грошову форму* цього процесу, на ту обставину, що з обігу, кінець кінцем, вилучається більше вартості в грошовій формі, ніж було первісно авансовано, — отже, на збільшення маси золота і срібла, що належить капіталістові. Так звана монетарна система є просто вираз ірраціональної форми $G-T-G'$, руху, що відбувається виключно в сфері обігу; тому обидва акти: 1) $G-T$, 2) $T-G'$, можуть знайти в цій системі лише те пояснення, що T в другому акті продається дорожче від своєї вартості і, отже, вилучає з обігу більше грошей, ніж було кинуте в обіг при його купівлі. Навпаки, $G-T...II...T'-G'$, будучи фіксоване як виключна форма, лежить в основі більш розвинутої меркантилістської системи, необхідним елементом якої є уже не тільки товарний обіг, але й товарне виробництво.

Ілюзорний характер формули $G-T...II...T'-G'$ і відповідне їй ілюзорне тлумачення зберігаються доти, поки ця форма фіксується як однакратна, а не як текуча, постійно відновлювана; отже, — до того часу, поки вона вважається не однією з форм кругообороту, а його виключною формою. Але вона вже сама по собі вказує на інші форми.

По-перше, весь цей кругооборот передбачає капіталістичний характер самого процесу виробництва і, отже, як базис передбачає цей процес виробництва разом із специфічним, зумовленим ним станом суспільства. $G-T = G - T < \frac{P}{3g}$; але $G-P$ передбачає існування найманого робітника, а тому і засоби виробництва як частину продуктивного капіталу; передбачає, отже, процес праці і процес збільшення вартості, передбачає процес виробництва уже як функцію капіталу.

По-друге, якщо акт $G...G'$ повторюється, то повернення до грошової форми стає таким же скороминущим, як грошова форма на першій стадії. $G-T$ зникає, щоб дати місце для II . По-

стійно повторюване авансування грошей, так само як і постійне повернення авансованої вартості у вигляді грошей самі є лише скороминущими моментами в кругообороті.

По-третє,

$G - T \dots II \dots T' - G' \dots G - T \dots II \dots T' - G' \dots G - T \dots II \dots$ і т. д.

Уже при першому повторенні кругообороту виступає кругооборот $II \dots T' - G'$. $G - T \dots II$, перш ніж закінчиться другий кругооборот G ; таким чином всі дальші кругообороти G можна розглядати під кутом зору форми $II \dots T' - G - T \dots II$; тоді $G - T$, як перша фаза першого кругообороту, являє собою лише скороминущу підготовку постійно повторюваного кругообороту продуктивного капіталу, що й має місце в дійсності, коли промисловий капітал вперше вкладається у підприємство в формі грошового капіталу.

З другого боку, перш ніж закінчиться другий кругооборот II , встигає завершитися перший кругооборот $T' - G'$. $G - T \dots II \dots T' - G'$ (скорочено $T' - T'$), кругооборот товарного капіталу. Таким чином уже перша форма містить у собі обидві інші, і, отже, грошова форма зникає, оскільки вона є не просто виразом вартості, а виразом її в еквівалентній формі, в грошах.

Нарешті, коли ми візьмемо окремий капітал, який заново виступає і вперше проробляє кругооборот $G - T \dots II \dots T' - G'$, то $G - T$ є підготовчою фазою, попередницею першого процесу виробництва, що його проробляє цей окремий капітал. Отже, ця фаза $G - T$ не передбачається, а, навпаки, висувається або зумовлюється процесом виробництва. Але це стосується лише даного окремого капіталу. Оскільки передбачається капіталістичний спосіб виробництва, остільки, отже, при стані суспільства, який визначається капіталістичним виробництвом, загальною формою кругообороту промислового капіталу є кругооборот грошового капіталу. Тому капіталістичний процес виробництва передбачається як *prius* *, — якщо не при першому кругообороті грошового капіталу, у формі якого заново вкладається промисловий капітал, то за межами цього кругообороту. Постійне існування капіталістичного процесу виробництва передбачає постійне відновлення кругообороту $II \dots II$. На першій стадії $G - T < \frac{P}{3e}$ вже прямо виступає сама ця передумова, оскільки цей акт, з одного боку, передбачає існування класу

* — попередник. *Ред.*

найманих робітників і оскільки, з другого боку, те, що для покупця засобів виробництва є першою стадією $G—T$, для їх продавця є $T'—G'$; отже, в T' передбачається товарний капітал, а тому й самий товар передбачається як результат капіталістичного виробництва і тим самим передбачається функціонування продуктивного капіталу.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

КРУГООБОРОТ ПРОДУКТИВНОГО КАПІТАЛУ

Загальна формула кругообороту продуктивного капіталу така: $II \dots T' - G' - T \dots II$. Цей кругооборот означає періодично відновлюване функціонування продуктивного капіталу, отже, означає відтворення, або процес виробництва капіталу як процес його відтворення в зв'язку із збільшенням вартості; означає не тільки виробництво, але й періодичне відтворення додаткової вартості; він означає функціонування промислового капіталу, що перебуває в своїй продуктивній формі не як одноразове, а як періодично повторюване функціонування, так що відновлення визначається вже самим вихідним пунктом. Частина T' (в певних випадках, в певних галузях застосування промислового капіталу) може у вигляді засобів виробництва знов безпосередньо увійти в той самий процес праці, з якого вона вийшла як товар; внаслідок цього стає зайвим тільки перетворення її вартості в справжні гроші або в грошові знаки, або вона набирає самостійного виразу тільки у формі рахункових грошей. Ця частина вартості не входить в обіг. Таким чином у процес виробництва входять вартості, які не входять у процес обігу. Те саме стосується і тієї частини T' , що її капіталіст споживає *in natura* * як частину додаткового продукту. Однак ця частина не має істотного значення для капіталістичного виробництва; її беруть до уваги найбільше в землеробстві.

У цій формі одразу впадають в очі обставини двоякого роду. По-перше. Тим часом як у першій формі $G \dots G'$ процес виробництва, функція II , перериває обіг грошового капіталу і є лише посередником між двома його фазами $G - T$ і $T' - G'$, тут весь процес обігу промислового капіталу, весь його рух в межах фази обігу, становить лише перерву і є лише посередньою ланкою між продуктивним капіталом, який як перший

* — в натуральній формі. *Ред.*

крайній член розпочинає кругооборот, і продуктивним капіталом, який як останній член замикає його в тій самій формі, тобто у формі, в якій він знову починає рух. Власне обіг є лише опосередкуванням відтворення, періодично відновлюваного і безперервного внаслідок цього відновлення.

По-друге. Весь обіг виступає у формі, прямо протилежній тій, яку він має в кругообороті грошового капіталу. Там форма, якщо лишити осторонь величину вартості, була така: $G-T-G$ ($G-T$, $T-G$); тут, якщо знов-таки лишити осторонь величину вартості, вона така: $T-G-T$ ($T-G$, $G-T$), тобто це форма простого товарного обігу.

І. ПРОСТЕ ВІДТВОРЕННЯ

Отже, розглянемо насамперед процес $T'-G'-T$, що відбувається в сфері обігу між двома крайніми членами $II...II$.

Вихідним пунктом цього обігу є товарний капітал: $T' = T + t = II + t$. Функція товарного капіталу $T' - G'$ (реалізація вміщеної в ньому капітальної вартості $= II$, яка існує тепер як складова частина T товару T' , а також реалізація вміщеної в ньому додаткової вартості, яка існує тепер як складова частина тієї ж товарної маси, яка містить у собі вартість t) була розглянута в першій формі кругообороту. Але там вона становила другу фазу перерваного обігу і заключну фазу всього кругообороту. Тут вона становить другу фазу кругообороту, але першу фазу обігу. Перший кругооборот закінчується G' , і оскільки G' , подібно до первісного G , може знов почати як грошовий капітал другий кругооборот, то спочатку не було потреби розглядати, чи підуть далі G і g (додаткова вартість), які містяться в G' , разом по одному шляху чи вони підуть різними шляхами. Це було б необхідно розглянути лише тоді, коли б ми простежили перший кругооборот далі, в його відновленні. Це питання, однак, мусить бути розв'язане в процесі кругообороту продуктивного капіталу, оскільки від розв'язання залежить визначення вже його першого кругообороту і оскільки $T' - G'$ є в ньому першою фазою обігу, яка має бути доповнена фазою $G-T$. Від цього розв'язання залежить, чи означає розглядувана нами формула просте відтворення чи відтворення в розширеному масштабі. Виходить, характер кругообороту змінюється відповідно до того чи іншого розв'язання.

Отже, звернемося насамперед до простого відтворення продуктивного капіталу, причому, як і в першому розділі, припустимо, що обставини лишаються незмінними, а товари купують-

ся і продаються по їх вартості. При такому припущенні вся додаткова вартість входить в особисте споживання капіталіста. Після того як товарний капітал T' перетворився в гроші, частина грошової суми, що становить капітальну вартість, продовжує циркулювати в кругообороті промислового капіталу; друга частина, перетворена в гроші додаткова вартість, входить у загальний товарний обіг, являє собою грошовий обіг, що виходить від капіталіста, але відбувається поза сферою обігу його індивідуального капіталу.

В нашому прикладі ми мали товарний капітал T' в 10 000 фунтів пряжі вартістю в 500 ф. ст.; з них 422 ф. ст. є вартість продуктивного капіталу; як грошова форма 8 440 фунтів пряжі вони продовжують обіг капіталу, початий T , тоді як додаткова вартість в 78 ф. ст., грошова форма 1 560 фунтів пряжі, додаткова частина товарного продукту, виходить з обігу цього капіталу і проходить окремий шлях у сфері загального товарного обігу.

$$T' \begin{pmatrix} T \\ + \\ T \end{pmatrix} \text{ — } \begin{pmatrix} G \\ + \\ g \end{pmatrix} \text{ — } T < \frac{P}{3e}$$

Акт $g-t$ є ряд купівель на гроші, які капіталіст витрачає або на власне товари, або ж на послуги для своєї дорогоцінної персони, відповідно, — для своєї сім'ї. Ці купівлі роздроблені, провадяться в різні строки. Отже, гроші існують тимчасово в формі грошового запасу, призначеного на поточне споживання, або у формі скарбу, — бо гроші, обіг яких перервано, перебувають саме у формі скарбу. Їх функція як засобу обігу, а ним вони залишаються і в своїй минулій формі скарбу, не входить в обіг капіталу в його грошовій формі G . Гроші в даному разі не авансуються, а витрачаються.

Ми припускали, що весь авансований капітал завжди цілком переходить з однієї його фази в другу; так само й тут ми припускаємо, що товарний продукт процесу II несе в собі всю вартість продуктивного капіталу $II = 422$ ф. ст. плюс додаткова вартість = 78 ф. ст., створена під час процесу виробництва. В нашому прикладі, де ми маємо справу з подільним товарним продуктом, додаткова вартість існує в формі 1 560 фунтів пряжі, — цілком так само, як при розрахунку на 1 фунт пряжі вона існує у формі 2,496 унції пряжі. Коли б, навпаки, товарний продукт був, наприклад, машиною вартістю в 500 ф. ст. і того самого складу щодо вартості, то хоча одна частина вартості цієї машини була $b = 78$ ф. ст. додаткової вартості, однак, ці

78 ф. ст. існували б тільки в машині як в цілому; машину не можна поділити на капітальну вартість і додаткову вартість, не розбиваючи її на шматки, не знищуючи, таким чином, разом з її споживною вартістю і її вартість. Отже, в цьому випадку обидві складові частини вартості можна уявляти в складових частинах товарного тіла лише ідеально, але не можна уявити як самостійні елементи товару T' , — подібно до того як всякий фунт пряжі є віддільний, самостійний елемент 10 000 фунтів цього товару. В першому випадку, раніше ніж g почне свій окремий обіг, має бути проданий цілком весь товар, весь товарний капітал, тобто машина. Навпаки, коли капіталіст продає 8 440 фунтів пряжі, то продаж решти 1 560 фунтів є цілком відокремлений обіг додаткової вартості у формі t (1 560 фунтів пряжі) — g (78 ф. ст.) — t (предмети споживання). Але елементи вартості кожної окремої частки 10 000 фунтів продукту, тобто пряжі, можуть бути так само представлені частинами продукту, як елементи вартості всього продукту. Як ці 10 000 фунтів пряжі можна поділити на вартість постійного капіталу (c) — 7 440 фунтів пряжі вартістю в 372 ф. ст., на вартість змінного капіталу (v) — 1 000 фунтів пряжі в 50 ф. ст., і на додаткову вартість (m) — 1 560 фунтів пряжі в 78 ф. ст., так само і всякий фунт пряжі можна поділити на $c = 11,904$ унції пряжі вартістю в 8,928 пенса, $v = 1,600$ унції пряжі вартістю в 1,200 пенса, $m = 2,496$ унції пряжі вартістю в 1,872 пенса. Капіталіст міг би також, послідовно продаючи 10 000 фунтів частинами, поступово споживати елементи додаткової вартості, що містяться в цих частинах, причому він з такою ж поступовістю реалізував би суму $c + v$. Але, кінець кінцем, і ця операція передбачає, що продані всі 10 000 фунтів і що, значить, продажем 8 440 фунтів заміщується вартість c і v («Капітал», книга I, розділ VII, 2).

Як би там не було, але через акт $T' - G'$ як капітальна вартість, так і додаткова вартість, які є в T' , дістають віддільне одна від одної існування, існування різних грошових сум; в обох випадках як G , так і g є дійсно перетворена форма тієї вартості, яка первісно, в T' , мала власний, лише ідеальний вираз тільки як ціна товару.

Обіг $t - g - t$ є простим товарним обігом; перша його фаза $t - g$ включається в обіг товарного капіталу $T' - G'$, отже, — в кругообіг капіталу; навпаки, його додаткова фаза $g - t$ лежить поза цим кругообігом, проходить як відокремлений від нього акт загального товарного обігу. Після перетворення T' в G' обіг T і t , капітальної вартості і додаткової вартості, розщеплюється. Звідси випливає ось що:

По-перше. Після того як за допомогою акту $T' - G' = T' - (G + g)$ товарний капітал реалізовано, виникає можливість розділити рух капітальної вартості і додаткової вартості, який в $T' - G'$ залишався ще спільним і здійснювався тією самою товарною масою; тепер та і друга вартості набувають самостійності у формі окремих грошових сум.

По-друге. Якщо це розділення відбувається, причому g витрачається як доход капіталіста, а G , як функціональна форма капітальної вартості, продовжує свій шлях, визначуваний кругооборотом, то перший акт $T' - G'$ у зв'язку з наступними актами $G - T$ і $g - t$ можна подати як два різні обіги: $T - G - T$ і $t - g - t$; обидва ці ряди своєю загальною формою належать до звичайного товарного обігу.

А втім, на практиці, коли мова йде про цілісні, неподільні товарні тіла, складові частини вартості відокремлюються ідеально. Наприклад, на будівельних підприємствах у Лондоні, які здебільшого ведуться в кредит, будівельний підприємець одержує позики в міру того, як спорудження будинку переходить від стадії до стадії. Жодна з цих стадій не є будинок, а лише реально існуюча складова частина майбутнього будинку, який перебуває в процесі будування; отже, незважаючи на свою реальність, це — лише ідеальний дріб цілого будинку, і все ж досить реальний для того, щоб бути гарантією для додаткової позики. (Див. про це далі, розділ XII *.)

По-третє. Якщо рух капітальної вартості і додаткової вартості, який у T і G був ще спільним, розділяється лише почасти (так що частина додаткової вартості витрачається не як доход) або зовсім не розділяється, то в самій капітальній вартості відбувається зміна ще під час її кругообороту, до його завершення. В нашому прикладі вартість продуктивного капіталу дорівнювала 422 ф. ст. Отже, якщо він продовжить рух $G - T$ уже у вигляді, наприклад, 480 ф. ст. або 500 ф. ст., то останні стадії кругообороту він проробляє як вартість на 58 ф. ст. або 78 ф. ст. більша, ніж його первісна вартість. Це може бути зв'язане з одночасною зміною будови капіталу щодо вартості. —

$T' - G'$, друга стадія обігу і заключна стадія кругообороту I ($G \dots G'$), в нашому кругообороті є його другою стадією і першою стадією товарного обігу. Отже, оскільки справа стосується обігу, $T' - G'$ має бути доповнене через $G' - T'$. Але акт $T' - G'$ не тільки відбувається вже після процесу збільшення вартості (в даному випадку після функції II, першої стадії), але й є його результатом; товарний продукт T' уже реалізовано за

* Див. цей том, стор. 241—242. Ред.

допомогою цього акту. Отже, процес збільшення вартості капіталу, так само як і реалізація того товарного продукту, в якому виступає зросла капітальна вартість, закінчується актом $T'—G'$.

Отже, ми припустили просте відтворення, тобто припустили, що $g—t$ цілком відокремлюється від $G—T$. Обидва обіги, як $t—g—t$, так і $T—G—T$, своєю загальною формою належать до товарного обігу (і тому не виявляють ніякої різниці у вартості між двома крайніми членами); через те легко уявляти капіталістичний процес виробництва, як це робить вульгарна політична економія, у вигляді простого виробництва товарів, споживних вартостей, які призначені для споживання того чи іншого роду і виробляються капіталістом виключно для того, щоб замінити їх товарами іншої споживної вартості або, як хибно твердить вульгарна політична економія, обміняти на ці товари.

T' з самого початку виступає як товарний капітал, і мета всього процесу, збагачення (збільшення вартості), не тільки не виключає особистого споживання капіталіста, яке зростає разом із величиною додаткової вартості (а отже, і капіталу), але й прямо передбачає його.

При обігу доходу капіталіста вироблений товар t (або відповідна йому ідеальна частка товарного продукту T') в дійсності служить лише для того, щоб перетворити цей дохід спочатку в гроші, а потім з грошей в ряд інших товарів, які служать особистому споживанню. Але при цьому не треба випускати з уваги однієї маленької обставини: t є товарна вартість, яка нічого не коштувала капіталістові, є втілення додаткової праці, а тому воно виступає на сцену спочатку як складова частина товарного капіталу T' . Отже, вже самим своїм існуванням це t прив'язане до кругообороту капітальної вартості, що проробляє свій процес; якщо цей кругооборот припиниться або взагалі станеться будь-яке порушення його, то скорочується або навіть зовсім припиняється не тільки споживання t , але водночас і збут ряду товарів, які становлять заміщення t . Те саме відбувається і в тому випадку, коли акт $T'—G'$ не вдається взагалі або коли вдається продати лише деяку частину T' .

Ми бачили, що $t—g—t$, як обіг доходу капіталіста, входить в обіг капіталу лише доти, поки t є частина вартості T' , капіталу в його функціональній формі товарного капіталу; але, ставши самостійним з допомогою $g—t$, обіг доходу в його повній формі $t—g—t$ не входить в рух капіталу, авансованого капіталістом, хоч і походить від нього. Обіг доходу зв'язаний

з обігом авансованого капіталу остільки, оскільки існування капіталу передбачає існування капіталіста, а останнє зумовлюється його споживанням додаткової вартості.

T' , наприклад пряжа, в загальному обігу функціонує лише як товар; але, становлячи момент в обігу капіталу, T' функціонує як *товарний капітал*, як форма, яку капітальна вартість навперемінно набирає і скидає. Після продажу пряжі купцеві вона виходить з процесу кругообороту того капіталу, продуктом якого вона є, але все ще залишається як товар у сфері загального обігу. Обіг цієї самої товарної маси триває, хоч він перестав становити момент у самостійному кругообороті капіталу фабриканта-прядильника. Тому дійсно заключна метаморфоза товарної маси, кинуті капіталістом в обіг, акт $T—G$, остаточний вихід її в сферу споживання, може бути цілком відокремлений в просторі і часі від тієї метаморфози, в якій ця товарна маса функціонує як товарний капітал даного капіталіста. Ту саму метаморфозу, що вже відбулася в процесі обігу даного капіталу, лишається ще здійснити в сфері загального обігу.

Справа нітрохи не змінюється, якщо пряжа знову входить у кругооборот будь-якого іншого промислового капіталу. Загальний обіг охоплює як взаємно переплетені кругообороти різних самостійних частин суспільного капіталу, тобто як сукупність кругооборотів окремих капіталів, так і обіг вартостей, кинутих на ринок не як капітал, тобто вартостей, що входять у сферу індивідуального споживання.

Відношення між кругооборотом капіталу, оскільки він є частиною загального обігу, і кругооборотом, оскільки він становить ланки самостійного кругообороту, виступає перед нами, якщо ми, далі, розглянемо обіг $G' = G + g$. G , як грошовий капітал, продовжує кругооборот капіталу; g , як витрачання доходу ($g—T$), входить у загальний обіг, але випадає з кругообороту даного капіталу. В кругооборот цього капіталу входить тільки та частина g , яка функціонує як додатковий грошовий капітал. У $T—g—T$ гроші функціонують лише як монета; мета цього обігу — індивідуальне споживання капіталіста. Типовим для кретинізму вульгарної політичної економії є те, що цей обіг, який не входить у кругооборот капіталу, — обіг тієї частини новоствореної вартості, яка споживається як доход, — вона видає за кругооборот, характерний для капіталу.

У другій фазі, в $G—T$, перед нами знову виступає капітальна вартість $G = II$ (яка дорівнює вартості того продуктивного капіталу, яким тут розпочинається кругооборот промислового капіталу), звільнена від додаткової вартості, отже, — з тією

самою величиною вартості, що й на першій стадії кругообороту грошового капіталу $G-T$. Незважаючи на відмінність місця, функція того грошового капіталу, в який тепер перетворився товарний капітал, та сама: перетворення в Ze і P , в засоби виробництва і робочу силу.

Таким чином, у функції товарного капіталу $T'-G'$ капітальна вартість одночасно з T - e пройшла фазу $T-G$ і вслід за тим вступає в додаткову фазу $G-T < \frac{P}{Ze}$; отже, її обіг в цілому

$$\epsilon T - G - T < \frac{P}{Ze}.$$

По-перше. Грошовий капітал G виступав у формі I (кругооборот $G...G'$), як у тій первісній формі, в якій авансується капітальна вартість; тут він з самого початку вступає як частина тієї грошової суми, в яку перетворився товарний капітал у першій фазі обігу $T'-G'$, отже, з самого початку вступає як перетворення II, продуктивного капіталу, в грошову форму, здійснюване через продаж товарного продукту. Грошовий капітал з самого початку існує тут не як первісна і не як заключна форма капітальної вартості, бо фаза $G-T$, що завершує фазу $T-G$, може бути здійснена лише через повторне скидання грошової форми. Тому та частина $G-T$, яка становить в той же час $G-P$, є вже не просто авансуванням грошей, що виявляється у купівлі робочої сили, а таким авансуванням, при якому робочій силі авансуються в грошовій формі ті самі 1 000 фунтів пряжі вартістю в 50 ф. ст., які становлять частину товарної вартості, створеної робочою силою. Гроші, що авансуються тут робітникам, є лише перетворена еквівалентна форма деякої частини вартості товару, виробленого самим робітником. І вже через це акт $G-T$, оскільки він є актом $G-P$, аж ніяк не є тільки заміщенням товару в грошовій формі товаром у споживній формі, але має в собі й інші елементи, незалежні від загального товарного обігу як такого.

G' вступає як перетворена форма T' , яке, в свою чергу, є продуктом минулого функціонування II, минулого процесу виробництва; тому вся грошова сума G' вступає як грошовий вираз минулої праці. В нашому прикладі: 10 000 фунтів пряжі = = 500 ф. ст. — продукт процесу прядіння; з них 7 440 фунтів пряжі = авансованому постійному капіталові c = 372 ф. ст.; 1 000 фунтів пряжі = авансованому змінному капіталові v = 50 ф. ст., і 1 560 фунтів пряжі = додатковій вартості m = 78 ф. ст. Якщо з G' знов авансується, при інших незмінних умовах, тільки первісний капітал = 422 ф. ст., то в найближчий тиждень робітникам в акті $G-P$ буде авансована тільки части-

на 10 000 фунтів пряжі (а саме грошова вартість 1 000 фунтів пряжі), вироблених за цей тиждень. Як результат акту $T-G$ гроші завжди є вираз минулої праці. Оскільки на товарному ринку відразу ж відбувається додатковий акт $G-T$, отже, оскільки G обмінюється на вже існуючі товари, що є на ринку, то це знову ж є перетворення минулої праці з однієї форми (грошей) в другу форму (товару). Але в часі акт $G-T$ відокремлений від акту $T-G$. У виняткових випадках вони можуть бути одночасними, коли, наприклад, капіталіст, що здійснює акт $G-T$, і капіталіст, для якого цей акт є актом $T-G$, одночасно передають один одному свої товари, а G покриває потім тільки балансову різницю. Різниця в часі між виконанням $T-G$ і $G-T$ може бути більш або менш значною. Хоч G , як результат акту $T-G$, представляє минулу працю, все ж G для акту $G-T$ може представляти перетворену форму таких товарів, яких ще зовсім немає на ринку і які з'являться на ньому тільки в майбутньому, оскільки акт $G-T$ звичайно відбувається лише після того, як T уже буде наново вироблено. Так само G може представляти такі товари, які виробляються одночасно з тим T , грошовим виразом якого є G . Наприклад, в обміні $G-T$ (купівля засобів виробництва) вугілля може бути куплене раніше, ніж його підняли з шахти. Оскільки g фігурує як нагромаджені гроші, не витрачається як доход, оскільки воно може представляти бавовну, яка буде вироблена лише в наступному році. Те саме при витрачанні доходу капіталіста, при $g-t$. Так само заробітна плата $P = 50$ ф. ст.; ці гроші є не тільки грошова форма минулої праці робітника, але водночас і асигнування на одночасну або майбутню працю, яка оце зараз реалізується або має реалізуватися в майбутньому. Робітник може купити на них сюртук, який буде пошитий лише наступного тижня. Саме так стоїть справа з дуже великим числом необхідних життєвих засобів, які, щоб запобігти псуванню, мають бути спожиті майже безпосередньо в момент їх вироблення. Таким чином у тих грошах, в яких робітникові видається його заробітна плата, він одержує перетворену форму майбутньої праці своєї власної або праці інших робітників. Даючи робітникові частину його минулої праці, капіталіст дає йому асигнування на одержання його ж власної майбутньої праці. Його власна одночасна або майбутня праця утворює той ще не наявний запас, з якого йому платять за його минулу працю. Тут зовсім зникає уявлення про утворення запасу*.

* Тут в рукопису Маркса є така помітка: «Однак все це стосується останнього відділу другої книги». Ред.

По-друге. В обігу $T-G-T < \frac{P}{3v}$ ті самі гроші переміщуються двічі: капіталіст одержує їх спочатку як продавець і потім віддає їх як покупець; перетворення товару в грошову форму служить тільки для того, щоб з грошової форми знов перетворити його в товарну форму; тому грошова форма капіталу, його існування у вигляді грошового капіталу, є в цьому русі лише скороминущим моментом; інакше кажучи, поки триває рух, грошовий капітал, якщо він служить купівельним засобом, є лише засобом обігу; власне засобом платежу він є в тому випадку, коли капіталісти взаємно купують один в одного, і тому доводиться сплачувати тільки різницю платіжного балансу.

По-третє. Функціонування грошового капіталу, незалежно від того, чи служить він простим засобом обігу чи засобом платежу, лише опосереднює заміщення T елементами P і $3v$, тобто заміщення пряжі, товарного продукту, — який є результатом функціонування (за відрахуванням додаткової вартості, що має використовуватися як доход) продуктивного капіталу, — елементами виробництва цього продукту; отже, воно опосереднює зворотне перетворення капітальної вартості з її товарної форми в елементи утворення цього товару, тобто кінець кінцем воно лише опосереднює зворотне перетворення товарного капіталу в продуктивний капітал.

Щоб кругооборот відбувався нормально, T' повинно бути продане по своїй вартості і продане без остачі. Далі, $T-G-T$ має в собі не тільки заміщення одного товару іншим, але й заміщення при тих самих відношеннях вартості. Ми припустили, що тут це саме так і відбувається. Але в дійсності вартість засобів виробництва змінюється; капіталістичному виробництву якраз властива безперервна зміна відношень вартості уже внаслідок тих постійних змін у продуктивності праці, які характерні для капіталістичного виробництва. Тут ми просто вказуємо на цю зміну у вартості факторів виробництва; розглянута вона буде пізніше *. Перетворення елементів виробництва в товарний продукт, II в T' , відбувається в сфері виробництва; зворотне перетворення T' в II — в сфері обігу. Це зворотне перетворення відбувається завдяки простій метаморфозі товарів. Але за своїм змістом це зворотне перетворення є моментом процесу відтворення, який розглядається в цілому. $T-G-T$ як форма обігу капіталу містить в собі функціонально визначений обмін речовин. Далі, обіг $T-G-T$ зумовлює те, що T дорівнює еле-

* Див. цей том, розд. XV, пункт V. Ред.

ментам виробництва певної кількості товарів T' і що взаємне відношення вартостей цих елементів лишається первісним. Отже, тут припускається не тільки, що товари купуються по їх вартості, але також і те, що під час кругообороту вони не зазнають ніякої зміни у вартості; в протилежному разі процес не може відбуватись нормально.

G в $G...G'$ є первісна форма капітальної вартості; остання скидає цю форму лише для того, щоб знов набрати її. G в $H...T'$ — $G'—T...H$ є форма, яка набирається тільки в процесі кругообороту і потім в його ж межах знов скидається. Грошова форма є тут лише скороминущою самостійною формою вартості капіталу. Капітал, перебуваючи в формі T' , так само гарячково прагне набрати грошової форми, як, перебуваючи у формі G' , перетворившись в неї немов у лялечку, прагне скинути її, щоб знов перетворитись у форму продуктивного капіталу. Поки цей капітал залишається в грошовій формі, він не функціонує як капітал і через те не зростає у вартості; капітал лежить без діла. G діє тут як засіб обігу, але як засіб обігу капіталу *. Позірна самостійність, що її має грошова форма капітальної вартості в першій формі її кругообороту (у формі кругообороту грошового капіталу), зникає в цій другій формі, яка, таким чином, є критикою форми I і зводить її на становище всього тільки особливої форми. Якщо друга метаморфоза $G—T$ натрапляє на перешкоди (якщо, наприклад, на ринку немає засобів виробництва), то кругооборот, перебіг процесу відтворення, переривається так само, як і тоді, коли капітал залежується у формі товарного капіталу. Але є і відмінність: капітал у грошовій формі може залишатися довше, ніж у минулій товарній формі. Не функціонуючи як грошовий капітал, він не перестає бути грошима; якщо ж він надто довго затримується в своїй функції товарного капіталу, то він перестає бути товаром і взагалі споживною вартістю. По-друге, перебуваючи в грошовій формі, він має здатність замість своєї первісної форми продуктивного капіталу набрати іншої форми, тоді як, перебуваючи в формі T' , він взагалі не може рушити з місця.

Обіг $T'—G'—T$ тільки для T' , відповідно до його форми, включає акти обігу, які є моментами його відтворення; але для здійснення $T'—G'—T$ необхідне справжнє відтворення того T , в яке перетворюється T' ; це ж відтворення, в свою чергу, зумовлене процесами відтворення, що відбуваються поза процесом відтворення індивідуального капіталу, представленого в даному T' . —

* Тут в рукопису Маркса є така помітка: «Проти Тука». *Ред.*

У формі I акт $G - T < \frac{P}{3\epsilon}$ підготовляє тільки перше перетворення грошового капіталу в продуктивний капітал; у формі II цей акт підготовляє зворотнє перетворення з товарного капіталу в продуктивний капітал; отже, оскільки вкладення промислового капіталу залишається те саме, цей акт підготовляє зворотнє перетворення товарного капіталу в ті самі елементи виробництва, з яких він виник. Тому тут, як і в формі I, цей акт виступає як підготовча фаза процесу виробництва, але виступає вже як повернення до нього, як його відновлення, отже, — як попередник процесу відтворення, а тому й повторення процесу збільшення вартості.

Тут треба ще раз відмітити, що акт $G - P$ є не простий товарообмін, а купівля товару P , який має служити виробництву додаткової вартості, точно так само $G - 3\epsilon$ є лише процедурою, матеріально необхідною для досягнення цієї мети.

G після здійснення $G - T < \frac{P}{3\epsilon}$ перетворюється в продуктивний капітал, в II, і кругооборот починається знову.

Отже, форма $II \dots T' - G' - T \dots II$ в її розгорнутому вигляді така:

$$II \dots T' \left(\begin{array}{c} T \\ + \\ T \end{array} \right) - \left(\begin{array}{c} G \\ + \\ \epsilon \end{array} \right) - T < \frac{P}{3\epsilon} \dots II$$

Перетворення грошового капіталу в продуктивний капітал є купівля товарів для виробництва товарів. Оскільки споживання являє собою лише це продуктивне споживання, воно входить у кругооборот самого капіталу; умова цього споживання полягає в тому, що за допомогою товарів, споживаних продуктивно, створюється додаткова вартість. А це є щось дуже відмінне від того виробництва і навіть від того товарного виробництва, мета якого — забезпечити існування виробника; заміна товару товаром, зумовлювана виробництвом додаткової вартості, є, таким чином, щось зовсім інше, ніж обмін продуктів сам по собі, лише опосередкований грошима. Але так змальовують справу економісти з метою довести, що надвиробництво неможливе.

Крім продуктивного споживання G , що перетворюється в P і 3ϵ , кругооборот капіталу містить у собі перший член акту $G - P$, який для робітника є $P - G = T - G$. З обігу $P - G - T$, який виходить від робітника і містить у собі його споживання, в кругооборот капіталу входить тільки перший член як результат $G - P$. Другий акт, саме $G - T$, не входить в обіг індивідуаль-

ного капіталу, хоч і походить з нього. Але для класу капіталістів необхідне постійне існування робітничого класу, а тому необхідне й споживання робітника, опосереднене актом $G-T$.

Щодо продовження кругообороту капітальної вартості, а також щодо споживання додаткової вартості капіталістом акт $T'-G'$ передбачає тільки одне: що T' перетворено в гроші, продано. Його купують, звичайно, лише тому, що цей виріб являє собою споживну вартість, і, отже, придатний для споживання того чи іншого роду, для продуктивного чи індивідуального. Але коли T' продовжує обіг, наприклад в руках купця, що купив пряжу, то це спочатку не має ніякого відношення до продовження кругообороту того індивідуального капіталу, який виробив пряжу і продав її купцеві. Весь процес триває, як і раніше, а разом з тим триває і зумовлене ним індивідуальне споживання капіталіста і робітника. Ця обставина важлива при розгляді криз.

А саме, коли T' продано, перетворено в гроші, воно може знову перетворитися в реальні фактори процесу праці, а отже, і процесу відтворення. Чи куплено T' остаточно споживачем чи купцем, який хоче перепродати його, це безпосередньо в справі нічого не змінює. Розміри товарних мас, створюваних капіталістичним виробництвом, визначаються масштабом цього виробництва і потребою в постійному його розширенні, але аж ніяк не наперед визначеним колом попиту і пропозиції, не колом потреб, що їх треба задовольнити. При масовому виробництві безпосереднім покупцем може бути, крім інших промислових капіталістів, тільки оптовий купець. В певних межах процес відтворення може відбуватись у тому самому або навіть в розширеному масштабі, хоч викинуті з нього товари в дійсності не перейшли в сферу індивідуального або продуктивного споживання. Споживання товарів не входить в той кругообіг капіталу, з якого вони вийшли. Наприклад, якщо пряжа продана, то кругообіг капітальної вартості, представленої в цій пряжі, може початися знову, незалежно від того, що відбувається на початку з проданою пряжею. До того часу поки вдається продавати продукт, все йде нормально з погляду капіталістичного виробника. Кругообіг капітальної вартості, представником якої є цей капіталістичний виробник, не переривається. А коли цей процес розширяється, — що включає в себе розширення продуктивного споживання засобів виробництва, — то таке відтворення капіталу може супроводитись розширенням індивідуального споживання (тобто попиту) робітників, бо цей процес починається і опосереднюється продуктивним споживанням.

Таким чином, виробництво додаткової вартості, а разом з ним і індивідуальне споживання капіталіста може зростати, весь процес відтворення може перебувати в стані найбільшого розквіту, — і, однак, більша частина товарів може перейти в сферу споживання лише позірно, в дійсності ж вона може лишатись нерозпроданою в руках перекупників, отже, — фактично все ще перебувати на ринку. Але один потік товарів йде за другим, і, нарешті, виявляється, що попередній потік лише позірно увібраний споживанням. Товарні капітали взаємно змагаються один з одним за місце на ринку. Ті, що прибули на ринок пізніше, щоб продати товари, продають їх по зниженій ціні. Товари попередніх потоків ще не перетворені в готівку, а вже настають строки платежу за них. Власники їх мусять оголосити себе неспроможними або ж, щоб провести платежі, продавати по якій завгодно ціні. Такий продаж не має ніякого відношення до дійсного стану попиту. Він має відношення лише до *попиту на платежі*, лише до абсолютної необхідності перетворити товар у гроші. Тоді вибухає криза. Вона проявляється не в безпосередньому зменшенні споживчого попиту, попиту з метою індивідуального споживання, а в скороченні обміну капіталу на капітал, у звуженні процесу відтворення капіталу. —

Якщо товари Z і P , в які перетворюється G для того, щоб виконати свою функцію грошового капіталу, тобто капітальної вартості, призначеної для зворотного перетворення в продуктивний капітал, — якщо ці товари доводиться купувати або оплачувати в різні строки і, значить, $G-T$ є ряд купівель і платежів, що відбуваються одне після одного, то одна частина G виконує акт $G-T$, тоді як друга частина все ще залишається в грошовому стані, щоб потім, в момент, який визначається умовами самого процесу, служити для ряду одночасних або послідовних актів $G-T$. Ця частина лише тимчасово вилучена з обігу, щоб у певний момент вступити в дію, приступити до виконання своєї функції. Але саме збереження цієї частини в запасі становить, в свою чергу, функцію, яка визначається її обігом і призначена для обігу. В такому випадку її існування як купівельного і платіжного фонду, припинення її руху, стан перерви в її обігу теж є станом, в якому гроші як грошовий капітал виконують одну із своїх функцій. Як грошовий капітал, тому що в цьому випадку гроші, які навіть тимчасово перебувають у спокої, є частиною грошового капіталу G ($G' - g = G$), або частка тієї частини вартості товарного капіталу, яка $= II$, дорівнює вартості продуктивного капіталу, що є вихідним пунктом кругообороту. З другого боку, всі гроші, вилучені з обігу, перебувають у формі скарбу. Отже, форма скарбу,

в якій перебувають гроші, стає тут функцією грошового капіталу, так само, як в $G-T$ функція грошей, які є купівельним засобом або засобом платежу, стає функцією грошового капіталу. Причина полягає в тому, що капітальна вартість існує тут у грошовій формі, що грошова форма є тут таким станом промислового капіталу, який визначено наперед внаслідок загального зв'язку його кругообороту на одній із стадій останнього. Але одночасно тут знову виявляється правильним те, що в кругообороті промислового капіталу грошовий капітал не виконує ніяких інших функцій, крім функцій грошей, і що ці функції грошей лише завдяки своєму зв'язку з іншими стадіями цього кругообороту мають разом з тим значення функцій капіталу.

Зображення G' як відношення g до G , як капіталістичного відношення, є безпосередньо функцією не грошового капіталу, а товарного капіталу T' , який, в свою чергу, у вигляді відношення t до T виражає лише результат процесу виробництва, лише результат самозростання капітальної вартості, що відбулося в процесі виробництва.

Якщо продовження процесу обігу натрапляє на перешкоди, так що G внаслідок зовнішніх обставин — становища на ринку і т. д. — мусить припинити свою функцію $G-T$ і тому більший довгий час залишається у своїй грошовій формі, то перед нами знов-таки гроші у стані скарбу. Це буває і при простому товарному обігу, коли перехід від $T-G$ до $G-T$ переривається зовнішніми обставинами. Це — вимушене утворення скарбу. Таким чином у нашому випадку гроші мають форму бездіяльного, прихованого грошового капіталу. Проте поки що ми не будемо довше спинятись на цьому.

Але в обох випадках перебування грошового капіталу в його грошовому стані є результатом перериву в русі, причому однаково, який цей перерив — доцільний чи недоцільний, добровільний чи недобровільний, чи впливає він з функцій капіталу чи суперечить їм.

II. НАГРОМАДЖЕННЯ І ВІДТВОРЕННЯ В РОЗШИРЕНОМУ МАСШТАБІ

Оскільки пропорції, в яких може розширятись процес виробництва, встановлюються не довільно, а зумовлюються даною технікою, то реалізована додаткова вартість, хоча б вона й призначалась для капіталізації, нерідко тільки через повторення кількох кругооборотів може зрости до такого розміру (отже, повинна нагромаджуватися до такого розміру), при якому вона справді може функціонувати як додатковий капітал

або увійти в кругооборот капітальної вартості, що проробляє свій процес. Отже, додаткова вартість затвердіває у вигляді скарбу і в цій формі утворює прихований грошовий капітал. Прихований [latent], — тому що він не може діяти як капітал, поки залишається в грошовій формі ^{6a)}. Отже, утворення скарбу є тут моментом, що входить в процес капіталістичного нагромадження, супроводить його, але водночас і істотно відрізняється від нього. Відрізняється, — бо внаслідок утворення прихованого грошового капіталу сам процес відтворення не розширюється. Навпаки, прихований грошовий капітал утворюється тут через те, що капіталістичний виробник неспроможний безпосередньо розширити масштаби свого виробництва. Якщо він продає свій додатковий продукт виробникові золота чи срібла, який кидає в обіг нове золото чи срібло, або — що зводиться до того самого — купцеві, який в обмін за певну частину національного додаткового продукту ввозить з-за кордону додаткове золото чи срібло, то його прихований грошовий капітал утворює приріст національного скарбу у формі золота або срібла. В усіх інших випадках, наприклад, ті 78 ф. ст., які в руках покушця були засобом обігу, в руках капіталіста набирають тільки форми скарбу; отже, відбувається лише інший розподіл національного скарбу у формі золота або срібла.

Якщо в операціях нашого капіталіста гроші функціонують як засіб платежу (так, що покупець повинен платити за товари лише через більш-менш довгий строк), то додатковий продукт, призначений для капіталізації, перетворюється не в гроші, а в боргові вимоги, в титул власності на еквівалент, який, може, вже є в покушця або ж який, може, він тільки має на увазі. Цей еквівалент не входить в процес відтворення капіталу, що виконує даний кругооборот, — як в нього не входять і гроші, вкладені в процентні папери і т. д., — хоч він може входити в кругооборот інших індивідуальних промислових капіталів.

Весь характер капіталістичного виробництва визначається збільшенням авансованої капітальної вартості, отже, в першу чергу визначається виробництвом якомога більшої додаткової вартості, а по-друге (див. «Капітал», книга I, розд. XXII), — виробництвом капіталу, тобто перетворенням додаткової вартості в капітал. Нагромадження, або виробництво в розширено-

^{6a)} Вираз «latent» [«прихований»] запозичено з уявлення фізики про приховану теплоту, майже подоланого тепер теорією перетворення енергії. Тому в третьому відділі (пізніша редакція) Маркс заміняє його виразом «potentielles Kapital» [«потенціальний капітал»], запозиченим з уявлення про потенціальну енергію, або, за аналогією з віртуальними швидкостями Д'Аламбера, «virtuelles Kapital» [«віртуальний капітал»]. — Ф. Е.

му масштабі, яке виступає як засіб до постійного розширення виробництва додаткової вартості, а тому виступає засобом збагачення капіталіста, як його особиста мета і становить одну із сторін загальної тенденції капіталістичного виробництва, далі внаслідок свого розвитку стає, як показано в першій книзі, необхідністю для кожного індивідуального капіталіста. Постійне збільшення капіталу стає умовою його збереження. Однак ми не будемо повертатися до того, що було викладено раніше.

Спочатку ми розглянули просте відтворення, причому припускалось, що вся додаткова вартість витрачається як доход. В дійсності при нормальних умовах одна частина додаткової вартості завжди повинна витрачатись як доход, а друга частина — капіталізуватися, причому не має ніякого значення, що додаткова вартість, вироблена в той чи інший певний період, то цілком споживається, то цілком капіталізується. В середньому, — а загальна формула може дати лише середній рух, — завжди мають місце одночасно обидва процеси. Однак, щоб не ускладнювати формулу, буде краще припустити, що нагромаджується вся додаткова вартість. Формула $II \dots T' - G' - T' <$

$< \frac{P}{Ze} \dots P'$ виражає продуктивний капітал, що відтворюється в розширеному масштабі як капітал більшої вартості і який потім починає свій другий кругообірот або, що те саме, відновлює перший кругообірот вже як зрослий продуктивний капітал. Коли починається цей другий кругообірот, ми як вихідний пункт маємо знову II ; тільки це II є продуктивний капітал більших розмірів, ніж перше II . Так само, коли в формулі $G' \dots G'$ другий кругообірот починається з G' , то це G' функціонує як G , як авансований грошовий капітал певної величини; це — грошовий капітал більших розмірів, ніж той, яким почався перший кругообірот; але як тільки він починає виконувати функцію авансованого грошового капіталу, то вже зникає всякий натяк на те, що він зріс внаслідок капіталізації додаткової вартості. У формі грошового капіталу, в якій він починає кругообірот, уже стерті всі сліди такого походження. Те саме відбувається і з II' , коли воно є вихідним пунктом нового кругообіроту.

Коли ми порівняємо $II \dots II'$ з $G' \dots G'$, або з першим кругообіротом, то побачимо, що вони мають далеко не однакове значення. $G' \dots G'$, взяте само по собі як відокремлений кругообірот, виражає тільки одне: що G , грошовий капітал (або промисловий капітал, який проробляє свій кругообірот як грошовий капітал), є гроші, які породжують гроші, вартість, яка породжує вартість, що він виробляє додаткову вартість. Навпаки,

в кругообороті II , з завершенням першої стадії, стадії процесу виробництва, процес збільшення вартості вже відбувся, а по закінченні другої стадії $T'—G'$ (першої стадії обігу) капітальна вартість $+$ додаткова вартість існують уже як реалізований грошовий капітал, як G' , яке в першому кругообороті було останнім крайнім членом. Що додаткова вартість вироблена, це в раніше розглянутій формі $II...II$ (див. розгорнуту формулу на стор. 47*) було виражено через $T—g—t$, яке в своїй другій стадії виходить із сфери обігу капіталу і виражає обіг додаткової вартості як доходу. В цій формі, де весь рух виражено як $II...II$, отже, де між обома кінцевими пунктами немає ніякої різниці у величині вартості, збільшення авансованої вартості, виробництво додаткової вартості, виражено так само, як в кругообороті $G...G'$; тільки акт $T'—G'$, що є останньою стадією в $G...G'$ і другою стадією кругообороту, становить першу стадію обігу в $II...II$.

II' в $II...II'$ виражає не те, що вироблено додаткову вартість, а те, що вироблена додаткова вартість капіталізована, отже, — сталося нагромадження капіталу, а тому II' , на відміну від II , складається з первісної капітальної вартості плюс вартість капіталу, нагромадженого внаслідок руху капітальної вартості.

І G' , як протест завершення $G...G'$, і T' , яким воно є в усіх цих кругооборотах, взяті самі по собі, виражають не рух, а його результат: збільшення капітальної вартості, реалізоване в товарній формі або в грошовій формі, а тому виражають капітальну вартість як $G + g$ або як $T + t$, тобто у вигляді відношення капітальної вартості до додаткової вартості як до свого потомка. Вони виражають цей результат у вигляді різних форм обігу зрослої капітальної вартості. Але ні в формі T' , ні в формі G' збільшення вартості, що відбулося, само не є функцією ні грошового, ні товарного капіталу. Грошовий і товарний капітал є окремими різними формами, різними способами існування промислового капіталу, які відповідають різним його функціям. Грошовий капітал може виконувати тільки функції грошей, товарний капітал — тільки функції товару, і відмінність між ними є тільки відмінність між грошми і товаром. Так само промисловий капітал у своїй формі продуктивного капіталу може складатися тільки з тих елементів, які взагалі входять в усякий процес праці, що створює продукти: з одного боку, — з предметних умов праці (засобів виробництва), з другого боку, — з продуктивно (доцільно) діючої робочої сили. Як промисловий капітал може існувати у сфері ви-

* Див. цей том, стор. 80. Ред.

виробництва лише при такій будові, яка відповідає процесові виробництва взагалі, а отже, і некапіталістичному процесові виробництва, так само у сфері обігу він може існувати лише в двох формах, які відповідають цій сфері: у формах товару і грошей. Але сума елементів виробництва з самого початку проявляє себе як продуктивний капітал, тому що робоча сила є чужою робочою силою, яку капіталіст купує у її власника цілком так само, як він купує для себе засоби виробництва у власника інших товарів; тому й самий процес виробництва виступає як продуктивна функція промислового капіталу, а гроші і товар є формами обігу того ж самого промислового капіталу і, значить, функції грошей і товару — функціями обігу цього капіталу, причому вони або служать підготовкою до функцій продуктивного капіталу, або впливають з них. Функція грошей і функція товару є тут разом з тим функціями грошового капіталу і товарного капіталу лише внаслідок того, що вони зв'язані між собою як форми тих функцій, які промисловий капітал має виконувати на різних стадіях процесу свого кругообороту. Отже, зовсім неправильно специфічні властивості і функції, що характеризують гроші як гроші і товар як товар, виводити з їх властивостей як капіталу, — і так само неправильно, навпаки, виводити властивості продуктивного капіталу із способу його існування у вигляді засобів виробництва.

Коли G' або T' фіксується як $G + g$, $T + t$, тобто у вигляді відношення капітальної вартості до додаткової вартості як до свого потомка, то це відношення знаходить собі вираження один раз у грошовій формі, другий раз — у товарній формі, що нітрохи не змінює суті самої справи. Отже, це відношення впливає не з властивостей і функцій, притаманних грошам як таким або товарам як такому. В обох випадках властивість, яка характеризує капітал, та його властивість, що він є вартість, яка породжує вартість, виражена тільки як результат. T' завжди є продукт функції H , а G' — лише форма T' , яка зазнала перетворення в кругообороті промислового капіталу. Тому, коли реалізований грошовий капітал знов починає виконувати свою особливу функцію як грошовий капітал, він перестає виражати те капіталістичне відношення, яке міститься в $G' = G + g$. Коли $G...G'$ пройдено і G' знов починає кругооборот, воно фігурує вже не як G' , а як G , навіть якщо капіталізується вся додаткова вартість, що міститься в G' . В нашому прикладі другий кругооборот починається грошовим капіталом в 500 ф. ст., тоді як перший починався 422 ф. ст. Грошовий капітал, що починає кругооборот, на 78 ф. ст. більший,

ніж був раніше; ця відмінність існує, якщо порівнювати один кругообірот з другим; але для цього порівняння немає місця в межах кожного окремого кругообіроту. Авансовані як грошовий капітал 500 ф. ст., з яких 78 ф. ст. раніше існували як додаткова вартість, відіграють цілком таку саму роль, як 500 ф. ст., що ними другий капіталіст починає свій перший кругообірот. Те саме і в кругообіроті продуктивного капіталу. Зростає P' при відновленні виступає просто як P , подібно до P в простому відтворенні $P...P$.

На стадії $P' - T' < \frac{P}{Z_v}$ зростання величини капіталу відмічено лише через T' , але не через P' або Z_v' . Оскільки T є сума P і Z_v , то T' уже показує, що сума P і Z_v , які містяться в ньому, більша, ніж первісне P . Але, крім того, позначення P' і Z_v' було б і помилкове, бо, як ми знаємо, із зростанням капіталу зв'язана зміна його будови щодо вартості, а саме, останнє розвивається так, що вартість Z_v зростає, а вартість P завжди зменшується відносно, а часто і абсолютно.

III. НАГРОМАДЖЕННЯ ГРОШЕЙ

Чи може g , додаткова вартість, що перетворилася в гроші, відразу знов приспівнятися до капітальної вартості, яка проробляє процес свого руху, і таким чином, разом з капіталом P , склавши величину P' , увійти в процес кругообіроту, — це визначається обставинами, незалежними від простої наявності g . Якщо g повинно як грошовий капітал служити у новому, самостійному підприємстві, яке передбачається заснувати поряд з першим, то ясно, що g може бути вжите на це лише в тому випадку, коли воно має мінімальну величину, необхідну для такого підприємства. Якщо g має бути вжите на розширення першого підприємства, то знов-таки відношення речових факторів P і їх відношення по вартості обумовлюють певну мінімальну величину g . Між усіма засобами виробництва, що діють у цьому підприємстві, існує не тільки певне якісне, а й певне кількісне співвідношення, певна пропорціональність розмірів. Ці речові відношення і зв'язані з ними відношення вартості факторів, які входять у продуктивний капітал, визначають той мінімальний розмір, який повинне мати g для того, щоб його можна було перетворити, як приріст продуктивного капіталу, в додаткові засоби виробництва і в додаткову робочу силу або тільки в перші. Так, фабрикант-прядильник не може збільшити числа своїх веретен, якщо одночасно не придбає відповідного числа кардних і рівничних машин, не кажучи вже про збільшен-

ня затрат на бавовну і заробітну плату, що його зумовлює таке розширення підприємства. Отже, для того, щоб здійснити це розширення, додаткова вартість повинна становити вже чималу суму (звичайно нові затрати обчислюються в 1 ф. ст. на веретено). Поки g не досягне цього мінімального розміру, капітал повинен кілька разів повторити кругообірот, перш ніж сума послідовно вироблених ним g дістане змогу функціонувати разом з G , отже, — в $G' - T' < \frac{P}{3g}$. Навіть прості зміни деталей,

наприклад у прядильних машинах, оскільки ці зміни ведуть до підвищення їх продуктивності, вимагають більших затрат на матеріал для прядіння, збільшення числа рівничних машин і т. д. Отже, в проміжний період g нагромаджується, і його нагромадження є не його власною функцією, а результатом повторень II...II. Власною функцією g є перебування в грошовому стані доти, поки воно внаслідок повторних кругообіротів зростання вартості, — отже ззовні, — не дістане достатнього приросту, при якому воно досягає мінімальної величини, необхідної для його активного функціонування: величини, при якій воно тільки й може взяти участь у функціонуванні грошового капіталу G , взяти участь як грошовий капітал, у даному разі — як нагромаджена частина функціонуючого грошового капіталу G . У проміжний період g нагромаджується і існує лише в формі скарбу, що перебуває в процесі утворення, зростання. Отже, нагромадження грошей, утворення скарбу є тут таким процесом, який тимчасово супроводить дійсне нагромадження, тобто розширення того масштабу, в якому діє промисловий капітал; супроводить тимчасово тому, що поки скарб перебуває в стані скарбу, він не функціонує як капітал, не бере участі в процесі збільшення вартості, залишається грошовою сумою, яка зростає лише тому, що одержувані без її сприяння гроші кладуться в ту саму скриню.

Форма скарбу є просто форма грошей, що не перебувають в обігу, грошей, обіг яких перервано і які через те зберігаються в своїй грошовій формі. Щодо самого процесу утворення скарбу, то він властивий всякому товарному виробництву, а як самоціль відіграє деяку роль лише в нерозвинутих, докапіталістичних формах цього виробництва. Але тут скарб виступає як форма грошового капіталу, утворення ж скарбу — як такий процес, який тимчасово супроводить нагромадження капіталу, тому що, і оскільки, гроші фігурують тут як *прихований грошовий капітал*, бо утворення скарбу, — збереження в стані скарбу тієї додаткової вартості, яка перебуває в грошовій формі, — є тут функціонально визначеною підготовчою стадією

до перетворення додаткової вартості в дійсно функціонуючий капітал, стадією, що проходить поза кругооборотом капіталу. Отже, внаслідок цього свого призначення, скарб — це прихований грошовий капітал, тому й розміри, яких він має досягти, перш ніж вступить у процес кругообороту капіталу, кожного разу визначаються будовою продуктивного капіталу щодо вартості. Але поки гроші залишаються в стані скарбу, вони ще не функціонують як грошовий капітал, вони є бездіяльний грошовий капітал; не функціонують, як раніше, не тому, що їх функція перервана, а тому, що вони ще не здатні до виконання своєї функції.

Ми беремо тут нагромадження грошей в його первісній реальній формі, як дійсний грошовий скарб. Але воно може мати місце і в формі простих боргових документів, боргових вимог капіталіста, який продав T' . Щодо інших форм, коли цей прихований грошовий капітал і в проміжний період існує у формі грошей, що породжують гроші, наприклад у вигляді вкладів у який-небудь банк, що дають проценти, у векселях або цінних паперах будь-якого роду, то ці форми сюди не стосуються. Додаткова вартість, реалізована в грошах, виконує в такому випадку особливі функції капіталу поза кругооборотом того промислового капіталу, з якого вона вийшла: функції, які, по-перше, не мають нічого спільного з кругооборотом цього капіталу як таким і, по-друге, передбачають функції капіталу, відмінні від функцій промислового капіталу і тут ще не досліджені.

IV. РЕЗЕРВНИЙ ФОНД

Скарб у щойно розглянутій формі, яка є формою існування додаткової вартості, становить грошовий фонд нагромадження, ту грошову форму, якої тимчасово набирає нагромадження капіталу, і остільки сам скарб є умовою останнього. Але цей фонд нагромадження може виконувати і особливі побічні послуги, тобто входити в процес кругообороту капіталу, не набираючи форми $II \dots II'$ і, отже, не розширюючи розмірів капіталістичного відтворення.

Якщо процес $T' - I'$ затягується понад його нормальну тривалість і, таким чином, перетворення товарного капіталу в грошову форму ненормально затримується або якщо, після того як це перетворення відбулося, ціна, наприклад, засобів виробництва, в які має перетворитись грошовий капітал, піднімається вище того рівня, який був на початку кругообороту, то скарб, що функціонує як фонд нагромадження, може бути вжи-

тий на те, щоб зайняти місце грошового капіталу або його частини. Отже, грошовий фонд нагромадження служить як резервний фонд для того, щоб усунути порушення кругообороту.

Резервний фонд як такий відрізняється від фонду купівельних або платіжних засобів, розглянутого в кругообороті *II...II*. Ці останні засоби є частина функціонуючого грошового капіталу (отже, це — форми існування деякої частини капітальної вартості, взагалі зайнятої в процесі), частини якого починають функціонувати одна за другою лише в різні строки. У безперервному ході процесу виробництва постійно утворюється резервний грошовий капітал, бо, наприклад, сьогодні надійшли платежі, а провадити платежі доведеться лише пізніше, сьогодні продано великі маси товару, а купувати такі само великі маси товару доведеться лише в наступні дні; отже, в ці проміжки частина обігового капіталу постійно перебуває в грошовій формі. Навпаки, резервний фонд — це не складова частина вже функціонуючого капіталу, точніше, функціонуючого грошового капіталу, а складова частина капіталу, що перебуває на підготовчій стадії свого нагромадження, складова частина додаткової вартості, яка ще не перетворилася в активний капітал. А втім, само собою зрозуміло, що в скрутних обставинах капіталіст зовсім не цікавиться тим, які саме функції виконують гроші, що перебувають в його руках, а просто вживає те, що в нього є, — аби тільки підтримати перебіг процесу кругообороту свого капіталу. Так, в нашому прикладі $G = 422$ ф. ст., $G' = 500$ ф. ст. Якщо частина капіталу в 422 ф. ст. існує як фонд засобів платежу і купівельних засобів, як грошовий запас, то при цьому передбачається, що, при незмінних обставинах, вона цілком вступить у кругооборот і що вона разом з тим достатня для цієї мети. А резервний фонд є частина 78 ф. ст. додаткової вартості; він може вступити в процес кругообороту капіталу вартістю в 422 ф. ст. лише тоді, коли цей кругооборот відбувається при обставинах, що не лишаються незмінними; адже він є частина фонду нагромадження і фігурує в даному разі без усякого розширення масштабів відтворення.

Грошовий фонд нагромадження — це вже буття прихованого грошового капіталу; отже, — це вже перетворення грошей у грошовий капітал.

Загальна формула кругообороту продуктивного капіталу, яка охоплює просте відтворення і відтворення в розширеному масштабі, така:

$$II \dots \overbrace{G' - G}^1. \quad \overbrace{G - T}^2 < \overset{P}{\underset{3e}{\dots}} II (II').$$

Якщо $II = II$, то в 2) I дорівнює I' мінус z ; якщо $II = II'$, то в 2) I більше, ніж I' мінус z , тобто z цілком або частково перетворилося в грошовий капітал.

Кругооборот продуктивного капіталу є та форма, в якій класична політична економія розглядає процес кругообороту промислового капіталу.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

КРУГООБОРОТ ТОВАРНОГО КАПІТАЛУ

Загальна формула для кругообороту товарного капіталу така:

$$T' - G' - T...II...T'.$$

T' є не тільки продукт, але і передумова двох раніше розглянутих кругооборотів, бо те, що для одного капіталу є $G-T$, уже включає $T'-G'$ для другого, — принаймні остільки, оскільки частина засобів виробництва сама є товарний продукт інших індивідуальних капіталів, які проробляють свій кругооборот. У нашому випадку, наприклад, вугілля, машини і т. д. є товарний капітал вуглепромисловця, капіталістичного машинобудівника і т. д. Далі, в розділі I, п. IV, показано, що вже при першому повторенні $G...G'$, раніше ніж закінчиться цей другий кругооборот грошового капіталу, припускається не тільки кругооборот $II...II$, але і кругооборот $T'...T'$.

Якщо відтворення відбувається в розширеному масштабі, то заключне T' більше за початкове T' і тому його треба позначити тут через T'' .

Відмінність третьої форми від перших двох проявляється, по-перше, в тому, що тут обіг в цілому з його двома протилежними фазами відкриває кругооборот, тоді як у формі I обіг переривається процесом виробництва, а в формі II весь обіг з його двома взаємно доповнюючими фазами є лише посереднюючою ланкою в процесі відтворення і тому утворює посереднючий рух між $II...II$. При $G...G'$ форма обігу є $G-T...T' - G' = = G - T - G$. При $II...II$ форма обігу зворотна: $T' - G' . G - T = T - G - T$. В $T'...T'$ обіг теж має цю останню форму.

По-друге. При повторенні кругооборотів I і II, навіть коли кінцеві пункти G' і II' утворюють початкові пункти відновленого кругообороту, зникає та форма, в якій були вироблені

G' і H' . $G' = G + \varepsilon$ і $H' = H + n$ починають новий процес знов як G і H . У формі ж III — навіть якщо кругооборот відновлюється в попередньому масштабі — вихідний пункт T повинен позначатись як T' , а саме по такій причині. У формі I, як тільки G' як таке починає новий кругооборот, воно функціонує як грошовий капітал G , як авансована в грошовій формі капітальна вартість, що має зростати в своїй вартості. Величина авансованого грошового капіталу зростає внаслідок нагромадження, що відбулося під час першого кругообороту, стала більшою. Але чи становить величина авансованого грошового капіталу 422 ф. ст. чи 500 ф. ст., — це нічого не змінює в тому, що він є просто капітальною вартістю. G' існує вже не як зростаючий у своїй вартості або запліднений додатковою вартістю капітал, не як капіталістичне відношення. Адже йому [G'] ще лише треба пройти процес збільшення вартості. Те саме стосується і $H...H'$; H' повинно і далі постійно функціонувати і відновлювати кругооборот як H , як капітальна вартість, яка повинна створити додаткову вартість. — Навпаки, кругооборот товарного капіталу починається не просто капітальною вартістю, а капітальною вартістю, що вже зростає в товарній формі, і тому з самого початку містить у собі кругооборот не тільки капітальної вартості, яка перебуває в товарній формі, але й кругооборот додаткової вартості. Тому, якщо в цій формі відбувається просте відтворення, то в кінцевому пункті виступає T' такої самої величини, як у початковому пункті. Якщо в кругооборот капіталу вступає частина додаткової вартості, то, хоч в кінці і з'являється T'' замість T' , тобто з'являється T'' більшої величини, проте наступний кругооборот все ж знову починається з T' , яке являє собою тільки більше T' , ніж було в попередньому кругообороті, і починає свій новий кругооборот з більшою нагромадженою капітальною вартістю, а тому і з відносно більшою нововиробленою додатковою вартістю. В усіх випадках T' завжди починає кругооборот як товарний капітал, який = капітальній вартості + додаткова вартість.

T' виступає як T в кругообороті окремого промислового капіталу не як форма цього капіталу, а як форма іншого промислового капіталу, оскільки засоби виробництва становлять продукт цього останнього. Акт $G-T$ (тобто $G-3\varepsilon$) першого капіталу для цього другого капіталу є акт $T'-G'$.

P і 3ε в акті обігу $G - T < \frac{P}{3\varepsilon}$ відіграють тотожну роль остільки, оскільки вони є товари в руках їх продавців, в одному випадку робітників, що продають свою робочу силу, в друго-

му випадку — власників засобів виробництва, що їх продають. Для покупця, гроші якого функціонують тут як грошовий капітал, P і $3e$ функціонують як товари тільки доти, поки він їх ще не купив, отже, поки вони як товари інших протистоять його капіталові, що існує в грошовій формі. $3e$ і P відрізняються тут лише остільки, оскільки $3e$ в руках свого продавця = T' , отже, може бути капіталом, оскільки $3e$ становить товарну форму капіталу продавця, тоді як для робітника P завжди є тільки товаром і стає капіталом лише в руках покупця, як складова частина Π .

Тому T' ніколи не може починати кругообіг як просте T , як просто товарна форма капітальної вартості. Як товарний капітал воно завжди має двоїстий характер. З точки зору споживної вартості воно є продукт функціонування Π , — в даному разі пряжа, — елементи якого P і $3e$, що надійшли як товари із сфери обігу, функціонували як фактори створення цього продукту. По-друге, з точки зору вартості воно дорівнює капітальній вартості Π плюс додаткова вартість m , вироблена під час функціонування Π .

Тільки в кругообіглі самого T' частина його $T = \Pi =$ капітальній вартості може і повинна відокремитися від тієї частини T' , в якій існує додаткова вартість, від додаткового продукту, в якому міститься додаткова вартість, — незалежно від того, чи віддільні одна від одної обидві ці частини фактично, як у випадку з пряжею, чи ні, як у випадку з машиною. Ці частини вартості стають віддільними одна від одної щоразу, як тільки T' перетворюється в T' .

Якщо весь товарний продукт можна поділити на самостійні однорідні часткові продукти, як, наприклад, наші 10 000 фунтів пряжі, і якщо через це акт $T' - T'$ можна зобразити як суму здійснених один за одним продажів, то капітальна вартість в товарній формі може функціонувати як T , може відокремитися від T' , перш ніж реалізовано додаткову вартість, отже, перш ніж реалізовано T' в цілому.

Із 10 000 фунтів пряжі вартістю в 500 ф. ст. вартість 8 440 фунтів = 422 ф. ст., дорівнює капітальній вартості, відокремленій від додаткової вартості. Якщо капіталіст продасть тільки 8 440 фунтів пряжі за 422 ф. ст., то ці 8 440 фунтів пряжі виражають T , капітальну вартість у товарній формі; наявний, крім того, в тому самому T' додатковий продукт у формі 1 560 фунтів пряжі, рівний додатковій вартості в 78 ф. ст., вступив би в обіг лише згодом; капіталіст міг би виконати $T - T - T <$
 $< \frac{P}{3e}$ до обігу додаткового продукту, до $T - T - T$.

Або, коли б він продав спочатку 7 440 фунтів пряжі вартістю в 372 ф. ст., а потім 1 000 фунтів пряжі вартістю в 50 ф. ст., то першою частиною T могли б бути заміщені засоби виробництва (постійна частина капіталу, c), а другою частиною T — змінна частина капіталу, v , робоча сила, — а потім все так само, як і раніше.

Але якщо відбуваються такі послідовні продажі і якщо умови кругообороту це дозволяють, то капіталіст, замість того щоб поділити все T' на $c + v + m$, може здійснювати цей поділ також і на будь-якій частині T' .

Наприклад, 7 440 фунтів пряжі = 372 ф. ст., які, будучи частинами T' (10 000 фунтів пряжі = 500 ф. ст.), є представниками постійної частини капіталу, в свою чергу самі можуть бути поділені: на 5 535, 360 фунта пряжі вартістю в 276,768 ф. ст., які заміщують тільки постійну частину капіталу, вартість засобів виробництва, спожитих у процесі виготовлення 7 440 фунтів пряжі; на 744 фунти пряжі вартістю в 37,200 ф. ст., які заміщують тільки змінний капітал; на 1 160,640 фунта пряжі вартістю в 58,032 ф. ст., що як додатковий продукт є носієм додаткової вартості. Отже, продавши 7 440 фунтів, капіталіст може покрити вміщену в них капітальну вартість через продаж 6 279,360 фунта пряжі за 313,968 ф. ст., а вартість додаткового продукту у вигляді 1 160,640 фунта пряжі = 58,032 ф. ст., витратити як доход.

Так само він може, далі, поділити 1 000 фунтів пряжі = 50 ф. ст. = змінній капітальній вартості, і відповідними частинами продати їх: 744 фунти пряжі вартістю в 37,200 ф. ст. — це буде постійна капітальна вартість, що міститься в 1 000 фунтах пряжі; 100 фунтів пряжі вартістю в 5,000 ф. ст. — змінна частина капіталу в тих самих 1 000 фунтах; отже, 844 фунти пряжі вартістю в 42,200 ф. ст. є заміщенням капітальної вартості, що є в 1 000 фунтах пряжі; нарешті, 156 фунтів пряжі вартістю в 7,800 ф. ст. становлять додатковий продукт, що міститься в ній, і можуть бути спожиті у вигляді такого.

Нарешті, він може останні 1 560 фунтів пряжі вартістю в 78 ф. ст. поділити, якщо тільки вдасться продаж, так, щоб продаж 1 160,640 фунта пряжі вартістю в 58,032 ф. ст. покрив вартість засобів виробництва, що містяться в 1 560 фунтах пряжі, а продаж 156 фунтів пряжі вартістю в 7,800 ф. ст. — вартість змінного капіталу; 1 316,640 фунта пряжі = 65,832 ф. ст. становлять в сукупності заміщення всієї капітальної вартості; нарешті, додатковий продукт у вигляді 243,360 фунта пряжі = 12,168 ф. ст. лишається для витрат як доход.

Подібно до того як всякий елемент, що міститься в пряжі, c , v , m можна, в свою чергу, розкласти на такі самі складові частини, цілком так само можна розкласти і кожний окремий фунт пряжі вартістю в 1 шилінг = 12 пенсам.

$$\begin{array}{rcl} c & = & 0,744 \text{ фунта пряжі} = 8,928 \text{ пенса} \\ v & = & 0,100 \text{ } \gg \text{ } \gg = 1,200 \text{ } \gg \\ m & = & 0,156 \text{ } \gg \text{ } \gg = 1,872 \text{ } \gg \end{array}$$

$$c + v + m = 1 \text{ фунтові пряжі} = 12 \text{ пенсам}$$

Коли ми додамо один до одного результати трьох вищезазначених продажів, здійснених частинами, то результат буде той самий, що й при продажу 10 000 фунтів пряжі разом.

Постійного капіталу ми маємо:

при 1-му продажу:	5 535,360	фунта пряжі	=	276,768	ф. ст.
» 2-му	744,000	»	=	37,200	»
» 3-му	1 160,640	»	=	58,032	»
Разом.....	7 440	фунтів пряжі	=	372	ф. ст.

Змінного капіталу:

при 1-му продажу:	744,000	фунтів пряжі	=	37,200	ф. ст.
» 2-му	100,000	»	=	5,000	»
» 3-му	156,000	»	=	7 800	»
Разом.....	1 000	фунтів пряжі	=	50	ф. ст.

Додаткової вартості:

при 1-му продажу:	1 160,640	фунта пряжі	=	58,032	ф. ст.
» 2-му	156,000	»	=	7,800	»
» 3-му	243,360	»	=	12,168	»
Разом.....	1 560	фунтів пряжі	=	78	ф. ст.

Загальний підсумок:

Постійний капітал	7 440	фунтів пряжі	=	372	ф. ст.
Змінний капітал	1 000	»	=	50	»
Додаткова вартість	1 560	»	=	78	»
Разом.....	10 000	фунтів пряжі	=	500	ф. ст.

$T'—G'$ саме по собі є не що інше, як продаж 10 000 фунтів пряжі. 10 000 фунтів пряжі є товар, як і всяка інша пряжа. Покупець заінтересований у ціні 1 шилінг за фунт, або 500 ф. ст. за 10 000 фунтів пряжі. Якщо під час торгу він і звертає увагу на будову капіталу по вартості, то лише з хитрим наміром довести, що 1 фунт пряжі можна було б продати дешевше, ніж за 1 шилінг, і що навіть у такому випадку операція для продавця буде вигідна. Але кількість товару, яку купує споживач, залежить від його потреб; так, наприклад, якщо він власник ткацького підприємства, то ця кількість залежить від будови його власного капіталу, що функціонує в ткацькому підприємстві, а не від будови капіталу того фабриканта-прядильника, у якого він купує. Пропорції, в яких T' повинне, з одного боку, замінити капітал, спожитий у процесі його вироблення (або різні складові частини цього капіталу), і, з другого боку, повинно бути додатковим продуктом, призначеним чи то на витрачання додаткової вартості, чи то на нагромадження капіталу, — ці пропорції існують лише в процесі кругообороту того капіталу, товарною формою якого є 10 000 фунтів пряжі. З продажем як таким вони не мають нічого спільного. Крім того, тут припускається, що T' продається по своїй вартості і що, таким чином, мова йде лише про перетворення його з товарної форми в грошову форму. Для T' , як функціональної форми в кругообороті цього окремого капіталу, з якої повинен бути заміщений продуктивний капітал, вирішальне значення має, звичайно, те, чи відхиляються і до якої міри відхиляються одна від одної при продажу вартість і ціна; але тут, при розгляді самих тільки відмінностей форм, нам немає потреби спинятися на цьому питанні.

У формі $I, G...G'$, процес виробництва перебуває посередині між двома фазами обігу капіталу, що одна одну доповнюють і одна одній протилежні; він закінчується, перш ніж настане заключна фаза $T'—G'$. Гроші авансуються як капітал спочатку на елементи виробництва, елементи виробництва перетворюються в товарний продукт, а цей товарний продукт знов перетворюється в гроші. Це — цілком закінчений цикл операцій, результатом якого є на все і для кожного придатні гроші. Через те відновлення процесу дано, таким чином, лише в можливості. $G...P...G'$ може бути однаково як останнім кругооборотом, яким закінчуються функції індивідуального капіталу в разі вилучення його з підприємства, так і першим кругооборотом індивідуального капіталу, який вперше починає функціонувати. Загальний рух тут такий: $G...G'$, від певної суми грошей до більшої суми грошей.

У формі II, $II \dots T' - G' - T \dots II (II')$, весь процес обігу йде за першим II і передує другому; але він відбувається в порядку, протилежному порядку в формі I. Перше II є продуктивний капітал, і функція його є процес виробництва, який є попередньою умовою наступного процесу обігу. Навпаки, заключне II не є процес виробництва; воно являє собою лише повторне перебування промислового капіталу в його формі продуктивного капіталу. І до того ж це II є результатом перетворення, що сталося в останній фазі обігу, — перетворення капітальної вартості в $P + Zv$, в суб'єктивні і об'єктивні фактори, які при своєму з'єднанні утворюють форму існування продуктивного капіталу. Капітал, чи буде він II чи II', в кінці кругообороту знов є в наявності в такій формі, в якій він повинен знов функціонувати як продуктивний капітал, виконувати процес виробництва. Загальна форма руху, $II \dots II$, є форма відтворення і не вказує, подібно до $G \dots G'$, на збільшення вартості як на мету процесу. Тому ця форма тим більше полегшує класичній політичній економії можливість ігнорувати певну капіталістичну форму процесу виробництва і зображати виробництво як таке метою процесу, яка полягає нібито в тому, щоб виробляти якомога більше і якомога дешевше й обмінювати продукт на інші якомога більш різноманітні продукти, які служать почасти для відновлення виробництва ($G - T'$), почасти для споживання ($z - t$). При цьому, оскільки G і z є тут засобом обігу лише скороминущо, то особливості як грошей, так і грошового капіталу можуть залишитись непоміченими, і весь процес виявляється простим і природним, тобто має природність плоского раціоналізму. Так само при розгляді товарного капіталу іноді забувають про прибуток, і коли мова йде про кругооборот виробництва в цілому, то товарний капітал фігурує просто як товар, коли ж мова йде про складові частини вартості, то він фігурує як товарний капітал. Звичайно, нагромадження зображається таким само способом, як і виробництво.

У формі III, $T' - G' - T \dots II \dots T'$, кругооборот починають дві фази процесу обігу, і якраз в тому самому порядку, що й у формі II, тобто у формі $II \dots II$; потім йде II, до того ж, йде так, як і в формі I, із своєю функцією, з процесом виробництва; результатом цього останнього, T' , кругооборот закінчується. Подібно до того як у формі II він закінчується II, просто повторним існуванням продуктивного капіталу, так і тут він закінчується T' , повторним існуванням товарного капіталу; подібно до того як у формі II капітал у своїй заключній формі II знов має почати процес як процес виробництва, так і тут після повторної появи промислового капіталу в формі товарного

капіталу кругооборот повинен знов початися фазою обігу $T'—I'$. Обидві форми кругообороту залишаються незавершеними, бо вони не завершуються I' , тобто зростаю капітальною вартістю, знову перетвореною в гроші. Отже, обидві форми мають бути продовжені, а тому вони містять у собі відтворення. Весь кругооборот у формі III являє собою $T'...T'$.

Третю форму відрізняє від двох перших те, що тільки в цьому кругообороті вихідним пунктом процесу збільшення вартості є уже зросла капітальна вартість, а не первісна капітальна вартість, яка ще тільки має зрости. Вихідним пунктом тут є T' , яке виражає капіталістичне відношення; як таке воно має визначальний вплив на весь кругооборот, бо вже в першій своїй фазі цей кругооборот включає в себе як кругооборот капітальної вартості, так і кругооборот додаткової вартості; при цьому додаткова вартість, якщо і не в кожному кругообороті окремо, то в середньому, повинна почасти витратитись як дохід, проходить обіг $T—z—T$, а почасти функціонувати як елемент нагромадження капіталу.

У формі $T'...T'$ споживання всього товарного продукту припускається як умова нормального ходу кругообороту самого капіталу. Індивідуальне споживання робітника і індивідуальне споживання тієї частини додаткового продукту, яка не підлягає нагромадженню, охоплює все індивідуальне споживання. Тому споживання, взяте в цілому — і як індивідуальне і як продуктивне споживання, — входить в кругооборот T' як його умова. Продуктивне споживання (в яке по суті входить і індивідуальне споживання робітника, оскільки робоча сила в певних межах є постійним продуктом індивідуального споживання робітника) здійснюється безпосередньо кожним індивідуальним капіталом. Індивідуальне ж споживання, — за винятком того, що необхідне для самого існування індивідуального капіталіста, — передбачається виключно як суспільний акт, але зовсім не як акт індивідуального капіталіста.

У формах I і II весь рух виражається як рух авансованої капітальної вартості. У формі III зрослий у своїй вартості капітал, який виступає у вигляді сукупного товарного продукту, становить вихідний пункт і має форму рухомого капіталу, товарного капіталу. Лише після його перетворення в гроші цей рух розгалужується на рух капіталу і рух доходу. В цій формі в кругооборот капіталу включається як розподіл всього суспільного продукту, так і особливий розподіл продукту кожного індивідуального товарного капіталу, — розподіл, з одного боку, на фонд індивідуального споживання, з другого боку — на фонд відтворення.

В $G...G'$ дана можливість розширення кругообороту залежно від величини тієї частини z , яка ввійде у відновлений кругооборот.

II в $II...II$ може почати новий кругооборот з тією самою вартістю, можливо, навіть з меншою, — і все-таки воно може становити відтворення в розширеному масштабі; так, наприклад, в тому випадку, коли елементи товару подешевшають внаслідок підвищення продуктивності праці. Навпаки, в протилежному випадку зростий у своїй вартості продуктивний капітал може становити відтворення в масштабі, звуженому в речовому відношенні, — коли, наприклад, елементи виробництва подорожчають. Те саме стосується і $T'...T'$.

В $T'...T'$ наявність капіталу в товарній формі є передумовою виробництва, і як передумова він знову повертається в тому ж кругообороті в другому T . Якщо це T ще не вироблено або не відтворено, то кругооборот припинений; це T має бути відтворене здебільшого як T' якогось іншого промислового капіталу. В цьому кругообороті T' існує як вихідний пункт, перехідний пункт і заключний пункт руху, — тому воно завжди є в наявності. Воно — постійна умова процесу відтворення.

$T'...T'$ відрізняється від форм I і II ще одним моментом. Усі три кругообороти мають те спільне, що капітал закінчує процес свого кругообороту в тій самій формі, в якій він починає його, і завдяки цьому знов набирає початкової форми, в якій він знов починає той самий кругооборот. Початкова форма G , II , T' є завжди та форма, в якій авансується капітальна вартість (у формі III разом з приростом до неї додатковою вартістю), — отже, щодо кругообороту це первісна форма вартості; заключна ж форма G' , II , T' є завжди перетворена форма однієї з попередніх в кругообороті функціональних форм, яка не є первісною формою.

Таким чином G' у формі I є перетворена форма T' , заключна II у формі II — перетворена форма G (і в формі I і у формі II це перетворення досягається простим актом товарного обігу, внаслідок формального переміщення товару і грошей); у формі III T' є перетворена форма II , продуктивного капіталу. Але тут, у формі III , перетворення стосується, по-перше, не тільки функціональної форми капіталу, але й величини його вартості, і по-друге, перетворення є результатом не просто формального переміщення, що належить до процесу обігу, а результатом дійсного перетворення, якого зазнали в процесі виробництва споживна форма і вартість товарних складових частин продуктивного капіталу.

Форма початкового пункту G, II, T' наперед дана для кожного кругообороту — для I, II і III; форма, яка знов повторюється в кінцевому пункті, викликана, а отже, і зумовлена рядом метаморфоз самого кругообороту. T' , як кінцевий пункт кругообороту індивідуального промислового капіталу, лише передбачає не належну до обігу форму II того самого промислового капіталу, продуктом якого є це T' ; G' як кінцевий пункт у формі I, як перетворена форма T' ($T'-G'$), передбачає, що G' перебуває в руках покупця, існує поза кругооборотом $G...G'$ і лише внаслідок продажу T' втягується в цей кругооборот, стає його власною кінцевою формою. Таким чином у формі II кінцеве II передбачає P і 3ϵ (T) як такі, що існують зовні і включаються в його кругооборот, як його кінцева форма внаслідок здійснення акту $G-T$. Але якщо лишити осторонь останній крайній пункт, то кругооборот індивідуального грошового капіталу не передбачає існування грошового капіталу взагалі, а кругооборот індивідуального продуктивного капіталу не передбачає існування продуктивного капіталу. У формі I G може бути першим грошовим капіталом, у формі II II може бути першим продуктивним капіталом, що виступає на арені історії, але в формі III

$$T' \left\{ \begin{array}{l} T - \\ -G' \\ T - \end{array} \right\} G - T < \frac{P}{3\epsilon} \dots II \dots T'$$

передбачається, що T двічі існує поза кругооборотом. Перший раз в кругообороті $T'-G'-T < \frac{P}{3\epsilon}$. Це T , оскільки воно складається із 3ϵ , є товар у руках продавця; воно само є товарний капітал, оскільки є продуктом капіталістичного процесу виробництва, а коли навіть і ні, то воно виступає як товарний капітал в руках купця. Другий раз воно передбачається в $T-g-t$, в другому t , яке так само повинно бути в наявності як товар, щоб його можна було купити. В усякому разі P і 3ϵ , незалежно від того, чи є вони товарним капіталом чи ні, є такі самі товари, як і T' , і відносяться одне до одного як товари. Так само стоїть справа з другим t в $T-g-t$. Отже, оскільки $T' = T(P + 3\epsilon)$, остільки товари є елементами утворення самого T' і остільки воно повинне заміщуватися в обігу такими самими товарами; подібно до цього і в $T-g-t$ друге t теж повинне заміщуватись в обігу іншими такими самими товарами.

Далі, на основі капіталістичного способу виробництва як пануючого всякий товар в руках продавця повинен бути товар-

ним капіталом. Він продовжує бути товарним капіталом в руках купця або стає таким в його руках, якщо не був ним раніше. Або ж — як наприклад імпортовані вироби, — він повинен бути таким товаром, який заміщує первісний товарний капітал і через те надає йому лише іншої форми існування.

Товарні елементи P і $3e$, з яких складається продуктивний капітал II , як форми існування II мають інший вигляд, ніж мали на тих різних товарних ринках, де вони були придбані. Вони тепер з'єднані, і в своєму з'єднанні вони можуть функціонувати як продуктивний капітал.

Та обставина, що тільки в цій формі III T всередині самого кругообороту стає передумовою T , пояснюється тим, що вихідним пунктом кругообороту є капітал у товарній формі. Кругооборот починається перетворенням T' (оскільки воно функціонує як капітальна вартість, то однаково, чи збільшена вона внаслідок додавання додаткової вартості чи ні) в товари, що становлять елементи його виробництва. Але це перетворення охоплює весь процес обігу $T-G-T (= P + 3e)$ і є результатом останнього. Отже, тут T стоїть на обох крайніх пунктах, але другий крайній пункт, що дістає свою форму T внаслідок акту $G-T$ ззовні, із сфери товарного ринку, не є останній пункт кругообороту, а є лише останній пункт його двох перших стадій, що охоплюють процес обігу. Його результат є II , функція якого, процес виробництва, починається вслід за цим. Лише як результат цього останнього процесу, а не як результат процесу обігу, T' є завершенням кругообороту і набирає тієї самої форми, що й початковий пункт T' . Навпаки, в $G...G'$ і в $II...II$, заключні пункти G' і II є безпосередні результати процесу обігу. Отже, тут передбачається, що лише наприкінці кругообороту в інших руках перебуває G' в першому випадку і II — в другому. Оскільки кругооборот відбувається між крайніми пунктами, остільки ні G в одному випадку, ні II в другому, — тобто ні існування G як чужих грошей, ні існування II як чужого процесу виробництва, — не є передумовою цих кругооборотів. Навпаки, $T'...T'$ передбачає, що $T (= P + 3e)$ є чужі товари і перебуває в чужих руках, що ці товари через ввідний процес обігу втягуються в кругооборот і перетворюються в продуктивний капітал, а в результаті функціонування цього останнього T' знов стає заключною формою кругообороту.

Але саме тому, що кругооборот $T'...T'$ в межах свого руху передбачає наявність іншого промислового капіталу в формі $T (= P + 3e)$ (а $3e$ включає різного роду інші капітали, наприклад у даному разі машини, вугілля, мастило і т. д.), — то вже через це його доводиться розглядати не тільки як загальну

форму кругообороту, тобто не тільки як таку суспільну форму, в якій можна розглядати кожний окремий промисловий капітал (крім тих випадків, коли він вкладається вперше), отже, — не тільки як форму руху, спільну всім індивідуальним промисловим капіталам, але водночас і як форму руху суми індивідуальних капіталів, тобто всього капіталу класу капіталістів, як такий рух, у відношенні до якого рух кожного індивідуального промислового капіталу є лише частковим рухом, що переплітається з рухами інших капіталів і зумовлюється ними. Наприклад, коли ми розглядаємо річний сукупний товарний продукт якої-небудь країни і аналізуємо рух, за допомогою якого одна частина цього продукту заміщує продуктивний капітал в усіх індивідуальних підприємствах, а друга частина входить у сферу індивідуального споживання різних класів, то ми розглядаємо $T' \dots T'$ як форму руху, властиву як суспільному капіталові в цілому, так і виробленій ним додатковій вартості або додатковому продуктові. Суспільний капітал дорівнює сумі індивідуальних капіталів (включаючи суму акціонерних капіталів і суму всього державного капіталу, оскільки уряди застосовують продуктивну найману працю в гірничих підприємствах, на залізницях і т. д., і, таким чином, виконують функції промислових капіталістів), а загальний рух суспільного капіталу дорівнює алгебраїчній сумі рухів індивідуальних капіталів. Ця обставина ні в якому разі не виключає того, що даний рух, взятий як рух відокремленого індивідуального капіталу, виявляє інші явища, ніж той самий рух, що розглядається як частина загального руху суспільного капіталу, тобто розглядається в його зв'язку з рухами інших частин цього останнього. Разом з тим вона розв'язує такі проблеми, які необхідно припускати вже розв'язаними при розгляді кругообороту окремого індивідуального капіталу, а не виводити з нього.

$T' \dots T'$ є єдиний кругооборот, де первісно авансована капітальна вартість становить лише частину крайнього пункту, з якого починається рух, і де, таким чином, цей рух з самого початку заявляє про себе як про сукупний рух промислового капіталу, як про рух не тільки тієї частини продукту, яка заміщує продуктивний капітал, але і тієї його частини, яка утворює додатковий продукт і звичайно частково витрачається як дохід, частково ж повинна служити елементом нагромадження. Оскільки витрачання додаткової вартості як доходу включається в цей кругооборот, остільки в нього включається і індивідуальне споживання. Але це останнє включається, *дажі*, ще й тому, що вихідний пункт T , товар, існує у вигляді певного предмета споживання; а всякий капіталістично вироблений

предмет є товарний капітал, все одно, чи призначається він своєю споживною формою для продуктивного споживання, чи для індивідуального споживання, чи для того і другого. $G...G'$ вказує лише на одну сторону: на вартість, на збільшення авансованої капітальної вартості як на мету всього процесу; $H...H'$ (H') вказує на процес виробництва капіталу як на процес відтворення, причому величина продуктивного капіталу залишається попередня або зростає (нагромадження); $T'...T'$, проявляючи себе уже в своєму початковому пункті як форма капіталістичного товарного виробництва, з самого початку охоплює і продуктивне і індивідуальне споживання; продуктивне споживання разом із наявним у ньому зростанням вартості виявляється лише частиною руху в цій формі. Нарешті, оскільки T' може існувати в такій споживній формі, яка не може вступити ні в який процес виробництва, то це вже наперед покаже, що різні складові частини вартості T' , виражені в частках продукту, повинні займати неоднакове становище, залежно від того, чи береться $T'...T'$ як форма руху всього суспільного капіталу чи як самостійний рух індивідуального промислового капіталу. У всіх своїх особливостях цей кругообіг виходить за свої власні межі як відособленого кругообіг просто індивідуального капіталу.

У фігурі $T'...T'$ рух товарного капіталу, тобто всього капіталістично виробленого продукту, не тільки є передумовою самостійного кругообіг індивідуального капіталу, але, в свою чергу, і зумовлюється ним. Тому, якщо збагнуто своєрідність цієї фігури, то вже не досить обмежитись вказівкою, що метаморфози $T'-G'$ і $G-T'$ є, з одного боку, функціонально визначеними етапами в метаморфозі капіталу, і, з другого боку, — ланками загального товарного обігу. Тепер треба ясно зобразити сплетення метаморфоз одного індивідуального капіталу з метаморфозами інших індивідуальних капіталів і з тією частиною сукупного продукту, яка призначена для індивідуального споживання. Тому при аналізі кругообіг індивідуального промислового капіталу ми беремо за основу переважно дві перші форми.

Кругообіг $T'...T'$ є форма окремого індивідуального капіталу, наприклад у землеробстві, де розрахунок ведеться від жнив до жнив. У фігурі II вихідним пунктом є сівба, а в фігурі III — жнива, або, як кажуть фізіократи, в першій — *avances* *, в другій — *reprises* **. Рух капітальної вартості в фігурі III з самого початку виступає тільки як частина руху загаль-

* — аванси. *Ред.*

** — зворотні надходження. *Ред.*

ної маси продуктів, тоді як у фігурах I і II рух T' становить лише момент в русі відособленого капіталу.

У фігурі III наявні на ринку товари є постійною передумовою процесу виробництва і відтворення. Тому, коли зосередити увагу на цій фігурі, то здається, що всі елементи процесу виробництва появляються із сфери товарного обігу і складаються тільки з товарів. При такому однобічному розумінні випускають з уваги такі елементи процесу виробництва, які не є товарними елементами.

Оскільки в $T'...T'$ вихідний пункт є весь продукт (вся вартість), то тут виявляється, що (коли залишити осторонь зовнішню торгівлю) відтворення в розширеному масштабі, при незмінній продуктивності, може відбутись лише в тому разі, коли в частині додаткового продукту, що має бути капіталізована, вже містяться речові елементи додаткового продуктивного капіталу; отже, тут виявляється, що оскільки виробництво одного року є передумовою виробництва наступного року або оскільки це виробництво може відбуватись протягом одного року одночасно з процесом простого відтворення, остільки додатковий продукт зразу виробляється в такій формі, яка дозволяє йому функціонувати як додатковий капітал. Зросла продуктивність може збільшити тільки речовину капіталу, не підвищуючи його вартості; але цим вона утворює додатковий матеріал для збільшення вартості капіталу.

$T'...T'$ лежить в основі «Tableau économique» * Кене, і те, що він на протилежність формі $T'...T'$ (формі, якої виключно додержувалася меркантилістська система) вибрав саме цю форму, а не форму $II...II$, свідчить про його великий і вірний такт.

* — «Економічної таблиці». Реф.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

ТРИ ФІГУРИ ПРОЦЕСУ КРУГООБОРОТУ

Коли *Об.* позначає весь процес обігу, то три фігури процесу кругообороту можна зобразити так:

- I) $G-T...P...T'-G'$
- II) $P...Об...P$
- III) $Об...P(T')$.

Коли ми всі три форми розглянемо в сукупності, то всі передумови процесу кругообороту стають його результатом, передумовою, створеною ним самим. Кожний момент є вихідним пунктом, перехідним пунктом і пунктом повернення. Процес кругообороту, взятий в цілому, виступає як єдність процесу виробництва і процесу обігу; процес виробництва стає посередньою ланкою процесу обігу і навпаки.

Для всіх трьох кругооборотів спільним є ось що: збільшення вартості як визначальна мета, як рушійний мотив. У I це виражено в самій формі. Форма II починається з *P*, з самого процесу збільшення вартості. В формі III кругооборот починається із зрослої вартості і закінчується новозрослою вартістю, навіть коли рух повторюється в тому самому масштабі.

Оскільки $T-G$ для покупця є $G-T$, а $G-T$ для продавця є $T-G$, остільки обіг капіталу становить лише звичайну метаморфозу товару, і розвинуті при розгляді цієї метаморфози закони («Капітал», книга I, розділ III, 2), які визначають кількість обігових грошей, зберігають тут своє значення. Але коли не спинятись на цій формальній стороні справи, а розглядати реальний зв'язок між метаморфозами різних індивідуальних капіталів, отже, коли дійсно розглядати зв'язок кругооборотів індивідуальних капіталів як зв'язок часткових рухів у процесі відтворення всього суспільного капіталу, то цей зв'язок не можна пояснити простою зміною форм грошей і товару.

В колі, що постійно обертається, кожний пункт є одночасно

і вихідний пункт і пункт повернення. Коли цей круговий рух перервано, то не кожний вихідний пункт є пункт повернення. Так, ми бачили, що не тільки кожний окремий кругооборот передбачає (*implicite* *) інший, але й що повторення кругообороту в одній формі передбачає кругооборот в інших формах. Таким чином, вся різниця виступає як чисто формальна або навіть чисто суб'єктивна різниця, що існує лише для спостерігача.

Оскільки кожний з цих кругооборотів розглядається як особлива форма руху, в якій перебувають різні індивідуальні промислові капітали, остільки ця різниця теж існує завжди лише як індивідуальна різниця. В дійсності ж кожний індивідуальний промисловий капітал перебуває в усіх трьох кругооборотах одночасно. Три кругообороти, форми відтворення трьох видів капіталу, безперервно відбуваються один поряд з одним. Наприклад, одна частина капітальної вартості, яка функціонує тепер як товарний капітал, перетворюється в грошовий капітал, друга ж частина в той же час виходить з процесу виробництва і вступає в обіг як новий товарний капітал. Таким чином, завжди здійснюється кругова форма $T' \dots T'$; так само стоїть справа і в двох інших формах. Відтворення капіталу в кожній з його форм і в кожній з його стадій відбувається так само безперервно, як і метаморфоза цих форм і послідовне проходження через три стадії. Отже, тут весь кругооборот є дійсна єдність трьох його форм.

У нашому дослідженні малося на увазі, що вся капітальна вартість в повному своєму розмірі виступає цілком то як грошовий капітал, то як продуктивний капітал, то як товарний капітал. Так, наприклад, 422 ф. ст. спочатку були у нас цілком як грошовий капітал, потім, знов-таки в повному своєму розмірі, вони перетворилися в продуктивний капітал і, нарешті, стали товарним капіталом: пряжею вартістю в 500 ф. ст. (в тому числі 78 ф. ст. додаткової вартості). Різні стадії становлять тут відповідне число перерв. Наприклад, поки 422 ф. ст. залишаються в грошовій формі, тобто поки не відбулись акти купівлі $G - T(P + Ze)$, доти весь капітал існує і функціонує тільки як грошовий капітал. Як тільки він перетворився в продуктивний капітал, він уже не функціонує ні як грошовий капітал, ні як товарний капітал. Весь процес його обігу переривається, подібно до того як, з другого боку, переривається весь процес його виробництва, коли він — у вигляді G або у вигляді T' — функціонує в одній з двох стадій обігу. Таким чином, в цьому

* — включає в себе. *Ред.*

випадку кругооборот $II...II$ становив би не тільки періодичне відновлення продуктивного капіталу, але і перерив його функції — процесу виробництва — доти, поки не буде пройдений процес обігу; замість того щоб відбуватись безперервно, виробництво відбувалося б, таким чином, стрибками і відновлювалося б тільки через проміжки часу невизначеної тривалості залежно від того, наскільки швидко чи повільно проходять дві стадії процесу обігу. Так стоїть справа, наприклад, у китайського ремісника, який працює тільки на приватних замовців і процес виробництва якого припиняється, якщо замовлення не буде відновлено.

В дійсності сказане стосується до кожної окремої частини капіталу, що перебуває в русі, і всі частини капіталу по черзі проробляють цей рух. Наприклад, 10 000 фунтів пряжі є тижневий продукт фабриканта-прядильника. Ці 10 000 фунтів пряжі цілком виходять із сфери виробництва і вступають у сферу обігу; капітальна вартість, що міститься в них, вся повинна перетворитися в грошовий капітал, і, поки вона перебуває у формі грошового капіталу, вона не може знов увійти в процес виробництва; спочатку вона має вступити в обіг і знов перетворитись в елементи продуктивного капіталу $P + Z_v$. Процес кругообороту капіталу є постійна перервність, залишення однієї стадії, перехід в наступну; скидання однієї форми, існування в другій формі; кожна з цих стадій не тільки зумовлює другу, але водночас і виключає її.

Але безперервність є характерна ознака капіталістичного виробництва; вона зумовлена його технічною основою, хоч не завжди безумовно досяжна. Подивимося ж, як стоїть справа в дійсності. Наприклад, в той час коли 10 000 фунтів пряжі як товарний капітал надходять на ринок і виконують своє перетворення в гроші (чи будуть вони засобом платежу, купівельним засобом чи навіть просто рахунковими грошми), їх місце в процесі виробництва займає нова бавовна, нове вугілля і т. д.; отже, тут уже відбулося зворотне перетворення з грошової і товарної форми у форму продуктивного капіталу, що, як такий, починає свою функцію; в той самий час, як перші 10 000 фунтів пряжі перетворюються в гроші, раніше вироблені 10 000 фунтів пряжі проходять уже другу стадію свого обігу і знов перетворюються з грошей в елементи продуктивного капіталу. Всі частини капіталу по черзі проробляють процес кругообороту, перебувають одночасно на різних стадіях цього процесу. Таким чином промисловий капітал, безперервно проробляючи свій кругооборот, перебуває одночасно на всіх його стадіях і у відповідних їм різних функціональних формах. Для тієї частини капіта-

ду, яка вперше перетворюється з товарного капіталу в гроші, кругооборот $T' \dots T'$ тільки почався, тоді як для промислового капіталу, як для цілого, що перебуває в русі, кругооборот $T' \dots T'$ вже пройдений. Одна рука авансує гроші, друга — одержує їх; початок кругообороту $T' \dots T'$ в одному пункті є водночас повернення грошей в другому пункті. Так само стоїть справа і з продуктивним капіталом.

Справжній кругооборот промислового капіталу в своїй безперервності є тому не тільки єдністю процесу обігу і процесу виробництва, але і єдністю всіх його трьох кругооборотів. Але такою єдністю він може бути лише остільки, оскільки кожна з різних частин капіталу може послідовно проходити наступні одна за другою фази кругообороту і переходити з однієї фази, з однієї функціональної форми в другу; оскільки, отже, промисловий капітал, як сукупність цих частин, перебуває одночасно в різних фазах і функціях і, таким чином, одночасно проробляє всі три кругообороти. Проходження однієї частини за другою зумовлено тут існуванням частин одна поряд з одною, тобто поділом капіталу. Так, при фабричній системі поділу праці продукт завжди перебуває на різних ступенях процесу свого утворення і завжди переходить з однієї фази виробництва в другу. Оскільки індивідуальний промисловий капітал становить певну величину, яка залежить від засобів капіталіста і яка має певну мінімальну величину для кожної галузі промисловості, то при поділі його повинні бути додержані певні числові пропорції. Величина наявного капіталу зумовлює розміри процесу виробництва, розміри останнього зумовлюють розмір товарного і грошового капіталів, оскільки вони функціонують поряд з процесом виробництва. Існування одних частин капіталу поряд з іншими, яке зумовлює безперервність виробництва, можливе, однак, тільки внаслідок такого руху частин капіталу, при якому вони одна за одною проходять різні стадії кругообороту. Саме існування одних частин капіталу поряд з іншими є лише результатом проходження їх однієї за одною. Якщо, наприклад, рух $T'—T'$ припиняється для однієї частини капіталу і товар не можна продати, то кругооборот цієї частини переривається, і вона не замінюється засобами її виробництва; функціональна зміна наступних частин, що виходять як T' з процесу виробництва, затримується їх попередниками. Якщо таке становище триває деякий час, то виробництво обмежується, і весь процес може зупинитися. Всяка зупинка послідовного руху частин порушує порядок їх існування однієї коло одної; всяка зупинка на одній стадії тягне за собою більшу чи меншу зупинку в усьому кругообороті не тільки тієї частини капіталу, рух

якої зупинився, але і в кругообороті всього індивідуального капіталу.

Наступна форма, якої набирає процес, є форма послідовності фаз: перехід капіталу в нову фазу зумовлений тим, що капітал залишає попередню фазу. Тим-то кожний окремих кругооборот і має як вихідним пунктом, так і пунктом повернення одну з функціональних форм капіталу. З другого боку, процес як ціле в дійсності становить єдність трьох кругооборотів, що є різними формами, в яких знаходить свій вираз безперервність процесу. Кругооборот в цілому по відношенню до кожної функціональної форми капіталу є її специфічним кругооборотом, і при цьому кожний з цих кругооборотів зумовлює безперервність всього процесу: круговий рух однієї функціональної форми зумовлює круговий рух інших. Для всього процесу виробництва, особливо для суспільного капіталу, необхідною умовою є те, щоб процес виробництва одночасно був і процесом відтворення, а отже, і процесом кругообороту кожного з його моментів. Різні частки капіталу послідовно пробігають різні стадії і функціональні форми. Завдяки цьому кожна функціональна форма, хоча в ній завжди знаходить свій вираз нова частина капіталу, проробляє одночасно з іншими свій власний кругооборот. Одна частина капіталу, — яка, проте, завжди змінюється, постійно відтворюється, — існує у формі товарного капіталу, що перетворюється в гроші; друга частина — у формі грошового капіталу, що перетворюється в продуктивний капітал; третя — у формі продуктивного капіталу, що перетворюється в товарний капітал. Постійна наявність усіх трьох форм досягається тим, що весь капітал у своєму кругообороті проходить саме ці три фази.

Отже, капітал як ціле одночасно перебуває в своїх різних фазах, просторово розміщених одна поряд з одною. Але кожна частина постійно переходить по черзі з однієї фази, з однієї функціональної форми в другу і таким чином по черзі функціонує в усіх формах. Отже, ці форми є текучі форми, одночасність яких опосереднюється їх послідовністю. Кожна форма йде за другою і передусь другій, так що повернення однієї частини капіталу до однієї форми зумовлено поверненням другої частини до другої форми. Кожна частина невпинно проробляє свій власний оборот, але в цій формі перебуває щоразу друга частина капіталу, і ці окремі обороти становлять лише одночасні і послідовні моменти процесу в цілому.

Тільки в єдності трьох кругооборотів здійснюється безперервність всього процесу замість зображеної вище перервності. Весь суспільний капітал завжди має цю безперервність, і його процес завжди є єдність трьох кругооборотів.

Для індивідуальних капіталів безперервність відтворення іноді більш або менш порушується. По-перше, в різні періоди маси вартості часто бувають розподілені по різних стадіях і функціональних формах нерівними частинами. По-друге, ці частини можуть розподілятися по-різному також в залежності від характеру вироблюваного товару, отже, — в залежності від особливостей даної сфери виробництва, в яку вкладено капітал. По-третє, безперервність може в більшій чи меншій мірі порушуватись в таких галузях виробництва, які залежать від пори року, — чи то внаслідок природних умов (землеробство, ловля оселедців і т. д.), чи то внаслідок умовних обставин, як, наприклад, при так званих сезонних роботах. Найбільш регулярно і одноманітно відбувається процес на фабриці і в гірництві. Але ця відмінність галузей виробництва не викликає ніякої відмінності в загальних формах процесу кругообороту.

Капітал як самозростаюча вартість містить у собі не тільки класові відносини, не тільки певний характер суспільства, який ґрунтується на тому, що праця існує як наймана праця. Капітал є рух, процес кругообороту, що проходить різні стадії, процес, який, в свою чергу, містить у собі три різні форми процесу кругообороту. Тому капітал можна зрозуміти лише як рух, а не як річ, що перебуває в спокої. Ті економісти, які розглядають самостійне існування вартості як просто абстракцію, забувають, що рух промислового капіталу є ця абстракція *in actu* *. Вартість проходить тут через різні форми, проробляє різні рухи, в яких вона зберігається і водночас зростає, збільшується. Оскільки ми маємо тут справу насамперед просто з формою руху, то не будемо розглядати тих революцій, що їх капітальна вартість може зазнавати в процесі свого кругообороту; однак ясно, що, незважаючи на всі революції у вартості, капіталістичне виробництво існує і може існувати далі лише доти, поки капітальна вартість зростає, тобто поки вона, як вартість, що стала самостійною, здійснює процес свого кругообороту; отже, доти, поки революції у вартості тим чи іншим способом переборюються і нейтралізуються. Рухи капіталу проявляються як дії окремого промислового капіталіста так, що він функціонує як покупець товарів і праці, як продавець товарів і як продуктивний капіталіст, отже, своєю діяльністю він опосереднює кругооборот. Якщо відбувається революція у вартості суспільного капіталу, то може статися, що індивідуальний капітал даного капіталіста стане жертвою цієї революції і загине, бо він неспроможний дотриматися умов цього руху

* — в дії. *Ред.*

вартості. Чим гострішими й частішими стають революції у вартості, тим автоматичніший, діючий з силою стихійного процесу природи, рух вартості, що стала самостійною, торжествує над передбачливістю і розрахунками окремого капіталіста, тим більше перебіг нормального виробництва підлягає ненормальній спекуляції, тим більша небезпека загрожує існуванню окремих капіталів. Таким чином, ці періодичні революції у вартості підтверджують те, що вони нібито спростовують, а саме підтверджують те, що вартість, як капітал, дістає самостійне існування, яке вона зберігає і зміцнює через свій рух.

Це чергування метаморфоз капіталу, який перебуває в процесі руху, включає в себе постійне порівняння змін величини вартості капіталу, які відбулися в кругообороті, з первісною вартістю. Якщо набування вартістю самостійності щодо сили, яка утворює вартість, тобто до робочої сили, починається в акті $I-P$ (купівля робочої сили) і здійснюється в процесі виробництва як експлуатація робочої сили, то це набування вартістю самостійності не проявляється знову в тому кругообороті, в якому гроші, товари, елементи виробництва є лише переміжні форми капітальної вартості, що перебуває в процесі руху, і в якому попередня величина вартості порівнюється з теперішньою зміненою величиною вартості капіталу.

«Вартість»,— говорить Бейлі на спростування того, що вартість дістає самостійне існування, яке характеризує капіталістичний спосіб виробництва і яке він, Бейлі, трактує як ілюзію деяких економістів,— «вартість є співвідношення між одночасно існуючими товарами, бо тільки такі товари можна обмінювати один на один»³¹.

Він висловлює це як довід проти порівняння товарних вартостей в різні періоди, порівняння, яке — оскільки грошова вартість для кожного періоду встановлена — означає лише зіставлення затрат праці, потрібної в різні періоди для виробництва товарів одного і того самого виду. Ця думка впливає з його загального хибного уявлення, згідно з яким мінова вартість дорівнює вартості, а форма вартості є сама вартість; отже, товарні вартості не можуть порівнюватись, якщо вони активно не функціонують як мінові вартості, тобто якщо їх неможливо дійсно обміняти одну на одну. Таким чином, йому й на думку не спадає, що вартість функціонує як капітальна вартість або як капітал лише остільки, оскільки вона в різних фазах свого кругообороту, — які аж ніяк не «одночасні», а йдуть одна за одною, — лишається тотожною самій собі і сама з собою порівнюється.

Щоб розглянути формулу кругообороту в її чистому вигляді, слід виходити не тільки з того припущення, що товари прода-

ються по їх вартості, але і з того, що це відбувається при інших незмінних обставинах. Візьмемо, наприклад, форму $II...II$ незалежно від усяких революцій в техніці, що відбуваються в межах процесу виробництва, які можуть знецінити продуктивний капітал певного капіталіста, незалежно також і від усякого зворотного впливу, що його може зробити зміна вартості елементів продуктивного капіталу на вартість наявного товарного капіталу, причому ця остання може зрости або зменшитись, коли є запас такого капіталу. Нехай T' , 10 000 фунтів пряжі, будуть продані по їх вартості за 500 ф. ст.; 8 440 фунтів пряжі = 422 ф. ст. заміщують капітальну вартість, що є в T' . Але коли вартість бавовни, вугілля і т. д. зросла (ми тут не беремо до уваги простого коливання цін), то цих 422 ф. ст. виявиться недостатньо для того, щоб повністю замінити елементи продуктивного капіталу; потрібен додатковий грошовий капітал, в цьому випадку грошовий капітал зв'язується. Навпаки, коли ці ціни падають, то грошовий капітал вивільняється. Процес проходить цілком нормально тільки тоді, коли відношення вартості лишаються сталими; фактично він відбувається нормально доти, поки порушення при повторенні кругообороту згладжуються; чим більші ці порушення, тим більший грошовий капітал повинен мати промисловий капіталіст, щоб мати можливість згладити їх; і оскільки в міру розвитку капіталістичного виробництва розширюються масштаби кожного індивідуального процесу виробництва, а разом з тим зростає і мінімальна величина авансованого капіталу, то ця обставина приєднується до ряду інших, в силу яких функція промислового капіталіста дедалі більше стає монополією великих грошових капіталістів, окремих або асоційованих.

Тут треба побіжно зауважити, що коли відбувається зміна вартості елементів виробництва, то виявляється різниця між формою $G...G'$, з одного боку, і формою $II...II$ і $T'...T'$, з другого боку.

В $G...G'$, як у формулі нововкладуваного капіталу, що спочатку виступає як грошовий капітал, при падінні вартості засобів виробництва, наприклад сировини, допоміжних матеріалів і т. д., для відкриття підприємства певних розмірів потрібна буде менша затрата грошового капіталу, ніж та, яка була необхідна до падіння, бо розміри процесу виробництва (при незмінному рівні розвитку продуктивної сили) залежать від маси і розміру засобів виробництва, з якими може справитися дана кількість робочої сили; але ці розміри не залежать ні від вартості засобів виробництва, ні від вартості робочої сили (вартість останньої впливає лише на величину зростання вартості).

Навпаки, якщо вартість тих елементів виробництва товару, які є елементами продуктивного капіталу, підвищується, то для заснування підприємства даних розмірів потрібно більше грошового капіталу. В обох випадках зачіпається лише величина того грошового капіталу, який доводиться вкласти наново; якщо в даній галузі виробництва приріст нових індивідуальних промислових капіталів відбувається звичайним порядком, то в першому випадку грошового капіталу буде надмір, в другому випадку грошовий капітал зв'язується.

Кругообороти $II \dots II$ і $T' \dots T'$ мають вигляд $G \dots G'$ лише остільки, оскільки рух II і T' є водночас нагромадженням, значить, оскільки додаткове g , гроші, перетворюється в грошовий капітал. Але якщо лишити це осторонь, то зміна вартості елементів продуктивного капіталу відбивається на вказаних кругооборотах інакше, ніж на $G \dots G'$; ми тут знов-таки не маємо на увазі зворотного впливу, що його робить така зміна вартості на складові частини капіталу, які перебувають в процесі виробництва. В цьому випадку перед нами не первісна затрата, яка зазнає прямого впливу, а промисловий капітал, що перебуває в процесі свого відтворення, але вже не в своєму першому кругообороті; отже, впливу зазнає $T' \dots T < \frac{P}{3g}$, зворотне пере-

творення товарного капіталу в елементи його виробництва, оскільки вони складаються з товарів. При падінні вартості (відповідно при падінні цін) можливі три випадки: процес відтворення триває в тих самих масштабах; в такому випадку звільняється частина грошового капіталу, що був досі, і відбувається нагромадження грошового капіталу, хоч немає ні дійсного нагромадження (виробництва в розширеному масштабі), ні підготовчого щодо нього і супровідного йому перетворення g (додаткової вартості) в фонд нагромадження; або, якщо це допускають технічні пропорції, процес відтворення розширюється в більшому масштабі, ніж це було б при старих умовах; або ж відбувається більш значне утворення запасів сирових матеріалів і т. д.

При підвищенні вартості елементів, що заміщують товарний капітал, діється протилежне. Відтворення відбувається тоді вже не в його нормальному розмірі (в цьому випадку, наприклад, працюють менше часу); або, щоб продовжувати його в тому самому розмірі, має вступити в діло додатковий грошовий капітал (грошовий капітал зв'язується); або грошовий фонд нагромадження, якщо він є в наявності, цілком або почасти служить не розширенню процесу відтворення, а веденню його в тому самому масштабі. Тут грошовий капітал теж зв'язується,

з тією тільки різницею, що в даному випадку додатковий грошовий капітал береться не ззовні, не з грошового ринку, а з засобів самого промислового капіталіста.

Але при $II \dots II$ і при $T' \dots T'$ можуть трапитись обставини, що вносять ту чи іншу зміну. Так, наприклад, якщо наш фабрикант-прядильник має великий запас бавовни (тобто значна частина його продуктивного капіталу перебуває у формі запасу бавовни), то внаслідок падіння цін на бавовну частина його продуктивного капіталу знецінюється; навпаки, якщо ціни підвищились, то вартість цієї частини його продуктивного капіталу підвищується. З другого боку, якщо він великі маси вартостей закріпив у формі товарного капіталу, наприклад у бавовняній пряжі, то при падінні цін на бавовну знецінюється частина його товарного капіталу, отже, знецінюється взагалі частина його капіталу, що перебуває в кругообороті; при підвищенні цін на бавовну відбувається протилежне. Нарешті, в процесі $T' - G - T < \frac{P}{Z_e}$ відбувається ось що: коли акт $T' - G$,

тобто реалізація товарного капіталу, відбувся до зміни вартості елементів T , то капітал зазнає впливу лише так, як зазначено в першому випадку, а саме, в другому акті обігу $G - T < \frac{P}{Z_e}$,

коли ж це відбувається до проведення акту $T' - G$, то при інших рівних умовах падіння ціни на бавовну викликає відповідне падіння ціни на пряжу, і, навпаки, підвищення ціни на бавовну викликає підвищення ціни на пряжу. Вплив на різні окремі капітали, вкладені в ту саму галузь виробництва, може бути дуже різним в залежності від різних обставин, в яких вони перебувають. — Звільнення і зв'язування грошового капіталу можуть так само виникати внаслідок різниць у тривалості процесу обігу, отже, — внаслідок різниць також і в швидкості обігу. Проте це стосується вже до розгляду обороту. Тут нас цікавить лише та справжня різниця між $G \dots G'$ і двома іншими формами процесу кругообороту, яка виявляється в зв'язку із зміною вартості елементів продуктивного капіталу.

В епоху вже розвинутого, отже, пануючого капіталістичного способу виробництва, на стадії обігу $G - T < \frac{P}{Z_e}$ більша

частина товарів, які становлять засоби виробництва Z_e , сама є функціонуючий чужий товарний капітал. З точки зору продавця тут, отже, відбувається $T' - G'$, перетворення товарного капіталу в грошовий капітал. Але це не є абсолютним правилом. Навпаки. В процесі свого обігу, в якому промисловий капітал функціонує або як гроші, або як товар, кругооборот про-

мислового капіталу — незалежно від того, чи виступає він як грошовий капітал чи як товарний капітал — перехрещується з обігом товарів, вироблених при найрізноманітніших способах суспільного виробництва, оскільки ці способи виробництва є водночас товарним виробництвом. Чи є товари продуктом виробництва, оснований на рабстві, чи продуктом виробництва селян (китайці, індійські райяти), чи общинного виробництва (голландська Ост-Індія), чи державного виробництва (як, наприклад, основане на кріпосному праві виробництво, що траплялося в попередні епохи російської історії), чи виробництва напівдиких мисливських народів і т. д., — все одно: грошам чи товарам, у вигляді яких виступає промисловий капітал, вони протистоять як товари і гроші і входять як в кругооборот цього останнього, так і в кругооборот додаткової вартості, що міститься в товарному капіталі, оскільки вона витрачається як доход, — отже, вони входять в обидві вітки обігу товарного капіталу. Характер процесу виробництва, результатом якого вони є, не має значення; як товари вони функціонують на ринку і як товари вступають у кругооборот промислового капіталу, так само як і в обіг додаткової вартості, що є в товарному капіталі. Отже, всебічний характер їх походження, існування ринку як світового ринку — ось що є відмітною рисою процесу обігу промислового капіталу. Сказане про чужі товари, в такій самій мірі стосується і чужих грошей; подібно до того як товарний капітал протистоять їм тільки як товар, так і ці гроші щодо нього функціонують тільки як гроші; гроші функціонують тут як світові гроші.

Але тут треба відмітити обставини двоякого роду.

По-перше. Товари (*Зв*), як тільки виконано акт *Г—Зв*, перестають бути товарами і стають одним із способів існування промислового капіталу в його функціональній формі *II*, у формі продуктивного капіталу. Але внаслідок цього сліди їх власного походження знищуються; товари продовжують існувати тільки як форми існування промислового капіталу, вони включені до складу промислового капіталу. Однак при цьому залишається в силі те, що для їх заміщення необхідне їх відтворення, і остільки капіталістичний спосіб виробництва зумовлений способами виробництва, що перебувають на іншій, ніж він, стадії розвитку. Але тенденція капіталістичного способу виробництва полягає в тому, щоб, по змозі, всяке виробництво перетворити в товарне виробництво; його головним засобом для досягнення цього служить якраз втягнення цих способів виробництва в свій процес обігу; а розвинуте товарне виробництво само вже є капіталістичним товарним виробництвом. Проник-

нення промислового капіталу всюди прискорює це перетворення, а разом з ним і перетворення всіх безпосередніх виробників у найманих робітників.

По-друге. Товари, що входять у процес обігу промислового капіталу (сюди належать і необхідні життєві засоби, в які перетворюється для відтворення робочої сили змінний капітал після того як його сплачено робітникам), хоч би яке було їх походження, хоч би яка була суспільна форма процесу виробництва, що їх створив, протистоять самому промислому капіталові вже у формі товарного капіталу, товарно-торгового, або купецького капіталу; цей же останній по самій своїй природі охоплює товари, вироблені при всяких способах виробництва.

Подібно до того як капіталістичний спосіб виробництва передбачає великі масштаби виробництва, так само він необхідно передбачає і великі масштаби збуту, отже, — передбачає продаж товарів купцеві, а не окремому споживачеві. Оскільки сам цей споживач є продуктивним споживачем, тобто промисловим капіталістом, оскільки, отже, промисловий капітал однієї галузі виробництва постачає засоби виробництва для іншої галузі виробництва, остільки (у формі замовлення і т. д.) відбувається також і безпосередній продаж товарів одного промислового капіталіста багатьом іншим. Тому кожний промисловий капіталіст є безпосереднім продавцем, навіть купцем по відношенню до самого себе, зрештою, безпосереднім продавцем він є і при продажу товару купцеві.

Товарна торгівля як функція купецького капіталу передбачається при капіталістичному виробництві і все більше розвивається в міру його розвитку. Отже, ілюструючи окремі сторони капіталістичного процесу обігу, ми припускаємо заодно і наявність товарної торгівлі; при загальному ж аналізі капіталістичного процесу обігу ми припускаємо безпосередній продаж без посередництва купця, бо це останнє приховує різні моменти руху.

Звернемося до Сімонді, який уявляє справу дещо наївно:

«У торгівлі зайнятий також значний капітал, який на перший погляд не здається частиною того капіталу, про розвиток якого ми писали вище. Вартість сукна, що заповнює магазини сукноторговця, здається чимсь відмінним від тієї частини річного виробництва, яку багатий віддає бідному як заробітну плату для того, щоб він працював. Тимчасом торговий капітал раз у раз заміщує той капітал, про який ми досі говорили. Для того щоб якомога краще з'ясувати розвиток багатства, ми простежили цей розвиток з моменту виникнення багатства до моменту споживання. Капітал, зайнятий, наприклад, у виробництві сукна, здавався завжди однаковим; будучи обмінений на дохід споживача, він поділяється на

дві частини: одна з них у формі прибутку становить дохід підприємця, друга як заробітна плата за той час, коли робітники виробляли сукно, становить дохід робітника.

Але загальний інтерес виразно вимагав, щоб різні частини цього капіталу у виконанні певних функцій заміщали одна одну, щоб, коли для реалізації всього товарообороту між фабрикантом і споживачем досить ста тисяч еку, ці сто тисяч розподілялись порівно між фабрикантом, оптовиком і роздрібним торговцем. Перший може тепер за допомогою однієї третини капіталу виробити ту саму кількість товару, яку раніше він виробляв за допомогою всього капіталу, бо тепер, в момент, коли продукт вироблено і його треба якнайшвидше продати, покупець-купець трапляється далеко швидше, ніж міг би трапитись покупець з числа безпосередніх споживачів. В свою чергу, капітал оптового торговця набагато швидше заміщується за рахунок капіталу дрібного торговця. Різниця між сумою авансованої заробітної плати і купівельною ціною, що її платить останній споживач, становить прибуток на капітал. Він розподіляється між фабрикантом, оптовиком і роздрібним торговцем, — з того часу як їхні функції розділилися — оскільки діло було спільним, хоч воно і вимагало участі в ньому замість одної особи трьох осіб і замість одного капіталу — трьох капіталів» («Nouveaux Principes», I, p. 139, 140).

«Всі вони» (торговці) «посередньо сприяють виробництву, бо виробництво, маючи на меті споживання, може вважатися завершеним тільки тоді, коли виготовлена річ доведена до споживача» (Ib., p. 137).

При розгляді загальних форм кругообороту і взагалі в усій цій другій книзі ми маємо на увазі під грошима металеві гроші і лишасмо осторонь як символічні гроші, прості знаки вартості, що є лише спеціальною приналежністю певних держав, так і кредитні гроші, які нами ще не розглянуті. Цей хід дослідження, по-перше, відповідає історичній послідовності: кредитні гроші не відіграють ніякої ролі або відіграють лише незначну роль в початкову епоху капіталістичного виробництва. По-друге, необхідність такого ходу дослідження теоретично доведена тим, що всі критичні дослідження відносно обігу кредитних грошей, до яких досі бралися Тук і інші, примушували їх знов і знов повертатись до розгляду того, як виглядала б справа на основі чисто металевих грошового обігу. Не треба, однак, забувати, що металеві гроші можуть функціонувати і як купівельний засіб і як засіб платежу. Для спрощення ми в цій книзі II взагалі беремо їх тільки у вищевказаній першій функціональній формі.

Процес обігу промислового капіталу, який становить лише частину процесу його індивідуального кругообороту, визначається раніше розвинутими загальними законами («Капітал», книга I, розділ III), оскільки він є лише ряд актів в межах загального товарного обігу. Одна і та сама кількість грошей, наприклад, 500 ф. ст., по черзі втягує в обіг тим більше промислових капіталів (або ж індивідуальних капіталів у формі

товарних капіталів), чим більша швидкість обігу грошей, чим швидше, отже, кожний окремий капітал проробляє ряд своїх товарних або грошових метаморфоз. Завдяки цьому одна і та сама маса капітальної вартості потребує для свого обігу тим менше грошей, чим більше гроші функціонують як засіб платежу, отже, чим в більшій мірі, наприклад, при заміщенні товарного капіталу засобами його виробництва, доводиться оплачувати лише різницю при зведенні балансів і чим коротші строки платежу при виплаті, наприклад, заробітної плати. З другого боку, якщо швидкість обігу і всі інші обставини припускаються незмінними, то кількість грошей, яка повинна обертатися у формі грошового капіталу, визначається сумою цін товарів (ціна, помножена на кількість товарів) або, якщо дано кількість і вартості товарів, — вартістю самих грошей.

Але закони загального товарного обігу лишаються в силі лише остільки, оскільки процес обігу капіталу є ряд актів простого обігу, а не остільки, оскільки ці акти утворюють функціонально визначені етапи кругообороту індивідуальних промислових капіталів.

Щоб з'ясувати це, буде найкраще, коли ми розглянемо процес обігу в його безперервному зв'язку, а таким він є в таких двох формах:

$$\text{II) } P \dots T' \left\{ \begin{array}{l} T - \\ -G' \end{array} \right\} \left\{ \begin{array}{l} G - T < \frac{P}{3a} \dots P(P') \\ z - T \end{array} \right.$$

$$\text{III) } T' \left\{ \begin{array}{l} T - \\ -G' \end{array} \right\} \left\{ \begin{array}{l} G - T < \frac{P}{3a} \dots P \dots T' \\ z - T \end{array} \right.$$

Процес обігу (незалежно від того, чи виступає він як $T - G - T$ чи як $G - T - G$), будучи взагалі рядом актів обігу, становить лише два протилежні ряди товарних метаморфоз, з яких кожна окрема метаморфоза, в свою чергу, включає протилежну метаморфозу чужого товару або чужих грошей, що протистоять даному товару.

Те, що з боку товаровласника є $T - G$, з боку покупця є $G - T$; перша метаморфоза одного товару в $T - G$ є другою метаморфозою другого товару, що виступає у вигляді G ; протилежне відбувається в акті $G - T$. Отже, те, що було показане відносно переплетення товарної метаморфози на одній її стадії з метаморфозою другого товару на другій стадії, поширюється і на обіг капіталу, оскільки капіталіст функціонує як покупець і про-

давець товару, а тому його капітал функціонує або як гроші, що протистоять чужому товарові, або як товар, що протистоїть чужим грошам. Але це переплетення товарних метаморфоз не є в той же час виразом переплетення метаморфоз капіталів.

По-перше, як ми бачили, $G-T$ (Ze) може представляти переплетення метаморфоз різних індивідуальних капіталів. Наприклад, пряжа, товарний капітал фабриканта-прядильника, почасти заміщується вугіллям. Частина його капіталу перебуває в грошовій формі і з неї перетворюється в товарну форму, тимчасом як капітал капіталістичного вуглепромисловця перебуває в товарній формі і тому перетворюється в грошову форму; в одному і тому самому акті обігу тут представлені протилежні метаморфози двох (належних до різних галузей виробництва) промислових капіталів, отже, — представлено переплетення ряду метаморфоз цих капіталів. Однак, як ми бачили, Ze , в яке перетворюється G , не повинно неодмінно бути товарним капіталом в категоричному розумінні цього слова, тобто функціональною формою промислового капіталу, товарним капіталом, що його виробив капіталіст. Тут завжди на одному боці відбувається $G-T$, на другому боці — $T-G$, але не завжди відбувається переплетення метаморфоз капіталів. Далі, $G-P$, купівля робочої сили, ніколи не буде переплетенням метаморфоз капіталів, бо робоча сила, хоч вона і є товар робітника, але стає капіталом лише після того, як вона продана капіталістові. З другого боку, G' в процесі $T'-G'$ не обов'язково повинно бути перетвореною формою товарного капіталу; воно може виражати перетворений в гроші товар робочу силу (заробітна плата) або перетворений в гроші продукт, вироблений самостійним робітником, рабом, кріпаком, общиною.

Але, по-друге, для виконання функціонально визначеної ролі, що її відіграє кожна метаморфоза, яка відбувається в процесі обігу індивідуального капіталу, зовсім не треба, щоб ця метаморфоза представляла відповідну протилежну метаморфозу в кругообороті іншого капіталу, — навіть при тому припущенні, що все виробництво світового ринку ведеться капіталістично. Наприклад, G' в кругообороті $II...II$, яке перетворює T' в гроші, може бути на боці покупця лише його додатковою вартістю, перетвореною в гроші (якщо товар — предмет споживання); або в $G'-T' < \frac{P}{Ze}$ (куди капітал, таким чином, входить уже нагромаджений) G' для продавця Ze може вступити в обіг його капіталу лише як заміщення авансованого ним капіталу або навіть і зовсім не вступити в обіг його капіталу, а саме,

якщо це Γ' відгалужується від останнього як витрачання доходу.

Отже, питання про те, як взаємно заміщуються в процесі обігу різні складові частини всього суспільного капіталу, у відношенні до якого окремі капітали є лише самостійно функціонуючими складовими частинами, це питання — чи йде мова про капітал чи про додаткову вартість — не розв'язується дослідженням просто переплетень метаморфоз товарного обігу, які є спільними як для обігу капіталу, так і для всякого іншого товарного обігу; це питання потребує іншого способу дослідження. Досі при цьому задовольнялися фразами, які, коли їх проаналізувати глибше, не мають нічого, крім невизначених уявлень, запозичених із дослідження тільки таких сплетень метаморфоз, які властиві всякому товарному обігові.

Однією з найбільш наочних особливостей процесу кругообороту промислового капіталу, а отже, і капіталістичного виробництва, є та обставина, що, з одного боку, елементи, які утворюють продуктивний капітал, повинні надходити з товарного ринку і постійно відновлюватися за допомогою товарного ринку, тобто постійно повинні купуватися як товари, а з другого боку, продукт процесу праці виходить з цього процесу як товар і щоразу повинен знову продаватися як товар. Порівняймо, наприклад, сучасного фермера Нижньої Шотландії з континентальним дрібним селянином старого складу. Перший продає весь свій продукт і тому повинен замінити на ринку всі його елементи, навіть насіння; другий безпосередньо споживає найбільшу частину свого продукту, якомога менше купує і продає і в міру можливості особисто виготовляє знаряддя праці, одяг і т. д.

На цій підставі натуральне господарство, грошове господарство і кредитне господарство протиставляють одне одному як три характерні економічні форми руху суспільного виробництва.

По-перше, ці три форми зовсім не становлять рівноцінних фаз розвитку. Так зване кредитне господарство само є лише форма грошового господарства, оскільки обидва позначення виражають функції обміну або способи обміну між самими виробниками. При розвинутому капіталістичному виробництві грошове господарство є лише основою кредитного господарства. Таким чином грошове господарство і кредитне господарство відповідають лише різним ступеням розвитку капіталістичного виробництва, але зовсім не є різними самостійними формами обміну на протилежність натуральному господарству. З таким самим

правом можна було б цим двом формам протиставити, як рівноцінні, досить різні форми натурального господарства.

По-друге, оскільки в категоріях «грошове господарство», «кредитне господарство» підкреслюють і беруть за ознаку відмінності не господарство, тобто не самий процес виробництва, а відповідний цьому господарству спосіб обміну між різними агентами виробництва, або між виробниками, то те саме треба було б зробити і при розгляді першої категорії. Отже, замість «натурального господарства» ми мали б мінове господарство. Цілком замкнуте натуральне господарство, наприклад, перуанська держава інків³², не підійшло б ні під одну з цих категорій.

По-третє, грошове господарство властиве всякому товарному виробництву, а продукт виступає як товар в найрізноманітніших суспільних виробничих організаціях. Отже, відмітною рисою капіталістичного виробництва був би лише той обсяг, в якому продукт виробляється як предмет торгівлі, як товар, а отже, і той обсяг, в якому елементи, що утворюють продукт, повинні як предмети торгівлі, як товари, знову увійти в те господарство, з якого виходить цей продукт.

В дійсності капіталістичне виробництво є таке товарне виробництво, яке стало загальною формою виробництва, але воно є таким — і в міру свого розвитку стає все більше таким — лише через те, що тут сама праця є товаром, лише тому, що робітник продає працю, тобто продає функцію своєї робочої сили, і до того ж, як ми припускаємо, продає по її вартості, яка визначається витратами її відтворення. В тій мірі, в якій праця стає найманою працею, виробник стає промисловим капіталістом; тому капіталістичне виробництво (а отже, і товарне виробництво) проявляється в усьому своєму обсязі лише тоді, коли і безпосередній сільський виробник є найманим робітником. У відношенні між капіталістом і найманим робітником грошове відношення, відношення покупця і продавця, стає відношенням, внутрішньо притаманним самому виробництву. Але це відношення в основі своїй базується на суспільному характері виробництва, а не способу обміну; останній, навпаки, впливає з першого. А втім, буржуазному кругозорові, при якому всю увагу забирає оброблення комерційних справ, якраз відповідає погляд, що не характер способу виробництва є основою відповідного йому способу обміну, а навпаки⁷⁾.

⁷⁾ Тут закінчується текст з рукопису V. Все, що йде далі до кінця розділу, є заміткою Маркса в зошиті 1877 або 1878 року, серед його виписок з книг.

Капіталіст кидає в обіг менше вартостей у грошовій формі, ніж він з нього вилучає, бо він кидає в нього вартостей в товарній формі більше, ніж вилучив їх звідти в товарній формі. Оскільки він функціонує тільки як уособлення капіталу, як промисловий капіталіст, оскільки його пропозиція товарних вартостей завжди більша, ніж його попит на товарні вартості. Через те, коли б його пропозиція і попит взаємно покривались, то це означало б, що його капітал не зростає у вартості; капітал не функціонував би як продуктивний капітал; продуктивний капітал перетворювався б у товарний капітал, не запліднений додатковою вартістю; під час процесу виробництва він не видобував би з робочої сили додаткової вартості в товарній формі, отже, взагалі не функціонував би як капітал. Капіталіст дійсно мусить «продавати дорожче, ніж купив»; але це вдається йому тільки через те, що він за допомогою капіталістичного процесу виробництва перетворює куплений ним дешевший товар, — оскільки цей товар має меншу вартість, — в товар більшої вартості, отже, в дорожчий товар. Він продає дорожче не тому, що продає свій товар вище від його вартості, а тому, що продає товар такої вартості, яка вища за суму вартостей елементів його виробництва.

Норма, в якій капіталіст збільшує вартість свого капіталу, тим більша, чим більша різниця між його пропозицією і його попитом, тобто чим більший надлишок тієї товарної вартості, яку він пропонував, проти тієї товарної вартості, на яку він пред'являє попит. Він прагне не до того, щоб попит і пропозиція взаємно покривались, а щоб вони по можливості не покривались, щоб його пропозиція перевищувала його попит.

Те, що має силу щодо окремого капіталіста, зберігає свою силу і щодо класу капіталістів.

Оскільки капіталіст уособлює лише промисловий капітал, оскільки пред'явлюваний ним попит складається тільки з попиту на засоби виробництва і робочу силу. Попит капіталіста на Z_v , який розглядається з боку вартості, менший, ніж авансований ним капітал; він купує засоби виробництва за меншу вартість, ніж вартість його капіталу, а тому за значно меншу вартість, ніж вартість того товарного капіталу, який він доставляє на ринок.

Щодо попиту капіталіста на робочу силу, то розміри цього попиту, який розглядається з боку вартості, визначаються відношенням його змінного капіталу до всього його капіталу, тобто відношенням $v : K$, і тому попит на робочу силу в капіталістичному виробництві зростає у відносно меншій мірі, ніж

його попит на засоби виробництва. Капіталіст у все зростаючій мірі стає більше покупцем $3v$, ніж покупцем P .

Через те що робітник перетворює свою заробітну плату переважно в життєві засоби, і до того ж головним чином в необхідні життєві засоби, то попит капіталіста на робочу силу посередньо є в той же час попитом на предмети споживання, що входять у споживання робітничого класу. Але цей попит дорівнює v , і ні одним атомом не більший від v (якщо робітник робить заощадження із своєї заробітної плати, — всякі відносини кредиту ми з необхідності лишасмо тут осторонь, — то це означає, що він частину своєї заробітної плати перетворює в скарб і *pro tanto* * вже не виступає як особа, що пред'являє попит, як покупець). Максимальна межа попиту капіталіста = $K = c + v$, а його пропозиція = $c + v + m$; отже, коли будова його товарного капіталу $80c + 20v + 20m$, то його попит = $80c + 20v$, тобто його попит, що розглядається з боку вартості, на $\frac{1}{5}$ менший, ніж його пропозиція. Чим більша, в процентному вираженні, вироблена ним маса m (норма прибутку), тим меншим стає його попит у порівнянні з його пропозицією. Хоч попит капіталіста на робочу силу, а посередньо, отже, й на необхідні життєві засоби, з прогресом виробництва прогресивно зменшується в порівнянні з його попитом на засоби виробництва, проте не слід, з другого боку, забувати, що його попит на $3v$, рахуючи в середньому, завжди менший, ніж його капітал. Таким чином, його попит на засоби виробництва повинен бути завжди меншим по вартості, ніж товарний продукт капіталіста, який доставляє йому ці засоби виробництва і працює з однаковим капіталом і при інших однакових умовах. Те, що в дійсності такими є не один капіталіст, а багато капіталістів, справи нітрохи не змінює. Припустимо, що капітал даного капіталіста = $1\ 000$ ф. ст., постійна частина цього капіталу = 800 ф. ст.; в такому випадку його попит, що пред'являється до всіх інших капіталістів = 800 ф. ст.; в свою чергу, останні всі разом на свої $1\ 000$ ф. ст. (хоч би скільки з цієї суми принадало на кожного з них окремо і хоч би яку частину всього його капіталу становила належна йому частка цієї суми) поставляють, при однаковій нормі прибутку, засоби виробництва вартістю в $1\ 200$ ф. ст.; отже, попит капіталіста покриває лише $\frac{2}{3}$ їх пропозиції, а весь його власний попит, з погляду величини вартості, дорівнює лише $\frac{4}{5}$ його власної пропозиції.

Тепер ми ще повинні попутно розглянути оборот капіталу.

* — відповідно. *Ред.*

Припустимо, весь капітал даного капіталіста = 5 000 ф. ст., з яких 4 000 ф. ст. становлять основний капітал і 1 000 ф. ст. — оборотний; згідно з попереднім припущенням, ця 1 000 = 800*c* + 200*v*. Щоб весь його капітал обернувся один раз на рік, його оборотний капітал повинен обернутись п'ять разів на рік; в такому випадку його товарний продукт = 6 000 ф. ст., тобто на 1 000 ф. ст. більший, ніж авансований ним капітал, що знов дає таке саме відношення додаткової вартості до капіталу, яке було раніше:

$5\ 000 K : 1\ 000m = 100(c + v) : 20m$. Отже, цей оборот не змінює співвідношення між сукупним попитом капіталіста і його сукупною пропозицією: попит, як і раніше, на $\frac{1}{5}$ менший, ніж пропозиція.

Припустимо, що його основний капітал треба відновити через 10 років. Отже, щороку капіталіст відраховує на амортизацію $\frac{1}{10} = 400$ ф. ст. Внаслідок цього через рік у нього залишається вартість розміром 3 600 ф. ст. в основному капіталі + 400 ф. ст. грошима. Якщо потрібний ремонт і цей ремонт не перевищує середніх розмірів, то витрати на нього є не що інше, як вкладення капіталу, яке капіталіст робить лише згодом. Ми можемо розглядати справу так, нібито капіталіст при визначенні вартості вкладуваного ним капіталу, оскільки вона входить у річний товарний продукт, з самого початку включав у неї витрати на ремонт, так що в амортизації, яка дорівнює $\frac{1}{10}$ вартості основного капіталу, є і ці витрати. (Якщо в дійсності потреба в ремонті у нього нижча за середню, то це для нього вигідно, а якщо вища за середню, то збитково. Але для всього класу капіталістів, зайнятих у тій самій галузі промисловості, такі вигоди і збитки вирівнюються.) В усякому разі, хоч його річний попит при одному обороті на рік всього його капіталу лишається рівним 5 000 ф. ст., тобто дорівнює його первісно авансованій капітальній вартості, все ж цей попит у відношенні до оборотної частини капіталу збільшується, а у відношенні до основної частини капіталу постійно зменшується.

Перейдемо тепер до відтворення. Припустимо, що капіталіст особисто споживає всю додаткову вартість *s* і перетворює знову в продуктивний капітал тільки суму, яка дорівнює величині первісного капіталу *K*. В такому разі попит капіталіста по вартості дорівнює його пропозиції. Але не дорівнює в зв'язку з рухом його капіталу; як капіталіст він пред'являє попит тільки на $\frac{4}{5}$ своєї пропозиції (щодо величини вартості); $\frac{1}{5}$ він споживає як некапіталіст, не в силу своїх функцій капіталіста, а на свої особисті потреби чи втіхи.

Рахунок його, виражений у процентах, такий:

Попит його як капіталіста	= 100,	пропозиція	= 120
Попит його як людини, що			
любить пожити собі на втіху,	= 20,	пропозиція	= —
Сума попиту	= 120,	пропозиції	= 120

Це припущення рівнозначне тому, що капіталістичне виробництво не існує, а тому не існує й самого промислового капіталіста, бо припущення, що рупійним мотивом є особисте споживання, а не саме збагачення, усуває саму основу капіталізму.

Але, крім того, таке припущення і технічно неможливе. Капіталіст не тільки мусить утворити запасний капітал, щоб убезпечити себе від коливань цін і мати змогу вичікувати найбільш сприятливої кон'юнктури для купівлі і продажу; він мусить нагромаджувати капітал, щоб таким способом розширити виробництво і впроваджувати технічні досягнення у свій продуктивний організм.

Щоб нагромаджувати капітал, капіталіст мусить насамперед вилучати з обігу деяку частину додаткової вартості в грошовій формі, що припливає до нього з обігу, і збільшувати її як скарб доти, поки вона не дійде розмірів, потрібних для того, щоб розширити старе підприємство або відкрити нове підприємство поряд із старим. Поки триває утворення скарбу, доти воно не збільшує попиту капіталіста; гроші іммобілізовані; вони не вилучають з товарного ринку ніякого еквівалента у вигляді товару в обмін на той грошовий еквівалент, який вилучено з ринку за доставлений на нього товар.

Кредит тут лишається осторонь; а до галузі кредиту належить, наприклад, випадок, коли капіталіст в міру нагромадження грошей кладе їх в банк на поточний рахунок за проценти.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

ЧАС ОБІГУ⁸⁾

Рух капіталу через сферу виробництва і дві фази сфери обігу відбувається, як ми бачили, послідовно в часі. Тривалість його перебування в сфері виробництва становить час його виробництва, тривалість перебування в сфері обігу — час його циркуляції, або обігу. Весь час, протягом якого капітал робить свій кругооборот, дорівнює через це сумі часу виробництва і часу обігу.

Час виробництва, природно, включає період процесу праці, але цей останній не охоплює всього часу виробництва. Нагадаємо насамперед, що частина постійного капіталу існує у вигляді таких засобів праці, як машини, будівлі і т. д., які до самого кінця свого існування служать в тих самих, знов і знов повторюваних процесах праці. Періодичний перерив процесу праці, наприклад вночі, хоч і перериває функціонування цих засобів праці, але не перериває їх перебування на місці виробництва. Вони продовжують залишатися там не тільки тоді, коли вони функціонують, але і коли вони не функціонують. З другого боку, капіталіст повинен мати наготові певний запас сировини і допоміжних матеріалів, щоб процес виробництва протягом більш-менш довгого часу відбувався в заздалегідь визначеному масштабі, незалежно від випадковостей щоденної пропозиції товарів з боку ринку. Цей запас сировини і т. д. продуктивно споживається лише поступово, мало-помалу. Тому має місце різниця між часом виробництва капіталу⁹⁾ і часом його функціонування. Отже, час виробництва засобів виробництва взагалі охоплює: 1) час, протягом якого вони функціонують як засоби виробництва, тобто служать у процесі ви-

⁸⁾ Нижче йде текст з рукопису IV.

⁹⁾ Час виробництва взято тут в активному розумінні: час виробництва засобів виробництва є тут не той час, протягом якого їх виробляють, а той час, протягом якого вони беруть участь у процесі виробництва товарного продукту. — Ф. Е.

робництва; 2) перерви, протягом яких процес виробництва, а отже, і функціонування включених у нього засобів виробництва, припиняється; 3) час, протягом якого вони, хоч і є наготові як умови процесу, отже, вже становлять продуктивний капітал, проте ще не увійшли в процес виробництва.

Розглянута вище різниця завжди є різниця між часом перебування продуктивного капіталу в сфері виробництва і часом його перебування в процесі виробництва. Але процес виробництва сам може зумовлювати перерви в процесі праці, а тому і в часі праці, зумовлювати інтервали, протягом яких предмет праці піддається впливові фізичних процесів без дальшого застосування людської праці. В цьому випадку процес виробництва, а тому і функціонування засобів виробництва триває, хоч процес праці, а отже, і функціонування засобів виробництва як засобів праці, перервані. Ми бачимо це на прикладі зерна, яке посіяно, вина, яке бродить в льоху, матеріалу праці на багатьох промислових підприємствах, як, наприклад, на шкіряних підприємствах, де цей матеріал піддається впливові хімічних процесів. Час виробництва тут більший, ніж час праці. Різниця між обома полягає в перевищенні часу виробництва над часом праці. Це перевищення завжди виникає або тому, що продуктивний капітал *приховано* перебуває в сфері виробництва, не функціонуючи в самому процесі виробництва, або тому, що він функціонує в процесі виробництва, але не перебуває в процесі праці.

Та частина прихованого продуктивного капіталу, яка є наготові лише як умова для процесу виробництва, як, наприклад, бавовна, вугілля і т. д. на прядильній фабриці, ця частина не діє ні як фактор створення продукту, ні як фактор утворення вартості. Вона є капіталом, що лежить без діла, хоч його бездіяльність є умовою для безперервного перебігу процесу виробництва. Будівлі, апарати і т. д., необхідні як сховища продуктивного запасу (прихованого капіталу), є умови процесу виробництва і тому становлять складові частини авансованого продуктивного капіталу. Вони виконують свою функцію хранителів складових частин продуктивного капіталу на попередній стадії. Оскільки на цій стадії необхідні процеси праці, остільки ці процеси здорожують сировину і т. д., але вони являють собою продуктивну працю і створюють додаткову вартість, тому що частина цієї праці, як і всякої іншої найманої праці, не оплачується. На протязі нормальних перерв усього процесу виробництва, отже, на протязі тих інтервалів, під час яких продуктивний капітал не функціонує, не ство-

рується ні вартість, ні додаткова вартість. Звідси впливає прагнення примусити працювати і вночі («Капітал», книга I, розділ VIII, 4).— Такі інтервали в часі праці, яких предметові праці доводиться зазнавати під час самого процесу виробництва, не створюють ні вартості, ні додаткової вартості; але вони сприяють створенню продукту, становлять частину його життя, є процесом, через який він повинен пройти. Вартість апаратів і т. д. переноситься на продукт відповідно до всього того часу, протягом якого вони функціонують; продукт переведено в цю стадію виробництва самою працею, і користування цими апаратами в такій же мірі є умовою виробництва, як і розширення під час прядіння частини бавовни, яка не входить в продукт, але все ж переносить на нього свою вартість. Друга частина прихованого капіталу, як, наприклад, будівлі, машини і т. д., тобто засоби праці, функціонування яких переривається лише внаслідок регулярних пауз у процесі виробництва, — нерегулярні перерви внаслідок скорочення виробництва, криз і т. д. є чисті збитки, — ця частина прихованого капіталу приєднує до продукту свою вартість, хоч і не бере участі в створенні продукту; вся вартість, яку ця частина додає до продукту, визначається середньою тривалістю її існування; вона втрачає свою вартість через те, що втрачає споживну вартість як в той час, коли вона функціонує, так і в той час, коли вона не функціонує.

Нарешті, вартість постійної частини капіталу, яка продовжує перебувати в процесі виробництва, незважаючи на перерву в процесі праці, знову появляється у вартості продукту процесу виробництва. Засоби виробництва поставлено тут самою працею в такі умови, в межах яких вони самі собою проходять через ряд певних природних процесів, в результаті яких виходить певний корисний ефект, або відбувається зміна форми їх споживної вартості. Праця завжди переносить вартість засобів виробництва на продукт, оскільки вона споживає їх справді доцільно, як засоби виробництва. Справа нітрохи не змінюється від того, чи повинна праця для досягнення цього ефекту безперервно діяти на предмет праці за допомогою засобів праці, чи вона повинна тільки дати перший поштовх, поставивши засоби виробництва в такі умови, завдяки яким вони зазнають наперед наміченої видозміни самі собою, без дальшого сприяння праці, внаслідок природних процесів.

Хоч би на чому ґрунтувалося перевищення часу виробництва над часом праці, — чи на тому, що засоби виробництва становлять лише прихований продуктивний капітал, отже, перебувають ще лише на порозі до дійсного процесу виробництва, чи

на тому, що під час процесу виробництва їх власне функціонування переривається внаслідок пауз у цьому процесі, чи, на рещті, на тому, що самий процес виробництва зумовлює перерви в процесі праці, — в жодному з цих випадків засоби виробництва не функціонують так, щоб вони вбирали працю. Якщо вони не вбирають праці, то вони не вбирають і додаткової праці. Тому не відбувається збільшення вартості продуктивного капіталу, поки він перебуває на тому відрізку часу свого виробництва, який становить перевищення над часом праці, хоч би яке невіддільне було виконання процесу збільшення вартості від цих його перерв. Ясно, що чим більше збігаються один з одним час виробництва і час праці, тим більша продуктивність і збільшення вартості даного продуктивного капіталу в даний проміжок часу. Звідси випливає тенденція капіталістичного виробництва по змозі зменшити перевищення часу виробництва над часом праці. Але хоч час виробництва капіталу і може відхилитись від часу праці, проте він завжди містить його в собі, і саме це перевищення першого над другим є умовою процесу виробництва. Отже, час виробництва завжди є той час, протягом якого капітал виробляє споживні вартості і сам зростає в своїй вартості, тобто функціонує як продуктивний капітал, хоч час виробництва містить в собі і той час, коли капітал або перебуває в прихованому стані, або виробляє продукти, не зростаючи в своїй вартості.

В сфері обігу капітал перебуває як товарний капітал і грошовий капітал. Два процеси його обігу полягають в тому, що він перетворюється з товарної форми в грошову форму і з грошової форми в товарну форму. Та обставина, що перетворення товару в гроші є тут водночас реалізацією вміщеної в товарі додаткової вартості і що перетворення грошей в товар є водночас перетворення або зворотне перетворення капітальної вартості в форму елементів її виробництва, ця обставина зовсім нічого не змінює в тому, що ці процеси, як процеси обігу, є процесами простої метаморфози товарів.

Час обігу і час виробництва взаємно виключають один одного. Протягом часу свого обігу капітал не функціонує як продуктивний капітал і тому не створює ні товару, ні додаткової вартості. Якщо ми розглядаємо кругооборот в найпростішій формі, коли вся капітальна вартість в кожному випадку разом переходить з однієї фази в іншу, то очевидно, що процес виробництва, а значить, і самозростання вартості капіталу, переривається доти, поки триває час його обігу, і що залежно від тривалості останнього процес виробництва буде відновлюватися

швидше або повільніше. Навпаки, якщо різні частини капіталу проробляють кругооборот одна по одній, так що кругооборот всієї капітальної вартості здійснюється послідовно в кругообороті її різних частин, то ясно, що чим довший той проміжок часу, протягом якого складові частини капітальної вартості постійно затримуються у сфері обігу, тим менша буде та її частина, яка постійно функціонує у сфері виробництва. Розширення і скорочення часу обігу відіграє через це роль негативної межі для скорочення або розширення часу виробництва або тієї міри, в якій капітал даної величини функціонує як продуктивний капітал. Чим в більшій мірі метаморфози обігу капіталу є лише ідеальними, тобто чим більше час обігу починає дорівнювати нулю або наближається до нуля, тим більше функціонує капітал, тим вищою стає його продуктивність і самозростання його вартості. Наприклад, якщо капіталіст працює на замовлення, одержує плату при доставці продукту, і ця плата провадиться засобами його власного виробництва, то час обігу наближається до нуля.

Таким чином, час обігу капіталу взагалі обмежує час його виробництва, а тому і процес збільшення його вартості. І до того ж він обмежує цей останній пропорціонально до своєї тривалості. Тривалість же ця може збільшуватись або зменшуватись в дуже різній мірі, а тому в дуже різній мірі може обмежувати час виробництва капіталу. Але політична економія бачить лише *зовнішній прояв*, а саме тільки вплив часу обігу на процес збільшення капіталу щодо вартості взагалі. Цей негативний вплив вона приймає за позитивний, бо його наслідки позитивні. Вона тим більше чіпляється за цю позірність, що ця остання нібито дає доказ того, що капітал має містичне джерело самозростання вартості, незалежне від його процесу виробництва, а тому і від експлуатації праці, і що це джерело перебуває в сфері обігу. Пізніше ми побачимо, як навіть наукова політична економія дозволяє обдурити себе цією позірністю. Ця позірність, як далі буде показано, знаходить собі підкріплення в різних явищах: 1) В капіталістичному способі обчислення прибутку, при якому негативна причина фігурує як позитивна, бо для капіталів, які перебувають в таких різних сферах застосування, де різний тільки час обігу, довший час обігу діє як причина підвищення цін, — словом, як одна з причин вирівнювання прибутків. 2) Час обігу становить лише частину часу обороту; а останній містить у собі час виробництва, або час відтворення. Те, що насправді своїм існуванням зобов'язане останньому, здається зобов'язаним часові обігу. 3) Перетворення товарів у змінний капітал (у заробітну плату)

зумовлене попереднім перетворенням їх у гроші. Отже, при нагромадженні капіталу перетворення товарів у додатковий змінний капітал відбувається в сфері обігу або відбувається під час обігу. Через те здається, що саме цьому останньому зобов'язане своїм походженням виникле нагромадження.

У сфері обігу капітал, в тій чи іншій послідовності, проходить дві протилежні фази $T-G$ і $G-T$. Час його обігу розпадається, таким чином, теж на дві частини, на час, який йому потрібен, щоб перетворитися з товару в гроші, і на час, який йому потрібен, щоб перетворитися з грошей у товар. Вже з аналізу простого товарного обігу («Капітал», книга I, розділ III) відомо, що $T-G$, продаж, є найважча частина метаморфози товару і через те, при звичайних умовах, становить більшу частину часу обігу. У вигляді грошей вартість перебуває в такій своїй формі, яку завжди можливо перетворити в іншу. А у вигляді товару вартість лише перетворенням у гроші може набрати форми, здатної до безпосереднього обміну і тому повсякчас готової до діяльності. Тимчасом у процесі обігу капіталу в фазі $G-T$ мова йде про перетворення грошового капіталу в товари, що становлять певні елементи продуктивного капіталу в даному підприємстві. Може статися, що засобів виробництва немає на ринку і що їх ще треба виробити або приставити з далеких ринків, або що в їх звичайній пропозиції сталися перебої, зміна цін і т. д., — словом, може трапитися безліч обставин, яких не можна врахувати при простій зміні форми $G-T$, але які і для цієї частини фази обігу вимагають то більшої, то меншої затрати часу. Як $T-G$ і $G-T$ відокремлені в часі, так вони можуть відокремлюватись і в просторі, ринок купівель і ринок продажів можуть бути просторово різними ринками. Наприклад, на фабриках закупник і продавець часто є навіть дві різні особи. При товарному виробництві обіг так само потрібен, як і саме виробництво, а отже, і агенти обігу так само потрібні, як і агенти виробництва. Процес відтворення включає в себе обидві функції капіталу, а значить, і необхідність представництва цих функцій чи то самим капіталістом, чи найманими робітниками, тобто агентами капіталіста. Проте це зовсім не підстава для того, щоб сплутувати агентів обігу з агентами виробництва, а так само для того, щоб сплутувати функції товарного і грошового капіталу з функціями продуктивного капіталу. Агенти обігу мають бути оплачені агентами виробництва. А якщо капіталісти, які купують один в одного і продають один одному, не створюють цим актом ні продуктів, ні вартості, то це становище нітрохи не змінюється, якщо розміри їх

підприємств дають їм змогу або примушують їх перекладати на інших функції купівлі-продажу. На деяких підприємствах закупники і продавці оплачуються тантьємами, тобто частками в прибутку. Фраза, ніби вони оплачуються споживачами, нічого не пояснює. Споживачі можуть оплачувати лише остільки, оскільки вони самі, як агенти виробництва, виробляють еквівалент у вигляді товарів або привласнюють такий, одержуючи його від агентів виробництва, або на підставі того чи іншого юридичного титулу (як їхні компаньйони по товариству і т. д.), або ж на підставі особистих послуг.

Між $T-G$ і $G-T$ існує відмінність, яка не має нічого спільного з відмінністю форми товару і форми грошей, а впливає з капіталістичного характеру виробництва. Самі по собі $T-G$ і $G-T$ є прості перетворення даної вартості з однієї форми в другу. Але $T'-G'$ є в той же час реалізація додаткової вартості, що міститься в T' . Не так стоїть справа з $G-T$. Тому продаж важливіший від купівлі. При нормальних умовах $G-T$ є актом, необхідним для збільшення вираженої в G вартості, але не є реалізацією додаткової вартості; це — вступ до її виробництва, а не заключний акт щодо цього виробництва.

Певні межі для обігу товарного капіталу $T'-G'$ ставляться самою формою існування товарів, їх існуванням як споживних вартостей. Останні минуці по самій своїй природі. Через те, коли протягом певного часу вони не вступають у сферу продуктивного або індивідуального споживання, з огляду на те, яке їх призначення, коли, іншими словами, вони не будуть продані протягом певного часу, то вони псуються і разом із своєю споживною вартістю втрачають властивість бути носіями мінової вартості. Найявна в них капітальна вартість разом з приростом до неї додатковою вартістю втрачається. Споживні вартості залишаються носіями капітальної вартості, яка постійно зберігається і самозростає, лише остільки, оскільки вони безперервно відновлюються і відтворюються, заміщуючись новими споживними вартостями того самого чи іншого роду. Але продаж їх у формі готових товарів, отже, перехід їх через продаж у продуктивне або індивідуальне споживання, є постійно відновлювана умова їх відтворення. В межах певного часу вони повинні перемінити свою стару споживну форму, щоб продовжувати існування в новій. Мінова вартість зберігається лише внаслідок цього постійного оновлення свого товарного тіла. Споживні вартості різних товарів псуються швидше або повільніше; тому між їх виробництвом і споживанням може минути більший чи менший проміжок часу. Отже, вони можуть, не наражаючись на небезпеку знищення, більш або менш довго

лишатись у фазі обігу $T-G$ як товарний капітал, можуть втримати як товари більш-менш довгий час обігу. Межі часу обігу товарного капіталу, зумовлювані псуванням самого тіла товару, є абсолютними межами цієї частини часу обігу або того часу обігу, протягом якого товарний капітал може існувати як такий. Чим швидше псується товар, чим скоріше він має бути спожитий, а значить, і проданий після його вироблення, тим на меншу віддаць від місця свого виробництва він може бути переміщений, тим, значить, просторово вужча сфера його обігу, тим більш місцевий характер має ринок його збуту. Тому, чим швидше псується товар, чим вужчі абсолютні межі часу його обігу як товару внаслідок його фізичних властивостей, тим менш придатний він бути предметом капіталістичного виробництва. Такий товар може бути захоплений капіталістичним виробництвом тільки в густо населених місцевостях або ж у тій мірі, в якій разом з розвитком засобів транспорту скорочуються відстані між місцем виробництва і ринком збуту. Концентрація ж виробництва якого-небудь товару в небагатьох руках і в місцевостях з густим населенням може створити відносно великий ринок також і для таких товарів, як, наприклад, продукти великих пивоварних заводів, молочних підприємств і т. д.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

ВИТРАТИ ОБІГУ

I. ЧИСТІ ВИТРАТИ ОБІГУ

1) ЧАС КУПІВЛІ І ПРОДАЖУ

Перетворення форми капіталу з товару в гроші і з грошей в товар є в той же час торговими операціями капіталіста, актами купівлі і продажу. Час, протягом якого відбуваються ці перетворення форми капіталу, суб'єктивно, з погляду капіталіста, є часом продажу і купівлі, тобто тим часом, протягом якого він функціонує на ринку як продавець і покупець. Час обігу капіталу становить необхідну частину часу його відтворення; так само час, протягом якого капіталіст купує і продас, коли він нишпорить на ринку, становить необхідну частину часу його функціонування як капіталіста, тобто як персоніфікованого капіталу. Цей час становить частину його ділового часу.

{Оскільки ми прийняли, що товари купуються і продаються по їх вартостях, то при цих актах мова йде лише про перетворення тієї самої вартості з однієї форми в іншу, з товарної форми в грошову форму і з грошової форми в товарну форму, — мова йде лише про зміну стану. Коли товари продаються по їх вартостях, то величина вартості залишається незмінною в руках як покупця, так і продавця; змінюється тільки форма її існування. Коли ж товари продаються не по їх вартостях, то сума вартостей, які зазнали перетворення, залишається незмінною: те, що є плюсом для однієї сторони, є мінус для другої.

Але метаморфози $T-G$ і $G-T$ є торгові операції, що відбуваються між покупцем і продавцем; їм потрібен час, щоб домогтися про операцію, тим більше, що тут відбувається боротьба, в якій кожна сторона намагається завдати шкоди другій; один проти одного стоять ділки, а «when Greek meets Greek then comes the tug of war» *. Зміна стану коштує часу і робочої

* — «коли грек зустрічається з греком, то відбувається бойова сутичка»; перифразування виразу з трагедії англійського драматурга XVII ст. Н. Лі «Королівський суперництво або смерть Олександра Великого». Ред.

сили, але не для того, щоб створити вартість, а для того, щоб перетворити вартість з однієї форми в іншу. При цьому справа нітрохи не змінюється від взаємних намагань привласнити собі надлишкову кількість вартості. Ця праця, зловмисно перебільшувана обома сторонами, так само не створює вартості, як праця, затрачена на ведення судового процесу, не збільшує вартості об'єкта позову. Роль цієї праці, яка є необхідним моментом капіталістичного процесу виробництва в усій його сукупності, тобто коли капіталістичний процес виробництва включає в себе також і обіг, або коли цей процес включений в обіг, — роль цієї праці така сама, як, наприклад, роль праці, що затрачується при спалюванні якої-небудь речовини, яка вживається для створення тепла. Ця праця по спаленню не виробляє тепла, хоч вона і є необхідним моментом для процесу горіння. Наприклад, щоб спожити вугілля як паливо, я мушу сполучити його з киснем і при цьому перевести його з твердого стану в газоподібний (бо у вуглекислому газі, результаті горіння, вугілля перебуває у вигляді газу), отже, я мушу змінити фізичну форму його існування або його фізичний стан. Утворенню нової сполуки має передувати відокремлення молекул вуглецю, сполучених в одне тверде тіло, і розпад самих молекул вуглецю на їх окремі атоми. Все це коштує певної затрати енергії, яка таким чином не перетворюється в додаткову кількість тепла, а віднімається від нього. Тому, коли товаровласники не капіталісти, а самостійні безпосередні виробники, то час, затрачений ними на купівлю і продаж, є відрахування з їх робочого часу. Ось чому вони завжди старались (як за стародавніх часів, так і в середні віки) приурочувати такого роду операції до святкових днів.

Розміри, яких набирає товарооборот в руках капіталістів, звичайно, не можуть перетворити цієї праці, яка не створює вартості, лише опосереднює зміну форми вартості, в працю, яка створює вартість. Чудо такого перевтілення праці не може статися і внаслідок передоручення його кому-небудь, тобто внаслідок того, що промислові капіталісти, замість того щоб самим виконувати цю «працю по спалюванню», перетворюють її у виключне заняття оплачуваних ними третіх осіб. Звичайно, ці треті особи не дадуть в їх розпорядження своєї робочої сили заради їх beaux yeux *. В усякому разі для збірщика ренти, що служить у якого-небудь землевласника, або для службовця банку байдуже, що їх праця ні на гріш не збільшує величини

* — прекрасних очей. *Ред.*

вартості ні ренти, ні злиwkів золота, які мішками переносяться до іншого банку} 10).

Купівля і продаж стають головною функцією капіталіста, який примушує інших працювати на себе. Через те що він привласнює продукт багатюх, привласнює його в широкому суспільному масштабі, то в такому ж масштабі він повинен продавати цей продукт, а потім знову перетворювати гроші в елементи виробництва. Але, як і раніше, під час купівлі і продажу вартість не створюється. Ілюзію створення вартості тут породжує функціонування купецького капіталу. Але, якщо навіть не входити в детальніший розгляд цього питання, само собою ясно, що коли якась функція, сама по собі не продуктивна, але становить необхідний момент відтворення, внаслідок поділу праці перетворюється з побічної функції багатюх у виключну функцію небагатюх, в їх особливе заняття, то від цього самий характер функції не зміниться. Можливо, що *один* купець (який розглядається тут просто як агент перетворення форми товарів, тільки як покупець і продавець) своїми операціями скорочує для багатюх виробників той час, який вони затратували на купівлю і продаж. В такому разі його можна розглядати як машину, що зменшує некорисну затрату сили або допомагає вивільнити час для виробництва 11).

Щоб спростити питання (бо ми тільки пізніше розглянемо купця як капіталіста і купецький капітал), ми приймемо, що агент по купівлі і продажу є людиною, яка продає свою працю. Він витрачає свою робочу силу і свій робочий час на цю операцію $T-G$ і $G-T$. Отже, він живе з цього так само, як інший живе, наприклад, з прядіння або готування пілюль. Він виконує необхідну функцію, бо самий процес відтворення має в собі і непродуктивні функції. Він працює так само, як усякий інший, але зміст його праці такий, що він не створює ні вартості, ні продукту. Він сам належить до *faux frais* * виробництва. Він

10) Взяте в дужки перенесено з примітки, даної Марксом в ринці рукопису VIII.

11) «Торгові витрати, хоч і необхідні, слід розглядати як звичкову затрату» (Quesnay, «Analyse du Tableau Économique», У виданні Daire, «Physiocrates», 1-е partie, Paris, 1846, p. 71). — За Кене, «прибуток», який дає конкуренція між торговцями, а саме завдяки тому, що він примушує їх «задовольнятися меншою винагородою, або баршмом... с, строго кажучи, не що інше, як зменшення втрат для продавця в першій інстанції і для покупця-споживача. А зменшення втрат не є реальний продукт або приріст багатства, одержаного за допомогою торгівлі, незалежно від того, як її розглядати, — як просто обмін, тобто без врахування витрат на перевезення, чи спільно з ними» (p. 145—146). «Витрати торгівлі завжди оплачуються коштом продавця продуктів, який одержував би всю ціну, яку дають за них покупці, коли б не було проміжних витрат» (p. 163). Власники і виробники — це «salariants», ті, хто оплачує; купці — це «salariés», оплачувані, наймані (p. 164. Quesnay, «Dialogues sur le Commerce et sur les Travaux des Artisans», у виданні Daire, «Physiocrates», 1-е partie, Paris, 1846).

* — непродуктивних витрат. *Ред.*

дає користь не тим, що перетворює непродуктивну функцію в продуктивну або непродуктивну працю в продуктивну. Було б чудом, коли б подібне перетворення могло статися внаслідок такого перенесення функції з однієї особи на іншу. Навпаки, він дає користь тим, що внаслідок його діяльності менш значна частина робочої сили і робочого часу суспільства затрачається на цю непродуктивну функцію. Більше того. Припустимо, що він просто найманий робітник, хоч і краще оплачуваний. Як би не оплачувалась його праця, він як найманий робітник частину свого часу працює даром. Можливо, він одержує щодня вартість, заново створювану ним за вісім годин, а працює протягом десяти годин. Дві години виконуваної ним додаткової праці так само не створюють вартості, як і його вісім годин необхідної праці, хоч внаслідок цієї необхідної праці йому передається частина суспільного продукту. По-перше, як і раніше, коли розглядати це з погляду суспільства, робоча сила протягом усіх десяти годин витрачається тільки на цю функцію обігу. Робоча сила не вживається на що-небудь інше; не вживається вона і на продуктивну працю. Але, по-друге, суспільство не оплачує цих двох годин додаткової праці, хоч вони й були затрачені особою, що працювала протягом цього часу. В силу цього суспільство не привласнює ніякого додаткового продукту або додаткової вартості. Але витрати обігу, представником якого є ця особа, зменшуються на одну п'яту: з десяти годин до восьми. Суспільство не сплачує ніякого еквівалента за п'яту частину того дійсного часу обігу, агентом якого є дана особа. Але коли цих агентів застосовує капіталіст, то неоплачені дві години зменшують витрати обігу його капіталу, які становлять відрахування з його доходу. Для нього — це позитивний вигравш, бо негативні межі зростання вартості його капіталу вужчають. До того часу, поки дрібні самостійні товаровиробники витрачають на купівлю і продаж частину свого власного часу, він є або час, що затрачується тільки в проміжки їх продуктивної діяльності, або час, що віднімається від їх часу виробництва.

За всіх обставин час, затрачуваний на купівлю і продаж, є витрати обігу, які нічого не додають до вартостей, що проходять своє перетворення. Це — витрати, необхідні для того, щоб перетворити вартості з товарної форми в грошову форму. Оскільки капіталістичний товаровиробник виступає як агент обігу, він відрізняється від безпосереднього товаровиробника лише тим, що продає і купує в більших масштабах, а тому в більшому масштабі функціонує як агент обігу. Але коли розмір підприємства примушує його або дозволяє йому купувати

(наймати) особливих агентів обігу як найманих робітників, то суть справи від цього не міняється. Робоча сила і робочий час повинні бути до певної міри затрачені на процес обігу (оскільки він є простою зміною форми). Але тепер ця затрата виступає як додаткова затрата капіталу; частину змінного капіталу доводиться затрачувати на купівлю цих робочих сил, які функціонують лише в сфері обігу. Таке авансування капіталу не створює ні продукту, ні вартості. Воно *pro tanto* * зменшує розміри, в яких авансований капітал функціонує продуктивно. Це рівнозначно тому, як коли б частина продукту була перетворена в машину, що купувала б і продавала б решту продукту. Ця машина являє собою відрахування з продукту. Вона не бере участі в процесі виробництва, хоч і може зменшити в сфері обігу затрату робочої сили і т. д. Вона становить просто частину витрат обігу.

2) ВЕДЕННЯ БУХГАЛТЕРСЬКОГО ОБЛІКУ

Поряд із затратою часу на здійснення купівлі і продажу, робочий час витрачається також і на ведення бухгалтерського обліку, яке, крім того, вимагає затрат і уречевленої праці (пера, чорнило, папір, письмовий стіл і т. д.), тобто вимагає витрат на контору. Отже, при виконанні цієї функції витрачається, з одного боку, робоча сила, з другого боку — засоби праці. Справа тут стоїть цілком так само, як з часом, що витрачається на купівлю і продаж.

Капітал, як єдність у своїх кругооборотах, як вартість, що перебуває в русі, причому однаково, чи перебуває вона у сфері виробництва чи в двох фазах сфери обігу, капітал як така єдність існує тільки ідеально, у вигляді рахункових грошей, насамперед у голові товаровиробника або капіталістичного товаровиробника. Цей рух фіксується і контролюється веденням бухгалтерського обліку, куди належить також і визначення або обчислення товарних цін (калькуляція цін). Таким чином рух виробництва і особливо процес збільшення вартості, — причому товари фігурують лише як носії вартості, як назви речей, ідеальне існування яких як вартостей фіксується в рахункових грошах, — набуває символічного зображення в уявленні. Поки окремий товаровиробник веде бухгалтерський облік або тільки в голові (як, наприклад, селянин; тільки капіталістичне землеробство породжує фермера, який дійсно веде бухгалтерський облік), або ж веде облік своїх видатків, доходів, строків

* — відповідно. *Ред.*

платежу і т. д. лише між іншим, у вільний від виробництва час, доти цілком ясно, що ця його функція і споживані ним при цьому засоби праці, як, наприклад, папір і т. д., є додатковою затратою робочого часу і засобів праці, які, правда, необхідні, але становлять відрахування як з часу, що його він міг би спожити продуктивно, так і з засобів праці, що функціонують у дійсному процесі виробництва і беруть участь в утворенні продукту і вартості ¹²⁾. Природа самої цієї функції не змінюється ні внаслідок того розміру, що його вона набуває завдяки тому, що концентрується в руках капіталістичного товаровиробника і з функції багатьох дрібних товаровиробників стає функцією *одного* капіталіста, функцією в процесі виробництва, що ведеться в крупному масштабі, ні внаслідок відокремлення її від продуктивних функцій, додатком до яких вона була, ні внаслідок її виділення в самостійну функцію особливих агентів, яким вона виключно доручається.

Поділ праці, виділення будь-якої функції в самостійну ще не робить з неї функції, яка виробляє продукт і вартість, якщо вона не була такою сама по собі, тобто ще до виділення її в самостійну функцію. Капіталіст, що знову вкладає свій капітал, повинен використати частину капіталу на наймання бухгалтера і т. д. і на купівлю засобів для ведення бухгалтерського обліку. Якщо його капітал уже функціонує, перебуває в постійному процесі свого відтворення, то капіталіст, перетворюючи частину товарного продукту в гроші, повинен постійно знов витрачати цю частину на утримання бухгалтера, конторників і т. ін. Ця частина капіталу відтягується від процесу виробництва і належить до витрат обігу, до відрахувань із загальної виручки. (Те саме слід сказати про саму робочу силу, яка застосовується виключно для виконання цієї функції.)

Все ж є деяка різниця між витратами на ведення обліку, тобто між непродуктивною затратою на це робочого часу, з одного боку, і витратами часу просто на купівлю і продаж — з другого боку. Останні впливають лише з певної суспільної форми процесу виробництва, з того, що це — процес виробництва товарів. Бухгалтерський облік як засіб контролю і мисленого

¹²⁾ В середні віки бухгалтерський облік ведення сільського господарства мав місце тільки в монастирях. Однак ми бачили («Капітал», книга I, стор. 343²³⁾, що вже в старориндських общинах фігурує бухгалтер по обліку ведення сільськогосподарського виробництва. Ведення бухгалтерського обліку виділено тут у виключну функцію службової особи общини. Завдяки такому поділу праці зберігаються час, праця і витрати, але виробництво і бухгалтерський облік ходу виробництва лишаються такими ж різними речами, як навантаження корабля і виписування квитанції на вантані. В особі бухгалтера частина робочої сили общини віднята від виробництва, і витрати, зв'язані з його діяльністю, покриваються не його власною працею, а відрахуванням з общинного продукту. З бухгалтером капіталіста справа стоїть *mutatis mutandis* [з відповідними змінами] так само, як і з бухгалтером індійської общини. {З рукопису II.}

узагальнення цього процесу стає тим необхіднішим, чим більше процес виробництва відбувається в суспільному масштабі і втрачає чисто індивідуальний характер; таким чином, ведення бухгалтерського обліку більш необхідне при капіталістичному виробництві, ніж при роздрібненому ремісничому і селянському виробництві, воно більш необхідне при громадському виробництві, ніж при капіталістичному. Але витрати на ведення бухгалтерського обліку скорочуються разом з концентрацією виробництва і скорочуються тим більше, чим більше воно перетворюється в суспільне рахівництво.

Мова йде тут лише про загальний характер витрат обігу, що виникають тільки з метаморфози форм. Тут зайвим буде вдаватись в усі детальні форми цих витрат. Але наскільки ці форми витрат, що належать до сфери чистого перетворення форм і впливають, отже, з певної суспільної форми процесу виробництва, наскільки ці форми, які для індивідуального товаровиробника є лише скороминущими й ледве помітними моментами і відбуваються поряд з його продуктивними функціями або перецїтаються з ними, наскільки вони можуть вражати зір, коли виступають як масові витрати обігу, — це видно на прикладі простого приймання і видачі грошей, коли ця операція відособлена і сконцентрована у великому масштабі як виключна функція банків і т. д. або касира на окремому підприємстві. Але слід твердо запам'ятати, що ці витрати обігу, змінюючи свій вигляд, не змінюють свого характеру.

3) ГРОШІ

Чи виробляється який-небудь продукт як товар чи не як товар, він завжди є речовою формою багатства, споживною вартістю, призначеною для індивідуального або продуктивного споживання. Його вартість як товару ідеально існує в ціні, яка нічого не змінює в його дійсній споживній формі. Та обставина, що певні товари, як от золото і срібло, функціонують як гроші і як такі перебувають виключно в процесі обігу (як скарб, резерв і т. д. вони також лишаються, хоч і приховано, у сфері обігу) — ця обставина є цілком продуктом певної суспільної форми процесу виробництва, а саме процесу виробництва товарів. Оскільки на основі капіталістичного виробництва товар стає загальною формою продукту; оскільки переважна маса продукту виробляється як товар і тому мусить набирати форми грошей; оскільки, отже, маса товарів, тобто та частина суспільного багатства, яка функціонує як товар, безперервно зростає, — то тут збільшується також кількість золота і срібла,

що функціонують як засоби обігу, засоби платежу, резерву і т. д. Ці товари, що функціонують як гроші, не входять ні в індивідуальне, ні в продуктивне споживання. Це — суспільна праця, фіксована в такій формі, в якій вона служить тільки як машина для обігу. Крім того, що частина суспільного багатства вдержується в цій непродуктивній формі, зношування грошей вимагає постійного заміщення їх або перетворення більшої кількості суспільної праці — в формі продукту — в більшій кількості золота і срібла. Ці витрати заміщення досягають значних розмірів у капіталістично розвинутих націй, бо частина багатства, що перебуває в формі грошей, взагалі велика. Золото і срібло як грошові товари становлять для суспільства витрати обігу, що походять лише з суспільної форми виробництва. Це — *faux frais* * товарного виробництва, які взагалі зростають з розвитком товарного виробництва і, особливо, капіталістичного виробництва. Це — частина суспільного багатства, яку доводиться приносити в жертву процесові обігу ¹³.

II. ВИТРАТИ НА ЗБЕРІГАННЯ

Витрати обігу, що впливають з простої зміни форми вартості, з обігу, розглядуваного в чистому вигляді, не входять у вартість товарів. Затрачувані таким способом частини капіталу є, оскільки ми маємо на увазі капіталіста, простими відрахуваннями з продуктивно затрачуваного капіталу. Іншу природу мають ті витрати обігу, які ми зараз розглянемо. Вони можуть впливати з процесів виробництва, які тільки продовжуються в обігу і продуктивний характер яких, отже, лише затушовується формою обігу. З другого боку, з суспільного погляду, вони можуть бути чистими витратами, непродуктивним витрачанням живої або уречевленої праці, але саме якраз внаслідок цього вони можуть діяти так, що створюють вартість для індивідуального капіталіста, становлять надбавку до продажної ціни його товару. Останнє впливає вже з того, що ці витрати різні в різних сферах виробництва, а іноді різні і для різних індивідуальних капіталів у межах тієї самої сфери виробництва. Становлячи надбавку до ціни товару, вони розподіляються відповідно до того, в якому розмірі падають на індивідуальних капіталістів. Але всяка праця, що приєднує вар-

* — непродуктивні витрати. *Ред.*

¹³) «Гроші, що обертаються в країні, є певна частина капіталу країни, абсолютно вилучена з виробництва для того, щоб полегшити або збільшити продуктивність його решти; отже, певна сума багатства так само необхідна для того, щоб золото могло відігравати роль засобу обігу, як вона необхідна для того, щоб зробити машину з метою полегшення якого-небудь іншого виробництва» («Economist» ⁴⁴, vol. V, p. 520).

тість, може приєднувати також і додаткову вартість і на основі капіталістичного виробництва завжди буде приєднувати додаткову вартість, бо створювана нею вартість залежить від її власної величини, а створювана нею додаткова вартість — від того розміру, в якому капіталіст оплачує працю. Отже, витрати, які здорожують товар, нічого не додаючи до його споживної вартості, і, таким чином, для суспільства являють собою *faux frais* виробництва, для індивідуального капіталіста можуть становити джерело збагачення. З другого боку, ці витрати обігу не втрачають характеру непродуктивних витрат від того, що надбавка, яку вони приєднують до ціни товарів, лише рівномірно розподіляє ці витрати. Наприклад, страхові товариства розподіляють втрати індивідуальних капіталістів на весь клас капіталістів. Проте це не заважає тому, що втрати, вирівнювані таким способом, як і раніше, залишаються втратами у відношенні до всього суспільного капіталу.

1) УТВОРЕННЯ ЗАПАСУ ВЗАГАЛІ

Протягом того часу, поки продукт існує у формі товарного капіталу або поки він перебуває на ринку, тобто протягом усього проміжку часу між процесом виробництва, з якого продукт виходить, і процесом споживання, в який він входить, продукт становить товарний запас. Як товар на ринку і, отже, у формі запасу, товарний капітал двічі по'являється в кожному кругообороті: спочатку як товарний продукт того самого перебуваючого в русі капіталу, кругооборот якого розглядається; потім, навпаки, як товарний продукт іншого капіталу, як продукт, що мусить бути на ринку для того, щоб його можна було купити і перетворити в продуктивний капітал. Можливо, звичайно, що цей останній товарний капітал виробляється тільки на замовлення. Тоді настає перерва на весь той час, протягом якого він виробляється. Але хід процесу виробництва і відтворення потребує, щоб певна маса товарів (засобів виробництва) постійно перебувала на ринку і, значить, становила запас. Так само продуктивний капітал включає закупку робочої сили, і грошова форма є тут лише формою вартості життєвих засобів, більшу частину яких робітникам доводиться знаходити на ринку. Нижче в цьому параграфі ми докладніше спинимось на цьому питанні. Але тут вже ясно ось що. Коли розглядати це з точки зору перебуваючої в русі капітальної вартості, яка перетворилася в товарний продукт і тепер має бути продана, тобто повинна бути знов перетворена в гроші, яка, отже, функціонує тепер на ринку як товарний капітал, то такий стан товарного

капіталу, при якому він становить запас, є недоцільне, вимушене перебування на ринку. Чим швидше відбувається продаж, тим швидше проходить процес відтворення. Затримка в перетворенні форми $T'—T''$ заважає дійсному обмінові речовин, що має відбутися в кругообороті капіталу, і дальшому функціонуванню останнього як продуктивного капіталу. З другого боку, постійна наявність товару на ринку, тобто товарний запас, є щодо $T—T'$ умовою, без якої не може відбуватися ні процес відтворення, ні застосування нового або додаткового капіталу.

Для того щоб товарний капітал міг лишатись на ринку як товарний запас, потрібні різні будівлі, магазини, сховища товарів, товарні склади, потрібна, отже, затрата постійного капіталу, а також оплата робочої сили, необхідної для того, щоб складати товари у сховища. Крім того, товари псуються і зазнають шкідливих стихійних впливів. Щоб уберегти їх від цього, доводиться затрачувати додатковий капітал почасти на засоби праці в предметній формі, почасти на робочу силу¹⁴⁾.

Таким чином, існування капіталу в формі товарного капіталу, і, отже, як товарного запасу, спричиняє витрати, які, оскільки вони належать не до сфери виробництва, вважаються витратами обігу. Ці витрати обігу відрізняються від наведених у пункті I тим, що вони до певної міри входять у вартість товарів і, значить, здорожують товари. При всіх обставинах капітал і робоча сила, які служать для утримання і зберігання товарного запасу, відокремлені від безпосереднього процесу виробництва. З другого боку, капітали, вкладені сюди, включаючи і робочу силу як складову частину капіталу, мають бути заміщені із суспільного продукту. Через це затрата їх діє так само, як зменшення продуктивної сили праці, так що для одержання певного корисного ефекту потрібна більша кількість капіталу і праці. Це — *непродуктивні витрати* [*Unkosten*].

Оскільки ж витрати обігу, зумовлені утворенням товарного запасу, впливають лише з тривалості періоду, протягом якого наявні вартості перетворюються з товарної форми в грошову форму, отже, оскільки витрати обігу впливають лише з певної суспільної форми процесу виробництва (тільки з того, що про-

¹⁴⁾ Корбет в 1841 р. обчислив витрати на зберігання пшениці протягом сезону в 9 місяців; втрати її кількості становлять $\frac{1}{2}\%$, 3% становлять витрати на проценти під ціну пшениці, 2% — за наймання складів, 1% — за зсипавні і плати за підвезення, $\frac{1}{2}\%$ — на працю по вивантаженню, разом 7%, або, при ціні пшениці в 50 шилінгів, 3 шил. 6 пенсів за квартал. (*The Corbet. «An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals etc.»*, London, 1841 [p. 140].) За свідченням ліверпульських купців, даних перед залізничною комісією, (чисті непродуктивні витрати на зберігання зерна становили в 1865 р. 2 пенси за квартал, або 9—10 пенсів за тону на місяць («Royal Commission on Railways», 1867. Evidence, p. 19, № 331).

дукт виробляється як товар і тому має проробити перетворення в гроші), остільки вони за своїм характером абсолютно тотожні з витратами обігу, переліченими в пункті I. З другого боку, вартість товарів при цьому зберігається або збільшується тільки тому, що споживна вартість, самий продукт, ставиться в такі певні предметні умови, які викликають затрату капіталу, продукт піддається таким операціям, за допомогою яких на споживні вартості діє додаткова праця. Навпаки, обчислення товарних вартостей, ведення бухгалтерського обліку цього процесу, операції по купівлі і продажу не впливають на споживну вартість, в якій існує товарна вартість. Всі ці операції мають відношення лише до форми товарної вартості. Тому, хоч у вищевказаному випадку * ці непродуктивні витрати на утворення запасу (яке в даному разі є вимушеним) впливають тільки з затримки в перетворенні форми і з необхідності цього останнього, вони все ж відрізняються від непродуктивних витрат, розглянутих у пункті I, тим, що метою їх є не перетворення форми вартості, а збереження вартості, яка існує в товарі як у продукті, як у споживній вартості і яка через це може бути збережена тільки через збереження продукту, збереження самої споживної вартості. Споживна вартість тут не підвищується і не збільшується. Навпаки, вона зменшується. Але зменшення її ставиться в певні межі, і вона зберігається. Існуюча в товарі авансована вартість тут теж не підвищується, але до неї приєднується нова праця як уречевлена, так і жива.

Тепер треба ще дослідити, наскільки ці непродуктивні витрати завдячують своїм походженням своєрідному характерові товарного виробництва взагалі і товарного виробництва в його загальній абсолютній формі, тобто капіталістичного товарного виробництва; наскільки, з другого боку, вони властиві всякому суспільному виробництву, а тут, при капіталістичному виробництві, тільки набирають особливого вигляду, особливої форми прояву.

А. Сміт висунув безглузде положення, ніби утворення запасу є специфічною ознакою капіталістичного виробництва¹⁵⁾. Пізніші економісти, як, наприклад, Лалор, навпаки, твердять, що з розвитком капіталістичного виробництва утворення запасу меншає. Сісмонді в цьому вбачає навіть тіньову сторону капіталістичного виробництва³⁶⁾.

В дійсності запас існує в трьох формах: у формі продуктивного капіталу, у формі фонду індивідуального споживання і

* Маркс має на увазі підрахунки Т. Корбета, наведені вище в підрядковій примітці 14. *Ред.*

¹⁵⁾ Book II. Introduction ³⁶⁾.

в формі товарного запасу або товарного капіталу. Коли збільшується запас в одній формі, то запас в другій формі відносно зменшується, хоч по своїй абсолютній величині він може одночасно зростати в усіх трьох формах.

Само собою ясно, що там, де виробництво спрямоване безпосередньо на задоволення власної потреби і де продукт тільки в незначній частині виробляється для обміну або продажу, отже, де суспільний продукт зовсім не набирає форми товару або набирає її тільки в невеликій своїй частині, там запас у формі товару, або товарний запас, становить лише незначну і непомітну частину багатства. Щодо фонду споживання, то він тут відносно великий, особливо фонд власне життєвих засобів. Досить нагадати тільки старовинне селянське господарство. Переважна частина продукту перетворюється тут безпосередньо, не утворюючи товарного запасу,— саме тому, що вона лишається в руках свого власника,— в запасні засоби виробництва або в запасні життєві засоби. Вона не набирає форми товарного запасу, і саме через те, на думку А. Сміта, в суспільствах, заснованих на такому способі виробництва, не існує ніякого запасу. А. Сміт плутає форму запасу з самим запасом і думає, що досі суспільство існувало, перебиваючись з дня на день, або ж покладалося на випадковості завтрашнього дня¹⁶⁾. Це — наївне непорозуміння.

Запас у формі продуктивного капіталу існує у формі засобів виробництва, що перебувають вже в процесі виробництва або, щонайменше, в руках виробника, тобто в прихованому вигляді уже в процесі виробництва. Ми бачили раніше, що разом з розвитком продуктивності праці, а отже, і капіталістичного способу виробництва, який розвиває суспільну продуктивну силу праці більше, ніж усі попередні способи виробництва, постійно зростає маса засобів виробництва, які раз назавжди увійшли у форми засобів праці в процес виробництва і постійно знов і знов функціонують у ньому протягом більш або менш тривалого періоду часу (будівлі, машини і т. д.); ми бачили та-

¹⁶⁾ А. Сміт думає, що утворення запасу впливає лише з перетворення продукту в товар і споживного запасу в товарний запас. В дійсності ж, навпаки, ця зміна форми викликає якнайгостріші кризи в господарстві виробників під час переходу від виробництва для власного споживання до товарного виробництва. В Індії, наприклад, аж до останнього часу зберігся «звичай зсипати в амбари великі кількості зерна, за яке в роки великого урожаю небагато можна було б виручити» (Return. Bengal and Orissa Famine. H. of C., 1867, 1, p. 230—231, № 74). Коли внаслідок Громадянської війни в Америці раптом зріс попит на бавовну, джут і т. д., то в багатьох частинах Індії це викликало велике скорочення виробництва рису, підвищення ціни на рис і продаж виробниками старих запасів рису. В 1864—1866 рр. до цього долучився небувалый вивіз рису в Австралію, на Мадагаскар і т. д. Звідси гострий характер голоду 1866 р., від якого в одному лише окрузі Орісса вмерло 1 мільйон чоловік (I. c., p. 174, 175, 213, 214 і III: «Papers relating to the Famine in Behar», p. 32, 33, де в числі причин голоду особливо відзначається «вичерпання старих запасів»). {З рукопису II.}

кож, що зростання цих засобів виробництва є як передумовою, так і наслідком розвитку суспільної продуктивної сили праці. Не тільки абсолютне, а й відносне зростання багатства в цій формі (пор. «Капітал», книга I, розд. XXIII, 2³⁷) характерне насамперед для капіталістичного способу виробництва. Проте речові форми існування постійного капіталу, тобто засоби виробництва, складаються не тільки з такого роду засобів праці, але також з матеріалу праці на найрізніших ступенях його обробки і з допоміжних матеріалів. Разом із зростанням масштабу виробництва і з підвищенням продуктивної сили праці через кооперацію, поділ праці, застосування машин і т. д. збільшується і маса сировини, допоміжних матеріалів і т. д., що входять у щоденний процес відтворення. Ці елементи повинні бути в наявності на місці виробництва. Таким чином розміри цього запасу, що існує у формі продуктивного капіталу, абсолютно зростають. Щоб процес виробництва відбувався безперервно — цілком незалежно від того, чи відновлюється цей запас щоденно чи тільки через певні строки, — необхідно, щоб на місці виробництва завжди був в наявності більший запас сировини і т. д., ніж його споживають, наприклад, щодня або щотижня. Безперервність процесу вимагає, щоб наявність необхідних для нього умов не залежала ні від можливих перерв при щоденних закупках, ні від того, що товарний продукт продається щодня або щотижня і через це тільки нерегулярно може перетворюватись знову в елементи його виробництва. Тимчасом очевидно, що продуктивний капітал в дуже неоднакових розмірах може бути в прихованому стані або становити запас. Наприклад, велика різниця, чи повинен фабрикант-прядильник мати готовим запас бавовни або вугілля на три чи на один місяць. Таким чином очевидно, що цей запас відносно може зменшитися, хоч абсолютно він збільшується.

Це залежить від різних умов, які по суті всі зводяться до більшої швидкості, регулярності і надійності, з якими може бути доставлена маса сировини, потрібна для того, щоб ніколи не сталось перерви в процесі виробництва. Чим менше додержано цих умов, отже, чим менша надійність, регулярність і швидкість доставки, тим більшою має бути у виробника прихована частина продуктивного капіталу, тобто запас сировини, який ще чекає своєї обробки, і т. д. Ці умови, а отже, і розміри самого запасу в цій формі перебувають в оберненому відношенні до рівня розвитку капіталістичного виробництва, а тому і продуктивної сили суспільної праці.

Тимчасом те, що тут здається зменшенням запасу (наприклад, для Лалора), почасти є лише зменшенням запасу у формі

товарного капіталу, або власне товарного запасу. Отже, це лише зміна форми того самого запасу. Якщо, наприклад, кількість вугілля, щодня видобуваного в даній країні, велика, якщо, отже, розміри і інтенсивність видобутку вугілля великі, то фабрикантові-прядильнику не потрібно великого запасу вугілля на складі для забезпечення безперервності свого виробництва. Підвіз вугілля, який постійно і регулярно відновлюється, робить це зайвим. По-друге, швидкість, з якою продукт одного процесу може перейти як засіб виробництва в інший, залежить від розвитку засобів транспорту і зносин. Дешевизна транспорту відіграє при цьому велику роль. Постійно відновлюваний підвіз, наприклад, вугілля від шахти до прядильні коштував би дорожче, ніж постачання більшої кількості вугілля на довший проміжок часу при відносно дешевшому транспорті. Обидві ці обставини, розглянуті нами досі, зумовлюються самим процесом виробництва. По-третє, певний вплив має розвиток кредитної системи. Чим в меншій залежності перебуває фабрикант-прядильник при відновлюванні своїх запасів бавовни, вугілля і т. д. від безпосереднього продажу своєї пряжі,— а чим розвинутіша система кредиту, тим менша ця безпосередня залежність,— тим меншою може бути відносна величина цих його запасів, щоб забезпечити безупинне виробництво пряжі в даному масштабі, щоб зробити його незалежним від випадковостей продажу пряжі. Але, по-четверте, багато видів сировини, напівфабрикати і т. д. потребують для свого виробництва довгих періодів часу. Це особливо стосується всіх тих видів сировини, що їх дає землеробство. Отже, щоб не сталося перерви в процесі виробництва, повинен бути в наявності певний запас таких видів сировини на весь період часу, протягом якого новий продукт не може заступити старого. Якщо цей запас зменшується в руках промислового капіталіста, то це тільки означає, що він збільшується у формі товарного запасу в руках купця. Розвиток засобів транспорту дозволяє, наприклад, швидко перевезити з Ліверпуля до Манчестера бавовну, що лежить в порту, в якій вона ввозиться. Таким чином фабрикант може, залежно від потреби, відновлювати свій запас бавовни відносно невеликими частинами. Але зате тим більша маса цієї самої бавовни перебуватиме як товарний запас в руках ліверпульських купців. Таким чином, тут відбувається просто зміна форми запасу, що випускають з уваги Лалор та інші. А коли розглядати суспільний капітал, то в обох випадках та сама маса продукту існує у формі запасу. З розвитком засобів транспорту для окремої країни зменшуються розміри тієї потрібної маси, яка має бути заготовлена, наприклад, на рік. Якщо між Америкою

і Англією роблять свої рейси численні пароплави і парусні судна, то в Англії можна буде частіше відновлювати запас бавовни, і таким способом зменшується середній розмір того запасу бавовни, який повинен лежати на складах в Англії. Так само впливає розвиток світового ринку і, отже, збільшення числа джерел одержання того самого товару. Товар ввозиться частинами з різних країн і в різні строки.

2) ВЛАСНЕ ТОВАРНИЙ ЗАПАС

Ми вже бачили, що на основі капіталістичного виробництва товар стає загальною формою продукту і стає тим більше, чим більше це виробництво розвивається щодо розмірів і в глибину. Отже,— навіть при однакових розмірах виробництва,— частина продукту, що існує у вигляді товару, стає значно більшою, ніж вона була при попередніх способах виробництва або при капіталістичному способі виробництва на нижчому ступені розвитку. Але всякий товар,— а отже, і всякий товарний капітал, який теж являє собою тільки товар, що є формою існування капітальної вартості,— всякий товар, якщо він безпосередньо не переходить із сфери свого виробництва в сферу продуктивного або індивідуального споживання, тобто всякий товар, поки він перебуває на ринку, становить елемент товарного запасу. Тому разом з розвитком капіталістичного виробництва — навіть при незмінних розмірах виробництва — зростає і товарний запас сам по собі (тобто зростає це відособлення і закріплення товарної форми продукту). Ми вже бачили, що це — лише зміна форми запасу: на одному боці запас у товарній формі збільшується тільки через те, що на другому боці, у формі прямого запасу для виробництва чи споживання, він зменшується. Це — лише змінена суспільна форма запасу. Коли разом з тим зростає не тільки відносна величина товарного запасу порівняно з усім суспільним продуктом, але також і його абсолютна величина, то це відбувається тому, що разом з розвитком капіталістичного виробництва зростає і маса всього продукту.

З розвитком капіталістичного виробництва масштаб виробництва дедалі менше визначається безпосереднім попитом на продукт і дедалі більше визначається розмірами капіталу, що його має індивідуальний капіталіст, прагненням його капіталу зростати в своїй вартості і необхідністю в тому, щоб його процес виробництва йшов безперервно і в розширеному масштабі. Разом з тим у кожній окремій галузі виробництва необхідно зростає маса продукту, що перебуває на ринку як товар або шукає збуту. Зростає маса капіталу, фіксована на більш-менш

довгий час у формі товарного капіталу. Тому зростає товарний запас.

Нарешті, більша частина суспільства перетворюється в найманих робітників, в людей, які живуть, перебиваючись з дня на день, одержують свою заробітну плату щотижня і щодня витрачають її, які, отже, мусять знаходити на ринку засоби до життя, що є у вигляді запасу. Хоч би якою великою була текучість окремих елементів цього запасу, все ж частина їх повинна постійно залишатись без руху, щоб весь запас міг завжди перебувати в русі.

Усі ці моменти впливають з форми виробництва і визначеного нею перетворення форми, яке продукт має проробити в процесі обігу.

Хоч яка буде суспільна форма запасу продуктів, його зберігання потребує витрат: будівель, тари і т. д. для зберігання продукту; воно потребує також, залежно від природи продукту, більше чи менше праці і засобів виробництва, які доводиться затрачувати, щоб запобігти шкідливим впливам. Чим вища суспільна концентрація запасів, тим відносно менші стають ці витрати. Ці затрати завжди становлять частину суспільної праці в уречевленій або живій формі, — отже, в капіталістичній формі вони є затрати капіталу, — які не беруть участі в самому створенні продукту і тому є відрахуванням з продукту. Вони необхідні, ці непродуктивні витрати суспільного багатства. Це — витрати на зберігання суспільного продукту, незалежно від того, чи впливає його існування як елемента товарного запасу лише із суспільної форми виробництва, отже, з товарної форми та її необхідних перетворень, чи ми будемо розглядати товарний запас тільки як спеціальну форму запасу продуктів, властивого всім суспільствам, хоч би такий запас і не мав форми *товарного* запасу, цієї форми запасу продуктів, яка належить до процесу обігу.

Тепер постає питання, в якій мірі ці витрати входять у вартість товарів?

Коли капіталіст свій капітал, авансований на засоби виробництва і робочу силу, перетворив у продукт, в призначену на продаж масу готових товарів, і вона залишається на складах непроданою, то на цей час зупиняється не тільки процес зростання його капіталу щодо вартості. Витрати на приміщення, на додаткову працю і т. д., яких потребує зберігання цього запасу, становлять пряму втрату. Покупець, який, нарешті, з'явився б, висміяв би капіталіста, якби він сказав: мій товар не продавався протягом шести місяців, і зберігання його протягом цих шести місяців не тільки примусило лежати марно

таку-от кількість мого капіталу, але, крім того, викликало від мене x непродуктивних витрат. *Tant pis pour vous* *, скаже покупець. Поруч з вами є інший продавець, товар якого виготовлено лише позавчора. Ваш товар — заваль і, мабуть, більш або менш попсований часом. Тому ви мусите продавати дешевше, ніж ваш суперник. — Умови існування товару нітрохи не змінюються від того, чи є товаровиробник справжнім виробником свого товару чи капіталістичним виробником, тобто по суті лише представником справжніх виробників. Він повинен перетворити свою річ у гроші. Непродуктивні витрати, викликані фіксуванням її в товарній формі, належать до сфери його особистого ризику, до якого покупецьві товару немає ніякого діла. Покупець не оплачує йому часу обігу його товару. Навіть у тих випадках, коли капіталіст навмисне затримує свій товар поза ринком під час дійсної або очікуваної революції у вартості, навіть в таких випадках лише від дійсного настання цієї революції, від правильності чи неправильності його спекулятивних розрахунків залежить, чи реалізує він свої додаткові непродуктивні витрати. Але революція у вартості не є наслідком його непродуктивних витрат. Отже, оскільки утворення запасу являє собою припинення обігу, то спричинені цим витрати не додають до товару ніякої вартості. З другого боку, ніякий запас не може існувати без перебування в сфері обігу, без більш чи менш тривалого перебування капіталу в його товарній формі; отже, неможливий запас без затримки обігу, — цілком так само, як неможливий обіг грошей без утворення грошового резерву. Таким чином, без товарного запасу неможливий товарний обіг. Якщо необхідність утворення запасу не виникає для капіталіста в $T' - G''$, то вона постає для нього в $G - T$; якщо вона не виникає у відношенні до його товарного капіталу, то виникає у відношенні до товарного капіталу інших капіталістів, які виробляють засоби виробництва для нього самого і життєві засоби для його робітників.

Здавалось би, суть справи не може змінитись від того, чи утворюється запас добровільно чи недобровільно, тобто чи навмисне товаровиробник тримає запас чи його товари утворюють запас внаслідок того опору, що його чинять продавецьві товару умови самого процесу обігу. Все ж для розв'язання цього питання корисно знати, чим відрізняється добровільне утворення запасу від примусового. Примусове утворення запасу вишлює з припинення обігу або тотожне з припиненням обігу, яке не залежить від передбачення капіталіста і суперечить його волі.

* — Тим гірше для вас. *Ред.*

Що характеризує добровільне утворення запасу? В обох випадках продавець намагається якомога швидше збути свій товар. Він завжди пропонує продукт як товар. Якщо він утримається від продажу, то продукт утворить лише можливий (*δυνατός*), а не дійсний (*ἐνεργεσία*) елемент товарного запасу. Товар як такий, як і раніше, є для нього лише носієм мінової вартості, а в цій своїй якості він може діяти лише за допомогою і після скидання з себе товарної форми, лише після того, як він набере грошової форми.

Товарний запас повинен досягти певних розмірів, щоб протягом даного періоду відповідати розмірам попиту. При цьому доводиться розраховувати на постійне розширення кола покупців. Наприклад, щоб вистачити на день, частина товарів, які є на ринку, мусить постійно затримуватись в товарній формі, в той час як друга тече, перетворюється в гроші. До того ж та частина, яка застоюється, — в той час як друга тече, — постійно зменшується, як зменшуються і розміри самого запасу, поки він весь буде розпроданий. Таким чином, затримку товарів тут взято до уваги як необхідну умову їх продажу. Далі, розміри запасу мають бути більші, ніж середні розміри продажу або середні розміри попиту. Інакше не можна було б покривати перевищення попиту над його середнім розміром. З другого боку, запас має постійно відновлюватись, бо він постійно витрачається. Це відновлення кінець кінцем здійснюється лише через виробництво, через підвіз товарів. Чи ці товари надходять з-за кордону чи не з-за кордону, це нітрохи не міняє справи. Відновлення залежить від тривалості часу, потрібного на відтворення товарів. Товарного запасу має вистачити на весь цей час. Та обставина, що він не залишається в руках первісних виробників, а проходить через різні сховища, починаючи з оптового купця і до роздрібного продавця, міняє не суть справи, а лише її зовнішній прояв. З точки зору суспільства в обох випадках частина капіталу залишається у формі товарного запасу доти, поки товар не вступить у сферу продуктивного або індивідуального споживання. Сам виробник старається мати на складі товарний запас у розмірі, який відповідає середньому попиту на його товар, щоб усунути безпосередню залежність від виробництва і забезпечити собі постійне коло покупців. Відповідно до періодів виробництва встановлюються строки купівель, і товари протягом довшого чи коротшого часу утворюють запас, поки їх не замінять нові екземпляри того самого роду. Тільки через таке утворення запасу забезпечується постійність і безперервність процесу обігу, а тому й процесу відтворення, що включає в себе і процес обігу.

Треба нагадати, що $T' - I'$ може вже відбутись для виробника T , хоч T все ще перебуває на ринку. Коли б сам виробник захотів тримати власний товар у себе на складі до того часу, поки він не буде проданий остаточному споживачеві, то йому довелось б привести в рух подвійний капітал: один як виробникові товару, другий — як купцеві. Для самого товару — незалежно від того, чи розглядати його як окремий товар чи як складову частину суспільного капіталу — справа зовсім не змінюється від того, чи падають витрати по утворенню запасу на виробника товару чи на ряд купців, починаючи з A і кінчаючи Z .

Оскільки товарний запас є не що інше, як товарна форма продукту, який при даному масштабі суспільного виробництва, не існуючи у формі запасу товарного, однаково існував би або як виробничий запас (прихований виробничий фонд), або як фонд споживання (запас предметів споживання), остільки і витрати, спричинювані зберіганням запасу, отже, витрати на утворення запасу, тобто вживана з цією метою уречевлена або жива праця, є просто транспонованими витратами на зберігання суспільного виробничого фонду або суспільного фонду споживання. Підвищення вартості товару, спричинюване ними, тільки розподіляє ці витрати *pro rata* * між різними товарами, бо вони різні для різних видів товарів. Витрати на утворення запасу, як і раніше, лишаються відрахуваннями із суспільного багатства, хоч вони і є однією з умов його існування.

Лише оскільки товарний запас є умовою товарного обігу і навіть формою, яка необхідно виникає в товарному обігу, отже, оскільки цей позірний застій є формою самого руху, — подібно до того як утворення грошового резерву є умова грошового обігу, — лише остільки цей застій є нормальним. Навпаки, оскільки товари, що затрималися в резервуарах обігу, не звільняють місця для наступної хвилі виробництва і, таким чином, резервуари переповнюються, остільки товарний запас збільшується внаслідок затримки обігу, цілком так само, як зростають розміри скарбу, коли стається затримка в обігу грошей. При цьому однаково, чи відбувається ця затримка на складах промислового капіталіста чи на складах купця. В такому разі товарний запас є вже не умовою безперервного продажу, а наслідком тієї обставини, що товари не вдається продати. Витрати лишаються ті самі, але оскільки тепер вони впливають виключно з форми, а саме з необхідності перетворити товари в гроші, і з утрудненості цієї метаморфози, то вони не входять у вартість

* — пропорціонально. *Ред.*

товару, а становлять відрахування, втрату вартості при реалізації вартості. Через те що нормальна і аномальна форми запасу щодо форми не відрізняються одна від одної і обидві являють собою припинення обігу, то ці явища можуть бути прийняті одно за одне. Самих агентів виробництва вони можуть ввести в оману тим легше, що для виробника процес обігу його капіталу може проходити старим порядком, хоч процес обігу його товарів, що перейшли до рук купців, припинився. Якщо збільшуються розміри виробництва і споживання, то, при інших рівних умовах, збільшується і розмір товарного запасу. Він оновлюється і поглинається з попередньою швидкістю, але його розміри стають більші. Таким чином, обсяг товарного запасу, роздутий внаслідок припинення обігу, може бути помилково прийнятий за симптом розширення процесу відтворення; ця помилка стає можливою особливо тоді, коли з розвитком системи кредиту справжній рух може містифікуватись.

Витрати на утворення запасу складаються 1) з кількісного зменшення маси продукту (як, наприклад, при утворенні запасу борошна); 2) з псування якості; 3) з уречевленої або живої праці, потрібної для зберігання запасу.

III. ТРАНСПОРТНІ ВИТРАТИ

Тут немає потреби вдаватися у всі деталі витрат обігу, якими є, наприклад, пакування, сортування і т. д. Загальний закон полягає в тому, *що всі витрати обігу, які впливають лише з перетворення форми товару, не додають до нього ніякої вартості*. Це — просто витрати на реалізацію вартості, або витрати, необхідні для того, щоб перевести її з однієї форми в іншу. Витрачений на це капітал (включаючи і підпорядковану йому працю) належить до *faux frais* капіталістичного виробництва. Покриття цих витрат мусить відбутись з додаткового продукту і становить, якщо розглядати весь клас капіталістів, відрахування з додаткової вартості або додаткового продукту; цілком так само, як той час, який потрібен робітникам на купівлю життєвих засобів, є для нього втраченим часом. Але транспортні витрати відіграють дуже важливу роль, і тому тут треба коротко спинитися на них.

В кругообороті капіталу і в процесі товарної метаморфози, яка становить частину цього кругообороту, відбувається обмін речовин суспільної праці. Цей обмін речовин може зумовлювати переміщення продуктів, їх справжнє пересування з одного місця на інше. Але обіг товарів може відбуватись і без їх фізичного переміщення, а перевезення продуктів — без товарного обігу

і навіть без безпосереднього обміну продуктів. Будинок, що його *A* продає *B*, обертається як товар, але він нерухомо стоїть на своєму місці. Рухомі товарні вартості, як, наприклад, бавовна або чавун, залишаються, як і раніше, на товарному складі в той самий час, як вони проробляють десятки різних процесів обігу, купуються і знову продаються спекулянтами¹⁷⁾. В дійсності тут переміщується тільки титул власності на річ, а не сама річ. З другого боку, наприклад, у державі інків, перевезення продуктів відіграло велику роль, незважаючи на те, що сусільний продукт не обертався як товар і не розподілявся за допомогою мінової торгівлі.

Тому, хоч перевезення продуктів на основі капіталістичного виробництва виступає як причина витрат обігу, однак ця особлива форма їх прояву нітрохи не змінює суті справи.

Кількість продукту не збільшується внаслідок його перевезення. Всі зміни, спричинені перевезенням в природних властивостях продуктів, за деякими винятками, є не навмисним корисним ефектом, а неминучим злом. Але споживна вартість предметів реалізується лише в споживанні їх, а це споживання може зробити необхідним їх переміщення, отже, зробити необхідним додатковий виробничий процес транспортній промисловості. Тому вкладений у неї продуктивний капітал приєднує вартість до транспортованого продукту, почасти внаслідок перенесення вартості засобів транспорту, почасти внаслідок того, що вартість приєднується працею на транспорті. Ця остання прибавка вартості розпадається, як і взагалі при капіталістичному виробництві, на покриття заробітної плати і на додаткову вартість.

В усякому процесі виробництва велику роль відіграє переміщення предмета праці і необхідні для цього засоби праці і робоча сила, — наприклад, бавовна переміщується з кардного відділення в прядильне, вугілля підіймається з шахти на-гора. Те саме явище, але в більшому масштабі, спостерігається при переміщенні готового продукту у вигляді готового товару з самостійного місця виробництва в інше, просторово віддалене від нього. За транспортуванням продуктів з місця виробництва в інше місце йде також транспортування готових продуктів із сфери виробництва в сферу споживання. Продукт тільки тоді готовий до споживання, коли він закінчить це переміщення.

Як було показано раніше, загальний закон товарного виробництва такий: продуктивність праці перебуває в оберненому від-

¹⁷⁾ Шторх називає це «circulation factice» [«ілюзорним обігом»].

ношенні до створюваної нею вартості. Це стосується транспортної промисловості так само, як і всякої іншої галузі виробництва. Чим менша та кількість праці, мертвої і живої, яка потрібна для перевезення товару на дану відстань, тим вища продуктивна сила праці, і навпаки ¹⁸⁾.

Абсолютна величина вартості, додавана до товарів транспортом, при інших рівних умовах обернено пропорціональна продуктивній силі праці в транспортній промисловості і прямо пропорціональна тим відстаням, на які товари переміщуються.

Відносна величина вартості, яку витрати транспорту при інших рівних умовах приєднують до ціни товару, прямо пропорціональна обсягові і вазі товару. Але є численні модифікуючі обставини. Перевезення вимагає, наприклад, вживання більш чи менш серйозних застережних заходів, а тому викликає більшу чи меншу затрату праці і засобів праці, залежно від відносної ламкості продукту, його властивості псуватись, його здатності до вибухів. У цій галузі залізничні магнати розвивають ще більшу геніальність у винайденні фантастичних видів, ніж ботаніки або зоологи. Наприклад, класифікація товарів, прийнята на англійських залізницях, становить томи і в своєму загальному принципі основана на тенденції перетворити всю різноманітну строкатість природних властивостей товарів у такі ж численні пороки з точки зору транспорту і в приводи для здириства.

«Скло, яке коштувало раніше 11 ф. ст. за crate (ящик для пакування певної місткості), тепер внаслідок успіхів промисловості і скасування податку на скло коштує всього 2 ф. ст., але витрати на транспорт такі ж високі, як і раніше, причому при перевезенні каналами вони стали ще вищими. Раніше відправка скла і скляних товарів, вживаних для глазурування, в межах до 50 миль від Бірмінгема коштувала 10 шил. за тонну. Тепер ціна транспорту під приводом ризику, зв'язаного з крихкістю товару, збільшена втрос. Але залізничне управління не оплачує якраз того, що справді ламається» ¹⁹⁾.

Далі, та обставина, що відносна частина вартості, яку додають до товару транспортні витрати, обернено пропорціональна його вартості, дає залізничним магнатам особливу підставу

¹⁸⁾ Рікардо цитує Сей, який бачить благословення торгівлі в тому, що вона внаслідок транспортних витрат здорожує продукти або підвищує їх вартість. «Торгівля, — говорить Сей, — дає нам змогу одержувати товар в тому місці, де він добувається, і доставляти його туди, де він буде спожитий. Через те вона дає нам змогу збільшити вартість товару на всю різницю між ціною його в одному місці і ціною його в другому» ³⁸⁾. Рікардо зауважує з цього приводу: «Вірно; але як ця додаткова вартість приєднується? Через додавання до витрат виробництва, по-перше, витрат на доставку, по-друге, прибутку на капітал, авансований торговцем. Товар, отже, коштуватиме більше з тієї самої причини, з якої і всякий інший товар коштуватиме більше, бо на виробництво і доставку його було затрачено більше праці ще до того, як його купив споживач. Але це далеко не є однією з переваг торгівлі» (Ricardo. «Principles of Pol. Econ.», 3-rd ed., London, 1821, p. 309—310).

¹⁹⁾ «Royal Commission on Railways», p. 31. № 630.

для того, щоб установити тариф на перевезення товарів, прямо пропорціональний їх вартості. Скарги промисловців і торговців з приводу цього повторюються на кожній сторінці показань свідків у згаданій доповіді.

Капіталістичний спосіб виробництва зменшує транспортні витрати для одиничного товару як через розвиток засобів транспорту і зв'язку, так і через концентрацію (збільшення масштабу) транспорту. Він збільшує ту частину суспільної праці, живої і уречевленої, яка витрачається на транспортування товарів,— збільшує тому, що, по-перше, перетворює величезну більшість всіх продуктів у товари і, по-друге, замінює місцеві ринки далекими ринками.

Циркуляція, тобто фактичне пересування товарів у просторі, зводиться до транспортування товарів. З одного боку, транспортна промисловість становить самостійну галузь виробництва, а тому і особливу сферу вкладання продуктивного капіталу. Але, з другого боку, вона відрізняється тим, що є продовженням процесу виробництва *в межах* процесу обігу і *для* процесу обігу.

ВІДДІЛ ДРУГИЙ

ОБОРОТ КАПІТАЛУ

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

ЧАС ОБОРОТУ І ЧИСЛО ОБОРОТІВ

Як ми бачили, весь час обороту даного капіталу дорівнює сумі часу його обігу і часу його виробництва. Це — проміжок часу від моменту авансування капітальної вартості в певній формі до моменту повернення рухомої капітальної вартості в тій самій формі.

Визначальною метою капіталістичного виробництва завжди є збільшення авансованої вартості, незалежно від того, чи авансована вона у своїй самостійній формі, тобто в грошовій формі, чи у вигляді товару, так що її форма вартості набуває в ціні авансованих товарів лише ідеальну самостійність. В обох випадках ця капітальна вартість проходить в своєму кругообороті різні форми існування. Її тотожність з нею самою констатується в бухгалтерських книгах капіталіста, або у формі рахункових грошей.

Чи візьмемо ми форму $G...G'$ чи форму $P...P$, обидві форми виражають, 1) що авансована вартість функціонувала як капітальна вартість і самозросла; 2) що по закінченні процесу вона повернулася до тієї форми, в якій почала його. Зростання авансованої вартості G і водночас повернення капіталу до цієї форми (до грошової форми) ясно виступає в $G...G'$. Але те саме відбувається і в другій формі. Справді, вихідним пунктом P є наявність елементів виробництва, товарів даної вартості. Ця форма включає зростання вартості (T' і G') і повернення до первісної форми, бо в другому P авансована вартість знов набирає тієї самої форми елементів виробництва, в якій вона була первісно авансована.

Раніше ми бачили: «Якщо виробництво має капіталістичну форму, то і відтворення має таку саму форму. Подібно до того як процес праці при капіталістичному способі виробництва виступає тільки як засіб для процесу зростання вартості, так само відтворення виступає тільки як засіб відтворити авансовану вартість як капітал, тобто як самозростаючу вартість» («Капітал», книга I, розд. XXI, стор. 588⁵⁹).

Три форми: I) $G \dots G'$; II) $P \dots P$ і III) $T' \dots T'$, відрізняються одна від одної ось чим: у формі II ($P \dots P$) відновлення процесу, процес відтворення, виражено як дійсне, у формі ж I — лише як можливе. Але обидві ці форми відрізняються від форми III тим, що авансована капітальна вартість — однаково, чи авансована вона у вигляді грошей чи у вигляді речових елементів виробництва — є вихідним пунктом, а тому і пунктом повернення. В $G \dots G'$ повернення виражається в $G' = G + g$. Якщо процес відновлюється в попередньому масштабі, то вихідним пунктом є знов G , і g не входить в нього, а тільки показує нам, що G зросло вартістю як капітал і тому породило додаткову вартість g , але відштовхнуло її від себе. У формі $P \dots P$ вихідний пункт становить знов-таки капітальна вартість, авансована у формі елементів виробництва P . Ця форма містить в собі також і зростання авансованої вартості. Коли відбувається просте відтворення, то та сама капітальна вартість у тій самій формі P знов починає свій рух. Коли ж відбувається нагромадження, то тепер процес починає P' (за величиною вартості $= G' = T'$) як зросла капітальна вартість. Але процес починається знову авансованою капітальною вартістю в первісній формі, хоч і капітальною вартістю більшої величини, ніж раніше. Навпаки, у формі III капітальна вартість починає процес не як авансована, а як уже зросла, як усе багатство, що перебуває у формі товарів, лише частину якого становить авансована капітальна вартість. Остання форма важлива для третього відділу, в якому рух окремих капіталів розглядається в зв'язку з рухом всього суспільного капіталу. Але вона не придатна для дослідження обороту капіталу, який завжди починається авансуванням капітальної вартості, чи то у формі грошей чи у формі товару, і завжди зумовлює повернення циркулюючої капітальної вартості в тій формі, в якій вона була авансована. Якщо увага звернена переважно на той вплив, що його оборот робить на створення додаткової вартості, то з кругооборотів I і II треба розглянути перший; коли ж мова йде про вплив обороту на створення продукту, то треба розглянути другий.

Економісти, не проводячи розмежування між різними формами кругооборотів, не розглядали їх відокремлено в їх відно-

шенні до обороту капіталу. Звичайно вони беруть форму $G...G'$, тому що вона панує над окремим капіталістом і служить йому при його розрахунках, навіть якщо гроші становлять вихідний пункт тільки у вигляді рахункових грошей. Інші виходять з затрати у формі елементів виробництва і розглядають рух до моменту повернення, причому нема й мови про форму цього повернення, про те, чи відбувається воно в товарі чи в грошах. Наприклад:

«Економічний цикл... це весь процес виробництва, від моменту часу, коли робляться затрати, до моменту, коли вони повертаються. В землеробстві час сіви є початок економічного циклу, а жнива — закінчення» («Economic cycle,... the whole course of production, from the time that outlays are made till returns are received. In agriculture, seed-time is its commencement, and harvesting its ending». S. Ph. Newman, «Elements of Pol. Econ.». Andover and New York, [1835], p. 81).

Деякі починають з T' (з III-ої форми):

«Можна вважати, що світ виробничих зв'язків рухається по колу, яке ми назвемо економічним циклом і в якому кожний оборот завершується, як тільки підприємство, проробивши послідовний ряд своїх операцій, знов приходить до того пункту, з якого почався оборот. Початком можна вважати той пункт, коли до капіталіста надходять платежі, через які до нього повертається його капітал; від цього пункту він знов переходить до того, щоб завербувати собі робітників і розподілити між ними у вигляді заробітної плати засоби їх існування, або, вірніше, силу, необхідну для придбання цих засобів; одержати від них виготовлені предмети, якими він торгує; доставити ці предмети на ринок і там довести до завершення кругооборот цього ряду рухів, продаючи ці предмети і одержуючи у виручці за товари заміщення всіх своїх капітальних затрат» (Th. Chalmers. «On Pol. Econ.», 2-nd ed., London, 1832, p. 85, seq.).

Після того як уся капітальна вартість, вкладена окремим капіталістом в яку-небудь галузь виробництва, проробить у своєму русі кругооборот, вона опиняється знов у своїй первісній формі і може знов повторити той самий процес. Щоб вартість увічнілась і продовжувала зростати як капітальна вартість, вона повинна повторювати цей кругооборот. В житті капіталу окремий кругооборот становить лише один постійно повторюваний відділ, отже, становить період. Наприкінці періоду $G...G'$ капітал знов перебуває у формі грошового капіталу, який знову пройде ряд перетворень форми, що включає процес його відтворення, або процес зростання його у вартості. При завершенні періоду $H...H$ капітал знов перебуває у формі елементів виробництва, які є передумовою для відновлення його кругообороту. Кругооборот капіталу, що визначається не як окремий акт, а як періодичний процес, називається оборотом капіталу. Тривалість цього обороту визначається сумою часу

його виробництва і часу його обігу. Ця сума часу становить час обороту капіталу. Отже, вона охоплює проміжок часу від одного періоду кругообороту всієї капітальної вартості до наступного; вона відмічає періодичність в процесі життя капіталу або, коли хочете, час відновлення, повторення процесу збільшення вартості або процесу виробництва тієї самої капітальної вартості.

Коли лишити осторонь індивідуальні пригоди, які для окремого капіталу можуть прискорити або скоротити час обороту, то час обороту взагалі різний залежно від різних окремих сфер вкладання капіталу.

Подібно до того як для функціонуючої робочої сили природною одиницею виміру є робочий день, так рік є природна одиниця виміру для оборотів функціонуючого капіталу. Природним базисом такої одиниці виміру є та обставина, що в помірному поясі, на батьківщині капіталістичного виробництва, найважливіші продукти землеробства виробляються один раз на рік.

Коли рік, як одиницю виміру часу обороту, ми позначимо через O , час обороту певного капіталу — o , число його оборотів — n , то $n = \frac{O}{o}$. Отже, коли, наприклад, час обороту o становить 3 місяці, то $n = \frac{12}{3} = 4$; капітал робить 4 обороти за рік, або обертається чотири рази. Коли $o = 18$ місяцям, то $n = \frac{12}{18} = \frac{2}{3}$, або капітал за рік проходить тільки $\frac{2}{3}$ часу свого обороту. Коли час обороту капіталу становить кілька років, то він обчислюється, отже, одним роком, взятим кілька разів.

Для капіталіста час обороту його капіталу є час, на який йому доводиться авансувати свій капітал для того, щоб він зріс у своїй вартості і повернувся до нього в своїй первісній формі.

Перш ніж перейти безпосередньо до дослідження того впливу, що його справляє оборот на процес виробництва і на процес збільшення вартості, треба розглянути дві нові форми, яких набирає капітал у процесі обігу і які впливають на форму його обороту.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

ОСНОВНИЙ КАПІТАЛ І ОБОРОТНИЙ КАПІТАЛ

І. ВІДМІННОСТІ ФОРМИ

Ми бачили («Капітал», книга I, розд. VI), що частина постійного капіталу зберігає ту певну споживну форму, в якій він входить у процес виробництва, зберігає її у відношенні до тих продуктів, в утворенні яких він бере участь. Отже, протягом більш чи менш тривалих періодів, у постійно повторюваних процесах праці, ця частина постійного капіталу завжди виконує ті самі функції. До неї відносяться, наприклад, виробничі будівлі, машини і т. д., — коротше, все, що ми об'єднуємо під назвою *засобів праці*. Ця частина постійного капіталу передає свою вартість продуктові в тій мірі, в якій вона разом із своєю власною споживною вартістю втрачає свою власну мінову вартість. Ця передача вартості, або цей перехід вартості такого засобу виробництва на продукт, в утворенні якого він бере участь, визначається за середнім підрахунком; вона вимірюється середньою тривалістю функціонування засобу виробництва, яка охоплює час від моменту, коли він входить в процес виробництва, і до моменту, коли він буде цілком зношеним, стане непридатним, коли він повинен бути заміненим новим екземпляром того самого роду, повинен бути відтвореним.

Таким чином, своєрідність цієї частини постійного капіталу — власне засобів праці — полягає ось у чому.

Частина капіталу авансується в формі постійного капіталу, тобто у формі засобів виробництва, які функціонують як фактори процесу праці доти, поки вони зберігають ту самостійну споживну форму, в якій вони вступають у процес праці. Готовий продукт, а отже і фактори утворення продукту, оскільки вони перетворені в продукт, викидається з процесу виробництва, щоб із сфери виробництва перейти в сферу обігу як товар. Навпаки, засоби праці, раз вступивши в сферу виробництва, вже ніколи не покидають її. Їх міцно удержує в сфері виробництва їхня функція. Частина авансованої капітальної вартості

фіксується в цій формі, яка визначається функцією засобів праці в процесі виробництва. Внаслідок функціонування, а тому і зношування засобу праці одна частина його вартості переноситься на продукт, а друга лишається фіксованою в засобі праці і, отже, лишається в процесі виробництва. Фіксована таким чином вартість постійно зменшується, — до того часу, поки засіб праці не відслужить своїй служби; тому вартість його протягом більш чи менш тривалого періоду розподіляється на масу продуктів, які виходять з ряду постійно повторюваних процесів праці. Але поки засіб праці все ще діє як засіб праці, тобто, поки його ще не доводиться замінити новим екземпляром того самого роду, вартість постійного капіталу весь час лишається фіксованою в ньому, тоді як друга частина первісно фіксованої в ньому вартості переноситься на продукт і тому обертається як складова частина товарного запасу. Чим довговічніший засіб праці, чим повільніше зношується він, тим довше постійна капітальна вартість лишається фіксованою в цій споживній формі. Але хоч би який був ступінь довговічності засобу праці, той ступінь, в якому він передає свою вартість, завжди обернено пропорціональний загальній тривалості часу його функціонування. Якщо з двох машин однакової вартості одна зношується за п'ять років, а друга за десять, то на протязі однакового часу перша віддає вдвоє більше вартості, ніж друга.

Ця частина капітальної вартості, фіксована в засобі праці, проробляє обіг, як і всяка інша частина. Ми бачили, що взагалі вся капітальна вартість перебуває в постійному обігу і в цьому розумінні весь капітал є через те оборотним капіталом. Але обіг розглядуваної тут частини капіталу своєрідний. По-перше, вона не обертається в своїй споживній формі, обертається тільки її вартість, і до того ж лише поступово, частинами, в тій мірі, як вона переноситься з розглядуваної частини капіталу на продукт, що обертається як товар. Протягом усього часу функціонування цієї частини деяка частка її вартості лишається фіксованою в ній, зберігає свою самостійність щодо товарів, виробництву яких вона сприяє. Внаслідок такої особливості ця частина постійного капіталу набуває форми *основного капіталу* [*fixes Kapital*]. На протилежність йому всі інші речові складові частини капіталу, авансованого на процес виробництва, становлять *оборотний, або текучий капітал* [*zirkulirendes oder flüssiges Kapital*].

Частина засобів виробництва, а саме такі допоміжні матеріали, які споживаються самими засобами праці під час їх функціонування, як кам'яне вугілля споживається паровою машиною, або які лише сприяють процесові, наприклад, світильний

газ і т. д., — ця частина засобів виробництва речево не входить у продукт. Тільки її вартість становить частину вартості продукту. В своєму власному обігу продукт вносить в обіг також і вартість таких засобів виробництва. В цьому відношенні вони не відрізняються від основного капіталу. Але в усякому процесі праці, в який вони входять, вони споживаються цілком, і тому для кожного нового процесу праці їх доводиться цілком замінити новими екземплярами того самого роду. Під час свого функціонування вони не зберігають своєї самостійної споживної форми. Отже, під час їх функціонування жодна частина капітальної вартості не лишається фіксованою в своєму попередньому споживному вигляді, в натуральній формі таких засобів виробництва. Та обставина, що ця частина допоміжних матеріалів не входить речево в продукт, але входить у вартість продукту лише своєю вартістю, як частина вартості продукту, і що в зв'язку з цим функціонування таких матеріалів закріплене в сфері виробництва, — ця обставина привела такого економіста, як Рамсей, до того, що він (плутаючи в той же час основний і постійний капітал) відніс їх до категорії основного капіталу ⁴⁰.

Частина засобів виробництва, що речево входить у продукт, тобто сировина і т. д., завдяки цьому набирає почасти таких форм, в яких вона пізніше може увійти в індивідуальне споживання як предмети споживання. Власне засоби праці, речові носії основного капіталу, споживаються лише продуктивно і не можуть увійти в індивідуальне споживання, бо вони не входять у продукт або в ту споживну вартість, утворенню якої вони сприяють, а, навпаки, зберігають щодо неї свою самостійну форму аж поки остаточно не зносяться. Виняток становлять засоби транспорту. Корисний ефект, який вони дають під час свого продуктивного функціонування, отже, під час перебування в сфері виробництва, — тобто переміщення, — водночас входить і в індивідуальне споживання, наприклад, пасажира. В цьому випадку пасажир оплачує їх споживання так само, як він оплачує споживання інших предметів споживання. Ми бачили ⁴¹, що сировий матеріал і допоміжні матеріали, наприклад, в хімічній промисловості, зливаються одне з одним. Те саме буває з засобами праці, допоміжним і сировим матеріалом. Так, наприклад, в землеробстві речовини, внесені в ґрунт для його поліпшення, почасти входять в рослинний продукт як фактори його утворення. З другого боку, їх діяння розподіляється на довгий період, наприклад, на 4—5 років. Тому частина їх речево входить у продукт і тим самим одночасно переносить свою вартість на продукт, тоді як друга частина,

лишаючись у старій споживній формі, фіксує в ній і свою вартість. Вона, як і раніше, продовжує існувати як засоби виробництва і тому набирає форми основного капіталу. Як робоча худоба віл є основний капітал. Але якщо той самий віл іде на м'ясо, то він функціонує вже не як засіб праці і, значить, не як основний капітал.

Те, що надає характеру основного капіталу частині капітальної вартості, затраченої на засоби виробництва, полягає виключно в своєрідному способі обігу цієї частини капіталу. Цей особливий спосіб обігу впливає з того особливого способу, яким даний засіб праці передає свою вартість продуктові, або з тієї особливої ролі, яку він як фактор створення вартості відіграє під час процесу виробництва. Спосіб цей в свою чергу сам впливає з особливостей функціонування різних засобів праці в процесі праці.

Відомо, що та сама споживна вартість, вийшовши як продукт з одного процесу праці, входить у другий як засіб виробництва⁴². Тільки функціонування продукту в процесі виробництва як засобу праці перетворює його в основний капітал. Навпаки, коли сам продукт тільки виходить з процесу виробництва, він ще аж ніяк не є основним капіталом. Наприклад, машина як продукт, відповідно — як товар фабриканта-машинобудівника належить до його товарного капіталу. Основним капіталом вона стає лише в руках її покупця, капіталіста, який продуктивно її застосовує.

При інших рівних умовах ступінь закріпленості засобу праці в процесі виробництва зростає з довговічністю цього засобу праці. Саме від цієї довговічності залежить величина різниці між капітальною вартістю, закріпленою в засобі праці, і тією частиною цієї вартості, яка при повторних процесах праці переноситься на продукт. Чим повільніше відбувається ця передача вартості, — а вартість передається від засобу праці при кожному повторенні того самого процесу праці, — тим більший закріплений капітал, тим більша різниця між капіталом, застосовуваним у процесі виробництва, і капіталом, споживаним у ньому. Коли ця різниця зникає, це значить, що даний засіб праці віджив свій вік і разом із своєю споживною вартістю втратив свою вартість. Він перестав бути носієм вартості. Оскільки засіб праці, подібно до всякого іншого речового носія постійного капіталу, передає свою вартість продуктові лише в тій мірі, в якій він разом із своєю споживною вартістю втрачає і свою вартість, то ясно, що чим повільніше втрачається його споживна вартість, чим довше затримується він у процесі виробництва, тим довшим буде період, протягом якого постійна

капітальна вартість лишається фіксованою в цьому засобі праці.

Коли який-небудь засіб виробництва, який не є засобом праці у власному значенні цього поняття, — наприклад, допоміжний матеріал, сировина, напівфабрикат і т. д., — коли цей засіб виробництва щодо передачі вартості, а тому і щодо способу обігу своєї вартості займає таке саме становище, як і засоби праці, то він також є речовим носієм, формою існування основного капіталу. Саме так стоїть справа у випадку з уже згаданими поліпшеннями ґрунту, коли в ґрунт вносяться хімічні речовини, діяння яких поширюється на багато періодів виробництва або на багато років. Тут одна частина їхньої вартості, як і раніше, існує поряд з продуктом у своїй самостійній формі, або у формі основного капіталу, тоді як друга частина вартості уже перенесена на продукт і тому разом з ним проробляє обіг. В цьому разі в продукт входить не тільки частина вартості основного капіталу, але й та споживна вартість, та субстанція, в якій існує ця частина вартості.

Лишаючи осторонь основну помилку — плутання категорій основного і оборотного капіталу з категоріями постійного і змінного капіталу, — плутанина у визначенні понять, яка є в економістів до цього часу, ґрунтується передусім ось на чому.

Певні властивості, що їх мають засоби праці за своєю натуральною формою, вони перетворюють у властивості безпосередньо основного капіталу, наприклад, фізичну нерухомість, скажемо, будинку. Але ж легко показати, що інші засоби праці, що як такі теж є основним капіталом, мають протилежні властивості, наприклад, фізичну рухомість, як, скажемо, корабель.

Або ж економічну визначеність форми, що впливає з обігу вартості, вони плутають з властивістю, притаманною самій речі: начебто речі, які самі по собі взагалі не є капіталом, а стають ним лише при певних суспільних відносинах, начебто ці речі уже *самі по собі*, з своєї природи могли б бути капіталом в тій чи іншій певній формі, основним або оборотним. Ми бачили («Капітал», книга I, розд. V), що засоби виробництва в усякому процесі праці, хоч би при яких суспільних умовах він відбувався, завжди поділяються на засоби праці і предмет праці. Але тільки при капіталістичному способі виробництва і засоби праці і предмет праці стають капіталом, до того ж «продуктивним капіталом» в тому значенні, в якому він визначений у попередньому відділі. Разом з тим відмінність між засобами праці і предметом праці, що впливає з природи процесу праці, проявляється в новій формі — у формі відмінності між основним капіталом і оборотним капіталом. Лише з цього часу річ,

що функціонує як засіб праці, стає основним капіталом. Якщо вона за своїми речовими властивостями здатна служити і в інших функціях, крім функцій засобів праці, то вона є або не є основним капіталом залежно від відмінностей своїх функцій. Худоба як робоча худоба є основний капітал; худоба, яку відгодовують на забій, є сировий матеріал, який кінець кінцем як продукт вступає в обіг, — отже, це не основний, а оборотний капітал.

Простий стан відносно тривалої закріпленості будь-якого засобу виробництва в повторних процесах праці, які взаємно зв'язані між собою, безперервні, а тому становлять один період виробництва, — тобто весь час виробництва, необхідний для того, щоб виготовити продукт, — цей стан, подібно до основного капіталу, вимагає від капіталіста авансування капіталу на більш чи менш тривалий строк, але ще не перетворює відповідну частину його капіталу в основний капітал. Наприклад, насіння — це зовсім не основний капітал, а лише сировий матеріал, який приблизно протягом цілого року закріплений у процесі виробництва. Всякий капітал, поки він функціонує як продуктивний капітал, закріплений у процесі виробництва, отже, в процесі виробництва закріплені також всі елементи продуктивного капіталу, хоч би які були їх натуральна форма, їх функція і спосіб обігу їх вартості. Чи триває цей стан закріпленості порівняно довший або менший час залежно від виду процесу виробництва або бажаного корисного ефекту, — не це створює відмінність між основним і оборотним капіталом ²⁰⁾.

Частина засобів праці, включаючи й загальні умови праці, або прикріплюється до певного місця, коли ця частина як засоби праці вступає в процес виробництва, або коли вона підготовлена для виконання продуктивної функції, як, наприклад, машини. Або ж ця частина засобів праці з самого початку виробляється в такій нерухомій формі, зв'язаній з певним місцем, як, наприклад, поліпшення ґрунту, фабричні будівлі, доменні печі, канали, залізниці і т. д. В цьому випадку постійна прикріпленість засобів праці до процесу виробництва, в якому вони повинні функціонувати, водночас зумовлена фізичним способом їх існування. З другого боку, який-небудь засіб праці фізично може завжди переміщуватись, пересуватись і, незважаючи на це, завжди перебувати в процесі виробництва, як, напри-

²⁰⁾ З огляду на те, що визначити основний і оборотний капітал важко, пан Лоренц Штейн вважає, що відмінність цю вводять лише для того, щоб зробити виклад більш зрозумілим.

лад, локомотив, корабель, робоча худоба і т. д. Нерухомість не надає їм, у першому випадку, характеру основного капіталу, а рухомість, в другому випадку, не позбавляє їх цього характеру. Проте та обставина, що засоби праці прикріплені до даного місця, пустили свої корені в землю, визначає особливу роль цієї частини основного капіталу в економічному житті націй. Їх не можна відправити за кордон, вони не можуть обернутись на світовому ринку як товари. Титули власності на цей основний капітал можуть мінятися, його можна купувати і продавати, і остільки він може лише ідеально вступати в обіг. Ці титули власності можуть обернутись навіть на закордонних ринках, наприклад, у формі акцій. Але від зміни осіб, що є власниками цього роду основного капіталу, не змінюється відношення нерухомої, матеріально закріпленої частини багатства певної країни до рухомої частини того самого багатства ²¹⁾.

Із своєрідності обігу основного капіталу випливає своєрідність його обороту. Та частина вартості, яку основний капітал в його натуральній формі втрачає внаслідок зношування, обертається як частина вартості продукту. Через обіг продукт з товару перетворюється в гроші; отже, в гроші перетворюється і та частина вартості засобу праці, яку продукт вносить в обіг, і до того ж ця частина вартості у вигляді грошей краплями випадає з процесу обігу, випадає в тій мірі, в якій даний засіб праці перестає бути носієм вартості в процесі виробництва. Отже, вартість цього засобу праці дістає тепер двояке існування. Частина її лишається зв'язаною із споживною або натуральною формою цього засобу праці, яка належить процесові виробництва, друга ж частина відокремлюється від неї у вигляді грошей. В ході функціонування засобу праці та частина його вартості, що існує в його натуральній формі, постійно зменшується, тоді як частина вартості, що перетворилася в грошову форму, постійно збільшується до того часу, поки він, нарешті, не відживе свій вік і вся його вартість, відокремившись від трупа даного засобу праці, не перетвориться в гроші. Тут проявляється своєрідність в обороті цього елемента продуктивного капіталу. Перетворення його вартості в гроші йде рука в руку з перетворенням в грошову лялечку того товару, що є носієм цієї вартості. Але його зворотне перетворення з грошової форми в споживну форму відокремлюється від зворотного перетворення товару в інші елементи його виробництва і визначається вже періодом відтворення самого засобу праці, тобто тим часом,

²¹⁾ Тут закінчується текст з рукопису IV.— Далі йде текст з рукопису II.

протягом якого цей засіб праці віджив свій вік і підлягає заміні іншим екземпляром того самого роду. Якщо тривалість функціонування якої-небудь машини вартістю, скажемо, в 10 000 ф. ст. дорівнює, наприклад, 10 рокам, то час обороту вартості, первісно авансованої на цю машину, дорівнюватиме 10 рокам. До закінчення цього часу її не доводиться замінювати новою; вона продовжує діяти в своїй натуральній формі. Тимчасом її вартість частинами надходить в обіг як частина вартості товарів, безперервному виробництву яких служить ця машина, і таким чином її вартість поступово перетворюється в гроші — до того часу, поки, нарешті, наприкінці 10 років вона цілком не перетвориться в гроші, а з грошей знов у машину, тобто поки вона не завершить свого обороту. До настання цього моменту відтворення вартість машини поступово нагромаджується у формі резервного грошового фонду.

Решта елементів продуктивного капіталу складається почасти з елементів постійного капіталу, вміщених у сировині і допоміжних матеріалах, почасти із змінного капіталу, затраченого на робочу силу.

Аналіз процесу праці і процесу збільшення вартості («Капітал», книга I, розділ V) показав, що різні складові частини продуктивного капіталу відіграють цілком різну роль в утворенні продукту і в утворенні вартості. Вартість тієї частини постійного капіталу, яка складається із допоміжних матеріалів і сировини, — цілком так само, як вартість тієї його частини, яка складається із засобів праці, — знову з'являється у вартості продукту як просто перенесена вартість, тоді як робоча сила через процес праці присиднує до продукту еквівалент своєї вартості, або дійсно відтворює свою вартість. Далі, одна частина допоміжних матеріалів — вугілля як паливо, світільний газ і т. д. — споживається в процесі праці, речеву не входячи в продукт, тоді як друга частина їх речеву входить в продукт і утворює матеріал його субстанції. Але всі ці відмінності не мають значення для обігу, а тому й для способу обороту. Оскільки допоміжні матеріали і сировина цілком споживаються під час утворення певного продукту, остільки вони цілком переносять на продукт всю свою вартість. Тому вона цілком вноситься продуктом в обіг, перетворюється в гроші, а з грошей знову в елементи виробництва товару. Оборот цієї частини вартості не переривається, як оборот основного капіталу, вона безперервно проходить весь кругооборот її форм, так що ці елементи продуктивного капіталу постійно відновлюються *in natura* *.

* — в натуральній формі. Ред.

Щодо змінної складової частини продуктивного капіталу, яка затрачується на робочу силу, то робоча сила купується на певний строк. Коли капіталіст купив її і включив у процес виробництва, вона утворить складову частину його капіталу, а саме — змінну складову частину його капіталу. Щодня вона діє на протязі певного проміжку часу, протягом якого вона приєднує до продукту не тільки всю свою вартість за день, але також і певну надлишкову, додаткову вартість, яку тут ми поки що залишимо осторонь. Після того як робоча сила була вже куплена і діяла, наприклад, протягом тижня, купівля її повинна постійно відновлюватись через певні строки. Той еквівалент її вартості, який робоча сила постійно приєднує до продукту під час свого функціонування і який внаслідок обігу продукту перетворюється в гроші, повинен постійно проробляти зворотне перетворення з грошей у робочу силу, або повинен постійно проробляти повний кругооборот своїх форм, тобто повинен постійно обертатись, щоб не перервався кругооборот безперервного виробництва.

Отже, частина вартості продуктивного капіталу, авансована на робочу силу, цілком переноситься на продукт (додаткову вартість ми тут весь час залишаємо осторонь), проробляє разом з ним обидві метаморфози, що належать до сфери обігу, і внаслідок такого постійного відновлення постійно лишається включеною в процес виробництва. Тому, хоч би як робоча сила відрізнялася в іншому, щодо її ролі в утворенні вартості, від тих складових частин постійного капіталу, які *не становлять основного* капіталу, такий спосіб обороту вартості робочої сили виявляється спільним з цими складовими частинами і протилежним основному капіталові. Внаслідок такої спільності в характері їх обороту ці складові частини продуктивного капіталу, а саме ті частини його вартості, які затрачуються на робочу силу і на засоби виробництва, що не становлять основного капіталу, протистоять основному капіталові як *оборотний*, або *текучий* капітал.

Як ми бачили раніше ⁴³, гроші, сплачувані капіталістом робітникові за споживання робочої сили, в дійсності є лише загальна форма еквівалента необхідних життєвих засобів робітника. Остільки і змінний капітал речево складається з життєвих засобів. Але тут, при розгляді обороту, мова йде про форму. Капіталіст купує не життєві засоби робітника, а саму його робочу силу. Змінну частину його капіталу становлять не життєві засоби робітника, а його робоча сила, що проявляє себе в дії. В процесі праці капіталіст продуктивно споживає саму робочу силу, а не життєві засоби робітника. Робітник сам перетворює

в життєві засоби ті гроші, які він одержав за свою робочу силу, щоб потім перетворити їх знову в робочу силу, щоб підтримати своє існування; цілком так само, як, наприклад, капіталіст перетворює в життєві засоби для себе самого деяку частину додаткової вартості, що є в товарі, який він продав за гроші, — і, незважаючи на це, ніяк не можна сказати, що покупець його товару сплачує йому життєвими засобами. І навіть в тому випадку, коли частина заробітної плати видається робітникові життєвими засобами, тобто *in natura*, то тепер це вже друга операція. Робітник продає свою робочу силу за певну ціну, і при цьому сторони домовляються, що частину ціни він одержить життєвими засобами. Цим змінюється лише форма сплати, але не змінюється той факт, що в дійсності він продав свою робочу силу. Це — друга угода, що відбувається вже не між робітником і капіталістом, а між робітником як покупцем товару і капіталістом як продавцем товару; навпаки, в першій угоді робітник — це продавець товару (своїй робочій силі), а капіталіст — покупець цього товару. Справа стоїть цілком так само, як коли б капіталіст, продавши свій товар, наприклад, машину на залізничний завод, захотів одержати за неї інший товар, залізо. Отже, оборотним капіталом, на протилежність основному капіталові, стають не самі життєві засоби робітника і не його робоча сила, а та частина вартості продуктивного капіталу, яка затрачується на робочу силу і яка завдяки формі свого обороту набуває цього характеру, спільного для неї ще з деякими складовими частинами постійного капіталу і протилежного деяким іншим складовим частинам того самого капіталу.

Вартість оборотного капіталу — у вигляді робочої сили і засобів виробництва — авансується лише на той час, протягом якого виготовляється продукт, причому авансується відповідно до масштабу виробництва, який визначається розміром основного капіталу. Ця вартість цілком входить в продукт, а тому через продаж продукту знов цілком повертається з обігу і може бути авансована знов. Засоби виробництва і робоча сила, у формі яких існує оборотна складова частина капіталу, вилучаються з обігу в тому розмірі, який необхідний для виробництва і для продажу готового продукту, але вони повинні постійно замінятись і відновлюватись через відновлення купівлі, через зворотне перетворення з грошової форми в елементи виробництва. В кожній окремий прийом вони вилучаються з ринку меншими масами, ніж елементи основного капіталу, але тим частіше їх доводиться вилучати знов і знов, а тому авансування затраченого на них капіталу відновлюється через порівняно короткі проміжки часу. Це постійне відновлення

відбувається шляхом постійного збуту продукту, який вносить в обіг всю їх вартість. Нарешті, вони безперервно проробляють весь кругооборот метаморфоз не тільки щодо своєї вартості, а й щодо своєї натуральної форми; з товару вони постійно перетворюються знову в елементи виробництва цього ж товару.

Разом із своєю власною вартістю робоча сила постійно приєднує до продукту додаткову вартість, втілення неоплаченої праці. Отже, готовий продукт постійно вносить в обіг додаткову вартість, яка разом з продуктом перетворюється в гроші, подібно до інших елементів вартості продукту. Проте додаткову вартість ми поки що лишаємо осторонь, бо тепер у нас йде мова насамперед про оборот капітальної вартості, а не додаткової вартості, що проробляє свій оборот одночасно з першою.

З попереднього випливає ось що:

1) Визначеність форм основного і оборотного капіталу впливає лише з відмінностей обороту капітальної вартості, яка функціонує в процесі виробництва, або *продуктивного капіталу*. Ця відмінність обороту в свою чергу впливає з відмінностей того способу, яким різні складові частини продуктивного капіталу переносять свою вартість на продукт, а не з відмінностей їх участі у виробництві вартості продукту або не з особливостей їх ролі в процесі збільшення вартості. Нарешті, відмінності в передачі вартості продуктові, а через те і відмінність способів, якими ця вартість вноситься продуктом в обіг і через метаморфози продукту відновлюється в своїй первісній натуральній формі, — ці відмінності впливають з відмінностей тих речових форм, в яких існує продуктивний капітал, одна частина якого при утворенні окремого продукту споживається цілком, а друга споживається лише поступово. Отже, лише продуктивний капітал може поділятися на основний і оборотний. Цієї протилежності не існує, навпаки, для двох інших способів існування промислового капіталу, отже, — ні для товарного капіталу, ні для грошового капіталу; її не існує і як протилежності цих двох форм у відношенні до продуктивного капіталу. Вона існує лише для *продуктивного капіталу і в його межах*. Нехай грошовий капітал і товарний капітал функціонують як капітал, але хоч би як швидко обертались вони, оборотним капіталом, на протилежність основному, вони можуть стати лише тоді, коли вони перетворюються в оборотні складові частини продуктивного капіталу. Але оскільки ці дві форми капіталу існують у сфері обігу, то, як ми побачимо, політична економія з часів А. Сміта не встояла проти спокуси звалити їх в одну купу з оборотною частиною продуктивного капіталу, з'єднати їх в категорію

«оборотний капітал». В дійсності ж грошовий капітал і товарний капітал є капітал обігу на протилежність продуктивному капіталові, а не оборотний капітал на протилежність основному.

2) Оборот основної складової частини капіталу, а отже і необхідний на те час обороту, охоплює кілька оборотів оборотних складових частин капіталу. Протягом того часу, коли основний капітал зробить лише один оборот, оборотний капітал встигає зробити кілька оборотів. Одна із складових частин вартості продуктивного капіталу дістає визначеність форми основного капіталу лише остільки, оскільки даний засіб виробництва, в якому вона міститься, не зношується повністю за той проміжок часу, протягом якого продукт буде виготовлений і викинутий з процесу виробництва як товар. Одна частина вартості засобу виробництва повинна лишитися, як і раніше, зв'язаною із старою споживною формою, яка зберігається, тоді як другу частину виносить в обіг готовий продукт, причому обіг продукту водночас є, навпаки, обіг всієї вартості оборотної частини капіталу.

3) Затрачувана на основний капітал частина вартості продуктивного капіталу авансується повністю, разом, на весь строк функціонування тієї частини засобів виробництва, яка становить основний капітал. Отже, капіталіст за один раз кидає цю вартість в обіг, але вона вилучається ним з обігу лише частками, поступово, через реалізацію тих часток вартості, які основний капітал частинами приєднує до товарів. З другого боку, самі засоби виробництва, в яких фіксується одна із складових частин продуктивного капіталу, вилучаються з обігу разом і на весь строк свого функціонування входять в процес виробництва. Але вони протягом цього строку не потребують заміни новими екземплярами того самого роду, не потребують відтворення. Протягом більш-менш тривалого часу вони продовжують брати участь в утворенні товарів, що їх кидають в обіг, не потребуючи вилучення з обігу елементів свого власного відновлення. Отже, протягом цього часу вони з свого боку не потребують також і відновлення авансування з боку капіталіста. Нарешті, капітальна вартість, вкладена в основний капітал, за час функціонування тих засобів виробництва, у вигляді яких вона існує, проходить кругооборот своїх форм не речево, а лише своєю вартістю, та й то лише частинами і поступово. Тобто деяка частина вартості основного капіталу постійно обертається як частина вартості товару і перетворюється в гроші, але з грошей не перетворюється назад у свою первісну натуральну форму. Це зворотне перетворення грошей в натуральну форму певного засобу виробництва відбувається лише наприкінці періоду його функ-

ціонування, коли цей засіб виробництва виявляється використаним повністю.

4) Щоб процес виробництва йшов безперервно, елементи оборотного капіталу повинні бути так само постійно закріплені в цьому процесі, як і елементи основного капіталу. Але закріплені таким чином елементи першого постійно відновлюються *in natura* (засоби виробництва замінюються новими екземплярами того самого роду, робоча сила — за допомогою постійно відновлюваної її купівлі); навпаки, щодо елементів основного капіталу, то за весь час свого існування вони не відновлюються і не доводиться відновлювати акту їх купівлі. В процесі виробництва завжди є сирові і допоміжні матеріали, але, в міру того як старі цілком споживаються при утворенні готового продукту, вони завжди замінюються новими екземплярами того самого роду. Так само в процесі виробництва постійно є і робоча сила, але є тільки внаслідок постійного відновлення акту її купівлі, що часто супроводиться також і зміною осіб. Навпаки, під час повторюваних оборотів оборотного капіталу, в тих самих повторюваних процесах виробництва продовжують функціонувати ті самі будівлі, машини і т. д.

II. СКЛАДОВІ ЧАСТИНИ, ЗАМІЩЕННЯ, РЕМОНТ, НАГРОМАДЖЕННЯ ОСНОВНОГО КАПІТАЛУ

Довговічність окремих елементів основного капіталу на тому самому підприємстві різна, а тому різний і час їх обороту. На залізниці, наприклад, тривалість функціонування, а тому і час відтворення рейок, шпал, земляних споруд, станційних будинків, мостів, тунелів, локомотивів і вагонів різні, отже, різний і час обороту частин капіталу, авансованого на них. Протягом довгого ряду років будівлі, платформи, водонапірні башти, віадуки, тунелі, земляні виїмки і насипи, — коротше, все те, що в англійському залізничному господарстві називається «works of art» *, не потребують відновлення. Предмети, що найбільше зношуються, — це рейковий шлях і «рухомий склад» («rolling stock»).

Спочатку при будіванні сучасних залізниць панувала думка, яку поділяли видатні інженери-практики, нібито своєю міцністю залізниця вічна і зношування рейок таке незначне, що, коли мова йде про фінансову і практичну сторону справи, ним можна нехтувати; тривалість існування хороших рейок визначалась в 100—150 років. Але незабаром виявилось,

* — «штучними спорудами». Ред.

що тривалість життя рейки, яка, звичайно, залежить від швидкості руху локомотивів, ваги і числа поїздів, товщини самих рейок і багатьох інших побічних обставин, в середньому не перевищує 20 років. На окремих станціях, в центрах великого руху, рейки зношуються навіть за один рік. На 1867 р. почали вводити сталеві рейки, які коштували приблизно вдвоє дорожче, ніж чавунні, але зате й довговічніші більш як удвоє. Тривалість життя дерев'яних шпал становила 12—15 років. Щодо рухомого складу, то пасажирські вагони зношуються значно повільніше, ніж товарні. Тривалість життя локомотивів у 1867 р. обчислювалася в 10—12 років.

Зношування спричиняється, по-перше, самим користуванням. Загалом, рейки зношуються із швидкістю, пропорційною числу поїздів («R. C.», № 17645)²²⁾. При збільшенні швидкості поїздів зношування зростало в більшій пропорції, ніж квадрат швидкості, тобто при подвоєній швидкості поїздів зношування зростало більш як у чотири рази («R. C.», № 17046).

Далі, причиною зношування є вплив сил природи. Так, шпалі псуються не тільки від дійсного зношування, але й від гниття.

«Розміри витрат на утримання залізниці залежать не стільки від зношування, яке спричиняється рухом поїздів, скільки від якості дерева, заліза, цегли і вапна, що зазнають діяння атмосфери. Один місяць сильних дощів заподіє залізниці більше шкоди, ніж цілий рік її експлуатації». (R. P. Williams. «On the Maintenance of Permanent Way». Доповідь в «Institution of Civil Engineers» восени 1867 року⁴⁴⁾.)

Нарешті, тут, як і всюди у великій промисловості, моральне зношування теж відіграє свою роль: звичайно через 10 років можна купити за 30 000 ф. ст. таку кількість вагонів і локомотивів, яка раніше коштувала 40 000 ф. ст. Таким чином знецінення цього устаткування доводиться обчислювати в розмірі 25% від ринкової ціни, коли б навіть не сталось ніякого знецінення його споживної вартості (Lardner. «Railway Economy», [р. 120]).

«Грубчасті мости в їх теперішній формі не відновлюються».

(Тому що тепер є кращі форми таких мостів.)

«Звичайний ремонт їх, вилучення й заміна окремих частин недоцільні». (W. B. Adams. «Roads and Rails». London, 1862, [р. 136]).

²²⁾ Цитати, позначені «R. C.», взяті з «Royal Commission on Railways. Minutes of Evidence taken before the Commissioners, presented to both Houses of Parliament». London, 1867.— Запитання і відповіді перенумеровані, і номери їх тут зазначені.

Завдяки прогресові промисловості засоби праці звичайно зазнають постійних переворотів. Тому вони заміщуються не в своїй первісній формі, а у формі, що зазнала перевороту. З одного боку, та обставина, що маса основного капіталу вкладається в підприємства в певній натуральній формі і повинна проіснувати в ній певний середній строк життя, ця обставина є причиною того, що нові машини і т. д. вводяться лише поступово, а тому стоїть на перешкоді до швидкого і повсюдного запровадження удосконалених засобів праці. З другого боку, конкурентна боротьба, особливо під час вирішальних переворотів у техніці, примушує замінити старі засоби праці ще до їх природної смерті новими засобами праці. Катастрофи, кризи — ось що головним чином змушує до такого передчасного оновлення устаткування підприємств у широкому суспільному масштабі.

Зношування (лишаючи осторонь моральне зношування) є та частина вартості, яку основний капітал внаслідок його використання поступово передає продуктові, — передає в тій середній мірі, в якій він втрачає свою споживну вартість.

Це зношування почасти таке, що основний капітал має певну середню тривалість життя; він цілком авансується на цей строк; по закінченні його він повинен бути цілком заміненим. Для живих засобів праці, наприклад для коней, час відтворення диктується самою природою. Середня тривалість їх життя, як засобів праці, визначена законами природи. Як тільки минає цей строк, використані до кінця екземпляри доводиться замінити новими. Коня не можна замінювати частинами, його можна замінити тільки іншим конем.

Інші елементи основного капіталу допускають періодичне або часткове відновлення. Тут треба провести розмежування між частковим або періодичним заміщенням і поступовим розширенням підприємства.

Основний капітал складається почасти з однорідних складових елементів, тривалість існування яких, проте, неоднакова і які відновлюються частинами через різні проміжки часу. Так, рейки на станціях доводиться міняти частіше, ніж на всій решті колії. Те саме з шпалами, які на бельгійських залізницях в 40-х роках, згідно з Ларднером, доводилось відновлювати щороку в розмірі 8% і які, отже, цілком відновлювались протягом $12\frac{1}{2}$ року. Таким чином, становище тут таке: певна сума авансується на певний вид основного капіталу, наприклад, на 10 років. Ця затрата робиться разом. Але певна частина цього основного капіталу, вартість якої увійшла в вартість продукту

і разом з ним перетворилася в гроші, щороку заміщується *in natura*, тоді як друга частина продовжує існувати в своїй первісній натуральній формі. От саме ця затрата разом і відтворення в натуральній формі лише частинами і відрізняють цей капітал як основний від оборотного капіталу.

Інші елементи основного капіталу складаються з неоднорідних частин, які зношуються в неоднакові строки і тому мають заміщуватись не в один і той самий час. Саме так стоїть справа з машинами. Те, що ми сказали зараз про різну тривалість життя різних складових частин основного капіталу, це в однаковій мірі стосується і тривалості існування різних складових частин тієї самої машини, що фігурує як елемент цього основного капіталу.

Щодо поступового розширення підприємства в ході часткового оновлення, то ми відзначимо таке. Хоч, як ми бачили, основний капітал *in natura* продовжує діяти в процесі виробництва, частина його вартості, визначувана середньою величиною зношування, обертається разом з продуктом, перетворюється в гроші, становить елемент резервного грошового фонду, який служить для заміщення капіталу, коли настає строк його відтворення *in natura*. Ця частина вартості основного капіталу, перетворена, таким чином, в гроші, може послужити для того, щоб розширити підприємство або зробити в машинах удосконалення, які підвищать їхню ефективність. Таким чином через певні проміжки часу відбувається відтворення, і до того ж — коли розглядати його з суспільної точки зору, — відтворення в розширеному масштабі: розширеному екстенсивно, коли розширяється тільки поле виробництва; розширеному інтенсивно, коли застосовуються більш ефективні засоби виробництва. Таке відтворення в розширеному масштабі впливає не з нагромадження — не з перетворення додаткової вартості в капітал, а із зворотного перетворення вартості, яка, відгалузившись, відокремившись у грошовій формі від тіла основного капіталу, перетворилася в новий — в додатковий або більш ефективний основний капітал того самого роду. Звичайно, почасти від специфічної природи даного підприємства залежить, чи здатне воно і в якій мірі воно здатне до такого поступового розширення; отже, від цієї специфічної природи залежить також, в яких розмірах має бути зібраний резервний фонд, щоб його можна було знову вкласти в те саме підприємство, і в які строки може відбуватись це вкладення. З другого боку, щодо можливості удосконалення деталей існуючих машин, то вона залежить, звичайно, від характеру вдосконалень і від конструкції самої машини. Але в якій великій мірі, наприклад, у залізничних

спорудах, доводиться з самого початку передбачати цей момент, показує Адамс:

«Уся конструкція повинна відповідати принципіві, який пацує в бджолиному вулику: здатності до необмеженого розширення. Усі надто солідні і особливо симетричні споруди є зло, в разі розширення їх доводиться зносити» (там же, стор. 123).

Здебільшого це залежить від наявного в розпорядженні простору. У деяких будівлях можлива надбудова поверхів, у інших необхідне розширення в сторони, отже, потрібна більше землі. При капіталістичному виробництві, з одного боку, багато засобів марнується, з другого боку, при поступовому розширенні підприємства спостерігається багато випадків недоцільного розширення в сторони (почасти на шкоду робочій силі); причина полягає в тому, що тут ніщо не робиться за суспільним планом, а все залежить від нескінченно різних обставин, засобів і т. д., на які зважає окремий капіталіст. Все це приводить до величезного марнування продуктивних сил.

Це зворотне вкладення капіталу частинами з грошового резервного фонду (тобто з фонду, утвореного частиною основного капіталу, що проробила зворотне перетворення в гроші) найлегше здійснюється в землеробстві. Тут просторово відмежоване поле виробництва в найбільшій мірі здатне до поступового вбирання капіталу. Цілком так само стоїть справа в тих випадках, коли відбувається природне відтворення, як, наприклад, у тваринництві.

Основний капітал вимагає особливих витрат на зберігання. Зберігання забезпечується почасти самим процесом праці; основний капітал псується, якщо він не функціонує в процесі праці (див. «Капітал», книга I, розділ VI, стор. 196 і розділ XIII, стор. 423 ⁴⁵: зношування машин, що постає від невживання їх). Тому англійський закон вважає прямим заподіянням шкоди («waste») той випадок, коли орендовані ділянки землі не обробляються звичайним у країні способом (барістер У. А. Холдсворт. «The Law of Landlord and Tenant». London, 1857, p. 96).

Це зберігання, що виникає з ужитку в процесі праці, є безплатний дар природи живої праці. Така зберігаюча сила праці має двоякий характер. З одного боку, праця зберігає вартість матеріалів праці, переносячи її на продукт; з другого боку, оскільки вона не переносить на продукт вартості засобів праці, вона все ж зберігає і їх вартість, зберігаючи їх споживну вартість, примушуючи їх функціонувати в процесі виробництва.

Проте підтримання основного капіталу в справності вимагає також і прямих затрат праці. Машини треба час від часу чистити. Тут мова йде про додаткову працю, без якої вони стануть

непридатними до вжитку; про просте запобігання тим шкідливим стихійним впливам, які невіддільні від процесу виробництва, отже, мова йде про зберігання машин в стані працездатності в буквальному значенні цих слів. Як само собою зрозуміло, нормальна тривалість життя основного капіталу визначається з урахуванням того, що будуть виконані ті умови, при яких він може нормально функціонувати протягом цього часу — цілком так само, як, приймаючи, що людина живе в середньому 30 років, передбачають, що вона і мисться. Отже, мова йде тут не про заміщення праці, яка закладена в машині, а про постійну додаткову працю, яка стає необхідною внаслідок вживання машини. Мова йде тут не про ту роботу, яку виконує машина, а про ту працю, що прикладається до машини і у відношенні до якої вона не агент виробництва, а сировий матеріал. Капітал, затрачений на цю працю, — хоч цей капітал не входить у той процес праці, якому власне зобов'язаний продукт своїм походженням, — належить до оборотного капіталу. В процесі виробництва доводиться постійно затрачувати капітал на таку працю, а тому і його вартість повинна постійно заміщуватись вартістю продукту. Затрачений на цю працю капітал належить до тієї частини оборотного капіталу, яка повинна покрити загальні непродуктивні витрати капіталіста і підлягає розподілові на новостворену вартість відповідно до річного середнього розрахунку. Ми бачили ⁴⁶, що у власне промисловості цю роботу, зв'язану з чисткою, робітники виконують безплатно під час перерв, але дуже часто, — саме через те, що вона виконується безплатно, — також і під час самого процесу виробництва, стаючи джерелом більшості нещасних випадків. Ця праця не оплачується в ціні продукту. В цьому розумінні споживач одержує її безплатно. З другого боку, капіталіст заощаджує таким способом на витратах по зберіганню своїх машин. Робітник розплачується своїм власним горбом, і в цьому полягає одна з тих тасмниць самозберігання капіталу, які по суті обґрунтовують юридичну претензію робітника на машини і перетворюють його у співвласника машин навіть з точки зору буржуазного права. Проте в різних галузях виробництва, де машини доводиться для чистки виключати з процесу виробництва і тому чистка не може провадитись між іншим, — так стоїть справа, наприклад, з локомотивами, — ця праця зберігання належить до поточних витрат, тобто становить елемент оборотного капіталу. Після, щонайбільше, триденної роботи, локомотив треба відправити в депо і там почистити; щоб не попусувати котел під час промивання, його треба спершу охолодити. («R. C.», № 17823).

Власне ремонт або ремонтні роботи потребують таких затрат капіталу і праці, які не містяться в первісно авансованому капіталі і, таким чином, не можуть бути — в усякому разі не завжди можуть бути — заміщені і покриті з такого джерела, як поступове заміщення вартості основного капіталу. Якщо, наприклад, вартість основного капіталу = 10 000 ф. ст., а загальна тривалість його життя = 10 рокам, то ці 10 000 ф. ст., цілком перетворившись через 10 років у гроші, заміщують лише вартість первісно вкладеного капіталу, але не заміщують капіталу або праці, знов доданої за цей час на ремонт. Це — додаткова складова частина вартості; вона авансується також не разом, а залежно від потреб, і різні строки її авансування по суті справи випадкові. Всякий основний капітал потребує подібних пізніших, часткових, додаткових затрат капіталу на засоби праці і робочу силу.

Пошкодження, що їх зазнають окремі частини машин і т. д., по своїй природі випадкові, а тому так само випадковий і спричинюваний ними ремонт. Проте з маси цих ремонтних робіт виділяються два види, які мають більш-менш постійний характер і припадають на різні періоди життя основного капіталу: хвороби дитинства і незрівнянно більш численні хвороби віку, що вийшов за межі середньої тривалості життя. Наприклад, хоч би якої досконалої конструкції машина вступила в процес виробництва, при її застосуванні на практиці виявляються недоліки, які доводиться виправляти додатковою працею. З другого боку, чим більше вийшла вона за межі свого середнього віку, отже, чим більше відчувається вплив нормального зношування, чим більше зношується і старіє матеріал, з якого вона зроблена, тим численнішими і значнішими стають ремонтні роботи, необхідні для того, щоб підтримати існування машини до закінчення періоду середньої тривалості її життя; цілком так само старій людині, щоб не померти передчасно, доводиться більше витратити на медичну допомогу, ніж людині, сповненій юнацьких сил. Отже, при всьому випадковому характері ремонтних робіт, вони розподіляються нерівномірно між різними періодами життя основного капіталу.

Як з цього, так і взагалі з випадкового характеру ремонтних робіт, що їх потребує машина, випливає ось що:

З одного боку, дійсна затрата робочої сили і засобів праці на ремонтні роботи випадкова, як випадкові і самі обставини, що викликають потребу в цьому ремонті; розміри необхідного ремонту нерівномірно розподіляються між різними періодами життя основного капіталу. З другого боку, при визначенні середньої тривалості життя основного капіталу припускається,

що він постійно підтримується в робочому стані — почасти за допомогою чистки (сюди належить і підтримання чистоти в приміщеннях), почасти за допомогою ремонту, який виконується щоразу, коли це потрібно. Перенесення вартості внаслідок зношування основного капіталу розраховується за середньою тривалістю його життя, але ця середня тривалість життя, в свою чергу, розрахована на те, що весь час авансуватиметься додатковий капітал, необхідний для утримання його в справності.

З другого боку, не менш ясно, що ця вартість, яка приєднується до основного капіталу внаслідок додаткової затрати капіталу і праці, не може входити в ціну товарів одночасно з цією затратою. Наприклад, якщо у фабриканта-прядильника на цьому тижні зламалося колесо або порвався пас, він не може протягом цього тижня продавати свою пряжу дорожче, ніж продавав минулого тижня. Загальні витрати на прядіння нітрохи не змінились внаслідок цієї події на окремій фабриці. Тут, як і взагалі при визначенні вартості, вирішальне значення має середня величина. Досвід показує середню кількість таких випадків і середній обсяг робіт по утриманню і ремонту, необхідних протягом середнього періоду життя основного капіталу, вкладеного в певну галузь виробництва. Ця середня витрата розподіляється на середній період життя основного капіталу і відповідними частинами додається до ціни продукту, отже, заміщується через його продаж.

Додатковий капітал, який заміщується таким способом, належить до оборотного капіталу, хоч відповідні затрати мають нерегулярний характер. Оскільки надзвичайно важливо негайно виправляти всяке пошкодження машин, то на кожній порівняно великій фабриці поряд із власне фабричними робітниками існує спеціальний персонал інженерів, столярів, механіків, слюсарів і т. д. Їх заробітна плата становить частину змінного капіталу, і вартість їх праці розподіляється на продукт. З другого боку, необхідні витрати на засоби виробництва визначаються за середнім розрахунком і відповідно до нього завжди становлять частину вартості продукту, хоч фактично вони авансуються в нерегулярні строки, а тому в нерегулярні строки входять у продукт, відповідно — в основний капітал. Цей капітал, затрачуваний на власне ремонт, в деяких відношеннях становить капітал особливого роду: його не можна залічити ні до оборотного, ні до основного капіталу, але все ж його скоріше можна залічити до першого, бо він належить до категорії точних затрат.

Спосіб обліку в бухгалтерських книгах, звичайно, нічого не змінює в дійсному співвідношенні тих речей, відносно яких

ведуться ці книги. Але важливо відзначити, що в багатьох галузях виробництва витратам по ремонту і дійсному зношуванню основного капіталу звичайно ведеться загальний підрахунок таким способом. Нехай авансований основний капітал становить 10 000 ф. ст., тривалість його життя — 15 років; щорічне зношування при цій умові дорівнює $666\frac{2}{3}$ ф. ст. Але замість цього зношування розраховують тільки на 10 років, тобто до ціни вироблюваних товарів щороку накидають на зношування основного капіталу 1 000 ф. ст. замість $666\frac{2}{3}$; тобто $333\frac{1}{3}$ ф. ст. ідуть в резерв на ремонтні роботи і т. д. (Числа 10 і 15 взято лише для прикладу.) Отже, в середньому на ремонт витрачається така сума, щоб основний капітал проіснував 15 років. Такий спосіб підрахунку, розуміється, не перешкоджає тому, що основний капітал і затрачуваний на ремонт додатковий капітал становлять різні категорії. На основі такого способу підрахунку, наприклад, припускалося, що мінімальна кошторисна норма витрат на зберігання і заміну пароплавів становить 15% на рік, отже, час відтворення = $6\frac{2}{3}$ року. В 60-х роках англійський уряд відшкодував компанії «Peninsular and Oriental C^o» її витрати цього роду розміром 16% на рік, що, отже, відповідає часові відтворення в $6\frac{1}{4}$ року. На залізницях середня тривалість життя локомотива становить 10 років, але, беручи до розрахунку витрати на ремонт, щорічне зношування визначається в $12\frac{1}{2}$ %, що зводить тривалість його життя до 8 років. Для пасажирських і товарних вагонів щорічне зношування обчислюється в 9%, тобто тривалість їх життя визначається в $11\frac{1}{9}$ року.

Законодавство, що стосується контрактів про оренду будинків та інших об'єктів, які для їх власників є основним капіталом і як такий здаються ними в оренду, скрізь визнає відмінність між нормальним зношуванням, яке зумовлюється часом, впливом сил природи і самим нормальним використанням, і випадковим ремонтом, який час від часу потрібен на протязі періоду нормальної тривалості існування будинку для підтримання його в цілості і для нормального користування ним. Як правило, ремонт першого роду випадає власнику, другого роду — орендареві. Ремонтні роботи поділяються, далі, на поточні і капітальні. Останні частково являють собою оновлення основного капіталу в його натуральній формі і теж випадають власнику, якщо тільки контракт прямо не вимагає протилежного. Так, наприклад, згідно з англійським правом:

«Орендар з року в рік зобов'язаний лише тримати будівлі в такому стані, щоб вони не пропускали ні вітру, ні дощу, оскільки це можливо без капітального ремонту; і взагалі він зобов'язаний робити лише такий ремонт, який можна назвати поточним. Але навіть і в цьому відношенні

доводиться брати до уваги час служби і загальний стан відповідних частин будинку в той момент, коли орендар прийняв їх, бо він не зобов'язаний ні замінити старий і зношений матеріал новим, ні відшкодувати неминуче знецінення, яке виникає як результат впливу часу і регулярного використання» (Holdsworth. «Law of Landlord and Tenant», p. 90—91).

Як від заміщення зношування, так і від робіт по зберіганню і ремонту зовсім відмінне *страхування* від можливих руйнувань, що їх спричиняють надзвичайні явища природи: пожежі, поводі і т. д. Витрати на страхування повинні покриватися за рахунок додаткової вартості і є відрахування з неї. Або, розглядаючи справу з точки зору всього суспільства, необхідно, щоб завжди мало місце додаткове виробництво, тобто виробництво в більш широкому масштабі, ніж потрібно для простого заміщення і відтворення існуючого багатства; воно, — якщо зовсім лишити осторонь приріст населення, — необхідне для того, щоб мати в розпорядженні засоби виробництва для усунення наслідків тих надзвичайних руйнувань, що їх спричиняють випадковості і сили природи.

На практиці лише незначна частина капіталу, необхідного для заміщення, йде в грошовий резервний фонд. Найважливіша частина цього капіталу йде на розширення розмірів самого виробництва, на розширення, яке почасти є справжнім розширенням, а почасти, — в галузях виробництва, в яких виробляється основний капітал, — необхідною умовою для нормального зростання обсягу виробництва. Так, наприклад, машинобудівний завод будується з розрахунком на те, що фабрики, які належать його покупцям, будуть щороку розширюватись і що частина цих фабрик постійно потребуватиме повного або часткового відтворення.

При визначенні як зношування, так і витрат на ремонт відповідно до суспільної середньої норми неминуче виявляються великі відмінності навіть для рівновеликих капіталів, вкладених, взагалі кажучи, при тих самих умовах в ту саму галузь виробництва. На практиці у одного капіталіста машина і т. д. існує довше від середнього періоду, у другого — не так довго. Витрати на ремонт у одного вищі від середньої величини, у другого нижчі і т. д. Але надбавка до ціни товарів, яка визначається з урахуванням як зношування, так і витрат на ремонт, та сама: вона визначається за середньою величиною. Таким чином, завдяки цій надбавці до ціни один одержує більше, ніж він насправді додатково затратив, другий — менше. Це — як і всі інші обставини, які, незважаючи на однакову експлуатацію робочої сили, роблять різним прибуток різних капіталістів у тій самій галузі виробництва, — приводить до того, що утруднюється розуміння справжньої природи додаткової вартості.

Межа між власне ремонтом і заміщенням, між витратами зберігання і витратами відновлення більш-менш умовна. Звідси постійні суперечки, наприклад, на залізничному транспорті про те, чи є певні затрати затратами на ремонт чи на заміщення, чи треба покрити їх з поточних витрат чи з основного капіталу акціонерного товариства. Віднесення витрат по ремонту на рахунок капіталу замість віднесення їх на рахунок доходу є певним засобом, за допомогою якого правління залізничних товариств штучно роздувають свої дивіденди. Проте і в цій галузі досвід уже дав істотні опорні пункти. Так, додаткові роботи в перший період життя залізниці є

«аж ніяк не ремонт, і їх треба розглядати як суттєву складову частину робіт по спорудженню залізниці і, отже, вони повинні бути віднесені на рахунок капіталу, бо вони виникають не внаслідок зношування і не внаслідок нормальної експлуатації дороги, а зобов'язані своїм виникненням первісній неминучій недосконалості робіт по спорудженню залізниці». (Ларднер, там же, стор. 40).

«Навпаки, єдино правильний метод полягає в тому, щоб відносити на рахунок річного доходу те знецінення, на яке треба було зважити, щоб заслужити цей дохід, причому однаково, чи була в дійсності витрачена відповідна сума чи ні» (капітан Фіцморіс. Із заяви в Комітеті по розслідуванню стану справ у товаристві «Caledonian Railway», передруковано в «Money Market Review», 25. I. 1868).

Розмежування заміщення і зберігання основного капіталу практично неможливе і безцільне в землеробстві, принаймні остільки, оскільки воно ще не застосовує парових машин.

«При повному, проте не надто великому комплекті реманенту» (найрізноманітніших землеробських і інших знарядь праці та господарських приладь) «щорічне зношування і витрати на зберігання реманенту звичайно визначаються середнім числом в 15%—25% первісного капіталу, залежно від різниці в обставинах, що склалися» (Kirchhof. «Handbuch der landwirtschaftlichen Betriebslehre». Dresden, 1852, S. 137).

Коли мати на увазі рухомий склад залізниці, то зовсім неможливо розмежувати ремонт і заміщення.

«Ми зберігаємо рухомий склад в наявній кількості. Яке число локомотивів є у нас, це число ми і зберігаємо. Якщо з часом локомотив стане непридатним, так що вигідніше збудувати новий, то ми й будуємо його за рахунок доходу, причому ми, звичайно, включаємо в дохід вартість матеріалів, що залишилися від старої машини... Залишається досить багато. Колеса, осі, котел і т. д., словом — від старого локомотива залишається немало». (Д. Гуч, голова правління товариства «Great Western Railway Co», «R. C.», № 17327, 17329).

— «Ремонтувати — значить обновлювати; для мене не існує слова «заміщення»; ...коли залізничне товариство купило вагон або локомотив, то воно повинно ремонтувати їх так, щоб вони могли служити вічно» (№ 17784). «Витрати на локомотиви ми визначаємо в 8¹/₂ пенсів на

англійську милю пробігу. На ці 8 $\frac{1}{2}$ пенсів ми завжди зберігаємо локомотиви. Ми обновлюємо наші машини. Якщо ви захочете купити нову машину, ви затратите більше грошей, ніж це необхідно... В старій машині завжди знайдеться кілька коліс, вісь або будь-яка інша придатна частина, і це дає змогу дешевше збудувати машину, таку ж хорошу, як цілком нова» (№ 17790). «Тепер я кожного тижня виробляю новий локомотив, тобто такий же хороший, як новий, бо в ньому котел, циліндр і рама нові» (Арчібальд Старрок, начальник служби тяги товариства «Great Northern Railway», № 17823 в «R. C.», 1867).

Те саме з вагонами:

«З часом запас локомотивів і вагонів постійно обновлюється: то надіваються нові колеса, то робиться нова рама. Так поступово обновлюються рухомі частини локомотивів і вагонів, які найбільше зношуються; таким чином локомотиви й вагони можуть піддаватися такому ремонту, що в деяких з них від старого матеріалу не залишиться й сліду... Якщо старі локомотиви й вагони стануть навіть зовсім непридатними для ремонту, окремі частини їх використовуються для ремонту інших, і, таким чином, для залізниці вони ніколи не пропадають повністю. Тому капітал, вкладений у рухомий склад, перебуває в стані постійного відтворення; те, що для залізничного полотна в певний час доводиться робити разом, — а саме, коли вся колія перекладається наново, — в рухомому складі робиться поступово, з року в рік. Його існування вічне, він постійно омолоджується» (Ларднер, там же, стор. 115, 116).

Цей процес, як він показаний тут Ларднером на прикладі залізниці, у всіх деталях не спостерігається на окремій фабриці, але він дає нам картину постійного часткового, що переплітається з ремонтом, відтворення основного капіталу в межах будь-якої одної галузі промисловості, взятої в цілому, або взагалі в рамках всього виробництва, розглядуваного в суспільному масштабі.

Ось ще один факт, що показує, в яких широких межах спиритні ділки з правлінь залізничних товариств можуть тлумачити поняття ремонту і заміщення з метою одержання великих дивідендів. Згідно з цитованою вище доповіддю Р. П. Уільямса, різні англійські залізничні товариства в середньому за ряд років заносили на рахунок доходу, а потім списували на ремонт і на витрати по зберіганню залізничного полотна та будівель такі суми (щороку на англійську милю довжини колії):

«London and North Western».....	370 ф. ст.
«Midland».....	225 » »
«London and South Western».....	257 » »
«Great Northern».....	360 » »
«Lancashire and Yorkshire».....	377 » »
«South Eastern».....	263 » »
«Brighton».....	266 » »
«Manchester and Sheffield».....	200 » »

Ці відмінності в сумах лише в найменшій мірі впливають з відмінності дійсно зроблених затрат: вони ведуть своє походження майже виключно з відмінностей способу обчислення, з того, чи відносяться статті витрат на рахунок капіталу чи на рахунок доходу. Уільяме прямо говорить:

«Менша цифра затрат береться тому, що це потрібно для хорошого дивіденду, а більша цифра показується тому, що є вищий дохід, який може забезпечити і затрати і одержання дивідендів».

В певних випадках зношування, а тому і його заміщення стає величиною, яка практично наближається до нуля, так що до уваги беруться самі тільки витрати ремонту. Те, що Ларднер говорить далі про «works of art» на залізницях, стосується, загалом, і до всіх таких довговічних споруд, як канали, доки, залізни і кам'яні мости і т. д.—

«Зношування, яке внаслідок тривалого впливу часу позначається і на солідніших спорудах, за порівняно короткі проміжки часу позначається майже непомітно; проте через тривалий період часу, наприклад, століття, воно робить необхідним оновлення, повне або часткове, навіть найсолідніших споруд. Відношення цього непомітного зношування до більш відчутного зношування інших частин залізниці можна порівняти з відношенням вікових відхилень в русі небесних тіл до періодичних. Вплив часу на такі порівняно масивні споруди залізниці, як мости, тунелі, віадуки і т. д., дає приклад того, що можна назвати віковим зношуванням. Більш швидко і більш помітне знецінення, що усувається за короткі проміжки часу ремонтом і заміщенням, аналогічне періодичним відхиленням. До щорічних витрат на ремонт входить і заміщення тієї випадкової шкоди, яка час від часу заподіюється зовнішній стороні навіть порівняно міцних споруд; але і незалежно від такого ремонту час не минає для них безслідно, і кінець кінцем мусить настати момент, хоч би який далекий він був, коли стан цих споруд вимагатиме будування паново. В усякому разі, щодо фінансової і економічної сторони справи, час цей може бути надто далеким для того, щоб брати його до уваги в практичних розрахунках» (Ларднер, там же, стор. 38, 39).

Це стосується всіх таких довговічних споруд, коли, отже, не доводиться поступово, в міру їх зношування, заміщувати авансований на них капітал, а доводиться переносити на ціну продукту лише щорічні середні витрати на підтримання їх в справності і на ремонт.

Хоч, як ми бачили, більша частина грошей, які щороку або навіть частіше повертаються на заміщення зношування основного капіталу, знов проробляє зворотне перетворення в натуральну форму цього капіталу, проте кожному окремому капіталістові необхідний амортизаційний фонд для тієї частини основного капіталу, для якої лише через ряд років разом настає строк відтворення і яку тоді доводиться заміщувати цілком.

Значна складова частина основного капіталу вже внаслідок своїх властивостей виключає можливість її відтворення частинами. Крім того, коли відтворення частинами відбувається таким способом, що через короткі проміжки до знеціненого складу основного капіталу приєднується новий, то, щоб зробити можливим це заміщення, необхідне попереднє нагромадження грошей в більшій чи меншій кількості, — залежно від специфічного характеру даної галузі виробництва. Для цього достатня не всяка довільна сума грошей, — для цього потрібна грошова сума певних розмірів.

Якщо ми розглянемо утворення амортизаційного фонду, припускаючи тільки простий грошовий обіг і цілком лишаючи осторонь систему кредиту, яку треба дослідити пізніше⁴⁷, то механізм руху такий: якщо одна частина грошей, що є в даному суспільстві, завжди лежить без діла, у формі скарбу, а друга функціонує як засіб обігу або як безпосередній резервний фонд у відношенні до вже циркулюючих грошей, то пропорція, в якій вся маса грошей розпадається на скарб і на засоби обігу, зазнає постійних змін. Це було показано в першій книзі «Капіталу» (розділ III, 3а). Гроші, які в нашому прикладі відносно великий капіталіст повинен нагромадити як скарб порівняно великих розмірів, при купівлі основного капіталу разом викидаються в обіг. Потім вони в межах даного суспільства знов самі розпадаються на засоби обігу і скарб. Внаслідок утворення амортизаційного фонду, в який, як у свій вихідний пункт, повертається вартість основного капіталу, що відповідає його зношуванню, частина обігових грошей на більш або менш тривалий час знов утворює скарб в руках того самого капіталіста, скарб, який при купівлі основного капіталу пішов від нього, перетворившись у засіб обігу. Перед нами — постійно змінюваний розподіл існуючого в суспільстві скарбу, який навперемінно функціонує спочатку як засіб обігу, а потім як скарб знов відокремлюється від маси обігових грошей. З розвитком кредиту, який неминуче відбувається паралельно розвитку великої промисловості і капіталістичного виробництва, ці гроші функціонують уже не як скарб, а як капітал, проте в руках не їх власника, а інших капіталістів, у розпорядження яких вони надані.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

ЗАГАЛЬНИЙ ОБОРОТ АВАНСОВАНОГО КАПІТАЛУ. ЦИКЛИ ОБОРОТІВ

Ми бачили, що основні і оборотні складові частини продуктивного капіталу обертаються різним способом і в періоди різної тривалості; ми бачили також, що різні складові частини основного капіталу на тому самому підприємстві, в свою чергу, мають різні періоди обороту залежно від різної тривалості їх життя, а отже, і часу їх відтворення. (Про справжні або позірні відмінності в обороті різних складових частин оборотного капіталу на тому самому підприємстві дивись пункт 6 в кінці цього розділу.)

1) Загальний оборот авансованого капіталу є середній оборот різних його складових частин; спосіб обчислення показаний нижче. Оскільки йдеться лише про різні періоди часу, немає, звичайно, нічого простішого, як вивести з них середнє; але

2) тут має місце не тільки кількісна, але і якісна відмінність.

Оборотний капітал, що вступає в процес виробництва, переносить на продукт усю свою вартість, і тому, щоб процес виробництва йшов без перерв, оборотний капітал, через продаж продукту, повинен постійно заміщуватись *in natura* *. Основний капітал, що вступає в процес виробництва, переносить на продукт лише частину своєї вартості (зношування) і, незважаючи на це зношування, продовжує функціонувати в процесі виробництва; тому він тільки через більш-менш тривалі проміжки часу, в усякому разі не так часто, як оборотний капітал, повинен заміщуватись *in natura*. Ця необхідність заміщення, строк відтворення, не тільки кількісно різна для різних складових частин основного капіталу; як ми бачили, одна частина основного капіталу, який здатний функціонувати протягом ряду років і має більшу тривалість життя, може заміщуватись і приєднува-

* — в натуральній формі. *Ред.*

тись *in natura* до старого основного капіталу частинами щороку або через коротші проміжки часу; що ж до основного капіталу, який має інші властивості, то його заміщення, навпаки, може відбуватися лише разом, коли мине строк його життя.

Через це треба звести особливі обороти різних частин основного капіталу до однорідної форми обороту, так, щоб вони відрізнялись один від одного лише кількісно, тривалістю обороту.

Цій якісній тотожності немає місця, якщо ми приймемо за вихідний пункт *II...II*, тобто форму безперервного процесу виробництва. Адже певні елементи *II* повинні постійно заміщуватись *in natura*, інші ж ні. Але форма *G...G'*, безперечно, дає таку тотожність обороту. Візьмемо, наприклад, машину вартістю в 10 000 ф. ст., тривалість її життя — 10 років, отже, щороку проробляє зворотне перетворення в гроші $\frac{1}{10} = 1\ 000$ ф. ст. Ці 1 000 ф. ст. протягом першого року перетворилися з грошового капіталу в продуктивний капітал, потім у товарний капітал, а з нього знов у грошовий капітал. Вони повернулись до своєї первісної грошової форми, так само як і оборотний капітал, — якщо ми будемо розглядати його в цій формі, — і при цьому цілком однаково, чи перетвориться наприкінці року грошовий капітал в 1 000 ф. ст. знов у натуральну форму якоїнебудь машини чи ні. Через те, обчислюючи загальний оборот авансованого продуктивного капіталу, ми фіксуємо всі його елементи в грошовій формі, так що повернення до грошової форми є завершенням обороту. Ми виходимо з припущення, що вартість завжди авансується в грошах, навіть при безперервному процесі виробництва, коли ця грошова форма вартості являє собою форму тільки рахункових грошей. Таким способом ми й можемо вивести середню величину.

3) З цього випливає, що, навіть і в тому випадку, коли переважна частина авансованого продуктивного капіталу складатиметься з основного капіталу, час відтворення, а отже і час обороту якого охоплює багаторічний цикл, капітальна вартість, що обертається протягом року, може бути більша, ніж загальна вартість авансованого капіталу; це — наслідок того, що оборотний капітал протягом року проробляє кілька оборотів.

Нехай основний капітал = 80 000 ф. ст., час його відтворення = 10 рокам, так що 8 000 ф. ст. щороку повертаються до своєї грошової форми, або основний капітал проробляє за рік $\frac{1}{10}$ свого обороту. Нехай оборотний капітал = 20 000 ф. ст. і проробляє за рік п'ять оборотів. Отже, весь капітал = 100 000 ф. ст. Основний капітал, що обернувся, = 8 000 ф. ст.; оборот-

ний капітал, що обернувся, $= 20\,000 \times 5 = 100\,000$ ф. ст. Отже, капітал, що обернувся протягом року, $= 108\,000$ ф. ст., — на $8\,000$ ф. ст. більший, ніж авансований капітал. Обернулось $1 + \frac{2}{25}$ капіталу.

4) Отже, *оборот вартості* авансованого капіталу відокремлюється в часі від його дійсного відтворення, або від реального обороту його складових частин. Наприклад, нехай капітал в $4\,000$ ф. ст. обертається п'ять разів на рік. В такому випадку капітал, що обернувся, $= 4\,000 \times 5 = 20\,000$ ф. ст. Але в кінці кожного обороту повертається, щоб знов бути авансованим, не що інше, як первісно авансований капітал в $4\,000$ ф. ст. Його величина не змінюється від числа тих періодів обороту, в яких він знов і знов функціонує як капітал. (Додаткова вартість залишається остронь.)

Таким чином, у прикладі пункту 3, згідно з припущенням, в кінці року до рук капіталіста повернулась а) сума вартості в $20\,000$ ф. ст., яку він знов затрачує на оборотні складові частини капіталу, і б) сума в $8\,000$ ф. ст., яка внаслідок зношування відокремилась від вартості авансованого основного капіталу; при цьому в процесі виробництва, як і раніше, залишається все той же основний капітал, але вартість його зменшилась з $80\,000$ ф. ст. до $72\,000$ ф. ст. Отже, потрібне продовження процесу виробництва протягом ще дев'яти років, — і тільки тоді авансований основний капітал відживе свій вік, перестане функціонувати і як фактор створення продукту, і як фактор утворення вартості, і його необхідно буде замінити. Таким чином, авансована капітальна вартість має пройти певний цикл оборотів, наприклад, в даному випадку цикл з десяти річних оборотів, і цикл цей визначається часом життя, отже, часом відтворення або часом обороту застосовуваного основного капіталу.

Отже, в тій самій мірі, в якій разом з розвитком капіталістичного способу виробництва зростає розмір вартості і тривалість життя застосовуваного основного капіталу, в такій самій мірі життя промисловості і промислового капіталу в кожній окремій галузі вкладання розвивається в багаторічне життя, — скажемо, в середньому в десятирічне життя. Якщо, з одного боку, розвиток основного капіталу подовжує це життя, то, з другого боку, воно скорочується внаслідок постійних переворотів у засобах виробництва, переворотів, які з розвитком капіталістичного способу виробництва також постійно частішають. З цим зв'язані і зміна засобів виробництва і необхідність постійного їх заміщення внаслідок морального зношування, яке настає задовго до того, як вони фізично відживуть свій вік.

Можна прийняти, що у вирішальних галузях великої промисловості цей цикл життя становить тепер в середньому десять років. Проте справа тут не в певному числі. В усякому разі ясно: цим кількарічним циклом взаємно зв'язаних між собою оборотів, протягом яких капітал закріплений своєю основною складовою частиною, дано матеріальну основу періодичних криз, причому в ході циклу ділове життя послідовно переживає періоди ослаблення, середнього поживлення, бурхливого піднесення, кризи. Хоч періоди, коли вкладається капітал, дуже різні і далеко не збігаються один з одним, проте криза завжди становить вихідний пункт для великих нових вкладень капіталу. Отже, коли розглядати суспільство в цілому, то криза в більшій або меншій мірі створює нову матеріальну основу для наступного циклу оборотів ^{22a)}.

5) Щодо способу обчислення обороту, то надамо слово одному американському економістові ⁴⁸⁾:

«В деяких галузях виробництва весь авансований капітал встигає повернутись, або обернутись, кілька разів протягом одного року; в деяких інших галузях одна частина обертається більше одного разу на рік, а друга частина — не так швидко. Капіталістові доводиться обчислювати свій прибуток відповідно до того середнього періоду, який потрібен для всього його капіталу, щоб пройти через його руки, або обернутися один раз. Припустимо, що хтось у певному підприємстві вклав половину свого капіталу в будівлі і машини, які відновлюються один раз за десять років; чверть капіталу — в знаряддя і т. д., які відновлюються за два роки, і що остання чверть, затрачена на заробітку плату і сировину, обертається два рази за рік. Нехай весь його капітал дорівнює 50 000 доларів. Тоді його річна затрата становитиме:

50 000 : 2 = 25 000 дол.	за 10 років = 2 500 дол.	за 1 рік
50 000 : 4 = 12 500 »	» 2 роки = 6 250 »	» » » »
50 000 : 4 = 12 500 »	» 1/2 року = 25 000 »	» » » »

За 1 рік = 33 750 дол.

...Отже, середній час, протягом якого весь його капітал обертається один раз, становить 16 місяців ⁴⁹⁾...

Візьмемо інший випадок: нехай одна чверть всього капіталу в 50 000 доларів обертається за 10 років; друга чверть — за 1 рік; половина, що залишилася, — двічі за рік. Тоді річна затрата становитиме:

12 500 : 10 = 1 250 доларам
12 500 : 1 = 12 500 »
25 000 × 2 = 50 000 »

За 1 рік обернулося = 63 750 доларів»

(Scrope. «Pol. Econ.», edit. Alonzo Potter, New York, 1841, p. 142—143).

^{22a)} «Міське виробництво зв'язане з оборотом, що охоплює кілька днів; сільське, навпаки, з оборотом, що охоплює роки». (Adam H. Müller. «Die Elemente der Staatskunst». Berlin, 1809, III. S. 178). Таке наївне уявлення романтиків про промисловість і землеробство.

6) Справжні і позірні відмінності в обороті різних частин капіталу.— Той самий Скроп говорить у тому самому місці:

«Капітал, що його фабрикант, сільський хазяїн або торговець затрачує на виплату заробітної плати, обертається найшвидше, бо цей капітал, якщо виплата провадиться щотижня, обернеться, може, один раз на тиждень внаслідок того, що суми від продажу товарів або від оплачених рахунків також надходять щотижня. Капітал, затрачений на сировину або на запаси товарів, обертається з меншою швидкістю; він може зробити два або чотири обороти за рік, залежно від того, скільки часу проходить між купівлею сировини і продажем товарів,— ми припускаємо, що кредит для купівлі і продажу дається на однаковий строк. Капітал, вкладений в знаряддя і машини, обертається ще повільніше, бо він в середньому обертається, тобто споживається і обновлюється, може, тільки один раз за п'ять або десять років; хоч при цьому деякі знаряддя будуть до кінця спрацьовані вже після короткого ряду операцій. Щодо капіталу, вкладеного в будівлі, наприклад, фабрик, магазинів, складів, амбарів, а також в дороги, зрошувальні споруди і т. д., то здається, ніби він взагалі майже зовсім не обертається. Але в дійсності і ці вкладення, сприяючи виробництву, зношуються цілком так само, як і згадані раніше, і для того, щоб виробник міг продовжувати свої операції, вони повинні відтворюватися. Різниця полягає лише в тому, що вони споживаються і відтворюються повільніше, ніж інші... Вміщений в них капітал обертається, може, тільки за 20 або за 50 років» (там же, стор. 141—142).

Скроп плутає тут ту відмінність в русі певних частин оборотного капіталу, яка зумовлюється для індивідуального капіталіста строками платежу і відношеннями кредиту, з тією відмінністю оборотів, яка впливає з природи капіталу. Він говорить, що заробітна плата повинна щотижня сплачуватися із щотижневих надходжень від оплачуваних продажів або рахунків. По-перше, тут слід зауважити, що навіть у відношенні до заробітної плати існують відмінності залежно від тривалості строку платежу, тобто від тривалості того часу, на який робітник змушений кредитувати капіталіста; отже, залежно від того, який строк видачі заробітної плати: щотижневий, щомісячний, тримісячний, піврічний і т. д. Тут знаходить собі застосування раніше розвинутий закон: «Необхідна маса засобів платежу (тобто того грошового капіталу, який доводиться авансувати разом) стоїть в оберненому * відношенні до тривалості платіжних періодів» («Капітал», книга I, розділ III, 3, b, стор. 124⁵⁰).

По-друге, в тижневий продукт входить цілком не тільки нова вартість, приєднана при його виробленні працею цього тижня, але також і вартість сировини та допоміжних матеріалів, спожитих за цей час на продукт. Разом з продуктом обертається і ця вміщена в ньому вартість. Внаслідок продажу цього

* У Маркса тут, як видно, описка, бо між масою необхідних засобів платежу і тривалістю платіжних періодів існує не обернена, а пряма залежність. Ред.

продукту вона набирає грошової форми і тепер знов повинна бути перетворена в ті самі елементи виробництва. Це однаково стосується як робочої сили, так і сировини та допоміжних матеріалів. Але вище (розділ VI, II, 1) ми вже бачили, що безперервність виробництва потребує запасу засобів виробництва, — запасу, різного для різних галузей виробництва, а в одній і тій самій галузі знов-таки різного для різних складових частин цього елемента оборотного капіталу, наприклад, для вугілля і бавовни. Тому, хоч ці матеріали постійно доводиться заміщувати *in natura*, немає потреби постійно знов купувати їх. Як часто відновлюється купівля, це залежить від величини заготовленого запасу, від того, на який час вистачить його, поки він не буде вичерпаний. Щодо робочої сили, то тут такого утворення запасу не відбувається. Зворотне перетворення в гроші тієї частини капіталу, яка затрачена на працю, йде рука в руку із зворотним перетворенням тієї частини, яка затрачена на допоміжні матеріали і сировину. Але зворотне перетворення грошей, з одного боку, в робочу силу і, з другого боку, в сирові матеріали відбувається роздільно, тому що строки купівлі і платежу для цих двох складових частин різні; одна з них, як виробничий запас, купується через порівняно тривалі строки, а друга, робоча сила, через порівняно короткі, наприклад, щотижня. З другого боку, крім виробничого запасу, у капіталіста повинен бути запас готових товарів. Залишимо осторонь труднощі з продажем і т. д. Нехай, наприклад, треба виробити певну кількість товарів на замовлення. В той час як виробляється остання частина товарів, уже готова частина їх лишається на складі доти, поки не буде виконане все замовлення. Інші відмінності в обороті оборотного капіталу виникають в тому випадку, коли одним елементам його доводиться довше лишатися на підготовчій стадії процесу виробництва (сушіння дерева і т. д.), ніж іншим.

Кредит, на який посилається тут Скроп, так само як і торговий капітал, модифікує оборот для окремого капіталіста. А в суспільному масштабі він модифікує його лише остільки, оскільки прискорює не тільки виробництво, але й споживання.

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ
ТЕОРІЇ ОСНОВНОГО І ОБОРОТНОГО КАПІТАЛУ.
ФІЗИОКРАТИ І АДАМ СМІТ

У Кене відмінність між основним і оборотним капіталом виступає як відмінність між «*avances primitives*» * і «*avances annuelles*» **. Він правильно зображає цю відмінність як відмінність, що існує лише в межах продуктивного капіталу, тобто капіталу, включеного в безпосередній процес виробництва. А оскільки для нього єдиним дійсно продуктивним капіталом є капітал, застосований в землеробстві, тобто капітал фермера, то й виходить, що відмінності ці стосуються тільки до капіталу фермера. Цим же пояснюється, чому в нього час обороту однієї частини капіталу становить один рік, а час обороту другої — більше року (десять років). В міру дальшого розвитку їх вчення фізіократи почали попутно переносити ці відмінності і на інші види капіталу, на промисловий капітал взагалі. Для суспільства відмінність між щорічними і багаторічними авансами така важлива, що багато економістів навіть після А. Сміта поверталось до цього визначення.

Відмінність між обома видами авансів виникає лише тоді, коли авансовані гроші перетворені в елементи продуктивного капіталу. Відмінність ця існує виключно і тільки в рамках продуктивного капіталу. Тому Кене навіть не спадає на думку залічувати гроші ні до первісних, ні до щорічних авансів. Як аванси для виробництва, — тобто як продуктивний капітал, — обидва види авансів протистоять як грошам, так і товарам, що перебувають на ринку. Далі, у Кене відмінність між цими двома елементами продуктивного капіталу правильно зводиться до відмінності тих способів, якими ці елементи входять у вартість готового продукту, отже, до відмінності способів обігу їх вартості разом з вартістю продукту, а тому й до відмінності способів їх заміщення або їх відтворення, причому вартість

* — «первісними авансами». *Ред.*

** — «щорічними авансами». *Ред.*

одного елемента щороку заміщується цілком, вартість другого — частинами, протягом довших періодів ²³⁾.

Єдиний прогрес, що його досяг в цьому питанні А. Сміт, полягає в тому, що він згаданим категоріям надає загального характеру. У нього вони стосуються вже не тільки одної спеціальної форми капіталу, до капіталу фермера, але і взагалі до всякої форми продуктивного капіталу. Звідси вже само собою випливає, що на місце запозиченої із сфери землеробства відмінності між щорічним і багаторічним оборотом виступає взагалі відмінність оборотів різної тривалості, причому оборот основного капіталу завжди охоплює більш як один оборот оборотного капіталу, якою б не була тривалість цих оборотів оборотного капіталу: один рік, більше року чи менше року. Таким чином у Сміта «*avances annuelles*» перетворюються в оборотний, «*avances primitives*» — в основний капітал. Але цим узагальненням категорій і вичерпується зроблений ним крок вперед. В тому ж, як він робить це узагальнення, він далеко поступається перед Кене.

Вже той грубо емпіричний прийом, за допомогою якого він приступає до свого дослідження, породжує неясність:

«Капітал може бути застосований двома різними способами, щоб приносити доход або прибуток своєму власникові» («*Wealth of Nations*», book II, ch. I, p. 189. Edit. Aberdeen, 1848) ⁵¹.

Способи, якими можна вкладати вартість, щоб вона функціонувала як капітал, приносила своєму власникові додаткову вартість, такі ж різні, такі ж різноманітні, як і сфери вкладання капіталу. Це — питання про різні галузі виробництва, в які може бути вкладений капітал. Але питання, сформульоване таким способом, веде ще далі. Воно включає в себе питання про те, яким чином вартість, якщо вона навіть не вкладена як продуктивний капітал, може для свого власника виконувати функцію капіталу, наприклад, як капітал, що приносить проценти, купецький капітал і т. д. Тут ми, таким чином, без-

²³⁾ Пор. *Quesnay*: «*Analyse du Tableau Économique*» («*Physiocrates*», ed. Daire, 1-ге partie, Paris, 1846). Там, наприклад, говориться: «Щорічні аванси полягають у витратах, які робляться щороку на землеробські роботи. Ці аванси треба відрізнити від первісних авансів, що становлять фонд землеробського устаткування» (р. 59). — У пізніших фізіократів такі «*avances*» [аванси] нерідко прямо називаються «капіталом»: «*Capital ou avances*» — *Dupont de Nemours*. «*Maximes du Docteur Quesnay, ou Résumé de ses Principes d'Économie Sociale*» (Daire, I, p. 391); далі, *Le Troisieme* пише: «У вигляді виробів праці, що існують більшого тривалісного часу, нація має значний фонд багатств, незалежних від його щорічного відтворення; цей фонд становить *capital*, нагромаджений за довгий час і первісно оплачуваний промисловістю, — капітал, який безперервно відновлюється і зростає» (Daire, II, p. 928—929). — Тюрго вивне більш систематично впливає слово «капітал» замість «аванси» і ще повніше ототожнює аванси «мануфактуристів» з авансами фермерів (*Turgot*. «*Réflexions sur la Formation et la Distribution des Richesses*», 1766).

конечно далеко відійшли від дійсного предмета нашого аналізу, а саме від питання про те, яким чином поділ *продуктивного* капіталу на його різні елементи впливає на оборот цих елементів, незалежно від різних сфер їх застосування.

А. Сміт безпосередньо вслід за тим продовжує:

«По-перше, капітал може бути застосований на обробіток землі, в мануфактурному виробництві або на купівлю товарів з метою перепродажу їх з прибутком» [т. II, стор. 254].

А. Сміт говорить нам тут тільки те, що капітал може бути застосований в землеробстві, в промисловості і в торгівлі. Він говорить, отже, лише про різні сфери вкладення капіталу і притому про такі, де, як у торгівлі, капітал не входить в безпосередній процес виробництва, отже, не функціонує як продуктивний капітал. Тим самим він уже покидає ту основу, на яку спиралась фізіократи, встановлюючи відмінності окремих частин продуктивного капіталу та вплив цих відмінностей на характер обороту. Більше того, він відразу ж наводить як приклад купецький капітал, хоч у даному разі мова йде виключно про відмінності частин *продуктивного* капіталу в процесі створювання продукту і вартості,— про відмінності, які в свою чергу породжують відмінності в обороті і відтворенні капіталу.

Він продовжує:

«Капітал, застосований таким способом, не приносить доходу або прибутку своєму власникові до того часу, поки він залишається в його володінні, або перебуває у тій самій формі» [т. II, стор. 254].

— «Капітал, застосований таким способом!» Але ж А. Сміт говорить про капітал, вкладений в землеробство або в промисловість, і далі твердить, що вкладений таким способом капітал розпадається на основний і оборотний! Отже, вкладення капіталу зазначеним способом само по собі не може зробити його ні основним, ні оборотним.

Але, може, він хоче сказати, що капітал, застосований для того, щоб виробляти товари і продавати ці товари з прибутком, після свого перетворення в товари повинен бути проданим і за допомогою продажу повинен, по-перше, перейти з власності продавця у власність покупця, по-друге, змінити свою натуральну форму товару на грошову форму, і що капітал через це некорисний для свого власника «до того часу, поки він залишається в його володінні, або перебуває» — для власника — «в тій самій формі»? Проте тоді вся справа зводиться ось до чого: та сама капітальна вартість, яка раніше функціонувала у фор-

мі продуктивного капіталу, у формі, властивій процесові виробництва, функціонує тепер як товарний капітал і грошовий капітал, тобто в формах, властивих процесові обігу, і тому вже не є ні основним, ні оборотним капіталом. А це в однаковій мірі стосується як до тих елементів вартості, які приєднуються сировиною і допоміжними матеріалами, отже, оборотним капіталом, так і до тих, які приєднуються внаслідок споживання засобів праці, отже, приєднуються основним капіталом. Таким чином ми і тут ні на крок не наблизилися до з'ясування відмінності між основним і оборотним капіталом.

Далі:

«Товари купця не приносять йому доходу або прибутку, поки він не продасть їх за гроші, а гроші дадуть йому мало користі, поки вони, в свою чергу, не будуть обміняні на товари. Його капітал постійно відходить від нього в одній формі і повертається до нього в іншій, і тільки через такий обіг, або послідовні обміни, він може приносити йому деякий прибуток. Тому такого роду капітали можна цілком правильно назвати оборотними капіталами» [т. II, стор. 254].

А. Сміт називає тут оборотним капіталом те, що я пропоную назвати *капіталом обігу*. Це — капітал у формі, властивій процесові обігу, тобто тій зміні форм, яка відбувається за допомогою обміну (зміна речовини і зміна власника), отже, це — товарний капітал і грошовий капітал на протилежність продуктивному капіталові, тобто тій формі капіталу, яка властива процесові виробництва. Це не два різні види, на які ділить свій капітал промисловий капіталіст, а різні форми, що їх та сама авансована капітальна вартість послідовно завжди знов набирає і скидає, проходячи свій *curriculum vitae* *. А. Сміт змішує це, — роблячи тим самим великий крок назад у порівнянні з фізіократами, — з тими відмінностями форми, що виникають в межах обігу капітальної вартості, яка проходить послідовні стадії свого кругообороту, причому виникають в той час, коли капітальна вартість перебуває у формі *продуктивного* капіталу, і виникають саме внаслідок того, що різні елементи продуктивного капіталу різним способом беруть участь в процесі створення вартості і різним способом переносять свою вартість на продукт. Нижче ми розглянемо наслідки, до яких приводить це основне змішування продуктивного капіталу і капіталу, що перебуває в сфері обігу (товарного капіталу і грошового капіталу), з одного боку, і основного та оборотного капіталу — з другого. Капітальна вартість, авансована на основний капітал, так само обертається разом з продуктом, як і ка-

* — життєвий шлях. Ред.

пiтальна вартiсть, авансована на оборотний капiтал, i за допомогою обiгу товарного капiталу перша так само перетворюється в грошовий капiтал, як i друга. Рiзниця виникає лише з того, що вартiсть основного капiталу обертається частинами, i тому частинами ж, протягом бiльш або менш тривалих перiодiв, повинна замiщуватись, вiдтворюватись у своїй натуральнiй формi.

Те, що А. Смит пiд оборотним капiталом розумiє тут не що iнше, як капiтал обiгу, тобто капiтальну вартiсть в її формах, властивих процесовi обiгу (товарний капiтал i грошовий капiтал), це доводить його приклад, вибраний ним особливо невдало. Вiн бере як приклад той вид капiталу, який взагалi не належить до процесу виробництва, а iснує виключно у сферi обiгу, складається тiльки з капiталу обiгу: вiн бере купецький капiтал.

Наскiльки безглуздо починати прикладом, в якому капiтал взагалi фiгурує не як продуктивний капiтал, це тут же пiдтверджує сам А. Смит:

«Капiтал купця є цiлком оборотний капiтал» [т. II, стор. 255].

Але ж рiзниця мiж оборотним i основним капiталом сама впливає, як ми дiзнаємося вiд А. Смита згодом, з iстотних вiдмiнностей, якi мають мiсце в межах самого продуктивного капiталу. А. Смит має на увазi, з одного боку, вiдмiннiсть, встановлену фiзiократами, з другого боку, — вiдмiннiсть тих форм, яких набирає капiтальна вартiсть у процесi її кругообороту. I те й друге вiн звальює в одну строкату купу.

Але яким чином прибуток має виникнути внаслiдок змiни форми грошей i товару, внаслiдок простого перетворення вартостi з однiєї з цих форм в другу, це лишається абсолютно незрозумiлим. I пояснення тут цiлком неможливе, бо Смит починає з купецького капiталу, який функцiонує лише в сферi обiгу. Ми ще повернемося до цього, а поки що послухаємо, що говорить вiн про основний капiтал [т. II, стор. 254—255]:

«По-друге, вiн (капiтал) «може бути застосований на полiщення землi, на купiвлю корисних машин i знарядь працi або iнших подiбних речей, якi приносять дохід або прибуток без переходу вiд одного хазяiна до другого, або без дальшого обiгу. Такi капiтали можна через це з повним правом назвати основними капiталами. В рiзних промислах необхідне дуже рiзне спiввiдношення мiж застосовуваними в них основними i оборотними капiталами... Деяка частина капiталу кожного хазяiна-ремiсника або мануфактуриста повинна бути фiксована в знаряддях його працi. А втiм, ця частина в одних промислах зовсiм незначна, а в iнших дуже велика... Та зате значно бiльша частина капiталу всiх таких хазяiв-ремiсникiв» (наприклад кравцiв, шевцiв, ткачiв) «обертається або

у вигляді заробітної плати їх робітників, або у вигляді ціни вживаних ними матеріалів, і заміщується їм з деяким прибутком в ціні виробів».

Не кажучи вже про дитячо наївне визначення джерела прибутку, слабкість і плутанина відразу видні ось із чого: для фабриканта-машинобудівника, наприклад, машина є продукт, який обертається як товарний капітал, отже, кажучи словами А. Сміта, «відокремлюється, міняє хазяїна», робить «дальший обіг». У цьому випадку машина виявилася б, згідно з його власним визначенням, не основним, а оборотним капіталом. Ця плутанина постає знов-таки через те, що Сміт змішує відмінність між основним і оборотним капіталом, яка виникає з неоднакових способів обігу різних елементів продуктивного капіталу, з відмінностями форм, через які проходить той самий капітал, оскільки він у межах процесу виробництва функціонує як *продуктивний* капітал, у сфері ж обігу — як капітал обігу, тобто як товарний капітал або як грошовий капітал. Через те у А. Сміта ті самі речі, залежно від того місця, яке вони займають в життєвому процесі капіталу, можуть функціонувати і як основний капітал (як засоби праці, елементи продуктивного капіталу) і як «оборотний» капітал, товарний капітал (як продукт, виштовхнутий із сфери виробництва в сферу обігу).

Але А. Сміт міняє враз самі основи поділу капіталу і заходить в суперечність з тим, з чого він кількома рядками вище почав усе дослідження. Ми маємо на увазі його положення:

«Капітал може бути застосований двома різними способами, щоб доставляти доход або прибуток своєму власникові» [т. II, стор. 254],

а саме або як оборотний, або як основний капітал. Тут розуміються, очевидно, різні способи застосування різних і незалежних один від одного капіталів, які можуть бути вкладені, наприклад, або в промисловість, або в землеробство.— Але далі ми читасмо [т. II, стор. 255]:

«В різних промислах необхідне дуже різне співвідношення між застосованими в них основним і оборотним капіталами».

Тепер основний і оборотний капітал є вже не різні самостійні вкладення капіталу, а різні частки того самого продуктивного капіталу, які в різних сферах вкладення капіталу утворюють різні частини його сукупної вартості. Отже, це — відмінності, які виникають з доцільного поділу самого *продуктивного* капіталу і тому мають місце тільки щодо нього. Але цьому положенню знову суперечить те, що торговий капітал, як виключно оборотний, протиставляється основному, бо Сміт сам каже:

«Капітал купця є цілком оборотний капітал» [т. II, стор. 255].

В дійсності ж це — капітал, який функціонує тільки в межах сфери обігу, і як такий він взагалі протистоїть продуктивному капіталові, тобто капіталові, включеному в процес виробництва, але саме тому він не може протиставлятися як текуча (оборотна) складова частина продуктивного капіталу основній складовій частині продуктивного капіталу.

У прикладах, що їх наводить Сміт, він визначає як основний капітал «instruments of trade» *, як оборотний капітал — ту частину капіталу, яка вкладена в заробітну плату і сировину, включаючи сюди і допоміжні матеріали (і яка «заміщується з деяким прибутком у ціні виробів»).

Отже, насамперед вихідним пунктом для Сміта є тут тільки різні складові елементи процесу праці: робоча сила (праця) і сировина, з одного боку, знаряддя праці — з другого боку. Але ці складові елементи процесу праці є складові частини капіталу, бо на них затрачено певну суму вартості, яка повинна функціонувати як капітал. Остільки це — речові елементи, способи існування *продуктивного*, тобто функціонуючого в процесі виробництва капіталу. Чому ж одна частина називається основною? Тому, що

«деяка частина капіталу повинна бути фіксована в знаряддях праці» [т. II, стор. 254].

Але ж друга його частина також «фіксована» в заробітній платі і в сировині. Далі, машини,

«знаряддя праці... й інші подібні речі... приносять доход, або прибуток без переходу від одного хазяїна до другого, або без дальшого обігу. Такі капітали можна через це з повним правом назвати основними капіталами» [т. II, стор. 254].

Візьмемо для прикладу гірничу промисловість. Сировий матеріал тут зовсім не застосовується, бо предмет праці, наприклад, мідь, є продукт природи, який ще має бути привласнений за допомогою праці. Мідь, яка ще тільки має бути видобута, — це продукт процесу, лише після закінчення якого вона обертається як товар, відповідно — як товарний капітал; ця мідь не становить елемента продуктивного капіталу. Ніякої частини вартості продуктивного капіталу в мідь не вкладено. З другого боку, інші елементи процесу виробництва — робоча сила і допоміжні матеріали, як вугілля, вода і т. п. — речово також не входять у продукт. Вугілля споживається цілком, і тільки вартість його входить у продукт, цілком так само, як входить у продукт частина вартості машини і т. д. Нарешті, робітник зберігає

* — «знаряддя праці». Ред.

таку ж самостійність щодо продукту, до міді, як і машина. Тільки вартість, створена його працею, є тепер складова частина вартості міді. Таким чином, в цьому прикладі жодна з складових частин продуктивного капіталу не міняє «хазяїна» («master»), або жодна з цих частин не обертається далі, бо жодна з них речево не входить у продукт. Отже, де ж тут оборотний капітал? Адже за власним визначенням А. Сміта, весь капітал, який застосовується на якому-небудь мідному рудникові, складався б виключно з основного капіталу.

Візьмемо, навпаки, іншу галузь промисловості, що застосовує сировину, яка становить субстанцію продукту, а також допоміжні матеріали, які входять у продукт фізично, а не тільки вартістю, як входить, наприклад, кам'яне вугілля, яке вживається для опалювання. Разом з продуктом, наприклад, з пряжею, сировина, тобто бавовна, з якої складається цей продукт, міняє хазяїна і переходить з процесу виробництва в процес споживання. Але поки бавовна функціонує як елемент продуктивного капіталу, власник не продає її, а обробляє, примушує робити з неї пряжу. Він не випускає бавовни з рук. Або, вживаючи грубо неправильний і тривіальний вираз Сміта, власник не одержує прибутку через «відокремлення продукту», «зміну ним хазяїна» або через «його обіг». Він не пускає в обіг свої матеріали так само, як не пускає і свої машини. Ці матеріали закріплені в процесі виробництва подібно до прядильних машин і фабричних будинків. Адже частина продуктивного капіталу повинна бути постійно закріплена у формі вугілля, бавовни і т. д., закріплена так само, як у формі засобів праці. Різниця полягає тільки в тому, що бавовна, вугілля і т. д., необхідні, наприклад, для тижневого виробництва пряжі, цілком споживаються при виробництві тижневого продукту і, таким чином, повинні постійно замінюватись новими екземплярами бавовни, вугілля і т. д.; таким чином, ці елементи продуктивного капіталу, хоч вони лишаються тотожними за своїм родом, завжди складаються з нових екземплярів того самого роду, тоді як та сама окрема прядильна машина, той самий окремих фабричний будинок продовжують брати участь у цілому ряді повторних тижневих процесів виробництва, без заміни їх новими партіями того самого роду. Як елементи продуктивного капіталу всі його складові частини завжди закріплені в процесі виробництва, бо без них він взагалі не може відбуватись. І всі елементи продуктивного капіталу, основні і оборотні, становлячи продуктивний капітал, однаково протистоять капіталові обігу, тобто товарному капіталові і грошовому капіталові.

Те саме і щодо робочої сили. Частина продуктивного капіталу постійно повинна бути фіксована в ній, причому в будь-якій галузі той самий капіталіст протягом більш або менш тривалого часу застосовує ті самі тотожні робочі сили, подібно до того як він застосовує ті самі машини. Тут різниця між робочою силою і машиною полягає не в тому, що машина купується раз назавжди (цього не буває, наприклад, тоді, коли за машину платиться в розстрочку), а робітник не назавжди, а в тому, що праця, затрачена робітником, цілком входить у вартість продукту, тоді як вартість машини переходить на продукт лише частинами.

Сміт змішує різні визначення, характеризуючи оборотний капітал на протилежність основному так:

«Капітал, застосований таким способом, не дає доходу або прибутку своєму власникові до того часу, поки він залишається в його володінні, або перебуває в тій самій формі» [т. II, стор. 254].

Він ставить на одну дошку ту чисто формальну метаморфозу товару, що її продукт, тобто товарний капітал, проробляє в сфері обігу і яка опосереднює перехід товарів з рук до рук, з тією фізичною метаморфозою, що її проробляють різні елементи продуктивного капіталу під час процесу виробництва. Перетворення товару в гроші і грошей в товар, купівлю і продаж, він без дальших міркувань змішує тут з перетворенням елементів виробництва в продукт. Наведений ним як приклад оборотний капітал є купецький капітал, що перетворюється з товару в гроші, з грошей у товар; це — зміна форми, властива товарному обігові: $T—G—T$. Але така зміна форми в процесі обігу має для функціонуючого промислового капіталу те значення, що товари, в які знов перетворюються гроші, є елементи виробництва (засоби праці і робоча сила), що, отже, за допомогою зазначеної зміни форм здійснюється безперервність функціонування промислового капіталу, здійснюється процес виробництва як безперервний процес, або як процес відтворення. Вся ця зміна форм відбувається в *обігу*; саме ця зміна форм опосереднює дійсний перехід товарів з одних рук в інші. Навпаки, метаморфози, що їх проробляє продуктивний капітал в межах процесу його виробництва, є метаморфози, властиві *процесові праці*, необхідні для того, щоб перетворити елементи виробництва в продукт, який намічено виробити. А. Сміт спиняється на тому, що частина засобів виробництва (засоби праці у власному розумінні слова) служить в процесі праці (що він неправильно передає словами: «приносить прибуток своєму хазяїнові»), не міняючи своєї натуральної форми, а лише поступово

зношуючись; тимчасом друга частина, тобто матеріали, змінюється і саме внаслідок цієї зміни виконує свою роль як засоби виробництва. Проте ця різна роль елементів продуктивного капіталу в процесі праці становить лише вихідний пункт відмінності між основним і не основним капіталом, а не саму відмінність, як це ясно вже з того, що зазначена різна роль в однаковій мірі існує для всіх способів виробництва, капіталістичних і некапіталістичних. Але цій різній речовій ролі елементів продуктивного капіталу в процесі праці відповідають певні способи *переходу вартості* на продукт, а їм відповідають знов-таки певні способи заміщення вартості через продаж продукту; тільки це й становить шукану нами відмінність. Отже, капітал є основним не через те, що він фіксований в засобах праці, а через те, що частина його вартості, вкладеної в засоби праці, лишається фіксованою в них, тоді як друга частина обертається як складова частина вартості продукту.

«Якщо він (капітал) «вживається для одержання в майбутньому прибутку, то він повинен дати цей прибуток або залишаючись у нього» (у «власника»), «або переходячи в інші руки. В першому випадку це буде основний, в другому — оборотний капітал» (стор. 189).

Тут насамперед впаде в очі грубо емпіричне уявлення про походження прибутку, запозичене із звичайних поглядів капіталіста і яке цілком суперечить глибшим, езотеричним поглядам самого А. Сміта. В ціні продукту заміщується як ціна матеріалів, так і ціна робочої сили, але водночас і та частина вартості знарядь праці, яка переноситься на продукт внаслідок зношування знарядь праці. Це заміщення ні в якому разі не може бути джерелом прибутку. Залежно від того, чи заміщується при продажу продукту авансована для його виробництва вартість цілком чи частинами, разом чи поступово, може змінюватись тільки спосіб і час заміщення; але в обох випадках воно залишається заміщенням уже затраченої вартості і аж ніяк не обертається в створення додаткової вартості. Тут в основі лежить звичайне уявлення, що додаткова вартість, — оскільки вона реалізується тільки через продаж продукту, через його обіг, — і виникнути може тільки з продажу, з обігу. Те, що А. Сміт говорить тут про різні способи виникнення прибутку, в дійсності є лише помилковим вираженням того факту, що різні елементи продуктивного капіталу відіграють різну роль, як продуктивні елементи неоднаково функціонують в процесі праці. Нарешті, ця відмінність виводиться не з процесу праці, відповідно — не з процесу збільшення вартості, не з функції самого продуктивного капіталу, а, згідно з А. Смітом, має лише суб'єктивне значення для окремого капіталіста, для якого

одна частина капіталу корисна в одному, друга — в іншому відношенні.

Навпаки, Кене виводив ці відмінності з самого процесу відтворення та його необхідних закономірностей. Для того щоб цей процес міг відбуватись безперервно, вартість виробленого за рік продукту повинна цілком заміщувати вартість щорічних авансів, тоді як вартість основного капіталу [Anlagekapital] повинна заміщуватись частинами, так що тільки протягом ряду років, наприклад, десятиріччя, вона заміщується і, значить, відтворюється цілком (заміщується новими екземплярами того самого роду). Таким чином, А. Сміт робить великий крок назад у порівнянні з Кене.

Отже, для визначення основного капіталу у А. Сміта лишається тільки одно, а саме — це засоби праці, які на протилежність продуктам, створенню яких вони сприяють, не змінюють свої форми в процесі виробництва і продовжують служити виробництву доти, поки не зносяться повністю. При цьому він забуває, що всі елементи продуктивного капіталу в своїй натуральній формі (як засоби праці, матеріали і робоча сила) незмінно протистоять продуктові і притому продуктові, що обертається як товар; він забуває також, що різниця між частиною, яка складається з матеріалів та робочої сили, і частиною капіталу, яка складається з засобів праці, у відношенні до робочої сили полягає тільки в тому, що остання постійно купується наново (а не на весь час свого існування, як купуються засоби праці), а у відношенні до матеріалів — тільки в тому, що в процесі праці функціонують не одні й ті самі тотожні, а завжди нові екземпляри того самого роду. Разом з тим створюється ілюзія, ніби вартість основного капіталу не входить в обіг, хоч А. Сміт раніше і вказував, що зношування основного капіталу, звичайно, становить частину ціни продукту.

Протиставляючи оборотний капітал основному, А. Сміт не підкреслює, що ця протилежність існує лише остільки, оскільки оборотний капітал являє собою ту складову частину продуктивного капіталу, яка повинна бути цілком замінена з вартості продукту, повинна, отже, цілком брати участь в його метаморфозах, тоді як у відношенні до основного капіталу цього немає. А. Сміт, навпаки, змішує оборотний капітал з тими формами, яких набирає капітал, переходячи з сфери виробництва в сферу обігу, виступаючи тут як товарний капітал і грошовий капітал. Але обидві ці форми, товарний капітал і грошовий капітал, є в однаковій мірі носіями вартості як основної, так і оборотної частини продуктивного капіталу. Обидві вони є капітал обігу на протилежність продуктивному

капіталові, а не оборотний (текучий) капітал на протилежність основному.

Нарешті, зовсім невірне уявлення, ніби основний капітал створює прибуток, залишаючись в процесі виробництва, а оборотний — покидаючи процес виробництва і циркулюючи в сфері обігу; таке уявлення приводить ось до чого: та однакова форма, якої в *процесі обороту* набирають змінний капітал і оборотна частина постійного капіталу, приховує істотну відмінність між ними в *процесі збільшення вартості* і створення додаткової вартості, і, таким чином, вся таємниця капіталістичного виробництва ще більше затемнюється. Загальне позначення «оборотний капітал» знищує цю істотну відмінність. Політична економія після А. Сміта пішла в цьому відношенні ще далі, встановивши протилежність не між постійним і змінним, а протилежність між основним і оборотним капіталом як істотну і єдину, що тільки й підлягає розмежуванню.

Визначивши основний і оборотний капітал як два різні способи вміщення капіталу, кожний з яких сам по собі приносить прибуток, А. Сміт говорить:

«Ніякий основний капітал не може приносити будь-який доход інакше, як тільки за допомогою оборотного капіталу. Найкорисніші машини і знаряддя праці не можуть нічого виробити без оборотного капіталу, що доставляє матеріали, які вони переробляють, і засоби для утримання робітників, що їх застосовують» (стор. 188).

Тут виясняється, що означають попередні вирази: «принесити доход», «доставати прибуток» і т. д.; а саме, вони означають, що обидві частини капіталу є факторами створення продукту.

Далі А. Сміт наводить такий приклад:

«Та частина капіталу фермера, яка вкладена в землеробські знаряддя, є основний капітал, а та, яка вкладена в заробітну плату і засоби утримання його робітників, є оборотний капітал».

Отже, тут різниця між основним і оборотним капіталом правильно зводиться виключно до різного обігу, до різного обороту різних складових частин продуктивного капіталу.

«Фермер дістає прибуток з першого, вдержуючи його в своєму володінні, а з другого — розстаючись з ним. Ціна, або вартість його робочої худоби, є основний капітал» —

тут знов-таки правильно те, що в основу відмінності кладеться вартість, а не речовий елемент —

«так само, як і ціна знарядь його господарства; засоби утримання її» (робочої худоби) «становлять оборотний капітал, як і засоби утримання

робітників. Фермер дістає прибуток, вдержуючи в своєму володінні робочу худобу і розстаючись із засобами її утримання.

Фермер придержує корм худоби, не продає його. Він використовує його саме як корм для худоби, а саму худобу він використовує як знаряддя праці. Різниця полягає тільки ось у чому: корм, що йде на утримання робочої худоби, споживається цілком і повинен постійно заміщуватися новим кормом безпосередньо з продукту землеробства або через його продаж; тимчасом сама худоба заміщується лише в міру того, як окремі її екземпляри стають непрацездатними.

«І ціна худоби і засоби утримання худоби, яку купують і відгодовують не для роботи, а на продаж, є оборотним капіталом. Фермер дістає свій прибуток, розстаючись з нею» [т. II, стор. 255—256].

Усякий товаровиробник, а отже, і капіталістичний виробник, продає свій продукт, результат свого процесу виробництва, але внаслідок цього його продукт не становить ні основної, ні оборотної частини його *продуктивного* капіталу. Навпаки, його продукт перебуває тепер в такій формі, в якій він виштовхується з процесу виробництва і повинен функціонувати як товарний капітал. Відгодовувана худоба функціонує в процесі виробництва як сировий матеріал, а не як знаряддя праці, як робоча худоба. Вона входить через це в продукт як субстанція, і вся її вартість цілком входить у цей продукт, як і вартість допоміжних матеріалів {кормів}. Саме через це вона і є оборотною частиною продуктивного капіталу, а зовсім не через те, що проданий продукт, тобто відгодована худоба, має тут ту саму натуральну форму, що й сировина, тобто ще невідгодована худоба. Останнє — цілком випадкова обставина. Але в той же час А. Сміт міг би побачити з цього прикладу, що не речова форма елемента виробництва, а лише його функція в процесі виробництва визначає вміщену в ньому вартість як основну або оборотну.

«Так само і вся вартість насіння є, власне кажучи, основний капітал. Хоч насіння і переміщається весь час з амбара в поле і назад, воно ніколи не міняє хазяїна і, отже, не здійснює обігу у власному розумінні цього слова. Фермер дістає свій прибуток не від продажу його, а за рахунок його приросту» [т. II, стор. 256].

Тут з особливою яскравістю виявляється вся безглуздість встановленої Смітом відмінності. За його теорією насіння було б основним капіталом, коли б не відбувалось «зміни хазяїна», тобто коли насіння заміщується безпосередньо з річного продукту, удержується з нього. Але воно, навпаки, було б оборотним капіталом, коли продається весь продукт і частина його вартості йде на купівлю насіння в іншого хазяїна. В одному

випадку «зміна хазяїна» має місце, в другому — ні. Сміт тут знов змішує оборотний капітал з товарним капіталом. Продукт є речовий носій товарного капіталу. Але, звичайно, цим носієм є лише та частина його, яка дійсно вступає в обіг і не входить знов безпосередньо в той самий процес виробництва, з якого вона вийшла як продукт.

Чи затримується насіння безпосередньо як частина продукту чи продається весь продукт і частина його вартості перетворюється в насіння, куплене на стороні, — в обох випадках має місце лише заміщення вартості, і цим заміщенням не створюється ніякого прибутку. В одному випадку насіння разом з рештою продукту вступає як товар в обіг, в другому випадку воно фігурує лише в бухгалтерії як складова частина вартості авансованого капіталу. Але в обох випадках воно залишається оборотною складовою частиною продуктивного капіталу. Воно споживається цілком при виготовленні продукту і цілком має бути заміщене з нього, щоб стало можливим відтворення.

«Сировий матеріал і допоміжні речовини втрачають ту самостійну форму, в якій вони вступили в процес праці як споживні вартості. Інакше стоїть справа з власне засобами праці. Інструмент, машина, фабричний будинок, бочка і т. д. використовуються в процесі праці тільки доти, поки вони зберігають свою первісну форму, поки вони завтра можуть вступити в процес праці в тій самій формі, як і вчора. Як на протязі свого життя, тобто процесу праці, вони зберігають щодо продукту свою самостійну форму, так зберігають вони її і після своєї смерті. Трупи машин, знарядь, майстерень і т. д. продовжують, як і раніше, існувати окремо від продуктів, утворенню яких вони сприяли» («Капітал», книга I, розділ VI, стор. 192⁵²).

Ці різні способи застосування засобів виробництва для утворення продукту, коли одні засоби виробництва зберігають свою самостійну форму щодо продукту, а інші видозмінюють або зовсім втрачають її, цю відмінність, властиву процесові праці як такому, хоч би він і був спрямований виключно на задоволення власних потреб, наприклад, патріархальної сім'ї, без усякого обміну, без товарного виробництва, А. Сміт висвітлює хибно, бо він 1) привносить зовсім не належну суди категорію прибутку, який одні засоби виробництва доставляють своєму власникові, зберігаючи свою форму, інші — втрачаючи її; бо він 2) зміни частини елементів виробництва в процесі праці змішує з тією зміною форми, яка властива обмінові продуктів, обігові товарів (купівлі і продажеві) і яка в той же час включає в себе перехід власності на товари, що обертаються, від однієї особи до другої.

Оборот передбачає, що відтворення опосереднюється обігом, тобто продажем продукту, його перетворенням в гроші і зворотнім перетворенням з грошей в елементи його виробництва. Але оскільки капіталістичному підприємцеві частина його власного продукту знов безпосередньо служить засобом виробництва, то виробник виступає продавцем цього продукту самому собі, і саме в такому вигляді фігурує ця операція в його бухгалтерії. Отже, ця частина відтворення здійснюється не через обіг, а безпосередньо. Але та частина продукту, яка таким чином знов служить засобом виробництва, заміщує оборотний капітал, а не основний, оскільки 1) вартість відповідної частини капіталу цілком входить у продукт і 2) оскільки сама ця частина капіталу *in natura* цілком заміщена новим екземпляром з нового продукту.

А. Сміт далі говорить нам, з чого складається оборотний і основний капітал. Він перелічує і ті предмети, ті речові елементи, які утворюють основний капітал, і ті, які утворюють оборотний капітал, ніби таке призначення властиве предметам речово, з природи, а не впливає, навпаки, з певних функцій цих предметів у капіталістичному процесі виробництва. Та, однак, в тому самому розділі він зауважує, що хоч певний предмет, наприклад, житловий будинок, призначений для безпосереднього споживання,

«може давати доход своєму власникові і таким способом виконувати для нього *функцію капіталу*, але він не може приносити який-небудь доход суспільству або виконувати для нього *функцію капіталу*, і доход всього народу ніколи навіть в найменшій мірі не може бути збільшений таким шляхом» (книга II, розд. II, стор. 186).

Тут А. Сміт, отже, цілком ясно висловлює думку, що властивість бути капіталом належить речам не як таким і не при всяких обставинах, але є функцією, яку вони, залежно від обставин, то виконують, то не виконують. Але що справедливо відносно капіталу взагалі, справедливо і відносно його підрозділів.

Одні й ті самі речі становлять складову частину оборотного або основного капіталу залежно від того, яку функцію вони виконують в процесі праці. Так, наприклад, худоба як робоча худоба (засіб праці) є речовою формою існування основного капіталу; навпаки, як худоба, що відгодовується на забій (сировий матеріал), вона становить складову частину оборотного капіталу фермера. З другого боку, та сама річ може то функціонувати як складова частина продуктивного капіталу, то належати до фонду безпосереднього споживання. Наприклад, будинок, функціонуючи як приміщення для роботи, є основна

частина продуктивного капіталу; функціонуючи як житловий будинок, він зовсім не має форми капіталу, а є просто житловим будинком. Ті самі засоби праці можуть у багатьох випадках функціонувати то як засоби виробництва, то як предмети споживання.

Така одна з помилок, що впливають з поглядів Сміта: характерні властивості основного і оборотного капіталу розглядаються як властивості, притаманні речам. Вже аналіз процесу праці («Капітал», книга I, розділ V) показує, як визначення засобів праці, матеріалу праці, продукту міняються залежно-від різних ролей, які та сама річ відіграє в цьому процесі. Але визначення основного і не основного капіталу ґрунтуються, в свою чергу, на тих певних ролях, що їх ці елементи відіграють у процесі праці, а отже, і в процесі створювання вартості.

Крім того, при перелічуванні речей, з яких складається основний і оборотний капітал, цілком ясно виявляється, що А. Сміт змішує різницю між основними і оборотними складовими частинами капіталу, яка має силу і смисл тільки щодо продуктивного капіталу (капіталу в його продуктивній формі), з різницею між продуктивним капіталом і формами, властивими капіталові в процесі його обігу, тобто товарним капіталом і грошовим капіталом. Він говорить у тому ж самому місці:

«Оборотний капітал складається... з продовольства, матеріалів і готових виробів усякого роду, що є на руках у відповідних продавців, і з грошей, необхідних для обігу і розподілу їх...»

— В дійсності, коли ми придивимося ближче, то побачимо, що тут, на протилежність вищесказаному, оборотний капітал знов ототожнюється з товарним капіталом і грошовим капіталом, тобто з двома формами капіталу, які зовсім не властиві процесові виробництва, які становлять не оборотний (текучий) капітал на протилежність основному, а капітал обігу на протилежність продуктивному капіталові. Тільки *поряд* з цими формами капіталу фігурують потім складові частини продуктивного капіталу, авансовані на матеріали (сировину або напівфабрикати) і дійсно включені в процес виробництва. А. Сміт говорить:

«...Третю і останню з трьох частин, на які природно поділяється весь капітал суспільства, становить оборотний капітал, який характеризується тим, що він приносить доход тільки в процесі обігу або міняючи хазяїв. Він складається, в свою чергу, з чотирьох частин: по-перше, з грошей...»

Але гроші ніколи не є формою продуктивного, функціонуючого в процесі виробництва капіталу. Вони завжди являють

собою лише одну з тих форм, яких капітал набирає в процесі свого обігу.

— «По-друге, з запасів продовольства, що їх мають м'ясник, скотопромисловець, фермер... і від продажу яких вони розраховують дістати прибуток... Нарешті, по-четверте, з виробів, які вже виготовлені і закінчені, але перебувають ще в руках торговця або мануфактуриста». — І «по-третє, з матеріалів, зовсім сирових або більш-менш оброблених, з одягу, предметів обстановки, будинків, які ще не набули остаточно жодної з цих трьох форм і залишаються в руках сільських хазяїв, мануфактуристів, торговців шовком і сукном, торговців будівельним лісом, столярів і теслярів, цегельників і т. д.» (стор. 187, 188).

Пункти 2 і 4 не містять у собі нічого, крім продуктів, що як такі виштовхнуті з процесу виробництва і повинні бути продані; одним словом, це — продукти, що функціонують тепер як товари, тому відповідно як товарний капітал, отже, мають таку форму і посідають таке місце в процесі, що вони не становлять елемента продуктивного капіталу, хоч би яке було їх кінцеве призначення, тобто чи входять вони кінцем кінцем в індивідуальне чи продуктивне споживання, відповідно до тієї мети (відповідно їхній споживній вартості), якій вони повинні служити. В пункті 2 ці продукти є предмети харчування, в пункті 4 — всі інші готові продукти, які, отже, знов-таки складаються тільки з готових засобів праці або готових предметів споживання (інших, ніж зазначені в пункті 2 предмети харчування).

Те, що Сміт говорить про цьому також і про купця, лише виявляє всю його плутанину. Якщо виробник продав купцеві свій продукт, то цей продукт уже взагалі не становить ніякої форми його капіталу. З точки зору суспільства цей продукт, правда, все ще залишається товарним капіталом, хоч він і перебуває вже в інших руках, а не в руках свого виробника; але саме через те, що це капітал товарний, він не може бути ні основним, ні оборотним капіталом.

При всякому виробництві, не спрямованому безпосередньо на задоволення власних потреб виробника, продукт повинен обертатися як товар, тобто повинен бути проданий, — не для того, щоб дістати таким способом прибуток, а для того, щоб виробник взагалі міг існувати. При капіталістичному виробництві до цього прислужується ще й та обставина, що при продажу товару реалізується також і вміщена в ньому додаткова вартість. Продукт у формі товару виходить з процесу виробництва і тому не є вже ні основний, ні оборотний його елемент.

А втім, А. Сміт спростовує тут самого себе. Всі готові продукти, хоч би яка була їх речова форма або їх споживна вартість, їх корисний ефект, є тут товарним капіталом, тобто капіталом в одній із форм, властивих процесові обігу. Перебуваючи

в цій формі, вони зовсім не є складовими частинами продуктивного капіталу їх власника; це, звичайно, зовсім не заважає тому, що, будучи продані, вони *стають* в руках покушця складовими частинами продуктивного капіталу, все одно — оборотного чи основного. Тут виявляється, що ті самі речі, які протягом певного часу виступали на ринку як товарний капітал на протилежність продуктивному капіталові, пізніше, коли вони вилучені з ринку, можуть функціонувати або не функціонувати як основна чи оборотна частина продуктивного капіталу.

Продукт фабриканта-бавовнопрядильника, тобто пряжа, є товарна форма його капіталу, є товарний капітал для нього. Пряжа не може знову функціонувати як складова частина його продуктивного капіталу ні як матеріал праці, ні як засіб праці. Але, опинившись у руках власника ткацької фабрики, який купив цю пряжу, вона включається в його продуктивний капітал як одна з оборотних складових частин останнього. Для фабриканта-прядильника пряжа є носій частини вартості його капіталу як основного, так і оборотного (додаткову вартість ми лишасмо осторонь). Так само машина, як продукт фабриканта машин, є товарна форма його капіталу, товарний капітал для нього, і до того часу, поки вона зберігає цю форму, вона не є ні оборотним, ні основним капіталом. Будучи продана одному з фабрикантів, які застосовують її в своєму виробництві, вона стає складовою частиною основного продуктивного капіталу. Навіть в тому випадку, коли продукт має таку споживну форму, що почасти може як засіб виробництва знов увійти в той самий процес, з якого він вийшов, як, наприклад, вугілля при видобутку вугілля, — навіть тут саме та частина продукту, та частина вугілля, яка призначена на продаж, не є ні оборотним, ні основним, а товарним капіталом.

З другого боку, продукт може мати таку споживну форму, яка робить його зовсім непридатним для того, щоб становити будь-який елемент продуктивного капіталу, чи то як матеріал праці, чи то як засоби праці. Такі, наприклад, деякі життєві засоби. Проте для своїх виробників продукт є товарний капітал, носій вартості як основного, так і оборотного капіталу, — першого чи другого, залежно від того, цілком чи частинами має бути заміщений застосований для його виробництва капітал, цілком чи частинами переносить капітал свою вартість на продукт.

У Сміта в пункті 3 сировий матеріал (сировина, напівфабрикат, допоміжний матеріал) фігурує, з одного боку, не як складова частина, вже включена в продуктивний капітал, а по суті лише як особливий вид споживних вартостей, з яких взагалі складається суспільний продукт, як особливий вид товарів

поряд з переліченими в пунктах 2 і 4 іншими речовими елементами суспільного продукту, тобто життєвими засобами і т. д. З другого боку, ці самі сирові матеріали наводяться як включені в продуктивний капітал і, значить, як його елементи, перебувають в руках виробника. Плутанина виявляється в тому, що вони розглядаються то як такі, що функціонують в руках виробника («в руках сільських хазяїв, мануфактуристів» і т. д.), то, з другого боку, як такі, що функціонують в руках купців («торговців шовком, сукном, будівельним лісом»), для яких вони є тільки товарним капіталом, а не складовими частинами продуктивного капіталу.

На ділі А. Сміт в цьому переліку елементів оборотного капіталу зовсім забуває про різницю між основним і оборотним капіталом, дійсну тільки щодо продуктивного капіталу. Навпаки, товарний капітал і грошовий капітал, тобто обидві форми капіталу, властиві процесові обігу, він протиставляє продуктивному капіталові, та й то несвідомо.

Нарешті, впадає в вічі те, що А. Сміт, перелічуючи складові частини оборотного капіталу, забуває про робочу силу. І це має двояку причину.

Ми тільки що бачили, що коли лишити осторонь грошовий капітал, то оборотний капітал буде в нього лише другою назвою товарного капіталу. Але оскільки робоча сила обертається на ринку, вона не є капітал, не є будь-яка форма товарного капіталу. Вона взагалі не капітал, а робітник — не капіталіст, хоч він і виносить на ринок товар, а саме свою власну шкуру. Тільки після того, як робоча сила вже продана і включена в процес виробництва, — отже, тільки після того, як вона перестала обертатись як товар, — вона стає складовою частиною продуктивного капіталу, а саме: змінним капіталом як джерелом додаткової вартості і оборотною складовою частиною продуктивного капіталу з точки зору обороту затраченої на неї капітальної вартості. Оскільки Сміт змішує тут оборотний капітал з товарним капіталом, то він неспроможний підвести робочу силу під свою рубрику оборотного капіталу. Тому змінний капітал виступає в нього у формі тих товарів, які робітник купує на свою заробітну плату, в формі життєвих засобів. У цій формі капітальна вартість, затрачена на заробітну плату, належить, за Смітом, до оборотного капіталу. Але те, що включається у виробничий процес, є робоча сила, є сам робітник, а не засоби до життя, якими робітник підтримує своє існування. А втім, ми вже бачили («Капітал», книга I, розділ XXI), що з суспільної точки зору відтворення самого робітника через його індивідуальне споживання теж належить до процесу

відтворення суспільного капіталу. Але цього не можна сказати про окремих, замкнучий у собі самому процес виробництва, який ми досліджуємо тут. «Ті, набуті і корисні здатності» (стор.187), які Сміт наводить під рубрикою основного капіталу, в дійсності становлять складові частини оборотного капіталу, оскільки це — «здатності» найманого робітника і оскільки робітник продає свою працю разом з його «здатностями».

Велика помилка Сміта полягає в тому, що він все суспільне багатство поділяє на: 1) фонд безпосереднього споживання, 2) основний капітал, 3) оборотний капітал. Згідно з вищевикладеним, все багатство слід було б поділити на: 1) фонд споживання, який зовсім не становить частки функціонуючого суспільного капіталу, хоч окремі його частини завжди могли б функціонувати як капітал, і 2) капітал. Згідно з цим одна частина багатства функціонує як капітал, друга частина — як не капітал, або як фонд споживання. Отже, для всякого капіталу тут виникає неминуха необхідність бути або основним або оборотним, подібно до того як для всякого ссавця абсолютно необхідно бути або самцем або самкою. Проте ми бачили, що протилежність між основним і оборотним капіталом застосовна лише до елементів *продуктивного* капіталу, що, отже, поряд з ними існує ще дуже значна маса капіталу, тобто товарний капітал і грошовий капітал, яка перебуває в такій формі, в якій вона *не може бути* ні основним, ні оборотним капіталом.

Оскільки на капіталістичній основі вся маса продуктів суспільного виробництва обертається на ринку як товарний капітал, — крім тієї частини продукту, яка в своїй натуральній формі, безпосередньо, без продажу або купівлі, знову використовується окремими капіталістичними виробниками як засоби виробництва, — то очевидно, що з товарного капіталу мають бути вилучені як основні і оборотні елементи продуктивного капіталу, так і всі елементи фонду споживання. Фактично це означає, що засоби виробництва і предмети споживання на основі капіталістичного виробництва виступають спочатку як товарний капітал, хоч би вони і мали своїм призначенням бути надалі предметами споживання або засобами виробництва; так само і робоча сила перебуває на ринку у формі товару, хоч і не у формі товарного капіталу.

Не розуміючи цього, А. Сміт допускає таку нову плутанину. Він говорить:

«Із цих чотирьох частин»

«оборотного капіталу», тобто капіталу в його властивих процесові обігу формах товарного капіталу і грошового капі-

талу, — дві частини, які перетворюються в чотири тому, що Сміт розрізняє складові частини товарного капіталу знов-таки на підставі речових ознак —

«три частини, а саме продовольство, матеріали і готові вироби, щорічно або в періоди більш-менш тривалі регулярно вилучаються з оборотного капіталу і вкладаються в основний капітал, або в запаси, призначені для безпосереднього споживання. Всякий основний капітал первісно виникає з оборотного капіталу і потребує постійного поповнення з цього ж джерела. Всі корисні машини і знаряддя праці первісно виникають з оборотного капіталу, який доставляє матеріали, з яких вони виготовляються, і засоби утримання робітників, що їх виготовляють. Такий самий вид капіталу необхідний також і для їх постійного ремонту» (стор. 188).

За винятком тієї частини продукту, яку виробники постійно безпосередньо вживають знов як засоби виробництва, для капіталістичного виробництва має силу таке загальне положення: всі продукти надходять на ринок як товари і для капіталіста обертаються через те як товарна форма його капіталу, як товарний капітал, незалежно від того, чи повинні і чи можуть ці продукти за своєю натуральною формою, за своєю споживною вартістю функціонувати як елементи продуктивного капіталу (як елементи процесу виробництва), тобто як засоби виробництва і, значить, як основні або оборотні елементи продуктивного капіталу; або ж вони можуть служити тільки як предмети індивідуального, а не продуктивного споживання. Всі продукти в формі товарів викидаються на ринок; тому всі засоби виробництва і предмети споживання, всі елементи продуктивного і індивідуального споживання повинні бути знову вилучені з ринку через купівлю їх як товарів. Ця тривіальність (трюїзм), звичайно, правильна. Отже, це однаково можна застосувати як до основних, так і до оборотних елементів продуктивного капіталу, до засобів праці і матеріалів праці в усіх їх формах. (Сміт при цьому забуває ще про те, що існують елементи продуктивного капіталу, які дані самою природою, отже, не є продуктами праці). Машину купують на ринку так само, як і бавовну. Але з цього зовсім не випливає, що всякий основний капітал первісно виникає з оборотного, — це впливає тільки з смітівського плутання капіталу обігу з оборотним, або текучим, тобто не основним капіталом. І до того ж Сміт сам себе спростовує. Машини як товар становлять, за його ж власними словами, частину зазначеного в пункті 4 оборотного капіталу. Їх походження з оборотного капіталу означає, таким чином, лише те, що вони функціонували як товарний капітал, перш ніж стали функціонувати як машини, але що речево вони походять із самих себе; так само бавовна, як оборотний елемент капіталу фабриканта-прядильника, походить з бавовни, що

обертається на ринку. Але якщо Сміт в дальшому викладі виводить основний капітал з оборотного на тій підставі, що для виробництва машин необхідні праця і сирові матеріали, то, по-перше, для того щоб робити машини, необхідні також і засоби праці, тобто основний капітал, і, по-друге, щоб виготовити сирові матеріали теж необхідний основний капітал — машини і т. д., бо продуктивний капітал завжди містить у собі засоби праці, але не завжди матеріал праці. Сам Сміт говорить відразу ж услід за цим:

«Земля, рудники і рибний промисел однаково потребують для їх експлуатації як основного, так і оборотного капіталів»,

— отже, він визнає, що не тільки оборотний, але й основний капітал необхідний для виробництва сирових матеріалів —

«і» (тут нова помилка) «їх продукт заміщує з деяким прибутком не тільки ці капітали, але й *усі інші капітали суспільства*» (стор. 188).

Це зовсім невірно. Їх продукт доставляє сировий матеріал, допоміжні матеріали і т. д. для всіх інших галузей промисловості. Але їх вартість не заміщує вартості всіх інших суспільних капіталів; вона заміщує лише свою власну капітальну вартість (+ додаткова вартість). Тут у А. Сміта знов позначається вплив фізіократів.

З суспільної точки зору правильно, що частина товарного капіталу, складаючись з продуктів, які можуть служити лише засобами праці, дійсно раніше чи пізніше буде функціонувати як засоби праці, — якщо тільки ці засоби праці не вироблені взагалі без усякої користі, якщо вони не лишаються непроданими; іншими словами, на основі капіталістичного виробництва засоби праці, переставши бути товарами, стають згідно з своїм призначенням справжніми елементами основної частини суспільного продуктивного капіталу.

Тут перед нами відмінність, що впливає з натуральної форми продукту.

Так, наприклад, прядильна машина не має споживної вартості, якщо вона не використовується для прядіння, тобто не застосовується як елемент виробництва, отже, з капіталістичної точки зору, не функціонує як основна складова частина якого-небудь продуктивного капіталу. Але прядильна машина рухома. Вона може бути вивезена з країни, в якій зроблена, і продана в чужій країні в обмін, прямо чи посередньо, на сирові матеріали і т. п. або на шампанське. В країні, де вона була зроблена, вона в такому разі функціонує тільки як товарний капітал, але аж ніяк не функціонує — навіть після її продажу — як основний капітал.

Навпаки, продукти, які внаслідок свого зв'язку з землею прикріплені до певного місця і тому можуть бути використані тільки на тому самому місці, наприклад фабричні будинки, залізниці, мости, тунелі, доки і т. д., меліорація і т. д., — всі такі продукти фізично не можуть бути експортовані в тому вигляді, в якому вони існують. Вони нерухомі. Вони або зовсім не знаходять собі застосування, або, якщо вони продані, повинні функціонувати як основний капітал в тій країні, в якій вони зроблені. Для капіталістичного виробника, який заради спекуляції будує фабрики або поліпшує земельні ділянки з метою їх продажу, ці речі є формою його товарного капіталу, отже, за А. Смітом, формою оборотного капіталу. Але, розглядувані з точки зору всього суспільства, ці речі, щоб не лишитись некорисними, кінець кінцем повинні функціонувати у власній країні як основний капітал, повинні функціонувати в процесі виробництва, фіксованому в місці їх перебування. Звідси зовсім не випливає, що нерухомі речі як такі вже самі по собі є основним капіталом; вони, наприклад житлові будинки і т. д., можуть належати до фонду споживання і, таким чином, взагалі не входять до складу суспільного капіталу, становлячи, проте, елемент суспільного багатства, у відношенні до якого весь капітал є тільки частина. Виробник цих речей, вживаючи вираз Сміта, дістає прибуток через їх продаж. Отже, вони — оборотний капітал! Людина, яка користується ними, їх останній покупець, може використати їх, тільки застосувавши їх в процесі виробництва. Отже, вони — основний капітал!

Титули власності, наприклад, на залізницю, можуть щодня переходити з рук до рук, і власники її через продаж цих титулів навіть за кордоном можуть діставати прибуток, — так що титули власності на залізницю на протилежність самій залізниці можуть бути експортовані. Проте самі ці речі в тій країні, де вони розташовані, повинні або лежати марно, або функціонувати як основна частина продуктивного капіталу. Так само фабрикант *A* може дістати прибуток через продаж своєї фабрики фабрикантові *B*, що, проте, не заважає фабриці, як і раніше, функціонувати як основний капітал.

Через те закріплені в даному місці, невіддільні від землі засоби праці неминуче повинні через саме своє призначення функціонувати як основний капітал в даній країні, хоча для свого виробника вони можуть функціонувати як товарний капітал і не становити елементів його основного капіталу (цей капітал складається для нього з засобів праці, яких він потребує для спорудження будинків, залізниць і т. д.). Але звідси ні в якому разі не випливає зворотного висновку, ніби основний

капітал неминуче повинен складатися з нерухомих речей. Корабель або локомотив діють тільки в русі, і все ж вони функціонують — не для свого виробника, а для того, хто їх застосує, — як основний капітал. З другого боку, оборотними складовими частинами продуктивного капіталу є речі, які дійсно закріплені в процесі виробництва, проробляють в ньому все коло свого життя і, раз вступивши в нього, вже ніколи його не покидають, — наприклад, вугілля, яке вживається для того, щоб привести машину в дію під час процесу виробництва, газ, що вживається для освітлення фабричного будинку, і т. д. Вони є оборотними не тому, що вони фізично разом з продуктом покидають процес виробництва і обертаються як товар, а тому, що їх вартість цілком входить у вартість товару, виробництву якого вони сприяють, і, таким чином, має бути цілком заміщена через продаж товару.

У тільки що цитованому місці з А. Сміта слід відмітити ще таку фразу:

«Оборотний капітал, який доставляє... засоби утримання робітників, які їх виготовляють» (машини і т. д.).

У фізіократів частина капіталу, авансована у вигляді заробітної плати, правильно фігурує під назвою «*avances applu-elles*» на протилежність «*avances primitives*». З другого боку, у них як складова частина продуктивного капіталу, що застосовується фермером, вказується не сама робоча сила, а засоби до життя, які видаються сільськогосподарським робітникам («засоби утримання робітників», як висловлюється Сміт). Це останнє перебуває в тісному зв'язку з їх специфічною доктриною. А саме, у них частина вартості, приєднувана працею до продукту (цілком так само, як і та частина вартості, яку приєднують до продукту сирові матеріали; знаряддя праці і т. д., коротше, — речові складові частини постійного капіталу), береться лише рівною вартості тих життєвих засобів, які сплачені робітникам і які вони повинні спожити для підтримання свого функціонування як робочої сили. Виявити різницю між постійним і змінним капіталом не дозволяла фізіократам сама їх доктрина. Якщо додаткову вартість виробляє праця (зверх відтворення своєї власної ціни), то вона виробляє її в промисловості так само, як і в землеробстві. Але оскільки згідно з системою фізіократів праця виробляє її тільки в одній галузі виробництва, в землеробстві, то вона виникає не з праці, а з особливої діяльності (із сприяння) природи в цій галузі виробництва. І тільки тому для них праця в землеробстві є продуктивною працею на відміну від усіх інших видів праці.

А. Сміт визначає життєві засоби робітників як оборотний капітал на протилежність основному,

1) оскільки він оборотний капітал, в його протилежності основному, змішує з формами капіталу, що належать до сфери обігу, з капіталом обігу; плутання, яке некритично успадкували від нього пізніші економісти. Тому він плутає товарний капітал з оборотною складовою частиною продуктивного капіталу; і само собою зрозуміло, що там, де суспільний продукт набирає форми товару, життєві засоби робітників, як і не робітників, матеріали, як і самі засоби праці, можуть бути одержані тільки з товарного капіталу.

2) Але і уявлення фізіократів проступають у Сміта, хоч вони й суперечать езотеричній, тобто дійсно науковій частині його власного дослідження.

Авансований капітал взагалі перетворюється в продуктивний капітал, тобто набирає форми елементів виробництва, які самі є продуктом попередньої праці. (В тому числі і робоча сила.) Тільки в цій формі авансований капітал може функціонувати в процесі виробництва. І якщо на місце самої робочої сили, в яку перетворена змінна частина капіталу, підставити життєві засоби робітника, то очевидно, що ці життєві засоби, як такі, відіграють ту саму роль в процесі утворення вартості, як і інші елементи продуктивного капіталу, як сирові матеріали, засоби існування робочої худоби і т. п. На цій підставі Сміт у цитованому вище місці, ідучи за прикладом фізіократів, ставить їх на одну дошку. Життєві засоби самі по собі не можуть збільшити свою вартість або приєднати до неї додаткову вартість. Їх вартість, як і вартість інших елементів продуктивного капіталу, може лише знов проявитись у вартості продукту. Життєві засоби не можуть приєднати до продукту більше вартості, ніж та, яку вони мають самі. Від основного капіталу, що складається з засобів праці, вони, подібно до сирового матеріалу, напівфабрикатів і т. п., відрізняються лише тим, що вони (принаймні для капіталіста, який їх оплачує) цілком використовуються для виробництва продукту, у створенні якого вони беруть участь, що, отже, вартість їх повинна бути заміщена цілком, тоді як у відношенні до основного капіталу це відбувається лише поступово, частинами. Отже, частина продуктивного капіталу, авансована на робочу силу (відповідно — на життєві засоби робітника), відрізняється тепер від інших речових елементів продуктивного капіталу тільки лише речево, а не своєю роллю в процесі праці та в процесі збільшення вартості. Вона відрізняється лише остільки, оскільки потрапляє в категорію оборотного капіталу разом з однією частиною об'єктивних

факторів утворення продукту («матеріалів», вживаючи загальне позначення Сміта), на відміну від другої частини об'єктивних факторів утворення продукту, яка належить до категорії основного капіталу.

Та обставина, що капітал, затрачений на заробітну плату, належить до оборотної частини продуктивного капіталу і, на протилежність основній його частині, має властивість текучості, спільну в неї з частиною предметних факторів утворення продукту, тобто сировиною і т. д., — ця обставина не має абсолютно ніякого відношення до тієї ролі, яку в процесі збільшення вартості відіграє ця змінна частина капіталу на протилежність постійній частині. Тут мова йде лише про те, яким чином ця частина авансованої капітальної вартості за допомогою обігу повинна бути заміщена з вартості продукту і тому відновлена, тобто відтворена. Купівля і повторні акти купівлі робочої сили належать до процесу обігу. Але тільки в процесі виробництва вартість, затрачена на робочу силу, з певної, постійної величини перетворюється (перетворюється не для робітника, а для капіталіста) у змінну, і, отже, взагалі тільки завдяки цьому авансована вартість перетворюється в капітальну вартість, в капітал, у самозростаючу вартість. Але внаслідок того, що оборотною складовою частиною продуктивного капіталу вважають, подібно до Сміта, не ту вартість, яка затрачена на робочу силу, а ту, яка затрачена на життєві засоби робітника, — внаслідок цього стає неможливим розуміння відмінності між змінним і постійним капіталом, а отже, і розуміння процесу капіталістичного виробництва взагалі. Визначення цієї частини капіталу як капіталу змінного на протилежність постійному капіталові, затраченому на предметні фактори створення продукту, цілком поховане тут під визначенням, яке гласить, що частина капіталу, затрачена на робочу силу, за своєю роллю в обороті належить до оборотної частини продуктивного капіталу. Це поховання завершується тим, що як елемент продуктивного капіталу замість робочої сили наводяться життєві засоби робітника. Суть справи не змінюється від того, чи авансується вартість робочої сили у формі грошей чи прямо у формі життєвих засобів. Хоч, звичайно, цей останній випадок на основі капіталістичного виробництва може бути лише винятком ²⁴⁾.

²⁴⁾ Наскільки сам А. Сміт закриває собі шлях до розуміння ролі робочої сили в процесі збільшення вартості, доводить така фраза, в якій праця робітників цілком в дусі фізіократів прирівнюється до роботи худоби: «Не тільки його» (фермера) «робітники-батраки, але і його робоча худоба є продуктивними працівниками» (книга II, розд. V, стор. 243).

Таким чином, внаслідок того, що це визначення оборотного капіталу було встановлене А. Смітом як вирішальне для капітальної вартості, затраченої на робочу силу, — визначення, запозичене у фізіократів, але без передпосилки фізіократів, — Сміт щасливо привів своїх послідовників до цілковитої неможливості пізнати частину капіталу, затрачену на робочу силу, як змінний капітал. Глибші і правильніші думки, розкидані самим А. Смітом в інших місцях, не взяли верх — перемога залишилась саме за цією помилкою. Мало того, пізніші письменники пішли ще далі: для них вирішальне визначення тієї частини капіталу, яка затрачена на робочу силу, полягає не тільки в тому, що вона є оборотним капіталом на протилежність основному; ці письменники зводять основну характеристику оборотного капіталу до того, що він затрачується на життєві засоби робітників. Звідси неминуче випливає вчення про робочий фонд⁵³, що складається з необхідних життєвих засобів, як про величину дану, про величину, яка, з одного боку, фізично обмежує частку робітників у суспільному продукті і, з другого боку, в усьому своєму обсязі повинна бути затрачена на купівлю робочої сили.

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ
ТЕОРІЇ ОСНОВНОГО І ОБОРОТНОГО КАПІТАЛУ.
РІКАРДО

Рікардо проводить відмінність між основним і оборотним капіталом тільки для того, щоб з'ясувати винятки з закону вартості, а саме такі випадки, коли «норма» заробітної плати впливає на ціни. Про це ми будемо говорити тільки в книзі III⁵⁴.

Проте основна неясність вже з самого початку виявляється в такому побіжному зіставленні:

«Ця відмінність в ступені довговічності основного капіталу і різноманітність пропорцій, в яких можуть комбінуватись ці два види капіталу»²⁵).

Коли ж ми запитаємо, які «ці два види капіталу», то одержимо таку відповідь:

«Крім того, пропорції між капіталом, призначеним для утримання праці, і капіталом, вкладеним в знаряддя, машини і будівлі, можуть комбінуватися дуже різно»²⁶).

Отже, основний капітал = засобам праці, а оборотний капітал = капіталові, затраченому на працю. «Капітал, призначений для утримання праці», — уже це є плоский вираз, запозичений у А. Сміта. З одного боку, оборотний капітал змішується тут із змінним капіталом, тобто з частиною продуктивного капіталу, затраченою на працю. Але, з другого боку, оскільки це протиставлення почерпнуто не з процесу збільшення вартості, де капітал поділяється на постійний і змінний, а з процесу обігу (стара смітівська плутанина), то в результаті виходять визначення, хибні подвійно.

²⁵) «This difference in the degree of durability of fixed capital, and this variety in the proportions in which the two sorts of capital may be combined». — «Principles», p. 25.

²⁶) «The proportions too, in which the capital that is to support labour, and the capital that is invested in tools, machinery and buildings, may be variously combined». — L. c.

По-перше. Відмінність в ступені довговічності основного капіталу і відмінність в будові всього капіталу, що складається з постійної і змінної частини, визнаються тут рівнозначними. Але остання відмінність визначає відмінність у виробництві додаткової вартості; навпаки, перша відмінність, оскільки мається на увазі процес збільшення вартості, стосується лише до тих способів, за допомогою яких дана вартість засобів виробництва переноситься на продукт; оскільки ж ідеться про процес обігу, то вона стосується лише до періоду відновлення затраченого капіталу, або, інакше кажучи, — лише до періоду, на який авансовано капітал. Коли, замість того щоб розкрити внутрішній рух капіталістичного процесу виробництва, розглядати явища, що вже склалися, то ці відмінності дійсно будуть збігатися. При розподілі суспільної додаткової вартості між капіталами, вкладеними в різні галузі виробництва, роблять свій вплив і різниці в тривалості тих періодів, на які авансовано капітал (наприклад, різна тривалість існування основного капіталу), і різниці в органічній будові капіталу (отже, і відмінність в обігу постійного і змінного капіталу). І те і друге однаково сприяє вирівнюванню загальної норми прибутку і перетворенню вартостей в ціни виробництва.

По-друге. З точки зору процесу обігу на одній стороні перебувають засоби праці, тобто основний капітал, на другій стороні — матеріал праці і заробітна плата, тобто оборотний капітал. Навпаки, з точки зору процесу праці і процесу збільшення вартості на одній стороні стоять засоби виробництва (засоби праці і матеріал праці), тобто постійний капітал; на другій стороні — робоча сила, тобто змінний капітал. Для органічної будови капіталу («Капітал», книга I, розд. XXIII, 2, стор. 647 ⁵⁵) цілком однаково, чи складається дана кількість вартості постійного капіталу із значної кількості засобів праці і невеликої кількості матеріалів праці чи, навпаки, із значної кількості матеріалів праці і невеликої кількості засобів праці; органічна будова капіталу цілком визначається відношенням між капіталом, затраченим на засоби виробництва, і капіталом, затраченим на робочу силу. Навпаки: з точки зору процесу обігу, з точки зору різниці між основним і оборотним капіталом, так само однаково, в якому відношенні дана кількість вартості оборотного капіталу розпадається на матеріали праці і заробітну плату. З однієї точки зору матеріали праці попадають в одну категорію з засобами праці і протиставляються капітальній вартості, затраченій на робочу силу. З другої точки зору, частина капіталу, затрачена на робочу силу, разом з частиною капіталу, затраченою на матеріали праці, з'єднується

в одну категорію і протиставляється частині капіталу, затраченій на засоби праці.

Тому у Рікардо частина капітальної вартості, затрачена на матеріали праці (на сирові і допоміжні матеріали), не появляється ні на тій, ні на другій стороні. Вона зникає цілком. А саме: вона не підходить до категорії основного капіталу, бо вона за способом свого обігу цілком збігається з частиною капіталу, затраченою на робочу силу. З другого боку, вона не може бути віднесена до оборотного капіталу, бо разом з цим само собою зникло б ототожнення протилежності основного і оборотного капіталу з протилежністю постійного і змінного капіталу. Тимчасом Рікардо бере у А. Сміта і мовчазно зберігає ототожнення цих двох протилежностей. Рікардо має надто сильний логічний інстинкт, щоб не відчути цього, і саме тому згадана частина капіталу у нього зовсім зникає.

Тут слід відзначити, що, говорячи мовою політичної економії, капіталіст авансує капітал, який витрачається на заробітну плату, в різні строки, залежно від того, чи сплачується вона, наприклад, щотижня, щомісяця чи раз на три місяці. В дійсності справа відбувається якраз навпаки. Робітник авансує капіталістові свою працю на тиждень, на місяць, на три місяці, залежно від того, щотижня, щомісяця чи кожні три місяці сплачується йому заробітна плата. Коли б капіталіст *купував* робочу силу, замість того щоб оплачувати її вже після її споживання, отже, коли б він платив робітникові заробітну плату за день, тиждень, місяць чи за три місяці вперед, то тоді могла б іти мова про авансування на ці строки. Але оскільки він платить лише після того, як праця *вже* тривала дні, тижні, місяці, замість того щоб купити і оплатити працю на період часу, протягом якого вона *повинна* тривати, то в цілому ми маємо перед собою капіталістичне *quid pro quo**: аванс, виданий робітником капіталістові у формі праці, перетворюється в аванс, що його видає капіталіст робітникові у формі грошей. Справа нітрохи не змінюється від того, що продукт праці робітників капіталіст одержує тільки через більш або менш тривалий період, залежно від різної тривалості часу, необхідного для виготовлення продукту; не змінюється справа також і від того, що капіталіст реалізує цей продукт або одержує назад з обігу його вартість (разом із втіленою в продукті додатковою вартістю) тільки після того, як минуть різні строки, залежно від різної тривалості часу, потрібного для обігу продукту. Для продавця цілком однаково, що саме має намір робити з його товаром покупець.

* — буквально: одне замість другого; тут: плутання понять. *Ред.*

Капіталістові машина не обходиться дешевше від того, що він повинен одразу авансувати всю її вартість, тоді як до нього ця вартість припливає назад з процесу обігу лише поступово і частинами; так само він не платить дорожче за бавовну внаслідок того, що вартість бавовни входить цілком у вартість виготовленого з неї продукту і, отже, цілком і одразу заміщується при продажу продукту.

Повернемося до Рікардо.

1) Характерна особливість змінного капіталу полягає в тому, що певна, дана (отже, в цьому розумінні постійна) частина капіталу, дана сума вартості (припускається, що вона дорівнює вартості робочої сили, хоч в даному випадку однаково, чи дорівнює заробітна плата вартості робочої сили, більша чи менша за неї) обмінюється на силу, яка самозростає вартістю, створює вартість, — на робочу силу, яка не тільки відтворює свою власну, оплачену капіталістом вартість, але в той же час виробляє додаткову вартість, вартість, яка не існувала раніше і не була оплачена ніяким еквівалентом. Ця характерна властивість частини капіталу, затраченої на заробітну плату, властивість, яка відрізняє її *totò coelo* * як змінний капітал від капіталу постійного, ця властивість зникає, якщо частина капіталу, затрачена на заробітну плату, розглядається виключно з точки зору процесу обігу і таким чином виступає як оборотний капітал на протилежність основному капіталові, затраченому на засоби праці. Це впливає вже з того, що тоді під тією самою рубрикою — під рубрикою оборотного капіталу — частина капіталу, затрачена на робочу силу, з'єднується з частиною постійного капіталу, затраченою на матеріали праці, і протиставляється другій частині постійного капіталу, затраченій на засоби праці. Додаткова вартість, тобто якраз та умова, що перетворює вкладену суму вартості в капітал, при цьому зовсім не береться до уваги. Не береться до уваги і той факт, що частина вартості, яку приєднує до продукту витрачений на заробітну плату капітал, вироблена знов (отже, дійсно відтворена), тоді як частина вартості, яку приєднують до продукту сирові матеріали, не вироблена знов, не відтворена фактично, а лише збережена у вартості продукту, консервована, і тому лише знов виступає як складова частина вартості продукту. Різниця, як вона виступає тепер з точки зору протилежності між оборотним і основним капіталом, полягає лише ось у чому: вартість засобів праці, застосованих для виробництва товару, лише частинами входить у вартість товару і через те частинами ж замі-

* — в цілому. *Ред.*

щується при продажу товару, а отже, і взагалі заміщується лише частинами і поступово. З другого боку, вартість робочої сили і предметів праці (сировини і т. п.), застосованих для виробництва товару, цілком входить в товар і тому цілком заміщується при його продажу. В цьому розумінні щодо процесу обігу одна частина капіталу виступає як основний, друга — як текучий, або оборотний капітал. В обох випадках мова йде про перенесення даної, авансованої вартості на продукт і про заміщення її знов через продаж продукту. Різниця полягає тепер тільки в тому, що в одному випадку це перенесення вартості, а отже, і заміщення вартості, відбувається частинами і поступово, а в другому випадку — одразу. Разом з тим стирається кардинальна різниця між змінним і постійним капіталом, отже, затушовується вся тасмниця утворення додаткової вартості і капіталістичного виробництва, тобто затушовуються умови, які перетворюють в капітал певні вартості і речі, в яких ці вартості втілюються. Усі складові частини капіталу розрізняються тут тільки способом свого обігу (а обіг товару має справу, звичайно, лише з уже наявними, з даними вартостями); при цьому особливий спосіб обігу є спільним і для капіталу, затраченого на заробітну плату, і для тієї частини капіталу, яка затрачена на сировину, напівфабрикати, допоміжні матеріали, — на протилежність частині капіталу, затраченій на заробітну плату.

Звідси зрозуміло, чому буржуазна політична економія інстинктивно зберігала смітівське змішування категорій «постійний капітал» і «змінний капітал» з категоріями «основний капітал» і «оборотний капітал» і без усякої критики протягом майже цілого століття передавала цю плутанину з покоління в покоління. Для неї капітал, затрачений на заробітну плату, вже зовсім не відрізняється від тієї частини капіталу, яка затрачена на сирові матеріали, а від постійного капіталу відрізняється лише формально — лише тим, чи обертається він разом з продуктом частинами чи цілком. Таким чином одним ударом руйнується основа, необхідна для того, щоб зрозуміти справжній рух капіталістичного виробництва, а значить, і капіталістичної експлуатації. Мова йде лише про те, що авансована вартість появляється знову.

Ця некритично запозичена у А. Сміта плутанина заважає Рікардо послідовно розвинути свою теорію. Вона заважає йому не тільки більше, ніж пізнішим апологетам, яким ця плутанина понять, навпаки, сприяє, але й більше, ніж самому А. Сміту, бо Рікардо, на протилежність йому, йдучи по суті за езотеричним вченням А. Сміта проти екзотеричного А. Смі-

та, послідовніше і гостріше розвиває свою теорію вартості і додаткової вартості.

У фізіократів немає цієї плутанини. У них різниця між «*avances annuelles*» * і «*avances primitives*» ** стосується лише до різних періодів відтворення різних складових частин капіталу, а саме виключно землеробського капіталу; тимчасом їх погляди на виробництво додаткової вартості становлять незалежну від цього розмежування частину їх теорії, і до того ж частину, яку вони виставляють як головний пункт своєї теорії. Утворення додаткової вартості пояснюється тут не з капіталу як такого, а приписується лише одній певній виробничій сфері застосування капіталу — землеробству.

2) Для визначення змінного капіталу, — а отже і для перетворення будь-якої суми вартості в капітал, — істотним є те, що капіталіст обмінює певну, дану (і в цьому розумінні постійну) величину вартості на силу, яка створює вартість; певна кількість вартості обмінюється на вироблення вартості, на процес її самозростання. Чи платить капіталіст робітникові грошима чи життєвими засобами, від цього дане істотне визначення нітрохи не змінюється. Змінюється лише спосіб існування авансованої капіталістом вартості, яка набирає в одному випадку форми грошей, на які робітник купує на ринку свої життєві засоби, в другому випадку — форми життєвих засобів, які робітник споживає безпосередньо. В дійсності розвинуте капіталістичне виробництво передбачає, що робітник оплачується грошима, тому що воно взагалі передбачає процес виробництва, опосередкований процесом обігу, тобто передбачає грошове господарство. Але створювання додаткової вартості, а тому і перетворення авансованої суми вартості в капітал, не впливає ні з грошової, ні з натуральної форми заробітної плати, або капіталу, затраченого на купівлю робочої сили. Воно впливає з обміну вартості на силу, що створює вартість, з перетворення постійної величини в змінну. —

Більший чи менший ступінь закріпленості засобів праці залежить від ступеня їх довговічності, тобто від їх певної фізичної властивості. Залежно від ступеня довговічності вони, при інших рівних умовах, зношуються швидше або повільніше, отже, функціонують як основний капітал довший або коротший час. Але вони функціонують як основний капітал зовсім не тільки внаслідок однієї цієї фізичної властивості довговічності. Сировина на металообробних заводах така ж довговічна, як і машини, за допомогою яких вона обробляється, і довговічніша

* — «щорічними авансами». *Ред.*

** — «первісними авансами». *Ред.*

від деяких складових частин цих машин: шкіри, дерева і т. п. Проте метал, що служить як сировина, становить частину оборотного капіталу, а функціонуючий засіб праці, виготовлений, може, з того самого металу, становить частину основного капіталу. Таким чином, справа тут не у фізичній природі речовини; не внаслідок меншої чи більшої властивості зношуватися той самий метал один раз підводиться під рубрику основного, другий раз — під рубрику оборотного капіталу. Навпаки, ця різниця впливає з тієї ролі, яку він відіграв в процесі виробництва: в одному випадку як предмет праці, в другому — як засіб праці.

Функція засобу праці в процесі виробництва вимагає, взагалі кажучи, щоб цей засіб праці протягом більш чи менш довгого періоду знов і знов застосовувався в повторних процесах праці. Через це вже його функцією диктується більша чи менша довговічність його речовини. Але довговічність речовини, з якої він виготовлений, сама по собі не робить його основним капіталом. Та сама речовина як сировий матеріал стає оборотним капіталом; і у економістів, які змішують різницю між товарним капіталом і продуктивним капіталом з різницею між оборотним капіталом і основним капіталом, та сама речовина, та сама машина як продукт є оборотним капіталом, а як засіб праці — основним капіталом.

Але хоч основним капіталом засіб праці стає не внаслідок довговічності речовини, з якої він виготовлений, проте його роль як засобу праці вимагає, щоб він складався з порівняно міцного матеріалу. Отже, довговічність його речовини є умова його функціонування як засобу праці, а разом з тим — матеріальна основа того способу обігу, який робить його основним капіталом. При інших рівних умовах більша чи менша зношуваність його речовини накладає на нього в більшій чи меншій мірі печать закріпленості і, значить, перебуває в досить істотному зв'язку з його якістю як основного капіталу.

Коли ж частина капіталу, затрачена на робочу силу, розглядається виключно з точки зору оборотного капіталу, значить, розглядається на протилежність основному капіталові; коли через те відмінності між постійним і змінним капіталом змішуються з відмінностями між основним і оборотним капіталом, то, — маючи на увазі, що речова реальність засобу праці є істотна основа його характеру як основного капіталу, — природно виводити характер оборотного капіталу, на протилежність основному, з речової реальності капіталу, затраченого на робочу силу, і потім знову визначати оборотний капітал за допомогою речової реальності змінного капіталу.

Справжньою речовиною капіталу, затраченого на заробітну плату, є сама праця, тобто робоча сила, яка виявляє себе в дії і створює вартість, жива праця, яку капіталіст обміняв на мертву, уречевлену працю і включив у свій капітал; лише внаслідок цього вартість, що перебуває в його руках, перетворюється у вартість самозростаючу. Але цю силу, що породжує самозростання вартості, капіталіст не продає. Вона завжди становить лише складову частину його продуктивного капіталу, подібно до його засобів праці, але вона ніколи не становить складової частини його товарного капіталу, яким є, наприклад, той готовий продукт, що його він продає. В процесі виробництва засоби праці, як складові частини продуктивного капіталу, не протистоять робочій силі як основний капітал, так само матеріал праці і допоміжні матеріали не збігаються з нею як оборотний капітал; тому і другому робоча сила протистоїть як особовий фактор речовим факторам, — це з точки зору процесу праці. Те і друге протистоїть робочій силі як постійний капітал змінному капіталові, — це з точки зору процесу збільшення вартості. Або, раз мова йде про речову відмінність, оскільки вона впливає на процес обігу, то ця відмінність полягає лише ось у чому: з природи вартості, яка є не що інше, як уречевлена праця, і з природи функціонуючої робочої сили, яка є не що інше, як праця, що уречевлюється, впливає, що робоча сила протягом періоду її функціонування безперервно створює вартість і додаткову вартість, причому те, що на стороні робочої сили являє собою рух, створювання вартості, на стороні її продукту, в формі спокою, являє собою уже створену вартість. Якщо робоча сила вже виявила себе в дії, то капітал не складається більше з робочої сили, з одного боку, і із засобу виробництва — з другого. Капітальна вартість, яка була затрачена на робочу силу, є тепер вартість, яка (+ додаткова вартість) приєднана до продукту. Щоб повторювати процес, треба продати продукт і на виручені за нього гроші все знов і знов купувати робочу силу і включати її в продуктивний капітал. Це і надає частині капіталу, затраченій на робочу силу, — так само як і частинам його, затраченим на матеріали праці і т. д., — характеру оборотного капіталу на протилежність тому капіталові, який залишається закріпленим у засобах праці.

Навпаки, якщо вторинне визначення однієї частини оборотного капіталу, спільне їй з частиною постійного капіталу (з сировими і допоміжними матеріалами), перетворити в істотне визначення капіталу, затраченого на робочу силу, а саме, коли в істотному визначенні цього капіталу виходити з того, що

вартість, затрачена на робочу силу, переноситься цілком на продукт, при виробництві якого ця робоча сила споживається, а не поступово і частинами, як у основного капіталу, і що тому ця вартість повинна бути також і цілком заміщена при продажу продукту, — то при такому визначенні капітал, затрачений на заробітну плату, в речовому прояві повинен складатися не з функціонуючої робочої сили, а з тих речових елементів, які робітник купує за свою заробітну плату, тобто з частини суспільного товарного капіталу, яка входить у споживання робітника, — з життєвих засобів. Основний капітал в такому разі складається з засобів праці, які зношуються порівняно повільно і тому не підлягають частому заміщенню, а капітал, затрачений на робочу силу, — з життєвих засобів, які вимагають швидшого заміщення.

Проте межі між швидшою і повільнішою зношуваністю речей стираються.

«Харчі і одяг, що їх споживає робітник, будинки, в яких він працює, знаряддя, які сприяють його праці, — все це має мінущий характер. Але є, однак, величезна різниця в часі, протягом якого всі ці різні капітали можуть служити у виробництві: парова машина служить довше, ніж корабель, корабель — довше, ніж одяг робітника, а одяг робітника — довше, ніж харчі, які він споживає» ²⁷⁾.

Рікардо забуває при цьому будинок, в якому живе робітник, його меблі, знаряддя для його споживання, як-от: ножі, виделки, посуд і т. п., які в розумінні довговічності всі мають той самий характер, що й засоби праці. Ті самі речі, ті самі види речей в одному випадку виступають як предмети споживання, в другому випадку — як засоби праці.

Різниця, за словами Рікардо, полягає ось у чому:

«Залежно від того, чи швидко зношується капітал і чи часто потребує відтворення чи споживається повільно, він залічується або до оборотного, або до основного капіталу» ²⁸⁾.

До цього місця він робить таку примітку:

«Поділ неістотний, і в ньому розмежувальна лінія не може бути точно проведена» ²⁹⁾.

²⁷⁾ «The food and clothing consumed by the labourer, the buildings in which he works, the implements with which his labour is assisted, are all of a perishable nature. There is however a vast difference in the time for which these different capitals will endure: a steam-engine will last longer than ship, a ship than the clothing of the labourer, and the clothing of the labourer longer than the food which he consumes». Ricardo, etc., p. 26.

²⁸⁾ «According as capital is rapidly perishable, and requires to be frequently reproduced, or is of slow consumption, it is classed under the heads of circulating, or of fixed capital».

²⁹⁾ «A division not essential, and in which the line of demarcation cannot be accurately drawn».

Таким чином, ми благополучно прийшли знов до фізіократів, у яких різниця між «*avances annuelles*» і «*avances primitives*» була різницею в тривалості часу споживання, а отже, і в часі відтворення застосованого капіталу. Але тільки те, що у них виражає собою важливий для суспільного виробництва факт і в «*Tableau économique*» представлено також у зв'язку з процесом обігу, тут перетворюється в суб'єктивне і, за словами самого Рікардо, у зайве розрізнення.

Якщо частина капіталу, затрачена на працю, відрізняється від частини капіталу, затраченої на засоби праці, тільки періодом свого відтворення і, отже, тривалістю свого обігу; якщо одна частина складається з життєвих засобів так само, як друга з засобів праці, так що останні відрізняються від перших тільки більшим ступенем довговічності, причому і перші, звичайно, в свою чергу мають різні ступені довговічності,— якщо це так, то *differentia specifica* * капіталу, затраченого на роботу силу, від капіталу, затраченого на засоби виробництва, природно, цілком стирається.

Це повністю суперечить вченню Рікардо про вартість так само, як і його теорії прибутку, яка фактично є теорія додаткової вартості. Він розглядає різницю між основним і оборотним капіталом взагалі лише остільки, оскільки різні кількісні співвідношення між ними в різних галузях виробництва, при однакових величинах капіталів, впливають на закон вартості, а саме, він розглядає, якою мірою підвищення або зниження заробітної плати внаслідок цих обставин впливає на ціни. Але навіть в обмежених рамках цього дослідження він, внаслідок змішування основного і оборотного капіталу з постійним і змінним, робить величезні помилки і в дійсності виходить в своєму дослідженні з цілком хибної основи. А саме, 1) оскільки оборотний капітал цілком зводиться до тієї частини капітальної вартості, яка затрачена на робочу силу, остільки неправильно розвиваються визначення самого оборотного капіталу і особливо визначення тих умов, які підводять частину капіталу, затрачену на працю, під цю рубрику; 2) відбувається змішування того визначення, згідно з яким частина капіталу, затрачена на працю, є змінний капітал, і того, згідно з яким вона є оборотний капітал на протилежність основному.

Вже з самого початку очевидно, що визначення капіталу, затраченого на робочу силу, як оборотного, або текучого, є вторинне визначення, в якому зникає його *differentia specifica* в процесі виробництва, тому що, з одного боку, в такому визначенні капітали, затрачені на працю, і капітали, затрачені на

* — специфічна відмінність. Ред.

сировину і т. п., рівнозначні; рубрика, яка ототожнює частину постійного капіталу із змінним, зовсім ігнорує *differentia specifica* змінного капіталу на протилежність постійному. З другого боку, частини капіталу, затрачені на працю, і частини капіталу, затрачені на засоби праці, у цьому визначенні хоч і протиставляються одна одній, але зовсім не в тому відношенні, що вони цілком різним способом входять у виробництво вартості, а лише в тому відношенні, що обидві вони переносять на продукт свою дану вартість, але тільки в різні періоди часу.

В усіх цих випадках мова йде лише про те, як дана вартість, затрачена в процесі виробництва товару,— однаково, чи буде це заробітна плата, ціна сировини чи ціна засобів праці,— як вона переноситься на продукт, отже, як вона обертається за допомогою продукту і через продаж продукту повертається до свого вихідного пункту, або заміщується. Єдина різниця полягає тут в цьому «як», в особливому способі перенесення, а отже, і обігу цієї вартості.

Заздалегідь визначена контрактом ціна робочої сили може сплачуватись і грошима і життєвими засобами, але в тому і другому випадку її характер лишається незмінним, в тому і другому випадку вона є певна, дана ціна. Тимчасом при сплаті заробітної плати грошима очевидно, що самі гроші не входять в процес виробництва подібно до засобів виробництва, у яких не тільки вартість, але і сама речовина вступає в процес виробництва. Коли ж життєві засоби, які купує робітник на свою заробітну плату, безпосередньо як речова форма оборотного капіталу підводяться під одну рубрику з сировиною і т. п. і протиставляються засобам праці, то це надає справі іншого вигляду. Коли вартість одних речей, тобто засобів виробництва, переноситься в процесі праці на продукт, то вартість других речей, тобто життєвих засобів, знов проявляється в робочій силі, яка їх спожила, і через функціонування робочої сили також переноситься на продукт. В обох випадках мова однаково йде про просту повторну появу у вартості продукту тих вартостей, які були авансовані під час виробництва. (Фізіократи брали це всерйоз і через те заперечували, що промислова праця здатна виробляти додаткову вартість.) Так, наприклад, Уйеленд в уже цитованому місці⁵⁶ говорить:

«Абсолютно не має значення, в якій формі капітал з'являється знову... Різні види продовольства, одягу і житла, необхідні для існування і комфорту людини, також зазнають змін. Вони споживаються з часом, і вартість їх знову з'являється» і т. д. («Elements of Polit. Econ.», р. 31, 32).

Капітальні вартості, авансовані для виробництва у формі засобів виробництва і життєвих засобів, тут однаково знов по-

являються у вартості продукту. Таким способом щасливо досягається перетворення капіталістичного процесу виробництва в чистісіньку містерію, і походження додаткової вартості, що міститься в продукті, залишається зовсім поза полем зору.

Далі, тим самим завершується властивий буржуазній політичній економії фетишизм, який перетворює суспільний економічний характер, що надається речам суспільним процесом виробництва, в певний природний характер, що випливає з самої природи цих речей. Так, наприклад, визначення «засоби праці є основний капітал» є схоластичне визначення, яке веде до суперечностей і плутанини. При дослідженні процесу праці («Капітал», книга I, розділ V) було показано, що від тієї ролі, яку відіграють речові елементи в певному процесі праці в кожному даному випадку від їх функції цілком залежить, чи виступають вони як засоби праці, матеріал праці чи продукт. Так само засоби праці, по-перше, тільки в тому випадку становлять основний капітал, якщо процес виробництва є взагалі капіталістичний процес виробництва, а тому і засоби виробництва є взагалі капітал, тобто вони мають економічну визначеність, суспільний характер капіталу; і, по-друге, вони становлять основний капітал тільки в тому випадку, якщо вони переносять свою вартість на продукт особливим способом. Коли цього немає, то вони залишаються засобами праці, але не стають основним капіталом. Так само допоміжні матеріали, наприклад, добрива, якщо вони передають свою вартість тим самим особливим способом, що й більша частина засобів праці, стають основним капіталом, хоч вони і не є засобами праці. Тут мова йде не про дефініції, під які можуть бути підведені речі. Мова йде про певні функції, які дістають своє вираження в певних категоріях.

Оскільки життєвим засобам як таким при всяких обставинах приписується властивість бути капіталом, затраченим на заробітну плату, то ця властивість «утримувати працю», «to support labour» {Рікардо, стор. 25}, перетворюється у властивість, притаманну цьому «оборотному капіталові». Отже, виходить, що життєві засоби, коли б вони не були «капіталом», не могли б утримувати робочу силу; тимчасом саме їх характер як капіталу і надає їм властивість утримувати *капітал* чужою працею.

Якщо життєві засоби самі по собі є оборотний капітал, — після того як він перетворився в заробітну плату, — то звідси випливає, далі, що величина заробітної плати залежить від відношення між числом робітників і даною масою оборотного капіталу, — таке улюблене положення економістів; тимчасом насправді та маса життєвих засобів, яку робітник бере з ринку,

і маса життєвих засобів, яку має капіталіст для власного споживання, залежить від відношення між додатковою вартістю і ціною праці.

Рікардо, як і Бартон ^{29a)}, всюди змішує відношення між змінним і постійним капіталом з відношенням між оборотним і основним капіталом. Згодом ми побачимо, яким чином внаслідок цього змішування збивається на хибний шлях дослідження Рікардо про норму прибутку ⁶⁸.

Далі, Рікардо ототожнює різницю між основним і оборотним капіталом з тими різницями, які виникають у процесі обороту під впливом зовсім інших причин. Він пише:

«Слід також зауважити, що оборотний капітал може обертатись або повертатись до свого хазяїна в дуже неоднакові проміжки часу. Пшениця, куплена фермером для сівби, є основний капітал порівняно з пшеницею, купленою пекарем для виготовлення з неї хліба. Один висіває її в ґрунт і може одержати її назад лише через рік, другий може перемолоти її на борошно, продати як хліб своїм покупцям, і через тиждень він знову вивільнить свій капітал для відновлення того самого діла або для того, щоб з цим капіталом розпочати яке-небудь нове діло» ³⁰⁾.

Тут характерно, що пшениця, хоч вона як насіння — не життєвий засіб, а сировий матеріал, належить, по-перше, до оборотного капіталу, бо сама по собі вона є життєвий засіб, і, по-друге, вона належить до основного капіталу, тому що її повернення настає через рік. Але не тільки більш повільне чи більш швидке повернення робить даний засіб виробництва основним капіталом, а й певний спосіб перенесення його вартості на продукт.

Отже, плутанина, що веде своє походження від А. Сміта, привела до таких результатів:

1) Різниця між основним і оборотним капіталом змішується з різницею між продуктивним капіталом і товарним капіталом. Так, наприклад, одна і та сама машина є оборотний капітал, коли вона як товар перебуває на ринку, і основний капітал, коли вона включена в процес виробництва. При цьому залишається цілком незрозумілим, чому якийсь певний вид капіталу повинен бути в більшій мірі основним чи в більшій мірі оборотним, ніж інший вид капіталу.

^{29a)} «Observations on the Circumstances which influence the Condition of the Labouring Classes of Society». London, 1817. Відповідне місце цитоване в книзі I, стор. 655, примітка 79 ⁶⁷.

³⁰⁾ «It is also to be observed that the circulating capital may circulate, or be returned to its employer, in very unequal times. The wheat bought by a farmer to sow is comparatively a fixed capital to the wheat purchased by a baker to make into loaves. One leaves it in the ground, and can obtain no return for a year; the other can get it ground into flour, sell it as bread to his customers, and have his capital free to renew the same, or commence any other employment in a week» (p. 26—27).

2) Весь оборотний капітал ототожнюється з капіталом, який затрачений або має бути затрачений на заробітну плату. Так, наприклад, у Дж. Ст. Мілля⁵⁹ та в інших.

3) Різниця між змінним і постійним капіталом, яку вже Бартон, Рікардо та ін. змішують з різницею між оборотним і основним капіталом, кінець кінцем цілком зводиться до цієї останньої. Так, наприклад, у Рамсея, в якого всі засоби виробництва, — сировина і т. д., так само як і засоби праці, — є основний капітал, і тільки капітал, затрачений на заробітну плату, є оборотний капітал⁶⁰. Але оскільки зведення відбувається саме в цій формі, то дійсна різниця між постійним і змінним капіталом залишається незрозумілою.

4) У англійських, особливо в шотландських економістів новітнього часу, а саме у Маклеода⁶¹, Паттерсона⁶² та інших, які все розглядають з дуже обмеженої точки зору банкірського прикажчика, різниця між основним і оборотним капіталом перетворюється в різницю між «money at call» і «money not at call» (між грошовими вкладами, які одержуються назад без попереднього повідомлення, і грошовими вкладами, які видаються лише після попереднього повідомлення).

РОЗДІЛ ДВАНАДЦЯТИЙ

РОБОЧИЙ ПЕРІОД

Візьмемо дві галузі виробництва, в яких встановлено робочий день однакової тривалості, скажемо, десятигодинний процес праці; нехай це буде, наприклад, виробництво бавовняної пряжі і виробництво паровозів. В одній галузі щодня, щотижня доставляється певна кількість готового продукту, бавовняної пряжі; в другій галузі процес праці повинен тривати, може, протягом цілих трьох місяців, щоб створити один готовий продукт, один паровоз. В одному випадку продукт подільний за своєю природою, і один і той самий процес праці щодня чи щотижня починається знову. В другому випадку процес праці безперервний, охоплює більш-менш значне число щоденних процесів праці, які в результаті їх поєднання, в результаті безперервності їх дії доставляють готовий продукт лише через більш-менш тривалий період. Хоч щоденна тривалість процесу праці тут та сама, проте має місце дуже істотна різниця в тривалості виробничого акту, тобто в тривалості повторних процесів праці, необхідних для того, щоб створити готовий продукт, відправити його як товар на ринок і, отже, перетворити з продуктивного капіталу в товарний капітал. Різниця між основним і оборотним капіталом не має до цього ніякого відношення. Зазначена різниця збереглася б і в тому випадку, коли б в обох галузях виробництва основний і оборотний капітал застосовувався в цілком однакових пропорціях.

Ці відмінності в тривалості виробничого акту мають місце не тільки між різними сферами виробництва, а і в межах однієї і тієї самої сфери виробництва, залежно від розмірів продукту, що має бути виготовлений. Звичайний житловий будинок може бути збудований за коротший час, ніж велика фабрика, і через те потребує меншої кількості безперервних процесів праці. Якщо будування паровоза потребує трьох місяців, то будування броненосця — одного або кількох років. Виробництво зерна

потребує майже цілого року, виробництво великої рогатої худоби — кількох років; лісорозведення може охоплювати період від 12 до 100 років; там, де ґрунтова дорога може бути прокладена за кілька місяців, там на будівництво залізниці потрібно буде, можливо, багато років; звичайний килим виготовляється, може, за тиждень, gobелен виготовляється цілі роки і т. д. Отже, різниці в тривалості виробничого акту варіюються без кінця.

Різниця в тривалості виробничих актів, очевидно, повинна при однакових затратах капіталу викликати різницю в швидкості обороту капіталу, тобто різницю в періодах, на які авансується даний капітал. Припустимо, що машинна прядильна фабрика і паровозобудівний завод застосовують рівні величиною капіталу, що поділ капіталу на постійний і змінний капітал, а також на основну і оборотну складові частини в обох випадках однаковий, що, нарешті, робочий день має однакову тривалість і в однаковій пропорції поділяється на необхідну і додаткову працю. Далі, щоб усунути всі обставини, які впливають з процесу обігу і до даного випадку не стосуються, припустимо, що пряжа і паровози виробляються на замовлення і оплачуються при доставленні готового продукту. В кінці тижня, здавши готову пряжу, фабрикант-прядильник (ми лишаємо тут додаткову вартість осторонь) одержує назад вкладений ним оборотний капітал, а також частину вартості основного капіталу, яка ввійшла у вартість пряжі внаслідок його зношення. Отже, він може з тим самим капіталом знов повторити той самий кругообіг. Цей капітал завершив свій оборот. Навпаки, фабрикант паровозів повинен протягом трьох місяців щотижня затрачувати все новий і новий капітал на заробітну плату і сировий матеріал, і тільки через три місяці, після здачі паровоза, оборотний капітал, який поступово затрачувався протягом цього часу на той самий виробничий акт, на виготовлення того самого товару, знов набирає форми, в якій він може знов почати свій кругообіг; так само, зношення машин протягом цих трьох місяців замінюється йому тільки тепер. Затрата одного робиться на один тиждень, затрата другого дорівнює тижневій затраті, помноженій на 12. Припускаючи всі інші умови рівними, один повинен мати в своєму розпорядженні в дванадцять разів більший оборотний капітал, ніж другий.

Та обставина, що авансовані кожного тижня капіталу рівні, не має тут ніякого значення. Хоч би яка була величина авансованого капіталу, в одному випадку він авансується тільки на один тиждень, в другому випадку — на дванадцять тижнів, і тільки по закінченні цих строків з ним можна оперувати

знову, повторюючи ту саму операцію або починаючи яку-небудь іншу.

Різниця в швидкості обороту або в тривалості того періоду часу, на який доводиться авансувати окремі капітали і до закінчення якого та сама капітальна вартість не може знову служити в новому процесі праці або в новому процесі збільшення вартості, виникає тут ось із чого.

Припустимо, що будування паровоза або будь-якої іншої машини коштує 100 робочих днів. Щодо робітників, зайнятих як у прядінні, так і в машинобудуванні, ці 100 робочих днів становлять переривну (подільну) величину, яка складається, згідно з припущенням, із 100 однакових, що йдуть один за одним окремих десятигодинних процесів праці. Але щодо продукту, тобто до машини, ці 100 робочих днів становлять безперервну величину, так би мовити, один робочий день в 1 000 робочих годин, один суцільний акт виробництва. Такий робочий день, утворений з ряду послідовних, більш-менш численних і зв'язаних між собою робочих днів, я називаю *робочим періодом*. Говорячи про робочий день, ми маємо на увазі тривалість того робочого часу, протягом якого робітник повинен щодня затрачувати свою робочу силу, протягом якого він повинен щодня працювати. Коли ж ми говоримо, навпаки, про робочий період, то це означає певне число зв'язаних між собою робочих днів, потрібних в певній галузі виробництва для одержання готового продукту. В цьому випадку продукт кожного робочого дня є лише частковий продукт; він з дня на день продовжує перебувати в обробці і лише в кінці більш-менш довгого періоду робочого часу набирає свого закінченого вигляду, стає готовою споживною вартістю.

Перериви, порушення суспільного процесу виробництва, наприклад, внаслідок криз, справляють через те цілком різний вплив на ті продукти праці, які по своїй природі подільні, і на ті, які потребують для свого виробництва більш тривалого, зв'язного періоду праці. В одному випадку за сьогодишнім виробництвом певної кількості пряжі, вугілля і т. д. завтра не відбудеться нового виробництва пряжі, вугілля і т. д. Інакше стоїть справа з кораблями, будинками, залізницями і т. д. В цьому випадку переривається не тільки робота, але переривається і зв'язний акт виробництва. Якщо будівництво не провадиться далі, то засоби виробництва і праця, спожиті на нього, затрачені марно. Якщо навіть воно і буде потім відновлене, то за проміжний період неминуче стануться деякі пошкодження.

Протягом усього робочого періоду немов шарами нагромаджується та частина вартості, яку основний капітал щодня від-

дає продуктові до його повної готовності. І в той же час тут виявляється практична важливість різниці між основним і оборотним капіталом. Основний капітал авансується в процес виробництва на більш тривалий час, його не доводиться відновлювати раніше, ніж по закінченні цього, можливо, багаторічного періоду. Чи переносить парова машина свою вартість щодня частинами на пряжу, тобто на продукт переривного процесу праці, чи вона протягом трьох місяців віддає її паровозові, тобто продуктові безперервного виробничого акту,— ця обставина нітрохи не відбивається на затраті капіталу, необхідного для купівлі парової машини. В одному випадку її вартість припливає назад маленькими дозами, наприклад, щотижня, в другому — більшими частинами, наприклад, через кожні три місяці. Але в обох випадках відновлення парової машини відбувається всього один раз, скажемо, за 20 років. Якщо кожний окремий період, протягом якого вартість парової машини внаслідок продажу продукту частинами припливає назад, є коротший, ніж період її власного існування, то ця машина продовжує функціонувати в процесі виробництва протягом кількох робочих періодів.

Інакше стоїть справа з оборотними складовими частинами авансованого капіталу. Робоча сила, закуплена на цей тиждень, затрачена протягом цього тижня і уречевилась в продукті. Вона має бути оплачена в кінці цього тижня. І така затрата капіталу на робочу силу повторюється щотижня протягом, скажемо, трьох місяців, так що затрата цієї частини капіталу за даний тиждень не звільняє капіталіста від необхідності наступного тижня знов закуповувати працю. На оплату робочої сили щотижня повинен затрачуватись новий додатковий капітал, і, якщо лишити осторонь всі відносини кредиту, капіталіст повинен мати можливість виплатити заробітну плату за три місяці, хоч фактично він виплачує її лише щотижневими частинами. Те саме стосується і до другої частини оборотного капіталу, до сирових і допоміжних матеріалів. Один шар праці за другим накладається на продукт. Не тільки вартість витраченої робочої сили, але і додаткова вартість протягом процесу праці безперервно переноситься на продукт, але на продукт ще неготовий, який ще не набрав форми готового товару і, отже, нездатний ще до обігу. Те саме стосується і до капітальної вартості, що міститься в сирових і допоміжних матеріалах, яка також немов шарами переноситься на продукт.

Залежно від більшої чи меншої тривалості робочого періоду, яка визначається специфічною природою продукту або тією корисною метою, яку мають на увазі при його виготовленні, потрібні постійні додаткові затрати оборотного капіталу (на

заробітну плату, сирові і допоміжні матеріали), причому жодна з частин цього капіталу не перебуває у формі, здатній до обігу, і, значить, не може служити відновленню однієї й тієї самої операції; навпаки, кожна частина послідовно закріплюється в сфері виробництва як складова частина утвореного продукту, зв'язується у формі продуктивного капіталу. Але час обороту дорівнює сумі часу виробництва і часу обігу капіталу. Отже, подовження часу виробництва зменшує швидкість обороту капіталу в такій самій мірі, як і подовження часу обігу. Але в даному разі треба звернути увагу на дві обставини.

По-перше: на більш тривале перебування капіталу в сфері виробництва. Так, наприклад, капітал, авансований в перший тиждень на працю, сирові матеріали і т. д., — так само, як і частини вартості основного капіталу, уже перенесені на продукт, — протягом усього тримісячного періоду залишається зв'язаним у сфері виробництва і, як включений у продукт, що тільки ще утворюється, в ще неготовий продукт, не може вступити в процес обігу як товар.

По-друге: оскільки робочий період, потрібний для виробничого акту, триває три місяці і в дійсності становить лише один зв'язний процес праці, то кожного тижня нова частина оборотного капіталу повинна приспівуватись до попередніх. Отже, разом з подовженням робочого періоду зростає маса послідовно авансованого, додаткового капіталу.

Ми припустили, що капітали, вкладені в прядильну фабрику і в машинобудівний завод, рівні величиною, що капітали ці в однаковій пропорції діляться на постійний і змінний капітал, а також на основний і оборотний, що робочі дні мають однакову тривалість, — коротше кажучи, що однакові всі умови, крім тривалості робочого періоду. Протягом першого тижня затрати в обох випадках рівновеликі, але продукт фабриканта-прядильника уже може бути проданий і на виручені гроші може бути куплена нова робоча сила, нова сировина і т. д., одним словом, виробництво може вестися далі в тому самому масштабі. Навпаки, фабрикант машин може перетворити в гроші оборотний капітал, затрачений в перший тиждень, і почати з ним нові операції тільки через три місяці, коли його продукт буде вже готовий. Значить, по-перше, має місце різниця в часі зворотного припливу однієї й тієї самої кількості затраченого капіталу. По-друге, протягом трьох місяців на прядильній фабриці і на машинобудівному заводі застосовані рівновеликі продуктивні капітали, але величина затраченого капіталу для фабриканта-прядильника і для фабриканта машин цілком різна, бо

в одному випадку один і той самий капітал швидко відновлюється і, значить, може знов повторити ту саму операцію; в другому випадку він відновлюється лише порівняно повільно, і, значить, до моменту його відновлення нові порції капіталу повинні постійно приєднуватись до старих. Таким чином, різними є як тривалість періодів, протягом яких відновлюються певні частини капіталу, або тривалість періодів, на які капітал авансується, так і ті маси капіталу (хоч щодня і щотижня застосовуються однакові капітали), які повинні бути авансовані залежно від тривалості процесу праці. Ця обставина має бути відмічена через те, що в деяких випадках, як, наприклад, у тих випадках, які ми розглянемо в наступному розділі, тривалість часу, на який авансується капітал, може зростати, не викликаючи пропорціонального зростання авансованого капіталу. Виходить, якщо капітал повинен авансуватись на довший час, то більша кількість капіталу зв'язується у формі продуктивного капіталу.

На менш розвинутих ступенях капіталістичного виробництва підприємства, які потребують тривалого робочого періоду і, значить, великих затрат капіталу на тривалий час, — особливо, якщо вони здійснимі тільки у великому масштабі, — ведуться або зовсім не капіталістично, а громадським або державним коштом, як, наприклад, проведення шляхів, каналів і т. п. (за старих часів, якщо мати на увазі робочу силу, такі роботи здебільшого проводились шляхом застосування примусової праці). Або ж такі продукти, на виготовлення яких потрібен порівняно довгий робочий період, лише в незначній своїй частині вироблялися коштом самого капіталіста. Так, наприклад, при будівництві будинку та приватна особа, для якої признається будинок, час від часу дає аванси будівельному підприємцеві. Отже, фактично ця приватна особа оплачує будинок частинами, в міру того, як посувається вперед процес виробництва цього будинку. Навпаки, в епоху розвинутого капіталізму, коли, з одного боку, значні маси капіталу сконцентровані в руках окремих осіб і коли, з другого боку, поряд з окремими капіталістами появляється капіталіст асоційований (акціонерні товариства) і водночас уже розвинута кредитна справа, капіталістичний будівельний підприємець тільки як виняток споруджує будинки на замовлення окремих приватних осіб. Його підприємництвом є будівництво для ринку цілого ряду будинків, цілих міських кварталів, подібно до того як підприємництвом інших окремих капіталістів є будівництво залізниць по підрядку.

Який переворот викликало капіталістичне виробництво в лондонському домобудівництві, ми бачимо із свідчень одного

будівельного підприємця перед Комісією по банківських справах у 1857 році. За його словами, в роки його молодості будинки звичайно будувалися на замовлення, причому вся сума витрат під час будівництва сплачувалась підприємцеві поступово, в міру того, як закінчувались окремі стадії будівництва. Заради спекуляції будували дуже мало; підприємці пускались на це головним чином лише для того, щоб давати регулярне заняття своїм робітникам і щоб вони, таким чином, не розходились. За останні 40 років все це змінилось. На замовлення будують дуже мало. Той, хто має потребу в новому будинку, мусить вибрати собі один з тих, які збудовані із спекулятивною метою або ще будуються. Підприємець працює тепер вже не на замовців, а на ринок; подібно до всякого іншого промисловця, він повинен мати на ринку готові товари. Якщо раніше підприємець будував із спекулятивною метою одночасно яких-небудь три-чотири будинки, то тепер він повинен купити (тобто, вживаючи поширений на континенті спосіб вислову, орендувати звичайно на 99 років) значну ділянку землі і поставити на ній 100 або 200 будинків, пускаючись, таким чином, в підприємництво, яке перевищує в двадцять-п'ятдесят разів розміри його майна. Кошти одержують під заклад нерухомого майна, причому в розпорядження підприємця гроші надходять в тій мірі, в якій посувається вперед будівництво окремих будинків. Коли настає криза, яка припиняє сплату чергових авансів, то звичайно зазнає краху все підприємство; в кращому разі будинки залишаються недобудованими до більш сприятливого часу, в гіршому випадку вони продаються з молотка за півціни. Без спекулятивних будівель, і до того ж у великому масштабі, не може досягти успіхів тепер ні один підприємець. Прибуток від самої будівлі надзвичайно малий; джерело головної вигоди підприємця полягає в підвищенні земельної ренти, у вмілому виборі і використанні забудовуваної площі. За допомогою таких спекулятивних операцій, які передбачають попит на будинки, була забудована вся Бельгравія і Тібурнія, а також побудовано багато тисяч вілл в околицях Лондона. (Скорочений виклад із «Report from the Select Committee on Bank Acts». Part I, 1857. Свідчення, відповіді на питання №№ 5413—5418, 5435—5436).

Виконання робіт, які потребують дуже довгого робочого періоду і які ведуться у великому масштабі, цілком потрапляє до рук капіталістичної промисловості лише тоді, коли концентрація капіталу вже дуже значна і коли, з другого боку, розвиток кредитної системи дає капіталістові сприятливу можливість авансувати чужий капітал замість свого власного,

а отже, і ризикувати чужим капіталом. Але, само собою зрозуміло, на швидкість обороту і на час обороту капіталу не справляє ніякого впливу та обставина, що в одних випадках авансований капітал належить, а в інших не належить тому, хто авансує його на виробництво.

Умови, що сприяють збільшенню продукту за кожний окремий робочий день, як-от кооперація, поділ праці, застосування машин, в той же час скорочують робочий період, який складається із зв'язаних між собою актів виробництва. Так, машини скорочують період будування будинків, мостів і т.д.; жнивварські машини, молотарки і т. д. скорочують робочий період, необхідний для того, щоб перетворити достигле зерно в готовий товар. Удосконалення в суднобудуванні, збільшуючи швидкість суден, скорочують час обороту капіталу, вкладеного на судноплавство. Але ці удосконалення, скорочуючи робочий період, а разом з тим і час, на який має бути авансований оборотний капітал, у більшості випадків зв'язані з збільшеною затратою основного капіталу. З другого боку, в деяких галузях робочий період може бути скорочений за допомогою простого розширення кооперації; наприклад, час будування залізниці скорочується, коли поставлені на ноги великі армії робітників, які беруться до діла одразу у багатьох пунктах. Час обороту скорочується тут завдяки зростанню авансованого капіталу. При всіх таких умовах під команду капіталіста повинно бути об'єднано більше засобів виробництва і більше робочої сили.

Отже, скорочення робочого періоду зв'язане здебільшого із збільшенням капіталу, що авансується на коротший строк, так що в міру скорочення строку, на який капітал авансується, зростає маса авансованого капіталу. З огляду на це тут треба нагадати, що, абстрагуючись від того, яка взагалі маса суспільного капіталу, вся справа залежить від того, в якій мірі роздроблені або зосереджені в руках окремих капіталістів засоби виробництва і життєві засоби або розпорядження ними, — отже, від того, яких розмірів уже досягла концентрація капіталу. Оскільки кредит сприяє концентрації капіталу в одних руках, прискорює і підвищує її, остільки він сприяє скороченню робочого періоду, а отже, і часу обороту.

В галузях виробництва, де робочий період, незалежно від того, чи він безперервний чи перервний, диктується певними природними умовами, скорочення його за допомогою вищезазначених засобів нездійсниме.

«Вислів «швидший оборот» не може бути застосований до збирання зерна, бо тут можливий тільки один оборот на рік. Щодо тваринництва, то ми хотіли б просто запитати, як можна прискорити оборот дво- або

трирічних овець і чотири- або п'ятирічних биків?» (W. Walter Good: «Political, Agricultural and Commercial Fallacies». London, 1866, p. 325.)

Необхідність заздалегідь мати готові гроші (наприклад, для таких твердо встановлених платежів, як податки, земельна рента і т. д.) примушує розв'язувати це питання таким способом, що худобу, наприклад, на велику шкоду для сільського господарства, продають і ріжуть раніше, ніж вона досягне економічно нормального віку; це приводить кінець кінцем також і до зростання цін на м'ясо.

«Люди, які раніше займались головним чином відгодівлею худоби і влітку користувались пасовищами midland counties*, а взимку — стійлами східних графств,... внаслідок коливань і падіння цін на зерно дійшли до того, що тепер вони раді, коли їм вдається дістати вигоду з високих цін на масло і сир; масло вони щотижня виносять на ринок, щоб, продавши його, покрити поточні витрати; під сир вони беруть аванси у скупника, який забирає продукт, як тільки він стає придатним до перевезення і, звичайно, признає свої власні ціни. З цієї ж причини, оскільки і в сільському господарстві діють закони політичної економії, телят, яких раніше з округ, що ведуть молочне господарство, відправляли на південь для відгодівлі, тепер в масовій кількості, часто у 8—10-денному віці, забивають на бойнях Бірмінгема, Манчестера, Ліверпуля та інших сусідніх великих міст. Однак, коли б солод не був обкладений податком, то не тільки фермери дістали б більше прибутку і таким способом могли б утримувати в себе молодняк до того часу, поки він не стане старшим і важчим, але і люди, які не мають корів, могли б для вигодування телят вживати солод замість молока, і теперішня жахлива недостача молодняка була б у значній мірі усунена. А тепер, коли цим дрібним хазяйчикам рекомендують вигодувати телят, вони відповідають: ми дуже добре знаємо, що вигодування молоком окупилося б, але, по-перше, для цього ми повинні були б затратити готові гроші, а цього ми не можемо зробити, і, по-друге, нам довелося б довго чекати, поки ми знов виручимо ці гроші, тоді як при молочному господарстві ми одержуємо їх негайно» (там же, стор. 11—12).

Якщо подовження періоду обороту має такі наслідки навіть для дрібних англійських фермерів, то легко зрозуміти, які труднощі воно має викликати серед дрібних селян на континенті.

В міру збільшення тривалості робочого періоду, а отже, і періоду часу, необхідного для виготовлення придатного до обігу товару, частина вартості, яка переноситься немов парами з основного капіталу на продукт, нагромаджується, і зворотний приплив цієї частини вартості сповільнюється. Але це сповільнення не викликає нової затрати на основний капітал. Машина продовжує діяти в процесі виробництва незалежно від того, повільніше чи швидше припливає назад у грошовій формі заміщення зношеної її частини. Інакше стоїть справа з оборотним капіталом: не тільки вкладений капітал повинен бути зв'язан-

* — центральних графств. Ред.

ний довший час відповідно до тривалості робочого періоду, але повинен також постійно авансуватися новий капітал на заробітну плату, на сировину і допоміжні матеріали. Через те сповільнений зворотний приплив має на основний і оборотний капітал різний вплив. Незалежно від того, чи буде зворотний приплив повільнішим чи швидшим, основний капітал продовжує діяти. Навпаки, оборотний капітал при затримці його зворотного припливу втрачає здатність функціонувати, оскільки він закріплений у формі непроданого або неготового, ще непридатного до продажу продукту і оскільки нема в наявності додаткового капіталу, щоб відновити його *in natura*. —

«В той час як селянин вмирає з голоду, худоба його процвітає. Проїшли дощі, і підійняний корм виріс багатий, але індійський селянин готовий умерти з голоду поряд з ситим волем. Вимоги забобонів суворі щодо окремого індивідуума, але вони спрямовані на збереження суспільства в цілому; зберігання робочої худоби забезпечує продовження землеробства, а тим самим і джерела майбутніх засобів існування і майбутнього багатства. В Індії легше замінити людину, ніж вола, — це, може, звучить жорстоко і сумно, але це так» («Return, East India. Madras and Orissa Famine», p. 44, № 4).

Порівняйте з цим такий вислів з «Манавадхармашастри»⁶³:

«Безкорислива жертва життям заради збереження життя жерця або корови... може забезпечити блаженство цих низьких походженням племен» (розд. X, § 62).

Немає, звичайно, ніякої змоги доставити на ринок п'ятирічну тварину раніше, ніж їй буде п'ять років. Але в певних межах можливо, змінюючи спосіб догляду за тваринами, підготувати їх за коротший строк до їх призначення. Саме цього і досяг Бейкуелль. Лавернь пише, що раніше англійські вівці, як і французькі тепер, тобто в 1855 р., не були придатні для забою раніше четвертого або п'ятого року життя. За системою Бейкуелля, вівця може бути відгодована на забій за один рік і, в усякому разі, до двох років її ріст закінчується. Шляхом старанного добору Бейкуелль, фермер із Дішлей-Гренджа, довів кістяк овець до мінімуму, необхідного для їх існування. Вівці його дістали назву ньюлейстерських.

«Вівцевод може тепер доставити на ринок три вівці за той самий час, який раніше був потрібен для виродовування однієї вівці, і до того ж в них товщі, кругліші, дужче розвинуті ті частини, які дають найбільшу кількість м'яса. Майже вся вага їхньої туші становить чисте м'ясо» (Laverne. «The Rural Economy of England etc.», 1855, p. 20).

Методи, що скорочують робочий період, в різних галузях промисловості застосовні в дуже різній мірі і зовсім не можуть вирівняти різницю в тривалості різних робочих періодів. Так,

у нашому прикладі застосування нових станків може абсолютно скоротити робочий період, необхідний для виготовлення одного паровоза. Але, якщо внаслідок удосконалень у процесах прядіння кількість щодня або щотижня вироблюваного готового продукту, тобто пряжі, збільшується ще швидше, то відносно, в порівнянні з прядінням, тривалість робочого періоду в машинобудуванні все ж збільшиться.

РОЗДІЛ ТРИНАДЦЯТИЙ ЧАС ВИРОБНИЦТВА

Робочий час є завжди час виробництва, тобто час, протягом якого капітал зв'язаний у сфері виробництва. Навпаки, не всякий час, протягом якого капітал перебуває в процесі виробництва, уже в силу цього необхідно є робочим часом.

Тут мова йде не про ті перерви в процесі праці, які зумовлені природними межами можливостей самої робочої сили, хоч ми й бачили, що одним з важливих мотивів для неперервного продовження процесу праці та запровадження безперервної денної і нічної роботи стала вже одна та обставина, що основний капітал — фабричні будинки, машини і т. д. — залишається без ужитку під час перерв у процесі праці⁶⁴. Тут мова йде про перерву, не залежну від тривалості процесу праці, зумовлену самою природою продукту і способом його виготовлення, про перерву, протягом якої предмет праці підпадає більш або менш тривалим природним процесам, повинен зазнати фізичних, хімічних, фізіологічних змін, під час яких процес праці зовсім або частково припиняється.

Так, молоде вино спочатку деякий час мусить перебродити, а потім знову стояти протягом певного періоду, щоб досягти відповідного ступеня досконалості. В багатьох галузях промисловості продукт доводиться сушити, як, наприклад, у гончарній справі, або піддавати певним впливам, які змінюють його хімічні властивості, як, наприклад, у білильній справі. Осимій пшениці треба для досягання, скажемо, 9 місяців. В період між сівбою і жнивими процес праці майже зовсім припиняється. У лісівництві по закінченні посіву і необхідних для нього підготовчих робіт утворення готового продукту вимагає, може, цілого століття; протягом всього цього часу ліс потребує лише порівняно невеликого впливу праці.

В усіх цих випадках протягом більшої частини часу виробництва додаткова праця приєднується лише зрідка. В поперед-

ньому розділі показані умови, при яких до капіталу, вже вкладеного в процес виробництва, необхідне приєднання додаткового капіталу і праці; тут воно має місце лише з більш або менш тривалими перервами.

Таким чином, в усіх цих випадках час виробництва у авансованого капіталу складається з двох періодів: з першого періоду, протягом якого капітал перебуває в процесі праці; і з другого періоду, на протязі якого форма існування капіталу — форма ще неготового продукту, — полишається впливові природних процесів, не перебуваючи при цьому в процесі праці. Справа нітрохи не змінюється від того, якщо обидва ці періоди іноді перехрещуються і вклинюються один в один. Робочий період і період виробництва тут не збігаються. Період виробництва довший, ніж робочий період. Але тільки по закінченні періоду виробництва продукт готовий, дозрів і, значить, може бути перетворений з форми продуктивного капіталу в форму товарного капіталу. Отже, залежно від тривалості тієї частини часу виробництва, яка не становить робочого часу, подовжується і період обороту капіталу. Оскільки час виробництва, надлишковий порівняно з робочим часом, не визначений раз назавжди даними законами природи, як при досягнанні хліба, виростанні дуба і т. п., то період обороту нерідко може більш або менш скорочуватись за допомогою штучного скорочення часу виробництва. До цього приводить, наприклад, запровадження хімічного біління замість біління на луці, запровадження в процесах сушіння більш ефективних сушильних апаратів. В дубильній справі при старому методі вплив дубильної кислоти на шкіру тривав 6—18 місяців, а при новому методі, з застосуванням повітряного насоса, цей час скоротився до 1½—2 місяців. (J. G. Courcelle-Seneuil. «Traité théorique et pratique des entreprises industrielles etc.». Paris, 1857, 2 éd.) Найяскравіший приклад штучного скорочення тієї частини часу виробництва, який заповнений виключно природними процесами, дає історія виробництва заліза, особливо історія переробки чавуну в сталь за останні 100 років, починаючи з відкритого в 1780 р. пудлінгування і кінчаючи сучасним бесемерівським процесом та іншими новітніми методами, запровадженими пізніше. Час виробництва скоротився колосально, але в тій самій мірі збільшились і розміри вкладень основного капіталу.

Своєрідний приклад відхилення часу виробництва від робочого часу дає американське виробництво шевських колодок. Тут значна частина непродуктивних витрат зумовлюється тим, що дерево повинне сохнути протягом періоду тривалістю до

18-ти місяців, щоб готова колодка потім не пожолобилась, не змінила своєї форми. За цей час дерево не піддається будь-якому процесові праці. Період обороту вкладеного капіталу визначається через це не тільки тим часом, що необхідний для самого виробництва колодок, але і тим часом, протягом якого вкладений капітал марно лежить у формі висихаючого дерева. Дерево 18 місяців перебуває в процесі виробництва, перш ніж воно вступить у процес праці у власному розумінні слова. Цей приклад показує в той же час, наскільки різні можуть бути періоди обороту різних частин оборотного капіталу внаслідок обставин, які виникають не в сфері обігу, а в процесі виробництва.

Особливо виразно різниця між часом виробництва і робочим часом виступає в сільському господарстві. В умовах нашого помірного клімату земля дає урожай зернових один раз на рік. Скорочення або подовження періоду виробництва (в середньому дев'ятимісячного для озимого посіву) в свою чергу залежить від чергування сприятливих і несприятливих років і тому не може бути точно визначене і контрольоване наперед, як у промисловості у власному розумінні слова. Тільки побічні продукти, як молоко, сир і т. д., завжди можуть бути вироблені і продані за порівняно короткі періоди. Навпаки, робочий час має тут, наприклад, такий вигляд:

«У різних місцевостях Німеччини, залежно від кліматичних та інших чинних умов, число робочих днів для трьох головних періодів праці в середньому може бути прийняте таке: для весняного періоду — з середини березня або з початку квітня до середини травня, 50—60 робочих днів; для літнього періоду — з початку червня до кінця серпня, 65—80 робочих днів; для осіннього періоду — з початку вересня до кінця жовтня або середини чи кінця листопада, 55—75 робочих днів. На зиму припадають тільки такі роботи, які можна виконувати в цей час, як-от вивіз добрив, підвіз дров, поїздки на ринок, підвіз будівельних матеріалів і т. д.» (F. Kirchhof. «Handbuch der landwirtschaftlichen Betriebslehre». Dresden, 1852, S. 160).

Тому, чим несприятливіший клімат, тим коротший робочий період у сільському господарстві і, отже, тим коротший той період, протягом якого затрачується капітал і праця. Візьмемо, наприклад, Росію. Там у деяких північних областях польові роботи можливі тільки протягом 130—150 днів на рік. Зрозуміло, якою втратою було б для Росії, коли б 50 із 65 мільйонів населення її європейської частини залишалося без роботи протягом шести або восьми зимових місяців, коли неминуче припиняються усіякі польові роботи. Не беручи до уваги 200 000 селян, що працюють в Росії на 10 500 фабриках, у селах всюди розвинулась своя домашня промисловість. Так, є села, де всі селяни з покоління в покоління — ткачі, чинбарі, шевці,

сюсарі, ножівники і т. д.; особливо це має місце в Московській, Владимирській, Калузькій, Костромській і Петербурзькій губерніях. До речі сказати, ця домашня промисловість тепер дедалі більше змушена служити капіталістичному виробництву: ткачам, наприклад, основу й уток доставляють або безпосередньо купці або ж посередники-скушники. (Скорочено за «Reports by H. M. Secretaries of Embassy and Legation, on the Manufactures, Commerce, etc.» 1865, р. 86, 87, № 8.) Тут видно, яким чином розходження між періодом виробництва і робочим періодом, причому останній становить тільки частину першого, утворює природну основу для поєднання землеробства з сільськими підсобними промислами і, з другого боку, як ці промисли, в свою чергу, стають опорними пунктами для капіталіста, який проникає сюди спочатку як купець. Коли ж капіталістичне виробництво згодом завершує відокремлення мануфактури від землеробства, сільський робітник стає дедалі більш залежним від чисто випадкових побічних занять, і через це його становище гіршає. Для капіталу, як ми побачимо згодом, усі відмінності в обороті згладжуються, а для робітника — ні.

В більшості галузей оброблюючої промисловості, в гірництві, на транспорті і т. д. виробництво йде рівномірно, рік у рік затрачується рівний робочий час і, — якщо лишити осторононь коливання цін, порушення в ході ділового життя і т. п. як аномальні відхилення, — затрати на капітал, потрібний для повсякденного процесу обігу, розподіляються також рівномірно. Так само, при інших незмінних умовах ринку, зворотний приплив оборотного капіталу або його відновлення протягом року також відбувається через рівні проміжки часу. Навпаки, в тих галузях, де робочий час становить лише частину часу виробництва, в різні періоди року оборотний капітал затрачується дуже нерівномірно, тоді як зворотний приплив його відбувається лише разом, в момент, який визначається природними умовами. Таким чином тут, при однаковому масштабі підприємства, тобто при однаковій величині авансованого оборотного капіталу, цей капітал повинен авансуватися одразу в більших масах і на довший час, ніж у підприємствах з безперервними робочими періодами. Тривалість життя основного капіталу тут також значно більше відрізняється від того періоду часу, протягом якого він функціонує дійсно продуктивно. Само собою зрозуміло, що, коли є різниця між робочим часом і часом виробництва, то й час споживання застосованого основного капіталу постійно переривається на більш-менш тривалі періоди, — наприклад, у землеробстві так стоїть справа з робочою худобою, знаряддями праці і машинами. Оскільки цей основний капітал

складається з робочої худоби, він безперервно потребує однакових або майже однакових затрат на корм і т. д. як в той час, коли худоба працює, так і в той час, коли вона не працює. Щодо мертвих засобів праці, то їх невживання також тягне за собою деяке знецінення їх. Отже, взагалі відбувається дорожчання продукту, бо передача вартості на продукт обчислюється не у відповідності з тим часом, протягом якого основний капітал функціонує, а у відповідності з тим часом, протягом якого він втрачає вартість. В цих галузях виробництва бездіяльність основного капіталу, чи зв'язана вона з поточними витратами чи ні, є такою ж умовою його нормального застосування, як, наприклад, втрата певної кількості бавовни при прядінні; так само в кожному процесі праці, що відбувається при нормальних технічних умовах, затрати робочої сили, непродуктивні, але неминучі, беруться до уваги так само, як і продуктивні. Всяке удосконалення, яке зменшує непродуктивну затрату засобів праці, сировини і робочої сили, зменшує також і вартість продукту.

В сільському господарстві мають місце і порівняно тривалий робочий період і велика різниця між робочим часом і часом виробництва. Годскін справедливо зауважує з цього приводу:

«Різниця між тим часом» (а втім, він не відрізняє тут робочого часу від часу виробництва), «який необхідний для того, щоб виготовити продукти сільського господарства, і тим часом, який потрібний для виготовлення продуктів в інших галузях праці, є головна причина величезної залежності сільських хазяїв. Вони не можуть доставити свої товари на ринок раніш, як через один рік. Протягом усього цього періоду часу вони мусять позичати у шевця, кравця, коваля, стельмаха і різних інших виробників, у продуктах яких вони мають потребу і продукти яких виготовляються протягом небагатьох днів або тижнів. Внаслідок цієї природної обставини і внаслідок швидкого збільшення багатства в інших галузях праці земельні власники, які монополізували землю всієї держави, та ще зверх того присвоїли собі і монополію законодавства, все ж не спроможні врятувати себе й своїх слуг, орендарів, від долі стати найбільш залежними людьми в країні» (Thomas Hodgskin. «Popular Political Economy». London, 1827, p. 147, примітка).

Всі методи, за допомогою яких в землеробстві, з одного боку, затрати на заробітну плату і засоби праці розподіляються рівномірніше протягом усього року, і, з другого боку, скорочується час обороту, як, наприклад, при виробництві різних продуктів, внаслідок чого стають можливими різночасні жнива протягом одного і того самого року, — всі ці методи вимагають збільшення авансованого на виробництво оборотного капіталу, який витрачається на заробітну плату, добрива, насіння і т. д. Так стоїть справа при переході від трипільної

системи господарства з паром до плодозмінного господарства без пару. Те саме має місце у Фландрії при системі «cultures dérobées».

«При «cultures dérobées» застосовують коренеплоди; на тому самому полі спочатку виростає хліб, льон, рапс для задоволення потреб людини, а після жнив воно засівається коренеплодами, призначеними для годівлі худоби. Ця система, при якій велика рогата худоба весь час може залишатися в стійлі, дає значне нагромадження добрив і таким чином стає основою плодозмінного господарства. У піщаних місцевостях більш як одна третина оброблюваної площі використовується під «cultures dérobées»; результат виходить якраз такий, як коли б розміри оброблюваної площі збільшилися на одну третину».

Поряд з коренеплодами з тією ж метою культивуються колючина та інші кормові трави.

«Землеробство, доведене до такої інтенсивності, при якій воно переходить в городню культуру, потребує, само собою зрозуміло, порівняно значних вкладень капіталу. В Англії вкладення капіталу визначаються в 250 франків на гектар. У Фландрії наші селяни, цілком імовірно, визнали б, що вкладення капіталу в 500 фр. на гектар є дуже незначним» («Essai sur l'Économie Rurale de la Belgique» par Emile de Laveleye. Paris, 1863, p. 45, 46, 48).

Візьмемо, нарешті, лісівництво. —

«Вирощування лісу істотно відрізняється від більшості інших виробництв тим, що тут сила природи діє самостійно, і, при природному оновленні, не потрібно застосування сил людини і капіталу. А втім, навіть і там, де ліси оновлюються штучно, затрати сил людини і капіталу порівняно з діями сил природи лише незначні. Крім того, ліс може добре рости на таких ґрунтах і в таких місцях, де хліб не росте або ж виробництво його вже не окупається. Але лісорозведення при правильному веденні господарства вимагає більшої площі, ніж культура зернових, бо при наявності дрібних парцел не можна провадити господарську вирубку лісу, майже не вдається здобувати побічні доходи, важче організувати лісозахист і т. д. Проте процес виробництва зв'язаний з такими довгими періодами, що він виходить за межі планів приватного господарства, в окремих випадках навіть за межі життя одного покоління. Капітал, затрачений на придбання земельних ділянок під ліс»,

{при громадському виробництві потреба в цьому капіталі відпадає, і питання полягає лише в тому, скільки землі дана громада може відняти від нив і пасовищ для лісорозведення},

«дає помітні плоди лише по закінченні довгого часу і обертається лише почасти; повний же оборот при деяких породах лісу вимагає до 150 років. Крім того, регулярне ведення лісового господарства потребує, щоб завжди був запас лісу на пні, який перевищує в 10—40 разів його щорічні витрати. Тому той, хто не має інших джерел доходу і має тільки значні площі лісу, не спроможний вести правильне лісове господарство» (Кірхгоф, стор. 58).

Довгий час виробництва (який включає в себе лише відносно незначний робочий час), а тому і велика тривалість періодів

обороту роблять лісорозведення галуззю, невідгідною для приватного, а значить, і для капіталістичного підприємства, — адже капіталістичне виробництво по суті своїй є приватним виробництвом, навіть у тому випадку, якщо замість окремого капіталіста виступає капіталіст асоційований. Розвиток культури і промисловості взагалі здавна супроводжувався настільки енергійним знищенням лісів, що в порівнянні з цим все, що було зроблено ними для підтримання і нового насадження лісу, є зовсім незначна величина.

В наведеній вище цитаті з книги Кірхгофа заслуговує особливої уваги таке місце:

«Крім того, регулярне ведення лісового господарства потребує, щоб завжди був запас лісу на пні, який перевищує в 10—40 разів його щорічні витрати».

Це значить, що один оборот капіталу відбувається за 10—40 і більше років.

Те саме і в тваринництві. Одна частина стада (запас худоби) залишається в процесі виробництва, тоді як друга частина його обертається як щорічний продукт. Тільки одна частина капіталу обертається тут щороку, цілком так само, як це має місце щодо основного капіталу — машин, робочої худоби і т. п. Хоч цей капітал є капітал, закріплений в процесі виробництва на порівняно довгий час і таким чином він сповільнює оборот усього капіталу, проте він не становить основного капіталу в категоричному значенні цього поняття.

Те, що називають тут запасом — певна кількість лісу на пні або живої худоби, — перебуває в процесі виробництва в умовному розумінні (одночасно як засоби праці і матеріал праці); відповідно до природних умов відтворення лісу чи худоби, при правильному веденні господарства, значна частина його повинна постійно перебувати в цій формі, у формі запасу.

Подібний вплив на оборот капіталу має інший вид запасу, який становить лише потенціальний продуктивний капітал, але через саму природу господарства повинен нагромаджуватись більш-менш значними масами і, значить, повинен авансуватись для виробництва на порівняно довгий час, хоч він лише потроху вступає в активний процес виробництва. Сюди належить, наприклад, добриво, поки воно ще не вивезене на поле, а також зерно, сіно і т. д., і запаси таких засобів існування, які входять у виробництво худоби.

«Значна частина капіталу підприємства полягає в господарських запасах. Ці запаси можуть, однак, в більшій чи меншій мірі втратити свою вартість, якщо запобіжні заходи, необхідні для їхнього збережен-

ня, не застосовуються з належною старанністю; адже внаслідок недостатнього нагляду частина запасів продукту може бути зовсім втрачена для господарства. Тому тут потрібний особливо старанний нагляд за амбарами, приміщеннями для фуражу й зерна, за погребями, а також слід старанно замикати приміщення, де зберігаються запаси, і, крім того, тримати їх в чистоті, провітрювати і т. д.; зернові та інші плоди, призначені для зберігання, треба час від часу належним чином пересипати й перебирати, каргоплю і буряки захищати як від морозу, так і від води та гниття» (Кірхгоф, стор. 292). «При підрахунку потреб власного господарства, а особливо того, що потрібне на утримання худоби, причому розподіл слід провадити залежно від кількості наявних продуктів і мети, треба мати на увазі не тільки покриття даної потреби, але й, крім того, враховувати необхідність певного запасу на випадок яких-небудь непередбачених обставин. І якщо при цьому виявляється, що потреба не може бути цілком покрита за рахунок продукту власного господарства, то слід насамперед подумати, чи не можна покрити недостачу іншими продуктами (сурогатами) або, принаймні, придбати ту частину, якої не вистачає, якомога дешевше. Якщо, наприклад, виявиться недостача в сінні, то його можна замінити коренеплодами з домішкою соломи. Взагалі тут необхідно постійно рахуватися з господарською цінністю і ринковою ціною різних продуктів і відповідно до цього вирішувати питання про споживання; якщо, наприклад, овес дорогий, тоді як ціни на горох і жито порівняно низькі, то можна з вигодою замінити в раціоні коней частину вівса горохом або житом, а овес, що залишився внаслідок такої заміни, продати» (там же, стор. 300).

Вище, при розгляді утворення запасу *, вже було відзначено, що необхідна певна, більша чи менша кількість потенціального продуктивного капіталу, тобто необхідна певна кількість засобів виробництва, призначених для засобів виробництва, які повинні в більшій чи меншій масі перебувати в запасі і лише потроху входить в процес виробництва. При цьому було відзначено також, що в даному підприємстві або при капіталістичному виробництві певних розмірів величина цього виробничого запасу залежить від більшої чи меншої трудності його відновлення, від порівняної близькості ринків, де робляться закупки, від розвитку засобів транспорту та зв'язку і т. д. Усі ці обставини визначають мінімум того капіталу, який повинен бути в наявності у формі виробничого запасу, і, отже, визначають тривалість того часу, на який мають авансуватися капітали, а також розмір маси капіталу, що авансується за один раз. Цей розмір маси капіталу, який, отже, впливає також і на оборот, зумовлюється більшою чи меншою тривалістю того часу, протягом якого оборотний капітал закріплений у формі виробничого запасу, лише як потенціальний продуктивний капітал. З другого боку, оскільки ця його зупинка залежить від більшої чи меншої можливості швидкого заміщення:

* Див. цей том, стор. 144—150. Ред.

від умов ринку і т. д., остільки вона сама зумовлюється часом обігу, обставинами, що належать до сфери обігу.

«Далі, такі предмети реманенту або такі приладдя, як ручні інструменти, решета, корзини, вірьовки, колісна мазь, цвяхи і т. д. тим в більшій кількості повинні бути в запасі на випадок потреби в швидкій заміні їх, чим менша можливість швидко дістати їх поблизу господарства. Нарешті, щороку протягом зими весь реманент має бути старанно оглянутий; потім слід негайно подбати про те, щоб були зроблені всі потрібні поповнення і ремонт цього реманенту. Наскільки значні мають бути, взагалі кажучи, запаси реманенту, це головним чином визначається місцевими умовами. Там, де поблизу немає ремісників і крамниць, треба держати більші запаси, ніж там, де крамниці і майстри є на місці або поблизу. Але якщо при інших рівних умовах необхідні запаси закупаються одразу в порівняно значній кількості, то звичайно при цьому досягається така вигода, як здешевлення закупок, особливо, коли для цього був обраний сприятливий момент; правда, при цьому з оборотного капіталу підприємства одразу вилучається більш значна сума, без якої не завжди легко може обійтися це підприємство» (Кірхгоф, стор. 301).

Різниця між часом виробництва і робочим часом може, як ми бачили, виникнути в дуже різних випадках. Оборотний капітал може перебувати в періоді виробництва, перш ніж він вступає у власне процес праці (виробництва шевських колодок); або він перебуває в періоді виробництва після того, як він уже пройшов через власне робочий процес (вино, сівба); або в загальний час виробництва робочий час входить з перервами, окремими частинами (землеробство, лісівництво); більша частина придатного до обігу продукту залишається в активному процесі виробництва, тоді як незрівнянно менша частина його вступає в щорічний обіг (лісівництво і тваринництво); більша чи менша тривалість того періоду часу, на який має бути затрачений оборотний капітал у формі потенціального продуктивного капіталу і на який, отже, більша чи менша маса капіталу має бути затрачена одразу, почасти зумовлюється характером самого процесу виробництва (землеробство), а почасти залежить від близькості ринків і т. д., — коротше кажучи, від обставин, що належать до сфери обігу.

Згодом («Капітал», книга III) ми побачимо, до яких безглузких теорій прийшли Мак-Куллох, Джеймс Мілль та інші внаслідок спроби ототожнити час виробництва, що відхиляється від робочого часу, з цим останнім, — спроби, яка в свою чергу випливає з неправильного застосування теорії вартості.

Цикл обороту, що його ми розглянули раніше, визначений тривалістю життя основного капіталу, авансованого на процес виробництва. Оскільки цей цикл охоплює більший чи менший

ряд років, то він охоплює також ряд річних або ж ряд повторюваних на протязі року оборотів основного капіталу.

В землеробстві такий цикл обороту визначається системою рільництва.

«Тривалість строку оренди в усякому разі не повинна бути коротша від часу обороту, що відповідає практикованій системі рільництва, — отже, при трипільній системі господарства ми завжди маємо тут справу з числами 3, 6, 9 і т. д. Якщо прийнята трипільна система з чистим паром, то кожне поле протягом шести років обробляється лише чотири рази, причому в роки обробітку воно засівається озиминою або яриною і, якщо це дозволяють або потребують властивості ґрунту, послідовно пшеницею і житом, ячменем і вівсом. Кожний вид зернових дає на тому самому ґрунті більші чи менші врожаї, ніж інші види, кожний має іншу вартість і продається по іншій ціні. Тому дохід з поля в кожний даний рік обробітку відрізняється від доходу попереднього року, за першу половину всього обороту (за перші три роки) він також буде не той, як за другу половину. Навіть середній дохід за першу і другу половину часу обороту не буде однаковий, бо урожай залежить не тільки від якості ґрунту, але і від погоди; ціни також перебувають в залежності від найрізноманітніших умов. Коли ж тепер ми обчислимо дохід з поля, взявши до уваги середній урожай і середні ціни за весь шестирічний період обороту, то ми дістанемо загальну суму щорічного доходу як для першого, так і для другого періоду обороту. Цього, однак, не буде, коли ми обчислимо дохід тільки за половину часу обороту, тобто тільки за три роки, оскільки тоді загальна сума доходу була б різною. Звідси випливає, що при трипільній системі господарства тривалість строку оренди має бути визначена щонайменше в 6 років. Але далеко бажаніше і для орендаря і для того, хто здає в оренду, завжди є те, щоб строк оренди становив багаторазовий строк оренди» {sic!} «і, таким чином, при трипільній системі господарства замість 6 визначався б на 12, 18 і більше років, а при семипільній системі — замість 7 на 14, 28 років» (Кірхгоф, стор. 117, 118).

{В цьому місці рукопису у Маркса стоїть: «Англійське плодозміне господарство. Тут зробити примітку.»}

РОЗДІЛ ЧОТИРНАДЦЯТИЙ

ЧАС ОБІГУ

Всі досі розглянуті нами обставини, що породжують різниці в тривалості періодів обороту різних капіталів, вкладених в різні галузі виробництва, а тому і різниці в тривалості періодів, на які має бути авансований капітал, виникають в самому процесі виробництва як різниця між основним і оборотним капіталом, як різниця робочих періодів і т. д. Проте час обороту капіталу дорівнює сумі часу його виробництва і часу його обігу, або циркуляції. Тому само собою зрозуміло, що різна тривалість часу обігу робить різним час обороту, а отже, і тривалість періоду обороту. Це стає ясним до очевидності, коли порівняти два різних вкладення капіталу, у яких різний тільки час обігу, а всі інші умови, що модифікують оборот, однакові, або коли взяти певний капітал з певним співвідношенням основного і оборотного капіталу, при певному робочому періоді і т. д., і гіпотетично змінювати тільки час його обігу.

Одна частина часу обігу — відносно найважливіша — складається з часу продажу, тобто з того періоду часу, протягом якого капітал перебуває в стані товарного капіталу. Відповідно до відносної тривалості цього строку подовжується або скорочується час обігу, а тому і період обороту взагалі. Внаслідок витрат на зберігання і т. д. може також стати потрібною додаткова затрата капіталу. Само собою ясно, що час, необхідний для продажу готових товарів, може бути дуже різний для окремих капіталістів в одній і тій самій галузі виробництва, отже, різний не тільки для маси капіталів, вкладених в різні галузі виробництва, але й для різних самостійних капіталів, які в дійсності є тільки усамостійнені частини всього капіталу, вкладеного в одну й ту саму сферу виробництва. При інших рівних умовах період продажу для одного й того самого індивідуального капіталу буде змінюватись відповідно до загальних змін в умовах ринку або змін цих умов в окремій галузі вироб-

ництва. На цьому ми не будемо тепер більше спинятись. Ми лише констатуємо простий факт: всі обставини, які взагалі викликають різницю в тривалості періодів обороту капіталів, вкладених в різні галузі виробництва, мають своїм наслідком, якщо ці капітали діють індивідуально (якщо, наприклад, один капіталіст має можливість продавати швидше, ніж його конкурент; якщо один більше, ніж другий, застосовує методи, які скорочують робочий період і т. д.), різницю в обороті різних індивідуальних капіталів, що перебувають в одній і тій самій галузі виробництва.

Однією з причин, які постійно викликають різницю в тривалості часу продажу, а тому і часу обороту взагалі, є віддаленість того ринку, де товар продається, від місця виготовлення цього товару. Протягом усього часу своєї подорожі до ринку капітал залишається зв'язаним у стані товарного капіталу; якщо товар виробляється на замовлення, то капітал залишається зв'язаним до моменту передачі товару замовникові; якщо не на замовлення, то до часу перебування в дорозі приєднується ще й той час, протягом якого товар перебуває на цьому ринку, чекаючи продажу. Поліпшення засобів зв'язку і транспорту абсолютно скорочує період мандрування товарів, але не знищує відносної різниці в часі обігу різних товарних капіталів, яка випливає з цього мандрування, або навіть різних частин одного й того самого товарного капіталу, які мандрують на різні ринки. Наприклад, удосконалені парусні і парові судна, які скорочують час перевезення товарів, скорочують цей час як до близьких, так і до далеких портів. При цьому відносна різниця в часі залишається, хоч часто вона зменшується. Однак внаслідок розвитку засобів транспорту і зв'язку відносні відмінності в часі перебування товарів у дорозі можуть змінюватись таким чином, що вони вже не відповідають географічним відстаням. Наприклад, залізниця, яка веде від місця виробництва до головного центру зосередження населення всередині країни, може зробити географічно близький пункт всередині даної країни, до якого немає залізниці, абсолютно або відносно більш віддаленим, ніж пункт, що лежить на географічно дальшій відстані; цілком так само і з тієї самої причини може змінитись відносна віддаленість місць виробництва навіть від порівняно великих ринків збуту, чим і пояснюється те падіння старих і виникнення нових центрів виробництва, яким супроводяться зміни в засобах транспорту і зв'язку. (До цього приєднується ще й відносно більша дешевина транспорту на далекі відстані порівняно з короткими.) Одночасно з розвитком засобів транспорту зростає не тільки швидкість пересування,

внаслідок чого просторове віддалення скорочується в часі. При цьому зростає не тільки маса засобів транспорту і зв'язку, так що, наприклад, одночасно багато суден відпливає в той самий порт, кілька поїздів одночасно курсують між двома пунктами по різних залізницях, але й, наприклад, товарні судна в різні дні тижня послідовно відправляються з Ліверпуля в Нью-Йорк або товарні поїзди в різні години доби йдуть з Манчестера в Лондон. Щоправда, внаслідок цієї останньої обставини, при даній продуктивності засобів транспорту, не змінюється абсолютна швидкість, а отже, і відповідна частина часу обігу. Але послідовні кількості товарів можуть відправлятися через коротші, що йдуть один за одним, проміжки часу і таким чином послідовно надходити на ринок, не скупчуючись великими масами у вигляді потенціального товарного капіталу до їх дійсної відправки. Тому і зворотний приплив капіталу відбувається частинами, через порівняно короткі послідовні періоди часу, так що постійно одна частина вже перетворюється в грошовий капітал, тоді як друга ще обертається як товарний капітал. Внаслідок такого розподілу зворотного припливу на кілька послідовних періодів скорочується весь час обігу, а тому скорочується також і час обороту. Насамперед в більшій чи меншій мірі розвивається інтенсивність функціонування засобів транспорту; наприклад, з одного боку, число поїздів залізниці збільшується в міру того, як на одному місці виробництва виробляється дедалі більше, в міру того, як воно перетворюється в більший центр виробництва, і притому число поїздів збільшується в напрямі до вже існуючого ринку збуту, отже, — в напрямі до великих центрів виробництва і населення, до портів, через які йде експорт, і т. д. Але, з другого боку, ця особлива легкість сполучень і прискореній завдяки їй оборот капіталу (оскільки він зумовлюється часом обігу) викликає, навпаки, прискорений розвиток даного центру виробництва, а також зміцнення його становища на ринках збуту. Разом з прискореною таким способом концентрацією маси людей і маси капіталів у певних пунктах зростає концентрація цих мас капіталів у небагатьох руках. В той же час відбувається нове пересування і переміщення центрів виробництва і ринків внаслідок змін їх відносного положення, зумовлених змінами в засобах транспорту і зв'язку. Яке-небудь місце виробництва, що раніше мало особливі переваги внаслідок свого положення на великому шляху або на каналі, опиняється тепер поблизу єдиної залізничної вітки, яка до того ж функціонує лише з порівняно великими паузами, тоді як інше місце, що лежало зовсім осторонь від головних шляхів сполучення, тепер опинилось

у вузловому пункті кількох доріг. Другий район розвивається, перший — занепадає. Таким чином, зміна в засобах транспорту приводить до місцевих відмінностей в часі обігу товарів, до відмінностей в умовах купівлі, продажу і т. д., або вносять зміни у вже існуючі місцеві відмінності. Важливість цієї обставини для обороту капіталу виявляється в безперервних суперечках представників купців і промисловців з різних районів з правліннями залізниць. (Дивись, наприклад, цитовану вище Синю книгу «Railway Committee» *.)

Всі галузі виробництва, за характером своїх продуктів розраховані головним чином на місцевий збут, як, наприклад, пивоварні, розвиваються через це до величезних розмірів у головних центрах зосередження населення. Швидкий оборот капіталу почасти компенсує тут більшу дорожнечу деяких умов виробництва: земельної ділянки для будівель і т. д.

Якщо, з одного боку, з прогресом капіталістичного виробництва розвиток засобів транспорту і зв'язку скорочує час обігу для даної кількості товарів, то, навпаки, той самий прогрес і умови, що складаються разом з розвитком засобів транспорту та зв'язку, приводять до необхідності працювати на все більш віддалені ринки, коротше кажучи, — на світовий ринок. Маса товарів, що відправлені у віддалені пункти і перебувають в дорозі, надзвичайно зростає, а тому абсолютно і відносно зростає також і та частина суспільного капіталу, яка постійно на довгі строки залишається в стадії товарного капіталу, в межах часу обігу. В той же час зростає і та частина суспільного багатства, яка, замість того щоб безпосередньо бути засобом виробництва, затрачується на засоби транспорту і зв'язку, а також на основний і оборотний капітал, потрібний для їх експлуатації.

Різна тривалість подорожі товару від місця виробництва до місця збуту зумовлює різниці не тільки в першій частині часу обігу, в часі продажу, але і в другій частині, в зворотному перетворенні грошей в елементи продуктивного капіталу, в часі купівлі. Наприклад, товар відправляється в Індію. Це триває, скажемо, чотири місяці. Припустимо також, що час продажу = 0, тобто товар посилається на замовлення, і гроші сплачуються при доставці його замовникові. Пересилка грошей в зворотному напрямі (тут однаково, в якій формі вони посилаються) триває, скажемо, ще чотири місяці. Таким чином, проходить загалом вісім місяців, перш ніж той самий капітал знов матиме змогу функціонувати як продуктивний капітал і, отже, перш

* Див. цей том, стор. 157. Ред.

ніж може відновитись та сама операція. Спричинені таким чином різниці в тривалості обороту становлять одну з матеріальних основ для різних строків кредиту подібно до того, як заморська торгівля, наприклад, Венеції і Генуї, взагалі становить одно з джерел походження самої системи кредиту.

«Криза 1847 р. дала банкам і торговим фірмам того часу можливість скоротити строки сплати по векселях з Індії і Китаю» (час перебування векселів у дорозі між цими країнами і Європою) «з 10 місяців по написанні до 6 місяців по пред'явленні; тепер, через 20 років, з прискоренням сполучень і проведенням телеграфу стало необхідне дальше скорочення цього часу з 6 місяців по пред'явленні до 4 місяців по написанні, або ж, як перший крок до цього, — встановлення строку в 4 місяці по пред'явленні. Плавання парусного корабля від Калькутти до Лондона навколо мису Доброї Надії триває в середньому менше 90 днів. Строк у чотири місяці по пред'явленні був би рівнозначний приблизно 150 дням дороги. Існуючий нині строк у 6 місяців по пред'явленні дорівнює приблизно 210 дням дороги» («Economist», London, 16 червня 1866 року).

— Навпаки:

«Строк сплати по векселях з Бразилії все ще визначається в два і три місяці по пред'явленні, векселі з Антверпена (на Лондон) видаються на 3 місяці по написанні, і навіть Манчестер і Бредфорд видають векселі на Лондон строком на 3 місяці і на довші строки. За мовчазною згодою торговцеві надається, таким чином, достатня змога реалізувати свій товар якщо й не раніше, то все ж до того часу, як закінчиться строк виданих під товар векселів. Тому строк, установлений для дисконту векселів з Індії, не надмірний. Індійські продукти, які продаються в Лондоні здебільшого з строком їх оплати в три місяці, не можуть бути реалізовані — коли ще додати деякий час, необхідний для продажу, — в значно коротший строк, ніж п'ять місяців; крім того, між закупкою товарів в Індії і здачею їх на англійські склади проходить в середньому ще п'ять місяців. Тут ми маємо період в десять місяців, тоді як строк виданих під ці товари векселів не перевищує семи місяців» («Economist», London, 30 червня 1866 року).

«2 липня 1866 р. п'ять великих лондонських банків, що ведуть зносили головним чином з Індією і Китаєм, а також паризька «Comptoir d'Escompte» заявили, що з 1 січня 1867 р. їх філії і агентства на Сході будуть купувати і продавати лише такі векселі, які видаються не більш як на чотири місяці по пред'явленні» («Economist», London, 7 липня 1866 року).

Проте це скорочення строків дисконту векселів здійснити не вдалось, і його довелось скасувати. {Пізніше Суецький канал докорінно змінив усі ці строки.}

Розуміється, при довшому часі обігу товарів збільшується ризик зміни цін на ринку збуту, тому що довшає період, протягом якого може статися зміна цін.

Різниця в часі обігу, — почасти індивідуальна різниця, що існує в різних окремих капіталів однієї й тієї самої галузі виробництва, почасти різниця, що існує для різних галузей залежно від різних строків платежу в тих випадках, коли не

відбувається негайна сплата готівкою, — ця різниця впливає з різних строків платежу при купівлі і продажу. Ми не будемо тут докладніше спинятися на цьому пункті, важливому для кредитної справи.

Різниці в тривалості часу обороту капіталу залежать також від величини угод на поставку, яка зростає разом з ростом обсягу і масштабу капіталістичного виробництва. Договір про поставку, як угода між продавцем і покупцем, є операція, яка належить до ринку, до сфери обігу. Різниці в тривалості часу обороту, що впливають звідси, виникають, отже, в сфері обігу, але вони безпосередньо відбиваються на сфері виробництва і до того ж поза всякою залежністю від строків платежу та інших умов кредиту, отже, вони відбиваються на сфері виробництва і при сплаті готівкою. Наприклад, вугілля, бавовна, пряжа і т. д. є продукти подільні. Кожний день процесу праці доставляє певну кількість готового продукту. Але якщо фабрикант-прядильник або власник шахти бере на себе поставку такої маси продуктів, для якої потрібен, скажемо, чотиритижневий або шеститижневий період робочих днів, які йдуть один за одним, то щодо тривалості того часу, на який доводиться авансувати капітал, це цілком те саме, як коли б у цьому процесі праці був запроваджений безперервний робочий період у чотири або шість тижнів. Тут, звичайно, припускається, що вся замовлена маса продукту має бути доставлена разом або ж що вона буде оплачена лише після того, як вся буде доставлена. Таким чином, кожний день процесу праці, взятий окремо, доставив свою певну кількість готового продукту. Але ця готова маса в кожний момент становить тільки частину тієї маси, яку треба поставити замовникові згідно з умовою. В цьому випадку, якщо готова частина замовленого товару вже не перебуває в процесі виробництва, то вона в усякому разі вже лежить на складі, проте лежить тільки як потенціальний капітал.

Перейдемо тепер до другого періоду часу обігу: до часу купівлі або до періоду, протягом якого капітал з грошової форми знов перетворюється в елементи продуктивного капіталу. Протягом цього періоду він повинен більш-менш тривалий час лишатися в своєму стані грошового капіталу, отже, деяка частина всього авансованого капіталу повинна безперервно перебувати в стані грошового капіталу, хоч ця частина і складається з елементів, які постійно змінюються. В будь-якому певному підприємстві з усього авансованого капіталу повинні перебувати у формі грошового капіталу, наприклад, $100 \text{ ф. ст.} \times n$, і в той час як всі складові частини цих $100 \text{ ф. ст.} \times n$ безперервно перетворюються в продуктивний капітал, ця сума,

однак, також постійно знов поповнюється внаслідок припливу грошей з обігу, за рахунок реалізації товарного капіталу. Таким чином певна частина вартості авансованого капіталу весь час перебуває в стані грошового капіталу, отже, у формі, яка належить не до сфери виробництва, а до сфери обігу капіталу.

Ми вже бачили, що зумовлюване віддаленістю ринку збуту збільшення тривалості часу, протягом якого капітал залишається зв'язаним у формі товарного капіталу, має прямий вплив на сповільнення зворотного припливу грошей, отже, воно затримує також і перетворення капіталу з грошового капіталу в продуктивний капітал.

Далі, щодо закупки товарів, ми бачили (розділ VI), яким чином час купівлі, більша чи менша віддаленість від головних джерел одержання сирового матеріалу, робить необхідним купувати сировий матеріал на порівняно довгі періоди і зберігати його придатним до вжитку у формі виробничого запасу, у формі прихованого або потенціального продуктивного капіталу; отже, при одному й тому самому масштабі виробництва, більша віддаленість головних джерел сирових матеріалів збільшує і масу капіталу, що його доводиться авансувати разом, і час, на який його доводиться авансувати.

Подібний же вплив у різних галузях виробництва роблять періоди — більш-менш тривалі, — коли на ринок викидаються порівняно значні маси сирового матеріалу. Так, наприклад, у Лондоні через кожні три місяці відбуваються великі аукціони вовни, які мають вирішальний вплив на весь вовняний ринок; навпаки, бавовняний ринок відновлюється від урожаю до урожаю загалом безперервно, хоч і не завжди рівномірно. Такі періоди визначають головні строки закупок цієї сировини і особливо впливають на спекулятивні закупки, які зумовлюють більш або менш тривалі авансування на ці елементи виробництва, — впливають цілком так само, як природа вироблених товарів впливає на спекулятивне, умисне, більш або менш тривале затримання продукту в формі потенціального товарного капіталу.

«Таким чином, сільський хазяїн теж мусить бути до певної міри спекулянтom і через це утримуватись від продажу своїх продуктів, зважаючи на обставини часу...»

Далі йдуть деякі загальні правила:

«Тимчасом при збуті продуктів найголовніше все-таки залежить від людини, від самого продукту і від місцевості. Коли людина, крім кмітливості і щастя» (!), «наділена достатнім оборотним капіталом, їй не доводиться докоряти, коли вона при надзвичайно низьких цінах дасть полежати зібраному нею урожаєві хоч би цілий рік; навпаки, у кого відсутній

оборотний капітал або взагалі» (!) «дух спекуляції, той буде намагатись взяти звичайну середню ціну і, отже, буде продавати, як тільки йому гра-питься нагода. Якщо вовну залишити лежати понад рік, то це майже завжди завдає тільки шкоди, тоді як зернові і олійне насіння можуть збері-гатися протягом кількох років без шкоди для їх властивостей і добротнос-ті. Такі продукти, ціни на які звичайно сильно зростають або падають протягом коротких проміжків часу, як, наприклад, олійне насіння, хміль, ворсувальні шишки і т. п., з повним правом залишають лежати в ті роки, коли ціни на них далеко нижчі від цін їх виробництва. Наймен-ше можна баритися з продажем таких продуктів, які щодня потребують витрат на їх утримання і зберігання, як, наприклад, відгодована худоба, або які можуть псуватись, як фрукти, картопля і т. д. В деяких місцевос-тях який-небудь певний продукт у певну пору року продається в серед-ньому по його найнижчій, в інший час, навпаки, — по його найвищій ціні. Так, наприклад, в деяких місцевостях середня ціна зерна коло мартино-вого дня нижча, ніж у період між різдвом і великоднем. Далі, в інших місцевостях деякі продукти можна вигідно продати тільки в певний час, як, наприклад, вовну на вовняних ярмарках в таких місцевостях, де крім ярмарків торгівля вовною звичайно незначна, і т. д.» (Кірхгоф, стор. 302).

При розгляді другої половини часу обігу, протягом якої гроші знов перетворюються в елементи продуктивного капіталу, слід зважати не тільки на це перетворення, взятє само по собі, не тільки на час, протягом якого гроші повертаються назад залежно від віддаленості того ринку, де продається продукт; слід насамперед брати до уваги також і розміри тієї частини авансованого капіталу, яка постійно повинна перебувати в гро-шовій формі, в стані грошового капіталу.

Лишаючи осторонь всяку спекуляцію, розмір закупок тих товарів, які завжди повинні бути в наявності як виробничий за-пас, залежить від строків відновлення цього запасу, отже, — від обставин, які в свою чергу залежать від умов ринку і тому різних для різних видів сировини і т. д.; отже, тут доводиться час від часу авансувати гроші разом в порівняно великих кіль-костях. Відповідно до тривалості обороту капіталу гроші по-вертаються назад швидше або повільніше, але завжди частина-ми. Частина їх з такою ж самою постійністю знову витрачаєть-ся через порівняно короткі проміжки часу, а саме та частина, яка знов перетворюється в заробітну плату. Але друга части-на, що має бути перетворена назад у сировий матеріал та ін., повинна протягом більш тривалого часу нагромаджуватися як резервний фонд, що служить для закупок або для платежів. Отже, ця частина існує у формі грошового капіталу, хоч розмір, в якому вона існує як така, постійно змінюється.

У наступному розділі ми побачимо, як інші обставини, — незалежно від того, чи впливають вони з процесу виробництва чи з процесу обігу, роблять необхідним постійне перебування

певної частини авансованого капіталу в грошовій формі. Взагалі ж слід зауважити, що економісти дуже схильні забувати, що частина необхідного в підприємстві капіталу не тільки поперемінно проходить три форми — грошового капіталу, продуктивного капіталу і товарного капіталу, — але що різні частини цього капіталу постійно існують одна коло одної в цих трьох формах, причому відносна величина цих частин постійно змінюється. Економісти забувають саме ту частину, яка постійно існує як грошовий капітал, хоч саме ця обставина дуже важлива для розуміння буржуазного господарства, а тому дає знати про себе також і на практиці.

РОЗДІЛ П'ЯТНАДЦЯТИЙ

ВПЛИВ ЧАСУ ОБОРОТУ НА ВЕЛИЧИНУ АВАНСОВАНОГО КАПІТАЛУ

В цьому і в наступному, шістнадцятому, розділі ми дослідимо вплив часу обороту на збільшення капіталу щодо вартості.

Візьмемо товарний капітал, що являє собою продукт робочого періоду, наприклад, з 9 тижнів. Якщо ми тимчасово залишимо осторонь як ту частину вартості продукту, яка приєднана до нього внаслідок середнього зношування основного капіталу, так і додаткову вартість, приєднану до нього під час процесу виробництва, то вартість цього продукту дорівнюватиме вартості авансованого на його виробництво оборотного капіталу, тобто дорівнюватиме вартості заробітної плати і спожитих на його виробництво сирових і допоміжних матеріалів. Припустимо, що ця вартість дорівнює 900 ф. ст., так що тижнева затрата становить 100 ф. ст. Отже, період виробництва, який збігається тут з робочим періодом, становить 9 тижнів. При цьому не має значення, чи припустимо ми, що мова йде тут про робочий період для неподільного продукту чи про безперервний робочий період для продукту подільного; це не матиме значення, якщо тільки на ринок доставляється разом така кількість подільного продукту, яка коштує 9 тижнів праці. Час обігу триває, скажемо, 3 тижні. Отже, весь період обороту триває 12 тижнів. Через 9 тижнів авансований продуктивний капітал перетворився в товарний капітал, але потім він ще три тижні перебуває в періоді обігу. Отже, новий період виробництва може початися знов тільки з 13-го тижня, і виробництво мусило б припинитись на три тижні, або на четверту частину всього періоду обороту. При цьому знов не має значення, чи припускається, що цей час триває в середньому доти, поки товар буде проданий, чи що цей час зумовлений віддаленістю ринку, або строками платежу за проданий товар. Якщо через кожні 3 місяці виробництво припиняється на 3 тижні, то, виходить,

протягом року воно припинається на $3 \times 4 = 12$ тижнів = 3 місяці = $\frac{1}{4}$ річного періоду обороту. Тому вести виробництво безперервно тиждень у тиждень в однаковому масштабі можливо тільки двома способами.

Або масштаб виробництва повинен бути скорочений так, щоб на 900 ф. ст. можна було безперервно вести роботу як під час робочого періоду, так і протягом часу обігу першого обороту. Тоді з початком 10-го тижня відкривається другий робочий період, а отже і другий період обороту, — відкривається раніше, ніж закінчиться перший період обороту, тому що період обороту дванадцятитижневий, а робочий період дев'ятитижневий. 900 ф. ст., розподілені на 12 тижнів, дають 75 ф. ст. на тиждень. Насамперед ясно, що такий скорочений масштаб підприємства передбачає зміну розмірів основного капіталу, отже, він взагалі передбачає скорочення вкладень в підприємство. Потім лишається під запитанням, чи може взагалі статися таке скорочення, оскільки, при даному розвитку виробництва на різних підприємствах, існує певна мінімальна норма вкладень капіталу, і якщо величина затрати нижча за цей мінімум, то окреме підприємство буде не здатне витримати конкуренцію. Сама ця мінімальна норма з розвитком капіталістичного виробництва постійно зростає і, значить, не є постійною. Але між даною щоразу мінімальною нормою і постійно зростаючою максимальною нормою існує безліч проміжних ступенів; середина допускає дуже різні розміри вкладень капіталу. І тому в межах цієї середини можливе таке скорочення вкладень капіталу, межею якого є щоразу певна мінімальна норма. — При затримці у виробництві, при переповненні ринків, подорожчанні сировини та ін. скорочення норми затрат оборотного капіталу, при даній величині основного капіталу, здійснюється через обмеження робочого часу, так що робота провадиться, наприклад, тільки півдня; так само в часи процвітання при даній величині основного капіталу надмірне збільшення оборотного капіталу відбувається почасти через подовження робочого часу, почасти через його інтенсифікацію. На підприємствах, наперед розрахованих на такі коливання, стараються зарадити справі почасти вищезгаданими засобами, почасти одночасним застосуванням більшого числа робітників, що зв'язано з застосуванням запасного основного капіталу, наприклад, запасних паровозів на залізницях і т. д. Але тут, припускаючи нормальні умови, ми не будемо брати до уваги такі ненормальні коливання.

Отже, в нашому прикладі, щоб вести виробництво безперервно, затрати того самого оборотного капіталу доводиться розподілити на довший час, на 12 тижнів замість 9. Таким

чином, в кожний даний проміжок часу функціонує зменшений продуктивний капітал; оборотна частина продуктивного капіталу зменшена з 100 до 75, або на одну чверть. Вся сума, на яку скорочується продуктивний капітал, що функціонує протягом дев'ятитижневого робочого періоду, становить $25 \times 9 = 225$ ф. ст., або четверту частину 900 ф. ст. Але відношення часу обігу до періоду обороту, як і раніше, становить $\frac{3}{12} = \frac{1}{4}$. З цього випливає: безперервність виробництва протягом часу обігу продуктивного капіталу, перетвореного в товарний капітал, безперервне продовження його з тижня в тижень, може бути досягнуте, якщо для цього немає окремого оборотного капіталу, тільки через зменшення масштабу виробництва, через скорочення оборотної складової частини функціонуючого продуктивного капіталу. Оборотна частина капіталу, звільнена таким способом для продовження виробництва протягом часу обігу, відноситься до всього авансованого оборотного капіталу, як час обігу відноситься до періоду обороту. Як ми вже зауважили, це має силу тільки щодо таких галузей виробництва, в яких процес праці відбувається в однаковому масштабі тижень у тижень, де, отже, не доводиться, як у землеробстві, в різні робочі періоди затрачувати різні суми капіталу.

Навпаки, коли ми припустимо, що за характером підприємства виключена можливість скорочення масштабу виробництва, а тому й розміру щотижня авансованого оборотного капіталу, то безперервність виробництва може бути досягнута тільки через авансування додаткового оборотного капіталу, у вищенаведеному випадку — через авансування додаткових 300 ф. ст. Протягом дванадцятитижневого періоду обороту буде послідовно авансовано 1 200 ф. ст., з них 300 становитимуть четверту частину, як і 3 тижні у відношенні до 12. По закінченні дев'ятитижневого робочого періоду капітальна вартість в 900 ф. ст. з форми продуктивного капіталу перетворилася в форму товарного капіталу. Її перший робочий період закінчений, але наступний не може відновитись з тим самим капіталом. Протягом трьох тижнів, поки цей капітал перебуває у сфері обігу, функціонуючи як товарний капітал, щодо процесу виробництва він перебуває в такому стані, ніби його взагалі не існує. Ми тут лишасмо осторонь усі відносини кредиту і тому припускаємо, що капіталіст веде діло тільки на власний капітал. Але коли капітал, авансований на перший робочий період, завершивши процес виробництва, протягом трьох тижнів затримується в процесі обігу, в цей час функціонує додатково затрачений капітал в 300 ф. ст., так що безперервність виробництва не порушується.

Тут треба відмітити ось що.

По-перше, робочий період капіталу в 900 ф. ст., авансового на самому початку, закінчується через 9 тижнів, але капітал повертається назад не раніш як через 3 тижні, отже, — тільки на початку 13-го тижня. Однак новий робочий період починається негайно за допомогою додаткового капіталу в 300 ф. ст. Саме внаслідок цього підтримується безперервність виробництва.

По-друге, функції первісного капіталу в 900 ф. ст. і капіталу в 300 ф. ст., який знов доданий по закінченні першого дев'ятитижневого робочого періоду і відкриває другий робочий період безпосередньо по завершенні першого, ці функції в перший період обороту точно розмежовані або, принаймні, можуть бути розмежовані, тоді як протягом другого періоду обороту вони, навпаки, переплітаються одна з одною.

Уявімо собі справу наочніше.

Перший період обороту триває 12 тижнів. Перший робочий період — 9 тижнів; оборот авансового на нього капіталу закінчується на початку 13-го тижня. Протягом останніх 3 тижнів функціонує додатковий капітал в 300 ф. ст., який починає другий дев'ятитижневий робочий період.

Другий період обороту. На початку 13-го тижня 900 ф. ст. повертаються назад і можуть почати новий оборот. Але другий робочий період уже на 10-му тижні почався за допомогою додаткових 300 ф. ст.; внаслідок цього на початку 13-го тижня вже закінчується третина робочого періоду, 300 ф. ст. з продуктивного капіталу перетворилися в продукт. Оскільки для завершення другого робочого періоду потрібно ще тільки 6 тижнів, то в процес виробництва другого робочого періоду можуть увійти лише дві третини капіталу в 900 ф. ст., який повернувся назад, а саме тільки 600 ф. ст. З первісних 900 ф. ст. звільнилось 300 ф. ст., щоб відігравати ту саму роль, яку відігравав у першому робочому періоді додатковий капітал в 300 ф. ст. Наприкінці 6-го тижня другого періоду обороту закінчується другий робочий період. Затрачений на нього капітал в 900 ф. ст. повертається через 3 тижні, отже, наприкінці 9-го тижня другого дванадцятитижневого періоду обороту. Протягом 3 тижнів його часу обігу вступає в діло звільнений капітал в 300 ф. ст. Цим починається в 7-й тиждень другого періоду обороту, або в 19-й тиждень року, третій робочий період капіталу в 900 ф. ст.

Третій період обороту. Наприкінці 9-го тижня другого періоду обороту знов повертаються назад 900 ф. ст. Але третій робочий період почався вже на 7-му тижні другого періоду

обороту, і до початку третього періоду обороту 6 тижнів його вже минуть. Тому в третьому періоді обороту він триватиме ще тільки 3 тижні. Таким чином з виручених назад 900 ф. ст. в процес виробництва в третьому періоді обороту входять тільки 300 ф. ст. Четвертий робочий період заповнює останні 9 тижнів цього періоду обороту, і, таким чином, з 37-го тижня року починається одночасно четвертий період обороту і п'ятий робочий період.

В другому прикладі для спрощення розрахунку припустимо робочий період в 5 тижнів, час обігу в 5 тижнів, отже, період обороту в 10 тижнів; рік будемо рахувати в 50 тижнів, щотижнева затрата капіталу нехай буде 100 ф. ст. Отже, робочий період потребує оборотного капіталу в 500 ф. ст., і час обігу потребує додаткового капіталу, ще 500 ф. ст. В цьому випадку робочі періоди і періоди оборотів матимуть такий вигляд:

1 роб. пер.	1—5 тижн.	(500 ф. ст. тов.)	поверн.	в кінці	10-го тижн.
2 » »	6—10 »	(500 » » »)	» » »	» » »	15-го »
3 » »	11—15 »	(500 » » »)	» » »	» » »	20-го »
4 » »	16—20 »	(500 » » »)	» » »	» » »	25-го »
5 » »	21—25 »	(500 » » »)	» » »	» » »	30-го »

і т. д.

Якщо час обігу = 0, тобто період обороту дорівнює робочому періодові, то число оборотів дорівнює числу робочих періодів протягом року. Отже, при п'ятитижневому робочому періоді воно було б $50/5 = 10$ тижнів, а вартість капіталу, що обернувся, була б $500 \times 10 = 5\ 000$. В таблиці, де час обігу прийнято в 5 тижнів, вартість щороку вироблюваних товарів теж становитиме 5 000 ф. ст., але з них $1/10 = 500$ ф. ст., постійно перебувають у формі товарного капіталу і повертаються у вигляді грошей тільки через 5 тижнів. В цьому випадку на кінець року продукт десятого робочого періоду (46—50 робочих тижнів) закінчить тільки половину свого часу обороту, причому його час обігу припаде на перші 5 тижнів наступного року.

Візьмемо ще третій приклад: робочий період становить 6 тижнів, час обігу — 3 тижні, щотижнєве авансування на процес праці — 100 ф. ст.

1-й робочий період: 1—6-й тижні. Наприкінці 6-го тижня є товарний капітал в 600 ф. ст., які повернуться наприкінці 9-го тижня.

2-й робочий період: 7—12-й тижні. Протягом 7—9-го тижнів авансуються 300 ф. ст. додаткового капіталу. Наприкінці 9-го тижня повертається 600 ф. ст. З них протягом 10—12-го тижнів авансуються 300 ф. ст.; отже, наприкінці

12-го тижня є вільних 300 ф. ст. грошима і в товарному капіталі 600 ф. ст., які повертаються наприкінці 15-го тижня. 3-й робочий період: 13—18-й тижні. Протягом 13—15 тижнів авансуються вищезгадані 300 ф. ст., потім повертаються назад 600 ф. ст., з них 300 ф. ст. авансуються на 16—18-й тижні. Наприкінці 18-го тижня є вільних 300 ф. ст. грошима; 600 ф. ст. перебувають в товарному капіталі, вони повертаються назад наприкінці 21-го тижня. (Докладніший виклад цього випадку дивись далі, у пункті II.)

Таким чином, на протязі 9 робочих періодів (= 54 тижням) буде вироблено товару на $600 \times 9 = 5\,400$ ф. ст. Наприкінці дев'ятого робочого періоду у капіталіста буде 300 ф. ст. грошима і 600 ф. ст. товаром, який ще не закінчив свого часу обігу.

При порівнянні цих трьох прикладів ми, по-перше, бачимо, що тільки в другому прикладі відбувається послідовна зміна капіталу I в 500 ф. ст. і додаткового капіталу II такої самої величини, так що ці дві частини капіталу рухаються окремо одна від одної; причина полягає лише в тому, що тут припущено зовсім винятковий випадок, а саме: робочий період і час обігу становлять дві рівні половини періоду обороту. В усіх інших випадках, хоч би яка була нерівність між двома періодами всього часу обороту, рухи обох капіталів взаємно переплітаються, вже починаючи з другого періоду обороту, як у першому і третьому прикладах. У всіх цих випадках додатковий капітал II разом з частиною капіталу I утворюють капітал, який функціонує в другому періоді обороту, тоді як решта капіталу I звільняється для первісної функції капіталу II. Капітал, що діє протягом часу обігу товарного капіталу, тут не тотожний з капіталом II, первісно авансованим для цієї мети, але він дорівнює йому вартістю і становить цілком таку саму частину всього авансованого капіталу.

По-друге, капітал, який функціонував протягом робочого періоду, протягом часу обігу лежить без діла. В другому прикладі капітал функціонує протягом 5 тижнів робочого періоду і лежить без ужитку протягом 5 тижнів часу обігу. Отже, за рік загальна кількість часу, протягом якого капітал I лежить без діла, становитиме в цьому випадку півроку. На цей час в дію вступає додатковий капітал II, який у передбачуваному випадку сам залишається без ужитку також півроку. Але додатковий капітал, потрібний для того, щоб підтримати безперервність виробництва протягом часу обігу, визначається не всією величиною, тобто не всією сумою часу обігу протягом року, а тільки відношенням часу обігу до періоду обороту. (Тут, звичайно,

припускається, що всі обороти відбуваються при однакових умовах.) Тому в другому прикладі додаткового капіталу потрібно 500 ф. ст., а не 2 500 ф. ст. Пояснюється це просто тим, що додатковий капітал вступає в оборот цілком так само, як і первісно авансований, і, значить, цілком так само, як і первісно авансований, він всю свою масу заміщує числом своїх оборотів.

По-третє, якщо час виробництва довший, ніж робочий час, то це нічого не змінює в розглянутих тут обставинах. Внаслідок цього, звичайно, подовшують періоди оборотів в цілому, але при такому подовшанні обороту для процесу праці не буде потрібно ніякого додаткового капіталу. Метою додаткового капіталу є лише заповнення прогалин, що утворюються в процесі праці внаслідок часу обігу; отже, додатковий капітал повинен уберегти виробництво тільки від тих порушень, які мають своїм джерелом час обігу; порушення ж, які виникають з особливих умов виробництва, можуть бути усунені іншим способом, який ми тут не будемо розглядати. Існують, навпаки, такі підприємства, в яких робота провадиться тільки певний час, на замовлення, де, отже, можуть наставати перерви між робочими періодами. В таких підприємствах необхідність додаткового капіталу *pro tanto* відпадає. З другого боку, навіть у більшості випадків сезонних робіт існують певні межі для часу повернення капіталу. Та сама робота в наступному році не може бути відновлена з тим самим капіталом, якщо час обігу цього капіталу ще не закінчився. Навпаки, час обігу може бути і коротший, ніж проміжок від одного періоду виробництва до наступного. В цьому випадку капітал лежить без ужитку, якщо в цей проміжний час йому не знаходять іншого застосування.

По-четверте, капітал, авансований на один робочий період, наприклад, 600 ф. ст. в третьому прикладі, затрачується частково на сирові і допоміжні матеріали, на виробничий запас для робочого періоду, тобто на постійний оборотний капітал, частково — на змінний оборотний капітал, тобто на оплату самої праці. Частина, затрачена на постійний оборотний капітал, може існувати у формі виробничого запасу не однаково довгий час, наприклад, сирові матеріали можна запасати не на весь робочий період, вугілля можна купувати кожні два тижні. Через те, що тут кредит ще не передбачається, то ця частина капіталу, оскільки вона є в розпорядженні ще не в формі виробничого запасу, повинна залишатись наготові у формі грошей, щоб у міру потреби перетворюватися в такий виробничий запас. Це нітрохи не змінює величини вартості постійного

оборотного капіталу, що авансується на 6 тижнів. Навпаки, — коли залишити осторонь грошовий запас для непередбачених витрат, тобто власне резервний фонд для усунення порушень, — заробітна плата видається в коротші строки, здебільшого щотижня. Отже, якщо тільки капіталіст не змушує робітника авансувати йому свою працю на довший строк, то капітал, необхідний для виплати заробітної плати, повинен бути наявним у грошовій формі. Отже, після повернення капіталу частина його має затримуватися в грошовій формі для оплати праці, тоді як друга частина може бути перетворена у виробничий запас.

Додатковий капітал ділиться цілком так само, як первісний. Але що відрізняє його від капіталу I, то це (лишаючи осторонь відносини кредиту) ось що: для того щоб ним можна було розпоряджатись для його власного робочого періоду, його доводиться авансувати вже на протязі всього першого робочого періоду капіталу I, — періоду, до якого він не входить. Можливо, що вже протягом цього часу він, принаймні частково, перетворюється в постійний оборотний капітал, який авансується на весь період обороту. В якому розмірі він набирає цієї форми або скільки часу він залишається у формі додаткового грошового капіталу, поки не стає необхідним таке перетворення, це залежить почасти від особливих виробничих умов певних галузей виробництва, почасти від місцевих обставин, почасти від коливань цін на сировину і т. д. Коли розглядати весь суспільний капітал, то більш-менш значна частина цього додаткового капіталу завжди перебуває в стані грошового капіталу протягом порівняно довгого часу. Навпаки, щодо тієї частини капіталу II, яка повинна авансуватися на заробітну плату, то вона завжди буде перетворюватися в робочу силу лише поступово, в міру того, як закінчуються і оплачуються порівняно короткі робочі періоди. Значить, ця частина капіталу II на протязі всього першого робочого періоду буде в наявності у формі грошового капіталу, поки через перетворення в робочу силу вона не візьме участі у функціонуванні продуктивного капіталу.

Отже, в зв'язку з цим присудженням додаткового капіталу, необхідного для заміни часу обігу капіталу I часом виробництва, збільшується не тільки розмір авансованого капіталу і тривалість часу, на який необхідно авансувати весь капітал, але особливо збільшується також частина авансованого капіталу, що існує як грошовий запас, отже, перебуває в стані грошового капіталу і має форму потенціального грошового капіталу.

Те саме відбувається, як щодо авансування у формі виробничого запасу, так і щодо авансування у формі грошового запасу, в тому випадку, коли спричинений часом обігу поділ капіталу на дві частини, тобто на капітал для першого робочого періоду і на капітал, який заміняє його під час обігу, здійснюється не через збільшення витрачуваного капіталу, а через зменшення масштабу виробництва. В порівнянні з масштабом виробництва капітал, який зв'язується в грошовій формі, в цьому випадку ще більше зростає.

Таким поділом капіталу на первісно продуктивний і додатковий капітал взагалі досягається безперервна послідовність робочих періодів, досягається те, що весь час однакова величиною частина авансованого капіталу функціонує як продуктивний капітал.

Придивимося до другого прикладу. Капітал, який постійно перебуває в процесі виробництва, становить 500 ф. ст. Оскільки робочий період = 5 тижням, то протягом 50 тижнів (які ми приймаємо за рік) цей капітал буде в роботі 10 разів. Тому і продукт, коли додаткову вартість лишити осторонь, дорівнює $500 \times 10 = 5\,000$ ф. ст. Отже, з точки зору капіталу, який безпосередньо і невинно зайнятий у процесі виробництва, — з точки зору капітальної вартості в 500 ф. ст., — час обігу начебто зовсім зникає. Період обороту збігається з робочим періодом; час обігу дорівнює нулю.

Коли б, навпаки, продуктивна діяльність капіталу в 500 ф. ст. регулярно переривалася п'ятитижневим періодом обігу, так що він став би знову здатним до виробничої діяльності лише по закінченні всього десятитижневого періоду обороту, то протягом 50 тижнів року ми мали б 5 десятитижневих оборотів; в них міститься 5 п'ятитижневих періодів виробництва, отже, всього 25 тижнів виробництва, які дають сукупний продукт у $500 \times 5 = 2\,500$ ф. ст.; крім того, 5 п'ятитижневих періодів обігу, отже, весь час обігу становить також 25 тижнів. Коли ми тут говоримо, що капітал в 500 ф. ст. обернувся 5 раз протягом року, то очевидно і зрозуміло, що протягом половини кожного періоду обороту цей капітал в 500 ф. ст. зовсім не функціонував як продуктивний капітал і що в загальному підсумку він функціонував тільки протягом півроку, а протягом другої половини року зовсім не функціонував.

В нашому прикладі на весь час цих п'яти періодів обігу в діло вступає додатковий капітал в 500 ф. ст. і внаслідок цього оборот капіталу зростає з 2 500 до 5 000 ф. ст. Але зате і авансований капітал тепер становить 1 000 замість 500 ф. ст. 5 000, поділені на 1 000, дають 5. Отже, замість 10 оборотів їх 5. Так

в дійсності і вважається. Тимчасом, коли говорять, що капітал в 1 000 ф. ст. обернувся 5 раз протягом року, в пустій голові капіталіста зникає навіть згадка про час обігу і виникає плутане уявлення, нібито цей капітал протягом 5 послідовних оборотів постійно функціонував у процесі виробництва. Але коли ми говоримо, що капітал в 1 000 ф. ст. обернувся 5 раз, то в цих оборотах міститься і час обігу і час виробництва. Справді, коли б 1 000 ф. ст. дійсно безперервно функціонували в процесі виробництва, то при наших передумовах продукт повинен був би становити 10 000 ф. ст. замість 5 000. Але в такому випадку для того, щоб постійно мати в процесі виробництва 1 000 ф. ст., довелося б взагалі авансувати 2 000 ф. ст. Економісти, у яких взагалі не знайдеш нічого ясного про механізм обороту, постійно випускають з уваги саме цей головний момент, — що виробництво буде відбуватися без перерви лише при тій умові, коли в процесі виробництва постійно буде фактично зайнята лише частина промислового капіталу. Поки одна частина перебуває в періоді виробництва, друга частина постійно повинна перебувати в періоді обігу. Або, іншими словами, одна частина може функціонувати як продуктивний капітал тільки при тій умові, що друга частина у формі товарного або грошового капіталу вилучена з власне виробництва. Випускати це з уваги — значить взагалі не помічати значення і ролі грошового капіталу.

Тепер нам треба дослідити, яка відмінність в обороті виникає залежно від того, чи будуть обидві частини періоду обороту — робочий період і період обігу — рівні один одному, чи робочий період буде більший або менший від періоду обігу, і, далі, як це впливає на зв'язування капіталу у формі грошового капіталу.

Ми припускаємо, що капітал, авансований щотижня, в усіх випадках дорівнює 100 ф. ст., а період обороту — 9 тижням; отже, капітал, що авансується на кожний період обороту, дорівнює 900 ф. ст.

I. РОБОЧИЙ ПЕРІОД ДОРІВНЮЄ ПЕРІОДОВІ ОБІГУ

Хоч цей випадок в дійсності зустрічається тільки як рідкий виняток, він повинен стати вихідним пунктом дослідження, тому що відношення виступають тут найбільш просто і наочно.

Два капітали (капітал I, який авансується на перший робочий період, і додатковий капітал II, який функціонує протягом періоду обігу капіталу I) замінюють один одного в своїх руках, не перехреснюючись між собою. Тому, за винятком першого

періоду, кожний з обох капіталів авансується тільки на свій власний період обороту. Період обороту нехай становить, як і в наступних прикладах, 9 тижнів; отже, робочий період і період обігу — по $4\frac{1}{2}$ тижня. Тоді ми маємо таку схему року:

ТАБЛИЦЯ I

Капітал I

Періоди обороту	Робочі періоди	Авансовано	Періоди обігу
I. 1—9 тижні	1— $4\frac{1}{2}$ тижні	450 ф. ст.	$4\frac{1}{2}$ — 9 тижні
II. 10—18 »	10— $13\frac{1}{2}$ »	450 » »	$13\frac{1}{2}$ —18 »
III. 19—27 »	19— $22\frac{1}{2}$ »	450 » »	$22\frac{1}{2}$ —27 »
IV. 28—36 »	28— $31\frac{1}{2}$ »	450 » »	$31\frac{1}{2}$ —36 »
V. 37—45 »	37— $40\frac{1}{2}$ »	450 » »	$40\frac{1}{2}$ —45 »
VI. 46—(54) »	46— $49\frac{1}{2}$ »	450 » »	$49\frac{1}{2}$ —(54) » ²¹⁾

Капітал II

Періоди обороту	Робочі періоди	Авансовано	Періоди обігу
I. $4\frac{1}{2}$ — $13\frac{1}{2}$ тижні	$4\frac{1}{2}$ — 9 тижні	450 ф. ст.	10— $13\frac{1}{2}$ тижні
II. $13\frac{1}{2}$ — $22\frac{1}{2}$ »	$13\frac{1}{2}$ —18 »	450 » »	19— $22\frac{1}{2}$ »
III. $22\frac{1}{2}$ — $31\frac{1}{2}$ »	$22\frac{1}{2}$ —27 »	450 » »	28— $31\frac{1}{2}$ »
IV. $31\frac{1}{2}$ — $40\frac{1}{2}$ »	$31\frac{1}{2}$ —36 »	450 » »	37— $40\frac{1}{2}$ »
V. $40\frac{1}{2}$ — $49\frac{1}{2}$ »	$40\frac{1}{2}$ —45 »	450 » »	46— $49\frac{1}{2}$ »
VI. $49\frac{1}{2}$ —(58 $\frac{1}{2}$) »	$49\frac{1}{2}$ —(54) »	450 » »	(55—58 $\frac{1}{2}$) »

Протягом 51 тижня, які ми тут приймаємо за рік, капітал I закінчив шість повних робочих періодів, отже, виробив товарів на $450 \times 6 = 2\,700$ ф. ст., а капітал II за п'ять повних робочих періодів виробив товарів на $450 \times 5 = 2\,250$ ф. ст. Крім того, капітал II за останні $1\frac{1}{2}$ тижня року (з середини 50-го до кінця 51-го тижня) виробив ще на 150 ф. ст., тобто всього продукту за 51 тиждень вироблено на 5 100 ф. ст. Отже, щодо безпосереднього виробництва додаткової вартості, яка виробляється тільки протягом робочого періоду, весь капітал в 900 ф. ст. обернувся б $5\frac{2}{3}$ рази ($900 \times 5\frac{2}{3} = 5\,100$ ф. ст.). Але коли ми розглянемо дійсний оборот, то побачимо, що капі-

²¹⁾ Тижні, що припадають на другий рік обороту, взято в дужки.

тал I обернувся $5\frac{2}{3}$ раз, оскільки наприкінці 51-го тижня йому треба ще протягом 3-х тижнів закінчувати свій шостий період обороту; $450 \times 5\frac{2}{3} = 2\ 550$ ф. ст.; а капітал II обернувся $5\frac{1}{6}$ раз, бо минуло тільки $1\frac{1}{2}$ тижня його шостого періоду обороту, отже, ще $7\frac{1}{2}$ тижня його припадуть на наступний рік; $450 \times 5\frac{1}{6} = 2\ 325$ ф. ст.; весь дійсний оборот = 4 875 ф. ст.

Ми розглядаємо капітал I і капітал II як два зовсім незалежні один від одного капітали. В своїх рухах вони цілком самостійні; ці рухи доповнюють один одного тільки через те, що робочі періоди і періоди обігу цих капіталів безпосередньо змінюють один одного. Їх можна розглядати як два цілком незалежні капітали, що належать різним капіталістам.

Капітал I пройшов п'ять повних періодів обороту і дві третини шостого. Наприкінці року він перебуває у формі товарного капіталу, якому потрібно буде ще 3 тижні для нормальної реалізації. Протягом цього часу він не може вступити в процес виробництва. Він функціонує як товарний капітал: він обертається. Він проробив тільки $\frac{2}{3}$ свого останнього періоду обороту. Це можна виразити так: він обернувся тільки $\frac{2}{3}$ раз, тільки $\frac{2}{3}$ всієї його вартості проробили повний оборот. Ми говоримо: 450 ф. ст. проробляють свій оборот за 9 тижнів, отже, 300 ф. ст. — за 6 тижнів. Такий спосіб висловлення ігнорує органічне співвідношення між двома специфічно різними складовими частинами часу обороту. Точний смисл виразу, що авансований капітал в 450 ф. ст. зробив $5\frac{2}{3}$ обороту, тільки такий: він проробив 5 повних оборотів і лише $\frac{2}{3}$ шостого. Навпаки, у виразі: капітал, що обернувся, дорівнює авансованому капіталові, взятому $5\frac{2}{3}$ раз, тобто у вищенаведеному випадку він дорівнює 450 ф. ст. $\times 5\frac{2}{3} = 2\ 550$ ф. ст., — у цьому виразі правильне те, що коли б цей капітал в 450 ф. ст. не доповнювався другим капіталом в 450 ф. ст., то в дійсності одна частина його повинна була б перебувати в процесі виробництва, а друга — в процесі обігу. Якщо час обороту ми хочемо виразити за допомогою маси капіталу, що обернувся, то він може бути виражений завжди виключно через масу наявної вартості (в дійсності — масу готового продукту). Та обставина, що не весь авансований капітал перебуває в такому стані, в якому він знов може почати процес виробництва, ця обставина виражається в тому, що лише частина його перебуває в формі, придатній для виробництва, або в тому, що капітал, щоб перебувати в процесі безперервного виробництва, повинен був би, відповідно до взаємних співвідношень періодів виробництва і обігу, ділитися на частини, з яких одна постійно перебувала б у періоді виробництва, а друга — постійно у періоді обігу. Тут діє той самий

закон, згідно з яким маса постійно функціонуючого продуктивного капіталу визначається відношенням часу обігу до часу обороту.

Наприкінці 51-го тижня, який ми тут приймаємо за кінець року, 150 ф. ст. з капіталу II авансовані на завершення виробництва ще неготового продукту. Друга частина перебуває у формі оборотного постійного капіталу — сировини і т. д., — тобто в такій формі, в якій вона може функціонувати в процесі виробництва як продуктивний капітал. Третя ж частина перебуває в грошовій формі; це — щонайменше — сума заробітної плати за решту робочого періоду (3 тижні), але виплачується заробітна плата лише наприкінці кожного тижня. Хоч на початку нового року, отже, на початку нового циклу оборотів, ця частина капіталу перебуває не в формі продуктивного капіталу, а в формі грошового капіталу, в якій вона не може увійти в процес виробництва, проте, як тільки починається новий оборот, оборотний змінний капітал, тобто жива робоча сила, вже діє в процесі виробництва. Це явище виникає тому, що хоч робоча сила купується на початку робочого періоду, скажемо, на тиждень, і починаючи з цього моменту споживається, однак оплачується вона тільки наприкінці тижня. Гроші функціонують в цьому випадку як засіб платежу. Тому, з одного боку, вони як гроші перебувають ще в руках капіталіста, тоді як, з другого боку, товар, в який вони перетворюються, робоча сила, вже діє в процесі виробництва; таким чином одна й та сама капітальна вартість появляється тут двічі.

Коли ми розглядаємо тільки робочі періоди, то:

$$\begin{array}{l} \text{капітал I виробляє } 450 \times 6 = 2\,700 \text{ ф. ст.} \\ \text{» II » } 450 \times 5\frac{1}{3} = 2\,400 \text{ » »} \end{array}$$

$$\text{отже, разом } 900 \times 5\frac{2}{3} = 5\,100 \text{ ф. ст.}$$

Таким чином, весь авансований капітал в 900 ф. ст. $5\frac{2}{3}$ разів за рік функціонував як продуктивний капітал. Для виробництва додаткової вартості однаково, чи діють весь час одні 450 ф. ст. в процесі виробництва, а другі 450 ф. ст. в процесі обігу, змінюючи одне одного, чи ж 900 ф. ст. діють протягом $4\frac{1}{2}$ тижнів у процесі виробництва, а протягом наступних $4\frac{1}{2}$ тижнів — у процесі обігу.

Навпаки, коли ми розглядаємо періоди обороту, то:

$$\begin{array}{l} \text{капітал I } 450 \times 5\frac{2}{3} = 2\,550 \text{ ф. ст.} \\ \text{» II } 450 \times 5\frac{1}{6} = 2\,325 \text{ » »} \end{array}$$

$$\text{отже, весь капітал } 900 \times 5\frac{5}{12} = 4\,875 \text{ ф. ст.}$$

Адже число оборотів всього капіталу дорівнює сумі підсумків оборотів I і II, поділений на суму I і II капіталу.

Слід відмітити, що капітали I і II, коли б вони були незалежні один від одного, все-таки являли б собою тільки різні самостійні частини суспільного капіталу, авансованого в тій самій сфері виробництва. Отже, коли б суспільний капітал у цій сфері виробництва складався *тільки* з капіталів I і II, то до обороту суспільного капіталу в цій сфері був би застосований той самий розрахунок, який ми застосували тут для двох складових частин, I і II, одного й того самого приватного капіталу. Ідучи далі, такий самий розрахунок можна зробити для кожної частини всього суспільного капіталу, вкладеної в будь-яку особливу сферу виробництва. Кінець кінцем число оборотів всього суспільного капіталу дорівнює сумі капіталу, що обернувся в різних сферах виробництва, поділений на суму капіталу, авансованого в цих сферах виробництва.

Далі, треба зауважити, що, подібно до того як тут в одному й тому самому приватному підприємстві капітали I і II, строго кажучи, не збігаються за роками свого обороту (оскільки цикл оборотів капіталу II починається на $4\frac{1}{2}$ тижня пізніше, ніж капіталу I, то рік капіталу I закінчується через це на $4\frac{1}{2}$ тижня раніше, ніж рік капіталу II), так і різні індивідуальні капітали в одній і тій самій сфері виробництва починають свої ділові операції в цілком різних відрізках часу і тому закінчують свій річний оборот також в різний час року. Але і в цьому випадку досить зробити таке саме обчислення середньої величини, яке ми застосували вище до капіталів I і II, щоб звести роки обороту різних самостійних частин суспільного капіталу до одного загального року обороту.

II. РОБОЧИЙ ПЕРІОД БІЛЬШИЙ ВІД ПЕРІОДУ ОБІГУ

Замість того щоб по черзі змінювати один одного, робочі періоди і періоди обороту капіталів I і II перехрещуються між собою. В той же час тут звільняється капітал, чого не було в раніше розглянутому випадку.

Але від цього нітрохи не змінюється те, що тепер, як і раніше, 1) число робочих періодів усього авансованого капіталу дорівнює сумі вартості річного продукту обох авансованих частин капіталу, поділений на весь авансований капітал, і 2) число оборотів усього капіталу дорівнює сумі підсумків обох оборотів, поділений на суму обох авансованих капіталів. При цьому ми й тут повинні розглядати обидві частини капіталу так, ніби пророблювані ними обороти цілком незалежні один від одного.

Таким чином, ми знов припускаємо, що на процес праці щотижня авансується 100 ф. ст. Робочий період триває 6 тижнів; отже, щоразу потрібне авансування 600 ф. ст. (капітал I). Період обігу — 3 тижні; отже, період обороту, як і раніше, — 9 тижнів. Капітал II в 300 ф. ст. вступає в діло протягом три тижневого періоду обігу капіталу I. Коли розглядати їх обидва як капітали, незалежні один від одного, то схема річного обороту матиме такий вигляд:

ТАБЛИЦЯ II
Капітал I, 600 ф. ст.

Періоди обороту	Робочі періоди	Авансовано	Періоди обігу
I. 1—9 тижні	1—6 тижні	600 ф. ст.	7—9 тижні
II. 10—18 »	10—15 »	600 » »	16—18 »
III. 19—27 »	19—24 »	600 » »	25—27 »
IV. 28—36 »	28—33 »	600 » »	34—36 »
V. 37—45 »	37—42 »	600 » »	43—45 »
VI. 46—(54) »	46—51 »	600 » »	(52—54) »

Додатковий капітал II, 300 ф. ст.

Періоди обороту	Робочі періоди	Авансовано	Періоди обігу
I. 7—15 тижні	7—9 тижні	300 ф. ст.	10—15 тижні
II. 16—24 »	16—18 »	300 » »	19—24 »
III. 25—33 »	25—27 »	300 » »	28—33 »
IV. 34—42 »	34—36 »	300 » »	37—42 »
V. 43—51 »	43—45 »	300 » »	46—51 »

Процес виробництва йде цілий рік без перерви в тому самому масштабі. Обидва капітали, I і II, залишаються цілком відокремленими. Але для того, щоб подати їх відокремленими, ми повинні були розірвати їх дійсні схрещування і сплетення, а тим самим змінити також і число оборотів. А саме, згідно з вищенаведеною таблицею, оберталася б сума:

$$\begin{aligned} \text{капіталу I} & 600 \times 5\frac{2}{3} = 3\,400 \text{ ф. ст., і} \\ \text{» II} & 300 \times 5 = 1\,500 \text{ » » ,} \\ \text{отже, всього капіталу} & \dots 900 \times 5\frac{4}{9} = 4\,900 \text{ ф. ст.} \end{aligned}$$

Але такий підрахунок невірний, тому що, як ми побачимо, дійсні періоди виробництва і обігу не абсолютно збігаються з періодами в наведеній схемі, де головне полягало в тому, щоб подати обидва капітали, I і II, незалежними один від одного.

В дійсності ж капітал II не має ні особливого робочого періоду, ні періоду обігу, окремих від відповідних періодів капіталу I. Робочий період триває 6 тижнів, період обігу — 3 тижні. Оскільки капітал II дорівнює тільки 300 ф. ст., то він може заповнити тільки частину робочого періоду. Так воно і є в дійсності. Наприкінці 6-го тижня продукт вартістю в 600 ф. ст. вступає в обіг і наприкінці 9-го тижня повертається у формі грошей. Разом з тим на початку 7-го тижня починає діяти капітал II і покриває потреби наступного робочого періоду протягом 7—9-го тижнів. Але за нашим припущенням наприкінці 9-го тижня робочий період закінчується тільки наполовину. Отже, на початку 10-го тижня знову вступає в дію капітал I в 600 ф. ст., який тільки що повернувся, і 300 ф. ст. з нього покривають авансування, необхідні на 10—12-й тижні. Цим завершується другий робочий період. В обігу перебуває продукт вартістю в 600 ф. ст., які наприкінці 15-го тижня повернуться назад; але крім того звільнилося 300 ф. ст. — сума первісного капіталу II, — які можуть функціонувати в першій половині наступного робочого періоду, тобто протягом 13—15-го тижнів. По закінченні їх знов повертаються 600 ф. ст.; з них 300 ф. ст. буде досить до кінця цього робочого періоду, а 300 ф. ст. залишаються вільними для наступного.

Таким чином, справа йде в такому порядку:

I-й період обороту: 1—9-й тижні.

1-й робочий період: 1—6-й тижні. Функціонує капітал I, 600 ф. ст.

1-й період обігу: 7—9-й тижні. Наприкінці 9-го тижня 600 ф. ст. повертаються назад.

II-й період обороту: 7—15-й тижні.

2-й робочий період: 7—12-й тижні.

Перша половина: 7—9-й тижні. Функціонує капітал II, 300 ф. ст.

Наприкінці 9-го тижня 600 ф. ст. повертаються назад в грошовій формі (капітал I).

Друга половина: 10—12-й тижні. Функціонують 300 ф. ст. капіталу I.

Решта 300 ф. ст. капіталу I залишаються вільними.

2-й період обігу: 13—15-й тижні.

Наприкінці 15-го тижня 600 ф. ст. (що утворилися наполовину з капіталу I, наполовину з капіталу II) повертаються назад у формі грошей.

III-й період обороту: 13—21-й тижні.

3-й робочий період: 13—18-й тижні.

Перша половина: 13—15-й тижні. Звільнені 300 ф. ст. починають функціонувати. Наприкінці 15-го тижня 600 ф. ст. повертаються назад у формі грошей.

Друга половина: 16—18-й тижні. Із 600 ф. ст., що повернулися назад, функціонують 300 ф. ст., другі 300 ф. ст. знов залишаються вільними.

3-й період обігу: 19—21-й тижні, наприкінці яких 600 ф. ст. знову повертаються у формі грошей; в цих 600 ф. ст. капітал I і капітал II тепер злиті так, що їх вже не можна відрізнити один від одного.

Таким чином, до кінця 51-го тижня виходить вісім повних періодів обороту капіталу в 600 ф. ст. (I: 1—9-й тижні; II: 7—15; III: 13—24; IV: 19—27; V: 25—33; VI: 31—39; VII: 37—45; VIII: 43—51-й тижні). Але оскільки 49—51-й тижні припадають на восьмий період обігу, то протягом цього часу мають вступити в діло і підтримувати хід виробництва 300 ф.ст. звільненого капіталу. Тим самим наприкінці року оборот матиме такий вигляд: 600 ф. ст. вісім раз проробили свій кругооборот, це становить 4 800 ф. ст. До цього треба додати продукт останніх 3 тижнів (49—51-го), але він проробив тільки третину свого дев'ятитижневого кругообороту, отже, до суми обороту слід додати лише третю частину його величини, тобто 100 ф. ст. Отже, коли річний продукт, беручи рік в 51 тиждень, дорівнює 5 100 ф. ст., то капітал, що обернувся, становитиме тільки $4\,800 + 100 = 4\,900$ ф. ст.; отже, весь авансований капітал в 900 ф. ст. обернувся $5\frac{1}{3}$ раз, тобто, лише небагато більше, ніж у випадку I.

У наведеному прикладі припускається, що робочий час становить $\frac{2}{3}$, а час обігу $\frac{1}{3}$ періоду обороту, тобто припускається, що робочий час — просте кратне часу обігу. Постає питання, чи відбудеться констатоване вище звільнення капіталу, якщо такої умови не буде?

Візьмемо робочий період = 5 тижням, час обігу = 4 тижням, щотижня авансований капітал = 100 ф. ст.

I-й період обороту: 1—9-й тижні.

1-й робочий період: 1—5-й тижні. Функціонує капітал I = 500 ф. ст.

1-й період обігу: 6—9-й тижні. Наприкінці 9-го тижня 500 ф. ст. повертаються назад у формі грошей.

II-й період обороту: 6—14-й тижні.

2-й робочий період: 6—10-й тижні.

Перша частина: 6—9-й тижні. Функціонує капітал II = 400 ф. ст. Наприкінці 9-го тижня повертається назад у формі грошей капітал I = 500 ф. ст.

Друга частина: 10-й тиждень. Із 500 ф. ст., що повернулися назад, функціонують 100 ф. ст. Решта 400 ф. ст. залишаються вільними для наступного робочого періоду.

2-й період обігу: 11—14-й тижні. Наприкінці 14-го тижня 500 ф. ст. повертаються назад у формі грошей.

До кінця 14-го тижня (11—14-й) функціонують 400 ф. ст., що звільнилися раніше; із 500 ф. ст., що повернулися потім, 100 ф. ст. поповнюють недостачу для потреб третього робочого періоду (11—15-й тижні), так що знов звільняються 400 ф. ст. для четвертого робочого періоду. Те саме явище повторюється в кожному робочому періоді; при початку його вже є 400 ф. ст., яких досить на перші 4 тижні. Наприкінці 4-го тижня повертаються назад у формі грошей 500 ф. ст., з яких тільки 100 ф. ст. потрібні для останнього тижня; решта 400 ф. ст. залишаються вільними для наступного робочого періоду.

Візьмемо, далі, робочий період тривалістю в 7 тижнів з капіталом I в 700 ф. ст., час обігу тривалістю в 2 тижні з капіталом II в 200 ф. ст.

В такому разі перший період обороту триває протягом 1—9-го тижнів, з них перший робочий період з 1-го по 7-й тиждень з авансуванням в 700 ф. ст. і перший період обігу з 8-го по 9-й тиждень. Наприкінці 9-го тижня 700 ф. ст. повертаються назад у формі грошей.

Другий період обороту з 8-го по 16-й тиждень містить у собі другий робочий період з 8-го по 14-й тиждень. При цьому потреби 8-го і 9-го тижнів покриваються капіталом II. Наприкінці 9-го тижня повертаються ті самі 700 ф. ст., з них до кінця робочого періоду (10—14-й тижні) витрачаються 500 ф. ст.; 200 ф. ст. залишаються вільними для наступного робочого періоду. Другий період обігу триває протягом 15-го і 16-го тижнів; наприкінці 16-го тижня знов повертаються 700 ф. ст.

Потім у кожному робочому періоді повторюється те саме явище. Потреба в капіталі протягом перших двох тижнів покривається за рахунок 200 ф. ст., які звільнилися наприкінці попереднього робочого періоду; наприкінці 2-го тижня повертаються 700 ф. ст., але від робочого періоду лишається вже тільки 5 тижнів, так що на нього може бути затрачено тільки 500 ф. ст., отже, 200 ф. ст. постійно залишаються вільними для наступного робочого періоду.

Таким чином, виявляється, що в нашому випадку, де ми прийняли, що робочий період більший від періоду обігу, в кінці кожного робочого періоду при всяких обставинах є вільний грошовий капітал, який по величині дорівнює капіталові II, авансованому на період обігу. В наших трьох прикладах капітал II дорівнював: у першому — 300 ф. ст., у другому — 400 ф. ст., у третьому — 200 ф. ст.; відповідно до цього капітал, що звільнявся наприкінці робочого періоду, становив послідовно 300, 400 і 200 ф. ст.

III. РОБОЧИЙ ПЕРІОД МЕНШИЙ ВІД ПЕРІОДУ ОБІГУ

Насамперед ми знову припускаємо період обороту тривалістю в 9 тижнів; з них 3 тижні становлять робочий період, для якого є в розпорядженні капітал I = 300 ф. ст. Період обігу нехай буде 6 тижнів. Для цих 6 тижнів потрібен додатковий капітал в 600 ф. ст., який ми, в свою чергу, можемо поділити на два капітали по 300 ф. ст., причому кожний з них заповнює один робочий період. Таким чином, ми маємо три капітали по 300 ф. ст.; з них 300 ф. ст. завжди зайняті у виробництві, а 600 ф. ст. перебувають у сфері обігу.

ТАБЛИЦЯ III

Капітал I

Періоди обороту	Робочі періоди	Періоди обігу
I. 1—9 тижні	1—3 тижні	4—9 тижні
II. 10—18 »	10—12 »	13—18 »
III. 19—27 »	19—21 »	22—27 »
IV. 28—36 »	28—30 »	31—36 »
V. 37—45 »	37—39 »	40—45 »
VI. 46—(54) »	46—48 »	49—(54) »

Капітал II

Періоди обороту	Робочі періоди	Періоди обігу
I. 4—12 тижні	4—6 тижні	7—12 тижні
II. 13—21 »	13—15 »	16—21 »
III. 22—30 »	22—24 »	25—30 »
IV. 31—39 »	31—33 »	34—39 »
V. 40—48 »	40—42 »	43—48 »
VI. 49—(57) »	49—51 »	(52—57) »

Капітал III

Періоди обороту	Робочі періоди	Періоди обігу
I. 7—15 тижні	7—9 тижні	10—15 тижні
II. 16—24 »	16—18 »	19—24 »
III. 25—33 »	25—27 »	28—33 »
IV. 34—42 »	34—36 »	37—42 »
V. 43—51 »	43—45 »	46—51 »

Ми маємо тут точну подобу випадку I з тією лише різницею, що тепер чергуються три капітали замість двох. Схрещування або переплетення капіталів не відбувається; кожний окремий капітал можна простежити окремо до кінця року. Отже, тут так само, як і в випадку I, в кінці робочого періоду не відбувається звільнення капіталу. Капітал I цілком затрачується на кінець 3-го тижня; повертається цілком наприкінці 9-го і знову починає функціонувати на початку 10-го тижня. Те саме відбувається з капіталами II і III. Регулярна і повна зміна одного капіталу другим виключає всяке звільнення капіталу.

Весь оборот обчислюється таким чином:

$$\begin{array}{r}
 \text{Капітал I } 300 \text{ ф. ст.} \times 5\frac{2}{3} = 1\,700 \text{ ф. ст.} \\
 \text{» II } 300 \text{ » »} \times 5\frac{1}{3} = 1\,600 \text{ » »} \\
 \text{» III } 300 \text{ » »} \times 5 = 1\,500 \text{ » »} \\
 \hline
 \text{Весь капітал } 900 \text{ ф. ст.} \times 5\frac{2}{3} = 4\,800 \text{ ф. ст.}
 \end{array}$$

Візьмемо тепер ще один приклад, де період обігу не становить точного кратного щодо робочого періоду; наприклад, робочий період становить 4 тижні, період обігу — 5 тижнів;

в такому разі відповідні розміри капіталу були б: капітал I = 400 ф. ст., капітал II = 400 ф. ст., капітал III = 100 ф. ст. Ми даємо схему тільки перших трьох оборотів:

ТАБЛИЦЯ IV

Капітал I

Періоди обороту	Робочі періоди	Періоди обігу
I. 1—9 тижні	1—4 тижні	5—9 тижні
II. 9—17 »	9,10—12 »	13—17 »
III. 17—25 »	17,18—20 »	24—25 »

Капітал II

Періоди обороту	Робочі періоди	Періоди обігу
I. 5—13 тижні	5—8 тижні	9—13 тижні
II. 13—21 »	13,14—16 »	17—21 »
III. 21—29 »	21,22—24 »	25—29 »

Капітал III

Періоди обороту	Робочі періоди	Періоди обігу
I. 9—17 тижні	9 тижнів	10—17 тижні
II. 17—25 »	17 »	18—25 »
III. 25—33 »	25 »	26—33 »

Переплетення капіталів відбувається тут лише остільки, оскільки робочий період капіталу III, — якого вистачає тільки на один тиждень і який через це не має самостійного робочого періоду, — збігається з першим робочим тижнем капіталу I. Але зате наприкінці робочого періоду як капіталу I, так і капіталу II звільняється сума в 100 ф. ст., рівна капіталові III. Справді, якщо капітал III заповнює перший тиждень другого і перший тиждень всіх наступних робочих періодів капіталу I, а наприкінці цього першого тижня повертається назад весь капітал I, 400 ф. ст., то решта робочого періоду капіталу I дорівнює всього 3 тижням, і відповідна затрата капіталу буде

300 ф. ст. Звільнених таким чином 100 ф. ст. буде потім досить для першого тижня безпосередньо наступного робочого періоду капіталу II; наприкінці цього тижня повертається весь капітал II в 400 ф. ст.; але оскільки вже розпочатий робочий період може увібрати ще тільки 300 ф. ст., то по закінченні його знов залишаються вільними 100 ф. ст., і так далі. Отже, в тому випадку, коли час обігу не становить простого кратного щодо робочого періоду, в кінці робочого періоду відбувається звільнення капіталу, причому цей звільнюваний капітал дорівнює тій частині капіталу, яка повинна заповнити час перевищення періоду обігу над робочим періодом або над кратним робочих періодів.

В усіх досліджених випадках припускалось, що в кожному з розглянутих тут підприємств і робочий період і час обігу протягом всього року лишаються однаковими. Це припущення було необхідне, якщо ми хотіли з'ясувати вплив часу обігу на оборот і на величину авансованого капіталу. Справа нітрохи не змінюється від того, що в дійсності таке припущення не завжди справджується з такою безумовністю, а часто воно і зовсім не відповідає дійсності.

В усьому цьому відділі ми розглядали лише обороти оборотного капіталу, але не розглядали оборотів основного капіталу, з тієї простої причини, що досліджуване питання не стоїть ні в якому зв'язку з основним капіталом. Застосовувані в процесі виробництва засоби праці і т. д. становлять основний капітал лише остільки, оскільки тривалість часу їх вживання більша, ніж період обороту оборотного капіталу, оскільки час, протягом якого ці засоби праці продовжують служити в постійно відновлюваних процесах праці, довший від періоду обороту оборотного капіталу, отже, оскільки він дорівнює n періодам обороту оборотного капіталу. Незалежно від того, чи буде загальний час, що його становлять ці n періодів обороту оборотного капіталу, довшим чи коротшим, та частина продуктивного капіталу, яка на цей час була авансована як основний капітал, не буде знов авансована в межах цього часу. Вона продовжує функціонувати в своїй попередній споживній формі. Відмінність полягає лише ось у чому: відповідно до різної тривалості окремого *робочого періоду*, що входить до кожного періоду обороту оборотного капіталу, основний капітал надає продуктові цього робочого періоду більшу чи меншу частину своєї первісної вартості, і, відповідно до тривалості часу обігу, що теж входить до кожного періоду обороту, ця перенесена на продукт частина вартості основного капіталу з більшою чи меншою швидкістю повертається назад у грошовій формі.

Природа предмета, який ми досліджуємо в цьому відділі, тобто оборот оборотної частини продуктивного капіталу, визначається суттю самої цієї частини капіталу. Оборотний капітал, застосований в одному робочому періоді, не може бути застосований в новому робочому періоді, поки він не закінчить свого обороту, не перетвориться в товарний капітал, з нього — в грошовий капітал, а з цього останнього знов у продуктивний капітал. Тому, щоб за першим робочим періодом одразу, без перерви, почався другий, доводиться знов авансувати капітал і перетворювати його в оборотні елементи продуктивного капіталу, і до того ж авансувати в кількості, достатній для того, щоб заповнити прогалину, яка утворюється періодом обігу оборотного капіталу, авансованого на перший робочий період. Цим і визначається вплив тривалості робочого періоду оборотного капіталу на масштаб процесу праці в даному виробництві і на поділ авансованого капіталу, відповідно, — на величину нових часток капіталу, які додатково авансуються. Але це і є те саме, що ми повинні були дослідити в цьому відділі.

IV. ВИСНОВКИ

З попереднього дослідження випливає:

А. Різні частки, на які має бути поділений капітал так, щоб одна його частина постійно могла перебувати в робочому періоді, тоді як інші частини перебувають в періоді обігу, — ці частки змінюють одна одну, як різні самостійні індивідуальні капітали, в двох випадках: 1) Якщо робочий період дорівнює періодові обігу, отже, якщо період обороту розпадається на дві рівні частини. 2) Якщо період обігу довший від робочого періоду, але разом з тим становить просте кратне робочого періоду, так що один період обігу = n робочих періодів, де n має бути цілим числом. В цих випадках жодна частина послідовно авансованого капіталу не звільняється.

В. Навпаки, в усіх випадках, коли: 1) період обігу більший від робочого періоду і не становить його простого кратного і 2) коли робочий період більший від періоду обігу, — в цих випадках в кінці кожного робочого періоду, починаючи з другого обороту, постійно і періодично звільняється деяка частина всього оборотного капіталу. А саме, якщо робочий період більший від періоду обігу, то цей звільнений капітал дорівнює частині всього капіталу, авансованого на період обігу, а якщо період обігу більший від робочого періоду, то цей капітал дорівнює частині капіталу, яка заповнює час перевищення періоду обігу над робочим періодом або над кратним робочих періодів.

С. З цього випливає, що для всього суспільного капіталу, який розглядається під кутом зору його оборотної частини, звільнення капіталу має становити правило, а просте чергування частин капіталу, які послідовно функціонують в процесі виробництва, — виняток. Тому що рівність робочого періоду і періоду обігу або рівність періоду обігу з простим кратним робочого періоду — ця правильна пропорціональність двох складових частин періоду обороту не має нічого спільного з суттю справи і тому загалом і в цілому може мати місце лише як виняток.

Отже, дуже значна частина суспільного оборотного капіталу, який робить кілька оборотів протягом року, протягом річного циклу оборотів буде періодично перебувати у формі звільненого капіталу.

Далі, ясно, що, припускаючи всі інші умови незмінними, величина цього звільнюваного капіталу зростає разом з розмірами процесу праці, або з масштабом виробництва, отже, взагалі з розвитком капіталістичного виробництва. У випадку *B2*) вона зростає тому, що зростає весь авансований капітал; у випадку *B1*) — тому, що разом з розвитком капіталістичного виробництва зростає тривалість періоду обігу, а отже, і тривалість періоду обороту, до того ж робочий період менший від періоду обігу *, і немає правильного співвідношення між обома періодами.

В першому випадку ми повинні були щотижня затрачувати, наприклад, 100 ф. ст. Для шеститижневого робочого періоду — 600 ф. ст., для тритижневого періоду обігу — 300 ф. ст., всього 900 ф. ст. В цьому випадку буде постійно звільнятися 300 ф. ст. Навпаки, коли щотижнева затрата буде 300 ф. ст., то для робочого періоду ми маємо 1 800 ф. ст., для періоду обігу — 900 ф. ст., отже, періодично буде звільнятися вже 900 ф. ст. замість 300 ф. ст.

Д. Весь капітал, наприклад, в 900 ф. ст. має бути поділений, як і раніше, на дві частини: 600 ф. ст. для робочого періоду і 300 ф. ст. для періоду обігу. Частина, яка дійсно затрачується на процес праці, внаслідок цього зменшиться на одну третину, з 900 до 600 ф. ст., і тому розмір виробництва скоротиться на одну третину. З другого боку, 300 ф. ст. функціонують тільки для того, щоб робочий період не переривався, щоб кожного тижня року на процес праці можна було затрачувати по 100 ф. ст.

* Слова «менший від періоду обігу» в німецькому виданні 1893 р. помилково виписані. Виправлено на підставі рукопису Маркса і рукопису Енгельса. *Ред.*

Говорячи абстрактно, цілком однаково, чи працюють 600 ф. ст. протягом $8 \times 6 = 48$ тижнів (продукт = 4 800 ф. ст.), чи весь капітал в 900 ф. ст. витрачається на процес праці протягом 6 тижнів, а потім протягом 3 тижнів періоду обігу він лежить без діла. В останньому випадку протягом 48 тижнів було б $5\frac{1}{3} \times 6 = 32$ робочих тижні (продукт = $900 \times 5\frac{1}{3} = 4\,800$ ф. ст.), і 16 тижнів капітал лежав би без діла. Але, коли навіть не брати до уваги порівняно більшого псування основного капіталу за час його бездіяльності протягом 16 тижнів і подорожчання праці, яку доводиться оплачувати протягом усього року, хоч діє вона тільки частину року, такі регулярні перериви процесу виробництва взагалі несумісні з практикою сучасної великої промисловості. Ця безперервність сама є продуктивна сила праці.

Коли ми тепер ближче придивимося до звільненого капіталу, — в дійсності до капіталу, діяльність якого тимчасово відстрочена, — то виявиться, що значна частина його постійно повинна мати форму грошового капіталу. Спинимося на прикладі: робочий період становить 6 тижнів, період обігу — 3 тижні, щотижнева затрата — 100 ф. ст. В середині другого робочого періоду, наприкінці 9-го тижня, повертаються 600 ф. ст., з яких протягом решти робочого періоду доведеться затратити тільки 300 ф. ст. Отже, наприкінці другого робочого періоду з 600 ф. ст. звільняться 300 ф. ст. В якому стані перебувають ці 300 ф. ст.? Припустимо, що $\frac{1}{3}$ має бути витрачена на заробітну плату, $\frac{2}{3}$ на сирові і допоміжні матеріали. Отже, із 600 ф. ст., що повернулися назад, 200 ф. ст., призначені на заробітну плату, перебувають у грошовій формі, а 400 ф. ст. — у формі виробничого запасу, у формі елементів оборотної частини постійного продуктивного капіталу. Але оскільки для другої половини другого робочого періоду потрібна тільки половина цього виробничого запасу, то друга половина його протягом 3 тижнів перебуває у формі надлишкового виробничого запасу, тобто запасу, який перевищує потреби одного робочого періоду. Але капіталіст знає, що з цієї частини капіталу (= 400 ф. ст.), що повернувся назад, для поточного робочого періоду йому потрібна тільки половина = 200 ф. ст. Отже, від умов ринку залежатиме, чи перетворить він одразу ж ці 200 ф. ст. цілком чи тільки частково в надлишковий виробничий запас або ж, чекаючи більш сприятливих умов на ринку, він затримає їх цілком чи частково у формі грошового капіталу. З другого боку, само собою зрозуміло, що частина, яка витрачається на заробітну плату, рівна 200 ф. ст., затримується в грошовій формі. Капіталіст, купивши робочу силу, не може тримати її

на складі як сировий матеріал. Він повинен включити її в процес виробництва і оплачувати її наприкінці кожного тижня. Отже, із звільненого капіталу в 300 ф. ст. в усякому разі ці 100 ф. ст. матимуть форму звільненого, тобто не потрібного для робочого періоду, грошового капіталу. Таким чином, капітал, що звільнився у формі грошового капіталу, повинен принаймні дорівнювати змінній частині капіталу, витраченій на заробітну плату; максимум цього грошового капіталу може досягти суми всього звільненого капіталу. В дійсності величина його постійно коливається між цим мінімумом і максимумом.

Грошовий капітал, що звільнився таким чином внаслідок самого тільки механізму руху оборотів (поряд з грошовим капіталом, що утворюється від послідовного повернення основного капіталу, і поряд з грошовим капіталом, необхідним у кожному процесі праці для змінного капіталу), повинен відігравати значну роль, оскільки розвивається система кредиту, і в той же час повинен бути однією з її основ.

Припустимо, що в нашому прикладі час обігу скорочується з трьох тижнів до двох. Нехай це — не нормальне явище, а лише результат хорошої кон'юнктури, скорочення строків платежів і т. д. Капітал в 600 ф. ст., витрачений протягом робочого періоду, повертається на тиждень раніше, ніж необхідно, отже, він звільняється на цей тиждень. Далі, в середині робочого періоду, як і раніше, звільняються 300 ф. ст. (частина тих 600 ф. ст.), але звільняються на 4 тижні замість попередніх 3. Отже, на грошовому ринку протягом одного тижня перебувають 600 ф. ст., і 300 ф. ст. перебувають протягом 4 тижнів замість попередніх 3. Оскільки це стосується не тільки одного капіталіста, а багатьох, і відбувається в різні періоди в різних галузях виробництва, то завдяки цьому на ринку стає більше вільного грошового капіталу. Якщо такий стан триває порівняно довго, то там, де це дозволяють умови, виробництво розширяється. Капіталісти, що працюють з капіталом, одержаним в кредит, пред'являтимуть менший попит на грошовому ринку, що полегшить становище на цьому ринку в такій самій мірі, як і збільшення пропозиції позичкового капіталу; або, нарешті, суми, які стали зайвими для механізму обігу, будуть остаточно викинуті на грошовий ринок.

Внаслідок скорочення часу обігу з 3 до 2 тижнів і, отже, періоду обороту з 9 до 8 тижнів $\frac{1}{9}$ всього авансованого капіталу стає зайвою. Шеститижневий робочий період може тепер проходити при 800 ф. ст. так само безперервно, як раніше при 900 ф. ст. Тому частина вартості товарного капіталу, яка дорівнює 100 ф. ст., перетворившись у гроші, застигає в такому стані,

у формі грошового капіталу, і вже не функціонує як частина капіталу, авансованого на процес виробництва. В той час як виробництво продовжується в незмінному масштабі і при інших незмінних умовах, а саме при тих самих цінах і т. д., сума вартості авансованого капіталу зменшується з 900 до 800 ф. ст. Остача в 100 ф. ст. від первісно авансованої вартості виділяється у формі грошового капіталу. Як такий він надходить на грошовий ринок і утворює додаткову частину функціонуючих тут капіталів.

З цього видно, як може утворитись надлишок грошового капіталу, і не тільки в тому розумінні, що пропозиція грошового капіталу вища від попиту на нього: такий надлишок завжди тільки відносний надлишок, який має місце, наприклад, в «меланхолійний період», що відкриває новий цикл по закінченні кризи. Ні, це — надлишок в тому розумінні, що певна частина авансованої капітальної вартості стає зайвою для продовження всього суспільного процесу відтворення (який включає і процес обігу) і тому виділяється у формі грошового капіталу; це — надлишок, який виникає при незмінному масштабі виробництва і незмінних цінах виключно внаслідок скорочення періоду обороту. Більша чи менша маса грошей перебуває в обігу, це не робить в даному разі ніякого впливу.

Припустимо, навпаки, що період обігу подовжується, скажемо, з 3 тижнів до 5. Тоді вже при наступному обороті повернення авансованого капіталу відбувається на 2 тижні пізніше. Остання частина процесу виробництва цього робочого періоду не може вестись далі самим механізмом того обороту, що його проробляє авансований капітал. При більшій тривалості такого стану могло б настати скорочення процесу виробництва, скорочення того розміру, в якому воно ведеться, — як у попередньому випадку сталося його розширення. Але для продовження процесу в попередньому масштабі авансований капітал треба збільшити на $\frac{2}{3}$ його розміру = 200 ф. ст., причому це збільшення розраховується на весь строк подовження періоду обігу. Цей додатковий капітал може бути взятий тільки з грошового ринку. Якщо подовження періоду обігу відбувається в одній або в кількох великих галузях виробництва, то воно може зробити тиск на грошовий ринок, якщо тільки такий вплив не паралізується протилежним впливом з другого боку. В цьому випадку також ясно і очевидно, що такий тиск, як раніше надлишок грошового капіталу, анітрохи не зв'язаний ні зі зміною цін товарів, ні зі зміною маси наявних засобів обігу.

{Підготовка цього розділу до друку становила немалі труднощі. Хоч який був сильний Маркс в алгебрі, тимчасом техні-

кою цифрових розрахунків, особливо в галузі торгівлі, він володів не зовсім вільно, хоч, між іншим, є товстий пакунок зошитів, у яких він сам на багатьох прикладах проробляв до найменших подробиць усі види торгових розрахунків. Але знання окремих прийомів рахівництва і щоденна практика рахівництва купця — зовсім не те саме, і, таким чином, Маркс заплутався в докладних обчисленнях оборотів, так що поряд з незакінченістю в його розрахунки вкрався деякі помилки і суперечності. У вищенадрукованих таблицях я зберіг тільки найбільш просте і арифметично правильне, — головним чином по такій причині.

Непевні результати цих копітких обчислень привели до того, що Маркс став надавати незаслужено великого значення одній, на мій погляд, фактично маловажній обставині. Я маю на увазі те, що він називає «звільненням» грошового капіталу. Дійсна суть справи при вищеприйнятих припущеннях така:

Якщо б не було відношення тривалості робочого періоду і часу обігу, отже, якщо б не було відношення величини капіталу I до капіталу II, по завершенні першого обороту до капіталіста все одно, через регулярні проміжки у відношенні до тривалості робочого періоду, повертається в грошовій формі капітал, необхідний для одного робочого періоду, отже, все одно повертається сума, яка дорівнює капіталові I.

Якщо робочий період = 5 тижням, час обігу = 4 тижням, капітал I = 500 ф. ст., то кожного разу повертається грошова сума в 500 ф. ст.: наприкінці 9-го, 14-го, 19-го, 24-го, 29-го і т. д. тижнів.

Якщо робочий період = 6 тижням, час обігу = 3 тижням, капітал I = 600 ф. ст., то по 600 ф. ст. повертається: наприкінці 9-го, 15-го, 21-го, 27-го, 33-го і т. д. тижнів.

Нарешті, якщо робочий період = 4 тижням, час обігу = 5 тижням, капітал I = 400 ф. ст., то кожні 400 ф. ст. повернуться наприкінці 9-го, 13-го, 17-го, 21-го, 25-го і т. д. тижнів.

Чи буде частина цих грошей, що повернулися назад, зайвою для поточного робочого періоду, отже, чи звільниться вона і які її розміри, це цілком однаково. Припускається, що виробництво йде безперервно в тому самому масштабі, а для того, щоб це було можливо, повинні бути в наявності гроші, отже, вони повинні повертатись, однаково, «звільняються» вони чи ні. Якщо виробництво переривається, то припиняється і звільнення.

Іншими словами: звільнення грошей, отже, утворення прихованого, лише потенціального капіталу в грошовій формі, звичайно, відбувається, але воно відбувається при всяких

обставинах, а не тільки при особливих умовах, докладно і точно намічених у тексті; і відбувається воно в більшому масштабі, ніж це припускається в тексті. Відносно оборотного капіталу і промисловий капіталіст наприкінці кожного обороту перебуває цілком в такому самому становищі, що й при заснуванні підприємства: він знову разом одержав весь оборотний капітал, тоді як знов перетворювати його в продуктивний капітал він може лише поступово.

Головне в тексті Маркса — це доказ того, що, з одного боку, значна частина промислового капіталу постійно повинна бути наявною в грошовій формі, з другого боку — ще значніша частина його повинна набирати на час грошової форми. Мої додаткові зауваження є найбільше лише підкріпленням цього доказу.— *Ф. Е.*}

V. ВПЛИВ ЗМІНИ ЦІН

Вище ми припускали незмінні ціни, незмінний масштаб виробництва, з одного боку, скорочення або збільшення тривалості часу обігу — з другого. Припустимо тепер, навпаки, незмінну тривалість періоду обороту, незмінний масштаб виробництва, але, з другого боку, — зміну цін, тобто зниження або зростання цін сирових та допоміжних матеріалів, а також праці, або тільки двох перших з цих елементів продуктивного капіталу. Припустимо, що ціна сирових і допоміжних матеріалів, а також величина заробітної плати зменшились наполовину. Тоді в нашому прикладі потрібно було б щотижня авансувати капітал в 50 ф. ст. замість 100, а для дев'ятитижневого періоду обороту — 450 ф. ст. замість 900 ф. ст. По-перше, 450 ф. ст. авансованої капітальної вартості виділяються як грошовий капітал, але процес виробництва продовжується в тому самому масштабі, з тим самим періодом обороту і з попереднім поділом його на робочий період і період обігу. Річна маса продукту теж залишається попередньою, але її вартість зменшилася наполовину. Ця зміна, супроводжувана одночасною зміною в пропозиції грошового капіталу і в попиті на нього, викликана не прискоренням обігу і не зміною маси обігових грошей. Навпаки. Зниження вартості, відповідно — ціни, елементів продуктивного капіталу наполовину, мало б насамперед той вплив, що на ведення підприємства *X* в попередньому масштабі авансувалася б капітальна вартість, зменшена наполовину; а оскільки підприємство *X* авансує цю капітальну вартість спочатку в формі грошей, тобто як грошовий капітал, то, значить, воно викидало б на ринок тільки половину попередньої кількості грошей. Маса кинутих в обіг грошей зменшилася б, тому

що ціни на елементи виробництва впали. Такий був би перший наслідок.

Але, по-друге, половина первісно авансованої капітальної вартості в 900 ф. ст. = 450 ф. ст., яка раніше а) навперемінно набирала форми грошового капіталу, продуктивного капіталу і товарного капіталу, б) одночасно перебувала частково в формі грошового капіталу, частково в формі продуктивного капіталу і частково в формі товарного капіталу, причому ці частини постійно перебували одна поряд з одною, — ця половина виділилася б з кругообороту підприємства X і тому, надійшовши як додатковий грошовий капітал на грошовий ринок, вплинула б на нього як додаткова складова частина грошового капіталу. Ці звільнені гроші, 450 ф. ст., діють як грошовий капітал не тому, що вони є гроші, які виявилися зайвими для ведення підприємства X, а тому, що вони є складовою частиною первісної капітальної вартості і, значить, повинні, як і раніше, діяти як капітал, а не витрачатись як простий засіб обігу. Найпростіший спосіб примусити їх діяти як капітал — це кинути їх на грошовий ринок як грошовий капітал. З другого боку, можна було б також удвоє збільшити масштаб виробництва (основний капітал ми лишасмо осторонь). З тим самим авансованим капіталом в 900 ф. ст. можна було б вести процес виробництва в подвоєному масштабі.

З другого боку, коли б ціни оборотних елементів продуктивного капіталу підвищились наполовину, то щотижня замість 100 ф. ст. потрібно було б 150 ф. ст., отже, замість 900 ф. ст. — вже 1 350 ф. ст. Для того щоб вести підприємство в тому самому масштабі, потрібно було б 450 ф. ст. додаткового капіталу, і це залежно від стану грошового ринку робило б на нього *pro tanto* більший чи менший тиск. Коли б був пред'явлений п'яний на весь вільний капітал на ринку, то виникла б посилена конкуренція з-за вільного капіталу. Коли б деяка частина його лежала без ужитку, то вона *pro tanto* була б покликана до діяльності.

Але можливий і третій випадок: при даному масштабі виробництва, при незмінній швидкості обороту і незмінних цінах елементів оборотного продуктивного капіталу ціна продуктів підприємства X може знизитись або підвищитись. Коли ціна товарів, що їх поставляє на ринок підприємство X, знижується, то ціна його товарного капіталу з 600 ф. ст., які воно постійно кидало в обіг, падає, наприклад, до 500 ф. ст. Отже, шоста частина вартості авансованого капіталу не повертається з процесу обігу; вона пропадає в цьому процесі (додаткова вартість, що міститься в товарному капіталі, тут не береться до

уваги). Але оскільки вартість, а відповідно і ціна елементів виробництва залишається та сама, то 500 ф. ст., що повернулися назад, вистачить лише на те, щоб замінити $\frac{5}{6}$ капіталу в 600 ф. ст., постійно зайнятого в процесі виробництва. Отже, для того щоб продовжувати виробництво в тому самому масштабі, довелося б затратити 100 ф. ст. додаткового грошового капіталу.

Навпаки: якщо ціна продуктів підприємства X підвищиться, то підвищиться і ціна товарного капіталу, наприклад з 600 до 700 ф. ст. Сьома частина його ціни, рівна 100 ф. ст., надходить не з процесу виробництва, не була авансована на нього, а припливає з процесу обігу. Проте для заміщення елементів виробництва потрібно тільки 600 ф. ст.; отже, 100 ф. ст. звільняються.

Вивчення причин, чому в першому випадку тривалість періоду обороту скорочується або довшає, чому в другому випадку ціни сирового матеріалу і праці, а в третьому випадку ціни доставлених на ринок продуктів підвищуються або падають, — вивчення цих причин не входить в коло питань, що їх ми досі досліджували.

Але в коло цих питань входить, звичайно, таке:

I-й випадок. Незмінний масштаб виробництва, незмінні ціни елементів виробництва і продуктів, зміна в періоді обігу, а отже, і в періоді обороту.

Як ми припустили в нашому прикладі, внаслідок скорочення періоду обігу потрібно буде авансувати капіталу на $\frac{1}{9}$ менше; тому капітал скоротиться з 900 до 800 ф. ст., і виділиться грошовий капітал в 100 ф. ст.

Як і раніше, підприємство X доставляє за ті самі шість тижнів продукт такої самої вартості в 600 ф. ст., а оскільки робота провадиться цілий рік без перерви, то воно за 51 тиждень доставляє попередню масу продукту вартістю в 5 100 ф. ст. Отже, щодо маси і ціни того продукту, який викидається в обіг підприємством, немає ніякої зміни; не відбувається змін і в тих строках, в які підприємство викидає продукт на ринок. Але виділились 100 ф. ст., оскільки внаслідок скорочення періоду обігу процес виробництва буде насичений при авансуванні капіталу всього у 800 ф. ст. замість попередніх 900 ф. ст. Ці 100 ф. ст. виділеного капіталу існують у формі грошового капіталу. Але вони зовсім не становлять тієї частини авансованого капіталу, яка постійно повинна була б функціонувати в формі грошового капіталу. Припустимо, що з авансованого оборотного капіталу I = 600 ф. ст. $\frac{4}{5}$ = 480 ф. ст. постійно затрачуються на

виробничі матеріали і $\frac{1}{5} = 120$ ф. ст. — на заробітну плату. Отже, щотижня 80 ф. ст. витрачаються на виробничі матеріали, 20 ф. ст. — на заробітну плату. Отже, капітал II = 300 ф. ст. так само має бути поділений на $\frac{4}{5} = 240$ ф. ст. для купівлі виробничих матеріалів і $\frac{1}{5} = 60$ ф. ст. на виплату заробітної плати. Капітал, витрачений на заробітну плату, повинен постійно авансуватися в грошовій формі. Як тільки товарний продукт загальною вартістю в 600 ф. ст. знов перетвориться в грошову форму, як тільки він буде проданий, 480 ф. ст. з цієї суми знову можуть бути перетворені у виробничі матеріали (у виробничий запас), але 120 ф. ст. зберігають свою грошову форму, щоб послужити для виплати заробітної плати протягом 6 тижнів. Ці 120 ф. ст. являють собою той мінімум припливаючого назад капіталу в 600 ф. ст., який постійно відновлюється і заміщується в формі грошового капіталу і тому постійно має бути в наявності як функціонуюча в грошовій формі частина авансованого капіталу.

Далі, коли з 300 ф. ст., що періодично звільняються на 3 тижні і відповідно розпадаються на 240 ф. ст. у формі виробничого запасу і 60 ф. ст. грошми для виплати заробітної плати, внаслідок скорочення часу обігу виділяються 100 ф. ст. у формі грошового капіталу, які будуть зовсім викинуті з механізму обороту, то звідки ж беруться гроші в формі цих 100 ф. ст. грошового капіталу? Адже лише на одну п'яту частину вони складаються з грошового капіталу, який періодично звільняється в межах даних оборотів. А решта $\frac{4}{5} = 80$ ф. ст. уже заміщені додатковим виробничим запасом тієї самої вартості. Яким чином цей додатковий виробничий запас перетворюється в гроші і звідки беруться гроші для цього перетворення?

Якщо в якийсь момент сталося скорочення часу обігу, то з вищезгаданих 600 ф. ст. у виробничий запас перетворюються замість 480 ф. ст. тільки 400 ф. ст. Решта 80 ф. ст. вдержуються в їх грошовій формі і разом з вищезгаданими 20 ф. ст., призначеними для заробітної плати, становлять виділений капітал в 100 ф. ст. Хоч ці 100 ф. ст. надходять з обігу внаслідок продажу товарного капіталу в 600 ф. ст. і тепер вилучаються з обігу, оскільки не витрачаються знову на заробітну плату і елементи виробництва, проте не слід забувати, що, з'являючись у формі грошей, вони лише знову опиняються в тій самій формі, в якій вони первісно були кинуті в обіг. Спочатку на виробничий запас і на заробітну плату витрачувалось 900 ф. ст. грошима. Тепер, щоб вести той самий процес виробництва, потрібно вже тільки 800 ф. ст. 100 ф. ст., що виділилися внаслідок цього в грошовій формі, становлять тепер новий грошовий капітал,

який шукає застосування, нову складову частину грошового ринку. Хоч вони й раніше періодично набирали форми звільненого грошового капіталу і додаткового продуктивного капіталу, але такий прихований стан сам був умовою ведення процесу виробництва, оскільки він був умовою його безперервності. Тепер 100 ф. ст. вже не потрібні для цього і тому становлять новий грошовий капітал, одну з складових частин усього грошового ринку, хоч вони зовсім не становлять ні додаткового елемента до вже наявного суспільного грошового запасу (тому що вони вже існували при відкритті підприємства і були кинуті ним в обіг), ні знов нагромадженого скарбу.

Тепер ці 100 ф. ст. фактично вилучені з обігу, оскільки вони становлять частину авансованого грошового капіталу, яка більше вже не знаходить застосування в тому самому підприємстві. Але таке вилучення можливе лише внаслідок того, що прискорилося на один тиждень перетворення товарного капіталу в гроші, а цих грошей — в продуктивний капітал, $T'—G—T$, отже, прискорився також і обіг грошей, які беруть участь у цьому процесі. Вони вилучені з нього, тому що вони більше не потрібні для обороту капіталу X .

Тут припускається, що авансований капітал належить тому, хто його застосовує. Коли б капітал був одержаний в кредит, то від цього нічого не змінилося б. При скороченні часу обігу капіталістові X замість 900 ф. ст. потрібно було б уже тільки 800 ф. ст. одержаного в кредит капіталу. 100 ф. ст., повернені кредитором, становлять, як і раніше, новий грошовий капітал в 100 ф. ст., з тією лише різницею, що тепер він перебуває в руках Y замість X . Далі, якщо капіталіст X виробничі матеріали вартістю в 480 ф. ст. одержує в кредит, так що сам він повинен авансувати грошима тільки 120 ф. ст. на заробітну плату, то тепер йому потрібно було б брати в кредит виробничих матеріалів на 80 ф. ст. менше, і, отже, ці 80 ф. ст. становлять надлишковий товарний капітал для капіталіста, який дає кредит, тоді як у капіталіста X виділилося б 20 ф. ст. грошима.

Додатковий виробничий запас зменшився тепер на $\frac{1}{3}$. Становляючи $\frac{4}{5}$ від 300 ф. ст., він дорівнював додатковому капіталові $II = 240$ ф. ст.; тепер він дорівнює тільки 160 ф. ст., тобто являє собою додатковий запас для 2 тижнів замість 3. Тепер він буде відновлюватись через кожні 2 тижні замість 3, але до того ж тільки на 2 тижні замість 3. Таким чином закупки, наприклад, на ринку бавовни, повторюються частіше і проводяться меншими партіями. З ринку вилучається та сама кількість бавовни, тому що маса вироблюваного продукту залишається тією самою. Але закупки розподіляються інакше в часі і розтягують-

ся на довший час. Припустимо, наприклад, що мова йде про скорочення часу обігу з 3 до 2 місяців; річне споживання бавовни на підприємстві капіталіста X нехай буде 1 200 кіп. В першому випадку буде продано:

1 січня	300 кіп,	на складі залишиться	900 кіп
1 квітня	300 » » »	»	600 »
1 липня	300 » » »	»	300 »
1 жовтня	300 » » »	»	0 »

Навпаки, в другому випадку:

1 січня	продано 200,	на складі залишиться	1 000 кіп
1 березня	» 200, » » »	»	800 »
1 травня	» 200, » » »	»	600 »
1 липня	» 200, » » »	»	400 »
1 вересня	» 200, » » »	»	200 »
1 листопада	» 200, » » »	»	0 »

Отже, затрачені на бавовну гроші повертаються повністю лише на місяць пізніше, у листопаді замість жовтня. Таким чином, якщо внаслідок скорочення часу обігу, а разом з тим і часу обороту, виділяється в формі грошового капіталу $\frac{1}{3}$ частина авансованого капіталу, = 100 ф. ст., і якщо ці 100 ф. ст. складаються з 20 ф. ст. періодично повторюваного надлишку грошового капіталу, призначуваного для щотижневої виплати заробітної плати, і з 80 ф. ст., які періодично появлялись як надлишок виробничого запасу на один тиждень, то цьому зменшенню у фабриканта надлишкового виробничого запасу на 80 ф. ст. відповідає збільшення на 80 ф. ст. товарного запасу у торговця бавовною. Та сама бавовна тим довше лежить на складах у торговця як товар, чим менше вона лежить на складах у фабриканта як виробничий запас.

Досі ми припускали, що скорочення часу обігу для підприємства капіталіста X відбувається тому, що X швидше продас свої товари або швидше одержує за них гроші, відповідно при кредиті тому, що скорочується строк платежу. Отже, це скорочення часу обігу впливає із скорочення часу продажу товару, із скорочення часу перетворення товарного капіталу в грошовий капітал, з $T'-T$, з першої фази процесу обігу. Воно може впливати і з другої фази, з $T-T'$, отже, з одночасної зміни як робочого періоду, так і часу обігу капіталу Y, Z і т. д., які доставляють капіталістові X виробничі елементи його оборотного капіталу.

Наприклад, якщо бавовна, вугілля і т. д. при попередньому транспорті перебувають в дорозі від місця свого виробництва

чи від складів до місцезнаходження підприємства капіталіста X 3 тижні, то мінімуму виробничого запасу X має вистачити принаймні на ці 3 тижні, до прибуття нових запасів. Поки бавовна й вугілля перебувають в дорозі, вони не можуть бути засобами виробництва. Навпаки, протягом цього часу вони являють собою предмет праці для транспортної промисловості і зайнятого в ній капіталу, вони становлять також товарний капітал вуглепромисловця або продавця бавовни, товарний капітал, що проробляє свій обіг. При більш досконалому транспорті час перебування в дорозі скорочується до 2 тижнів. Таким чином виробничий запас може перетворитися з тритижневого в двотижневий. Разом з тим звільняється авансований на це додатковий капітал у 80 ф. ст., а також 20 ф. ст., які призначалися на заробітну плату, оскільки капітал в 600 ф. ст., що обернувся, повертається на тиждень раніше.

З другого боку, якщо, наприклад, скорочується робочий період капіталу, який доставляє сировину (приклади цього дано в попередніх розділах), якщо, отже, виникає можливість частіше відновлювати сировину, то виробничий запас може зменшитись, проміжок від одного періоду відновлення до другого може скоротитись.

Якщо, навпаки, час обігу, а тому і період обороту продовжується, то необхідне авансування додаткового капіталу,— з кишені самого капіталіста, якщо у нього є такий додатковий капітал. Але в такому разі цей капітал в тій чи іншій формі буде застосований уже як частина капіталу, що перебуває на грошовому ринку; щоб одержати його в розпорядження, його треба звільнити з старої форми, наприклад, продати акції, витребувати вклади, так що і в цьому разі буде зроблено посередній вплив на грошовий ринок. Або ж капіталіст повинен одержати додатковий капітал в кредит. Щодо тієї частини додаткового капіталу, яка необхідна для виплати заробітної плати, то при нормальних умовах її постійно доводиться авансувати як грошовий капітал, і через це капіталіст X , з свого боку, робить прямий тиск на грошовий ринок. Для тієї частини капіталу, яка має бути вкладена у виробничі матеріали, авансування у формі грошового капіталу неминуче лише в тому випадку, коли капіталіст повинен оплачувати їх готівкою. Якщо він може одержати їх в кредит, то це не робить прямого впливу на грошовий ринок, тому що в цьому випадку додатковий капітал прямо авансується як виробничий запас, а не як грошовий капітал з самого початку. Якщо кредитор в свою чергу випускає одержаний від капіталіста X вексель безпосередньо на грошовий ринок, подас його до дисконту і т. д., то це зробило б посередній вплив на грошо-

вий ринок, здійснюваний через іншу особу. Але якщо кредитор скористається цим векселем, щоб, наприклад, дестроково сплатити свій борг, то цей додатково авансований капітал не зроби́ть на грошовий ринок ні прямого, ні посереднього впливу.

II-й випадок. Зміна ціни виробничих матеріалів, всі інші умови незмінні.

Вище ми припускали, що з усього капіталу в 900 ф. ст. $\frac{4}{5} = 720$ ф. ст. затрачуються на виробничі матеріали і $\frac{1}{5} = 180$ ф. ст. — на заробітну плату.

Якщо ціна виробничих матеріалів падає наполовину, то на них для шеститижневого робочого періоду потрібно тільки 240 ф. ст. замість 480 ф. ст. і на додатковий капітал II потрібно лише 120 ф. ст. замість 240 ф. ст. Отже, капітал I зменшується з 600 ф. ст. до $240 + 120 = 360$ ф. ст., а капітал II — з 300 ф. ст. до $120 + 60 = 180$ ф. ст. Весь капітал зменшується з 900 ф. ст. до $360 + 180 = 540$ ф. ст. Отже, виділяються 360 ф. ст.

Цей виділений і тепер незайнятий грошовий капітал, який через те шукає застосування на грошовому ринку, є не що інше, як частина капіталу в 900 ф. ст., первісно авансованого у формі грошового капіталу, частина, яка стала надлишковою внаслідок падіння цін тих елементів виробництва, в які вона періодично перетворюється, — стала надлишковою, оскільки підприємство не розширюється, а ведеться в тому самому масштабі. Якщо таке падіння цін викликане не випадковими обставинами (наприклад, особливо багатим урожаєм, надмірною пропозицією товарів і т. д.), а збільшенням продуктивної сили праці в тій галузі, яка доставляє сировину, то цей грошовий капітал являв би собою абсолютний приріст для грошового ринку і взагалі для вільного капіталу, який перебуває у формі грошового капіталу, тому що цей капітал більше не був би необхідною складовою частиною того капіталу, який уже знайшов собі застосування.

III-й випадок. Зміна ринкової ціни самого продукту.

В цьому випадку при падінні ціни продукту частина капіталу виявляється втраченою для капіталіста X і тому має бути замінена новим авансуванням грошового капіталу. Ця втрата для продавця може бути, в свою чергу, виграшем для покупця: безпосередньо в тому випадку, якщо ринкова ціна продукту впала тільки внаслідок випадкової кон'юнктури і потім знову піднялася до свого нормального рівня; посередньо в тому

випадку, якщо зміна ціни викликана зміною вартості, що відбивається і на старому продукті, і якщо цей продукт як елемент виробництва знову входить в іншу сферу виробництва і про tanto звільняє тут капітал. В обох випадках капітал, втрачений для капіталіста X ,— а з метою його заміщення цей капіталіст робить тиск на грошовий ринок,— може бути доставлений йому його діловими партнерами як новий додатковий капітал. В такому випадку має місце тільки переміщення капіталу.

Якщо, навпаки, ціна продукту підвищується, то із сфери обігу капіталістом X привласнюється частина капіталу, яка не була ним авансована. Вона не є органічна частина капіталу, авансованого на процес виробництва, і тому, коли виробництво не розширяється, становить виділений грошовий капітал. Оскільки тут ми припустили, що ціни елементів продукту були дані раніше, ніж цей продукт виступив на ринку як товарний капітал, то підвищення ціни продукту могло б бути викликано тут дійсною зміною вартості, оскільки ця зміна зробила б зворотний вплив, наприклад, якби тимчасом підвищилися в ціні сирові матеріали. В такому випадку капіталіст X виграв би і на своєму продукті, який обертається як товарний капітал, і на наявному у нього виробничому запасі. Цей вигран доставив би йому додатковий капітал, потрібний тепер для дальшого ведення його підприємства при нових, підвищених цінах елементів виробництва.

Або ж підвищення цін елементів виробництва буде тільки тимчасовим. В цьому випадку те, що для капіталіста X буде потрібне як додатковий капітал, для другої сторони виявиться звільненим капіталом, і навпаки, оскільки продукт капіталіста X становить елемент для інших галузей виробництва. Що втратив один, те виграв другий.

РОЗДІЛ ШІСТНАДЦЯТИЙ ОБОРОТ ЗМІННОГО КАПІТАЛУ

I. РІЧНА НОРМА ДОДАТКОВОЇ ВАРТОСТІ

Припустимо оборотний капітал в 2 500 ф. ст., притому такий, що $\frac{4}{5}$ його = 2 000 ф. ст. становлять постійний капітал (виробничі матеріали), а $\frac{1}{5}$ = 500 ф. ст.— змінний капітал, затрачений на заробітну плату.

Період обороту нехай дорівнює 5 тижням; робочий період = 4 тижням, період обігу = 1 тижню. Тоді капітал I = 2 000 ф. ст. складатиметься з 1 600 ф. ст. постійного капіталу і 400 ф. ст.— змінного; капітал II = 500 ф. ст.; з них 400 ф. ст. постійний і 100 ф. ст. змінний капітал. На протязі кожного робочого тижня витрачається капітал в 500 ф. ст. Протягом року, який складається з 50 тижнів, виробляється річний продукт в $500 \times 50 = 25\,000$ ф. ст. Отже, капітал I в 2 000 ф. ст., постійно зайнятий в робочому періоді, обертається $12\frac{1}{2}$ раз. $2\,000 \times 12\frac{1}{2} = 25\,000$ ф. ст. Із цих 25 000 ф. ст. $\frac{4}{5} = 20\,000$ ф. ст. становлять постійний капітал, витрачений на засоби виробництва, і $\frac{1}{5} = 5\,000$ ф. ст.— змінний капітал, витрачений на заробітну плату. Навпаки, весь капітал в 2 500 ф. ст. обертається $\frac{25\,000}{2\,500} = 10$ разів.

Витрачений під час виробництва змінний оборотний капітал може знов служити в процесі обігу лише остільки, оскільки продукт, в якому відтворена його вартість, проданий, перетворений в товарного капіталу в грошовий капітал, щоб останній знову міг бути затрачений на оплату робочої сили. Але так само стоїть справа і з затраченим на виробництво постійним оборотним капіталом (з виробничими матеріалами), вартість яких знову з'являється в продукті як частина вартості останнього. Спільна властивість обох цих частин, тобто змінної і постійної частини оборотного капіталу, і їх відмінність від основного капіталу полягає не в тому, що їх вартість, перенесена на продукт, обертається за допомогою товарного капіталу, за допомогою обігу продукту у формі товару. Деяка частина вартості

продукту, і притому продукту, що обертається у формі товару, деяка частина вартості товарного капіталу завжди складається із зношування основного капіталу, тобто з тієї частини вартості основного капіталу, яка перенесена ним на продукт під час виробництва. Але відмінність полягає ось у чому: основний капітал продовжує функціонувати в процесі виробництва в своїй старій споживній формі на протязі більш-менш довгого циклу періодів обороту оборотного капіталу (останній дорівнює оборотному постійному капіталові плюс оборотний змінний капітал); тимчасом кожний окремий оборот має своєю умовою заміщення всього оборотного капіталу, що вступив — як товарний капітал — у сферу обігу із сфери виробництва. Перша фаза обігу, $T' - G'$, є спільною для оборотного постійного і оборотного змінного капіталу. В другій фазі вони розділяються. Гроші, в які перетворився товар, почасти перетворюються у виробничий запас (оборотний постійний капітал). Відповідно до різних строків закупок складових частин такого запасу одна частина цих грошей може перетворитися у виробничі матеріали раніше, друга — пізніше, але кінець кінцем усі ці гроші перетворюються у виробничі матеріали. Друга частина грошей, виручених від продажу товару, залишається лежати як грошовий запас і мало-помалу витрачається на оплату робочої сили, включеної в процес виробництва. Ця частина грошей становить оборотний змінний капітал. Проте в процесі обороту капіталу, при його перетворенні в продукт, з продукту в товар, а з товару в гроші щоразу відбувається повне заміщення тієї або другої частини оборотного капіталу. Саме з цієї причини в попередньому розділі ми розглядали оборот оборотного капіталу — постійного і змінного — окремо і разом, залишаючи осторонь основний капітал.

В питанні, яке нам тепер треба розглянути, ми повинні зробити ще один крок вперед і розглядати змінну частину оборотного капіталу так, як начебто тільки вона одна і становить весь оборотний капітал. Тобто: ми залишаємо осторонь постійний оборотний капітал, який обертається разом із змінною частиною.

Авансовано 2 500 ф. ст. і вартість річного продукту = 25 000 ф. ст. Але змінна частина оборотного капіталу становить 500 ф. ст., тому змінний капітал, який міститься в 25 000 ф. ст., дорівнює $\frac{25\,000}{5} = 5\,000$ ф. ст. Якщо 5 000 ф. ст. поділити на 500, то ми будемо мати число оборотів 10, цілком таке саме, як для всього капіталу в 2 500 ф. ст.

Цей середній підрахунок, при якому вартість річного продукту ділиться на вартість авансованого капіталу, а не на вар-

тість частини цього капіталу, постійно зайнятої в одному робочому періоді (отже, в нашому випадку не на 400, а на 500, не на капітал I, а на капітал I + капітал II),— цей середній підрахунок абсолютно точний тут, де мова йде тільки про виробництво додаткової вартості. Згодом ми побачимо, що при іншій точці зору він виявляється не зовсім точним, та і взагалі не цілком точний цей середній підрахунок. Тобто: він достатній для практичних цілей капіталіста, але він не відбиває точно або відповідним чином всіх реальних обставин, які супроводять оборот.

Досі ми лишали зовсім осторонь одну частину вартості товарного капіталу, а саме вміщену в ньому додаткову вартість, яка вироблена під час процесу виробництва і приєднана до продукту. Саме на неї ми й повинні тепер звернути нашу увагу.

Якщо припустити, що затрачуваний кожного тижня змінний капітал в 100 ф. ст. виробляє додаткову вартість в 100% = 100 ф. ст., то змінний капітал в 500 ф. ст., затрачуваний протягом п'ятитижневого періоду обороту, виробить додаткову вартість в 500 ф. ст., тобто половина робочого дня складається з додаткової праці.

Але якщо 500 ф. ст. змінного капіталу виробляють 500 ф. ст. додаткової вартості, то 5 000 ф. ст. виробляють $500 \times 10 = 5\,000$ ф. ст. додаткової вартості. Проте авансований змінний капітал = 500 ф. ст. Відношення всієї маси додаткової вартості, виробленої протягом року, до суми вартості авансованого змінного капіталу ми називаємо річною нормою додаткової вартості. Отже, в даному випадку річна норма додаткової вартості становить $\frac{5\,000}{500} = 1\,000\%$. Якщо детальніше проаналізувати цю норму, то виявиться, що вона дорівнює нормі додаткової вартості, яку авансований змінний капітал виробляє на протязі одного періоду обороту, помноженій на число оборотів змінного капіталу (яке збігається з числом оборотів всього оборотного капіталу).

Авансований на протязі одного періоду обороту змінний капітал в даному випадку = 500 ф. ст.; вироблена за цей час додаткова вартість теж = 500 ф. ст. Норма додаткової вартості на протязі одного періоду обороту становить через те $\frac{500\ m}{500\ v} = 100\%$. Ці 100%, помножені на 10, на число оборотів за рік, дають $\frac{5\,000\ m}{500\ v} = 1\,000\%$.

Це відноситься до річної норми додаткової вартості. Що ж до маси додаткової вартості, одержуваної протягом певного періоду

обороту, то ця маса дорівнює вартості авансованого на протязі цього періоду змінного капіталу, тут $= 500$ ф. ст., помноженій на норму додаткової вартості, значить, тут $500 \times \frac{100}{100} = 500 \times 1 = 500$ ф. ст. Якби авансований капітал був $= 1\,500$ ф. ст., то, при однаковій нормі додаткової вартості, маса додаткової вартості була $b = 1\,500 \times \frac{100}{100} = 1\,500$ ф. ст.

Змінний капітал у 500 ф. ст., який обертається 10 разів на рік і виробляє протягом року додаткову вартість в $5\,000$ ф. ст., змінний капітал, для якого, отже, річна норма додаткової вартості $= 1\,000\%$, ми назвемо капіталом A .

Припустимо тепер, що другий змінний капітал B в $5\,000$ ф. ст. авансується на цілий рік (тобто в даному випадку на 50 тижнів) і тому обертається тільки один раз на рік. Далі, припустимо при цьому, що наприкінці року продукт оплачується в той самий день, як він готовий, і що, значить, грошовий капітал, в який він перетворюється, повертається в той самий день. Отже, період обігу тут $= 0$, період обороту $=$ робочому періодові, а саме $=$ одному рокові. Як і в попередньому випадку, в процесі праці щотижня перебуває змінний капітал в 100 ф. ст., отже, протягом 50 тижнів — змінний капітал в $5\,000$ ф. ст. Далі, норма додаткової вартості нехай буде та сама, $= 100\%$, тобто при однаковій тривалості робочого дня половина його складається з додаткової праці. Якщо ми спинимося на 5 тижнях, то вкладений змінний капітал дорівнюватиме 500 ф. ст., норма додаткової вартості $= 100\%$, отже, маса додаткової вартості, вироблена протягом 5 тижнів, $= 500$ ф. ст. Маса робочої сили, яка при цьому експлуатується, і ступінь її експлуатації припускаються тут такі самі, як у капіталу A .

Застосований змінний капітал в 100 ф. ст. щотижня виробляє додаткову вартість в 100 ф. ст., тому протягом 50 тижнів застосований капітал в $100 \times 50 = 5\,000$ ф. ст. виробить додаткову вартість в $5\,000$ ф. ст. Маса щороку створюваної додаткової вартості виявляється такою самою, як і в попередньому випадку, $= 5\,000$ ф. ст., але річна норма додаткової вартості зовсім інша. Вона дорівнює виробленій протягом року додатковій вартості, поділеній на авансований змінний капітал: $\frac{5\,000}{5\,000} \frac{m}{v} = 100\%$, тоді як раніше для капіталу A вона дорівнювала $1\,000\%$.

У прикладі з капіталом A , як і в прикладі з капіталом B , ми щотижня затрачували 100 ф. ст. змінного капіталу; ступінь збільшення вартості або норма додаткової вартості цілком одна-

кова, = 100%; величина змінного капіталу теж однакова, = 100 ф. ст. Експлуатується цілком однакова маса робочої сили, величина і ступінь експлуатації в обох випадках однакові, робочі дні однакові і однаково діляться на необхідну працю і додаткову працю. Сума змінного капіталу, застосованого протягом року, однакова величиною, = 5 000 ф. ст., вона приводить в рух ту саму масу праці і видає з робочої сили, що приводиться в рух двома рівними капіталами, однакову масу додаткової вартості, = 5 000 ф. ст. І все-таки різниця в річній нормі додаткової вартості капіталів *A* і *B* становить 900%.

Це явище справляє, звичайно, таке враження, начебто норма додаткової вартості залежить не тільки від маси і ступеня експлуатації робочої сили, яка приводиться в рух змінним капіталом, але й, крім того, від якихось непосяжних впливів, що впливають з процесу обігу; це явище дійсно витлумачувалось саме таким чином, причому, хоч і не в цій чистій, а в своїй більш складній і більш прихованій формі (в формі річної норми прибутку), воно з початку 20-х років викликало цілковитий розлад в школі Рікардо.

Загадкове в цьому явищі зникає відразу, якщо ми не тільки позірно, але й дійсно поставимо капітал *A* і капітал *B* в цілком однакові умови. Умови будуть однаковими тільки в тому разі, коли змінний капітал *B* в усьому своєму обсязі витрачається на оплату робочої сили в той самий проміжок часу, що й капітал *A*.

В цьому випадку 5 000 ф. ст. капіталу *B* затрачаються протягом 5 тижнів, витрата по 1 000 ф. ст. на тиждень становитиме за рік 50 000 ф. ст. При нашому припущенні додаткова вартість становитиме теж 50 000 ф. ст. Капітал, що обернувся, = 50 000 ф. ст., поділений на авансований капітал = 5 000 ф. ст., дає число оборотів = 10. Норма додаткової вартості = $\frac{50000}{5000} = 10$, помножена на число оборотів = 10, дає річну норму додаткової вартості = $\frac{50000}{5000} = 10$.

Отже, тепер річні норми додаткової вартості для капіталів *A* і *B* однакові і дорівнюють 1 000%, але маси додаткової вартості становлять: у капіталу *B* — 50 000 ф. ст., у капіталу *A* — 5 000 ф. ст.; маси виробленої додаткової вартості відносяться тепер одна до одної так, як вартості авансованих капіталів *B* і *A*, а саме як 5 000 : 500 = 10 : 1. Але зате капітал *B* за той самий час привів у рух в десять разів більше робочої сили, ніж капітал *A*.

Тільки змінний капітал, дійсно застосований в процесі праці, створює додаткову вартість, і тільки до нього відносяться

всі раніше встановлені закони виробництва додаткової вартості, а отже, і той закон, що маса додаткової вартості при даній її нормі визначається величиною змінного капіталу ⁶⁵.

Самий процес праці вимірюється часом. При даній тривалості робочого дня (як тут, де ми для капіталів *A* і *B* припускаємо всі умови однаковими, щоб наочно показати різницю в річній нормі додаткової вартості) робочий тиждень складається з певного числа робочих днів. Або ми можемо розглядати який-небудь робочий період, наприклад в даному випадку п'ятитижневий, як суцільний робочий день, що складається з 300 годин, якщо робочий день = 10 годинам, а тиждень = 6 робочим дням. Але потім ми повинні помножити це число на число робітників, які щодня одночасно зайняті разом в одному і тому самому процесі праці. Якщо це число робітників становило б, наприклад, 10, то робочий тиждень дорівнював би $60 \times 10 = 600$ годинам, а п'ятитижневий робочий період дорівнював би $600 \times 5 = 3\,000$ годинам. Отже, при однаковій нормі додаткової вартості і при однаковій тривалості робочого дня застосовуються змінні капітали однакової величини, якщо протягом того самого проміжку часу приводяться в рух рівновеликі маси робочої сили (обчислювані помноженням однієї робочої сили даної ціни на число цих сил).

Повернемося тепер до наших первісних прикладів. В обох випадках, у прикладах *A* і *B*, протягом кожного тижня року застосовуються змінні капітали однакової величини, по 100 ф. ст. на тиждень. Через те застосовані, дійсно функціонуючі в процесі праці змінні капітали рівні, але авансовані змінні капітали зовсім не рівні. В прикладі *A* на кожні 5 тижнів авансовано 500 ф. ст., з яких щотижня застосовується 100 ф. ст. В прикладі *B* уже в першій п'ятитижневий період доводиться авансувати 5 000 ф. ст., але з них застосовується тільки по 100 ф. ст. на тиждень, отже, за 5 тижнів застосовується тільки 500 ф. ст. = $\frac{1}{10}$ авансованого капіталу. На другий п'ятитижневий період довелось авансувати 4 500 ф. ст., а застосовується тільки 500 ф. ст., і т. д. Змінний капітал, авансований на певний період часу, перетворюється в застосовуваний, тобто перетворюється в дійсно функціонуючий і діючий змінний капітал лише в тій мірі, в якій він дійсно вступає у певні відрізки періоду часу, заповнені процесом праці, в якій він дійсно функціонує в процесі праці. У проміжний час, коли одна його частина авансована для того, щоб знайти застосування лише згодом, ця частина немовби зовсім не існує для процесу праці і тому не має ніякого впливу ні на створення вартості, ні на створення додаткової вартості. Наприклад, таким є становище у прикладі з капіталом *A*

в 500 ф. ст. Він повністю авансований на 5 тижнів, але в процес праці послідовно входять щотижня тільки 100 ф. ст. В перший тиждень застосовується $\frac{1}{5}$ його величини; $\frac{4}{5}$ уже авансовані, хоч ще не знаходять застосування; їх треба мати в запасі для процесу праці 4-х наступних тижнів і тому їх доводиться авансувати.

Обставини, які змінюють співвідношення між авансованим і застосованим змінним капіталом, впливають на виробництво додаткової вартості — при даній її нормі — лише остільки і лише таким способом, що вони змінюють ту кількість змінного капіталу, яка дійсно може бути застосована протягом певного періоду часу, наприклад, протягом 1 тижня, протягом 5 тижнів і т. д. Авансований змінний капітал функціонує як змінний капітал лише остільки і лише протягом того часу, оскільки і коли він дійсно застосовується; але він не функціонує протягом того часу, коли він залишається авансованим як запас, не знаходячи дійсного застосування. Але всі обставини, які змінюють співвідношення між авансованим і застосованим змінним капіталом, зводяться до різниці періодів обороту капіталу (яка виникає внаслідок різниці в тривалості або робочого періоду, або періоду обігу, або того і другого разом). Закон виробництва додаткової вартості полягає в тому, що при однаковій нормі додаткової вартості рівновеликі маси функціонуючого змінного капіталу виробляють рівновеликі маси додаткової вартості. Отже, якщо капітали A і B в рівні проміжки часу при однаковій нормі додаткової вартості застосовують рівновеликі маси змінного капіталу, то вони протягом однакових проміжків часу повинні виробити рівновеликі маси додаткової вартості, хоч би яке різне було відношення цього змінного капіталу, застосованого в певний проміжок часу, до змінного капіталу, авансованого в той же проміжок часу, і, отже, хоч би яке різне було також відношення вироблених мас додаткової вартості не до застосованого, а взагалі до всього авансованого змінного капіталу. Відмінності в цьому співвідношенні нітрохи не суперечать розвинутих нами законам виробництва додаткової вартості, навпаки, вони підтверджують ці закони і є їх неминучим наслідком.

Розглянемо перший п'ятитижневий період виробництва капіталу B . Наприкінці 5-го тижня уже застосовані і спожиті 500 ф. ст. Новостворена вартість = 1 000 ф. ст., отже, $\frac{500m}{500v} = 100\%$. Зовсім так само, як і в капіталу A . Та обставина, що у капіталу A додаткова вартість реалізована разом з авансованим капіталом, а у капіталу B не реалізована, ця обставина тут

нас не стосується, бо мова йде поки що тільки про виробництво додаткової вартості і про її відношення до змінного капіталу, авансованого під час її виробництва. Навпаки, якщо ми обчислимо відношення додаткової вартості у капіталу B не до тієї частини авансованого капіталу в 5 000 ф. ст., яка застосована, а тому й спожита під час виробництва цієї додаткової вартості, а до всього авансованого капіталу, то ми будемо мати $\frac{500m}{5000v} = = \frac{1}{10} = 10\%$. Отже, для капіталу B наведене відношення становить 10%, а для капіталу A — 100%, тобто в 10 разів більше. Коли б з цього приводу було сказано, що різниця в нормі додаткової вартості для рівновеликих капіталів, що приводять в рух однакову кількість праці, і до того ж такої праці, яка поділяється рівними частинами на оплачену і неоплачену працю, що така різниця суперечить законам виробництва додаткової вартості, то відповідь була б проста і її дали б з першого ж погляду на фактичні відношення: для капіталу A підрахунок виражає дійсну норму додаткової вартості, тобто відношення додаткової вартості, виробленої протягом 5 тижнів змінним капіталом в 500 ф. ст., до цього змінного капіталу в 500 ф. ст. Навпаки, для капіталу B обчислення роблять таким способом, який не має ніякого стосунку ні до виробництва додаткової вартості, ні до відповідного визначення норми додаткової вартості. А саме, при цьому підрахунку 500 ф. ст. додаткової вартості, вироблені змінним капіталом в 500 ф. ст., беруть власне не в їх відношенні до 500 ф. ст. змінного капіталу, авансованого під час виробництва цієї додаткової вартості, а в їх відношенні до капіталу в 5 000 ф. ст., $\frac{1}{10}$ якого, 4 500 ф. ст., зовсім непричетні до виробництва цієї додаткової вартості в 500 ф. ст. і, навпаки, повинні лише поступово вступати в дію протягом дальших 45 тижнів; таким чином, вони зовсім не існують для виробництва протягом перших 5 тижнів, про які тут тільки і йде мова. Отже, в цьому випадку різниця в нормі додаткової вартості у капіталів A і B не становить ніякої проблеми.

Порівняймо тепер річні норми додаткової вартості для капіталів B і A . Для капіталу B ми маємо $\frac{5000m}{5000v} = 100\%$; для капіталу A $\frac{5000m}{500v} = 1000\%$. Але співвідношення норм додаткової вартості таке саме, як і раніше. Вище в нас було:

Норма додаткової вартості капіталу $B = \frac{10\%}{100\%}$, а тепер ми маємо:

$$\frac{\text{Річна норма додаткової вартості капіталу } B}{\text{Річна норма додаткової вартості капіталу } A} = \frac{100\%}{1000\%};$$

але $\frac{10\%}{100\%} = \frac{100\%}{1000\%}$, отже, перед нами те саме співвідношення, що було й раніше.

Однак тепер виявився зворотний бік проблеми. Річна норма капіталу B , рівна $\frac{5000m}{5000v} = 100\%$, не становить абсолютно ніякого відхилення, не становить навіть видимості відхилення від відомих нам законів виробництва додаткової вартості і від відповідної цим законам норми додаткової вартості. $5000v$, авансовані і продуктивно спожиті протягом року, виробили $5000m$. Отже, норма додаткової вартості виражається вищенаведеним дробом $\frac{5000m}{5000v} = 100\%$. Річна норма збігається з дійсною нормою додаткової вартості. Отже, на цей раз не капітал B , як раніше, а капітал A становить аномалію, яка потребує пояснення.

В даному випадку для капіталу A ми маємо річну норму додаткової вартості $\frac{5000m}{500v} = 1000\%$. Але якщо в першому випадку $500m$, продукт 5 тижнів, ми брали в їх відношенні до авансованого капіталу в 5000 ф. ст., $\frac{9}{10}$ якого не застосовувалися при виробництві цієї додаткової вартості, то тепер ми беремо $5000m$ в їх відношенні до $500v$, тобто тільки до $\frac{1}{10}$ змінного капіталу, дійсно застосованого при виробництві $5000m$, бо ці $5000m$ являють собою продукт змінного капіталу в 5000 ф. ст., продуктивно спожитого протягом 50 тижнів, а не продукт змінного капіталу в 500 ф. ст., спожитого протягом тільки одного п'ятитижневого періоду. В першому випадку ми брали додаткову вартість, вироблену за 5 тижнів, у її відношенні до капіталу, авансованого на 50 тижнів, тобто до капіталу, в десять разів більшого, ніж той, який спожито протягом 5 тижнів. Тепер ми беремо додаткову вартість, вироблену за 50 тижнів, у її відношенні до капіталу, авансованого на 5 тижнів, тобто до капіталу, в десять разів меншого, ніж той, який спожито протягом 50 тижнів.

Капітал A в 500 ф. ст. ніколи не авансується більше ніж на 5 тижнів. По закінченні їх він повертається назад і, роблячи протягом року десять оборотів, може повторити цей самий процес десять разів. З цього випливають два висновки.

По-перше. Авансований капітал A тільки в 5 разів більший від частини капіталу, що постійно застосовується в процесі виробництва протягом тижня. Навпаки, капітал B , який протягом 50 тижнів обертається тільки один раз і, значить, мусть бути авансований на 50 тижнів, у 50 разів більший від тієї його частини, яка постійно може бути застосована протягом тижня. Через це оборот видозмінює співвідношення між

капіталом, що авансується на процес виробництва протягом року, і капіталом, який постійно може бути застосований за певний період виробництва, наприклад, за один тиждень. Тут перед нами перший випадок, коли п'ятитижнева додаткова вартість береться не в її відношенні до капіталу, що застосовується протягом цих 5 тижнів, а у відношенні до капіталу, вдесятеро більшого, що застосовується протягом 50 тижнів.

По-друге. П'ятитижневий період обороту капіталу *A* становить тільки $\frac{1}{10}$ року, тому рік містить у собі 10 таких періодів обороту, на протязі яких капітал *A* в 500 ф. ст. застосовується постійно знову і знову. Застосований капітал дорівнює тут капіталові, авансованому на 5 тижнів, помноженому на число періодів обороту, що відбулися протягом року. Капітал, застосований протягом року, $= 500 \times 10 = 5\,000$ ф. ст. Капітал, авансований протягом року, $= \frac{5\,000}{10} = 500$ ф. ст. Дійсно, хоч 500 ф. ст. постійно знову застосовуються, проте кожні 5 тижнів знову авансуються не більше від цих 500 ф. ст. З другого боку, у капіталу *B* протягом 5 тижнів застосовуються і авансуються на ці 5 тижнів тільки 500 ф. ст.; але оскільки період обороту тут $= 50$ тижням, то капітал, застосований протягом року, дорівнює капіталові, що авансується не на 5 тижнів, а на 50 тижнів. Але маса додаткової вартості, яка щороку виробляється, при даній її нормі, перебуває в прямій залежності від величини капіталу, застосованого протягом року, а не від величини капіталу, авансованого протягом року. Отже, для цього капіталу в 5 000 ф. ст., що обертається один раз, ця маса додаткової вартості не більша, ніж для капіталу в 500 ф. ст., що обертається десять разів, і вона тільки тому така велика, що капітал, який обертається один раз за рік, сам у десять разів більший від капіталу, який обертається десять разів.

Змінний капітал, що обернувся протягом року, — отже, відповідна йому частина річного продукту або рівна їй частина річних затрат, — є змінний капітал, дійсно застосований, продуктивно спожитий протягом року. З цього виходить, що коли змінний капітал *A*, який обернувся протягом року, і змінний капітал *B*, який теж обернувся протягом року, — рівновеликі і коли вони застосовуються при рівних умовах збільшення вартості, коли, отже, норма додаткової вартості для обох капіталів однакова, то й щороку вироблювана маса додаткової вартості так само повинна бути однаковою для обох; отже, тому що маси застосованих капіталів однакові, то повинна бути також однакова і норма додаткової вартості, обчислена за рік, оскільки вона виражається формулою:

маса додаткової вартості, вироблена протягом року
змінний капітал, що обернувся протягом року

Або, якщо виразити це в загальній формі: яка б не була відносна величина змінних капіталів, що обернулися, норма їх додаткової вартості, виробленої протягом року, визначається тією нормою додаткової вартості, яку відповідні капітали давали в середні робочі періоди (наприклад, в середньому за тиждень або за день).

Такий єдиний висновок, що випливає з законів виробництва додаткової вартості і законів визначення її норми.

Подивимось далі, що виражає відношення:

капітал, що обернувся протягом року (причому ми, як уже ска-
авансований капітал

зано, маємо на увазі тільки змінний капітал). Частка від ділення дає число оборотів капіталу, авансованого протягом року.

Для капіталу A ми маємо:

$\frac{5\ 000 \text{ ф. ст. капіталу, що обернувся протягом року}}{500 \text{ ф. ст. авансованого капіталу}}$; для капіталу B :

$\frac{5\ 000 \text{ ф. ст. капіталу, що обернувся протягом року}}{5\ 000 \text{ ф. ст. авансованого капіталу}}$.

В цих двох відношеннях чисельник виражає авансований капітал, помножений на *число* оборотів: для капіталу A — 500×10 , для капіталу B — $5\ 000 \times 1$; або ж він виражає авансований капітал, помножений на обернений дріб *часу* обороту, взятого у відношенні до року. Час обороту у капіталу A становить $\frac{1}{10}$ року; обернений дріб часу обороту — $\frac{10}{1}$ року, отже, $500 \times \frac{10}{1} = 5\ 000$; у капіталу B — $5\ 000 \times \frac{1}{1} = 5\ 000$. Знаменник виражає капітал, що обернувся, помножений на обернений дріб *числа* оборотів: для капіталу A — $5\ 000 \times \frac{1}{10}$, для капіталу B — $5\ 000 \times \frac{1}{1}$.

Відповідні маси праці (сума оплаченої і неоплаченої праці), що приводяться в рух обома змінними капіталами, які обернулися протягом року, тут рівні, тому що самі капітали, які обернулися, рівні, і норми збільшення їх вартості теж рівні.

Відношення змінного капіталу, що обернувся протягом року, до авансованого змінного капіталу показує: 1) Відношення, в якому перебуває авансований капітал до змінного капіталу, застосованого за певний робочий період. Якщо число оборотів = 10 , як у випадку з капіталом A , і рік, відповідно до передбачення, дорівнює 50 тижням, то час обороту = 5 тижням. Змін-

ний капітал повинен бути авансований на ці 5 тижнів, і цей авансований на 5 тижнів капітал повинен бути в 5 разів більший, ніж змінний капітал, застосований протягом одного тижня. Тобто: протягом одного тижня може бути застосована тільки $\frac{1}{5}$ авансованого капіталу (в даному випадку рівного 500 ф. ст.). Навпаки, у випадку з капіталом *B*, число оборотів $= \frac{1}{4}$, час обороту $= 1$ рокові $= 50$ тижням. Отже, відношення авансованого капіталу до щотижня застосовуваного становить 50 : 1. Якби для капіталіста *B* це відношення було таке саме, як для капіталіста *A*, то йому довелося б щотижня вкладати в діло замість 100 ф. ст. 1 000. — 2) З цього виходить, що капіталіст *B* повинен застосувати вдесятеро більший капітал (5 000 ф. ст.), ніж капіталіст *A*, щоб привести в рух таку саму масу змінного капіталу, отже, при даній нормі додаткової вартості, таку саму масу праці (оплаченої і неоплаченої), і щоб виробити, таким чином, протягом року таку саму масу додаткової вартості, яку виробляє капіталіст *A*. Дійсна норма додаткової вартості виражає не що інше, як відношення додаткової вартості, виробленої в певний проміжок часу, до змінного капіталу, застосованого за той самий проміжок часу; інакше кажучи, вона виражає ту масу неоплаченої праці, яка приведена в рух змінним капіталом, застосованим за цей проміжок часу. Вона не має абсолютно ніякого відношення до тієї частини змінного капіталу, яка, хоч і була авансована, але в даний час ще не дістала собі застосування; тому вона так само зовсім не зачіпає відношення між частиною капіталу, авансованою в певний проміжок часу, і тією частиною капіталу, що застосована за цей проміжок часу, — відношення, яке видозмінюється і є різним для різних капіталів внаслідок різної тривалості періодів обороту.

З викладеного вище, навпаки, випливає те, що річна норма додаткової вартості тільки в одному єдиному випадку збігається з дійсною нормою додаткової вартості, яка виражає ступінь експлуатації праці, а саме в тому випадку, коли авансований капітал обертається тільки один раз на рік; через це авансований капітал дорівнює капіталові, що обернувся протягом року, через це відношення маси додаткової вартості, виробленої протягом року, до капіталу, застосованого на її виробництво протягом року, збігається і тотожне з відношенням маси додаткової вартості, виробленої протягом року, до капіталу, авансованого протягом року.

А) Річна норма додаткової вартості дорівнює:

$$\frac{\text{маса додаткової вартості, вироблена протягом року}}{\text{авансований змінний капітал}}$$

Але маса додаткової вартості, вироблена протягом року, дорівнює дійсній нормі додаткової вартості, помноженій на змінний капітал, застосований для її виробництва. Капітал, застосований для виробництва річної маси додаткової вартості, дорівнює авансованому капіталові, помноженому на число його оборотів, яке ми позначимо через n . Тому формула A перетворюється в таку формулу:

B) Річна норма додаткової вартості дорівнює:

дійсна норма додаткової вартості \times авансований змінний капітал $\times n$
 авансований змінний капітал

Наприклад, для капіталу B вона $= \frac{100 \times 5\,000 \times 1}{5\,000}$, або 100%.

Тільки в тому випадку, коли $n = 1$, тобто коли авансований змінний капітал обертається тільки один раз на рік, отже, дорівнює застосованому протягом року капіталові або капіталові, що обернувся протягом року, тільки в цьому разі річна норма додаткової вартості дорівнює дійсній нормі додаткової вартості.

Якщо ми позначимо річну норму додаткової вартості через M' , дійсну норму додаткової вартості через m' , авансований змінний капітал — v , число оборотів — n , то $M' = \frac{m'vn}{v} = m'n$; отже, $M' = m'n$, і M' тільки в тому випадку $= m'$, коли $n = 1$; отже, $M' = m' \times 1 = m'$.

Далі, з попереднього виходить: річна норма додаткової вартості завжди $= m'n$, тобто дорівнює дійсній нормі додаткової вартості, виробленої за один період обороту змінним капіталом, спожитим протягом цього періоду, помноженій на число оборотів цього змінного капіталу на протязі року, або помноженій (що те саме) на обернений дріб його часу обороту, взятого у відношенні до року як до одиниці. (Якщо змінний капітал обертається 10 разів на рік, то час його обороту $= \frac{1}{10}$ року; отже, обернений дріб часу його обороту $= \frac{10}{1} = 10$.)

Далі, з попереднього виходить: $M' = m'$, якщо $n = 1$. M' більше від m' у тому випадку, якщо n більше від 1, тобто якщо авансований капітал обертається більше одного разу на рік або якщо капітал, що обернувся, більший від авансованого.

Нарешті, M' менше від m' , якщо n менше від 1, тобто якщо капітал, який обернувся на протязі року, становить тільки частину авансованого капіталу, отже, якщо період обороту триває більше одного року.

Коротко спинимося на останньому випадку.

Збережемо всі припущення нашого попереднього прикладу, нехай тільки період обороту подовжиться до 55 тижнів. Процес праці вимагає щотижня 100 ф. ст. змінного капіталу, отже, для всього періоду обороту потрібно 5 500 ф. ст. і щотижня виробляється $100m$; отже, m' , як і раніше, становить 100%. Число оборотів, n , тут дорівнює $\frac{50}{55} = \frac{10}{11}$, тому що час обороту $1 + \frac{1}{10}$ року (вважаючи, що рік складається з 50 тижнів) $= \frac{11}{10}$ року.

$$M' = \frac{100\% \times 5\,500 \times \frac{10}{11}}{5\,500} = 100 \times \frac{10}{11} = \frac{1\,000}{11} = 90\frac{10}{11}\%, \text{ тобто менше, ніж } 100\%.$$

Дійсно, якби річна норма додаткової вартості становила 100%, то 5 500*v* протягом року повинні були б виробити 5 500*m*, тоді як для цього йому потрібно $\frac{11}{10}$ року. Ці 5 500*v* виробляють на протязі року тільки 5 000*m*, отже, річна норма додаткової вартості $= \frac{5\,000\ m}{5\,500\ v} = \frac{10}{11} = 90\frac{10}{11}\%$.

Тому річна норма додаткової вартості, або зіставлення додаткової вартості, виробленої протягом року, з усім взагалі авансованим змінним капіталом (на відміну від змінного капіталу, що обернувся протягом року), не є тільки суб'єктивним зіставленням — воно викликається самим дійсним рухом капіталу. В кінці року до власника капіталу *A* повернувся авансований ним змінний капітал, рівний 500 ф. ст., та, крім того, він одержує ще 5 000 ф. ст. додаткової вартості. Величину авансованого ним капіталу виражає не та маса капіталу, яку він застосував протягом року, а та, яка періодично до нього повертається. Щодо розглядуваного питання не має ніякого значення, чи існує капітал в кінці року почасти як виробничий запас, почасти як товарний або грошовий капітал, і в якій пропорції поділяється він на ці різні частки. До власника капіталу *B* повернулись 5 000 ф. ст., повернувся авансований ним капітал, і він одержав ще 5 000 ф. ст. додаткової вартості. Для власника капіталу *C* (останнього розглянутого нами капіталу в 5 500 ф. ст.) на протязі року вироблено 5 000 ф. ст. додаткової вартості (при затраті 5 000 ф. ст. і нормі додаткової вартості в 100%), але авансований ним капітал, як і вироблена додаткова вартість, ще не повернулись до нього.

$M' = m'n$ виражає, що норма додаткової вартості, дійсна для змінного капіталу, застосованого на протязі одного періоду обороту, тобто:

маса додаткової вартості, вироблена протягом одного періоду обороту
змінний капітал, застосований протягом одного періоду обороту

що ця норма повинна бути помножена на число періодів обороту, або на число періодів відтворення авансованого змінного капіталу, тобто на число періодів, в які він відновлює свій кругооборот.

В книзі I («Капіталу», розд. IV («Перетворення грошей в капітал») і потім у розд. XXI («Просте відтворення») ми вже бачили, що капітальна вартість взагалі авансується, а не витрачається, тому що ця вартість, пройшовши різні фази свого кругообороту, знов повертається до свого вихідного пункту, і притому повертається збагачена додатковою вартістю. Це характеризує її як авансовану вартість. Час, який минає від вихідного пункту її руху до моменту її повернення, і є той час, на який вона авансована. Весь кругооборот, що його проробляє капітальна вартість, вимірюваний часом від її авансування до її повернення, становить її оборот, а тривалість цього обороту становить один період обороту. Коли цей період минув і кругооборот закінчився, та сама капітальна вартість може знову почати той самий кругооборот, отже, може знову самозростати, виробляти додаткову вартість. Якщо змінний капітал, як у прикладі А, обертається десять разів на рік, то протягом року один і той самий авансований капітал десять разів виробить таку масу додаткової вартості, яка відповідає виробленню її за один період обороту.

Ми повинні з'ясувати суть авансування з точки зору капіталістичного суспільства.

Капітал А, що обертається десять разів протягом року, авансується на протязі року десять разів. На кожний новий період обороту він авансується знову. Але, разом з тим, на протязі року капіталіст А ніколи не авансує більше ніж одну і ту саму капітальну вартість в 500 ф. ст. і в дійсності ніколи не має в своєму розпорядженні для розглядуваного нами процесу виробництва більше капіталу, ніж ці 500 ф. ст. Як тільки ці 500 ф. ст. закінчують один кругооборот, капіталіст А змушує їх знову почати такий самий кругооборот; абсолютно так само капітал по своїй природі зберігає характер капіталу саме внаслідок того, що він постійно функціонує як капітал у процесах виробництва, що повторюються. Так само і в даному разі капітал ніколи не авансується більше ніж на 5 тижнів. Якщо оборот триватиме довше, то капітал виявиться недостатнім. Якщо час обороту скорочується, то частина капіталу стає надлишковою. Тут авансується не десять капіталів по 500 ф. ст., а *один*

капітал в 500 ф. ст. авансується десять разів у послідовні періоди часу. Тому річна норма додаткової вартості обчислюється не для капіталу в 500 ф. ст., авансованого десять разів, або не для суми в 5 000 ф. ст., а для капіталу в 500 ф. ст., авансованого один раз; справа стоїть цілком так само, як 1 талер, що обертається десять разів, завжди являє собою тільки один єдиний талер, що перебуває в обігу, хоч він і виконує функцію 10 талерів. Але в тих руках, в яких він перебуває при кожній операції, він, як і раніше, лишається тією самою вартістю в 1 талер.

Так само і капітал *A* при кожному своєму поверненні, а також і при своєму поверненні в кінці року свідчить про те, що його власник завжди оперує тільки тією самою капітальною вартістю в 500 ф. ст. Тому в його руки щоразу повертається тільки 500 ф. ст. Через те авансований ним капітал ніколи не перевищує 500 ф. ст. І тому авансований капітал в 500 ф. ст. становить знаменник того дробу, який виражає річну норму додаткової вартості. Вище формула для річної норми додаткової вартості у нас була така: $M' = \frac{m'vn}{v} = m'n$. Оскільки

дійсна норма додаткової вартості $m' = \frac{m}{v}$, тобто дорівнює масі додаткової вартості, поділеній на змінний капітал, який її виробив, то в $m'n$ ми можемо підставити це значення m' , тобто $\frac{m}{v}$, і тоді ми будемо мати іншу формулу: $M' = \frac{mn}{v}$.

Але внаслідок свого десятиразового обороту, а тому і внаслідок десятиразового відновлення його авансування, капітал у 500 ф. ст. виконує функцію вдсятеро більшого капіталу, тобто капіталу в 5 000 ф. ст., справа стоїть цілком так само, як коли б 500 монет, кожна в один талер, які обертаються по десять разів на рік, виконували функцію 5 000 таких же монет, які обертаються тільки один раз.

II. ОБОРОТ ОКРЕМОГО ЗМІННОГО КАПІТАЛУ

«Хоч би яка була суспільна форма процесу виробництва, він в усякому разі повинен бути безперервним, тобто повинен періодично все знов і знов проходити одні й ті самі стадії... Тому всякий суспільний процес виробництва, який розглядається в постійному зв'язку і в безперервному потоці свого відновлення, є в той же час процесом відтворення... Як періодичне прирощення капітальної вартості, або періодичний плід функціонуючого капіталу, додаткова вартість набуває форми *доходу*, що виникає з капіталу» («Капітал», книга I, розд. XXI, стор. 558, 559 ⁶⁶).

В нашому прикладі у капіталу А 10 п'ятитижневих періодів обороту; в перший період обороту авансуються 500 ф. ст. змінного капіталу, тобто щотижня 100 ф. ст. обмінюються на робочу силу, так що в кінці першого періоду обороту на робочу силу буде витрачено 500 ф. ст. Ці 500 ф. ст., які первісно становили частину всього авансованого капіталу, перестали бути капіталом. Вони виплачені як заробітна плата. Робітники, з свого боку, витрачають їх, купуючи для себе життєві засоби; отже, робітники споживають життєві засоби вартістю в 500 ф. ст. Таким чином знищується деяка кількість товарів на цю саме суму вартості (те, що робітник зберігає, наприклад, у вигляді грошей і т. д., теж не є капітал). Ця товарна маса споживається непродуктивно для робітника, за винятком того, що вона підтримує в стані працездатності його робочу силу, тобто знаряддя, необхідне для капіталіста. — Але, по-друге, для капіталіста ці 500 ф. ст. обмінені на робочу силу тієї ж самої вартості (відповідно — ціни). Робоча сила продуктивно споживається капіталістом в процесі праці. В кінці п'ятого тижня є нестворена вартість в 1 000 ф. ст. Половина її, 500 ф. ст., являє собою відтворену вартість змінного капіталу, затраченого на оплату робочої сили. Друга половина, 500 ф. ст., — це новостворена додаткова вартість. Але та п'ятитижнева робоча сила, в яку за допомогою обміну перетворювалась частина капіталу, перетворюючись тим самим у змінний капітал, теж витрачена, спожита, хоч і продуктивно. Праця, що діяла вчора, — це не та праця, що діє сьогодні. Її вартість плюс створена нею додаткова вартість існує тепер як вартість речі, відмінної від самої робочої сили, як вартість продукту. Але внаслідок того, що продукт перетворено в гроші, частина його вартості, рівна вартості авансованого змінного капіталу, знову може бути перетворена в робочу силу, а тому знову може функціонувати як змінний капітал. Та обставина, що на капітальну вартість, не тільки відтворену, але і перетворену вже назад у грошову форму, будуть найняті ті самі робітники, тобто ті самі носії робочої сили, ця обставина не має ніякого значення. Можливо, що в другий період обороту капіталіст застосує нових робітників замість попередніх.

Отже, в дійсності за 10 п'ятитижневих періодів обороту на заробітну плату послідовно затрачується капітал не в 500 ф. ст., а в 5 000 ф. ст., і, в свою чергу, робітники цю заробітну плату витратять на життєві засоби. Авансований таким чином капітал в 5 000 ф. ст. спожито. Він більше не існує. З другого боку, в процесі виробництва послідовно включається робоча сила вартістю не в 500 ф. ст., а в 5 000 ф. ст.; вона не тільки відтворює

свою власну вартість рівну 5 000 ф. ст., але й виробляє надлишок, додаткову вартість в 5 000 ф. ст. Змінний капітал в 500 ф. ст., авансований на другий період обороту, не тотожний з капіталом в 500 ф. ст., який був авансований в перший період обороту. Цей останній спожито, витрачено на заробітну плату. Але його *заміщено* новим змінним капіталом в 500 ф. ст., який в першому періоді обороту був вироблений в товарній формі і знов перетворений в грошову форму. Отже, цей новий грошовий капітал в 500 ф. ст. являє собою грошову форму тієї товарної маси, яка була наново вироблена в перший період обороту. Та обставина, що в руках капіталіста знов перебуває точно така сама грошова сума в 500 ф. ст., тобто, лишаючи осторонь додаткову вартість, точно така сама кількість грошового капіталу, яку він первісно авансував, ця обставина затушовує той факт, що капіталіст оперує нововиробленим капіталом. (Щодо інших складових частин вартості товарного капіталу, які заміщують елементи постійного капіталу, то їх вартість не виробляється знову; змінюється тільки форма, в якій існує ця вартість.)— Візьмемо третій період обороту. Тут очевидно, що капітал в 500 ф. ст., авансований втретє,— це не старий, а нововироблений капітал, тому що він являє собою грошову форму товарної маси, виробленої в другий, а не в перший період обороту, тобто грошову форму тієї частини цієї товарної маси, вартість якої дорівнює вартості авансованого змінного капіталу. Товарна маса, вироблена в перший період обороту, продана. Частина її вартості, рівна змінній частині вартості авансованого капіталу, була обмінена на нову робочу силу другого періоду обороту і виробила нову товарну масу, яка в свою чергу була продана, і тепер уже частина її вартості становить капітал в 500 ф. ст., авансований в третій період обороту.

І таким чином справа йде на протязі десятих періодів обороту. Протягом цих періодів нововироблені товарні маси (вартість яких, оскільки вона заміщує змінний капітал, теж знову виробляється, а не просто знову проявляється як вартість постійної оборотної частини капіталу) через кожні п'ять тижнів викидаються на ринок, і завдяки цьому в процес виробництва постійно включається нова робоча сила.

Отже, десятиразовим оборотом авансованого змінного капіталу в 500 ф. ст. досягається не те, що цей капітал в 500 ф. ст. може бути продуктивно спожитий десять разів, і не те, що змінний капітал, достатній для п'яти тижнів, може застосовуватися на протязі 50 тижнів. Навпаки, за 50 тижнів застосовується змінний капітал, рівний 500 ф. ст. \times 10, а капітал в 500 ф. ст. завжди буде достатнім тільки на 5 тижнів, і по закінченні п'яти

тижнів його доведеться заміщувати нововиробленим капіталом в 500 ф. ст. Це стосується до капіталу *A* цілком так само, як до капіталу *B*. Але тут починається різниця.

В кінці першого п'ятитижневого періоду капіталістом *B*, як і капіталістом *A*, авансовано і затрачено змінний капітал в 500 ф. ст. Як капіталіст *B*, так і капіталіст *A* перетворили його вартість в робочу силу і замістили її частиною вартості продукту, нововиробленою цією робочою силою, частиною, яка дорівнює вартості авансованого змінного капіталу в 500 ф. ст. Як для капіталіста *B*, так і для капіталіста *A* робоча сила не тільки заміщує вартість витраченого змінного капіталу в 500 ф. ст. новою вартістю на таку ж суму, але й приєднує до неї додаткову вартість, за нашим припущенням, — додаткову вартість такої самої величини.

Однак та новостворена вартість, яка заміщує авансований змінний капітал і до його вартості додає додаткову вартість, перебуває у капіталіста *B* не в тій формі, в якій вона знову може функціонувати як продуктивний капітал, відповідно — як змінний капітал. У капіталіста *A* вона перебуває саме в такій формі. При цьому до кінця року змінний капітал, що витрачається капіталістом *B* в перші п'ять тижнів і потім послідовно в кожні 5 тижнів, хоч він і заміщується нововиробленою вартістю плюс додаткова вартість, перебуває не в такій формі, в якій він знову може функціонувати як продуктивний капітал, відповідно — як змінний капітал. Хоч його *вартість* заміщена новою вартістю, тобто відновлена, але *форма* його вартості (тут абсолютна форма вартості, її грошова форма) не відновлена.

Отже, для другого п'ятитижневого періоду (і таким же чином послідовно для кожних п'яти тижнів на протязі року) цілком так само повинні бути в запасі наступні 500 ф. ст., як і для першого періоду. Значить, якщо лишити осторонь кредитні відносини, на початку року повинні бути в запасі 5 000 ф. ст. як прихований авансований грошовий капітал, хоч у дійсності вони будуть витрачатися, дійсно перетворюватися в робочу силу лише поступово протягом усього року.

Оскільки у капіталіста *A*, навпаки, кругооборот, тобто оборот авансованого капіталу, повністю закінчений через 5 тижнів, то вартість, яка служить заміщенням, вже після того, як минули перші п'ять тижнів, перебуває в такій формі, в якій вона може привести в рух нову робочу силу на наступні п'ять тижнів, тобто вона перебуває в своїй первісній, грошовій формі.

В другий п'ятитижневий період у капіталіста *A*, як і у капіталіста *B*, споживається нова робоча сила, і для оплати цієї робочої сили витрачається новий капітал в 500 ф. ст. Життєві

засоби робітників, куплені на перші 500 ф. ст., спожиті, в усякому разі їх вартість зникла з рук капіталіста. На другі 500 ф. ст. купується нова робоча сила, нові життєві засоби вилучаються з ринку. Коротше кажучи, витрачається новий капітал в 500 ф. ст., а не старий. Але у капіталіста *A* цей новий капітал в 500 ф. ст. являє собою грошову форму нововиробленої вартості, яка заміщує раніше витрачені 500 ф. ст. У капіталіста *B* ця заміщуюча вартість перебуває в такій формі, в якій вона не може функціонувати як змінний капітал. Вона є в наявності, але не в формі змінного капіталу. Тому для продовження процесу виробництва в наступні п'ять тижнів повинен бути в наявності і повинен бути авансований додатковий капітал в 500 ф. ст. у неминучій для даного випадку грошовій формі. Таким чином на протязі 50 тижнів як капіталіст *A*, так і капіталіст *B* витрачають однакою розмірами змінний капітал, оплачують і споживають однакою кількістю робочої сили. Але капіталіст *B* повинен оплатити її, авансувавши капітал, рівний всій її вартості = 5 000 ф. ст., тоді як капіталіст *A* оплачує її послідовно вартістю, яка постійно відновлюється в грошовій формі, виробляється на протязі кожних п'яти тижнів і заміщує капітал в 500 ф. ст., авансований на кожні 5 тижнів. Отже, капіталіст *A* ніколи не авансує грошовий капітал більше ніж на 5 тижнів, тобто ніколи не авансує капітал більший, ніж капітал у 500 ф. ст., авансований на перші п'ять тижнів. Цих 500 ф. ст. вистачає на цілий рік. Через те ясно, що при однаковому ступені експлуатації праці, при однакової дійсній нормі додаткової вартості річні норми додаткової вартості у капіталістів *A* і *B* повинні перебувати в зворотному відношенні до величин тих змінних грошових капіталів, які їм необхідно було авансувати для того, щоб протягом року привести в рух однакою масу робочої сили. У капіталіста *A*: $\frac{5\,000m}{500v} = 1\,000\%$ і у капіталіста *B*: $\frac{5\,000m}{5\,000v} = 100\%$. Але $500v : 5\,000v = 1 : 10 = 100\% : 1\,000\%$.

Відмінність впливає з різниці в тривалості періодів обороту, тобто тих періодів, по закінченні яких вартість, що заміщує змінний капітал, застосований в певний проміжок часу, знову може функціонувати як капітал, отже, — як новий капітал. У капіталіста *B*, як і в капіталіста *A*, має місце однакоє заміщення вартості змінного капіталу, який застосовувався протягом одних і тих самих періодів. При цьому протягом одних і тих самих періодів відбувається також однакою приріст додаткової вартості. Але хоч у капіталіста *B* і відбувається кожні 5

тижнів заміщення вартості в 500 ф. ст., та ще наростає 500 ф. ст. додаткової вартості, проте вартість, яка служить заміщенням, ще не становить нового капіталу, тому що вона перебуває не в грошовій формі. У капіталіста *A* стара капітальна вартість не тільки заміщується новою вартістю, але вона відновлюється при цьому в своїй грошовій формі, отже, заміщується як новий, здатний знову функціонувати капітал.

Більш раннє або більш пізнє перетворення заміщуючої вартості в гроші, тобто в таку форму, в якій авансується змінний капітал,— ця обставина, очевидно, не має ніякого значення для самого виробництва додаткової вартості. Останнє залежить від величини застосованого змінного капіталу і від ступеня експлуатації праці. Але зазначена обставина змінює величину того грошового капіталу, який доводиться авансувати для того, щоб протягом року привести в рух певну кількість робочої сили, і, таким чином, вона визначає річну норму додаткової вартості.

III. ОБОРОТ ЗМІННОГО КАПІТАЛУ З СУСПІЛЬНОЇ ТОЧКИ ЗОРУ

Коротко розглянемо оборот змінного капіталу з суспільної точки зору. Припустимо, що один робітник коштує на тиждень 1 ф. ст., а робочий день = 10 годинам. У капіталіста *A*, як і в капіталіста *B*, на протязі року зайнято 100 робітників (100 ф. ст. на тиждень на 100 робітників становить за 5 тижнів 500 ф. ст., а за 50 тижнів — 5 000 ф. ст.); робітники працюють 6 днів на тиждень, по 60 робочих годин кожний. Отже, 100 робітників пропрацюють протягом тижня 6 000 робочих годин, а протягом 50 тижнів 300 000 робочих годин. Як капіталіст *A*, так і капіталіст *B* міцно заволоділи цією робочою силою, і, таким чином, вона не може бути витрачена суспільством на що-небудь інше. В цьому відношенні з суспільної точки зору справа стоїть однаково як у капіталіста *B*, так і у капіталіста *A*. Далі, у капіталіста *B*, як і у капіталіста *A*, кожні 100 робітників одержують на рік 5 000 ф. ст. заробітної плати (отже, всі 200 робітників разом одержують 10 000 ф. ст.) і на цю суму беруть у суспільства життєві засоби. І в цьому відношенні з суспільної точки зору справа знов-таки стоїть однаково як у робітників капіталіста *A*, так і у робітників капіталіста *B*. Оскільки в обох випадках робітники одержують заробітну плату щотижня, то вони щотижня беруть у суспільства і життєві засоби, за які вони в обох випадках знову ж щотижня кидають в обіг грошовий еквівалент. Але тут починається різниця.

По-перше. Гроші, які кидає в обіг робітник капіталіста *A*, являють собою не тільки грошову форму вартості його робочої сили, як для робітника капіталіста *B* (в дійсності вони є засобом платежу за вже виконану роботу); після відкриття підприємства вже з другого періоду обороту ці гроші являють собою грошову форму *новоствореної ним самим вартості* (= ціні робочої сили плюс додаткова вартість), виробленої в перший період обороту; за рахунок цієї вартості і оплачується його праця на протязі другого періоду обороту. У капіталіста *B* справа стоїть інакше. Хоч щодо робітника гроші і тут є засобом платежу за вже виконану ним роботу, але ця вже виконана робота оплачується не новоствореною ним вартістю, перетвореною в гроші (не за рахунок грошової форми вартості, виробленої цією самою працею). Виплата з цього джерела може початися тільки з другого року, коли робітник *B* буде оплачуватися за рахунок новоствореної ним на протязі минулого року і перетвореної в гроші вартості.

Чим коротший період обороту капіталу, — чим коротші, отже, проміжки, через які на протязі року повторюється його відтворення, — тим швидше змінна частина капіталу, первісно авансована капіталістом в грошовій формі, перетворюється в грошову форму тієї новоствореної вартості (що містить у собі крім того і додаткову вартість), яка створена робітником на заміщення цього змінного капіталу; отже, тим коротший час, на який капіталіст повинен авансувати гроші з свого власного фонду, тим менший, порівняно з даними розмірами виробництва, той капітал, який він взагалі авансує, і тим відносно більша та маса додаткової вартості, яку він, при даній її нормі, здирає з робітників протягом року. Причина полягає ось у чому: чим коротший період обороту капіталу, тим частіше капіталіст може знов купувати робітника за рахунок грошової форми новоствореної ним самим вартості, тим частіше він може знов приводити в рух його працю.

При даному масштабі виробництва абсолютна величина авансованого змінного грошового капіталу (як і взагалі оборотного капіталу) зменшується, а річна норма додаткової вартості зростає пропорціонально скороченню періоду обороту. При даній величині авансованого капіталу масштаб виробництва, а тому при даній нормі додаткової вартості і її абсолютна маса, що виробляється на протязі одного періоду обороту, зростають одночасно з підвищенням річної норми додаткової вартості, підвищенням, яке викликається скороченням періодів відтворення. Взагалі в результаті попереднього дослідження виявляється, що відповідно до різної тривалості періоду обороту не-

обхідно авансувати грошовий капітал дуже різної величини для того, щоб при одному і тому самому ступені експлуатації праці приводити в рух однакову масу продуктивного оборотного капіталу і однакову масу праці.

По-друге, — і це зв'язане з першою різницею, — робітник капіталіста *B*, як і капіталіста *A*, платить за куповані ним життєві засоби змінним капіталом, який в його руках перетворюється в засоби обігу. Наприклад, він не тільки бере з ринку пшеницю, але і заміщує її еквівалентом в грошах. Але через те, що гроші, якими робітник капіталіста *B* оплачує і бере з ринку свої життєві засоби, не являють собою грошової форми новоствореної вартості, яку він викидає на ринок протягом року, як у робітника капіталіста *A*, то хоч він і доставляє гроші продавцеві життєвих засобів, але не доставляє ніяких товарів, — ні засобів виробництва, ні життєвих засобів, — які даний продавець міг би купити на виручені гроші, як це, навпаки, відбувається у випадку з робітником капіталіста *A*. Через те з ринку будуть взяті: робоча сила, життєві засоби для цієї робочої сили, основний капітал у формі засобів праці, застосовуваних капіталістом *B*, виробничі матеріали, і на заміщення всього цього на ринок буде викинутий еквівалент у формі грошей; але протягом року на ринок не викидається ніякого продукту, який замінив би взяті з ринку речові елементи продуктивного капіталу. Якщо ми уявимо собі не капіталістичне суспільство, а комуністичне, то насамперед цілком відпадає грошовий капітал, а отже, відпадає і все те маскування операцій, яке завдяки йому виникає. Справа зводиться просто до того, що суспільство наперед повинно розрахувати, скільки праці, засобів виробництва і життєвих засобів воно може без усякої шкоди витрачати на такі галузі виробництва, що, як, наприклад, будівництво залізниць, порівняно довгий час, рік чи більше, не доставляють ні засобів виробництва, ні життєвих засобів і взагалі протягом цього часу не дають якого-небудь корисного ефекту, але, звичайно, віднімають від усього річного виробництва і працю, і засоби виробництва, і життєві засоби. Навпаки, в капіталістичному суспільстві, де суспільний розум завжди заявляє про себе тільки *post festum* *, в таких випадках можуть і повинні завжди відбуватися великі порушення. З одного боку, зазнає тиснення грошовий ринок; причому, навпаки, хороший стан грошового ринку викликає в свою чергу дуже багато таких підприємств, отже, створює саме такі умови, які згодом спричиняють тиснення на грошовий ринок. Грошовий

* — заднім числом. *Ред.*

ринок зазнає тиснення, тому що при цьому постійно потрібне авансування грошового капіталу в великому масштабі і на довгий час. Ми вже зовсім не говоримо про те, що промисловці і купці кидають на залізничні і т. п. спекуляції грошовий капітал, необхідний їм для ведення власних підприємств, і заміщують його позиками на грошовому ринку.— З другого боку, сильно зростає попит на вільний продуктивний капітал суспільства. Оскільки елементи продуктивного капіталу постійно вилучаються з ринку і взамін їх на ринок викидається тільки грошовий еквівалент, то зростає платоспроможний попит, який, проте, не має в собі ніяких елементів пропозиції. Через це зростають ціни як на життєві засоби, так і на виробничі матеріали. До того ж в такий час звичайно розвивається ажіотаж, і відбувається значне переміщення капіталу. Зграя спекулянтів, підрядчиків, інженерів, адвокатів та ін. збагачується. Вони створюють на ринку посиленний попит на предмети споживання; поряд з цим підвищується і заробітна плата. Щодо пошуту на харчі, то це, звичайно, прискорює розвиток також і сільського господарства. Але через те, що кількість продуктів харчування не можна збільшити відразу, на протязі одного року, то зростає їх ввіз, як і взагалі ввіз екзотичних продуктів (кофе, цукру, вина та ін.), а також предметів розкоші. В результаті має місце надмірний ввіз і спекуляція в цій частині імпорту. З другого боку, в тих галузях промисловості, в яких виробництво можна швидко розширити (власне обробна промисловість, гірнича промисловість і т. д.), підвищення цін викликає раптове розширення, після якого незабаром настає крах. Такий самий вплив робиться на ринок праці з метою залучення до нових галузей виробництва великих мас прихованого відносно надлишкового населення і навіть уже зайнятих робітників. Взагалі такі великі підприємства, як залізниці, відривають з ринку праці певну кількість робочої сили, яка може надходити лише з деяких галузей, наприклад, з сільського господарства, де використовуються, як правило, міцні хлопці. Це явище має місце і після того, як нові підприємства стали вже сформованою галуззю виробництва, а тому і після того, як уже утворилась необхідна для цих підприємств верства бродячих робітників. Наприклад, воно має місце і тоді, коли залізничне будівництво раптом починає проводитися в більшому масштабі, ніж звичайний середній. Тоді поглинається частина тієї резервної армії робітників, тиснення якої знижувало рівень заробітної плати. В цьому випадку відбувається загальне підвищення заробітної плати,— навіть в тих частинах ринку праці, де і до цього робітники були цілком зайняті. Це триває доти, поки не-

мишучий крах знов не звільнить резервну армію робітників; тоді внаслідок її тиснення заробітна плата знов знижується до свого мінімуму і навіть нижче ³²⁾.

Оскільки більша або менша тривалість періоду обороту залежить від робочого періоду у власному розумінні, тобто від періоду, який потрібний для того, щоб виробити готовий продукт для ринку, то вона ґрунтується на матеріальних умовах виробництва, цілком визначених для різних вкладень капіталу. Ці умови в землеробстві мають більшою мірою характер природних умов виробництва, а в обробній і в більшій частині добувної промисловості вони змінюються разом з суспільним розвитком самого процесу виробництва.

Оскільки тривалість робочого періоду визначають по кількості товарів, що доставляються (по кількості продуктів, яка звичайно викидається на ринок як товар), то ця тривалість має умовний характер. Але матеріальним базисом самої цієї умовності служить масштаб виробництва, а тому вона випадкова, якщо тільки розглядати її відокремлено.

Нарешті, оскільки тривалість періоду обороту залежить від тривалості періоду обігу, то вона почасти зумовлюється постійною зміною ринкової кон'юнктури, більшою або меншою легкістю продажу і впливаючою з цього необхідністю кидати продукт частково на більш близький або на більш віддалений ринок. Якщо розмір попиту лишити осторонь взагалі, то рух цін відіграє тут головну роль: при зниженні цін продаж навмисно обмежується, тоді як виробництво йде по-старому; навпаки, при підвищенні цін виробництво і продаж не відстають одне від одного, або товар може бути проданий навіть до того, як він вироблений. Проте власне матеріальним базисом слід вважати тут справжнє віддалення місця виробництва від ринку збуту.

Наприклад, англійська бавовняна тканина або пряжа продається в Індію. Припустимо, що купець-експортер платить за неї англійському бавовняному фабрикантові (купець охоче робить це тільки при хорошому стані грошового ринку. А якщо фабрикант сам заміщує свій грошовий капітал за допомогою

³²⁾ В рукопису у Маркса тут вставлена така замітка з тим, щоб розвинути її пізніше: «Суперечність в капіталістичному способі виробництва: робітники, як покупці товару, важливі для ринку. Але капіталістичне суспільство має тенденцію обмежувати робітників мінімумом ціни як продавців свого товару — робочої сили. Дальша суперечність: ті періоди, коли капіталістичне виробництво напружує всі свої сили, виявляються, як правило, періодами надвиробництва, бо виробничі можливості ніколи не можуть бути використані таким чином, щоб можна було не тільки виробити, але і реалізувати більшу масу вартості; але продаж товарів, реалізація товарного капіталу, а значить, і додаткової вартості, обмежена не споживними потребами суспільства взагалі, а споживними потребами такого суспільства, величезна більшість якого завжди живе бідно і змушена постійно лишатися бідною. Проте це стосується тільки до наступного відділу».

кредитних операцій, то, виходить, справи у нього стоять уже погано). Експортер продає згодом свій бавовняний товар на індійському ринку, звідки до нього повертається авансований ним капітал. До моменту цього повернення у фабриканта справа стоїть цілком так само, як і в тому випадку, коли велика тривалість робочого періоду робить необхідним авансування нового грошового капіталу для безперерійного ведення процесу виробництва в попередньому масштабі. Грошовий капітал, за допомогою якого фабрикант платить своїм робітникам, а також відновлює інші елементи свого оборотного капіталу, не являє собою грошової форми виробленої ним пряжі. Це може мати місце лише тоді, коли вартість цієї пряжі повернеться в Англію у вигляді грошей або продукту. Ці гроші, як і в попередніх випадках, є додатковим грошовим капіталом. Відмінність полягає тільки в тому, що замість фабриканта його авансує купець, який, може, в свою чергу одержав його за допомогою кредитних операцій. Так само, перш ніж ці гроші викидаються на ринок або одночасно з цим, на англійський ринок не викидається додаткового продукту, який може бути куплений на ці гроші і може ввійти у сферу продуктивного або індивідуального споживання. Якщо таке становище зберігається довгий час і в порівняно великому масштабі, то воно мусить викликати такі самі наслідки, які викликало розглянуте вище подовження робочого періоду.

Можливо, далі, що в самій Індії пряжа знов-таки продається в кредит. На цей кредит в Індії купується її продукт і як плата вивозиться в Англію, або ж в Англію переказується вексель на відповідну суму. Якщо такий стан затягнеться, то він справить тиснення на індійський грошовий ринок, а це, в свою чергу, може викликати в Англії кризу. В свою чергу, криза в Англії, навіть якщо вона й супроводиться вивозом благородних металів в Індію, викликає в останній нову кризу внаслідок банкрутства англійських торгових фірм і їх індійських філій, яким індійські банки надали кредит. Так виникає одночасна криза як на тому ринку, для якого торговий баланс виявляється *негативним*, так і на тому ринку, для якого він виявляється *позитивним*. Це явище може бути ще більш складним. Наприклад, Англія відправила в Індію срібло в зливках, але в цей час англійські кредитори Індії виставляють там свої вимоги, і Індія незабаром змушена буде відправити своє срібло в зливках назад в Англію.

Можливо, що експорт товарів в Індію і імпорт товарів з Індії приблизно урівноважуються, хоч останній (виключаючи особливі обставини, як подорожчання бавовни і т. д.) щодо сво-

го обсягу визначається і стимулюється першим. Торговий баланс між Англією і Індією може здаватися урівноваженим або показувати тільки незначні коливання в той чи інший бік. Але як тільки в Англії вибухає криза, виявляється, що непродані бавовняні товари лежать на складах в Індії (отже, вони ще не перетворилися з товарного капіталу в грошовий капітал, тобто з цієї точки зору має місце надвиробництво), а, з другого боку, виявляється, що в Англії не тільки лежать непроданими запаси індійських продуктів, але й що більша частина проданих і спожитих запасів ще зовсім не оплачена. Тому те, що здається кризою на грошовому ринку, в дійсності виражає аномалії в самому процесі виробництва і відтворення.

По-третє. Щодо самого застосованого оборотного капіталу (змінного і постійного), то тривалість періоду обороту, оскільки вона залежить від тривалості робочого періоду, приводить до такої різниці: при кількох оборотах на протязі року деяка частина змінного або постійного оборотного капіталу може бути одержана за рахунок продукту цього самого капіталу, як, наприклад, у вугільній промисловості, в майстернях готового одягу і т. д. В іншому разі це неможливо, принаймні неможливо протягом року.

РОЗДІЛ СІМНАДЦЯТИЙ ОБИГ ДОДАТКОВОЇ ВАРТОСТІ

Вище ми вже бачили, що різниця в періоді обороту викликає різницю в річній нормі додаткової вартості, навіть при незмінній масі щороку створюваної додаткової вартості.

Але потім неминуче виникає різниця в капіталізації додаткової вартості, в *нагромадженні*, і остільки, при однаковій нормі додаткової вартості, виникає також різниця в її масі, створюваної на протязі року.

Відзначимо насамперед, що капітал *A* (в прикладі попереднього розділу) дає періодичний поточний доход, отже, за винятком першого періоду обороту після відкриття підприємства, капіталіст покриває своє власне споживання протягом року за рахунок свого виробництва додаткової вартості, на це споживання йому не доводиться авансувати гроші з власного фонду. Навпаки, останнє має місце у капіталіста *B*. Хоч в одні й ті самі періоди часу він виробляє стільки ж додаткової вартості, скільки й капіталіст *A*, проте його додаткова вартість не реалізована, і тому вона не може бути спожита ні індивідуально, ні продуктивно. Оскільки мова йде про індивідуальне споживання, додаткова вартість просто передбачається. Для цього має бути авансований спеціальний фонд.

Та частина продуктивного капіталу, яку важко підвести під певну рубрику, а саме додатковий капітал, необхідний для ремонту і утримування в доброму стані основного капіталу, ця частина капіталу теж вступає тепер у новому світлі.

У капіталіста *A* ця частина капіталу на початку виробництва не авансується ні цілком, ні в більшій своїй частині. Капіталістові не треба мати її в своєму розпорядженні, він може навіть зовсім не мати її. Вона виникає в процесі функціонування підприємства шляхом безпосереднього перетворення додаткової вартості в капітал, тобто шляхом прямого застосування її як капіталу. Частина додаткової вартості, яка не тільки періодич-

по виробляється, але і реалізується протягом року, може покривати необхідні витрати на ремонт і т. д. Таким чином, частина капіталу, необхідного для ведення підприємства в його первісному масштабі, створюється самим підприємством під час його функціонування, створюється через капіталізацію деякої частини додаткової вартості. Для капіталіста *B* це неможливо. Частина капіталу, про яку йде мова, повинна становити у нього частину первісно авансованого капіталу. В обох випадках ця частина капіталу фігуруватиме в бухгалтерських книгах капіталіста як авансований капітал, чим вона і є в дійсності, тому що, згідно з нашим припущенням, вона становить частину продуктивного капіталу, необхідного для ведення підприємства в даному масштабі. Але величезна різниця полягає в тому, з якого фонду вона авансується. У капіталіста *B* вона дійсно становить частину первісно авансованого капіталу або капіталу, який повинен бути в розпорядженні. Навпаки, у капіталіста *A* вона становить частину додаткової вартості, яка застосовується як капітал. Цей останній випадок показує нам, що не тільки нагромаджений капітал, але й частина первісно авансованого капіталу може бути просто капіталізованою додатковою вартістю.

З розвитком кредиту відношення первісно авансованого капіталу і капіталізованої додаткової вартості стає більш заплутаним. Наприклад, капіталіст *A* позичає у банкіра *C* частину продуктивного капіталу, з яким він починає підприємство або веде його протягом року. Спочатку у нього немає власного капіталу, достатнього для ведення підприємства. Банкір *C* позичає йому суму, яка складається виключно з додаткової вартості, покладеної в його банк промисловцями *D*, *E*, *F* і т. д. З точки зору капіталіста *A* при цьому поки що й мови нема про нагромаджений капітал. Але в дійсності для промисловців *D*, *E*, *F* і т. д. капіталіст *A* є не що інше, як агент, що капіталізує привласнену ними додаткову вартість.

Ми вже бачили («Капітал», книга I, розд. XXII), що нагромадження, перетворення додаткової вартості в капітал, своїм реальним змістом є процес відтворення в розширеному масштабі, незалежно від того, чи виявляється таке розширення екстенсивно, шляхом будівництва нових фабрик в додаток до старих, чи інтенсивно, шляхом збільшення масштабу виробництва на даному підприємстві.

Збільшення масштабу виробництва може відбуватися по-троху, а саме в тих випадках, коли частина додаткової вартості вживається на такі поліпшення, які або тільки підвищують продуктивну силу застосовуваної праці, або разом з тим

дають змогу експлуатувати її більш інтенсивно. Або ж, в тих випадках, коли робочий день не обмежений законом, для збільшення масштабу виробництва досить затрати додаткового оборотного капіталу (на виробничі матеріали і заробітну плату) без збільшення основного капіталу; таким чином лише подовжується щоденний час використання основного капіталу, тоді як період його обороту стає відповідно коротшим. Або ж, при сприятливій кон'юктурі ринку, капіталізована додаткова вартість дає можливість спекулювати на сировині, тобто провадити такі операції, для яких первісно авансованого капіталу було б не досить, і т. д.

Тимчасом ясно, що в тих випадках, коли збільшення числа періодів обороту тягне за собою частішу реалізацію додаткової вартості на протязі року, в цих випадках рано чи пізно настають періоди, коли вже не можна буде ні подовжувати робочий день, ні запроваджувати часткові поліпшення; з другого боку, пропорціональне розширення всього підприємства можливе тільки в певних, більш-менш вузьких межах, що зумовлюються почасти загальним характером підприємства, наприклад, будівель, почасти розмірами оброблюваного поля, як в сільському господарстві; притому для цього потрібен такий значний додатковий капітал, що його може доставити тільки нагромадження додаткової вартості протягом багатьох років.

Отже, поряд з дійсним нагромадженням, або перетворенням додаткової вартості в продуктивний капітал (і відповідним відтворенням у розширеному масштабі), відбувається нагромадження грошей, нагромадження частини додаткової вартості у формі прихованого грошового капіталу, який тільки згодом, коли він досягне певної величини, функціонуватиме як додатковий активний капітал.

Так уявляється справа з точки зору окремого капіталіста. Проте одночасно з розвитком капіталістичного виробництва розвивається і система кредиту. Грошовий капітал, що його один капіталіст ще не може застосувати у своєму власному підприємстві, застосовується іншими капіталістами, від яких він одержує за це проценти. Для нього цей капітал функціонує як грошовий капітал у специфічному розумінні, як особливий вид капіталу, відмінний від продуктивного капіталу. Але він діє як капітал в руках іншого. Ясно, що при частішій реалізації додаткової вартості і при збільшенні масштабу, в якому вона виробляється, зростає та пропорція, в якій новий грошовий капітал, або гроші у формі капіталу, викидається на грошовий ринок, а звідси, принаймні у своїй більшій частині, знову вбирається для розширення виробництва.

Найпростіша форма, якої може набрати цей додатковий прихований грошовий капітал, є форма скарбу. Можливо, що цей скарб являє собою додаткове золото або срібло, одержане прямо чи посередньо при обміні з країнами, які добувають благородні метали. І тільки таким способом грошовий скарб в межах даної країни зростає абсолютно. З другого боку, можливо — і так здебільшого буває, — що такий скарб являє собою не що інше, як гроші, вилучені з обігу всередині країни, що набрали форми скарбу в руках окремих капіталістів. Можливо, далі, що цей прихований грошовий капітал складається просто із знаків вартості — кредитні гроші ми все ще лишаємо осторонь — або також з простих, підтверджених офіційними документами претензій (юридичних титулів) капіталістів до третіх осіб. В усіх цих випадках, якою б не була форма існування цього додаткового грошового капіталу, оскільки він є капіталом *in spe* *, він являє собою не що інше, як додатковий і придержуваний про запас юридичний титул капіталіста на майбутню додаткову частину річного виробництва суспільства.

«Маса дійсно нагромадженого багатства, розглядуваного з кількісного боку, .. настільки незначна в порівнянні з продуктивними силами того суспільства, якому воно належить, хоч би на якому ступені цивілізації перебувало дане суспільство, або навіть у порівнянні з дійсним споживанням цього самого суспільства на протязі тільки небагатьох років, — вона настільки незначна, що головна увага законодавців і політико-економів повинна була б спрямовуватись на продуктивні сили і на їх майбутній вільний розвиток, а не — як це було досі — на саме тільки нагромаджене багатство, яке вражає зір. Незрівнянно більша частина так званого нагромадженого багатства — це тільки номінальне багатство, і складається воно не з дійсних предметів, — кораблів, будинків, бавовняних товарів, меліоративних споруд, — а з самих тільки юридичних титулів, з претензій на майбутні річні продуктивні сили суспільства, з юридичних титулів, породжених і увічнених завдяки засобам і установам, властивим станові незабезпеченості... Користування такими предметами (нагромадженими, фізично існуючими речами, або дійсним багатством) «як простим засобом, який служить їх власникам для того, щоб привласнювати собі багатство, яке ще має бути створене майбутніми продуктивними силами суспільства, це користування було б відняте у них за природними законами розподілу поступово, без застосування сили; при підтримці кооперативної праці» (*co-operative labour*) «воно було б відняте у них протягом небагатьох років» (William Thompson. *Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth*. London, 1850, p. 453. — Перше видання цієї книги з'явилося в 1824 році).

«Мало хто задумується над тим, а більшість навіть і гадки не має, яке мізерне і величюю і своїм впливом фактичне нагромадження суспільства в порівнянні з продуктивними силами людства, навіть у порівнянні із звичайним споживанням одного покоління на протязі лише небагатьох років. Причина цього очевидна, але вплив дуже згубний. Багатство, яке

* — в перспективі. *Ред.*

споживається щороку, зникає в процесі його споживання, воно є перед очима тільки одну мить і справляє враження тільки протягом того часу, поки ним втішаються або поки його споживають. Але частина багатства, яка споживається повільно, — меблі, машини, будинки стоять перед нашими очима з нашого дитинства й до старості довговічними пам'ятниками людських зусиль. Внаслідок володіння цією стійкою, довговічною, лише повільно споживаною частиною суспільного багатства — землею і сировими матеріалами, до яких прикладається праця, знаряддями, якими виконується праця, а також будинками, які дають притулок під час роботи, — внаслідок володіння цими предметами їх власники у своїх особистих вигодах оволодівають річними продуктивними силами всіх дійсно продуктивних працівників суспільства, хоч би які незначні були ці предмети в порівнянні з постійно відновлюваними продуктами цієї праці. Населення Британії і Ірландії дорівнює 20 мільйонам; середнє річне споживання кожної людини — чоловіка, жінки чи дитини — становить, мабуть, близько 20 ф. ст.; щорічно споживаний продукт праці становить через це багатство приблизно в 400 мільйонів ф. ст. Загальна сума нагромадженого капіталу в цих країнах за оцінкою не перевищує 1 200 мільйонів, або потрошеного річного продукту праці; при розподілі порівну на кожну людину припадає 60 ф. ст. капіталу. Тут для нас важливо скоріш відношення величин, ніж більш-менш точний абсолютний підсумок цих приблизних сум. Процентів з усього цього капіталу було б досить для того, щоб утримувати все населення при його сучасному рівні життя близько двох місяців на рік, а самого нагромадженого капіталу в цілому (якби знайшлися на нього покушці) вистачило б на утримання цього населення, без продовження праці, на протязі трьох років! По закінченні цього часу люди, позбавлені житла, одягу і їжі, мусили б загинути з голоду або ж стати рабами тих, хто утримував їх на протязі цих трьох років. Як 3 роки відносяться до тривалості життя одного здорового покоління, скажемо, до 40 років, так величина і значення дійсного багатства, нагромаджений капітал навіть найбагатшої країни, відносяться до її продуктивної сили, до продуктивних сил одного тільки покоління людей, тобто не до того, що вони могли б виробити при розумному порядку, при однаковій для всіх забезпеченості і особливо при кооперативній праці, а до того, що вони дійсно абсолютно виробляють при недосконалому порядку, при загальній незабезпеченості, яка позбавляє бадьорості духу!.. І для того, щоб зберегти і увічнити у своєму теперішньому стані вимушеного розподілу цю на погляд величезну масу наявного капіталу або, краще сказати, щоб зберегти і увічнити здобуте за її допомогою розпорядження продуктом річної праці і монополію на нього, повинен бути увічнений весь жахливий механізм з своїми пороками, злочинами і стражданнями від незабезпеченості. Ніщо не може бути нагромаджене, поки не будуть задоволені необхідні потреби, а великий потік людських бажань шукає задоволення; цим пояснюється відносна незначність суми дійсного багатства суспільства в кожний даний момент. Це — вічний кругообірот виробництва і споживання. При такому величезному обсязі річного виробництва і споживання суспільство навряд чи може обійтися без жменьки дійсного нагромадження; і, проте, головна увага була спрямована не на масу продуктивних сил, а саме на цю жменьку нагромадження. Але небагато людей захопили цю жменьку і перетворили її в знаряддя привласнення продуктів праці, які постійно з року в рік відновлюються величезною масою людей. Цим пояснюється надзвичайна важливість такого знаряддя для цих небагатьох... Близько третини національного річного продукту віднімається тепер у виробників

у формі суспільних податків і непродуктивно споживається людьми, які не дають за це ніякого еквівалента, тобто нічого такого, що мало б значення еквівалента для виробників... Юрба з подивом дивиться на нагромаджені маси, особливо, якщо вони сконцентровані в руках небагатьох. Але щороку вироблювані маси, як вічні, незліченні хвилі могутнього потоку, котяться мимо і губляться без вороття в океані споживання. І, проте, це вічне споживання зумовлює не тільки всі насолоди, але й існування всього людського роду. Предметом дослідження повинна бути насамперед кількість цього річного продукту і його розподіл. Дійсне нагромадження має зовсім другорядне значення, та й це значення воно дістає майже виключно внаслідок свого впливу на розподіл річного продукту... Дійсне нагромадження і розподіл постійно розглядаються тут» (у книзі Томпсона) «у їх відношенні до продуктивної сили суспільства і як фактори, підпорядковані цій силі. Майже в усіх інших системах продуктивна сила розглядалася в її відношенні до нагромадження і увічнення існуючого способу розподілу, як підпорядкована їм. У порівнянні із збереженням цього існуючого способу розподілу постійно відновлювані злидні або добробут всього людського роду вважаються фактом, не вартим уваги. Увічнення результатів насильства, обману і випадковостей — це назвали безпекою; і для збереження цієї мнимої безпеки без жалю приносяться в жертву всі продуктивні сили людського роду» (там же, стор. 440—443).

Якщо лишити осторонь ті перешкоди, які утруднюють відтворення навіть у попередньому масштабі, то можливі тільки два нормальні випадки відтворення:

Або має місце просте відтворення.

Або має місце капіталізація додаткової вартості, тобто нагромадження.

І. ПРОСТЕ ВІДТВОРЕННЯ

При простому відтворенні додаткова вартість, яка виробляється і реалізується щороку, або, при кількох оборотах, періодично протягом року, цілком споживається її власниками, капіталістами, індивідуально, тобто непродуктивно.

Та обставина, що вартість продукту складається почасти з додаткової вартості, почасти з тієї частки вартості, яку створює відтворений у продукті змінний капітал плюс спожитий на продукт постійний капітал, — ця обставина абсолютно нічого не змінює ні в кількості, ні в вартості всього продукту, який постійно вступає в обіг у формі товарного капіталу і який так само постійно вилучають з сфери обігу для продуктивного або індивідуального споживання, тобто для того, щоб він служив засобом виробництва або предметом споживання. Якщо постійний капітал лишити осторонь, то згадана обставина справляє вплив тільки на розподіл річного продукту між робітниками і капіталістами.

Навіть якщо припустити тільки просте відтворення, то частина додаткової вартості повинна постійно перебувати не в

формі продукту, а в формі грошей, тому що в противному разі її не можна перетворити з грошей у продукт для споживання. Це перетворення додаткової вартості з її первісної товарної форми в гроші ми повинні дослідити тут з більшою докладністю. Для спрощення справи уявимо проблему в найпростішому вигляді, а саме припустимо, що в обігу перебувають виключно металеві гроші, тобто гроші, які являють собою дійсний еквівалент.

Згідно з законами простого товарного обігу, викладеними раніше («Капітал», книга I, розд. III), маса наявних у країні металевих грошей повинна бути достатньою не тільки для обігу товарів. Вона повинна бути достатньою і при тих коливаннях у грошовому обігу, які виникають почасти внаслідок змін у швидкості обігу, почасти внаслідок зміни цін товарів, почасти внаслідок тих різних і мінливих пропорцій, в яких гроші функціонують як засіб платежу або як засіб обігу у власному розумінні. Відношення, в якому наявна маса грошей розпадається на скарб і на обігові гроші, постійно змінюється, але загальна маса грошей завжди дорівнює сумі грошей, що є і у вигляді скарбу і у вигляді обігових грошей. Ця маса грошей (маса благородного металу) являє собою поступово нагромаджений скарб суспільства. Оскільки частина цього скарбу знищується внаслідок зношування, остільки вона повинна щороку заміщуватися, як і всякий інший продукт. В дійсності це заміщення відбувається за допомогою прямого або посереднього обміну частини річного продукту країни на продукт країн, які добувають золото і срібло. Проте такий інтернаціональний характер операції приховує її простоту. Тому, щоб привести проблему до її найпростішого і найбільш ясного вигляду, слід припустити, що видобуток золота і срібла відбувається в даній країні і, таким чином, становить частину всього суспільного виробництва цієї країни.

Якщо лишити осторонь золото і срібло, які виробляються для предметів розкоші, то мінімум щорічного видобутку їх повинен дорівнювати зношуванню грошового металу, яке відбувається внаслідок обігу грошей на протязі року. Далі, якщо зростає сума вартості маси товарів, яка щороку виробляється і обертається, то повинен зростати також і річний видобуток золота і срібла, оскільки зросла сума вартості товарів, що обертаються, і маса грошей, необхідна для їх обігу (і для утворення відповідного скарбу), не компенсуються більшою швидкістю обігу грошей і більш широким функціонуванням грошей як засобу платежу, тобто більш частим взаємним покриттям платежів по купівлях і продажах без участі дійсних грошей.

Отже, частина суспільної робочої сили і частина суспільних засобів виробництва повинна щороку затрачуватися на видобуток золота і срібла.

Оскільки ми припускаємо тут просте відтворення, то в даному разі капіталісти, які займаються добуванням золота і срібла, обмежують це добування розмірами середнього річного зношування і зумовленого ним середнього річного споживання золота і срібла; свою додаткову вартість, яку вони, за нашим припущенням, споживають щороку, нічого з неї не капіталізуючи, вони кидають в обіг прямо в грошовій формі, яка для них є тут натуральною, а не перетвореною формою продукту, як в інших галузях виробництва.

Далі, щодо заробітної плати, тобто тієї грошової форми, в якій авансується змінний капітал, то тут і вона заміщується не за допомогою продажу продукту, не за допомогою його перетворення в гроші, а таким продуктом, натуральною формою якого з самого початку є грошова форма.

Нарешті, те саме відбувається і з тією частиною продукту, благородного металу, яка дорівнює вартості періодично споживаного постійного капіталу — як постійного оборотного, так і постійного основного капіталу, споживаного на протязі року.

Розглянемо кругооборот, відповідно оборот капіталу, вкладеного у виробництво благородних металів, насамперед у формі $G-T...II...G'$. Оскільки T в акті $G-T$ складається не тільки з робочої сили і засобів виробництва, а також з основного капіталу, тільки частина вартості якого споживається в II , то ясно, що продукт G' є грошова сума, рівна змінному капіталові, витраченому на заробітну плату, плюс оборотний постійний капітал, витрачений на засоби виробництва, плюс частина вартості, що відповідає зношуванню основного капіталу, плюс додаткова вартість. Коли б, при незмінній загальній вартості золота, ця сума була менша, то це означало б, що або даний золотий приріск непродуктивний, або ж — коли це явище набуває загального характеру — вартість золота порівняно з товарами, вартість яких не змінюється, в майбутньому зростає б, тобто ціни товарів упали б і, отже, в майбутньому грошова сума, що витрачається в акті $G-T$, стала б менша.

Розглядаючи насамперед тільки оборотну частину капіталу, авансованого в G , у вихідному пункті $G-T...II...G'$, ми бачимо, що певна грошова сума авансується, кидається в обіг на оплату робочої сили і на купівлю виробничих матеріалів. Але кругооборотом цього капіталу вона не буде знов вилучена з обігу для того, щоб її знову кинути в обіг. Продукт є грошима уже в своїй натуральній формі, отже, йому не доводиться

перетворюватися в гроші за допомогою обміну, за допомогою процесу обігу. Із процесу виробництва він вступає у сферу обігу не в формі товарного капіталу, що має перетворитися назад у грошовий капітал, а як грошовий капітал, що має перетворитися назад у продуктивний капітал, тобто має знов купувати робочу силу і виробничі матеріали. Грошова форма оборотного капіталу, спожитого на робочу силу і на засоби виробництва, заміщується не за допомогою продажу продукту, а натуральною формою самого продукту; отже, вона заміщується не шляхом зворотного вилучення з обігу його вартості в грошовій формі, а за допомогою додаткових, нововироблених грошей.

Припустимо, що цей оборотний капітал = 500 ф. ст., період обороту = 5 тижням, робочий період = 4 тижням, період обігу = тільки 1 тижню. Гроші з самого початку повинні бути авансовані на 5 тижнів почасти на виробничий запас, почасти повинні бути в запасі для того, щоб поступово виплачувати ними заробітну плату. На початку 6-го тижня повертаються 400 ф. ст. і звільняються 100 ф. ст. Це повторюється постійно. Тут, як і раніше, на протязі певного часу обороту 100 ф. ст. постійно перебувають у формі звільнених грошей. Але цілком так само, як і решта 400 ф. ст., вони складаються з додаткових, нововироблених грошей. В нашому випадку ми маємо 10 оборотів на рік, а вироблений річний продукт = 5 000 ф. ст. золотом. (Період обігу тут — це не той час, який потрібен для перетворення товару в гроші, а той, який потрібен для перетворення грошей в елементи виробництва.)

Для всякого іншого капіталу в 500 ф. ст., який обертається при таких же умовах, постійно відновлювана грошова форма є перетворена форма виробленого товарного капіталу, який через кожні 4 тижні кидають в обіг і який за допомогою продажу, — отже, за допомогою періодичного вилучення такої кількості грошей, яка первісно вступила в процес, — постійно все знову і знову набирає форми грошей. Навпаки, тут протягом кожного періоду обороту з самого процесу виробництва капіталіст кидає в обіг нову додаткову масу грошей в 500 ф. ст., щоб постійно вилучати з обігу виробничі матеріали і робочу силу. Ці кинуті в обіг гроші потім уже не вилучаються з нього за допомогою кругообороту цього ж капіталу, а, навпаки, постійно збільшуються за рахунок новостворюваних мас золота.

Якщо ми розглянемо змінну частину цього оборотного капіталу і припустимо, як і вище, що вона дорівнює 100 ф. ст., то при виробництві звичайних товарів цих 100 ф. ст. при десяти оборотах на рік було б досить для безперервної оплати робочої сили. Тут, при видобутку золота, досить такої ж суми, але

100 ф. ст., які повертаються і якими кожні 5 тижнів оплачується робоча сила, являють собою не перетворену форму продукту цієї робочої сили, а частину самого цього постійно відновлюваного продукту. Золотопромисловець платить своїм робітникам прямо частиною золота, видобутого ними самими. Таким чином 1 000 ф. ст., які щороку витрачаються на робочу силу і кидаються в обіг робітниками, не повертаються через обіг до свого вихідного пункту.

Далі, щодо основного капіталу, то при заснуванні підприємства потрібна затрата відносно великого грошового капіталу, який, таким чином, зразу кидають в обіг. Як всякий основний капітал, він повертається тільки частинами на протязі ряду років. Але він повертається як безпосередня частка продукту, золота, а не через продаж продукту, не через перетворення цього продукту в гроші. Отже, він поступово набирає своєї грошової форми не за допомогою вилучення грошей з обігу, а за допомогою нагромадження відповідної частини продукту. Відтворений таким чином грошовий капітал не є грошова сума, яка поступово вилучалася з обігу на покриття тієї грошової суми, що на самому початку була кинута в обіг на придбання основного капіталу. Це — додаткова маса грошей.

Нарешті, щодо додаткової вартості, то вона, в свою чергу, дорівнює тій частині нового продукту, золота, яка протягом кожного нового періоду обороту кидається в обіг, щоб, згідно з нашим припущенням, цілком бути витраченою непродуктивно, повністю піти на оплату життєвих засобів і предметів розкоші.

Але, згідно з нашим припущенням, весь цей річний видобуток золота, який постійно вилучас з ринку робочу силу і виробничі матеріали, але не вилучас з нього грошей, а знов і знов постачас йому додаткові гроші, — весь цей видобуток золота тільки заміщує гроші, кількість яких зменшилася внаслідок їх зношування на протязі року, отже, лише сприяє тому, щоб у суспільстві повністю зберігалася та кількість грошей, яка постійно, хоч і в мінливих пропорціях, існує в двох формах: у формі скарбу і в формі грошей, що перебувають в обігу.

За законом товарного обігу загальна маса грошей повинна дорівнювати масі грошей, потрібних для обігу товарів, плюс кількість грошей, що перебувають у формі скарбу; останній збільшується або зменшується залежно від скорочення або розширення сфери обігу; він же служить і для утворення необхідного резервного фонду засобів платежу. Оскільки не відбувається взаємного покриття платежів, то вартість товарів повинна бути оплачена грошима. Справа нітрохи не змінюється від

того, що деяка частина цієї вартості складається з додаткової вартості, тобто нічого не коштувала продавцеві товарів. Припустимо, що всі виробники — це самостійні власники засобів виробництва, отже, обіг відбувається між самими безпосередніми виробниками. Якщо лишити осторонь постійну частину їх капіталу, то їх річну новостворену вартість, за аналогією з становищем в капіталістичному суспільстві, можна було б поділити на дві частини: на частину *a*, яка тільки заміщує їх необхідні життєві засоби, і на другу частину *b*, яку вони почасти споживають у вигляді предметів розкоші, почасти застосовують з метою розширення виробництва. В такому разі *a* представляє змінний капітал, *b* — додаткову вартість. Але такий розподіл не мав би ніякого впливу на величину тієї маси грошей, яка необхідна для обігу всього їх продукту. При інших незмінних умовах, вартість всієї товарної маси, що обертається, була б та сама, а отже, і маса необхідних для цього грошей була б та сама. При рівному поділі періодів обороту виробникам довелося б мати однакові грошові запаси, тобто довелося б постійно мати в грошовій формі таку саму частину свого капіталу, тому що, згідно з нашим припущенням, їх виробництво, як і раніше, залишалось б товарним виробництвом. Отже, та обставина, що частина товарної вартості складається з додаткової вартості, нітрохи не змінює маси грошей, необхідних для ведення всього виробництва.

Один з противників Тука, який вхопився за формулу $G-T-G'$, питає його, як це капіталістові вдається постійно вилучати з обігу більше грошей, ніж він їх кидає в обіг. Цілком зрозуміло. Тут мова йде не про *створювання* додаткової вартості. Створювання додаткової вартості, яке є єдиною таємницею, з капіталістичної точки зору само собою зрозуміло. Адже застосована сума вартості не була б капіталом, якби вона не збагачувалась додатковою вартістю. Отже, оскільки, згідно з припущенням, вона є капіталом, то створювання додаткової вартості само собою зрозуміле.

Виходить, питання полягає не в тому, звідки походить додаткова вартість, а в тому, звідки беруться гроші, в які перетворюється додаткова вартість.

Але для буржуазної політичної економії існування додаткової вартості зрозуміле само собою. Отже, передбачається не тільки існування додаткової вартості, але разом з тим передбачається, далі, також і те, що частина товарної маси, кинutoї в обіг, складається з додаткового продукту, отже, являє собою таку вартість, яку капіталіст не кидав у обіг разом з своїм капіталом, що, отже, капіталіст разом з своїм продуктом кидає

в обіг, а потім знов вилучає з обігу певний надлишок в порівнянні з своїм капіталом.

Товарний капітал, що його капіталіст кидає в обіг, має більшу вартість (звідки походить цей надлишок, не пояснюється або лишається незрозумілим, але з точки зору даного капіталіста *c'est un fait* *), ніж продуктивний капітал, що його він вилучив з обігу у вигляді робочої сили і засобів виробництва. При цьому припущенні ясно, чому не тільки капіталіст *A*, але й капіталісти *B*, *C*, *D* і т. д. постійно можуть вилучати з обігу за допомогою обміну свого товару більшу вартість, ніж вартість капіталу, авансованого первісно і потім авансованого знов і знов. Капіталісти *A*, *B*, *C*, *D* і т. д. постійно кидають в обіг у формі товарного капіталу більшу товарну вартість, ніж та, яку вони вилучають з обігу в формі продуктивного капіталу, — ця операція є настільки ж багатосторонньою, наскільки різноманітні самостійно функціонуючі капітали. Отже, капіталісти повинні постійно розподіляти між собою суму вартості, рівну сумі вартості їх, відповідно, — авансованих ними продуктивних капіталів (тобто кожний, з свого боку, повинен вилучати з обігу відповідну масу елементів продуктивного капіталу); цілком так само їм постійно доводиться розподіляти між собою й ту суму вартості, яку вони з усіх боків кидають в обіг у товарній формі, кидають як відповідний надлишок товарної вартості над вартістю їх елементів виробництва.

Але товарний капітал, перше ніж він перетвориться назад у продуктивний капітал, і перше ніж буде витрачена вміщена в ньому додаткова вартість, повинен бути перетворений в гроші. Звідки беруться гроші для цього? На перший погляд це питання здається важким, і ні Тук, ні хто-небудь інший досі не дали на нього відповіді.

Припустимо, що оборотний капітал в 500 ф. ст., авансований у формі грошового капіталу, хоч би який був період його обороту, являє собою весь оборотний капітал суспільства, тобто класу капіталістів. Додаткова вартість нехай буде 100 ф. ст. Яким же чином весь клас капіталістів може постійно вилучати з обігу 600 ф. ст., якщо він постійно кидає в нього тільки 500 ф. ст.?

Після того як грошовий капітал в 500 ф. ст. перетворився у продуктивний капітал, цей останній в процесі виробництва перетворюється в товарну вартість в 600 ф. ст., і, таким чином, в обігу перебуває не тільки товарна вартість в 500 ф. ст., рівна первісно авансованому грошовому капіталові, але і новостворена додаткова вартість в 100 ф. ст.

* — це — факт. *Ред.*

Ця добавочна, додаткова вартість в 100 ф. ст. кинута в обіг у товарній формі. В цьому нема ніякого сумніву. Але така операція не створює додаткових грошей для обігу цієї добавочної товарної вартості.

Не варто робити спроби обминути це утруднення якими б там не було благовидними викрутками.

Наприклад, в такому роді: щодо постійного оборотного капіталу, то ясно, що не всі витрачають його одночасно. В той час, коли капіталіст *A* продає свій товар, отже, коли авансований ним капітал набирає грошової форми, капітал покушця *B*, що перебуває в грошовій формі, набирає, навпаки, форми засобів його виробництва, саме тих, які виробляє капіталіст *A*. Тим же самим актом, за допомогою якого капіталіст *A* знову надає грошової форми виробленому ним товарному капіталові, капіталіст *B* знову надає продуктивної форми своєму капіталові, перетворює його з грошової форми в засоби виробництва і в робочу силу; та сама сума грошей функціонує в двобічному процесі, як і при всякій простій купівлі $T—G'$. З другого боку, якщо капіталіст *A* знову перетворює гроші в засоби виробництва, він купує їх у капіталіста *C*, а останній платить тими ж грошима капіталістові *B* і т. д. Справа була б пояснена таким способом. Але:

Всі установлені нами закони відносно кількості грошей, що обертаються при товарному обігу («Капітал», книга I, розділ III), нітрохи не змінюються внаслідок капіталістичного характеру процесу виробництва.

Отже, коли кажуть, що оборотний капітал суспільства, авансований в грошовій формі, становить 500 ф. ст., то при цьому вже взято до уваги, що, з одного боку, ця сума була авансована одночасно і що, з другого боку, вона приводить в рух більше продуктивного капіталу, ніж на 500 ф. ст., тому що вона навперемінно служить грошовим фондом різних продуктивних капіталів. Отже, цей спосіб пояснення уже передбачає наявність тих грошей, існування яких він має пояснити.—

Далі, можна було б сказати так: капіталіст *A* виробляє такі товари, які капіталіст *B* споживає індивідуально, непродуктивно. Отже, гроші капіталіста *B* перетворюють в гроші товарний капітал капіталіста *A*, і таким чином та сама грошова сума служить для перетворення в гроші додаткової вартості капіталіста *B* і оборотного постійного капіталу капіталіста *A*. Але тут ще безпосередніше передбачається розв'язаним те саме питання, на яке треба дати відповідь. А саме, звідки ж капіталіст *B* бере ці гроші на покриття свого доходу? Яким чином він сам перетворив у гроші ту частину свого продукту, яка становить додаткову вартість?—

Потім можна було б сказати, що та частина оборотного змінного капіталу, яку капіталіст *A* постійно авансує на своїх робітників, постійно ж повертається до нього з обігу; і тільки деяка її частина, що змінюється, постійно залишається у нього самого для виплати заробітної плати. Проте між моментом витрачання грошей на заробітну плату і моментом їх повернення минає деякий час, протягом якого ці гроші можуть служити, між іншим, також і для перетворення в гроші додаткової вартості. Але ми знаємо, по-перше, що чим триваліший цей час, тим більшою повинна бути також і та маса грошового запасу, яку капіталістові *A* постійно доводиться зберігати *in petto* *. По-друге, робітник витрачає гроші, купує на них товари і тим самим *pro tanto* перетворює в гроші вміщену в цих товарах додаткову вартість. Отже, ті самі гроші, які авансуються в формі змінного капіталу, *pro tanto* служать також для перетворення в гроші додаткової вартості. Не заглиблюючись в це питання ще більше, ми зауважимо тут лише ось що: споживання всього класу капіталістів і залежних від них непродуктивних осіб відбувається одночасно з споживанням робітничого класу; таким чином, одночасно з тим, як кидають в обіг свої гроші робітники, повинні кидати гроші в обіг і капіталісти, щоб витрачати свою додаткову вартість як доход; отже, гроші для цього повинні вилучатися з обігу. Щойно наведене пояснення лише зменшило б кількість необхідних грошей, але не усунуло б потреби в них. —

Нарешті, можна було б сказати: адже при першому вкладенні основного капіталу в обіг завжди кидають велику кількість грошей, причому ці гроші тільки поступово, частинами, на протязі ряду років вилучаються з обігу тим, хто їх туди кинув. Хіба цієї суми не досить для того, щоб перетворити в гроші додаткову вартість? — На це треба відповісти, що обіг названої вище суми в 500 ф. ст. (яка містить в собі також і можливість утворення скарбу для необхідного резервного фонду) уже передбачає застосування її відповідної частини на купівлю елементів основного капіталу, якщо не тим, хто кинув її в обіг, то ким-небудь іншим. Крім того, передбачається також, що сума, яка витрачається на придбання товарів, що служать основним капіталом, оплачує і додаткову вартість, що міститься в цих товарах, а питання полягає саме в тому, звідки беруться ці гроші. —

Загальна відповідь на це питання уже дана: якщо повинна обертатися маса товарів вартістю 1 000 ф. ст. $\times X$, то кількість

* — при собі. *Ред.*

грошей, необхідних для цього обігу, нітрохи не змінюється від того, чи міститься у вартості цієї товарної маси додаткова вартість чи ні, чи вироблена ця товарна маса капіталістично чи ні. *Отже, самої проблеми не існує.* При інших даних умовах, тобто при даній швидкості обігу грошей і т. д. для обігу товарної вартості в 1 000 ф. ст. \times X потрібна певна сума грошей, яка зовсім не залежить від тієї обставини, багато чи мало з цієї вартості дістається безпосереднім виробникам цих товарів. Оскільки тут, однак, існує проблема, то вона збігається з загальною проблемою: звідки береться сума грошей, необхідна для обігу товарів у даній країні.

Тимчасом, з точки зору капіталістичного виробництва, звичайно, виникає *видимість* існування якоїсь особливої проблеми. А саме, вихідним пунктом, звідки гроші кидають в обіг, є тут капіталіст. Гроші, які робітник витрачає на оплату своїх життєвих засобів, існують спочатку як грошова форма змінного капіталу і тому первісно кидаються в обіг капіталістом як купівельний засіб або засіб платежу за робочу силу. Крім того, капіталіст кидає в обіг гроші, які первісно становили для нього грошову форму його постійного — основного і оборотного — капіталу; він витрачає їх як купівельний засіб або як засіб платежу за засоби праці і виробничі матеріали. Однак за винятком цього капіталіст уже не є вихідним пунктом грошової маси, що перебуває в обігу. Але ж взагалі існують тільки два вихідні пункти: капіталіст і робітник. Треті особи всіх категорій або повинні одержувати гроші від цих двох класів за які-небудь послуги, або, оскільки вони одержують гроші, не роблячи ніяких послуг, вони є співвласниками додаткової вартості у формі ренти, процента і т. д. Та обставина, що додаткова вартість не залишається цілком у кишені промислового капіталіста і що він мусить поділитися нею з іншими особами, ця обставина не має ніякого відношення до розглядуваного питання. Питання полягає в тому, яким чином капіталіст перетворює в гроші свою додаткову вартість, а не в тому, як розподіляються потім виручені за неї гроші. Отже, в нашому випадку ми все ще повинні дивитися на капіталіста як на єдиного власника додаткової вартості. Що ж до робітника, то вже сказано, що він є тільки вторинний вихідний пункт, тоді як капіталіст — первинний вихідний пункт тих грошей, які робітник кидає в обіг. Гроші, спочатку авансовані як змінний капітал, роблять уже свій другий обіг, коли робітник затрачує їх на оплату життєвих засобів.

Таким чином, клас капіталістів лишається єдиним вихідним пунктом грошового обігу. Якщо йому для оплати засобів виробництва потрібно 400 ф. ст., а для оплати робочої сили —

100 ф.ст., то він кидає в обіг 500 ф. ст. Але вміщена в продукті додаткова вартість при нормі додаткової вартості в 100% дорівнює вартості в 100 ф. ст. Яким же чином клас капіталістів може постійно вилучати з обігу 600 ф. ст., якщо він постійно кидає в нього тільки 500 ф. ст.? З нічого не буде нічого. Весь клас капіталістів не може вилучати з обігу нічого такого, що не було б раніше кинуте в нього.

Тут ми лишаємо осторонь ту обставину, що при десятиразовому обороті грошової суми в 400 ф. ст., можливо, буде досить для обігу засобів виробництва вартістю в 4 000 ф. ст. і праці вартістю в 1 000 ф. ст., а решти 100 ф. ст. так само буде досить для обігу додаткової вартості в 1 000 ф. ст. Це відношення грошової суми до товарної вартості, яка обертається за її допомогою, нітрохи не змінює суті справи. Проблема лишається та сама. Якби одна й та сама монета не оберталася кілька разів, то довелося б кинути в обіг 5 000 ф. ст. у формі капіталу, і 1 000 ф. ст. були б необхідні для перетворення в гроші додаткової вартості. Постає питання, звідки беруться ці гроші, хай то буде 1 000 чи 100 ф. ст.? В будь-якому разі вони являють собою надлишок у порівнянні з грошовим капіталом, кинутим в обіг.

Дійсно, хоч як це здається парадоксальним на перший погляд, клас капіталістів сам кидає в обіг ті гроші, які служать для реалізації вміщеної в товарах додаткової вартості. Проте *nota bene* *: він кидає їх в обіг не як авансовані гроші, отже, не як капітал. Він витрачає їх як купівельний засіб з метою свого індивідуального споживання. Отже, клас капіталістів не авансує цих грошей, хоч він є вихідним пунктом їх обігу.

Візьмемо окремого капіталіста, який починає своє підприємство, наприклад, фермера. Протягом першого року він авансує грошовий капітал, скажемо, в 5 000 ф. ст. на оплату засобів виробництва (4 000 ф.ст.) і робочої сили (1 000 ф. ст.). Норма додаткової вартості хай дорівнює 100%, привласнювана ним додаткова вартість = 1 000 ф. ст. Вищезгадані 5 000 ф. ст. містять у собі всі гроші, які він авансує як грошовий капітал. Але ж людина мусить жити, а до кінця року фермер не одержить назад ніяких грошей. Хай його річне споживання становить 1 000 ф. ст. Він мусить мати ці гроші. Хоч він говорить, що мусить авансувати ці 1 000 ф. ст. протягом першого року, але це авансування — яке має тут тільки суб'єктивне значення — означає тільки те, що в перший рік він мусить покривати витрати на своє індивідуальне споживання з власної кишені,

* — запам'ятаймо добре. Ред.

а не за рахунок дарового виробництва своїх робітників. Він не авансує ці гроші як капітал. Він витрачає їх, платить їх як еквівалент за ті життєві засоби, які він споживає. Ця вартість витрачається ним у формі грошей, він кидає її в обіг і вилучає з нього у формі товарних вартостей. Ці товарні вартості він спожив. Значить, він уже не має ніякого відношення до їх вартості. Гроші, якими він заплатив за цю вартість, існують тепер як елемент обігових грошей. Але вартість цих грошей він вилучив з обігу у формі продуктів, а разом з продуктами, в яких вартість існувала, знищена так само і їх вартість. Вона повністю зникла. Але ось в кінці року він кидає в обіг товарну вартість в 6 000 ф. ст. і продає її. Разом з тим до нього повертається: 1) авансований ним грошовий капітал в 5 000 ф. ст.; 2) перетворена в гроші додаткова вартість в 1 000 ф. ст. Він авансував 5 000 ф. ст. як капітал, кинув їх в обіг, а тепер вилучає з обігу 6 000 ф. ст.: 5 000 ф. ст. взамін капіталу і 1 000 ф. ст. додаткової вартості. Ці 1 000 ф. ст. перетворилися в гроші за допомогою тих грошей, які він сам кинув в обіг не як капіталіст, а як споживач, які він не авансував, а витратив. Тепер вони повертаються до нього назад як грошова форма виробленої ним додаткової вартості. І з цього часу така операція повторюється щороку. Але, починаючи з другого року, 1 000 ф. ст., витрачувані ним особисто, завжди являють собою перетворену форму, грошову форму виробленої ним додаткової вартості. Він витрачає їх щороку, і вони щороку ж повертаються до нього назад.

Якби його капітал робив на протязі року більше число оборотів, то це нітрохи не міняло б суті справи, але, звичайно, змінилася б тривалість часу, а тому і величина тієї суми, яку капіталістові довелося б кидати в обіг з метою свого індивідуального споживання зверх авансованого ним грошового капіталу.

Ці гроші капіталіст кидає в обіг не як капітал. Але ж на те він і капіталіст, щоб бути спроможним до повернення додаткової вартості прожити на ті кошти, якими він уже володіє.

В цьому випадку ми припускали, що грошова сума, яку капіталіст кидає в обіг з метою свого індивідуального споживання аж до першого повернення свого капіталу, якраз дорівнює виробленій ним і тому перетворюваній в гроші додатковій вартості. Очевидно, що у відношенні до окремого капіталіста таке припущення доволіне. Але воно повинно бути правильним у відношенні до всього класу капіталістів, оскільки ми припускаємо просте відтворення. Воно виражає тільки те, що вже міститься в цьому останньому припущенні, а саме, що вся додат-

кова вартість і тільки лише додаткова вартість споживається непродуктивно, тобто непродуктивно не споживається ані найменшої частки первісного капіталу.

Вище було припущено, що всього видобутку благородних металів (= 500 ф. ст.) досить тільки для заміщення зношування грошей.

Капіталісти, які добувають золото, одержують весь свій продукт у формі золота, — як ті його частини, що заміщують постійний і змінний капітал, так і ту частину, що складається з додаткової вартості. Отже, частина суспільної додаткової вартості міститься в золоті, а не в такому продукті, який перетворюється в золото тільки в процесі обігу. Ця частина з самого початку міститься в золоті і кидається в обіг для того, щоб вилучити з нього продукти. Те саме стосується в даному випадку до заробітної плати, тобто до змінного капіталу, і до заміщення авансованого постійного капіталу. Отже, якщо одна частина класу капіталістів кидає в обіг товарну вартість, більшу (на величину додаткової вартості), ніж авансований ними грошовий капітал, то друга частина капіталістів кидає в обіг більшу грошову вартість (більшу на величину додаткової вартості), ніж товарна вартість, яку вони постійно вилучають з обігу для видобутку золота. Якщо частина капіталістів постійно викачує з обігу більше грошей, ніж вона їх вносить в обіг, то частина капіталістів, — та, яка добуває золото, — постійно накачує в обіг грошей більше, ніж вилучає з нього у формі засобів виробництва.

Хоч частина цього продукту, тобто золота вартістю в 500 ф. ст., являє собою додаткову вартість золотопромисловців, проте вся сума призначена тільки для заміщення грошей, необхідних для обігу товарів; при цьому не має значення, скільки з цієї суми йде на перетворення в гроші додаткової вартості, вміщеної в товарах, і скільки — на перетворення в гроші інших складових частин вартості.

Справа абсолютно не змінюється, якщо видобуток золота перенести з даної країни в інші країни. Частина суспільної робочої сили і суспільних засобів виробництва в країні *A* перетворені у продукт, наприклад, в полотно вартістю в 500 ф. ст., яке вивозиться в країну *B*, щоб там купити золото. Продуктивний капітал, застосований таким чином в країні *A*, цілком так само не викидає на ринок країни *A* товарів, — замість них він кидає гроші, — як коли б він був безпосередньо застосований для видобутку золота. Цей продукт країни *A* представлений в 500 ф. ст. золотом і надходить в сферу обігу цієї країни *A* тільки як гроші. Частина суспільної додаткової вартості,

вміщеної в цьому продукті, існує безпосередньо у вигляді грошей і для країни А ніколи не існує інакше, як у формі грошей. Хоч для капіталістів, які добувають золото, тільки частина продукту являє собою додаткову вартість, а друга частина заміщує капітал, однак, навпаки, вирішення питання про те, яка кількість цього золота, коли лишити осторонь оборотний постійний капітал, заміщує змінний капітал і яка кількість становить додаткову вартість, залежить виключно від відношень, в яких відповідно заробітна плата і додаткова вартість перебувають до вартості товарів, що обертаються. Частина, що становить додаткову вартість, розподіляється між різними представниками класу капіталістів. Хоч ця частина вартості постійно витрачається ними на індивідуальне споживання і знову надходить до них внаслідок продажу нового продукту, — взагалі саме тільки ця купівля і продаж і викликає обіг між капіталістами тих грошей, які необхідні для перетворення в гроші додаткової вартості, — але все ж деяка частина суспільної додаткової вартості, хоч і в мінливих частках, завжди перебуває у формі грошей в кишенях капіталістів; так само, як частина заробітної плати, принаймні на протязі кількох днів тижня, затримується у формі грошей в кишенях робітників. І величина цієї частини суспільної додаткової вартості не обмежується тією часткою грошового продукту, яка первісно становила додаткову вартість капіталістів, що добувають золото; як сказано, вона обмежується тією пропорцією, в якій вищезазначений продукт у 500 ф. ст. взагалі розподіляється між капіталістами і робітниками і в якій товарний запас, призначений для обігу, ділиться на додаткову вартість і на інші складові частини вартості.

Проте частина додаткової вартості, яка існує не у формі інших товарів, а у формі грошей поряд з цими іншими товарами, тільки в тій мірі складається з частини щороку добутого золота, в якій ця частина річного видобутку золота надходить в обіг для реалізації додаткової вартості. Друга частина грошей, яка мінливими порціями постійно перебуває в руках класу капіталістів як грошова форма їх додаткової вартості, не становить елемента щороку добутого золота, а є частиною грошової маси, нагромадженої в країні раніше.

За нашим припущенням щорічного видобутку золота на 500 ф. ст. досить якраз тільки для заміщення щорічного зношування грошей. Отже, якщо ми будемо мати на увазі тільки ці 500 ф. ст. і абстрагуємося від тієї частини щорічно вироблюваної товарної маси, для обігу якої служать раніше нагромаджені гроші, то додаткова вартість, вироблена в товарній фор-

мі, вже тому знаходить в обігу гроші для свого перетворення в гроші, що на другому боці щороку виробляється додаткова вартість у формі золота. Те саме стосується і до інших частин золотого продукту в 500 ф. ст., які заміщують авансований грошовий капітал.

Ми повинні зробити тепер два зауваження.

З наведеного вище виходить, по-перше: додаткова вартість, що витрачається капіталістами у формі грошей, а так само і змінний та інший продуктивний капітал, авансований ними у формі грошей, в дійсності є продукт робітників, а саме робітників, зайнятих видобутком золота. Вони добувають наново як ту частину золотого продукту, що «авансується» їм як заробітна плата, так і ту частину золотого продукту, в якій безпосередньо представлена додаткова вартість капіталістів-золото-промисловців. Нарешті, щодо тієї частини золотого продукту, яка тільки заміщує постійну капітальну вартість, авансовану на видобуток золота, то вона знову з'являється у формі грошей (і взагалі в будь-якому продукті) тільки внаслідок річної праці робітників. При заснуванні підприємства вона була віддана капіталістом не в формі грошей, здобутих на цьому підприємстві, а в формі грошей, що становили частину грошової маси, яка оберталася в суспільстві. Навпаки, оскільки ця частина грошей заміщується новим продуктом, додатковим золотом, то вона являє собою річний продукт робітника. Авансування з боку капіталіста і тут є авансуванням тільки за формою тому, що робітник не є хазяїном своїх власних засобів виробництва і під час видобутку золота не має в своєму розпорядженні життєвих засобів, вироблених іншими робітниками.

І по-друге: щодо тієї маси грошей, яка існує незалежно від цього щорічного заміщення в 500 ф. ст. і перебуває почасти у формі скарбу, почасти в формі обігових грошей, то справа з нею мусить стояти, тобто первісно мусила стояти, цілком так само, як вона щороку стоїть з цими 500 ф. ст. До цього пункту ми повернемося в кінці цього підвідділу *. А тепер ще декілька інших зауважень.

При дослідженні обороту ми бачили, що, при інших незмінних умовах, разом із зміною величини періодів обороту, змінюються і маси грошового капіталу, необхідні для ведення виробництва в тому ж масштабі. Отже, еластичність грошового обігу повинна бути достатньо велика, щоб він міг пристосову-

* Див. цей том, стор. 355. Ред.

ватися до цього чергування подовження і скорочення періодів обороту.

Далі, якщо ми припустимо, що при інших незмінних умовах, — в тому числі при незмінній тривалості, інтенсивності і продуктивності робочого дня, — змінюється тільки розподіл нововиробленої вартості між заробітною платою і додатковою вартістю, так що або перша підвищується, а друга зменшується, або навпаки, то це не справить ніякого впливу на масу обігових грошей. Така зміна в розподілі новоствореної вартості може статися без будь-якого збільшення або скорочення маси грошей, що перебувають в обігу. Розглянемо особливо той випадок, коли відбувається загальне підвищення заробітної плати, і тому — при вище припущених умовах — відбувається загальне зниження норми додаткової вартості, коли крім цього, також згідно з припущенням, не відбувається ніякої зміни у вартості товарної маси, що обертається. В цьому випадку, звичайно, зростає грошовий капітал, який доводиться авансувати як змінний капітал, отже, збільшується і та маса грошей, яка служить для такої функції. Але саме настільки, наскільки зростає маса грошей, потрібних для функції змінного капіталу, настільки зменшується додаткова вартість, а отже, зменшується і маса грошей, необхідна для її реалізації. На загальну масу грошей, необхідну для реалізації товарної вартості, це не справляє ніякого впливу, так само як і на саму цю товарну вартість. Витрати на виробництво товару зростають для окремого капіталіста, але суспільна ціна виробництва товару лишається незмінною. Якщо лишити осторонь постійну частину вартості, то при цьому зміниться тільки те відношення, в якому ціна виробництва товарів ділиться на заробітну плату і прибуток.

Але нам можуть сказати, що більша затрата змінного грошового капіталу (вартість грошей, звичайно, припускається незмінною) означає не що інше, як таке саме збільшення маси грошових засобів у руках робітників. Результатом цього буде збільшення попиту на товари з боку робітників. Дальшим наслідком буде підвищення цін на ці товари. — Або можуть сказати: якщо підвищується заробітна плата, то капіталісти підвищують ціни на свої товари. В обох випадках загальне підвищення заробітної плати викликає підвищення товарних цін. Тому для обігу товарів потрібна буде більша маса грошей, незалежно від того, якою з цих причин пояснюють підвищення цін.

Відповідь на заперечення в першому формулюванні: внаслідок підвищення заробітної плати особливо зростає попит робіт-

ників на необхідні життєві засоби. В далеко меншій мірі збільшиться їх попит на предмети розкоші або виникає попит на такі вироби, які раніше не входили у сферу їх споживання. Попит на необхідні життєві засоби, підвищившись раптово і в більшому масштабі, безумовно негайно підвищить їх ціну. Наслідком цього стане те, що більша частина суспільного капіталу буде застосована у виробництві необхідних життєвих засобів, а менша частина — у виробництві предметів розкоші, оскільки ціна останніх знизиться внаслідок зменшення додаткової вартості, а тому і зменшення попиту капіталістів на предмети розкоші. Навпаки, оскільки робітники самі купують предмети розкоші, підвищення їх заробітної плати — ми маємо на увазі ту суму, яку робітники дійсно витрачають на купівлю предметів розкоші, — не впливає на підвищення цін необхідних життєвих засобів, а тільки змінює склад покупців предметів розкоші. Більше предметів розкоші, ніж досі, йде тепер на споживання робітників і відносно менше — на споживання капіталістів. *Voilà tout* *. Після деяких коливань в обігу знову виявляється товарна маса такої ж вартості, як і раніше. — Щодо короткочасних коливань, то їх результатом буде лише ось що: незайнятий грошовий капітал, який досі шукав собі застосування в спекулятивних операціях на біржі або за кордоном, тепер буде кинутий в обіг всередині країни.

Відповідь на заперечення в другому формулюванні: якби капіталістичні виробники могли по своїй волі підвищувати ціни своїх товарів, то вони могли б це робити й робили б і без підвищення заробітної плати. Вони ніколи не допустили б підвищення заробітної плати і при падінні цін на товари. Клас капіталістів ніколи не став би виступати проти тред-юніонів, якби він постійно і при всяких умовах міг робити те, що він дійсно робить тепер як виняток при певних, особливих, так би мовити, місцевих умовах, а саме, якби він міг використати всяке підвищення заробітної плати для того, щоб в далеко більшій мірі підвищувати ціни товарів, отже, класти в кишеню більший прибуток.

Твердження, що капіталісти можуть підвищувати ціни предметів розкоші, тому що попит на них зменшується (внаслідок зменшення попиту з боку тих капіталістів, у яких зменшилася сума купівельних засобів для предметів розкоші), це твердження було б зовсім оригінальним застосуванням закону попиту і пропозиції. Оскільки має місце не тільки зміна складу покупців цих предметів, не тільки заміна капіталістів робітни-

* — Ось і все. *Ред.*

ками, — а оскільки така заміна має місце, остільки попит з боку робітників на предмети розкоші не викликає підвищення цін на необхідні життєві засоби, тому що робітники не можуть витрачати на необхідні життєві засоби ту частину додаткового заробітку, яку вони витрачають на предмети розкоші, — остільки ціни на предмети розкоші падають через зменшення попиту на них. Внаслідок цього капітал вилучається з виробництва предметів розкоші до того часу, поки їх пропозиція не скоротиться до таких розмірів, які відповідають зміні їх ролі в суспільному процесі виробництва. При такому зменшенні виробництва ціни на предмети розкоші, навіть при незмінній їх вартості, знову підвищуються до свого нормального рівня. До того часу, поки відбувається таке скорочення, або такий процес вирівнювання, виробництво необхідних життєвих засобів, внаслідок підвищення цін на них, буде постійно притягувати стільки ж капіталу, скільки його буде відтягнуто з галузей виробництва предметів розкоші. Це триватиме доти, поки попит на життєві засоби не буде задоволеним. Тоді знов настає рівновага, і весь процес завершується тим, що суспільний капітал, а тому і грошовий капітал, розподіляється між виробництвом необхідних життєвих засобів і виробництвом предметів розкоші у змінній пропорції.

Обидва ці заперечення являють собою холостий постріл капіталістів та їх сикофантів-економістів.

Для такого холостого пострілу дають привід факти троякого роду:

1) Загальний закон грошового обігу такий, що коли сума цін на товари, які обертаються, збільшується, — причому однаково, чи відбувається таке збільшення суми цін для тієї самої чи для зрослої товарної маси, — то при інших незмінних умовах зростає маса грошей, які обертаються. І ось, наслідок змішується з причиною. Заробітна плата зростає разом з підвищенням цін на необхідні життєві засоби (хоч і рідко зростає, а пропорціонально підвищенню цін вона зростає тільки у виняткових випадках). Зростання заробітної плати є наслідок, а не причина підвищення цін на товари.

2) При частковому або місцевому підвищенні заробітної плати — тобто при підвищенні її тільки в окремих галузях виробництва — може внаслідок цього настати місцеве підвищення цін на продукти цих галузей. Але навіть це залежить від багатьох обставин. Наприклад, підвищення цін можливе тільки в тих галузях, де заробітна плата раніше не була надзвичайно низькою, а тому норма прибутку — надзвичайно високою; воно можливе, якщо ринок для товарів цих галузей не звужується

внаслідок підвищення їх цін (отже, якщо підвищення їх цін не вимагає попереднього зменшення їх пропозиції) і т. д.

3) При загальному підвищенні заробітної плати ціна вироблених товарів підвищується в тих галузях промисловості, де переважає змінний капітал, але зате падає в тих, де переважає постійний або основний капітал.

При розгляді простого товарного обігу («Капітал», книга I, розд. III, 2) виявилось, що, хоч в процесі обігу всякої певної кількості товарів його грошова форма є тільки скороминущою, проте, при метаморфозі товару гроші, побувавши короткий час в руках однієї особи, неодмінно переходять в руки іншої особи; отже, товари насамперед не тільки обмінюються в усіх напрямках або заміщують один одного, але це заміщення також опосереднюється і супроводиться всебічним осіданням грошей. «Завдяки заміщенню одного товару іншим до рук третьої особи прилипає грошовий товар. Обіг безперервно сливається грошовим потоком» («Капітал», книга I, стор. 92⁶⁷).

На основі капіталістичного товарного виробництва цілком тотожний факт виражається в тому, що частина капіталу постійно існує у формі грошового капіталу, а частина додаткової вартості так само в грошовій формі постійно перебуває в руках її власників.

Якщо лишити це останнє остронь, то *кругооборот грошей, тобто повернення грошей до свого вихідного пункту*, оскільки воно становить момент в обороті капіталу, — є явище цілком відмінне, навіть протилежне *обігові грошей*³³⁾, який виражає постійне *віддалення* їх від вихідного пункту за допомогою цілого ряду переміщень з рук в руки. («Капітал», книга I, стор. 94⁶⁸). Проте прискорений оборот капіталу ео ipso * містить у собі прискорений обіг грошей.

³³⁾ Хоч фізіократи ще змішують обидва ці явища, проте вони перші звернули увагу на повернення грошей до свого вихідного пункту як на істотну форму обігу капіталу, як на форму обігу, яка опосередковує відтворення. «Гляньте на «Економічну таблицю», і ви побачите, що продуктивний клас доставляє гроші, за допомогою яких інші класи купують у нього продукти виробництва і які вони повертають йому, роблячи наступного року у нього такі самі покупки... Ви не побачите тут, отже, іншого кругообороту, крім того, який створюється витратами, що викликають відтворення, і відтворенням, що викликає витрати; кругооборот цей проходиться і циркуляцією грошей, які служать мірялом затрат і відтворення» (*Quésnay, «Dialogues sur le Commerce et sur les Travaux des Artisans», у виданні Daire, «Physiocr.»*, I, p. 208, 209). — «Ці постійні аванси і їх постійне повернення і становлять те, що слід назвати обігом грошей, той корисний і плодотворний обіг їх, який оживляє всі види праці в суспільстві, підтримує рух і життя в політичному організмі і який цілком слушно порівнюють з кровообігом в організмі тварини» (*Turgot, «Réflexions etc.» Oeuvres*, вид. Daire, I, p. 45).

* — тим самим. *Ред.*

Насамперед, щодо змінного капіталу: коли, наприклад, грошовий капітал в 500 ф. ст. обертається в формі змінного капіталу десять разів на рік, то ясно, що ця окрема частина всієї грошової маси, яка обертається, приводить в обіг в десять разів більшу суму вартості = 5 000 ф. ст. Вона обертається між капіталістом і робітником десять разів на протязі року. На протязі року робітник десять разів одержує заробітну плату і десять разів сам платить однією і тією ж складовою частиною грошової маси, що перебуває в обігу. Якби при однаковому масштабі виробництва цей змінний капітал зробив тільки один оборот за рік, то відбувся б тільки одноразовий обіг 5 000 ф. ст.

Далі, нехай постійна частина оборотного капіталу = 1 000 ф. ст. Якщо капітал обертається десять разів, то капіталіст продає свій товар, а отже, і постійну оборотну частину його вартості, десять разів на рік. Одна й та сама складова частина грошової маси, що перебуває в обігу (= 1 000 ф. ст.), десять разів на рік переходить з рук своїх власників до рук капіталіста. Десять разів відбувається переміщення цих грошей з одних рук до інших. По-друге, капіталіст десять разів на рік купує засоби виробництва; це знов становить десять актив обігу, ще десять переміщень грошей з одних рук в інші. За допомогою грошей на суму в 1 000 ф. ст. промисловий капіталіст продає товар на 10 000 ф. ст. і потім купує товар на 10 000 ф. ст. Внаслідок двадцятиразового обігу грошової суми в 1 000 ф. ст. обертається товарний запас в 20 000 ф. ст.

Нарешті, при прискореному обороті швидше обертається і та частина грошей, яка служить для реалізації додаткової вартості.

Але навпаки: швидший обіг грошей неодмінно не передбачає швидшого обороту капіталу, а тому і швидшого обороту грошей, тобто неодмінно не передбачає скорочення і швидшого відновлення процесу відтворення.

Швидший обіг грошей відбувається тоді, коли за допомогою тієї самої маси грошей провадиться більша кількість операцій. Це може відбуватися і при однакових періодах відтворення капіталу внаслідок змін в техніці грошового обігу. Далі, може збільшуватися число операцій, в яких обіг грошей не є виразом дійсного обміну товарів (біржові операції на різницю і т. д.). З другого боку, може і зовсім не бути потрібним обіг грошей. Наприклад, де сільський господар сам є землевласником, там немає обігу грошей між орендарем і землевласником; де промисловий капіталіст сам є власником капіталу, там немає обігу грошей між ним і кредитором.

Щодо первісного утворення грошового скарбу в даній країні, а також процесу привласнення його небагатима особами, то тут немає потреби спинятися на цьому докладніше.

Капіталістичний спосіб виробництва, — базисом якого є наймана праця, а тому і оплата робітника грошима і взагалі перетворення натуральних платежів у грошові, — може розвиватися в порівняно широкому масштабі, досягти більш глибокого і повного розвитку тільки в тій країні, де є в наявності маса грошей, достатня для обігу і для утворення скарбу (резервного фонду і т. д.), зумовлюваного обігом. Така є історична передумова, хоч не слід розуміти справу так, нібито спочатку утворюється достатня маса грошей у формі скарбу, а потім починається капіталістичне виробництво. Воно розвивається одночасно з розвитком умов для нього, а однією з таких умов є достатня пропозиція благородних металів. Тому збільшення ввозу благородних металів починаючи з XVI століття становить істотний момент в історії розвитку капіталістичного виробництва. Але оскільки мова йде про необхідність додаткової пропозиції грошового матеріалу уже на базисі капіталістичного способу виробництва, то, з одного боку, додаткова вартість кидається в обіг у формі продукту, без грошей, необхідних для його перетворення в гроші, і, з другого боку, додаткова вартість кидається в обіг у вигляді золота, без попереднього перетворення продукту в гроші.

Додаткові товари, які мають перетворитися в гроші, знаходять необхідну для такого перетворення суму грошей уже в наявності, тому що з другого боку не через обмін, а самим виробництвом викидається в обіг додаткове золото (і срібло), яке має перетворитися в товари.

II. НАГРОМАДЖЕННЯ І РОЗШИРЕНЕ ВІДТВОРЕННЯ

Оскільки нагромадження відбувається у формі відтворення в розширеному масштабі, то ясно, що воно не становить щодо грошового обігу ніякої нової проблеми.

Насамперед, щодо додаткового грошового капіталу, який потрібний для функціонування зростаючого продуктивного капіталу, то він доставляється тією частиною уже реалізованої додаткової вартості, яка кидається в обіг даним капіталістом як грошовий капітал, а не як грошова форма свого доходу. Гроші вже перебувають в руках капіталістів. Тільки їх застосування інше.

Але внаслідок функціонування додаткового продуктивного капіталу в обіг кинута, як продукт цього капіталу, додаткова

товарна маса. Разом з цією додатковою товарною масою в обіг одночасно була кинута частина додаткових грошей, необхідних для її реалізації, — і саме остільки, оскільки вартість цієї товарної маси дорівнює вартості продуктивного капіталу, спожитого при її виробництві. Ця додаткова маса грошей була авансована прямо як додатковий грошовий капітал і тому вона повертається до капіталіста внаслідок обороту його капіталу. Тут перед нами постає те саме питання, що й вище. Звідки беруться додаткові гроші для реалізації добавочної додаткової вартості, що перебуває тепер у товарній формі?

Загальна відповідь знов та сама. Сума цін маси товарів, яка обертається, збільшилась не тому, що ціни даної маси товарів підвищились, а тому, що маса товарів, які тепер обертаються, більша, ніж маса товарів, які оберталися раніше, причому ця різниця не урівноважується зниженням цін. Додаткові гроші, необхідні для обігу цієї більшої товарної маси, яка має більшу вартість, треба одержати або шляхом більш економного використання грошової маси, що обертається, — причому однаково, чи така економія досягається через взаємне покриття платежів і т. д., чи за допомогою застосування засобів, які прискорюють обіг одних і тих самих грошей, — або ж шляхом перетворення грошей з форми скарбу у форму обігових грошей. Це останнє включає в себе не тільки те, що грошовий капітал, який лежав без ужитку, починає функціонувати як купівельний засіб або як засіб платежу; не тільки те, що грошовий капітал, який уже функціонує як резервний фонд, виконуючи таку функцію для свого власника, активно обертається для суспільства (наприклад, при вкладах в банки, з яких він постійно видається в позику), отже, при цьому він виконує двояку функцію, — це останнє включає в себе і те, що економніше використовуються резервні фонди, які застоюються у вигляді монет.

«Для того щоб гроші постійно текли як монета, монета повинна постійно осідати у вигляді грошей. Постійний обіг монети зумовлений постійною затримкою її в більших або менших кількостях у резервних монетних фондах, які повсюди виникають у сфері обігу і разом з тим зумовлюють його; утворення, розподіл, зникнення і відновлення цих резервних фондів постійно змінюються, їх існування постійно зникає, їх зникнення постійно має місце. Адам Сміт виразив це безперестанне перетворення монети в гроші і грошей в монету таким чином, що кожний товаровласник поряд з тим особливим товаром, який він продас, повинен постійно мати в запасі певну суму загального товару, на яку він купує. Ми бачили, що в обігу $T-G-T$

другий член $G-T$ розщеплюється на ряд купівель, які робляться не відразу, а послідовно в часі, так що одна частина G обертається як монета, тимчасом як друга частина перебуває в стані спокою як гроші. Гроші тут по суті тільки відкладена монета, і окремі складові частини монетної маси, що перебуває в обігу, завжди з'являються навперемінно то в одній формі, то в другій. Отже, це перше перетворення засобу обігу в гроші становить лише технічний момент самого грошового обігу» (Карл Маркс. «До критики політичної економії». Берлін, 1859, стор. 105, 106⁶⁹. — Термін «монета» на протилежність терміну «гроші» вживається тут для означення грошей, функціонуючих як простий засіб обігу, на протилежність їх іншим функціям).

Оскільки всіх цих засобів виявляється не досить, остільки повинне бути видобуте додаткове золото, або — що зводиться до того ж самого — частина додаткового продукту прямо чи посередньо обмінюється на золото, на продукт тих країн, у яких добувають благородні метали.

Вся маса робочої сили і суспільних засобів виробництва, затрачених на щорічний видобуток золота і срібла як знарядь обігу, становить велику статтю всіх *faux frais* * капіталістичного способу виробництва і взагалі всякого способу виробництва, оснований на виробництві товарів. Цей видобуток золота і срібла як знарядь обігу відтягує від використання суспільством відповідну суму можливих, додаткових засобів виробництва і предметів споживання, тобто дійсного багатства. Оскільки при незмінному даному масштабі виробництва або при даному ступені його розширення зменшуються витрати на цей дорогий механізм обігу, остільки внаслідок цього підвищується продуктивна сила суспільної праці. Отже, оскільки такий вплив справляють допоміжні засоби, які розвиваються разом з системою кредиту, остільки вони безпосередньо збільшують капіталістичне багатство — або тому, що внаслідок цього велика частина процесу суспільного виробництва і процесу суспільної праці відбувається без будь-якої участі дійсних грошей, або тому, що підвищується здатність функціонування маси грошей, яка дійсно перебуває в обігу.

Цим вирішується і нісенітне питання про те, чи було б можливим капіталістичне виробництво в його теперішніх розмірах без системи кредиту (якщо навіть розглядати її тільки з цієї точки зору), тобто при самому тільки металічному обігу. Очевидно, ні. Навпаки, воно було б обмежене розмірами видобутку благородних металів. З другого боку, не слід створювати ніяких

* — непродуктивних витрат. Ред.

міфічних уявлень про продуктивну силу кредиту, оскільки він лише надає в розпорядження грошовий капітал або приводить його в рух. Проте дальший розвиток цієї думки тут недоречний.

Тепер ми повинні розглянути той випадок, коли не відбувається дійсного нагромадження, тобто безпосереднього збільшення масштабу виробництва, але коли частина реалізованої додаткової вартості більш-менш довгий час нагромаджується як грошовий резервний фонд, щоб згодом перетворитися в продуктивний капітал.

Оскільки нагромаджені таким чином гроші є додатковими грошима, справа зрозуміла сама собою. Вони можуть бути тільки частиною надлишкового золота, привезеного з країн, що добувають золото. Слід відзначити при цьому, що в даній країні вже нема того національного продукту, за який ввезено це золото. Він вивезений за кордон в обмін на золото.

Навпаки, якщо припустити, що в країні обертається та сама маса грошей, то нагромаджені і нагромаджені гроші припливають з каналів обігу; змінюється тільки їх функція. З обігових грошей вони перетворюються в прихований грошовий капітал, що поступово утворюється.

Гроші, які нагромаджуються в цьому випадку, є грошова форма проданого товару, а саме грошова форма тієї частини його вартості, яка для його власника становить додаткову вартість (тут припускається, що системи кредиту не існує). Капіталіст, який нагромадив ці гроші, *pro tanto* * продав, але не купує.

Цей процес, якщо уявити собі його як окремий випадок, не потребує ніяких пояснень. Частина капіталістів затримує частину грошей, виручених від продажу свого продукту, не купуючи на них продукту на ринку. Навпаки, друга частина капіталістів перетворює в продукт всі свої гроші, за винятком грошового капіталу, який постійно повертається, капіталу, необхідного для ведення виробництва. Частина продукту, що є носієм додаткової вартості і викидається на ринок, складається з засобів виробництва або з реально існуючих елементів змінного капіталу, тобто з необхідних життєвих засобів. Отже, ця частина продукту може зараз же служити для розширення виробництва. Адже ми зовсім не припускаємо, що, в той час як одна частина капіталістів нагромаджує грошовий капітал, друга частина капіталістів споживає всю свою додатко-

* — відповідно. *Ред.*

ву вартість цілком; ми тільки припускаємо, що одна частина капіталістів нагромаджує капітал у грошовій формі, утворює прихований грошовий капітал, тимчасом як друга частина капіталістів дійсно нагромаджує, тобто розширює масштаби виробництва, дійсно збільшує свій продуктивний капітал. Наявна маса грошей виявляється достатньою для потреб обігу, якщо навіть навперемінно одна частина капіталістів нагромаджує гроші, тоді як друга розширює масштаб виробництва, і навпаки. До того ж нагромадження грошей на одній стороні може відбуватися без готівки, шляхом самого тільки нагромадження боргових вимог.

Утруднення виникає тоді, коли ми припускаємо нагромадження грошового капіталу не як окремих випадок, а як загальне явище для класу капіталістів. Згідно з нашим припущенням, тобто припускаючи загальне і виключне панування капіталістичного виробництва, за винятком класу капіталістів взагалі не існує ніяких інших класів, крім класу робітників. Все, що купує робітничий клас, дорівнює сумі його заробітної плати, дорівнює сумі змінного капіталу, авансованого всім класом капіталістів. До капіталістів ці гроші повертаються через продаж їх продукту робітничому класові. Внаслідок цього їх змінний капітал знову набирає своєї грошової форми. Припустимо, що сума змінного капіталу, тобто змінного капіталу, не авансованого, а дійсно застосованого на протязі року, дорівнює 100 ф. ст. $\times X$; для розглядуваного тут питання не має ніякого значення, багато чи мало — залежно від швидкості обороту, — потрібно грошей для того, щоб авансувати на протязі року змінний капітал такої вартості. На ці 100 ф. ст. $\times X$ капіталу клас капіталістів купує певну масу робочої сили, або виплачує заробітну плату певному числу робітників, тобто відбувається перша операція. Робітники на ту саму суму купують у капіталістів деяку кількість товарів, і сума в 100 ф. ст. $\times X$ повертається в руки капіталістів, тобто відбувається друга операція. І це повторюється постійно. Отже, сума в 100 ф. ст. $\times X$ ніколи не дає можливості робітничому класові купити ту частину продукту, яка становить постійний капітал, не кажучи вже про ту частину, яка становить додаткову вартість класу капіталістів. Робітники на 100 ф. ст. $\times X$ завжди можуть купити тільки ту частину вартості суспільного продукту, яка дорівнює частині його вартості, що становить вартість авансованого змінного капіталу.

Залишимо осторонь той випадок, коли це повсюдне нагромадження грошей не виражає нічого іншого, крім розподілу додатково введеного благородного металу між різними окремими

капіталістами, — причому однаково, яка це буде пропорція. Яким же чином може нагромаджувати гроші весь клас капіталістів у цьому випадку?

Всі вони повинні були б продавати частину свого продукту, нічого не купуючи взамін. Звичайно, нема нічого таємничого в тому, що вони мають певний грошовий фонд, який вони кидають в обіг, затрачуючи його як засіб обігу на своє споживання, і що потім кожний з них знов одержує з обігу певну частину цього фонду. Але в такому разі цей грошовий фонд існує саме як фонд обігу, що утворився через перетворення додаткової вартості в гроші, а зовсім не як прихований грошовий капітал.

Якщо розглядати справу так, як вона відбувається в дійсності, то прихований грошовий капітал, нагромаджуваний для дальшого застосування, складається:

1) З вкладів у банки. Вклади становлять відносно незначну суму тих грошей, що їх дійсно має у своєму розпорядженні банк. Грошовий капітал нагромаджується при цьому тільки номінально. Що при цьому дійсно нагромаджується, то це претензії на гроші, які перетворюються в гроші (якщо тільки вони коли-небудь перетворюються в гроші) тільки тому, що встановлюється рівновага між сумою вкладів у банк і сумою грошей, затребуваних вкладниками. У вигляді ж грошей у банку перебуває лише відносно невелика сума.

2) З державних цінних паперів. Вони взагалі являють собою не капітал, а тільки боргові претензії на річний продукт нації.

3) З акцій. Оскільки справа не виключно спекулятивна, акції являють собою титул володіння дійсним капіталом, що належить якій-небудь корпорації, і свідоцтво на одержання додаткової вартості, яку щороку приносить цей капітал.

В усіх цих випадках не відбувається ніякого нагромадження грошей: те, що на одній стороні є нагромадженням грошового капіталу, на другій стороні виявляється постійним дійсним витрачанням грошей. Чи витрачаються гроші тією особою, якій вони належать, чи іншою, її боржником, це нітрохи не змінює суті справи.

На основі капіталістичного виробництва утворення скарбу само по собі ніколи не є метою; воно є або результатом затримки в обігу, — при якій більша, ніж звичайно, кількість грошей набирає форми скарбу, — або результатом нагромаджень, зумовлених оборотом капіталу, або, нарешті, скарб являє собою тільки утворення грошового капіталу, — поки що в прихованій формі, — призначеного функціонувати як продуктивний капітал.

Через те, з одного боку, якщо одна частина додаткової вартості, реалізованої в формі грошей, вилучається з обігу і нагромаджується як скарб, то з другого боку, одночасно друга частина додаткової вартості постійно перетворюється в продуктивний капітал. За винятком того випадку, коли між класом капіталістів розподіляється додатковий благородний метал, нагромадження капіталу в грошовій формі ніколи не відбувається одночасно в усіх пунктах.

Все те, що сказано відносно тієї частини річного продукту, яка становить додаткову вартість в товарній формі, дійсно і щодо другої частини річного продукту. Для обігу останньої потрібна певна сума грошей. Ця сума грошей так само належить класові капіталістів, як і щороку вироблювана товарна маса, яка становить додаткову вартість. Цю суму грошей спочатку кидає в обіг сам клас капіталістів. Вона постійно знову й знову розподіляється між капіталістами самим процесом обігу. Як і взагалі при обігу монет, одна частина цієї суми грошей постійно затримується то в тому, то в іншому пункті, тоді як друга її частина безперервно обертається. Справа нітрохи не змінюється, якщо таке нагромадження відбувається почасти навмисно, з метою утворення грошового капіталу.

Тут ми лишаємо осторонь ті виняткові випадки в галузі обігу, коли один капіталіст захоплює частку додаткової вартості і навіть частину капіталу другого капіталіста, а тому відбувається однобічне нагромадження і централізація як грошового, так і продуктивного капіталу. Так, наприклад, частина додаткової вартості, привласненої і нагромаджуваної капіталістом *A* як грошовий капітал, може становити частку додаткової вартості капіталіста *B*, яка вже не повертається до останнього.

ВІДДІЛ ТРЕТІЙ

ВІДТВОРЕННЯ І ОБІГ
ВСЬОГО СУСПІЛЬНОГО
КАПІТАЛУРОЗДІЛ ВІСІМНАДЦЯТИЙ ³⁴⁾

ВСТУП

І. ПРЕДМЕТ ДОСЛІДЖЕННЯ

Безпосередній процес виробництва капіталу є процес праці і процес збільшення вартості капіталу, тобто процес, результатом якого є товарний продукт, а визначальним мотивом — виробництво додаткової вартості.

Процес відтворення капіталу охоплює як цей безпосередній процес виробництва, так і обидві фази процесу обігу у власному розумінні, тобто процес відтворення капіталу охоплює весь кругообіг, який, як процес періодичний, — тобто процес, що знов і знов повторюється через певні періоди часу, — становить оборот капіталу.

Чи будемо ми розглядати кругообіг у формі $G...G'$ чи у формі $M...M$, безпосередній процес виробництва, M , завжди становить лише одну ланку цього кругообігу. В одній формі процес виробництва опосереднює процес обігу, в другій формі процес обігу опосереднює процес виробництва. Постійне відновлення процесу виробництва, постійно повторювана поява капіталу в формі продуктивного капіталу в обох випадках зумовлена його перетвореннями в процесі обігу. З другого боку, постійно відновлюваний процес виробництва є умовою перетворень, які капітал постійно знов і знов проробляє в сфері обігу, тобто є умовою його наперемінної появи то в формі грошового капіталу, то в формі товарного капіталу.

Проте кожний окремий капітал становить лише відособлену, наділену, так би мовити, індивідуальним життям, окрему частину всього суспільного капіталу, подібно до того як кожний

³⁴⁾ З рукопису II.

окремий капіталіст являє собою лише індивідуальний елемент класу капіталістів. Рух суспільного капіталу складається з усієї сукупності рухів його відособлених окремих частин, з усієї сукупності оборотів індивідуальних капіталів. Як метаморфоза окремого товару є ланкою в ланцюгу метаморфоз товарного світу, тобто товарного обігу, так само метаморфоза індивідуального капіталу, його оборот, є ланкою в кругообороті суспільного капіталу.

Весь цей процес в цілому охоплює як продуктивне споживання (безпосередній процес виробництва) разом з перетвореннями форм (обмінами, якщо розглядати справу з речового боку), які опосередковують його, так і індивідуальне споживання з опосередкуючими його перетвореннями форм або обмінами. Він охоплює, з одного боку, перетворення змінного капіталу в робочу силу, а тому і включення робочої сили в капіталістичний процес виробництва. Робітник виступає тут як продавець свого товару — робочої сили, а капіталіст — як її покупець. Але, з другого боку, продаж товарів включає купівлю їх робітничим класом, отже, його індивідуальне споживання. Робітничий клас виступає тут як покупець, а капіталісти — як продавці товарів робітникам.

Обіг товарного капіталу включає обіг і додаткової вартості, а отже, і ті акти купівлі і продажу, за допомогою яких здійснюється індивідуальне споживання капіталістів, споживання додаткової вартості.

Отже, кругооборот індивідуальних капіталів в їх об'єднанні в суспільний капітал, тобто у всій його сукупності, охоплює не тільки обіг капіталу, але і загальний товарний обіг. Останній може первісно складатися тільки з двох складових частин: 1) з кругообороту капіталу у власному розумінні і 2) з кругообороту товарів, які входять в індивідуальне споживання, тобто товарів, на які робітник витрачає свою заробітну плату, а капіталіст — свою додаткову вартість (або частину своєї додаткової вартості). В усякому разі кругооборот капіталу охоплює також і обіг додаткової вартості, оскільки вона становить частину товарного капіталу, а також і перетворення змінного капіталу в робочу силу, виплату заробітної плати. Але витрачання цієї додаткової вартості і заробітної плати на товари не становить ланки в обігу капіталу, незважаючи на те, що принаймні витрачання заробітної плати зумовлює цей обіг.

В I книзі був підданий аналізу капіталістичний процес виробництва і як окремих акт і як процес відтворення, було піддано аналізу виробництво додаткової вартості і виробництво самого капіталу. Та зміна форм і той обмін речовин, яких

капітал зазнає у сфері обігу, були взяті нами як передумова, на якій ми докладно не зупинялися. Таким чином, припускалося, що, з одного боку, капіталіст продає продукт по його вартості і що, з другого боку, він знаходить у сфері обігу матеріальні засоби виробництва, необхідні для того, щоб відновити процес або щоб безперервно продовжувати його. Єдиним актом у сфері обігу, на якому ми мусили там зупинитися, був акт купівлі і продажу робочої сили як основна умова капіталістичного виробництва.

У першому відділі цієї II книги ми розглянули різні форми, яких капітал набирає в своєму кругообороті, і різні форми цього самого кругообороту. До робочого часу, розглянутого в I книзі, тепер долучився час обігу.

У другому відділі ми розглядали кругооборот капіталу як кругооборот періодичний, тобто як оборот капіталу. При цьому, з одного боку, було показано, як різні складові частини капіталу (основний і оборотний) проходять кругооборот форм в різні проміжки часу і різним способом; з другого боку, були досліджені ті обставини, якими зумовлюється різна тривалість робочого періоду і періоду обігу. Ми показали, який вплив період кругообороту і різне співвідношення його складових частин справляють як на розмір самого процесу виробництва, так і на річну норму додаткової вартості. Дійсно, якщо в першому відділі розглядалися головним чином послідовні форми, що їх у своєму кругообороті постійно набирає і скидає капітал, то в другому відділі ми розглянули, яким чином у цьому русі і послідовній зміні форм капітал даної величини одночасно, хоч і в мінливому співвідношенні, поділяється на різні форми: на продуктивний капітал, грошовий капітал і товарний капітал, причому ці форми не тільки чергуються одна з одною, але різні частини всієї капітальної вартості постійно перебувають одна біля одної і функціонують в цих різних становищах. Зокрема, грошовий капітал при цьому проявив особливість, яка не була показана в книзі I. Тут були виявлені ті певні закони, згідно з якими складові частини даного капіталу, різні величиною, — залежно від умов обороту, — постійно повинні авансуватися і відновлюватися в формі грошового капіталу для того, щоб продуктивний капітал даного розміру міг функціонувати безперервно.

Однак як в першому, так і в другому відділі мова постійно йшла тільки про індивідуальний капітал, про рух відособленої частини суспільного капіталу.

Але кругообороти індивідуальних капіталів переплітаються один з одним, передбачають і зумовлюють один одного і якраз

завдяки саме цьому сплетенню утворюють рух всього суспільного капіталу. Як при простому товарному обігу вся метаморфоза товару виступала як ланка в ланцюгу метаморфоз товарного світу, так тепер метаморфоза індивідуального капіталу є ланкою в ланцюгу метаморфоз суспільного капіталу. Але якщо простий товарний обіг аж ніяк не включав у себе неодмінно обігу капіталу, оскільки обіг може відбуватися на основі некапіталістичного виробництва, то кругооборот всього суспільного капіталу, як уже було відзначено, включає в себе також і товарний обіг, який відбувається поза сферою кругообороту окремого капіталу, тобто включає в себе також і обіг товарів, які не є капіталом.

Ми повинні тепер перейти до розгляду процесу обігу (який у своїй сукупності є форма процесу відтворення) індивідуальних капіталів як складових частин всього суспільного капіталу, тобто до розгляду процесу обігу всього суспільного капіталу.

II. РОЛЬ ГРОШОВОГО КАПІТАЛУ

{Хоч нижченаведене стосується лише дальшого викладу в цьому відділі, проте ми маємо намір розпочати дослідження грошового капіталу зараз, а саме дослідити його як складову частину всього суспільного капіталу.}

При розгляді обороту індивідуального капіталу були виявлені дві сторони грошового капіталу.

По-перше, він становить ту форму, в якій кожний індивідуальний капітал виступає на сцену, починає свій процес як капітал. Він виступає через це як *primus motor* *, що дає поштовх всьому процесові.

По-друге, залежно від різної тривалості періоду обороту і різного відношення між обома його складовими частинами — робочим періодом і періодом обігу — змінюється і відносна величина тієї складової частини авансованої капітальної вартості, яка повинна постійно авансуватися і відновлюватися в грошовій формі: змінюється її величина у відношенні до продуктивного капіталу, що його вона приводить в рух, тобто у відношенні до незмінного масштабу виробництва. Але яке б не було це відношення, при всіх умовах та частина капітальної вартості, яка перебуває в русі і може постійно функціонувати як продуктивний капітал, обмежена тією частиною авансованої капітальної вартості, яка повинна постійно існувати в грошовій формі поряд з продуктивним капіталом. Мова йде тут тільки про

* — первинний рушій. Ред.

нормальний оборот, про абстрактну середню величину. При цьому ми лишаємо осторонь додатковий грошовий капітал, необхідний для того, щоб згладжувати порушення в процесі обігу.

До першого пункту. Товарне виробництво передбачає товарний обіг, а товарний обіг передбачає, що товар знаходить собі вираження в грошах, передбачає грошовий обіг; роздвоєння товару на товар і гроші є закон вираження продукту як товару. Так само капіталістичне товарне виробництво, — однаково, чи будемо ми його розглядати з суспільної чи з індивідуальної точки зору, — передбачає існування капіталу в грошовій формі, або існування грошового капіталу як *primus motor* для кожного нововиникаючого підприємства і як його постійного рушія. Оборотний капітал особливо передбачає, що через короткі проміжки часу постійно знов появляється грошовий капітал як рушій. Всю авансовану капітальну вартість, тобто всі складові частини капіталу, які складаються з товарів, — робочу силу, засоби праці і виробничі матеріали, — постійно доводиться знов і знов купувати на гроші. Те, що говориться тут про індивідуальний капітал, стосується і суспільного капіталу, який функціонує тільки в формі багатьох індивідуальних капіталів. Але, як уже показано в книзі I, з цього зовсім не виходить, що арена функціонування капіталу, масштаби виробництва, навіть на капіталістичному базисі, в своїх абсолютних межах залежать від розмірів функціонуючого грошового капіталу.

До продуктивного капіталу входять елементи виробництва, величина яких, в певних межах, не залежить від величини авансованого грошового капіталу. При однаковій оплаті робочої сили її можна піддавати екстенсивно чи інтенсивно більш сильній експлуатації. Якщо при такій більш сильній експлуатації збільшиться і грошовий капітал (тобто підвищиться заробітна плата), то він збільшиться не пропорціонально посиленню експлуатації, отже, він збільшиться зовсім не *pro tanto* *.

Продуктивно експлуатований матеріал природи, який не становить елемента вартості капіталу, — земля, море, руди, ліси і т. д., при більшому напруженні тієї самої кількості робочих сил може інтенсивно чи екстенсивно сильніше експлуатуватися без збільшення авансованого грошового капіталу. Таким чином, величина реальних елементів продуктивного капіталу зростає, не вимагаючи затрат додаткового грошового капіталу. Коли ж останній буде потрібний на додаткові допоміжні

* — тією самою мірою. *Ред.*

матеріали, то грошовий капітал, у формі якого авансується капітальна вартість, збільшується непропорціонально збільшенню ефективності продуктивного капіталу, отже, він збільшується зовсім не *pro tanto*.

Одні й ті самі засоби праці, тобто один і той самий основний капітал, можна використати більш ефективно як через подовження часу його щорічного вжитку, так і через збільшення інтенсивності його застосування, причому для цього не потрібно додаткової затрати грошей на основний капітал. В такому випадку відбувається тільки швидший оборот основного капіталу, але зате і елементи його відтворення доставляються швидше.

Залишаючи осторононь матеріали природи, в процес виробництва можуть бути включені як більш-менш ефективно діючі агенти сили природи, які капіталістові нічого не коштують. Ступінь їх ефективності залежить від методів їх застосування і прогресу науки, які знов-таки нічого не коштують капіталістові.

Те саме стосується до суспільного комбінування робочої сили в процесі виробництва і до вмілості, набутої окремими робітниками. Кері підрахував, що земельний власник ніколи не одержує досить, через те що йому оплачується не весь той капітал, відповідно не вся та праця, яка з незапам'ятних часів вкладалася в землю, щоб довести її родючість до теперішнього рівня. (Звичайно, про ту родючість, яку вона втрачає, немає й згадки.) Відповідно до цього кожний окремий робітник повинен був би оплачуватися згідно з тією працею, яка витрачена всім людським родом, щоб перетворити дикуна в сучасного робітника-механіка. Слід було б міркувати якраз навпаки: якщо підрахувати всю вкладену в землю неоплачену працю, але перетворену в гроші землевласником і капіталістом, то весь їх вкладений в землю капітал виплачено їм багато разів, та ще з лихварськими процентами; таким чином земельна власність давним-давно і вже багато раз викуплена суспільством.

Правда, підвищення продуктивної сили праці, оскільки воно не передбачає додаткової затрати капітальних вартостей, збільшує насамперед тільки масу продукту, а не його вартість; виняток становить той випадок, коли воно дає можливість за допомогою тієї ж кількості праці відтворювати більше постійного капіталу, а отже, і зберігати вартість більшого капіталу. Але в той же час підвищення продуктивної сили праці створює новий матеріал для капіталу, отже, створює базис для збільшення нагромадження капіталу.

Оскільки сама організація суспільної праці, а тому і підвищення суспільної продуктивної сили праці вимагає, щоб виробництво провадилася у великому масштабі і щоб окремі

капіталісти авансували великі маси грошового капіталу, то уже в книзі I було показано ⁷⁰, що це відбувається почасти за допомогою централізації капіталів у небагатьох руках, причому нема ніякої потреби в тому, щоб при цьому відбувалося абсолютне збільшення розміру функціонуючих капітальних вартостей, а отже, і розміру того грошового капіталу, у формі якого вони авансуються. Величина окремих капіталів може зростати за допомогою їх централізації в небагатьох руках без одночасного зростання суспільної суми цих капіталів. Це тільки зміна розподілу окремих капіталів.

Нарешті, в попередньому відділі було показано, що зменшення тривалості періоду обороту дає можливість з меншим грошовим капіталом приводити в рух той самий продуктивний капітал, або з тим же грошовим капіталом приводити в рух більший продуктивний капітал.

Проте, очевидно, що все це не має ніякого відношення до питання про власне грошовий капітал. Це тільки показує, що авансований капітал, — дана сума вартості, яка у своїй вільній формі, у формі вартості, складається з певної суми грошей, — після свого перетворення в продуктивний капітал містить в собі продуктивні потенції, межі яких не визначаються величиною вартості, але які в певних межах можуть діяти з різною мірою екстенсивності або інтенсивності. Якщо ціни елементів виробництва — засобів виробництва і робочої сили — дано, то цим визначено величину того грошового капіталу, який необхідний для купівлі певної кількості цих елементів виробництва, що існують у формі товарів. Інакше кажучи, цим визначено величину вартості того капіталу, який доводиться авансувати. Але розміри, в яких цей капітал діє як фактор створення вартості і продукту, еластичні і мінливі.

До другого пункту. Само собою зрозуміло, що та частина суспільної праці і засобів виробництва, яка щороку повинна витратитися на виробництво або на купівлю грошей з метою заміщення зношеної монети, pro tanto є відрахуванням з суспільного виробництва. Але щодо грошової вартості, що функціонує почасти у формі засобу обігу, почасти у формі скарбу, то, — оскільки вона вже є, оскільки вона вже придбана, — вона існує поряд з робочою силою, з виробленими засобами виробництва і природними джерелами багатства. Її не можна розглядати як щось, що обмежує ці останні. За допомогою перетворення її в елементи виробництва, за допомогою обміну з іншими країнами, міг би бути розширений масштаб виробництва. Це передбачає, однак, що гроші в даному випадку, як і раніше, відіграють роль світових грошей.

Залежно від тривалості періоду обороту для того, щоб привести в рух продуктивний капітал, потрібна більша чи менша маса грошового капіталу. Так само ми бачили, що відомий поділ періоду обороту на робочий період і час обігу зумовлює збільшення прихованого капіталу, який перебуває в грошовій формі, або, інакше кажучи, капіталу, застосування якого відкладено.

В тій мірі, в якій період обороту визначається тривалістю робочого періоду, він визначається, при інших незмінних умовах, матеріальною природою процесу виробництва, отже, він визначається не специфічним суспільним характером цього процесу виробництва. Проте на основі капіталістичного виробництва порівняно широкі операції більш тривалого характеру зумовлюють авансування більшого грошового капіталу на довший час. Отже, виробництво в таких галузях залежить від тих рамок, в межах яких окремий капіталіст порядкує грошовим капіталом. Ці рамки розсуваються системою кредиту і зв'язаним з нею асоціюванням, наприклад, акціонерними товариствами. Тому порушення, які відбуваються на грошовому ринку, припиняють діяльність таких підприємств, а ці останні, в свою чергу, викликають порушення на грошовому ринку.

На основі суспільного виробництва необхідно визначити масштаб, в якому можуть провадитися такі операції, які на довгий час відтягують робочу силу і засоби виробництва, не доставляючи за весь цей час ніякого продукту у вигляді корисного ефекту; необхідно визначити, в якому масштабі можуть провадитися ці операції, не завдаючи шкоди таким галузям виробництва, які постійно або кілька разів на рік не тільки відтягують робочу силу і засоби виробництва, але і доставляють життєві засоби і засоби виробництва. При суспільному виробництві, так само як і при капіталістичному, робітники, зайняті в галузях виробництва з відносно короткими робочими періодами, будуть тільки на короткий час відтягувати продукти, не даючи взамін нового продукту; тимчасом галузі виробництва з довгими робочими періодами безперервно відтягують продукти на більш довгий час, перше ніж самі почнуть давати продукти. Отже, ця обставина впливає з речових умов відповідного процесу праці, а не з його суспільної форми. При суспільному виробництві грошовий капітал відпадає. Суспільство розподіляє робочу силу і засоби виробництва між різними галузями виробництва. Виробники можуть, мабуть, одержувати паперові посвідки, за якими вони вилучають із суспільних запасів предметів споживання ту кількість продуктів, яка відповідає часові їх праці. Ці посвідки не гроші. Вони не обертаються.

Отже, оскільки потреба в грошовому капіталі впливає з тривалості робочого періоду, вона зумовлюється двома обставинами: *по-перше*, гроші взагалі є тією формою, в якій повинен виступити кожний індивідуальний капітал (кредит ми лишаємо осторонь) для перетворення в продуктивний капітал. Це впливає з суті капіталістичного виробництва, взагалі з суті товарного виробництва. — *По-друге*, величина грошової суми, що необхідно авансується, зумовлюється тією обставиною, що протягом більш-менш тривалого часу у суспільства постійно віднімаються робоча сила і засоби виробництва, причому йому на протязі цього часу не повертається ніякого продукту, який можна було б перетворити в гроші. Перша обставина, а саме, що капітал, який має бути авансований, доводиться авансувати в грошовій формі, не усувається самою формою цих грошей, чи то будуть металічні гроші, кредитні гроші, знаки вартості і т. д. На другу обставину ніякого впливу не справляє те, за допомогою яких грошових засобів або при якій формі виробництва відтягуються праця, життєві засоби і засоби виробництва, коли при цьому назад в обіг не викидається ніякого еквівалента.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТНАДЦЯТИЙ ²⁵⁾
ДАВНІШІ УЯВЛЕННЯ ПРО ПРЕДМЕТ

І. ФІЗЮКРАТИ

Кене в своїй «Tableau économique» * небагатьма широкими штрихами показує, яким чином річний продукт національного виробництва певної вартості розподіляється через обіг так, щоб, при інших незмінних умовах, могло відбуватися просте відтворення цього продукту, тобто відтворення в тому самому масштабі. Вихідний пункт для періоду виробництва по суті справи становить врожай останнього року. Незліченні індивідуальні акти обігу з самого початку об'єднуються в характерно-суспільний масовий рух, — в обіг між великими функціонально визначеними економічними класами суспільства. Нас тут цікавить таке: одна частина всього продукту, — подібно до всякої іншої його частини, вона як предмет споживання являє собою новий результат праці минулого року, — є в той же час лише носієм старої капітальної вартості, яка знову з'являється в попередній натуральній формі. Ця частина продукту не обертається, а залишається в руках її виробників, класу фермерів, з тим, щоб в руках цього класу знову почати свою службу як капітал. В цю частину річного продукту, яка являє собою постійний капітал, Кене включає також елементи, що не належать до нього, але йому вдалося схопити суть справи завдяки обмеженості свого кругозору, для якого землеробство є єдиною сферою застосування людської праці, що виробляє додаткову вартість, тобто з капіталістичної точки зору — єдиною дійсно продуктивною сферою праці. Економічний процес відтворення, який би не був його специфічно суспільний характер, завжди переплітається в цій галузі (в землеробстві) з природним процесом відтворення. Очевидні умови цього останнього проливають світло і на умови першого і не допускають хибних висновків, що викликаються міражами обігу.

²⁵⁾ Тут починається рукопис VIII.

* — «Економічний таблиці». Ред.

Етикетка системи поглядів відрізняється від етикетки інших товарів, між іншим, тим, що вона обманює не тільки покупця, але часто й продавця. Сам Кене і його найближчі учні вірили в свою феодальну вивіску, подібно до того як наші вчені-педанти вірять в неї досі. А в дійсності система фізіократів є першою систематичною концепцією капіталістичного виробництва. Представник промислового капіталу — клас фермерів — направляє весь економічний рух. Землеробство ведеться капіталістично, тобто як велике підприємство капіталістичного фермера; безпосередній землероб є найманий робітник. В процесі виробництва створюються не тільки предмети споживання, але і їх вартість; а спонукальним мотивом виробництва є одержання додаткової вартості, місцем народження якої є сфера виробництва, а не сфера обігу. Із трьох класів, які у Кене фігурують як носії суспільного процесу відтворення, опосередкованого обігом, безпосередній експлуататор «продуктивної» праці, виробник додаткової вартості, капіталістичний фермер, відрізняється від тих, хто просто її привласнює ⁷¹.

Капіталістичний характер фізіократичної системи ще в часи її розквіту викликав опозицію, з одного боку, Ленге і Маблі, і, з другого боку, — захисників вільного дрібного землеволодіння.

А. Сміт у своєму аналізі процесу відтворення пішов назад ³⁶⁾, і це тим більше впадає в очі, що в усьому іншому він не тільки дає дальшу розробку правильного аналізу Кене, як, наприклад, узагальнює його «*avances primitives*» * і «*avances annuelles*» ** в поняттях «основний» і «оборотний» капітал ³⁷⁾, але місцями зовсім впадає у фізіократичні помилки. Наприклад, щоб довести, що фермер виробляє більшу вартість, ніж будь-який інший рід капіталістів, А. Сміт говорить:

«Ніякий інший капітал, рівний розмірами, не приводить в рух більшої кількості продуктивної праці, ніж капітал фермера. Бо не тільки його робітники-батраки, але і його робоча худоба є продуктивними працівниками». (Приємний комплімент для робітників!) «В землеробстві разом з людиною працює також і природа, і хоч її робота не вимагає ніяких витрат, її продукт має свою вартість так само, як і продукт найбільш

³⁶⁾ «Капітал», том I, 2-е видання, стор. 612, примітка 32 ⁷².

* — «первісні аванси». *Ред.*

** — «щорічні аванси». *Ред.*

³⁷⁾ І тут йому розчистили дорогу деякі фізіократи, насамперед Тюрго. Цей останній внає частіше, ніж Кене та інші фізіократи, вживає слово «капітал» замість «*avances*» [«аванси»] і ще більше ототожнює «*avances*» або «*capitaux*» [«капітал»] промисловців з авансами у фермерів. Наприклад: «Подібно до цих останніх» (підприємців-промисловців), «они» (*les fermiers*), тобто капіталістичні фермери) повинні одержувати, крім капіталів, що повертаються назад, і т. д.» (*Turgot. Oeuvres*, éd. Daire, Paris, 1844, Tome I, p. 40).

дорогих робітників. В землеробстві найбільш важливі роботи мають на меті не стільки збільшити родючість природи, — хоч вони роблять і це, — скільки спрямовувати її на виробництво рослинних продуктів, найбільш корисних людині. Поле, що заросло терником і чагарником, досить часто може дати таку саму масу рослинного продукту, як і найретьельніше оброблені виноградник або нива. Посів і обробіток ґрунту часто не стільки пробуджують, скільки спрямовують активну родючість природи і після всіх трудів землероба значна частина праці завжди залишається на долю природи. Тому робітники і робоча худоба (!), зайняті в землеробстві, відтворюють не тільки вартість, рівну вартості їх власного споживання або вартості капіталу, що дає їм заняття разом з прибутком його власника, як це ми бачили у мануфактурних робітників, але і далеко більшу вартість. Зверх капіталу фермера і всього його прибутку вони регулярно відтворюють ренту землевласника. Цю ренту можна розглядати як продукт тих сил природи, користування якими землевласник за певну плату надає фермерові. Вона вища або нижча залежно від припущеної величини цих сил або, інакше кажучи, від припущеної природної або штучно створеної родючості землі. Вона — продукт природи, який залишається після відрахування і заміщення всього того, що можна визнати ділом рук людських. Вона рідко буває менша від четвертої частини, а часто перевищує третю частину всього продукту. Така сама кількість продуктивної праці, застосованої в мануфактурах, ніколи не дає такого великого відтворення. В мануфактурах природа не робить нічого, — все робить людина; і відтворений продукт завжди повинен бути пропорціональний розмірам діючих сил, які створюють його. Таким чином, капітал, вкладений у землеробство, не тільки приводить в рух більшу кількість продуктивної праці, ніж таких же розмірів капітал, вкладений у мануфактуру, але і додає, пропорціонально до кількості застосовуваної ним продуктивної праці, далеко більшу вартість до річного продукту землі і праці країни, до дійсного багатства і доходу її жителів» (книга II, розд. V, стор. 242).

В іншому місці А. Сміт говорить:

«Також і вся вартість насіння є, власне кажучи, основний капітал» (книга II, розд. I).

Отже, тут капітал = капітальній вартості; вона існує в своїй «основній» формі.

«Хоч насіння і переміщається весь час з амбара в поле і назад, воно ніколи не міняє хазяїна і, значить, не проробляє обігу у власному розумінні цього слова. Фермер дістає свій прибуток не через продаж його, а за рахунок його приросту» (там же, стор. 186).

Обмеженість проявляється тут в тому, що Сміт не бачить, як це бачив уже Кене, повторної появи вартості постійного капіталу в оновленій формі, отже, він не бачить важливого моменту процесу відтворення, а бачить тільки зайву ілюстрацію — до того ж ще й неправильну — для свого розрізнення оборотного і основного капіталу. — Переходячи від понять «*avances*

primitives» і «*avances annuelles*» до понять «fixed capital»* і «circulating capital»**, Сміт робить крок вперед в уживанні слова «капітал»; поняття це узагальнюється, стає незалежним від тієї особливої уваги до «землеробської» сфери застосування, яка характерна для фізіократів. Кроком назад є те, що відмінності між «основним» і «оборотним» капіталом розглядаються і зберігаються як вирішальні відмінності.

П. АДАМ СМІТ

1) ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ СМІТА

А. Сміт говорить:

«В кожному суспільстві ціна будь-якого товару кінець кінцем зводиться до однієї з цих частин (до заробітної плати, прибутку, земельної ренти) або ж розпадається на всі ці три частини, а в кожному розвинутому суспільстві всі ці три складові частини в більшій чи меншій мірі входять в ціну переважної частини товарів»³⁹⁾ (книга I, розд. VI, стор. 42).

«Заробітна плата, прибуток і земельна рента є трьома *первісними джерелами* всякого доходу, так само як і *всякої мінової вартості*» (стор. 63).

Далі ми дослідимо докладніше це вчення А. Сміта про «складові частини ціни товарів», або, відповідно, «всякої мінової вартості». Далі у А. Сміта говориться:

«Оскільки це стосується кожного одиничного товару, взятого окремо, то це повинно стосуватися і всієї сукупності товарів, які становлять *річний продукт* землі і праці кожної країни. *Загальна ціна, або мінова вартість*, цього річного продукту повинна *розпадатися* на такі самі три частини і *розподілятися* між різними жителями країни або в формі заробітної плати за їх працю, або у вигляді *прибутку* з їх капіталу, або в формі ренти з їх землеволодіння» (книга II, розд. II, стор. 190).

Після того як А. Сміт і ціну кожного товару, взятого окремо, і «загальну ціну, або мінову вартість, ... річного продукту землі і праці кожної країни» розклав таким чином на три джерела доходів найманого робітника, капіталіста і земельного власника: на заробітну плату, прибуток і земельну ренту, після

* — «основний капітал». *Ред.*

** — «оборотний капітал». *Ред.*

³⁹⁾ Щоб читач не помилявся відносно смислу слів «ціна переважної частини товарів», наведемо такий уривок, який свідчить про те, як сам А. Сміт пояснює цей вираз: наприклад, в ціну морської риби рента не входить, а входить тільки заробітна плата і прибуток; в ціну scotch pebbles [шотландських годинів] входить тільки заробітна плата, а саме: «В деяких районах Шотландії бідняки промишляють збиранням на морському березі різнобарвних камінців, відомих під назвою шотландських годинів. Ціна, яку платять їм за ці камінці різьбарі по каменю, складається тільки з заробітної плати, тому що ні земельна рента, ні прибуток не становлять ані найменшої її частини».

цього йому все-таки довелося ввести кружним, контрабандним шляхом четвертий елемент, а саме — елемент капіталу. Це досягається за допомогою проведення різниці між валовим і чистим доходом.

«Валовий дохід всіх жителів країни в цілому складається з усього річного продукту їх землі і праці; чистий дохід становить ту частину, яка залишається в їх розпорядженні після відрахування витрат на утримання, по-перше, їх основного, і, по-друге, їх оборотного капіталу; або, інакше кажучи, ту частину, яку вони можуть, не зачіпаючи свого капіталу, включити в запас, призначений для безпосереднього споживання, або витратити на своє харчування, на створення побутових вигод і на розваги. Їх дійсне багатство теж пропорціональне не їх валовому, а їх чистому доходіві» (там же, стор. 190).

На це ми зауважимо:

1) А. Сміт розглядає тут виключно лише просте відтворення, а не відтворення в розширеному масштабі, або нагромадження. Він говорить тільки про видатки на «утримання» («maintaining») функціонуючого капіталу. «Чистий» дохід дорівнює тій частині річного продукту — причому однаково, чи всього суспільства чи ж індивідуального капіталіста, — яка може ввійти у «фонд споживання», але розміри цього фонду не повинні «зачіпати» функціонуючий капітал («encroach upon capital»). Отже, частина вартості як індивідуального, так і суспільного продукту не зводиться ні до заробітної плати, ні до прибутку, ні до земельної ренти, а зводиться до капіталу.

2) А. Сміт відмовляється від своєї власної теорії, вдаючись до гри слів, до розрізнення між «gross» і «net revenue», — між валовим і чистим доходом. Індивідуальний капіталіст, як і весь клас капіталістів, або так звана нація, замість спожитого у виробництві капіталу одержує товарний продукт. Вартість цього продукту, — її можна було б подати у вигляді пропорціональних частин самого продукту, — з одного боку, заміщує затрачену капітальну вартість, а тому становить дохід, або, як сказано у А. Сміта буквально, «revenue» («revenu» — дієприкметник від дієслова «revenir», «повертатися»), проте, nota bene *, становить «capital-revenue», або «дохід на капітал»; з другого боку, складові частини вартості продукту, які «розподіляються між різними жителями країни або у формі заробітної плати за їх працю, або у формі прибутку з їх капіталу, або у формі ренти з їх землеволодіння», становлять саме те, що в повсякденному житті і називається доходом. Згідно з цим поглядом вартість всього продукту, чи то індивідуального капіталіста чи всієї

* — запам'ятаймо добре. *Ред.*

країни, становить чий-небудь дохід, але становить, з одного боку, дохід на капітал, і, з другого боку, — відмінну від нього форму «revenue». Таким чином те, що було усунуто при розкладі вартості товару на її складові частини, знову вводиться з чорного ходу — за допомогою двозначного слова «revenue». Але «привласнити як дохід» можна тільки такі складові частини вартості продукту, які вже існують в ньому. Щоб *капітал* дав дохід, «revenue», він мусить бути спочатку витрачений.

В іншому місці А. Сміт говорить:

«Мінімальна звичайна норма прибутку завжди повинна бути трохи більшою від того, чого досить для покриття тих випадкових втрат, яким підлягає капітал при будь-якому способі його застосування. Тільки цей надлишок являє собою чистий, або нетто-прибуток».

{Але який же капіталіст розуміє під прибутком необхідні затрати капіталу?}

«Те, що називають валовим прибутком, включає в себе часто не тільки цей надлишок, але і ту суму, яка зберігається для заміщення вказаних надзвичайних втрат» (книга I, розд. IX, стор. 72).

Але це означає тільки те, що частина додаткової вартості, розглядувана як частина валового прибутку, повинна становити страховий фонд виробництва. Цей страховий фонд утворюється за рахунок частини додаткової праці, яка остільки безпосередньо виробляє капітал, тобто фонд, призначений для відтворення. Що ж до затрат на «утримання» основного капіталу і т. д. (див. цитовані вище місця), то заміщення спожитого основного капіталу новим не становить нової затрати капіталу, а являє собою тільки відновлення старої капітальної вартості в новій формі. Щодо витрат на ремонт основного капіталу, які А. Сміт теж залічує до витрат на його утримання, то вони входять в ціну авансованого капіталу. Те, що капіталістові не доводиться разом вкладати цю частину капіталу, що він вкладає її під час функціонування капіталу лише поступово, в міру потреби, і може користуватися для цієї мети вже одержаним прибутком, — ця обставина нітрохи не змінює джерела цього прибутку. Та складова частина вартості, яка є джерелом цього прибутку, показує тільки, що робітник доставляє додаткову працю і для страхового фонду і для фонду, призначеного для витрат на ремонт.

А. Сміт розповідає нам далі, що з чистого доходу, тобто з доходу в специфічному розумінні, слід виключити весь основний капітал, а також всю ту частину оборотного капіталу, яка потрібна для утримання і ремонту основного капіталу, а також

для його обновилення, тобто по суті слід виключити весь капітал, що перебуває не в такій натуральній формі, в якій він признається для фонду споживання.

«Всі витрати на утримання основного капіталу треба, очевидно, виключити з чистого доходу суспільства. В нього ніколи не можуть входити ні сирові матеріали, потрібні для підтримання в справності корисних машин і знарядь праці, ... ні продукт праці, потрібний для приведення цих матеріалів до належного стану. Ціна ж цієї праці, звичайно, може становити частину чистого доходу, бо робітники, зайняті цією працею, всю вартість своєї заробітної плати можуть перетворити в свій запас, призначений для безпосереднього споживання. Але при інших видах праці як її ціна» (тобто заробітна плата, що видається за цю працю), «так і продукт» (в якому втілена ця праця) «входять в цей запас для споживання: ціна — в запас робітників, продукт — в запас інших осіб, споживання, вигоди і розваги яких зростають завдяки праці цих робітників» (книга II, розд. II, стор. 190, 191).

А. Сміт натрапляє тут на дуже важливу відмінність між робітниками, зайнятими у виробництві засобів виробництва, і робітниками, що зайняті безпосередньо виробництвом предметів споживання. Вартість товарного продукту першої категорії робітників містить в собі складову частину, рівну сумі їх заробітних плат, тобто рівну вартості тієї частини капіталу, яка затрачена на купівлю їхньої робочої сили. Ця частина вартості фізично існує як певна частка засобів виробництва, вироблених цими робітниками. Гроші, одержані ними як заробітна плата, для них становлять доход, але ні для них самих, ні для інших їх праця не виробила продуктів, придатних для індивідуального споживання. Отже, ці продукти не становлять елемента тієї частини річного продукту, яка призначена для суспільного фонду споживання, того фонду, в якому тільки й може реалізуватися «чистий доход». А. Сміт забуває тут додати, що сказане про заробітну плату однаково стосується і до тієї складової частини вартості засобів виробництва, яка як додаткова вартість під виглядом категорій прибутку і ренти становить доход (насамперед) промислових капіталістів. Ці складові частини вартості теж існують у формі засобів виробництва, у формі предметів, не придатних для індивідуального споживання. Тільки після перетворення їх у гроші можна купити відповідну їх цінні кількість предметів споживання, вироблених другою категорією робітників, і перенести її в фонд індивідуального споживання власників цих засобів виробництва. Але тим більше А. Сміт повинен був би бачити, що частина вартості щороку вироблюваних засобів виробництва, яка дорівнює вартості засобів виробництва, функціонуючих у цій сфері виробництва, тобто дорівнює вартості тих засобів виробництва, з допомогою яких

виготовляють засоби виробництва, — отже, частина вартості, що дорівнює вартості застосованого тут постійного капіталу, — абсолютно не може служити будь-якою складовою частиною вартості, що становить дохід, — не тільки внаслідок тієї натуральної форми, в якій ця частина існує, але і внаслідок функціонування її як капіталу.

У відношенні до другої категорії робітників, тобто тих робітників, які безпосередньо виробляють предмети споживання, визначення А. Сміта не зовсім точні. А саме, він говорить, що в таких галузях праці у фонд безпосереднього споживання «входять» («go to») і ціна праці і продукт:

«ціна» (тобто гроші, одержані як заробітна плата) «— у фонд споживання *робітників, продукт* — у фонд споживання *інших осіб* (that of other people), споживання, вигоди і розваги яких зростають завдяки праці цих робітників».

Але робітник не може жити безпосередньо «ціною» своєї праці, тобто тими грошима, якими виплачується йому заробітна плата; він реалізує ці гроші, купуючи на них предмети споживання; ці останні частково можуть складатися з тих товарів, які виробив він сам. З другого боку, його власний продукт може бути такий, що він входить тільки в споживання експлуататорів праці.

Цілком виключивши, таким чином, основний капітал з «netto revenue» * країни, А. Сміт продовжує:

«Але якщо вся сума затрат на утримання основного капіталу таким чином неодмінно виключається з чистого доходу суспільства, то не так стоїть справа з затратами на утримання оборотного капіталу. З чотирьох частин, з яких складається цей капітал, а саме грошей, життєвих засобів, сирових матеріалів і готових виробів, три останні, як було вже сказано, постійно вилучаються з нього і вкладаються або в основний капітал суспільства, або в його запас, призначений для безпосереднього споживання. Та частина цих придатних для споживання предметів, яка не використовується на утримання першого» (основного капіталу), «цілком входить до складу останнього» (в запас, призначений для безпосереднього споживання) «і становить частину чистого доходу суспільства. Через те утримання цих трьох частин оборотного капіталу зменшує чистий дохід суспільства лише на ту частину річного продукту, яка необхідна для утримання основного капіталу» (книга II, розд. II, стор. 192).

Твердження А. Сміта про те, що частина оборотного капіталу, яка не служить для виробництва засобів виробництва, входить у виробництво предметів споживання, тобто в частину річного продукту, призначену для утворення фонду споживання

* — «чистого доходу». Ред.

всього суспільства, є просто тавтологія. Але важливе те, що йде безпосередньо за цим:

«Оборотний капітал суспільства в цьому відношенні відрізняється від оборотного капіталу окремої особи. Оборотний капітал окремої особи цілком виключений з її чистого доходу і ніколи не може становити яку-небудь частину останнього; чистий дохід окремої особи може складатися виключно з її прибутку. Але хоч оборотний капітал кожної окремої особи і становить частину оборотного капіталу того суспільства, до якого належить ця особа, проте це зовсім не виключає для оборотного капіталу можливості становити також частину чистого доходу суспільства. Хоч усі товари, які є в крамниці роздрібного торговця, аж ніяк не можуть бути включені в його власний запас, призначений для безпосереднього споживання, проте вони можуть потрапити в фонд споживання інших людей, які за рахунок доходу, одержуваного з інших джерел, можуть регулярно замінювати йому їх вартість разом з прибутком, не викликаючи цим ніякого зменшення ні його капіталу, ні своїх власних капіталів» (там же).

Отже, тут ми дізнаємося:

1) Як основний капітал і необхідний для його відтворення (функціонування основного капіталу А. Сміт забуває) і утримання оборотний капітал, так і оборотний капітал кожного індивідуального капіталіста, функціонуючий у виробництві предметів споживання, повністю виключаються з його чистого доходу, який може складатися тільки з його прибутків. Отже, та частина його товарного продукту, яка заміщує його капітал, не може бути розкладена на складові частини вартості, які для нього становлять дохід.

2) Оборотний капітал кожного індивідуального капіталіста становить частину суспільного оборотного капіталу цілком так само, як і кожний індивідуальний основний капітал становить частину суспільного основного капіталу.

3) Суспільний оборотний капітал, хоч він і є лише сумою індивідуальних оборотних капіталів, має характерну особливість, якою він відрізняється від оборотного капіталу кожного індивідуального капіталіста. Останній ніколи не може становити частини *доходу індивідуального капіталіста*; навпаки, частина першого (а саме, частина, що складається з предметів споживання), може в той же час становити частину *доходу суспільства*, або, як А. Сміт говорив раніше, ця частина капіталу не повинна неодмінно зменшувати чистий дохід суспільства на певну частину річного продукту. В дійсності те, що А. Сміт називає тут оборотним капіталом, являє собою щороку вироблюваний товарний капітал, що його капіталісти, які виробляють предмети споживання, щороку кидають в обіг. Весь цей їх річний товарний продукт складається з предметів, придатних для споживання, і через те становить фонд, в якому реалізуються або

на який витрачаються чисті доходи суспільства (включаючи і заробітну плату). Замість того щоб брати для прикладу товари, які є в крамниці роздрібного торговця, А. Сміту слід було б взяти товарні маси, які лежать на складах промислових капіталістів.

Якби А. Сміт звів воедино ті розрізані думки, які поставали у нього раніше при розгляді відтворення того капіталу, який він називає основним, а тепер при розгляді відтворення того капіталу, який він називає оборотним, то він прийшов би до такого результату:

I. Річний суспільний продукт складається з двох підрозділів: перший охоплює засоби виробництва, другий — предмети споживання. Кожний з цих підрозділів треба розглядати окремо.

II. Сукупна вартість тієї частини річного продукту, яка складається з *засобів виробництва*, складається з таких частин: одна частина їх вартості являє собою вартість тільки тих засобів виробництва, які були спожиті на виготовлення цих засобів виробництва, отже, це — капітальна вартість, яка тільки появляється в новій формі. Друга частина дорівнює вартості капіталу, затраченого на робочу силу, або дорівнює сумі заробітних плат, випланих капіталістами цієї сфери виробництва. Нарешті, третя частина вартості становить джерело прибутків — включаючи й земельну ренту — промислових капіталістів цього підрозділу.

Перша складова частина, за А. Смітом, — відтворена частина основного капіталу всіх зайнятих в цьому першому підрозділі індивідуальних капіталів, «цілком виключена і ніколи не може становити яку-небудь частину чистого доходу» ні індивідуальних капіталістів, ні суспільства в цілому. Вона постійно функціонує як капітал і ніколи не функціонує як доход. В цьому відношенні «основний капітал» кожного індивідуального капіталіста нічим не відрізняється від основного капіталу всього суспільства. Проте в той же час інші частини вартості цього річного суспільного продукту, який складається з засобів виробництва, — частини вартості, які, отже, існують також і у вигляді відповідних часток всієї цієї маси засобів виробництва, — становлять *доходи всіх агентів, які беруть участь в цьому виробництві*: заробітну плату робітників, прибуток і ренту капіталістів. Але для суспільства вони становлять не доход, а *капітал*, хоч згаданий річний продукт суспільства і складається лише з суми продуктів індивідуальних капіталістів, які належать до цього суспільства. Здебільшого ці продукти вже по самій своїй природі можуть функціонувати тільки як

засоби виробництва, і навіть ті з них, які в разі потреби могли б функціонувати як предмети споживання, призначені служити сировим або допоміжним матеріалом для нового виробництва. Вони функціонують як такий, тобто як капітал, але не в руках своїх виробників, а в руках тих, хто їх застосовує, а саме:

III. В руках капіталістів другого підрозділу, безпосередніх виробників *предметів споживання*. Ці засоби виробництва заміщують їм капітал, спожитий на виробництво предметів споживання (оскільки цей капітал не перетворений в робочу силу, тобто оскільки він не складається з суми заробітних плат робітників цього другого підрозділу). А цей спожитий капітал, який у формі предметів споживання перебуває тепер в руках капіталістів, що виробляють їх, в свою чергу, — тобто з суспільної точки зору, — *становить той фонд споживання, в якому капіталісти і робітники першого підрозділу реалізують свої доходи.*

Якби А. Сміт продовжив свій аналіз до цих меж, то він дійшов би майже щільно до розв'язання всієї проблеми. По суті він уже був зовсім близько до цього, бо він уже помітив, що певні частини вартості *одного* виду товарних капіталів (засоби виробництва), з яких складається весь річний продукт суспільства, хоч і становлять дохід для індивідуальних робітників і капіталістів, зайнятих у виробництві їх, але не становлять складової частини доходу суспільства; тоді як частина вартості *другого* виду товарних капіталів (предмети споживання), хоч і становить капітальну вартість для індивідуальних власників цієї частини, тобто для капіталістів, зайнятих в цій сфері застосування капіталу, але становить все ж тільки частину доходу суспільства.

Але з усього сказаного вище виходить:

По-перше. Хоч суспільний капітал дорівнює тільки сумі індивідуальних капіталів, а тому і річний товарний продукт (або товарний капітал) суспільства дорівнює сумі товарних продуктів цих індивідуальних капіталів; хоч звідси виходить, що розклад товарної вартості на її складові частини, правильний для всякого індивідуального товарного капіталу, повинен бути правильним і кінець кінцем дійсно виявляється правильним також і для товарного капіталу всього суспільства, проте та форма, в якій ці складові частини вартості виступають в усьому суспільному процесі відтворення, є в них *різною*.

По-друге. Навіть на основі простого відтворення має місце не тільки виробництво заробітної плати (змінного капіталу) і додаткової вартості, але і безпосереднє виробництво нової постійної капітальної вартості — незважаючи на те, що робочий

день складається тільки з двох частин: з однієї частини, протягом якої робітник заміщує змінний капітал, тобто фактично виробляє еквівалент, необхідний для купівлі його робочої сили, і з другої частини, протягом якої він виробляє додаткову вартість (прибуток, ренту і т. д.).— Саме та щоденна праця, яка затрачується на відтворення засобів виробництва,— і вартість якої також розпадається на заробітну плату і додаткову вартість,— саме ця праця реалізується в нових засобах виробництва, які заміщують постійну частину капіталу, витрачену на виробництво предметів споживання.

Основні труднощі, більша частина яких уже розв'язана в попередньому викладі, виникають при розгляді не нагромадження, а простого відтворення. Ось чому, коли мова йде про рух річного продукту суспільства і його відтворення, опосереднюваного обігом, А. Сміт (в книзі II), а перед ним і Кене в «Tableau économique» виходили з простого відтворення.

2) РОЗКЛАД МІНОВОЇ ВАРТОСТІ У СМІТА НА $v + m$

За догмою А. Сміта, ціна, або «міндова вартість» («exchangeable value») кожного окремого товару, а отже, і всіх разом взятих товарів, які становлять річний продукт суспільства (він правильно всюди має на увазі капіталістичне виробництво), складається з трьох «складових частин» («component parts») або «розкладається» («resolves itself into») на заробітну плату, прибуток і ренту. Догму цю можна звести до того, що товарна вартість $= v + m$, тобто дорівнює вартості авансованого змінного капіталу плюс додаткова вартість. Таке зведення прибутку і ренти до тієї загальної єдності, яку ми називаємо m , ми можемо зробити за прямою згодою А. Сміта; це видно з подальших цитат, в яких ми спочатку випускаємо всі побічні пункти, тобто всі позірні або дійсні відхилення від догми, за якою товарна вартість складається виключно з тих елементів, що їх ми позначасмо як $v + m$.

В промисловості:

«Вартість, яку робітники приєднують до вартості матеріалів, розкладається... на дві частини, з яких одна йде на оплату їх заробітної плати, а друга — на оплату прибутку їх підприємця на весь капітал, що його він авансував на матеріали і на заробітну плату» (книга I, розд. VI, стор. 41).

— «Хоч хазяїн і авансує мануфактуру (промислому робітникові) його заробітну плату, але вона в дійсності не коштує йому ніяких витрат, тому що вартість цієї заробітної плати звичайно зберігається для нього («reserved») разом з прибутком у збільшеній вартості того предмета, до якого була прикладена праця робітника» (книга II, розд. III, стор. 221).

Частина «капіталу» («stock»), затрачена на

«...утримання продуктивної праці, виконавши свою функцію капіталу для нього» (для підприємця), «...становить дохід для цих останніх» (для робітників) (книга II, розд. III, стор. 223).

В тільки що цитованому розділі книги II А. Сміт прямо говорить:

«Весь річний продукт землі і праці кожної країни... сам по собі («naturally») поділяється на дві частини. Одна з цих частин — і часто найбільша — призначена насамперед для заміщення капіталу, або для відновлення продовольства, сирових матеріалів і готових продуктів, які були взяті з капіталу; друга частина призначена для утворення доходу власника капіталу як *прибутку з його капіталу* або якої-небудь іншої особи як ренти з її *землеволодіння*» (стор. 222).

Згідно з тим, про що ми раніше дізналися від А. Сміта, тільки одна частина капіталу одночасно становить дохід для кого-небудь, а саме та частина, яка затрачена на купівлю продуктивної праці. Ця частина — змінний капітал — спочатку виконує «функцію капіталу» в руках підприємця і для нього, а потім «становить дохід» для самих продуктивних робітників. Капіталіст перетворює частину своєї капітальної вартості в робочу силу і якраз тим самим перетворює її в змінний капітал; лише завдяки такому перетворенню не тільки ця частина капіталу, але і весь його капітал функціонує як промисловий капітал. Робітник — продавець робочої сили — одержує вартість цієї робочої сили у формі заробітної плати. В його руках робоча сила являє собою лише придатний для продажу товар, — товар, продажем якого він живе і який через це є єдиним джерелом його доходу. Як змінний капітал робоча сила функціонує лише в руках її покупця, капіталіста, і саму купівельну ціну робочої сили капіталіст авансує лише позірно, бо її вартість вже раніше доставлена йому робітником.

Після того як А. Сміт таким чином показав нам, що вартість промислового продукту $= v + m$ (де m = прибуткові капіталіста), він говорить нам, що в сільському господарстві робітники, крім

«...відтворення вартості, рівної їх власному споживанню, або капіталові, що дає їм заняття (змінному капіталові), разом з прибутком капіталіста», крім «капіталу фермера і всього його *прибутку*, регулярно відтворюють ще й *ренту землевласника*» (книга II, розд. V, стор. 243).

Та обставина, що рента йде в руки землевласника, не має ніякого відношення до питання, яке ми тут розглядаємо. Перш ніж потрапити в його руки, вона повинна існувати в руках

фермера, тобто в руках промислового капіталіста. Перш ніж зробитися чим-небудь доходом, вона повинна становити складову частину вартості продукту. Отже, у самого А. Сміта і рента і прибуток є тільки складові частини додаткової вартості, які постійно відтворюються продуктивним робітником одночасно з його власною заробітною платою, тобто разом з вартістю змінного капіталу. Отже, рента і прибуток є частини додаткової вартості m , і тому у А. Сміта ціна всіх товарів розкладається на $v + m$.

Догма, за якою ціна всіх товарів (а отже, і ціна річного товарного продукту) розкладається на заробітну плату плюс прибуток, плюс земельна рента, ця догма навіть у постійно супутній езотеричній частині твору Сміта набирає такої форми, що вартість всякого товару, а отже, і вартість річного товарного продукту суспільства, рівна $v + m$, рівна капітальній вартості, затраченій на робочу силу і постійно відтворюваній робітниками, плюс додаткова вартість, додана робітниками за допомогою їх праці.

Цей кінцевий висновок А. Сміта в той же час відкриває нам — див. далі — джерело його одностороннього аналізу тих складових частин, на які може бути розкладена товарна вартість. Та обставина, що ці складові частини вартості одночасно становлять різні джерела доходу для різних класів, які функціонують у виробництві, — ця обставина не має ніякого відношення ні до визначення величини кожної окремої з цих складових частин, ні до визначення їх загальної суми.

Коли Сміт говорить:

«Заробітна плата, прибуток і земельна рента є трьома первісними джерелами всякого доходу, а також і всякої мірної вартості. Всякий інший дохід кінець кінцем дістають з одного або другого з цих джерел» (книга I, розд. VI, стор. 48),

— то тут виходить нагромадження всіляких *quid pro quo* *.

1) Всі члени суспільства, які не беруть прямої участі у відтворенні, тобто не працюють у сфері матеріального виробництва або взагалі не працюють, можуть одержати свою частку річного товарного продукту, тобто предмети свого споживання, насамперед лише з рук тих класів, яким в першу чергу дістається продукт: з рук продуктивних робітників, промислових капіталістів і землевласників. Остільки їх доходи *materialiter* ** походять від заробітної плати (продуктивних робітни-

* — вісенітиць. *Ред.*

** — матеріально. *Ред.*

ків), прибутку і земельної ренти і тому є доходами похідними щодо цих первинних доходів. Але, з другого боку, ці в зазначеному розумінні похідні доходи здобуваються їх одержувачами в силу їх суспільної функції як королів, попів, професорів, проститутток, солдатів і т. д.; саме це і дає їм можливість розглядати ці свої функції як первинні джерела своїх доходів.

2) Саме тут груба помилка А. Сміта і досягає свого кульмінаційного пункту: почавши з правильного визначення складових частин вартості товару і суми тих новостворюваних вартостей, які втілені в цих частинах, вказавши потім, як ці складові частини утворюють таку ж кількість різних джерел доходу³⁹⁾, вивівши таким чином доходи з вартості, він діє потім у зворотному порядку і перетворює доходи з «складових частин» («component parts») в «першоджерела всякої мінової вартості», і це останнє уявлення стало в нього панівним; цим він широко відчинив двері вульгарній політичній економії. (Дивись нашого Рошера⁷³⁾.)

3) ПОСТІЙНА ЧАСТИНА КАПІТАЛУ

Подивимось тепер, якими чарами А. Сміт намагається вигнати з товарної вартості постійну частину капітальної вартості.

«З ціни, наприклад, зерна, одна її частина йде на виплату ренти землевласникові».

Походження цієї складової частини вартості не має ніякого відношення до тієї обставини, що вона сплачується землевласникові і в формі ренти становить його дохід; так само походження інших складових частин вартості не має ніякого відношення до того, що вони як прибуток і заробітна плата теж становлять джерела доходу.

«Друга частина йде на заробітну плату або на утримання робітників» {і робочої худоби! — додає він}, «зайнятих у виробництві цього зерна, а третя частина становить прибуток фермера. Ці три частини, як здається» {«сеет», — дійсно так *здається*}, «або безпосередньо, або кінець кінцем становлять всю ціну зерна»⁴⁰⁾.

³⁹⁾ Я відтворюю цю фразу дослівно в тому місці, в якому вона є в рукопису Маркса, хоч у даному зв'язку здається, начебто вона суперечить як попередньому, так і безпосередньо наступному викладу. Ця позірна суперечність розв'язується далі в пункті 4: «Капітал і дохід у А. Сміта». — Ф. Е.

⁴⁰⁾ Тут ми вже зовсім не говоримо про те, що Адаму особливо не пощастило з його прикладом. Вартість зерна тільки через те й розкладається на заробітну плату, прибуток і ренту, що норм, з'їдених робочою худобою, позначений А. Смітом як заробітна плата робочої худоби, а робоча худоба — як наймані робітники, а тому і найманий робітник, в свою чергу, — як робоча худоба. {Додаток з рукопису II.}

Вся ця ціна, тобто визначення всієї її величини, зовсім не залежить від її розподілу між зазначеними трьома категоріями осіб.

«Може видатися, що необхідна ще четверта частина для заміщення капіталу фермера, тобто для заміщення зношування його робочої худоби та інших його сільськогосподарських знарядь. Але треба мати на увазі, що ціна будь-якого сільськогосподарського знаряддя, хоч би, наприклад, і робочого коня, в свою чергу, складається з таких же трьох частин: з ренти за землю, на якій цей кінь був вирощений, з праці, затраченої на його утримання. і з прибутку фермера, який авансував ренту за землю і заробітну плату за працю. І тому, хоч ціна зерна, можливо, й заміщує як ціну, так і витрати на утримання коня, проте вся ціна зерна, як і раніше, або безпосередньо, або кінець кінцем цілком розкладається на ті самі три частини: земельну ренту, працю» (під «працею» він має на увазі заробітну плату) «і прибуток» (книга I, розд. VI, стор. 42).

Ось буквально і все, що наводить А. Сміт для обґрунтування своєї неймовірної доктрини. Його доказ полягає просто в повторюванні одного і того самого твердження. Наводячи приклад, він допускає, що ціна зерна складається не тільки з $v + m$, але, крім того, і з ціни засобів виробництва, вжитих на виробництво зерна, отже, — з капітальної вартості, яку фермер затратив не на робочу силу. Однак, говорить він, ціни всіх цих засобів виробництва, в свою чергу, розпадаються, як і ціна зерна, на $v + m$. Адам Сміт забуває тільки додати: крім того, на ціну засобів виробництва, спожитих на їх власне виробництво. Від однієї галузі виробництва він відсилає до другої, а від другої знов відсилає до третьої. Твердження, що вся ціна товарів «безпосередньо» або «кінець кінцем» («ultimately») розкладається на $v + m$, не було б пустим викрутом лише в тому разі, якби було показано, що товарні продукти, ціна яких безпосередньо розкладається на c (ціна спожитих засобів виробництва) $+ v + m$, кінець кінцем компенсуються товарними продуктами, які заміщують ці «спожиті засоби виробництва» в усьому їх обсягу і які вироблені на противагу першим товарним продуктам за допомогою затрати тільки змінного капіталу, тобто капіталу, витраченого на робочу силу. В такому разі ціна останніх товарних продуктів була б безпосередньо $= v + m$. Тому і ціну перших товарних продуктів, тобто $c + v + m$, де c фігурує як постійна частина капіталу, кінець кінцем можна було б розкласти на $v + m$. Адам Сміт сам не думає, що він дає такого роду доказ, наводячи свій приклад із збирачами «scotch pebbles» *; між іншим, згідно з його твердженням, ці збирачі 1) не доставляють ніякої додаткової вартості, а ви-

* — «шотландських голішів»; див. цей том, стор. 374, примітка 38. Ред.

робляють тільки власну заробітну плату; 2) не застосовують ніяких засобів виробництва (проте і вони також застосовують засоби виробництва у вигляді кошків, мішків та іншої тари для того, щоб забирати ці камінці).

Вище ми вже бачили, що А. Сміт пізніше сам розбиває свою власну теорію, не усвідомлюючи, однак, своїх суперечностей. Але їх джерело слід шукати якраз в наукових вихідних пунктах А. Сміта. Капітал, обмінений на працю, виробляє більшу вартість, ніж його власна вартість. Яким чином? Внаслідок того, говорить А. Сміт, що робітники під час процесу виробництва надають предметам, які вони обробляють, таку вартість, яка зверх еквівалента їх власної купівельної ціни утворює додаткову вартість (прибуток і ренту), що дістається не їм, а тим, хто застосовує їх працю. Але це і все, що вони доставляють і можуть доставити. Те, що правильно відносно промислової праці протягом одного дня, правильно і у відношенні тієї праці, яку весь клас капіталістів приводить в рух протягом року. Тому загальна маса новоствореної суспільством річної вартості може бути розкладена тільки на $v + m$, тобто на еквівалент, яким робітники заміщують капітальну вартість, затрачену у формі їх власної купівельної ціни, і на додаткову вартість, яку вони зверх того повинні доставити тому, хто їх застосовує. Але обидва ці елементи вартості товарів в той же час становлять джерела доходу різних класів, які беруть участь у відтворенні: перший — заробітну плату, дохід робітників; другий — додаткову вартість, з якої промисловий капіталіст залишає собі одну частину в формі прибутку, а другу віддає як ренту, як дохід земельного власника. Отже, звідки ж могла б з'явитися ще одна складова частина вартості, коли новостворена за рік вартість не містить ніяких інших елементів, крім $v + m$? Тут ми маємо на увазі просте відтворення. Якщо вся річна сума праці розкладається на працю, необхідну для відтворення капітальної вартості, затраченої на роботу силу, і на працю, необхідну для створення додаткової вартості, то звідки ще могла б взагалі взятися праця для виробництва капітальної вартості, затраченої не на роботу силу?

Справа стоїть ось як:

1) А. Сміт визначає вартість товару тією кількістю праці, яку найманий робітник «додає» («adds») до предмета праці. Він говорить буквально: «до матеріалів», тому що у нього мова йде про мануфактуру, яка сама вже переробляє продукти праці; але це нітрохи не змінює суті справи. Вартість, яку робітник «додає» (і це «adds» є вислів Адама) до предмета, зовсім не залежить від тієї обставини, чи мав *до* цього моменту вартість сам

предмет, до якого додається вартість, чи ні. Отже, робітник створює нову вартість в товарній формі. Частина цієї новоствореної вартості, за А. Смітом, є еквівалент заробітної плати робітника; отже, ця частина визначається розміром вартості його заробітної плати. Щоб виробити або відтворити вартість, рівну вартості його заробітної плати, йому доведеться додати більшу або меншу кількість праці залежно від того, наскільки велика його заробітна плата. Але, з другого боку, робітник понад визначувану таким чином межу додає дальшу працю, яка утворює додаткову вартість для капіталіста, що його найняв. Чи залишається ця додаткова вартість цілком в руках капіталіста, чи частину її доводиться віддати третім особам,— це абсолютно нічого не змінює ні в якісному (в тому, що ця вартість взагалі є додатковою вартістю), ні в кількісному (в розумінні величини) визначенні додаткової вартості, доданої наймаємим робітником. Це — вартість, як і всяка інша частина вартості продукту, але вона відрізняється тим, що робітник не одержав за неї ніякого еквівалента і пізніше не одержить його; навпаки, капіталіст привласнює її без еквівалента. Загальна вартість товару визначається кількістю праці, затраченої робітником на його виробництво. Частина цієї загальної вартості визначається тим, що вона дорівнює вартості заробітної плати, тобто є її еквівалентом. Тому друга частина, додаткова вартість, неминуче визначається цілком так само, а саме: вона дорівнює загальній вартості продукту мінус та частина вартості цього останнього, яка становить еквівалент заробітної плати; отже, вона дорівнює надлишкові нової вартості, створеної при виробництві товару, над тією частиною цієї нової вартості, яка дорівнює еквівалентові заробітної плати.

2) Те, що правильно у відношенні до товару, виробленого в окремому промисловому підприємстві кожним окремим робітником, правильно і у відношенні до річного продукту всіх галузей виробництва в цілому. Те, що відноситься до односторонньої праці індивідуального продуктивного робітника, відноситься і до сукупної річної праці, приведеної в рух усім продуктивним робітничим класом. Цей клас «фіксує» (вислів Сміта) в річному продукті сукупну вартість, що визначається кількістю праці, затраченої на протязі року, і ця сукупна вартість розпадається на дві частини: одна частина визначається тією кількістю річної праці, за допомогою якої робітничий клас створює еквівалент своєї річної заробітної плати, тобто в дійсності саму цю заробітну плату; друга частина визначається додатковою річною працею, за допомогою якої робітник створює додаткову вартість для класу капіталістів. Отже, вміщена в річному продукті

новостворена за рік вартість складається тільки з двох елементів: з еквівалента річної заробітної плати, одержаної робітничим класом, і річної додаткової вартості, доставленої класові капіталістів. Але річна заробітна плата становить дохід робітничого класу, річна сума додаткової вартості — дохід класу капіталістів; отже, обидві частини вартості становлять (і ця точка зору правильна, коли йдеться про просте відтворення) відносні частки річного фонду споживання і реалізуються в ньому. Таким чином, зовсім не лишається місця для постійної капітальної вартості, для відтворення капіталу, який функціонує у формі засобів виробництва. Але у вступі до своєї праці А. Сміт прямо говорить, що всі частини товарної вартості, які функціонують як дохід, збігаються з річним продуктом праці, призначеним для суспільного фонду споживання:

«Завданням перших чотирьох книг є з'ясування того, в чому полягає дохід нації, або яка була природа тих фондів, які... забезпечували («supplied») річне споживання націй» (стор. 12).

І в першому ж реченні цього вступу говориться:

«Річна праця кожної нації являє собою той первісний фонд, який доставляє їй всі ті життєві засоби, ...які вона споживає протягом року і які завжди складаються або з безпосереднього продукту цієї праці, або з предметів, куплених на цей продукт в інших націй» (стор. 11).

Перша помилка А. Сміта полягає в тому, що він ототожнює *вартість* річного продукту з *новоствореною за рік вартістю*. Остання є продуктом *тільки* праці минулого року; перша містить в собі, крім того, всі ті елементи вартості, які були спожиті на виробництво річного продукту, але *вироблені в попередньому, а почасти і в давніші роки*: засоби виробництва, вартість яких *лише з'являється знову* і які, щодо їх вартості, не були ні вироблені, ні відтворені працею, витраченою на протязі останнього року. За допомогою такого змішання двох різних речей А. Сміт зовсім відкидає постійну частину вартості річного продукту. Саме це змішання є наслідком другої помилки в його основних поглядах: він не розрізняє двоїстого характеру самої праці, тобто не розрізняє праці, оскільки вона як затрата робочої сили створює вартість, і праці, оскільки вона як конкретна, корисна праця створює предмети споживання (споживну вартість). Загальна сума вироблених за рік товарів, тобто *весь річний продукт*, є продукт *корисної* праці, яка діяла протягом останнього року; всі ці товари існують тільки внаслідок того, що суспільно застосована праця була витрачена в різноманітно розгалуженій системі різних видів корисної

праці. Тільки тому в загальній вартості вироблених товарів збереглася вартість засобів виробництва, спожитих на їх виробництво, збереглася, знову з'явившись у новій натуральній формі. Отже, загальний *річний продукт* є результат *корисної* праці, затраченої протягом року. Але протягом року знову створюється лише частина *вартості* річного *продукту*; ця частина є *новостворена за рік вартість*, у якій втілена сума праці, приведеної в рух протягом даного року.

Отже, коли А. Сміт в тільки що цитованому місці говорить:

«Річна праця кожної нації являє собою первісний фонд, який доставляє їй всі ті життєві засоби, які вона споживає протягом року і т. д.»

то він *однобічно* бере до уваги просто *корисну* працю, яка тільки й надала всім цим життєвим засобам форми, придатної для споживання. Але при цьому він забуває, що це було б неможливо без допомоги засобів праці і предметів праці, які перейшли від попередніх років, і що тому «*річна праця*», оскільки вона брала участь у створенні вартості, ні в якому разі не створила всієї вартості виготовленого при її участі продукту; він забуває, що *новостворена вартість* менша, ніж *вартість продукту*.

Якщо А. Сміту і не можна поставити в докір, що в цьому аналізі він не виявився вище за всіх своїх послідовників (хоч перша спроба правильного вирішення питання була вже у фізіократів), то далі він, навпаки, блукає в хаосі, і головним чином саме тому, що його «езотеричне» розуміння товарної вартості взагалі постійно перекреслюється «екзотеричним» розумінням, виклад якого в нього переважає. Щоправда, його науковий інстинкт час від часу знов і знов викликає появу езотеричної точки зору.

4) КАПІТАЛ І ДОХОД У А. СМІТА

Частина вартості кожного товару (а тому і річного продукту), яка становить тільки еквівалент заробітної плати, дорівнює капіталові, авансованому капіталістом на заробітну плату, тобто дорівнює змінній складовій частині всього авансованого ним капіталу. Цю складову частину авансованої капітальної вартості капіталіст одержує назад за допомогою нововиробленої складової частини вартості товару, доставленого найманими робітниками. Чи авансується змінний капітал в тому розумінні, що капіталіст виплачує грошима ту частину ще не готового для продажу продукту, яка припадає робітникові, або ж хоч і готового, але ще не проданого капіталістом, чи платить він робітникові грошима, вже одержаними від продажу виробленого

робітником товару, чи за допомогою кредиту передбачас одержання цих грошей, — в усіх цих випадках капіталіст витрачає змінний капітал, який припливає до робітників у формі грошей, і, з другого боку, в усіх цих випадках він володіє еквівалентом цієї капітальної вартості у формі тієї частини вартості товарів, в якій робітник знову виробив ту частину загальної вартості, що йому припадає, або, інакше кажучи, в якій він виробив вартість своєї власної заробітної плати. Замість того щоб дати робітникові цю частину вартості в натуральній формі виробленого ним же самим продукту, капіталіст виплачує йому цю частину вартості в формі грошей. Таким чином, для капіталіста змінна складова частина авансованої ним капітальної вартості існує тепер у формі товарів, тимчасом як робітник одержав еквівалент за продану ним робочу силу у формі грошей.

Отже, в той час як частина авансованого капіталістом капіталу, перетворена купівлею робочої сили у змінний капітал, функціонує в самому процесі виробництва як робоча сила, що проявляється в дії, в той час як за допомогою витрачання цієї робочої сили змінна частина авансованого капіталу знову виробляється в товарній формі як нова вартість, тобто відтворюється, — отже, відбувається відтворення, тобто нове виробництво авансованої капітальної вартості — в той же час робітник витрачає вартість, відповідно ціну проданої ним робочої сили на життєві засоби, на засоби відтворення своєї робочої сили. Сума грошей, рівна змінному капіталові, становить дохід робітника — такий дохід, надходження якого триває лише доти, поки робітник спроможний продавати свою робочу силу капіталістові.

Товар найманого робітника — сама його робоча сила — функціонує як товар лише остільки, оскільки вона включена в капітал капіталіста, оскільки вона функціонує як капітал; з другого боку, капітал капіталіста, витрачений у формі грошового капіталу на купівлю робочої сили, функціонує як дохід в руках продавця робочої сили, найманого робітника.

Тут переплітаються різні процеси обігу і виробництва, яких А. Сміт не розмежовує.

По-перше. Акти, що стосуються процесу *обігу*: робітник продає капіталістові свій товар — робочу силу; гроші, на які капіталіст її купує, є для нього грошима, що застосовуються з метою збільшення вартості, тобто грошовим капіталом; капітал цей не витрачено, а авансовано. (В цьому полягає справжній смисл «авансування» — *avance* у фізіократів, — причому зовсім незалежно від того, звідки сам капіталіст бере ці гроші.

Для капіталіста авансованою є всяка вартість, яку він виплачує з метою здійснення процесу виробництва, незалежно від того, чи відбувається це до його завершення чи *post festum* *. Вона авансується самому процесові виробництва.) Тут відбувається лише те саме, що й при всякому продажу товарів: продавець віддає споживну вартість (в даному випадку — робочу силу) і одержує її вартість (реалізує її ціну) в формі грошей; покупець віддає свої гроші і одержує взамін самий товар, в даному разі — робочу силу.

По-друге. В процесі *виробництва* куплена робоча сила утворює частину функціонуючого капіталу, а сам робітник функціонує тут лише як особлива натуральна форма цього капіталу, відмінна від тих його елементів, які існують в натуральній формі засобів виробництва. Під час процесу виробництва робітник до засобів виробництва, які він перетворює у продукт, за допомогою витрачання своєї робочої сили додає вартість, рівну вартості його робочої сили (додаткову вартість ми лишасмо осторонь); отже, він відтворює для капіталіста в товарній формі ту частину капіталу, що авансована або повинна бути авансована йому капіталістом у вигляді заробітної плати; робітник виробляє для капіталіста еквівалент цього капіталу, тобто він виробляє для капіталіста капітал, який капіталіст може знову «авансувати» на купівлю робочої сили.

По-третє. Через те при продажу товару частина його продавної ціни заміщує капіталістові авансований ним змінний капітал, і завдяки цьому капіталіст може знову купувати робочу силу, а робітник — знову її продавати.

При всіх актах купівлі і продажу товарів — оскільки мова йде тільки про самі ці операції — цілком однаково, що зробить продавець з вирученими за свій товар грошима і що зробить покупець з купленими ним предметами споживання. Отже, оскільки мається на увазі тільки процес обігу, не має ніякого значення також і та обставина, що куплена капіталістом робоча сила відтворює для нього капітальну вартість і що, з другого боку, гроші, виручені від продажу робочої сили, становлять дохід для робітника. Величина вартості товару, яким торгує робітник, його робочої сили, нітрохи не залежить від того, що вона становить його «дохід», а так само і від того, що споживання покупцем товару, яким торгує робітник, відтворює для цього покупця капітальну вартість.

Заробітна плата стає доходом, на який повинен існувати робітник, тому що вартість робочої сили, — тобто адекватна ціна,

* — тут: після. *Ред.*

по якій продається цей товар, — визначається кількістю праці, необхідною для її відтворення, а сама ця кількість праці визначається тут тією кількістю праці, яка потрібна для виробництва необхідних життєвих засобів робітника, тобто кількістю праці, необхідною для підтримання його життя.

Зовсім неправильним є таке твердження А. Сміта:

«Частина капіталу, затрачена на утримання продуктивної праці, виконавши свою функцію капіталу для нього» (для підприємця), «...утворює дохід для цих останніх» (для робітників) (книга II, розд. III, стор. 223).

Гроші, якими капіталіст оплачує куплену ним робочу силу, виконують для нього «функцію капіталу» остільки, оскільки він за допомогою цих грошей додає робочу силу до речових складових частин свого капіталу, а тільки це й робить взагалі можливим функціонування його капіталу як продуктивного капіталу. Ми повинні проводити таке розрізнення: робоча сила в руках робітника є *товаром*, а не капіталом; нею зумовлюється дохід для нього лише остільки, оскільки він може постійно повторювати її продаж; як капітал вона функціонує *після* продажу, в руках капіталіста, під час самого процесу виробництва. Саме робоча сила виконує при цьому подвійну службу: в руках робітника вона служить товаром, який продається по його вартості; в руках капіталіста, що купив її, вона служить силою, яка виробляє вартість і споживну вартість. Але гроші робітник одержує від капіталіста лише після того, як він віддав капіталістові споживання своєї робочої сили, лише після того, як його робоча сила уже реалізована у вартості продукту праці. Капіталіст володіє цією вартістю до того, як він її оплачує. Отже, не гроші функціонують двічі: спочатку як грошова форма змінного капіталу, а потім як заробітна плата. Двічі функціонує робоча сила: по-перше, як *товар* при продажу робочої сили (при визначенні розміру заробітної плати, яка має бути виплачена, гроші відіграють роль просто ідеальної міри вартості, причому їх може ще й не бути в руках капіталіста); по-друге, в процесі виробництва, де робоча сила функціонує в розпорядженні капіталіста як *капітал*, тобто як елемент, що створює споживну вартість і вартість. Вона вже доставила в товарній формі той еквівалент, який повинен бути виплачений робітникові, причому доставила цей еквівалент раніше, ніж капіталіст виплатить його в грошовій формі робітникові. Таким чином, робітник сам створює той платіжний фонд, з якого капіталіст оплачує робітника. Але це ще не все.

Гроші, одержувані робітником, витрачаються ним на підтримання своєї робочої сили, отже, — якщо розглядати клас

капіталістів і клас робітників в їх сукупності, — ці гроші витрачаються робітником, щоб зберегти для капіталіста те знаряддя, завдяки якому він тільки й може лишатися капіталістом.

Таким чином, постійна купівля і продаж робочої сили, з одного боку, увічнює робочу силу як елемент капіталу; внаслідок цього капітал виступає творцем товарів, тобто предметів, які призначені для споживання і мають вартість; далі, з тієї ж причини частина капіталу, яка йде на купівлю робочої сили, постійно відновлюється за допомогою продажу продукту, створеного робочою силою, і, значить, сам робітник постійно створює той фонд капіталу, з якого йому платять. З другого боку, постійний продаж робочої сили стає постійно відновлюваним джерелом збереження життя робітника і, таким чином, його робоча сила виступає таким добром, за допомогою якого він одержує дохід, яким він живе. Дохід робітника в цьому випадку означає не що інше, як привласнення вартостей за допомогою постійно повторюваного продажу товару (робочої сили), причому самі ці вартості служать лише для постійного відтворення товару, що його робітник змушений постійно продавати. І лише остільки А. Сміт правий, кажучи, що джерелом доходу для робітника стає та частина вартості створеного самим робітником продукту, за яку капіталіст виплачує йому еквівалент у формі заробітної плати. Але ця обставина нічого не змінює ні в природі, ні в величині цієї частини вартості товару; так само, як нічого не змінюється у природі вартості засобів виробництва від того, що вони функціонують як капітальні вартості, як не змінюється суть і довжина прямої лінії від того, чи становить ця лінія основу трикутника чи вона є віссю еліпса. Вартість робочої сили, як і раніш, визначається так само незалежно від зазначеної обставини, як і вартість засобів виробництва. Ця частина вартості товару не складається з доходу робітника, як одного з самостійних факторів, що утворюють згадану вартість, і не розкладається на його дохід. Хоч ця нова вартість, постійно відтворювана робітником, становить для нього джерело доходу, однак внаслідок цього його дохід, навпаки, не становить складової частини виробленої ним нової вартості. Величина виплачуваної йому частки у створеній ним новій вартості визначає тільки розмір його доходу по вартості, а не навпаки. Та обставина, що ця частина новоствореної вартості становить для нього дохід, вказує тільки на те, в що вона перетворюється, на характер її застосування, але так само не має ніякого відношення до її походження, як і до походження всякої іншої вартості. Коли я щотижня одержую десять та-

дерів, то факт одержання мною цього щотижневого доходу нічого не змінює ні в *природі* вартості десяти талерів, ні в *величині* їх вартості. Як і вартість всякого іншого товару, вартість робочої сили визначається кількістю праці, необхідної для її відтворення; характерним для цього товару (робочої сили) є та обставина, що ця кількість праці уже визначена вартістю необхідних життєвих засобів робітника, тобто дорівнює праці, необхідній для відтворення самих умов життя робітника. Але ця обставина для вартості робочої сили так само характерна, як для вартості робочої худоби характерне те, що вона визначається вартістю засобів існування, необхідних для утримання цієї худоби, тобто масою людської праці, необхідною для виробництва цих засобів існування.

Проте причиною всіх бід А. Сміта в цьому питанні є категорія «доходу». Різні види доходів становлять у Сміта «component parts», тобто «складові частини» щороку вироблюваної, новостворюваної товарної вартості, тоді як ті дві частини, на які розпадається ця товарна вартість *для капіталіста*, тобто еквівалент його змінного капіталу, авансованого в грошовій формі при купівлі праці, і друга частина цієї вартості, яка теж належить йому, хоч нічого йому не коштувала, тобто додаткова вартість, — становлять, навпаки, джерела доходів. Еквівалент змінного капіталу знов авансується на робочу силу і остільки становить доход для робітника в формі його заробітної плати. Друга частина, тобто додаткова вартість, не служить для заміщення капіталістові будь-якої частини авансованого капіталу, і тому він може витратити її на предмети споживання (на необхідні предмети споживання, а також на предмети розкоші), він може цілком спожити її як доход, не перетворюючи її в капітальну вартість того або іншого роду. Передумовою одержання цих доходів є сама товарна вартість, і її складові частини для капіталіста розрізняються лише остільки, оскільки вони становлять або еквівалент за авансовану ним змінну капітальну вартість, або надлишок *над* авансованою ним змінною капітальною вартістю. Обидві частини складаються не з чого іншого, як з робочої сили, витраченої під час виробництва товару, приведеної в дію в процесі праці. Вони складаються не з «приходу», або «доходу», а являють собою витрачання, витрачання праці.

Відповідно до цього *quid pro quo* *, при якому доход стає джерелом товарної вартості, а не товарна вартість є джерелом доходу, товарна вартість виявляється у А. Сміта «складеною»

* — тут: підстановною одного на місце другого. *Ред.*

з різного роду доходів. Вони визначені у нього незалежно один від одного, і загальна вартість товару визначається через додавання величин вартості цих доходів. Але, постає питання, як же визначається вартість кожного з цих доходів, з яких повинна виникнути товарна вартість? Щодо заробітної плати, то її можна визначити, тому що вона є вартістю відповідного товару, робочої сили, а ця вартість визначається (подібно до вартості всякого іншого товару) працею, необхідною для відтворення цього товару. Але як можна визначити додаткову вартість, або, за А. Смітом, дві її форми: прибуток і земельну ренту? Тут А. Сміт відбувається пустою балаканиною. Він то виставляє заробітну плату і додаткову вартість (відповідно — заробітну плату і прибуток) як дві складові частини, з яких «складається» товарна вартість, відповідно — ціна товару, то, причому часто майже без передишки, виставляє їх як частини, на які «розкладається» («resolves itself») ціна товару, а це означає сказати протилежне першому, означає сказати, що товарна вартість є наперед дане і що різні частини цієї вже даної вартості у формі різних доходів дістаються різним особам, які беруть участь у процесі виробництва. Це останнє твердження А. Сміта ні в якому разі не рівнозначне тому, що вартість товару складається із згаданих трьох «складових частин». Наприклад, якщо я довільно встановлю довжину трьох різних прямих ліній, а потім, взявши ці три лінії як «складові частини», утворю четверту пряму лінію, рівну довжиною сумі перших трьох ліній, то це зовсім не та сама процедура, коли б я, маючи перед собою, навпаки, уже дану пряму лінію, з тією чи іншою метою став би ділити, певним чином «розкладати» її на три різні частини. В першому випадку довжина всієї лінії неминуче змінюється разом із зміною довжини трьох ліній, суму яких вона становить; в останньому випадку довжина кожної з трьох частин ліній наперед обмежена тим, що вони є частини однієї лінії даної довжини.

Однак в дійсності,— якщо ми будемо додержуватися того, що є правильного у викладі А. Сміта, а саме: що *новстворена річною працею вартість*, вміщена в річному товарному продукті суспільства (як і в усякому окремому товарі або в продукті праці за день, за тиждень і т. д.), дорівнює вартості авансованого змінного капіталу (тобто частині вартості, знову призначеної на купівлю робочої сили) плюс додаткова вартість, яку капіталіст може — при простому відтворенні й інших незмінних умовах — повністю реалізувати в предметах свого індивідуального споживання; далі, коли пам'ятати, що А. Сміт змішує працю, оскільки вона створює вартість, тобто є затратою робочої

сили, і працю, оскільки вона створює споживну вартість, тобто витрачається в корисній, доцільній формі, — то в дійсності все уявлення А. Сміта зводиться ось до чого: вартість всякого товару є продукт праці, а отже, такою є і вартість продукту річної праці або вартість річного суспільного товарного продукту. Але всяка праця розкладається на 1) необхідний робочий час, протягом якого робітник відтворює тільки еквівалент капіталу, авансованого на купівлю його робочої сили, і на 2) додаткову працю, за допомогою якої він доставляє капіталістові вартість, за яку капіталіст не сплачує ніякого еквівалента, тобто доставляє капіталістові додаткову вартість. Таким чином, згідно з уявленням А. Сміта, всяка товарна вартість може розкладатися тільки на ці дві різні складові частини і кінець кінцем становить як заробітна плата доход робітничого класу, а як додаткова вартість — доход класу капіталістів. Що ж до постійної капітальної вартості, тобто вартості засобів виробництва, спожитих при виробництві річного продукту, то хоч А. Сміт і не може сказати (за винятком фрази, що капіталіст нараховує її покупцеві при продажу свого товару), яким чином ця вартість входить у вартість нового продукту, але оскільки самі засоби виробництва являють собою продукт праці, то, згідно з А. Смітом, ця частина вартості нового продукту «кінець кінцем» («ultimately») знов-таки може складатися тільки з еквівалента змінного капіталу і з додаткової вартості: з продукту необхідної праці і додаткової праці. Якщо вартості цих засобів виробництва в руках тих, хто застосовує їх, функціонують як капітальні вартості, то це, мовляв, не перешкода тому, що «первісно», тобто коли добратися до їх походження, в інших руках, тобто ще раніше, вони розпадались на ті самі дві частини вартості, отже, на два різні джерела доходу.

Правильне в усьому цьому те, що в русі суспільного капіталу, тобто в русі сукупності індивідуальних капіталів, справа виступає інакше, ніж вона виступає для кожного індивідуального капіталу, що розглядається окремо, тобто ніж вона виступає з точки зору кожного окремого капіталіста. Для капіталіста товарна вартість розкладається 1) на постійний елемент («четвертий елемент», як називає його Сміт) і 2) на суму заробітної плати і додаткової вартості, відповідно — на суму заробітної плати, прибутку і земельної ренти. Навпаки, з суспільної точки зору «четвертий елемент» Сміта, постійна капітальна вартість, зникає.

5) РЕЗЮМЕ

Безглузда формула, за якою три види доходу, тобто заробіт-на плата, прибуток і рента, становлять три «складові частини» товарної вартості, впливає у А. Сміта з більш правдоподібною формули, за якою товарна вартість «розкладається» (*resolves itself*) на ці три складові частини. Проте і це неправильно, не-правильно навіть у тому випадку, коли припустити, що товарна вартість може бути поділена на еквівалент спожитої робочої сили і на створену останньою додаткову вартість. Але цей помилковий погляд А. Сміта, в свою чергу, ґрунтується тут на більш глибокій, правильній основі. Капіталістичне вироб-ництво основане на тому, що продуктивний робітник продає капіталістові свою власну робочу силу, як свій товар, і що в ру-ках капіталіста вона функціонує потім тільки як елемент його продуктивного капіталу. Ця операція, що належить до сфери обігу, тобто продаж і купівля робочої сили, є не тільки вступом до процесу виробництва, але і визначає *implicite* * його спе-цифічний характер. Виробництво споживної вартості і навіть виробництво товару (оскільки воно може виконуватися також і самостійними продуктивними робітниками) тут є лише засобом виробництва абсолютної і відносної додаткової вартості для ка-піталіста. Тому при аналізі процесу виробництва ми бачили, яким чином виробництво абсолютної і відносної додаткової вар-тості визначає: 1) тривалість щоденного процесу праці, 2) весь суспільний і технічний уклад капіталістичного процесу вироб-ництва. В ньому самому здійснюється розмежування між про-стим збереженням вартості (постійної капітальної вартості), дійсним відтворенням авансованої вартості (еквівалента робо-чої сили) і виробництвом додаткової вартості, тобто вартості, на виробництво якої капіталіст не авансував ніякого еквівалента і не авансує його *post festum* **.

Хоч привласнення додаткової вартості, тобто вартості, що являє собою надлишок над еквівалентом авансованої капіта-лістом вартості, підготовляється купівлею і продажем робочої сили, проте це привласнення є акт, який відбувається в самому процесі виробництва і становить істотний його момент.

Вступний акт, що являє собою акт обігу, тобто купівля і про-даж робочої сили, в свою чергу, ґрунтується на розподілі *еле-ментів* виробництва, яке передусь розподілові суспільних *про-дуктів* і є його передумовою, а саме: ґрунтується на відокремлен-ні робочої сили як товару робітника від засобів виробництва як власності не робітників.

* — тут: собою. *Ред.*

** — заднім числом. *Ред.*

Але разом з тим це привласнення додаткової вартості або цей поділ виробництва вартості на відтворення авансованої вартості і виробництво нової (додаткової) вартості, яка не заміщує ніякого еквівалента, нічого не змінює ні в самій субстанції вартості, ні в природі її виробництва. Субстанцією вартості завжди є тільки витрачена робоча сила, тобто праця, незалежно від особливого корисного характеру цієї праці, а виробництво вартості є не що інше, як процес цього витрачання робочої сили. Так, наприклад, кріпосний селянин на протязі шести днів тижня витрачає свою робочу силу, тобто працює на протязі шести днів, і щодо самого факту цього витрачання робочої сили не має ніякого значення, що з цих робочих днів кріпак працює, наприклад, три дні на себе, на своєму власному полі, а три дні інші на свого поміщика на його полі. Як добровільна праця на себе, так і примусова праця на пана в однаковій мірі являє собою працю. Якщо ми будемо розглядати шестиденну працю кріпака у відношенні до створених ним вартостей чи у відношенні до створених ним корисних продуктів, то в цій праці ми не знайдемо ніяких відмінностей. Відмінність стосується лише тих різних умов, якими викликається витрачання його робочої сили на протязі двох половин шестиденного робочого часу. Цілком так само стоїть справа з необхідною і додатковою працею найманого робітника.

Виробничий процес згасає в товарі. Той факт, що на виробництво товару витрачена робоча сила, виступає тепер як речова властивість товару, — як властивість товару мати вартість; величина цієї вартості вимірюється величиною витраченої праці; ні на що інше товарна вартість не розкладається і не складається з чого-небудь іншого. Коли я пряму лінію певної довжини накреслив таким способом, який застосовується відповідно з відомими, незалежними від мене правилами (законами), то я насамперед «створив» пряму лінію (правда, «створив» лише символічно, що мені відомо наперед). Якщо я цю лінію потім поділю на три відрізки (довжина яких, в свою чергу, повинна відповідати умовам певного завдання), то кожний з цих трьох відрізків залишається, як і був, прямою лінією, а вся лінія, частинами якої вони є, внаслідок такого ділення не перетворюється в щось відмінне від прямої лінії, наприклад, в яку-небудь криву. Так само я не можу поділити лінію даної довжини таким чином, щоб сума цих частин стала б більшою, ніж сама ця лінія до її ділення; отже, довжина всієї лінії не визначається довільно взятою довжиною її частин. Навпаки, відносні величини цих останніх з самого початку обмежені границями всієї лінії, частинами якої вони є.

В цьому відношенні товар, вироблений капіталістом, нічим не відрізняється від товарів, вироблених самостійним робітником, громадами трудящих [Arbeitergemeinden] або рабами. Проте в розглядуваному нами випадку весь продукт праці, як і вся його вартість, належить капіталістові. Як і всякий інший виробник, він мусить спочатку за допомогою продажу перетворити товар у гроші, щоб мати можливість провадити наступні операції; він мусить перетворити товар у форму загального еквівалента. —

Розглянемо товарний продукт до його перетворення в гроші. Він цілком належить капіталістові. З другого боку, як корисний продукт праці, як споживна вартість, він цілком є продуктом минулого процесу праці; не так стоїть справа з його вартістю. Частина цієї вартості є лише вартість засобів виробництва, що з'явилася в новій формі, засобів виробництва, витрачених під час виробництва товару; ця частина вартості не була вироблена під час процесу виробництва даного товару; засоби виробництва мали цю вартість ще до процесу виробництва, незалежно від нього; вони увійшли в цей процес як носії цієї вартості; оновились і змінились тільки форма її прояву. Ця частина товарної вартості становить для капіталіста еквівалент тієї частини авансованої ним постійної капітальної вартості, яка була спожита під час виробництва товару. Раніше вона існувала в формі засобів виробництва; тепер вона існує як складова частина вартості нововиробленого товару. Як тільки цей товар перетворено в гроші, ця вартість, існуюча тепер у формі грошей, мусить бути знову перетворена в засоби виробництва, в свою первісну форму, яка визначається процесом виробництва і функцією постійної капітальної вартості в цьому процесі. В характері вартості товару нічого не змінюється внаслідок функціонування цієї вартості як капіталу.

Друга частина вартості товару є вартість робочої сили, яку найманий робітник продає капіталістові. Вона визначається, як і вартість засобів виробництва, незалежно від того процесу виробництва, в який повинна увійти робоча сила, і, раніше ніж увійти в нього, ця вартість фіксується під час акту обігу, при купівлі і продажу робочої сили. Функціонуючи, витрачаючи свою робочу силу, найманий робітник виробляє товарну вартість, рівну вартості, яку капіталіст повинен сплатити йому за використання його робочої сили. Робітник віддає капіталістові цю вартість в формі товару, капіталіст виплачує її робітникові грошима. Та обставина, що ця частина товарної вартості є для капіталіста лише еквівалентом змінного капіталу, що його він повинен авансувати на заробітну плату, ця обставина зов-

сім нічого не змінює в тому факті, що дана вартість є товарна вартість, знов створена під час процесу виробництва, складена не з чого іншого, як з того ж, з чого складасться і додаткова вартість, а саме з уже доконаного витрачання робочої сили. На цей факт не справляє ніякого впливу і та обставина, що вартість робочої сили, виплачувана капіталістом робітникові у формі заробітної плати, набирає для робітника форми доходу і що завдяки цьому постійно відтворюється не тільки робоча сила, але і клас найманих робітників як такий, а разом з тим відтворюється і основа всього капіталістичного виробництва.

Але сума цих двох частин вартості ще не становить всієї товарної вартості. Залишається надлишок зверх суми обох частин, тобто додаткова вартість. Ця остання, як і частина вартості, яка заміщує авансований на заробітну плату змінний капітал, являє собою вартість, знов створену робітником під час процесу виробництва, являє собою застиглу працю. Відмінність полягає тільки в тому, що власникові всього продукту, капіталістові, додаткова вартість нічого не коштує. Ця обставина дійсно дозволяє капіталістові спожити її цілком як доход, цілком в тому випадку, якщо йому не доводиться віддавати частину її іншим співучасникам, наприклад, земельну ренту — земельним власникам, причому в цьому випадку відповідні частини становлять доход таких третіх осіб. Ця сама обставина і була тим спонукальним мотивом, який взагалі змусив нашого капіталіста зайнятися виробництвом товарів. Але ні добрий намір одержати додаткову вартість, яким він керувався спочатку, ні подальше витрачання ним та іншими цієї додаткової вартості як доходу не справляє ніякого впливу на додаткову вартість як таку. Все це нічого не змінює в тому, що вона є застигла неоплачена праця, а також нітрохи не змінює і її величини, яка визначається зовсім іншими умовами.

Але оскільки А. Сміт уже при розгляді товарної вартості захотів зайнятися з'ясуванням ролі різних частин вартості в усьому процесі відтворення, то йому було ясно, що коли окремі частини вартості функціонують як доход, то інші з такою ж постійністю функціонують як капітал, а тому, згідно з його логікою, останні треба було б назвати частинами, які становлять товарну вартість, або частинами, на які вона розкладається.

А. Сміт ототожнює товарне виробництво взагалі з капіталістичним товарним виробництвом; у нього засоби виробництва з самого початку є «капіталом», праця з самого початку — найманою працею, і тому у нього:

«Число корисних і продуктивних робітників всюди... пропорціональне величині капіталу, який вживається на те, щоб дати їм роботу» («то

the quantity of capital stock which is employed in setting them to work» («Вступ», стор. 12).

Одним словом, різні фактори процесу праці, як предметні, так і особові, з самого початку виступають в масках, характерних для епохи капіталістичного виробництва. Тим-то у А. Сміта аналіз товарної вартості безпосередньо збігається з в'ясненням того, наскільки ця вартість становить, з одного боку, простий еквівалент затраченого капіталу і наскільки, з другого боку, вона становить «вільну» вартість, яка не заміщує будь-якої авансованої капітальної вартості, тобто додаткову вартість. Таким чином, частини товарної вартості, зіставлювані одна з одною з цієї точки зору, непомітно перетворюються в її самостійні «складові частини» і, нарешті, в «джерела всякої вартості». Дальшим висновком є те, що товарна вартість складається з різного роду доходів або, в інших місцях викладу А. Сміта, що вона «розкладається» на різного роду доходи; таким чином у А. Сміта не доходи складаються з товарної вартості, а товарна вартість складається з «доходів». Але та обставина, що товарна вартість пізніше функціонує як чий-небудь доход, так само не змінює природи цієї вартості, як природа товарної вартості як такої або природа грошей як таких нітрохи не змінюється, коли вони функціонують як капітальна вартість. Товар, з яким А. Сміту доводиться мати справу, з самого початку є товарним капіталом (який містить в собі, крім спожитої при виробництві товару капітальної вартості, ще й додаткову вартість), тобто цей товар з самого початку є капіталістично виробленим товаром, результатом капіталістичного процесу виробництва. Через те слід було б спочатку піддати аналізу цей останній, а тому і процес збільшення та утворення вартості, який в нього входить. Але оскільки передумовою капіталістичного процесу виробництва, в свою чергу, є товарний обіг, то його зображення вимагає також, щоб попередю і незалежно від нього був зроблений аналіз товару. Навіть тоді, коли А. Сміт «езотерично» попадає часом на правильний шлях, то і тоді виробництву вартості він приділяє увагу лише при аналізі товару, тобто при аналізі товарного капіталу.

ІІІ. ПІЗНІШІ ЕКОНОМІСТИ ⁴¹⁾

Рікардо майже дослівно відтворює теорію А. Сміта:

«Не слід випускати з уваги, що всі продукти країни споживаються, але незмірно більша різниця полягає в тому, чи споживаються вони тими, хто відтворює другу вартість знову, чи ж тими, хто не відтворює її. Коли

⁴¹⁾ Нижче і до кінця розділу йде додатковий текст з рукопису ІІ.

ми говоримо, що дохід зберігається і додається до капіталу, то ми маємо на увазі, що та частка доходу, про яку говориться, що вона додається до капіталу, споживається продуктивними робітниками замість непродуктивних» («Principles», p. 163).

Дійсно, Рікардо цілком прийняв теорію А. Сміта відносно розкладу ціни товару на заробітну плату і додаткову вартість (або на змінний капітал і додаткову вартість). В чому він помилує з Смітом, то це 1) відносно складових частин додаткової вартості: з необхідних елементів її він виключає земельну ренту; 2) Рікардо розділяє ціну товару на ці складові частини. Отже, величина вартості для нього prius *. Рікардо припускає, що сума складових частин ціни товару є величина дана; він виходить з неї на протилежність А. Сміту, який часто, врозріз із своїм власним більш глибоким поглядом, визначав величину вартості товару post festum **, через додавання складових частин.

Рамсей заперечує Рікардо:

«Рікардо забуває, що весь продукт діляться не тільки на заробітну плату і прибуток, але що ще одна частина його необхідна для заміщення основного капіталу» («An Essay on the Distribution of Wealth», Edinburgh, 1836, p. 174).

Під основним капіталом Рамсей розуміє те саме, що я розумію під постійним:

«Основний капітал існує в такій формі, в якій він хоч і сприяє виробництву товару, що перебуває в процесі обробки, але не сприяє утриманню робітників» (там же, стор. 59).

А. Сміт поставав проти необхідного висновку з свого ж твердження про те, що товарна вартість, а отже, і вартість суспільного річного продукту, розкладається на заробітну плату і додаткову вартість, отже, на прості доходи, тобто поставав проти висновку, згідно з яким міг би бути спожитий весь річний продукт. Оригінальні мислителі ніколи не роблять абсурдних висновків. Вони полишають це Сеям і Мак-Куллохам.

Дійсно, Сей досить легко розправляє з цією справою. У нього те, що для одного є авансуванням капіталу, для другого є доходом, чистим продуктом, або було ним. Відмінність між валовим і чистим продуктом — чисто суб'єктивна, і

«...таким чином загальна вартість всіх продуктів розподілилася в суспільстві як дохід» (Say. «Traité d'Écon. Pol.», 1817, II, p. 64). «Загальна вартість всякого продукту складається з прибутків землевласників, капіталістів і тих, хто займається промисловою працею» (заробітна плата

* — попереднє, первісне. Ред.

** — заднім числом. Ред.

фігурує тут як «profits des industriels» *], «які сприяли його виробництву. Внаслідок цього доход суспільства дорівнює виробленій валовій вартості, а не тільки чистому продуктові землі, як гадала секта економістів» (фізіократи) (там же, стор. 63).

Це відкриття Сея присвоїв собі, між іншим, і Прудон.

Шторх, який у принципі теж приймає доктрину А. Сміта, вважає, однак, що її практичне застосування Сеєм не витримує критики.

«Якщо визнати, що доход нації дорівнює її валовому продуктові без будь-якого відрахування капіталу» (слід було б сказати: постійного капіталу), «то слід також визнати, що ця нація може непродуктивно спожити всю вартість свого річного продукту, не завдавши найменшої шкоди своєму майбутньому доходу... Продукти, які становлять» (постійний) «капітал нації, не можуть бути спожиті» (Storch. «Considérations sur la nature du revenu national». Paris, 1824, p. 147, 150).

Але Шторх забув сказати про те, яким чином узгоджується існування цієї постійної частини капіталу з тим розкладанням ціни, яке він запозичив у Сміта і за яким товарна вартість містить у собі тільки заробітну плату і додаткову вартість, але не містить ніякої частини постійного капіталу. Тільки завдяки Сею для нього стає ясным, що таке розкладання ціни приводить до абсурдних результатів, і його заключне слово в цьому питанні звучить так:

«Неможливо розкласти необхідну ціну на її найпростіші елементи («Cours d'Econ. Pol.», Pétersbourg, 1815, II, p. 141).

Сімонді, який спеціально розглядав відношення капіталу до доходу і дійсно обернув особливе формулювання цього відношення в *differentia specifica* ** своїх «Nouveaux Principes», не сказав жодного наукового слова, не вніс ні атома в розв'язання проблеми.

Бартон, Рамсей і Шербюльє роблять спроби піднятися над розумінням Сміта. Але вони зазнають невдачі, тому що з самого початку вони ставлять проблему однобічно, не відмежовуючи виразно різницю між постійною і змінною капітальною вартістю від різниці між основним і оборотним капіталом.

Джон Стюарт Мілль із звичайною для нього важкістю також відтворює цю доктрину, що перейшла в спадщину від А. Сміта до його послідовників.

Результат: смітівське змішання понять продовжує існувати дотепер, і догма Сміта є ортодоксальним символом віри політичної економії.

* — «прибуток тих, хто займається промисловою працею». Ред.

** — характерну відмінність. Ред.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТИЙ ПРОСТЕ ВІДТВОРЕННЯ

I. ПОСТАНОВКА ПИТАННЯ ⁴²⁾

Коли ми розглянемо результат річного функціонування суспільного капіталу, тобто всього сукупного капіталу, у відношенні до якого індивідуальні капітали є лише окремими частинами, причому рух цих частин, будучи їх індивідуальним рухом, в той же час являє собою необхідну складову ланку в русі всього капіталу, тобто коли ми розглянемо товарний продукт, що доставляється суспільством на протязі року, то стане ясно, яким чином відбувається процес відтворення суспільного капіталу, які характерні риси відрізняють цей процес відтворення від процесу відтворення індивідуального капіталу і які риси є для них спільними. Річний продукт містить у собі як ті частини суспільного продукту, які заміщують капітал, тобто йдуть на відтворення суспільного капіталу, так і ті частини, які входять у фонд споживання, споживаються робітниками і капіталістами, отже, річний продукт входить як у продуктивне, так і в індивідуальне споживання. Це споживання містить в собі відтворення (тобто збереження) як класу капіталістів, так і робітничого класу, а тому містить в собі також і відтворення капіталістичного характеру всього процесу виробництва.

Очевидно, що нам треба аналізувати фігуру обігу $T' = \begin{cases} G-T...P...T' \\ \partial-t \end{cases}$, причому споживання неминуче відіграє тут певну роль, оскільки вихідний пункт $T' = T + t$, тобто товарний капітал, містить як постійну і змінну капіталову вартість, так і додаткову вартість. Тому його рух охоплює як індивідуальне, так і продуктивне споживання. В кругооборотах $G-T...P...T'-G'$ і $P...T'-G'-T...P$ вихідним і кінцевим пунктом є рух *капіталу*. Звичайно, тим самим цей рух включає також і споживання, тому що товар, продукт, мусить бути проданий.

⁴²⁾ Далі йде текст з рукопису II.

Але коли припускається, що товар продано, то для руху окремого капіталу буде однаково, що далі зробиться з цим товаром. Навпаки, в русі $T' \dots T'$ умови суспільного відтворення дають про себе знати якраз тому, що при цьому необхідно показати, що станеться з кожною частиною вартості всього цього сукупного продукту T' . Весь процес відтворення тут включає процес споживання, опосереднений обігом в такій же мірі, як і самий процес відтворення капіталу.

Зважаючи на мету, що стоїть перед нами, ми повинні розглянути процес відтворення з точки зору заміщення як вартості, так і натуральної форми окремих складових частин T' . Тепер ми вже не можемо вдовольнитися, як при аналізі вартості продукту окремого капіталу, тим *припущенням*, що окремий капіталіст, продаючи свій товарний продукт, може перетворити складові частини свого капіталу спочатку в гроші, а потім, знов закупаючи на товарному ринку елементи виробництва, перетворити їх знов у продуктивний капітал. Оскільки ці елементи виробництва по природі своїй є речами, вони так само становлять складову частину суспільного капіталу, як і той індивідуальний готовий продукт, який обмінюється на них і заміщується ними. З другого боку, рух тієї частини суспільного товарного продукту, яка споживається робітником при умові витрачання заробітної плати і споживається капіталістом при умові витрачання додаткової вартості, рух цієї частини суспільного товарного продукту не тільки є необхідною складовою ланкою в русі всього сукупного продукту, але й переплітається з рухом індивідуальних капіталів, і тому цей процес не можна пояснити просто шляхом припущення, що він відбувається.

Питання, яке безпосередньо постає перед нами, полягає ось у чому: яким чином *капітал*, спожитий в процесі виробництва, заміщується по своїй вартості із річного продукту, і яким чином процес цього заміщення переплітається з споживанням додаткової вартості капіталістами і заробітної плати робітниками? Отже, мова йде в першу чергу про відтворення в незмінному масштабі. Далі припускається не тільки те, що продукти обмінюються по своїй вартості, але і те, що не відбувається ніяких революцій у величині вартості складових частин продуктивного капіталу. Щодо відхилення цін від вартостей, то ця обставина, звичайно, не може справити будь-якого впливу на рух суспільного капіталу. В цьому випадку, як і раніше, обмінювалася б в загальному підсумку та сама маса продуктів, хоч окремим капіталістам при цьому діставалися б частки вартості, вже не пропорціональні їх відповідним авансам капіталу і тим масам додаткової вартості, які були вироблені кожним

з них зокрема. Що ж до революцій у величині вартості, то, якщо вони мають загальний характер і рівномірно зачіпають всі галузі виробництва, вони не викликають ніяких змін у співвідношенні між складовими частинами вартості всього річного продукту. Навпаки, якщо вони мають частковий характер і зачіпають всі галузі виробництва неоднаковою мірою, то вони являють собою такі порушення, які, *по-перше*, можна зрозуміти як порушення лише при тій умові, коли їх розглядати як *відхилення* від незмінних відношень вартості; але, *по-друге*, якщо доведено закон, за яким одна частина вартості річного продукту заміщує постійний, а друга частина — змінний капітал, то в цьому законі нічого не змінила б будь-яка революція у величині вартості, однаково, чи відбудеться вона у величині вартості постійного чи змінного капіталу. Вона змінила б тільки відносну величину тих частин вартості, які функціонують як той або інший капітал, тому що на місце первісних вартостей виступили б інші вартості.

Поки ми розглядали виробництво вартості і вартість продукту капіталу з точки зору індивідуального капіталу, для нашого аналізу натуральна форма товарного продукту не мала ніякого значення, — однаково, чи складався товарний продукт, наприклад, з машин, чи з хліба, чи з дзеркал. В кожному випадку ми брали ці натуральні форми тільки як приклад, і всяка галузь виробництва однаково могла служити як ілюстрація. Нам доводилося мати справу з самим безпосереднім процесом виробництва, який в кожному окремому випадку являє собою процес індивідуального капіталу. Оскільки ми розглядали відтворення капіталу, нам досить було лише припустити, що частина товарного продукту, яка становить капітальну вартість, знаходить у сфері обігу можливість зробити зворотне перетворення в елементи її виробництва і, значить, знову набрати форми продуктивного капіталу; цілком так само нам досить було припустити, що робітник і капіталіст неодмінно знаходять на ринку товари, на які вони витрачають заробітну плату і додаткову вартість. Але цей суто формальний прийом викладу вже недостатній, коли ми розглядаємо весь суспільний капітал і вартість його продукту. Зворотне перетворення однієї частини вартості продукту в капітал, перехід другої частини в індивідуальне споживання класу капіталістів і класу робітників становить рух в межах самої вартості продукту, в якому знайшов своє відображення результат функціонування всього сукупного капіталу; і цей рух є не тільки заміщення вартості, але і заміщення натуральної форми продукту, а тому він в однаковій мірі зумовлений як взаємним співвідношенням складових частин вар-

тості суспільного продукту, так і їх споживною вартістю, їх натуральною формою.

Просте відтворення ⁴³⁾, тобто відтворення в незмінному масштабі, є абстракцією лише остільки, оскільки, з одного боку, на базисі капіталістичного виробництва відсутність всякого нагромадження або відтворення в розширеному масштабі є неправдоподібним припущенням, і оскільки, з другого боку, умови, при яких відбувається виробництво, в різні роки не залишаються абсолютно незмінними (а вони припускаються незмінними). Наше припущення таке, що суспільний капітал даної вартості як в минулому, так і в поточному році знову доставляє ту саму масу товарних вартостей і задовольняє ту саму масу потреб, хоч би форми товарів і змінилися в процесі відтворення. А втім, якщо навіть і відбувається нагромадження, то просте відтворення завжди становить частину нагромадження, отже, просте відтворення можна розглядати саме по собі, воно — реальний фактор нагромадження. Вартість річного продукту може зменшитися, хоч маса споживних вартостей залишиться та сама; вартість може залишитися та сама, хоч маса споживних вартостей зменшиться; маса вартості і маса відтворених споживних вартостей можуть зменшуватися одночасно. І все це зводиться до того, що відтворення відбувається або при більш сприятливих умовах, ніж були раніше, або при скрутних умовах, причому результатом останніх може бути неповне або недостатнє відтворення. Однак все це має відношення лише до кількісної сторони різних елементів відтворення, а не до тієї ролі, яку вони відіграють в загальному процесі як капітал, що відтворюється, або як відтворений дохід.

II. ДВА ПІДРОЗДІЛИ СУСПІЛЬНОГО ВИРОБНИЦТВА ⁴⁴⁾

Весь суспільний продукт, а отже і все виробництво суспільства, розпадається на два великі підрозділи:

I. *Засоби виробництва*, тобто товари, що мають таку форму, в якій вони повинні увійти або, принаймні, можуть увійти в продуктивне споживання.

II. *Предмети споживання*, тобто товари, що мають таку форму, в якій вони входять в індивідуальне споживання класу капіталістів і робітничого класу.

В кожному з цих підрозділів сукупність різних галузей виробництва, які належать до цього підрозділу, становить одну єдину велику галузь виробництва: в одному випадку — галузь

⁴³⁾ Цей абзац взято з рукопису VII.

⁴⁴⁾ Далі йде текст в основному з рукопису II. Схема взята з рукопису VIII.

виробництва засобів виробництва, в другому випадку — предметів споживання. Весь капітал, застосований в кожній з цих двох галузей виробництва, становить окремий великий підрозділ суспільного капіталу.

В кожному підрозділі капітал розпадається на дві складові частини:

1) *Змінний капітал*. Розглядуваний з боку *вартості* цей капітал дорівнює вартості суспільної робочої сили, застосованої в цій галузі виробництва, отже, він дорівнює сумі заробітної плати, виплаченої за цю робочу силу. Розглядуваний з боку його натуральної форми, він складається з самої робочої сили, що проявляє себе в дії, тобто з живої праці, приведеної в рух цією капітальною вартістю.

2) *Постійний капітал*, тобто вартість всіх засобів виробництва, застосованих для виробництва в цій галузі. В свою чергу засоби виробництва розпадаються на *основний капітал*: машини, знаряддя праці, будівлі, робоча худоба і т. д., і на *оборотний постійний капітал*: виробничі матеріали, як-от сировинні й допоміжні матеріали, напівфабрикати і т. д.

Вартість всього річного продукту, виробленого в кожному з двох підрозділів за допомогою цього змінного і постійного капіталу, розпадається на частину вартості, яка представляє постійний капітал c , спожитий у процесі виробництва і по своїй вартості лише перенесений на продукт, і на частину вартості, додану до продукту всією працею протягом року. Ця остання частина вартості річного продукту, в свою чергу, розпадається на заміщення авансованого змінного капіталу v і на надлишок над ним, який становить додаткову вартість m . Отже, подібно до вартості всякого окремого товару, вартість всього річного продукту в кожному підрозділі теж розпадається на $c + v + m$.

Частина вартості, а саме c , яка представляє постійний капітал, *спожитий* у процесі виробництва, своєю величиною не збігається з вартістю постійного капіталу, *застосованого* в цьому процесі виробництва. Правда, виробничі матеріали споживаються при цьому цілком, і тому їх вартість цілком переноситься на продукт. Але тільки деяка частина застосованого *основного* капіталу споживається цілком, і, значить, тільки вартість цієї частини переходить на продукт. Друга частина основного капіталу, тобто машини, будівлі і т. д., існує і продовжує функціонувати, як і раніше, хоч вартість цього основного капіталу і зменшилась внаслідок річного зношування. Коли ми розглядаємо вартість продукту, то ця частина основного капіталу, яка продовжує функціонувати, для нас не існує. Вона становить частину капітальної вартості, незалежну від цієї новови-

робленої товарної вартості, частину, що існує поряд з нею. Це виявилось вже при розгляді вартості продукту окремого капіталу («Капітал», книга I, розділ VI, стор. 192⁷⁴). Але тут ми повинні поки що абстрагуватися від застосованого там способу розгляду. Розглядаючи вартість продукту окремого капіталу, ми говорили, що вартість, яка втрачається основним капіталом внаслідок зношування, переноситься на товарний продукт, вироблений протягом того часу, коли відбувалося це зношування, причому однаково, чи заміщується за цей час частина основного капіталу *in natura* * за рахунок цієї перенесеної вартості, чи не заміщується. Навпаки, тут, розглядаючи сукупний суспільний продукт і його вартість, необхідно, принаймні тимчасово, лишити осторонь цю частину вартості, яка протягом року переноситься на річний продукт внаслідок зношування основного капіталу. Ми повинні абстрагуватися від неї, оскільки цей основний капітал протягом даного року не заміщується *in natura*. В одному з дальших підрозділів цього розділу ми спеціально спинимося і на цьому пункті.

В основу нашого дослідження простого відтворення ми покладемо нижченаведену схему, в якій c = постійному капіталові, v = змінному капіталові, m = додатковій вартості, а ступінь збільшення вартості, $\frac{m}{v}$, прийнято рівним 100%. Числа можуть означати мільйони марок, франків або фунтів стерлінгів.

I. Виробництво засобів виробництва:

капітал $4\ 000c + 1\ 000v = 5\ 000$,
товарний продукт $4\ 000c + 1\ 000v + 1\ 000m =$
= 6 000, що існує в формі засобів виробництва.

II. Виробництво предметів споживання:

капітал $2\ 000c + 500v = 2\ 500$,
товарний продукт $2\ 000c + 500v + 500m = 3\ 000$,
що існує в формі предметів споживання.

Якщо товарний продукт обох підрозділів звести разом, то весь сукупний річний товарний продукт становитиме:

I. $4\ 000c + 1\ 000v + 1\ 000m = 6\ 000$ в засобах виробництва;

II. $2\ 000c + 500v + 500m = 3\ 000$ в предметах споживання.

* — в натуральній формі. Ред.

Вартість сукупного продукту дорівнює 9 000, причому, згідно з нашим припущенням, з цієї суми виключена вартість основного капіталу, який продовжує функціонувати у своїй натуральній формі.

Якщо ми дослідимо тепер обміни, необхідні на основі простого відтворення, коли вся додаткова вартість споживається непродуктивно, і при цьому спочатку лишимо осторонь грошовий обіг, який опосереднює ці обміни, то насамперед ми одержимо три істотні точки опори.

1) $500v$, заробітна плата робітників, і $500m$, додаткова вартість капіталістів підрозділу II, повинні бути витрачені на предмети споживання. Але їх вартість існує у вигляді тих предметів споживання вартістю в 1 000, які, перебуваючи в руках капіталістів підрозділу II, замінюють авансовані ними $500v$ і становлять для них $500m$. Отже, заробітна плата робітників і додаткова вартість капіталістів підрозділу II обмінюються в межах підрозділу II на продукт цього підрозділу. Разом з тим з сукупного продукту зникає $(500v + 500m) II = 1\ 000$ у вигляді предметів споживання.

2) $1\ 000v + 1\ 000m$ підрозділу I теж повинні бути витрачені на предмети споживання, тобто на продукт підрозділу II. Отже, вони повинні бути обмінені на решту продукту підрозділу II, яка величиною дорівнює постійній частині капіталу $2\ 000c$. За це підрозділ II одержує рівну суму у вигляді засобів виробництва, одержує продукт підрозділу I, який втілює вартість $1\ 000v + 1\ 000m$ підрозділу I. Тим самим з рахунку зникають $2\ 000 Ic$ і $(1\ 000v + 1\ 000m) I$.

3) Залишаються ще $4\ 000 Ic$. Вони містяться в тих засобах виробництва, які можуть бути використані тільки в підрозділі I і служать для заміщення спожитого в ньому постійного капіталу; тому питання про них вирішується за допомогою взаємного обміну між окремими капіталістами підрозділу I так само, як щодо $(500v + 500m) II$ воно вирішене за допомогою обміну між робітниками і капіталістами, відповідно — між окремими капіталістами підрозділу II.

Цього ми торкнулись поки що тільки для кращого розуміння подальшого.

III. ОБМІН МІЖ ДВОМА ПІДРОЗДІЛАМИ:

I ($v + m$) НА Ic^{45})

Ми починаємо з великого обміну між двома підрозділами. $(1\ 000v + 1\ 000m) I$ — ці вартості, які в руках своїх виробників існують в натуральній формі засобів виробництва, обмінюю-

⁴⁵) Тут починається текст знову з рукопису VIII.

ться на 2 000 Пс, на вартості, що існують в натуральній формі предметів споживання. Завдяки цьому обміну капіталісти підрозділу II перетворили свій постійний капітал = 2 000 з форми предметів споживання у форму засобів виробництва предметів споживання, у форму, в якій він знову може функціонувати як фактор процесу праці і — щодо процесу збільшення вартості — як постійна капітальна вартість. З другого боку, завдяки цьому обмінові еквівалент вартості робочої сили підрозділу I (1 000 І_v) і додаткова вартість капіталістів підрозділу I (1 000 І_m) реалізувалися в предметах споживання; і те і друге із своєї натуральної форми засобів виробництва перетворилося в таку натуральну форму, в якій вони можуть бути спожиті як доход.

Однак такий взаємний обмін здійснюється завдяки обігові грошей, який опосереднює його в такій же мірі, в якій утруднює його розуміння, але який відіграє вирішально важливу роль, тому що змінна частина капіталу знов і знов повинна виступати в грошовій формі, виступати як грошовий капітал, який з грошової форми перетворюється в робочу силу. В усіх галузях виробництва, які одночасно діють одна поряд з другою на всій території даного суспільства, однаково, чи належать вони до підрозділу I, чи II, змінний капітал повинен авансуватися в грошовій формі. Капіталіст купує робочу силу раніше, ніж вона вступить в процес виробництва, але він оплачує її лише в обумовлені за договором строки, лише після того, як вона вже затрачена на виробництво споживної вартості. Подібно до решти вартості продукту, капіталістові належить і та частина цього продукту, яка є лише еквівалентом грошей, витрачених ним на оплату робочої сили, тобто та частина вартості продукту, яка становить змінну капітальну вартість. У вигляді самої цієї частини вартості продукту робітник уже доставив капіталістові еквівалент своєї заробітної плати. Але тільки зворотне перетворення товару в гроші, його продаж відновлює капіталістові його змінний капітал у формі грошового капіталу, який він може знов авансувати на купівлю робочої сили.

Отже, в підрозділі I капіталіст, розглядуваний як сукупний капіталіст, сплатив робітникам 1 000 ф. ст. (якжу «фунтів стерлінгів» тільки для того, щоб відзначити, що це — вартість у грошовій формі) = 1 000*v* за ту частину вартості продукту підрозділу I, яка вже існує у вигляді *v*, тобто у вигляді вироблених робітниками засобів виробництва. На ці 1 000 ф. ст. робітники купують у капіталістів підрозділу II предмети споживання такої ж вартості і таким чином перетворюють половину постійного капіталу II в гроші; капіталісти підрозділу II,

в свою чергу, купують на ці 1 000 ф. ст. засоби виробництва вартістю в 1 000 у капіталістів підрозділу I; тим самим змінна капітальна вартість останніх = 1 000 g , що існувала як частина їх продукту в натуральній формі засобів виробництва, знов перетворена в гроші, і тепер в руках капіталістів підрозділу I знов може функціонувати як грошовий капітал, який перетворюється в робочу силу, отже, в найістотніший елемент продуктивного капіталу. Таким способом, внаслідок реалізації частини їх товарного капіталу, до капіталістів підрозділу I повертається змінний капітал в грошовій формі.

Що ж до грошей, необхідних для обміну m , тобто цієї частини товарного капіталу підрозділу I, на другу половину постійної частини капіталу підрозділу II, то ці гроші можуть бути авансовані різними способами. В дійсності цей обіг охоплює безліч окремих актів купівлі і продажу, які провадяться індивідуальними капіталістами обох підрозділів, причому гроші при всіх умовах повинні виходити від цих капіталістів, тому що з тією кількістю грошей, яка кинута в обіг робітниками, рахунок уже закінчений. Або капіталіст підрозділу II може частину свого грошового капіталу, який є у нього в наявності поряд з його продуктивним капіталом, вжити на те, щоб купити засоби виробництва у капіталістів підрозділу I; або ж, навпаки, капіталіст підрозділу I може купити предмети споживання у капіталістів підрозділу II за рахунок грошового фонду, призначеного на особисті витрати, а не на витрачання як капітал. Як уже показано вище у відділах I і II, припускається, що в руках капіталістів при всяких умовах поряд з продуктивним капіталом обов'язково є в наявності певні грошові запаси, причому однаково, чи призначені вони для авансування як капітал, чи для витрачання як доход. Припустимо — для наших цілей пропорція тут зовсім не має значення, — що половина грошей авансується капіталістами підрозділу II на закупку засобів виробництва для заміщення постійного капіталу, а друга половина витрачається капіталістами підрозділу I на споживання. В такому разі підрозділ II авансує 500 ф. ст., купує на них у підрозділу I засоби виробництва і тим самим заміщує *in natura* (включаючи вищезгадані 1 000 ф. ст., що надійшли від робітників підрозділу I) $\frac{3}{4}$ свого постійного капіталу; підрозділ I на одержані таким чином 500 ф. ст. купує у підрозділу II предмети споживання, і тим самим половина тієї частини товарного капіталу підрозділу I, яка складеться з m , зробила обіг $t-g-t$, і ця частина продукту підрозділу I, таким чином, реалізована у фонді споживання. Внаслідок цього другого процесу 500 ф. ст. повертаються в руки капіталістів

підрозділу II як грошовий капітал, яким капіталісти цього підрозділу володіють поряд з своїм продуктивним капіталом. З другого боку, капіталісти підрозділу I за рахунок тієї половини m свого товарного капіталу, яка все ще лежить у них на складах як продукт, передбачають — раніше, ніж ця частина їхнього продукту продана — витрачання грошей в кількості 500 ф. ст. на закупку предметів споживання у капіталістів підрозділу II. На ці самі 500 ф. ст. підрозділ II купує засоби виробництва у підрозділу I і таким чином заміщує *in natura* весь свій постійний капітал ($1\ 000 + 500 + 500 = 2\ 000$), тимчасом як підрозділ I реалізував у предметах споживання всю свою додаткову вартість. В загальному підсумку обмін товарів на суму 4 000 ф. ст. відбувся б за допомогою грошового обігу на суму 2 000 ф. ст., причому величина останньої суми зумовлюється лише тим, що, згідно з нашим викладом, весь річний продукт обмінюється разом, кількома великими частинами. Важлива при цьому лише та обставина, що підрозділ II не тільки знов перетворив у форму засобів виробництва свій постійний капітал, відтворений в формі предметів споживання, але що до нього, крім того, повернулись 500 ф. ст., авансовані ним для обігу, на закупку засобів виробництва; і що підрозділ I так само не тільки знов одержав свій відтворений ним у формі засобів виробництва змінний капітал у грошовій формі, як грошовий капітал, який знов може бути безпосередньо перетворений в роботу силу, але що до нього, крім того, повернулись 500 ф. ст., які він, передбачаючи наперед продаж додаткової частини вартості свого товарного капіталу, ще до цього продажу витратив на купівлю предметів споживання. Але ці гроші повернулись до нього назад не внаслідок витрачання, що вже відбулося, а внаслідок подальшого продажу частини його товарного продукту, яка несе в собі половину його додаткової вартості.

В обох випадках не тільки постійний капітал підрозділу II із форми продукту знов перетворюється в натуральну форму засобів виробництва, в якій він тільки й може функціонувати як капітал; так само не тільки змінна частина капіталу підрозділу I перетворюється в грошову форму, але й додаткова вартість як частина товарного продукту, втілена в засобах виробництва підрозділу I, перетворюється в таку форму, в якій вона придатна для споживання і може бути спожита як доход. Крім того, у підрозділ II припливають назад 500 ф. ст. грошового капіталу, які він авансував на купівлю засобів виробництва раніше, ніж була продана відповідна, компенсуюча ці 500 ф. ст. частина вартості постійного капіталу, яка була в наявності у формі предметів споживання; далі, в підрозділ I повертаються

500 ф. ст., які він *anticipando* * витратив на купівлю предметів споживання. Якщо до підрозділу II повертаються назад гроші, авансовані ним за рахунок постійної частини його товарного продукту, а до підрозділу I — гроші, авансовані за рахунок тієї частини його товарного продукту, яка містить додаткову вартість, то повертаються вони тільки тому, що і одна і друга категорії капіталістів кинули в обіг ще по 500 ф. ст. грошей; одна — крім наявного в товарній формі II постійного капіталу, друга — крім наявної в товарній формі I додаткової вартості. Кінець кінцем вони взаємно повністю розплатилися один з одним за допомогою обміну своїх відповідних товарних еквівалентів. Ті гроші, що їх вони кинули в обіг зверх загальної суми вартості своїх товарів як засоби цього обміну товарів, повертаються до кожного з них з обігу *pro rata* ** тій частці, яку кожний з них кинув в обіг. Вони не стали від цього ні на копійку багатші. Підрозділ II мав постійний капітал = 2 000 у формі предметів споживання + 500 у формі грошей; тепер він має 2 000 в засобах виробництва і 500 грошима, тобто має ту саму суму, що й раніше; так само підрозділ I має, як і раніше, додаткову вартість в 1 000 (у формі товарів, засобів виробництва, перетворених тепер у фонд споживання) + 500 грошима. — Загальний висновок такий: з грошей, що їх промислові капіталісти кидають в обіг для обслуговування свого власного товарного обігу, — причому однаково, чи відбувається це за рахунок постійної частини вартості товару чи за рахунок існуючої в товарах додаткової вартості, оскільки вона витрачається як дохід, — із цих грошей в руки відповідних капіталістів повертається стільки, скільки вони авансували на грошовий обіг.

Щодо зворотного перетворення в грошову форму змінного капіталу підрозділу I, то для капіталістів цього підрозділу I, після того як вони затратили його на заробітну плату, він існує спочатку в тій товарній формі, в якій робітники доставили його капіталістам. Капіталісти виплатили його робітникам у грошовій формі, як ціну їх робочої сили. Оскільки капіталісти оплатили ту складову частину вартості свого товарного продукту, яка дорівнює цьому змінному капіталові, витраченому ними у формі грошей. Тому вони є власниками також і цієї частини товарного продукту. Але застосовувана ними частина робітничого класу аж ніяк не є покупцем засобів виробництва, що їх виробляють ці робітники. Ці робітники є покупцями предметів споживання, що виробляються в підрозділі II. Отже, змін-

* — наперед. *Ред.*

** — пропорційально. *Ред.*

ний капітал, авансований в підрозділі I на оплату робочої сили грошима, не безпосередньо повертається до капіталістів підрозділу I. Внаслідок актів купівлі, здійснюваних робітниками, він переходить в руки капіталістичних виробників тих товарів, які необхідні і взагалі доступні для робітників, тобто в руки капіталістів підрозділу II, і тільки внаслідок того, що останні вживають ці грші на купівлю засобів виробництва, тільки таким кружним шляхом вони повертаються назад в руки капіталістів підрозділу I.

Виявляється, що при простому відтворенні сума вартостей $v + m$ товарного капіталу підрозділу I (а значить, і відповідна пропорціональна частина всього товарного продукту підрозділу I) повинна дорівнювати постійному капіталові $Пс$, виділеному як відповідна частина всього товарного продукту підрозділу II; або $I(v + m) = Пс$.

IV. ОБМІН В МЕЖАХ ПІДРОЗДІЛУ II. НЕОБХІДНІ ЖИТТЄВІ ЗАСОБИ І ПРЕДМЕТИ РОЗКОШІ

З вартості товарного продукту підрозділу II нам лишається ще дослідити складові частини $v + m$. Розгляд їх не має ніякого відношення до дуже важливого питання, яке нас тут цікавить, а саме до питання про те, до якої міри розпад вартості всякого індивідуального капіталістично виробленого товарного продукту на $c + v + m$ зберігає свою силу і щодо вартості всього річного продукту, навіть якщо цей розпад опосередкований різними формами прояву. Це питання вирішується, з одного боку, через обмін $I(v + m)$ на $Пс$, і, з другого боку, — у дослідженні того, як $Пс$ відтворюється в річному товарному продукті підрозділу I; це дослідження буде зроблено пізніше. Оскільки II ($v + m$) існує в натуральній формі предметів споживання, оскільки змінний капітал, авансований капіталістами робітникам при оплаті робочої сили, загалом і в цілому повинен витратитися робітниками на предмети споживання і оскільки частина вартості товару, яка становить m , при припущенні простого відтворення фактично повністю витрачається як доход на предмети споживання, то рідна *facie** ясно, що на заробітну плату, одержану від капіталістів підрозділу II, робітники цього підрозділу викуповують частину свого власного продукту, яка відповідає розмірам грошової вартості, одержаної ними як заробітна плата. Таким чином капіталісти підрозділу II перетворюють назад у грошову форму свій грошовий

* — насамперед. Ред.

капітал, авансований на оплату робочої сили; справа стоїть цілком так само, як коли б ці капіталісти оплатили робітників просто знаками вартості [Wertmarken]. Оскільки робітники реалізують ці знаки вартості, купуючи частину виробленого ними і належного капіталістам товарного продукту, ці знаки вартості повернуться до капіталістів назад; різниця полягає лише в тому, що тут знаки вартості не тільки представляють вартість, але й мають її в золотому або срібному втіленні. Згодом ми докладніше дослідимо цей спосіб повернення змінного капіталу, авансованого в грошовій формі, повернення, здійснюваного за допомогою процесу, в якому робітничий клас є покупцем, а клас капіталістів — продавцем. Тут же мова йде про інше питання, яке треба розглянути в зв'язку з поверненням змінного капіталу до його вихідного пункту.

Підрозділ II річного виробництва товарів складається з найрізноманітніших галузей промисловості, які, однак, — в залежності від характеру їх продуктів — можна поділити на два великі підвідділи:

а) Предмети споживання, які входять в споживання робітничого класу і, оскільки вони є необхідними життєвими засобами, становлять також частину споживання класу капіталістів, хоч в цьому разі вони якістю і вартістю часто відрізняються від життєвих засобів робітників. З метою нашого дослідження ми можемо об'єднати весь цей підвідділ під рубрикою: *необхідні предмети споживання*, причому цілком однаково, чи є відповідний продукт, наприклад, тютюн, предметом споживання, необхідним з фізіологічної точки зору, чи ні; досить того, що він — звично необхідний предмет споживання.

б) Предмети *розкоші*, які входять в споживання тільки класу капіталістів, отже, можуть бути обмінені тільки на витрачану додаткову вартість, яка ніколи не дістається робітникові. В першій рубриці ясно, що змінний капітал, авансований на виробництво належних до цієї рубрики різних товарів, повинен безпосередньо повертатися у грошовій формі до тієї частини капіталістів підрозділу II (отже, до капіталістів IIa), яка виробляє ці необхідні життєві засоби. Ці капіталісти продають їх своїм власним робітникам на суму змінного капіталу, виданого робітникам як заробітна плата. У відношенні до всього цього підвідділу а капіталістів підрозділу II таке повернення є *безпосереднім*, хоч би які численні були ті операції між капіталістами різних, належних до цього підвідділу галузей промисловості, за допомогою яких про гата розподіляється цей змінний капітал, що повертається. Це такі процеси обігу, для проведення яких засоби обігу безпосередньо доставляють ро-

бітники, витрачаючи одержані ними гроші. Проте інакше стоїть справа в підвідділі $Пb$. Вся та частина новоствореної вартості, з якою нам доводиться тут мати справу, $Пb(v + m)$, існує в натуральній формі предметів розкоші, тобто в формі предметів, яких робітничий клас так само не може купити, як і товарну вартість Iv , існуючу у формі засобів виробництва, хоч і ці предмети розкоші і ті засоби виробництва являють собою продукти, вироблені цими робітниками. Отже, той зворотний приплив, за допомогою якого змінний капітал, авансований в цьому підвідділі, повертається до капіталістичних виробників у своїй грошовій формі, не може відбуватися безпосередньо, а повинен бути опосереднений так само, як і у випадку з Iv .

Припустимо, наприклад, як і вище для всього підрозділу $П$, що $v = 500$ і $m = 500$; але нехай змінний капітал і відповідна йому додаткова вартість розподіляються таким чином:

Підвідділ a , необхідні життєві засоби: $v = 400$, $m = 400$; отже, товарна маса у вигляді необхідних предметів споживання вартістю в $400v + 400m = 800$, або

$Pa(400v + 400m)$.

Підвідділ b : предмети розкоші вартістю в $100v + 100m = 200$, або

$Pb(100v + 100m)$.

Робітники підвідділу $Пb$ в оплату за свою робочу силу одержали 100 в формі грошей, скажемо, в формі 100 фунтів стерлінгів; ці робітники на одержані гроші купують у капіталістів підвідділу Pa предмети споживання на суму 100. Потім ця категорія капіталістів купує товари $Пb$, теж на суму 100, завдяки чому до капіталістів підвідділу $Пb$ припливає назад у грошовій формі їх змінний капітал.

В руках капіталістів підвідділу Pa , внаслідок обміну з їх власними робітниками, уже знов є $400v$ в грошовій формі; крім того, чверть тієї частини їх продукту, яка становить додаткову вартість, відійшла до робітників підвідділу $Пb$, і за неї одержано в товарах розкоші $Пb$ ($100v$).

Якщо тепер ми припустимо, що капіталісти підвідділів Pa і $Пb$ в однаковій пропорції витрачають доход на необхідні життєві засоби і на предмети розкоші,— наприклад, припустимо, що ті й другі витрачають по $\frac{3}{5}$ на необхідні життєві засоби, по $\frac{2}{5}$ на предмети розкоші,— то капіталісти підвідділу Pa затрачують $\frac{3}{5}$ своєї додаткової вартості або свого доходу в $400m$, тобто 240, на свої власні продукти, на необхідні життєві засоби, і $\frac{2}{5} = 160$ вони затрачують на предмети розкоші. Капіталісти підвідділу $Пb$ будуть розподіляти свою додаткову вартість $= 100m$ таким же способом: $\frac{3}{5} = 60$ на необхідні жит-

теві засоби і $\frac{2}{5} = 40$ на предмети розкоші; останні виробляються і обмінюються в межах свого власного підвідділу.

Сума 160 у вигляді предметів розкоші, які одержують капіталісти підвідділу *IIa* за відповідну суму з $(IIa)m$, припливає до капіталістів *IIa* таким чином: із $(IIa) 400m$, як ми вже бачили, сума 100 у формі необхідних життєвих засобів, була обмінена на рівну суму $(IIb)v$, що існує у вигляді предметів розкоші, а решта суми 60 у вигляді необхідних життєвих засобів була обмінена на суму $(IIb) 60m$ у вигляді предметів розкоші.

Загальний підрахунок всіх обмінів при вказаних передумовах матиме такий вигляд:

$$IIa : 400v + 400m; IIb : 100v + 100m.$$

1) $400v$ (*a*) споживаються робітниками підвідділу *IIa*, частиною продукту яких (необхідні життєві засоби) є ці $400v$ (*a*); робітники купують їх у капіталістичних виробників свого підвідділу. Таким чином до цих виробників повертається 400 ф. ст. грошима, тобто повертається їх змінна капітальна вартість = 400, видана як заробітна плата цим самим робітникам; на цю вартість капіталісти можуть знову купити робочу силу.

2) Частина суми $400m$ (*a*), рівна сумі $100v$ (*b*), тобто рівна $\frac{1}{4}$ додаткової вартості (*a*), реалізується в предметах розкоші таким чином: робітники (*b*) одержують від капіталістів свого підвідділу (*b*) 100 ф. ст. в формі заробітної плати; на цю суму вони купують четверту частину *m*, тобто купують товари, які складаються з необхідних життєвих засобів; капіталісти підвідділу *a* купують на ці гроші предмети розкоші на таку ж суму вартості = $100v$ (*b*), тобто купують половину всіх вироблених предметів розкоші. Таким чином до капіталістів підвідділу *b* повертається в грошовій формі їх змінний капітал, і вони через відновлення купівлі робочої сили можуть знов почати своє відтворення, тому що весь постійний капітал всього підрозділу *II* уже заміщений завдяки обмінові $I(v + m)$ на *IIc*. Отже, робоча сила робітників, зайнятих у підвідділі виробництва предметів розкоші, тільки тому може бути продана знову, що частина їх власного продукту, створена як еквівалент їх заробітної плати, взята капіталістами підвідділу *IIa* в свій фонд споживання, перетворена в гроші. (Те саме стосується і до продажу робочої сили в підрозділі *I*, тому що *IIc*, на яке обмінюється $I(v + m)$, складається як з предметів розкоші, так і з необхідних життєвих засобів, а те, що відновлюється за допомогою обміну на $I(v + m)$, складається з засобів виробництва для виробництва як предметів розкоші, так і необхідних життєвих засобів.)

3) Переходимо до обміну між підвідділами a і b , оскільки він є тепер обміном лише між капіталістами обох підвідділів. В попередньому викладі розв'язане питання про змінний капітал ($400v$) і про частину додаткової вартості ($100m$) в підвідділі a ; розв'язане питання також про змінний капітал ($100v$) в підвідділі b . Ми припускали далі, що середнє співвідношення у витрачанні капіталістичного доходу в обох підвідділах становить $\frac{2}{3}$ на предмети розкоші і $\frac{3}{3}$ на необхідні життєві потреби. Тому крім 100, вже витрачених на предмети розкоші, у всьому підвідділі a на такі предмети залишається ще 60 і у підвідділу b , при тій же самій пропорції, — 40.

Отже, сума $(IIa)m$ розподіляється так: 240 на життєві засоби і 160 на предмети розкоші = $240 + 160 = 400m$ (IIa).

Сума $(IIb)m$ розподіляється так: 60 на життєві засоби і 40 на предмети розкоші: $60 + 40 = 100m$ (IIb). Останні 40 цей підвідділ бере для споживання з свого власного продукту ($\frac{2}{3}$ своєї додаткової вартості); 60 у формі життєвих засобів він одержує, обмінюючи 60 з свого додаткового продукту на $60m$ (a).

Таким чином, для всіх капіталістів підрозділу II ми маємо (причому $v + m$ в підвідділі a містяться в необхідних життєвих засобах, а в підвідділі b — в предметах розкоші):

IIa ($400v + 400m$) + IIb ($100v + 100m$) = 1 000; завдяки обігові реалізація відбувається так: $500v$ ($a + b$) {реалізуються в $400v$ (a) і в $100m$ (a)} + $500m$ ($a + b$) {реалізуються в $300m$ (a) + $100v$ (b) + $100m$ (b)} = 1 000.

Для підвідділів a і b , розглядуваних окремо, реалізація набирає у нас такого вигляду:

$$a) \frac{v}{400v(a)} + \frac{m}{240m(a) + 100v(b) + 60m(b)} = 800$$

$$b) \frac{v}{100m(a)} + \frac{m}{60m(a) + 40m(b)} = \frac{200}{1000}$$

Якщо ми заради спрощення викладу збережемо передбачене вище відношення між змінним і постійним капіталом (що, до речі сказати, зовсім не є необхідним), то на $400v$ (a) доведеться взяти постійний капітал = 1 600, а на $100v$ (b) — постійний капітал = 400, і в підрозділі II у нас вийдуть такі два підвідділи a і b :

$$II a) 1\ 600c + 400v + 400m = 2\ 400$$

$$II b) 400c + 100v + 100m = 600$$

або, в сумі

$$2\ 000c + 500v + 500m = 3\ 000.$$

Відповідно до цього з 2 000 Пс у вигляді предметів споживання, обмінюваних на 2 000 І ($v + m$), 1 600 обмінюються на засоби виробництва для виробництва необхідних життєвих засобів і 400 — на засоби виробництва для виробництва предметів розкоші.

Таким чином ці 2 000 І ($v + m$), в свою чергу, розпалися б на $(800v + 800m)$ І, для підвідділу $a = 1\,600$ у вигляді засобів виробництва необхідних життєвих засобів і на $(200v + 200m)$ І, для підвідділу $b = 400$ у вигляді засобів виробництва предметів розкоші.

Значна частина не тільки власне засобів праці, але також сирових і допоміжних матеріалів і т. д. однорідна для обох підвідділів. Що ж до обміну різних частин вартості всього продукту І ($v + m$), то наявність згаданого поділу не мала б ніякого значення. Як згадані вище $800 Iv$, так і $200 Iv$ реалізуються завдяки тому, що заробітна плата робітників підрозділу І витрачається на предмети споживання 1 000 Пс, отже, грошовий капітал, авансований на неї, при поверненні розподіляється відповідним чином між капіталістичними виробниками підрозділу І, знов *pro rata* заміщуючи в грошах авансований ними змінний капітал. З другого боку, щодо реалізації $1\,000 Im$, то і в цьому разі капіталісти підрозділу І рівномірно (пропорціонально до величини їх m) візьмуть свої частки з усієї другої половини Пс = 1 000, тобто вони візьмуть $600 IIa$ і $400 IIb$ у вигляді предметів споживання; отже, ті з них, що заміщують постійний капітал для підвідділу IIa , візьмуть:

$$480 \left(\frac{3}{5}\right) \text{ з } 600c \text{ (IIa) і } 320 \left(\frac{2}{5}\right) \text{ з } 400c \text{ (IIb) } = 800,$$

а ті, що заміщують постійний капітал для підвідділу IIb візьмуть:

$$120 \left(\frac{3}{5}\right) \text{ з } 600c \text{ (IIa) і } 80 \left(\frac{2}{5}\right) \text{ з } 400c \text{ (IIb) } = 200.$$

Сума = 1 000.

Що тут довільно взято і для підрозділу І і для підрозділу ІІ, то це відношення змінного капіталу до постійного, а також те, що це відношення тотожне і в підрозділі І і в підрозділі ІІ і в їх підвідділах. Щодо цієї тотожності, то вона прийнята тут тільки заради спрощення викладу, і, якби ми припустили різні пропорції, це абсолютно нічого не змінило б в умовах проблеми і в її розв'язанні. Але в усякому разі, припускаючи просте відтворення, ми неминуче приходимо до такого результату:

1) Нова вартість, створена річною працею в натуральній формі засобів виробництва (яка розпадається на $v + m$), дорівнює відтвореній у формі предметів споживання постійній капітальній вартості c , що міститься у вартості продукту,

створеного другою частиною річної праці. Якби ця нова вартість була менша від $Пс$, то підрозділ II не міг би повністю замінити свій постійний капітал; якби вона була більшою, то надлишок лишився б невикористаним. В обох випадках було б порушено припущення, що відбувається просте відтворення.

2) Коли розглядати річний продукт, відтворений у формі предметів споживання, то змінний капітал v , авансований на його виробництво в грошовій формі, може бути реалізований його одержувачами — оскільки ними є робітники, що виробляють предмети розкоші, — лише в тій частині необхідних життєвих засобів, в якій $рr$ ша $facie$ втілена додаткова вартість капіталістичних виробників цих засобів; отже, v , затрачене на виробництво предметів розкоші, розмірами своєї вартості дорівнює відповідній частині m , виробленій у формі необхідних життєвих засобів, а тому повинно бути менше всього цього m , тобто повинно бути менше $(IIa)m$, причому тільки через реалізацію згаданого v , через обмін на цю частину m до капіталістичних виробників предметів розкоші повертається в грошовій формі авансований ними змінний капітал. Це явище цілком аналогічне реалізації $I(v + m)$ через обмін на $Пс$; різниця полягає лише в тому, що в розглядуваному випадку $(IIb)v$ реалізується шляхом обміну на частину $(IIa)m$, яка величиною вартості дорівнює $(IIb)v$. Ці кількісні пропорції зберігають якісно визначальне значення при всякому розподілі всього річного продукту, оскільки він дійсно входить в процес річного відтворення, опосередкований обігом. $I(v + m)$ може бути реалізоване тільки через обмін на $Пс$, а $Пс$, в свою чергу, для функціонування як складова частина продуктивного капіталу може бути відновлене лише за допомогою цієї реалізації; так само $(IIb)v$ може бути реалізоване лише за допомогою обміну на $(IIa)m$, і лише таким способом $(IIb)v$ може знов перетворитися в свою форму грошового капіталу. Само собою зрозуміло, сказане зберігає свою силу лише остільки, оскільки все це дійсно є результатом самого процесу відтворення, отже, оскільки, наприклад, капіталісти IIb не одержують грошового капіталу для авансування як v за допомогою кредиту з яких-небудь інших джерел. Навпаки, щодо кількісної сторони, то обміни різних частин річного продукту можуть відбуватися з такою пропорціональністю, як це викладено вище, лише остільки, оскільки масштаб і вартісні відношення в процесі виробництва лишаються незмінними і оскільки ці твердо усталені відношення не змінюються під впливом зовнішньої торгівлі.

Коли б тепер хто-небудь слідом за А. Смітом сказав, що $I(v + m)$ «розкладаються» на $Пс$, а $Пс$ «розкладається» на

$I(v + m)$, або, як А. Сміт ще частіше і ще недоладніше говорить, що $I(v + m)$ становлять «складові частини» ціни (відповідно — вартості, він говорить «value in exchange» *) Ic , а вартість Ic становить всю «складову частину» вартості $I(v + m)$, то він однаково міг і повинен був би сказати, що (Ib) «розкладається» на $(IIa)m$, або що $(IIa)m$ «розкладається» на $(IIb)v$, або що $(IIb)v$ становить одну-єдину «складову частину» додаткової вартості IIa , і vice versa **; таким чином вся додаткова вартість «розкладалася» б на заробітну плату, відповідно — на змінний капітал, а змінний капітал становив би єдину «складову частину» додаткової вартості. Така недоладність дійсно зустрічається у А. Сміта, дійсно остільки, оскільки у нього заробітна плата визначається вартістю необхідних життєвих засобів, а ці товарні вартості, в свою чергу, визначаються вартістю вміщеної в них заробітної плати (змінного капіталу) і додаткової вартості. Увага А. Сміта настільки захоплена розглядом тих частин вартості, на які при капіталістичному виробництві може розпадатися новостворена за один робочий день вартість, а саме на $v + m$, що він зовсім забуває про ту обставину, що при простому товарному обміні цілком однаково, чи складаються еквіваленти, які існують в різних натуральних формах, з оплаченої чи неоплаченої праці: адже в обох випадках вони коштують однакової кількості праці, затраченої на їх виробництво; і що при цьому обміні так само однаково, чи є товар якої-небудь особи А засобом виробництва, а товар якої-небудь особи В — предметом споживання, чи буде один товар після продажу функціонувати як складова частина капіталу, а другий, навпаки, увійде в фонд споживання і, secundum Adam ***, буде спожитий як доход. Застосування товару індивідуальним покупцем здійснюється не при товарообміні, не в сфері обігу і не стосується вартості товару. Це нітрохи не змінюється від того, що при аналізі обігу сукупного річного продукту суспільства треба взяти до уваги певний характер застосування, момент споживання різних складових частин цього продукту.

При розглянутому вище обміні $(IIb)v$ на рівну щодо вартості частину $(IIa)m$ і при дальших обмінах між $(IIa)m$ і $(IIb)m$ аж ніяк не припускається, що капіталісти — байдуже, чи то будуть окремі капіталісти підвідділів IIa і IIb чи відповідні групи цих капіталістів — в однаковій пропорції ділять свою додаткову вартість між необхідними предметами споживання

* — «мінової вартості». *Ред.*

** — навпаки. *Ред.*

*** — згідно з поглядом Адама. *Ред.*

і предметами розкоші. Один може більше витрачати на один вид споживання, інший — на інший. На основі простого відтворення припускається, що сума вартості, що дорівнює всій додатковій вартості, повністю реалізується у фонді споживання. Таким чином, загальні межі дано. Всередині ж кожного підвідділу один капіталіст може більше затрачувати на продукти підвідділу *a*, другий — на продукти підвідділу *b*; але тут можлива взаємна компенсація, так що капіталісти підвідділів *a* і *b*, взяті в цілому, будуть в однаковій пропорції брати участь у споживанні продуктів підвідділів *a* і *b*. Але відношення вартостей — пропорціональна частка в загальній вартості продукту підрозділу II, яка припадає на кожному з двох категорій виробників продуктів *a* і *b*, а значить, і певне кількісне відношення між галузями виробництва, які доставляють згадані продукти — ці відношення вартостей неодмінно становлять в кожному конкретному випадку величину дану; гіпотетичним є лише те відношення, яке фігурує як приклад; якщо припустити інше відношення, то це нічого не змінить в якісних моментах; зміняться тільки кількісні визначення. Проте, коли б внаслідок тих чи інших обставин сталася справжня зміна у відносній величині вартості продуктів *a* і *b*, то відповідним чином змінилися б і умови простого відтворення.

З тієї обставини, що $(IIb)v$ реалізується в еквівалентній частині $(IIa)m$, впливає так: в тій мірі, в якій зростає частина річного продукту, що складається з предметів розкоші, отже, в тій мірі, в якій збільшується кількість робочої сили, яка поглинається виробництвом предметів розкоші, в тій же самій мірі зворотне перетворення авансованого на $(IIb)v$ змінного капіталу в грошовий капітал, який знов буде функціонувати як грошова форма змінного капіталу, а тим самим існування і відтворення частини робітничого класу, зайнятої в підвідділі IIb , тобто можливість для цієї частини робітників одержати необхідні предмети споживання, зумовлюється марнотратністю класу капіталістів, перетворенням значної частини їх додаткової вартості в предмети розкоші.

Кожна криза відразу зменшує споживання предметів розкоші; вона уповільнює, затримує зворотне перетворення $(IIb)v$ в грошовий капітал, робить можливим тільки часткове перетворення і тим самим викидає на вулицю частину робітників, які виробляють предмети розкоші, і в той же час, з другого боку, якраз цим самим криза гальмує і скорочує продаж необхід-

них предметів споживання. Ми вже не говоримо про одночасне звільнення непродуктивних робітників, які за свої послуги одержують від капіталістів частину їх витрат на предмети розкоші (pro tanto * самі ці робітники є предметом розкоші) і які беруть дуже велику участь у споживанні якраз необхідних життєвих засобів. Протилежне явище має місце в період процвітання і особливо під час розквіту спекуляції в цей період, коли відносна, виражена в товарах вартість грошей падає вже з інших причин (не з причини справжньої революції у вартості), а тому ціна товарів, незалежно від їх власної вартості, підвищується. В цей період зростає не тільки споживання необхідних життєвих засобів; робітничий клас (в який тепер активно вступає вся його резервна армія) на певний час бере участь і в споживанні звичайно недоступних для нього предметів розкоші, а також тієї категорії необхідних предметів споживання, більша частина яких звичайно становить «необхідні» предмети споживання тільки для класу капіталістів; це, в свою чергу, викликає підвищення цін.

Було б просто тавтологією сказати, що кризи постають через недостачу платоспроможного споживання або платоспроможних споживачів. Капіталістична система не знає інших видів споживання, крім споживання оплачуваного, за винятком споживання sub forma pauperis** або споживання «шахрая». Те, що товари не можуть бути продані, означає лише одно: для цих товарів не знаходиться платоспроможних покупців, тобто споживачів (оскільки кінець кінцем товари купуються для продуктивного або індивідуального споживання). Коли ж цій тавтології намагаються надати вигляду більш глибокого обґрунтування, твердячи, що робітничий клас одержує надто малу частину свого власного продукту і що, отже, біди можна зарадити, якщо він одержуватиме більшу частину продукту, тобто якщо його заробітна плата зростає, то у відповідь досить тільки зауважити, що кризи кожного разу підготовляються саме таким періодом, коли відбувається загальне підвищення заробітної плати і робітничий клас дійсно одержує більшу частку тієї частини річного продукту, яка призначена для споживання. Такий період — з точки зору цих рицарів здорового і «простого» (!) людського розуму — мав би, навпаки, віддалити кризу. Отже, видно, що капіталістичне виробництво має в собі умови, які не залежать від доброї чи лихого волі і які допускають відносний добробут робітничого класу тільки на

* — відповідно. Ред.

** — в формі споживання жебрана. Ред.

короткий час, та й то завжди лише як буревісника чергової кризи ⁴⁷⁾.

Вище ми бачили, як пропорціональне відношення між виробництвом необхідних предметів споживання і виробництвом предметів розкоші зумовлює відповідний поділ величини $II(v + m)$ між підвідділами IIa і IIb , — а отже, і відповідний поділ величини IIc між $(IIa)c$ і $(IIb)c$. Таким чином цей поділ має вирішальне значення для характеру і кількісних відношень виробництва і є моментом, який істотним чином визначає весь його уклад.

Просте відтворення по суті має своєю метою споживання, хоч одержання додаткової вартості і тут є спонукальним мотивом індивідуальних капіталістів; але додаткова вартість, якою б не була її відносна величина, кінець кінцем повинна служити тут тільки для індивідуального споживання капіталіста.

Оскільки просте відтворення становить частину, притому найзначнішу частину, також і всякого річного відтворення в розширеному масштабі, то цей мотив, тобто особисте споживання, зберігає своє значення, виступаючи в супроводі мотиву збагачення і на протилежність йому як такому. В дійсності справа стоїть складніше, тому що учасники («partners») дільби здобичі, тобто додаткової вартості капіталіста, виступають як споживачі, незалежні від капіталіста.

V. ОПОСЕРЕДНЕННЯ ОБМІНУ ГРОШОВИМ ОБІГОМ

Згідно з попереднім дослідженням, обіг між різними підрозділами виробників проходив за такою схемою:

1) Між підрозділом I і підрозділом II:

$$\begin{array}{l} \text{I. } 4\,000c + 1\,000v + 1\,000m \\ \text{II. } \dots\dots\dots 2\,000c \dots\dots\dots + 500v + 500m. \end{array}$$

Обіг $IIc = 2\,000$ закінчився, його вже обмінено на I ($1\,000v + 1\,000m$).

Оскільки $4\,000 Ic$ ми лишаємо поки що осторонь, то лишається ще обіг $v + m$ в межах підрозділу II. Ці $II(v + m)$ діляться між підвідділами IIa і IIb таким чином:

$$2) \text{ II. } 500v + 500m = a(400v + 400m) + b(100v + 100m).$$

$400v$ (a) обертаються в межах свого власного підвідділу; робітники, оплачені цими $400v$ (a), купують на них вироблені

⁴⁷⁾ Ad notam [до відома] можливих прибічників теорії криз Родбертуса. — Ф. Е.

ними самими необхідні життєві засоби у своїх наймачів, у капіталістів підвідділу Pa .

Оскільки капіталісти обох підвідділів витрачають свою додаткову вартість в розмірі $\frac{3}{5}$ на продукти підвідділу Pa (на необхідні життєві засоби) і в розмірі $\frac{2}{5}$ на продукти підвідділу Pb (на предмети розкоші), то $\frac{3}{5}$ додаткової вартості капіталістів підвідділу a , тобто 240 , споживаються в межах самого підвідділу Pa ; так само $\frac{2}{5}$ додаткової вартості капіталістів підвідділу b (яка вироблена і існує в формі предметів розкоші) — в межах підвідділу Pb .

Отже, між підвідділами Pa і Pb лишається ще обміняти: на стороні підвідділу Pa : $160m$, на стороні підвідділу Pb : $100v + 60m$. Ці суми обмінюються без лишку. Робітники підвідділу Pb на свої 100 грішми, одержаними в формі заробітної плати, купують у капіталістів підвідділу Pa необхідні життєві засоби в сумі на 100 . В свою чергу, капіталісти підвідділу Pb на суму в $\frac{3}{5}$ своєї додаткової вартості, тобто на суму, рівну $60m$, купують необхідні життєві засоби у капіталістів підвідділу Pa . Завдяки цим двом обмінам капіталісти підвідділу Pa одержують гроші, необхідні для того, щоб, як припущено вище, $\frac{2}{5}$ своєї додаткової вартості, тобто суму $= 160m$, затратити на предмети розкоші, вироблені в підвідділі Pb (на $100v$, які перебувають в руках у капіталістів підвідділу Pb як продукт, що заміщує виплачену ними заробітну плату, і на $60m$). Отже, виходить така схема:

$$\begin{array}{r} 3) \text{ } Pa. [400v] + [240m] + \underline{160m} \\ \quad b. \dots\dots\dots 100v + 60m + [40m], \end{array}$$

причому в дужки взято ті величини, які обертаються і споживаються тільки в межах свого власного підвідділу.

Той факт, що грошовий капітал, авансований як змінний капітал, безпосередньо повертається тільки до капіталістів підвідділу Pa , які виробляють необхідні життєві засоби, — цей факт являє собою лише модифікований особливими умовами прояв того вищезгаданого загального закону, згідно з яким до товаровиробників, які авансують гроші на обіг, ці гроші при нормальному ході товарного обігу повертаються назад. З цього, до речі сказати, виходить, що коли за спиною товаровиробника взагалі стоїть грошовий капіталіст, який, в свою чергу, авансує промислового капіталістові грошовий капітал (в найточнішому значенні цього поняття, тобто капітальну вартість в грошовій формі), то дійсним пунктом повернення цих грошей є кишеня цього грошового капіталіста. Таким чином, хоч гроші в своєму

обігу і проходять в більшій або меншій мірі через всякі руки, маса обігових грошей належить грошовим капіталістам, тобто підрозділу грошового капіталу, організованому і сконцентрованому у формі банків і т. д.; той спосіб, яким цей підрозділ авансує свій капітал, кінець кінцем зумовлює постійний зворотний приплив до нього цього капіталу в грошовій формі, хоч посередньою ланкою при цьому є знов-таки зворотне перетворення промислового капіталу в грошовий капітал.

Для товарного обігу завжди необхідні речі двоякого роду: товари, які кидають в обіг, і гроші, які теж кидають в обіг. «Процес обігу не закінчується, як безпосередній обмін продуктами, після того як споживні вартості помінялись місцями і власниками. Гроші не зникають від того, що вони в кінці випадають з ряду метаморфоз даного товару. Вони знову й знову осідають у тих пунктах процесу обігу, які очищаються тим чи іншим товаром», і т. д. («Капітал», книга I, розділ III, стор. 92⁷⁵).

Наприклад, розглядаючи обіг між IIc і $I(v + m)$, ми припустили, що підрозділ II авансував для цього обігу 500 ф. ст. грошима. При безлічі тих процесів обігу, на які розпадається обіг між великими суспільними групами виробників, представник то однієї, то другої групи виступає в ролі покупця першим, отже, першим і кидає гроші в обіг. Цілком лишаючи осторонь індивідуальні обставини, це зумовлюється вже різницею тривалості періодів виробництва і, отже, тривалості оборотів різних товарних капіталів. Таким чином, підрозділ II на 500 ф. ст. купує у підрозділу I засоби виробництва на таку ж суму вартості, а підрозділ I купує у підрозділу II предмети споживання на 500 ф. ст.; отже, гроші припливають назад до підрозділу II; останній нітрохи не став багатшим внаслідок цього зворотного припливу. Спочатку він кинув в обіг 500 ф. ст. грошима і вилучив з нього товари на таку ж суму вартості, потім він продає товари на 500 ф. ст. і вилучає з обігу таку ж суму вартості в грошах; таким чином 500 ф. ст. припливають назад. Отже, фактично підрозділ II кинув в обіг на 500 ф. ст. грошей і на 500 ф. ст. товарів, тобто в сумі 1 000 ф. ст.; він вилучає з обігу на 500 ф. ст. товарів і 500 ф. ст. грошми. Для обміну 500 ф. ст. товарами (підрозділу I) і 500 ф. ст. товарами (підрозділу II) обіг потребує тільки 500 ф. ст. грошима, отже, хто при купівлі чужого товару авансував гроші, той одержує їх назад при продажу власного товару. Тому, якби підрозділ I першим купив у підрозділу II товару на 500 ф. ст., а потім продав би підрозділу II товару на 500 ф. ст., то 500 ф. ст. повернулися б не до підрозділу II, а до підрозділу I.

В підрозділі I гроші, затрачені капіталістами на заробітну плату, тобто змінний капітал, авансований в грошовій формі, повертаються до них у цій формі не безпосередньо, а посередньо, кружним шляхом. Навпаки, в підрозділі II 500 ф. ст. заробітної плати повертаються безпосередньо від робітників до капіталістів цього підрозділу, як і взагалі це повернення є прямим в усіх випадках, коли купівля і продаж між тими самими особами постійно повторюються таким чином, що ці особи навперемінно протистоять одна одній то як покупці, то як продавці товарів. Капіталіст підрозділу II оплачує робочу силу грошима; таким чином він включає робочу силу в свій капітал і тільки внаслідок цього акту обігу, який являє собою для нього тільки перетворення грошового капіталу в продуктивний капітал, він як промисловий капіталіст протистоїть робітникові як своєму найманому робітникові. Але робітник, який на першій стадії був продавцем, торговцем власною робочою силою, на другій стадії як покупець, як власник грошей, протистоїть капіталістові як продавцеві товарів; таким чином гроші, затрачені капіталістом на заробітну плату, припливають до нього назад. Оскільки продаж цих товарів не зв'язаний з шахрайством і т. д., оскільки при цьому у формі товарів і грошей обмінюються еквіваленти, остільки такий продаж не являє собою процесу, за допомогою якого збагачується капіталіст. Він не оплачує робітника двічі: спочатку грошима, а потім товарами; гроші капіталіста повертаються до нього, коли робітник обмінює гроші на товар цього капіталіста.

Але грошовий капітал, перетворений у змінний капітал, тобто гроші, авансовані на заробітну плату, відіграє головну роль у самому грошовому обігу; оскільки робітничому класові доводиться жити, перебуваючись з дня на день, а тому він не може кредитувати промислових капіталістів на будь-який тривалий строк, то — хоч би якою різною була тривалість періодів обороту капіталів у різних галузях промисловості — в незлічених територіально різних пунктах даного суспільства змінний капітал повинен одночасно авансуватися в грошовій формі на певні короткі строки, наприклад, щотижня і т. д., на проміжки часу, які порівняно швидко повторюються (чим коротші ці проміжки, тим відносно меншою може бути загальна сума грошей, яка разом викидається в обіг через цей канал). В усіх країнах капіталістичного виробництва авансований таким чином грошовий капітал, взятий у відношенні до всього обігу грошей, становить переважаючу частину цього обігу, тим більше, що ці самі гроші, раніше ніж повернутися до вихідного

пункту, проникають в найрізноманітніші канали і функціонують як засіб обігу в безлічі інших операцій.

Розглянемо тепер обіг між I ($v + m$) і Іс з іншої точки зору.

Капіталісти підрозділу I авансують на видачу заробітної плати 1 000 ф. ст., і робітники на ці 1 000 ф. ст. купують життєві засоби у капіталістів підрозділу II, а ці капіталісти, в свою чергу, купують на ті самі гроші засоби виробництва у капіталістів підрозділу I. Тепер до останніх повернувся в грошовій формі їх змінний капітал, тимчасом як капіталісти підрозділу II перетворили половину свого постійного капіталу з форми товарного капіталу знов у продуктивний капітал. Капіталісти підрозділу II авансують ще 500 ф. ст. грошима, щоб придбати засоби виробництва у капіталістів підрозділу I; капіталісти підрозділу I витрачають ці гроші на предмети споживання підрозділу II; таким чином ці 500 ф. ст. повертаються назад до капіталістів підрозділу II; вони знов авансують ці гроші, щоб перетворити у продуктивну натуральну форму останню чверть свого постійного капіталу, перетвореного в товар. Ці гроші знов повертаються до капіталістів підрозділу I, а останні знов купують у капіталістів підрозділу II предмети споживання на таку ж суму; тим самим 500 ф. ст. повертаються назад до підрозділу II; тепер капіталісти цього підрозділу, як і раніше, володіють 500 ф. ст. в грошах і 2 000 ф. ст. в постійному капіталі, який, проте, знов перетворений з форми товарного капіталу в продуктивний капітал. Обіг товарної маси в 5 000 ф. ст. відбувся за допомогою 1 500 ф. ст. грошей, а саме: 1) капіталісти підрозділу I сплачують робітникам 1 000 ф. ст. за робочу силу відповідної вартості; 2) ці робітники на ті ж самі 1 000 ф. ст. купують у капіталістів підрозділу II життєві засоби; 3) капіталісти підрозділу II на ті ж самі гроші купують засоби виробництва у капіталістів підрозділу I, у яких, таким чином, знову відновлюється в грошовій формі змінний капітал в 1 000 ф. ст.; 4) капіталісти підрозділу II купують на 500 ф. ст. засоби виробництва у капіталістів підрозділу I; 5) капіталісти підрозділу I купують на ці ж 500 ф. ст. предмети споживання у капіталістів підрозділу II; 6) капіталісти підрозділу II купують на ті ж 500 ф. ст. засоби виробництва у капіталістів підрозділу I; 7) капіталісти підрозділу I купують на ті ж самі 500 ф. ст. життєві засоби у капіталістів підрозділу II. До капіталістів підрозділу II повернулись назад 500 ф. ст., які вони кинули в обіг зверх своїх 2 000 ф. ст. у формі товарів і за

які вони не вилучили з обігу ніякого еквівалента в товарній формі ⁴⁸⁾.

Отже, обмін відбувається таким чином:

1) Капіталісти підрозділу I платять 1 000 ф. ст. грошима за робочу силу, тобто платять за товар = 1 000 ф. ст.

2) Робітники на свою заробітну плату сумою в 1 000 ф. ст. грошима купують предмети споживання у капіталістів підрозділу II, тобто купують товар = 1 000 ф. ст.

3) Капіталісти підрозділу II на одержані від робітників 1 000 ф. ст. купують у капіталістів підрозділу I засоби виробництва такої ж вартості, тобто купують товар = 1 000 ф. ст.

Тим самим до капіталістів підрозділу I повернулось 1 000 ф. ст. в грошах як грошова форма змінного капіталу.

4) Капіталісти підрозділу II купують у капіталістів підрозділу I на 500 ф. ст. засоби виробництва, тобто купують товар = 500 ф. ст.

5) Капіталісти підрозділу I купують на ці самі 500 ф. ст. предмети споживання у капіталістів підрозділу II, тобто купують товар = 500 ф. ст.

6) Капіталісти підрозділу II купують на ці самі 500 ф. ст. засоби виробництва у капіталістів підрозділу I, тобто купують товар = 500 ф. ст.

7) Капіталісти підрозділу I купують на ті ж 500 ф. ст. предмети споживання у капіталістів підрозділу II, тобто купують товар = 500 ф. ст.

Сума обмінених товарних вартостей = 5 000 ф. ст.

500 ф. ст., які капіталісти підрозділу II авансували на купівлю засобів виробництва, повернулись до них назад.

Результат такий:

1) Капіталісти підрозділу I мають змінний капітал у грошовій формі величиною в 1 000 ф. ст., первісно авансованих ними для обігу; крім того, вони витратили на своє індивідуальне споживання 1 000 ф. ст. у формі частини вартості свого власного товарного продукту, тобто вони витратили гроші, які одержали від продажу засобів виробництва вартістю в 1 000 ф. ст.

З другого боку, робоча сила, тобто та натуральна форма, в яку знов повинен перетворитися змінний капітал, що існує тепер у грошовій формі, завдяки споживанню збереглась, відтворена і знов є в наявності як єдиний товар її власників, який вони повинні продавати, якщо хочуть жити. Таким чином,

⁴⁸⁾ Тут виклад трохи відхиляється від того, який дано вище (стор. 343—344) [див. цей том, стор. 413—414]. Там капіталісти підрозділу I з свого боку також кидали в обіг незалежну суму в 500. Тут же тільки капіталісти підрозділу II доставляють додатковий грошовий матеріал для обігу. Проте це нічого не змінює в кінцевому висновку. — Ф. Е.

відтворено і відношення між найманими робітниками і капіталістами.

2) Постійний капітал підрозділу II заміщено *in natura*, і 500 ф. ст., авансовані капіталістами того ж підрозділу II для обігу, повернулись до них назад.

Для робітників підрозділу I вказаний обіг є простий обіг $T-G-T$:

$\overset{1}{T}$ (робоча сила) — $\overset{2}{G}$ (1 000 ф. ст., грошова форма змінного капіталу підрозділу I) — $\overset{3}{T}$ (необхідні життєві засоби в сумі на 1 000 ф. ст.); ці 1 000 ф. ст. на таку ж суму вартості перетворюють у гроші постійний капітал підрозділу II, що існує у формі товару, в формі життєвих засобів.

Для капіталістів підрозділу II цей процес являє собою $T-G$, перетворення частини їх товарного продукту в грошову форму, з якої він перетворюється назад у складові частини продуктивного капіталу, а саме в частину необхідних для цих капіталістів засобів виробництва.

Коли капіталісти підрозділу II авансують G (500 ф. ст.) на купівлю останньої частини необхідних їм засобів виробництва, то цим вони визначають наперед перетворення в грошову форму тієї частини Ps , яка існує ще в товарній формі (в формі предметів споживання); в акті $G-T$, при здійсненні якого капіталісти підрозділу II купують на G , а капіталісти підрозділу I продають T , гроші (капіталістів підрозділу II) перетворюються в частину продуктивного капіталу, тоді як T (капіталістів підрозділу I) проробляє акт $T-G$, перетворюється в гроші; але ці гроші становлять для капіталістів підрозділу I не складову частину капітальної вартості, а перетворену в гроші додаткову вартість, яка витрачається ними виключно на предмети споживання.

В обігу $G-T...P...T'-G'$ перший акт, $G-T$, являє собою акт одного капіталіста, останній, $T'-G'$, це акт (або частина акту) другого капіталіста. Чи становить це T , за допомогою якого G перетворюється в продуктивний капітал, для його продавця (який таким чином перетворює це T в гроші) постійну складову частину капіталу, змінну складову частину капіталу чи додаткову вартість, — це не має ніякого значення для самого товарного обігу.

Щодо підрозділу I, то у відношенні до складової частини $v + m$ його товарного продукту, цей підрозділ вилучив з обігу більше грошей, ніж кинув у нього. По-перше, до капіталістів цього підрозділу I повертаються 1 000 ф. ст. їхнього змінного

капіталу; по-друге, вони продають (див. вище, обмін під № 4) засоби виробництва на 500 ф. ст.; таким чином перетворюється в гроші половина їхньої додаткової вартості; потім (обмін під № 6) вони продають засоби виробництва ще на 500 ф. ст., тобто другу половину своєї додаткової вартості, і, тим самим, вся їхня додаткова вартість виявляється вилученою з обігу в грошовій формі. Отже, в послідовному порядку: 1) змінний капітал перетворюється назад у гроші = 1 000 ф. ст.; 2) половина додаткової вартості перетворюється в гроші = 500 ф. ст.; 3) перетворюється в гроші і друга половина додаткової вартості = 500 ф. ст.; таким чином в гроші перетворена сума $1\,000v + 1\,000m = 2\,000$ ф. ст. Хоч капіталісти підрозділу I (лишаючи остеронь обміни, які будуть розглянуті згодом і якими опосереднюються відтворення Ic) спочатку кинули в обіг тільки 1 000 ф. ст. змінного капіталу, вони вилучили з обігу вдвоє більше. Звичайно, перетворене в гроші m капіталістів підрозділу I (m , що перетворилося в l') зараз же переходить в інші руки (в руки капіталістів підрозділу II) через те, що ці гроші витрачаються на предмети споживання. При перетворенні m в гроші капіталісти підрозділу I вилучили в формі грошей лише стільки, скільки по вартості вони кинули в обіг у формі товарів; той факт, що ця вартість є додаткова вартість, тобто що вона нічого не коштує капіталістам, абсолютно нічого не змінює в самій вартості цих товарів; отже, цей факт не має ніякого значення, оскільки йдеться про перетворення вартості в товарному обігу. Перебування додаткової вартості в грошовій формі, розуміється, скороминуще, як скороминущі і всі інші форми, що їх авансований капітал набирає і позбувається в процесі своїх перетворень. Воно триває лише протягом того проміжку часу, який минає від перетворення товару підрозділу I в гроші до наступного за ним перетворення грошей підрозділу I в товар підрозділу II.

Коли б ми припустили коротші обороти або, розглядаючи питання з точки зору простого товарного обігу, швидший обіг грошей, то для обігу обмінюваних товарних вартостей була б достатньою ще менша сума грошей; ця сума грошей, при даній кількості послідовних обмінів, постійно визначається сумою цін, відповідно — сумою вартостей циркулюючих товарів. При цьому зовсім однаково, в якій пропорції ця сума товарних вартостей складається з додаткової вартості, з одного боку, і з капітальної вартості — з другого боку.

Коли б у нашому прикладі заробітна плата робітникам підрозділу I видавалась чотири рази на рік, то $250 \times 4 = 1\,000$. Отже, 250 ф. ст. грошима було б досить для обігу вартості

Iv мінус $\frac{1}{2} IIc$, а також для обігу між змінним капіталом Iv і робочою силою підрозділу I. Так само, коли б обіг між Im і IIc відбувався за чотири обороти, то для цього було б потрібно всього лише 250 ф. ст.; значить, в цілому була б потрібна грошова сума, відповідно — грошовий капітал в 500 ф. ст. для обігу товарів на суму в 5 000 ф. ст. Тоді додаткова вартість перетворювалася б у гроші не за два рази послідовними половинами, а за чотири рази послідовними чвертями.

Якщо в обміні під № 4 покупцем виступають не капіталісти підрозділу II, а капіталісти підрозділу I і, отже, останні затрачують 500 ф. ст. грошима на предмети споживання такої ж вартості, то капіталісти підрозділу II в обміні під № 5 купують на ті ж самі 500 ф. ст. засоби виробництва; в обміні під № 6 капіталісти підрозділу I на ті ж 500 ф. ст. купують предмети споживання; в обміні під № 7 капіталісти підрозділу II на ці 500 ф. ст. купують засоби виробництва; отже, кінець кінцем 500 ф. ст. повертаються до капіталістів підрозділу I, як раніше вони поверталися до капіталістів підрозділу II. Додаткова вартість перетворюється тут у гроші за допомогою грошей, що їх сам капіталістичний виробник витрачає на своє індивідуальне споживання і які являють собою передбачений наперед доход, передбачену виручку з додаткової вартості, яка міститься в товарі, що має ще бути проданий. Перетворення додаткової вартості в гроші відбувається не за допомогою зворотного припливу 500 ф. ст.: адже капіталісти підрозділу I, крім 1 000 ф. ст. у формі товару Iv , в кінці обміну під № 4 кинули в обіг 500 ф. ст. грошима, причому, як нам уже відомо, ці гроші являють собою додаткові гроші, а не виручку від проданого товару. Коли ці гроші повертаються назад до капіталістів підрозділу I, то останні тим самим тільки повертають собі свої додаткові гроші, а не перетворюють у гроші свою додаткову вартість. Перетворення в гроші додаткової вартості капіталістів підрозділу I відбувається тільки за допомогою продажу товарів Im , в яких міститься ця додаткова вартість, і її перебування в формі грошей продовжується кожного разу тільки доти, поки гроші, виручені від продажу товару, не будуть знов витрачені на предмети споживання.

Капіталісти підрозділу I на додаткові гроші (500 ф. ст.) купують у капіталістів підрозділу II предмети споживання: ці гроші капіталісти підрозділу I витратили і одержали за них еквівалент в формі товару підрозділу II; в перший раз гроші повертаються назад внаслідок того, що капіталісти підрозділу II купують у капіталістів підрозділу I товар на 500 ф. ст.; отже, вони повертаються як еквівалент товару, що його прода-

ли капіталісти підрозділу I, але цей товар нічого не коштує капіталістам підрозділу I, тобто він становить додаткову вартість капіталістів підрозділу I, і, таким чином, гроші, кинуті ними самими в обіг, перетворюють в гроші їхню власну додаткову вартість; так само при другій купівлі (обмін № 6) капіталісти підрозділу I одержують еквівалент в товарі капіталістів підрозділу II. Коли припустити, що капіталісти підрозділу II не купують у капіталістів підрозділу I засоби виробництва (обмін № 7), то капіталісти підрозділу I дійсно заплатили б за предмети споживання на 1 000 ф. ст., тобто спожили б всю додаткову вартість як доход, а саме, вони заплатили б 500 своїми товарами I (засобами виробництва) і 500 — грошима; навпаки, у них на складах залишилося б ще на 500 ф. ст. товарів I (засобів виробництва), і ними було б безповоротно затрачено 500 ф. ст. грошима.

На протилежність цьому капіталісти підрозділу II перетворили б лише три чверті свого постійного капіталу з форми товарного капіталу в продуктивний капітал; остання чверть перетворилася б у форму грошового капіталу (500 ф. ст.), фактично — в гроші, що лежать без діла, або в гроші, що припинили своє функціонування і вичікують. Коли б таке становище затяглося, то капіталісти підрозділу II були б змушені скоротити на одну чверть масштаб відтворення. — Проте, щодо тих 500 у формі засобів виробництва, які залишились на шпї у капіталістів підрозділу I, то вони являють собою не додаткову вартість, що перебуває в товарній формі; вони залишились замість авансованих 500 ф. ст. грошима, які були у капіталістів підрозділу I поряд з їхніми 1 000 ф. ст. додаткової вартості в товарній формі. Як гроші вони перебувають у такій формі, в якій вони завжди можуть бути реалізовані; перебуваючи в формі товару, вони не можуть бути продані зараз же. Звідси ясно, що просте відтворення, — при якому повинен бути заміщений кожний елемент продуктивного капіталу як в підрозділі II, так і в підрозділі I, — лишається можливим тут тільки при тій умові, якщо 500 золотих птахів повернуться до підрозділу I, який на початку випустив їх.

Якщо капіталіст (тут ми все ще маємо на увазі тільки промислових капіталістів, що є в той же час представниками всіх інших споживачів додаткової вартості) витратить гроші на предмети споживання, то це значить, що для нього з цими грошима все покінчено, що вони пішли стежкою всього земного. Якщо вони повернуться до нього назад, то це може статися лише в тому разі, коли він виловить їх з обігу за допомогою товарів, тобто за допомогою свого товарного капіталу. Подібно до

вартості всього його річного товарного продукту (який для нього = його товарному капіталові), вартість кожного його елемента, тобто вартість кожного окремого товару, для капіталіста може бути розкладена на постійну капітальну вартість, змінну капітальну вартість і додаткову вартість. Отже, перетворення в гроші кожної одиниці товару (що з них як елементів складається весь сукупний товарний продукт) є в той же час перетворенням у гроші певної частки додаткової вартості, яка міститься в усьому товарному продукті. Таким чином, для даного випадку в буквальному розумінні правильно, що капіталіст сам кинув в обіг ті гроші, — кинув саме при витрачанні їх на предмети споживання, — за допомогою яких перетворюється в гроші або реалізується його додаткова вартість. Розуміється, при цьому мова йде не про одні й ті самі одиниці грошей, а про певну суму в формі дзвінкої монети, рівної тій сумі (або рівної частині тієї суми), яку він кинув в обіг з метою задоволення своїх особистих потреб.

На практиці це відбувається двояким способом: якщо підприємство відкрите тільки в поточному році, то мине чималий строк, в кращому разі кілька місяців, перше ніж у капіталіста з'явиться можливість затрачувати на своє особисте споживання гроші з доходів самого підприємства. Але через це він ні на хвилину не припиняє свого споживання. Він сам собі авансує гроші під додаткову вартість, яку ще тільки має одержати (причому цілком однаково, чи авансує він ці гроші із своєї власної кишені, чи з чужої в кредит), але тим самим він авансує і засоби на реалізацію додаткової вартості, яка повинна бути реалізована тільки пізніше. Навпаки, якщо підприємство нормально працює вже порівняно довгий час, то платежі і надходження розподіляються на різні строки протягом року. Але що при цьому відбувається безперервно, то це споживання капіталіста, яке визначає наперед доход і розмір якого обчислюється в певній пропорції до звичайного або передбачуваного доходу. При продажу кожної партії товару реалізується і частина додаткової вартості, яка буде вироблена протягом року. Та коли б за цілий рік було продано лише стільки виробленого товару, скільки необхідно для заміщення постійної і змінної капітальних вартостей, які містяться в ньому, або коли б ціни впали до такої міри, що при продажу всього річного товарного продукту вдалося б реалізувати тільки вміщену в ньому авансовану капітальну вартість, то у вказаному витрачанні грошей ясно проявилось б передбачення доходу, розрахунок на майбутню додаткову вартість. Якщо наш капіталіст збанкрутує, то його кредитори і суд стануть розслідувати, чи

його особисті видатки, зроблені з розрахунком на майбутній дохід, були в належному відношенні до розмірів його підприємства і до доходу, тобто до додаткової вартості, що звичайно або нормально відповідає розмірам його підприємства.

Проте у відношенні до всього класу капіталістів те положення, що він сам мусить кинути в обіг гроші для реалізації своєї додаткової вартості (відповідно також і для обігу свого капіталу, постійного і змінного), не тільки не є парадоксальним, але становить необхідну умову всього механізму; адже тут є тільки два класи: робітничий клас, у якого тільки і є, що його робоча сила, і клас капіталістів, у монопольному володінні якого перебувають суспільні засоби виробництва і гроші. Парадоксом було б, якби робітничий клас першим авансував з власних коштів гроші, необхідні для реалізації вміщеної в товарах додаткової вартості. Тимчасом окремий капіталіст завжди робить це авансування лише в такій формі, що він діє як покупець, *витрачає* гроші на купівлю предметів споживання або *авансує* гроші на купівлю елементів свого продуктивного капіталу, причому однаково, чи буде то робоча сила чи засоби виробництва. Він завжди віддає гроші тільки за еквівалент. Він авансує гроші, кидаючи їх в обіг тільки таким же способом, як він авансує і свій товар, також кидаючи його в обіг. І в тому і в другому випадку він діє як вихідний пункт обігу.

Дійсний же хід справи затемнюється обставинами двоякого роду:

1) Появою в процесі обігу промислового капіталу *торгово-го капіталу* (першою формою якого завжди є гроші, тому що покупець як такий не створює ніякого «продукту» або «товару») і *грошового капіталу* як предмету маніпуляції особливої категорії капіталістів.

2) Розпадом додаткової вартості — яка в першу чергу завжди неодмінно потрапляє в руки промислового капіталіста — на різні категорії, представниками яких поряд з промисловим капіталістом є землевласник (для земельної ренти), лихвар (для процента) і т. д., а також ще й уряд із своїми чиновниками, раїтьє і т. д. Всі ці молодчики виступають щодо промислового капіталіста покупцями, і остільки вони перетворюють його товари в гроші; вони *pro parte* * також кидають гроші в обіг, а капіталіст одержує ці гроші від них. При цьому завжди забувають, з якого джерела ці молодчики певісно одержали гроші і звідки вони постійно все знову й знову одержують їх.

* — у відповідному розмірі. Ред.

VI. ПОСТІЙНИЙ КАПІТАЛ ПІДРОЗДІЛУ I ^{48a)}

Нам лишається ще дослідити постійний капітал підрозділу I = 4 000 Іс. Ця вартість дорівнює вартості засобів виробництва, яка знову з'являється в товарному продукті I, засобів, спожитих при виробництві цієї товарної маси. Ця вартість, яка знову з'являється і яка не була вироблена в даному процесі виробництва підрозділу I, а на рік раніше вступила в нього як постійна вартість, як певна вартість засобів виробництва цього підрозділу, існує тепер у формі всієї тієї частини товарної маси підрозділу I, яка не ввібрана капіталістами підрозділу II; вартість цієї товарної маси, яка залишилась таким чином в руках капіталістів підрозділу I, дорівнює $\frac{2}{3}$ вартості всього їх річного товарного продукту. Про окремого капіталіста, що виробляє будь-який особливий вид засобів виробництва, ми могли б сказати: він продас свій товарний продукт, перетворює його в гроші. Перетворюючи його в гроші, він перетворює назад в гроші і постійну частину вартості свого продукту. На цю частину вартості, перетворену в гроші, він потім знову купує собі засоби виробництва в інших продавців товарів, або перетворює постійну частину вартості свого продукту в ту натуральну форму, в якій вона може знову функціонувати як продуктивний постійний капітал. Навпаки, в нашому випадку таке припущення неможливе. Категорія капіталістів підрозділу I охоплює всю сукупність капіталістів, що виробляють засоби виробництва. Крім того, товарний продукт в 4 000, який залишився в їхніх руках після розглянутих нами обмінів, являє собою ту частину суспільного продукту, яку не можна обміняти ні на яку іншу, тому що для такого обміну вже не існує ніякої іншої частини річного продукту. За винятком цих 4 000, весь лишок річного продукту вже знайшов собі місце: частина його ввібрана суспільним фондом споживання, а друга частина повинна замінити постійний капітал підрозділу II, який уже обмінює усе, що він міг мати в своєму розпорядженні для обміну з підрозділом I.

Труднощі розв'язуються дуже просто, коли ми візьмемо до уваги той факт, що весь товарний продукт підрозділу I щодо своєї натуральної форми складається із засобів виробництва, тобто з речових елементів самого постійного капіталу. Тут виступає те саме явище, яке ми вже бачили в підрозділі II, тільки в іншому вигляді. В підрозділі II весь товарний продукт складався з предметів споживання, тому частина його, вимірювана вміщеною в цьому товарному продукті заробітною платою

^{48a)} Далі йде текст з рукопису II.

плюс додаткова вартість, могла бути спожита самими виробниками цієї частини продукту. Тут, в підрозділі I, весь товарний продукт складається з засобів виробництва: будівель, машин, вмістилищ, сирових і допоміжних матеріалів і т. д. Тому частина їх, що заміщує застосований в даній сфері виробництва постійний капітал, може в своїй натуральній формі негайно почати функціонувати як складова частина продуктивного капіталу. Оскільки вона вступає в обіг, вона обертається в межах підрозділу I. В підрозділі II частина товарного продукту *in natura* споживається його власними виробниками індивідуально, навпаки, в підрозділі I частина продукту *in natura* споживається капіталістичними виробниками цього продукту продуктивно.

В розглядуваній нами частині товарного продукту підрозділу I = 4 000с постійна капітальна вартість, спожита в цьому підрозділі, з'являється знов, і притому з'являється в такій натуральній формі, в якій вона негайно може почати функціонування як продуктивний постійний капітал. В підрозділі II та частина всього товарного продукту в 3 000, вартість якої дорівнює заробітній платі плюс додаткова вартість (в сумі = 1 000), безпосередньо входить в індивідуальне споживання капіталістів і робітників підрозділу II; тимчасом постійна капітальна вартість цього товарного продукту (= 2 000), навпаки, не може знов увійти в продуктивне споживання капіталістів підрозділу II, а має бути заміщена через обмін з підрозділом I.

На протилежність цьому в підрозділі I та частина всього товарного продукту вартістю в 6 000, вартість якої дорівнює заробітній платі плюс додаткова вартість (в сумі = 2 000), не входить, та й не може по своїй натуральній формі увійти в індивідуальне споживання виробників цього продукту. Спочатку повинен відбутися обмін цієї частини на продукт підрозділу II. Навпаки, постійна частина вартості продукту підрозділу I, що дорівнює 4 000, перебуває в такій натуральній формі, в якій вона, коли розглядати капіталістів підрозділу I в їх сукупності, безпосередньо може знову функціонувати як постійний капітал підрозділу I. Інакше кажучи: весь продукт підрозділу I складається з таких споживних вартостей, які по своїй натуральній формі можуть служити — при капіталістичному способі виробництва — тільки як елементи постійного капіталу. Отже, з цього продукту загальною вартістю в 6 000 одна третина (2 000) заміщує постійний капітал підрозділу II і решта $\frac{2}{3}$ — постійний капітал підрозділу I.

Постійний капітал підрозділу I складається з сукупної маси різних груп капіталу, вкладених в різні галузі виробництва за-

собів виробництва: стільки-то в доменні печі, стільки-то в кам'яновугільні шахти і т. д. Кожна з цих груп капіталу або кожний з цих суспільних групових капіталів, в свою чергу, складається з більшої або меншої кількості самостійно функціонуючих окремих капіталів. По-перше, весь капітал суспільства, який по вартості дорівнює, наприклад, 7 500 (що може означати мільйони і т. д.), розпадається на різні групи капіталу; суспільний капітал вартістю в 7 500 розпадається на особливі частини, кожна з яких вкладена в особливу галузь виробництва; вкладена в кожен особливу галузь виробництва частина суспільної капітальної вартості по своїй натуральній формі складається почасти з засобів виробництва кожної особливої виробничої сфери, почасти з робочої сили, потрібної для експлуатації засобів виробництва в цій сфері і відповідним чином кваліфікованої, по-різному модифікованої внаслідок поділу праці, залежно від специфічного характеру роботи, яку вона повинна виконувати в кожній окремій сфері виробництва. Частина суспільного капіталу, вкладена в кожен особливу галузь виробництва, в свою чергу, складається з суми вкладених в неї, самостійно функціонуючих окремих капіталів. Само собою розуміється, це однаково стосується обох підрозділів — як I, так і II.

Щодо постійної капітальної вартості підрозділу I, яка знову з'являється в формі його товарного продукту, то вона почасти знову входить як засоби виробництва в ту особливу сферу виробництва (або навіть в те індивідуальне підприємство), з якої вийшла як продукт, наприклад, зерно знову входить у виробництво зерна, вугілля — у процес видобування вугілля, залізо у вигляді машин — у виробництво заліза і т. д.

Оскільки ж окремі продукти, з яких складається постійна капітальна вартість підрозділу I, безпосередньо не входять знов у свою особливу або в свою індивідуальну сферу виробництва, оскільки вони лише міняють своє місце. Вони входять в натуральній формі в іншу сферу виробництва підрозділу I, тимчасом як продукт інших виробничих сфер підрозділу I заміщує їх *in natura*. Це — тільки переміщення давніх продуктів з одного місця на друге. Всі вони знову входять в процес виробництва як фактори, що заміщують постійний капітал підрозділу I, але замість однієї групи підприємств підрозділу I вони входять в іншу його групу, і тільки. Оскільки тут має місце обмін між окремими капіталістами підрозділу I, остільки він являється собою обмін однієї натуральної форми постійного капіталу на іншу натуральну форму постійного капіталу, одного виду засобів виробництва на інший вид засобів виробництва. Це — взаємний обмін різних індивідуальних постійних частин капі-

талу підрозділу I. Продукти, оскільки вони не служать безпосередньо як засоби виробництва у своїй власній галузі виробництва, переміщуються з того місця, де вони були вироблені, в інше місце виробництва і, таким чином, взаємно заміщують один одного. Інакше кажучи (подібно до того, як це відбувається в підрозділі II з розподілом додаткової вартості): кожний капіталіст підрозділу I відповідно до тієї міри, в якій він є співвласником цього постійного капіталу в 4 000, вилучає з цієї товарної маси необхідні йому засоби виробництва. Якби виробництво було суспільним, а не капіталістичним, то ясно, що ці продукти підрозділу I з метою відтворення не менш постійно розподілялися б знов як засоби виробництва між галузями виробництва цього підрозділу: одна частина безпосередньо залишалася б у тій сфері виробництва, з якої вона вийшла як продукт, навпаки, друга переходила б в інші галузі, і таким чином між різними галузями виробництва цього підрозділу встановився б постійний рух в протилежних напрямках.

ВИ. ЗМІННИЙ КАПІТАЛ І ДОДАТКОВА ВАРТІСТЬ В ОБОХ ПІДРОЗДІЛАХ

Таким чином, вся вартість вироблених за рік предметів споживання дорівнює відтвореній протягом року змінній капітальній вартості підрозділу II плюс нововироблена додаткова вартість підрозділу II (тобто дорівнює вартості, виробленій протягом року в підрозділі II) плюс змінна капітальна вартість підрозділу I, відтворена протягом року, і нововироблена додаткова вартість підрозділу I (отже, плюс вартість, вироблена протягом року в підрозділі I).

Якщо припустити просте відтворення, то вся вартість вироблених за рік предметів споживання дорівнюватиме новоствореній річній вартості, тобто дорівнюватиме всій вартості, виробленій суспільною працею протягом даного року, — і повинна дорівнювати їй, тому що при простому відтворенні споживається вся ця вартість.

Весь суспільний робочий день розпадається на дві частини: 1) на необхідну працю; протягом року ця праця створює вартість в 1 500*v*; 2) на додаткову працю; вона створює добавочну вартість, або додаткову вартість в 1 500*m*. Сума цих вартостей = 3 000, дорівнює вартості (3 000) вироблених за рік предметів споживання. Таким чином, вся вартість вироблених за рік предметів споживання дорівнює всій вартості, яку виробив сукупний суспільний робочий день протягом року, дорівнює вар-

тості суспільного змінного капіталу плюс суспільна додаткова вартість, тобто дорівнює всьому річному новому продуктові.

Але ми знаємо, що хоч ці дві величини вартості при обміні взаємно покриваються, проте аж ніяк не вся вартість товарів підрозділу II, тобто предметів споживання, вироблена в цьому підрозділі суспільного виробництва. Вони взаємно покриваються тому, що постійна капітальна вартість, яка знову з'являється в вартості продукту підрозділу II, дорівнює вартості (змінній капітальній вартості плюс додаткова вартість), нововиробленої в підрозділі I; тому $I(v + m)$ може купити ту частину продукту підрозділу II, яка для його виробників (в підрозділі II) становить постійну капітальну вартість. Звідси видно, чому, хоч для капіталістів підрозділу II вартість їх продукту і розпадається на $c + v + m$, проте розглядувана з точки зору всього суспільства вартість цього продукту може бути розкладена на $v + m$. Справа стоїть так лише тому, що тут IIc дорівнює $I(v + m)$ і що ці дві складові частини суспільного продукту за допомогою обміну взаємно обмінюються своїми натуральними формами, так що після такого обміну вартість IIc знов існує у формі засобів виробництва, а вартість $I(v + m)$, навпаки, існує в формі предметів споживання.

Саме ця обставина й дала А. Сміту привід твердити, що вартість всього річного продукту ніби розкладається на $v + m$. Це правильно: 1) лише для тієї частини річного продукту, яка складається з предметів споживання; 2) правильно не в тому розумінні, що ця вартість цілком вироблена в підрозділі II і що, таким чином, вартість продукту підрозділу II дорівнює вартості змінного капіталу, авансованого в цьому підрозділі II, плюс додаткова вартість, вироблена в тому ж підрозділі. Це правильно лише в тому розумінні, що $II(c + v + m) = II(v + m) + I(v + m)$, або тому, що $IIc = I(v + m)$.

З цього виходить далі:

Річний суспільний робочий день (тобто праця, затрачена всім робітничим класом протягом всього року), подібно до всякого індивідуального робочого дня, розпадається тільки на дві частини, а саме на необхідну працю і додаткову працю; тому і вартість, вироблена цим робочим днем, теж розпадається тільки на дві частини, а саме на змінну капітальну вартість, тобто ту частину вартості, на яку робітник купує засоби свого власного відтворення, і додаткову вартість, яку капіталіст може витратити на своє власне індивідуальне споживання. Проте з точки зору всього суспільства частина суспільного робочого дня затрачується виключно на *виробництво нового постійного капіталу*, тобто на виробництво продуктів, які призначені ви-

ключно для того, щоб функціонувати в процесі праці як засоби виробництва, і, отже, в супровідному йому процесі збільшення вартості — як постійний капітал. Згідно з нашим припущенням, весь суспільний робочий день виражається в грошовій вартості в 3 000, з яких тільки $\frac{1}{3}$, що дорівнює вартості в 1 000, вироблена в підрозділі II, що виробляє предмети споживання, тобто товари, в яких кінець кінцем реалізується вся змінна капітальна вартість і вся додаткова вартість суспільства. Таким чином, згідно з цим припущенням, $\frac{2}{3}$ суспільного робочого дня вживаються на виробництво нового постійного капіталу. Хоч з точки зору індивідуальних капіталістів і робітників підрозділу I ці $\frac{2}{3}$ суспільного робочого дня служать для виробництва тільки змінної капітальної вартості плюс додаткова вартість, — цілком так само, як і остання третина суспільного робочого дня в підрозділі II, — проте, розглядаючи справу з точки зору всього суспільства, а також беручи до уваги споживну вартість продукту підрозділу I, ці $\frac{2}{3}$ суспільного робочого дня виробляють тільки заміщення постійного капіталу, який перебуває в процесі продуктивного споживання або вже цілком спожитий. Та й з індивідуальної точки зору, хоч вся вартість, вироблена в ці $\frac{2}{3}$ робочого дня, дорівнює тільки змінній капітальній вартості плюс додаткова вартість для її виробників, проте в ці $\frac{2}{3}$ робочого дня зовсім не виробляється споживних вартостей такого роду, щоб на них можна було витратити заробітну плату або додаткову вартість; продукт цих $\frac{2}{3}$ робочого дня — це засоби виробництва.

Насамперед треба відзначити, що ніяка частина суспільного робочого дня ні в підрозділі I, ні в підрозділі II не служить для виробництва вартості того постійного капіталу, який уже застосовується в цих двох великих сферах виробництва і функціонує в них. Робітники обох цих підрозділів виробляють тільки додаткову вартість $2\ 000\ I(v + m) + 1\ 000\ II(v + m)$, додаткову до постійної капітальної вартості, що дорівнює $4\ 000\ Ic + 2\ 000\ IIc$. Нова вартість, яка виробляється в формі засобів виробництва, ще не є постійний капітал. Вона тільки призначена до того, щоб як постійний капітал функціонувати в майбутньому.

Весь продукт підрозділу II, тобто предмети споживання, розглядуваний з боку його споживної вартості, конкретно, в його натуральній формі, є продукт однієї третини суспільного робочого дня, затраченого в підрозділі II; це продукт праці в конкретній формі праці ткача, пекаря і т. д., які були зайняті в цьому підрозділі, тобто продукт праці, оскільки він функціонує як суб'єктивний елемент процесу праці. Навпаки, щодо

постійної частини вартості всього продукту підрозділу II, то вона тільки знову проявляється в новій споживній вартості, в новій натуральній формі, в формі предметів споживання, тимчасом як раніше вона існувала в формі засобів виробництва. Завдяки процесові праці вартість цієї частини перенесена з попередньої натуральної форми на нову натуральну форму. Але *вартість* цих $\frac{2}{3}$ вартості річного продукту, що дорівнює 2 000, вироблена не в процесі збільшення вартості капіталу підрозділу II, який відбувався в поточному році.

Подібно до того як розглядуваний з точки зору процесу праці продукт підрозділу II є результат знов функціонуючої живої праці і даних, зумовлюючих цю працю засобів виробництва, в яких ця праця здійснюється як в своїх предметних умовах, так само з точки зору процесу збільшення вартості вартість усього продукту підрозділу II, що дорівнює 3 000, складається з нової вартості, яка вироблена новоодолученою $\frac{1}{3}$ суспільного робочого дня ($500v + 500m = 1\ 000$), і з постійної вартості, в якій уречевлені $\frac{2}{3}$ минулого суспільного робочого дня, що пройшов до початку розглядуваного тут процесу виробництва в підрозділі II. Ця частина вартості продукту підрозділу II виражається в одній частині самого продукту. Вона існує в певній кількості предметів споживання загальною вартістю в 2 000 = $\frac{2}{3}$ суспільного робочого дня. Це — та нова споживна форма, в якій знову з'являється постійна частина вартості. Таким чином обмін частини предметів споживання, що по вартості дорівнює 2 000 Ps , на засоби виробництва підрозділу I, які по вартості дорівнюють 1 ($1\ 000v + 1\ 000m$), є по суті обміном $\frac{2}{3}$ всього робочого дня, що не мають в собі найменшої частини праці поточного року і минулих до початку цього року, на $\frac{2}{3}$ робочого дня, долученого знов у поточному році. $\frac{2}{3}$ суспільного робочого дня поточного року не могли б бути застосовані у виробництві постійного капіталу і в той же час становити змінну капітальну вартість плюс додаткова вартість для своїх виробників, якби вони не були обмінені на ту частину вартості щороку споживаних предметів споживання, в якій міститься $\frac{2}{3}$ робочого дня, затраченого і реалізованого до поточного року, не протягом цього року. Це — обмін $\frac{2}{3}$ робочого дня поточного року на $\frac{2}{3}$ робочого дня, затрачені до цього року, обмін між робочим часом поточного року і торішнім робочим часом. Отже, це пояснює нам загадку, чому вартість, знов створена за весь суспільний робочий день, може розпадатися на змінну капітальну вартість плюс додаткова вартість, хоч $\frac{2}{3}$ цього робочого дня затрачуються не на виробництво предметів, у яких можуть реалізуватися змінний капітал або додаткова вартість,

а, навпаки, на виробництво засобів виробництва, що служать для заміщення капіталу, спожитого протягом року. Це пояснюється просто тим, що ті $\frac{2}{3}$ вартості продукту підрозділу II, в яких капіталісти і робітники підрозділу I реалізують вироблену ними змінну капітальну вартість плюс додаткова вартість (і які становлять $\frac{2}{3}$ вартості всього суспільного річного продукту), являють собою по своїй вартості продукт $\frac{2}{3}$ суспільного робочого дня, що минув до цього року.

Хоч сума суспільного продукту підрозділів I і II, засоби виробництва і предмети споживання, розглядувані по своїй споживній вартості, розглядувані конкретно в їх натуральній формі, є продуктом праці поточного року, проте лише остільки, оскільки сама ця праця розглядається як корисна конкретна праця, а не як затрата робочої сили, не як праця, що створює вартість. При цьому перше правильне лише в тому розумінні, що засоби виробництва тільки за допомогою долученої до них живої праці, яка оперувала з ними, перетворилися в новий продукт, в продукт поточного року. Навпаки, без засобів виробництва, що існують незалежно від праці в даному році, без засобів праці і матеріалів виробництва праця поточного року не могла б перетворитися в продукт.

VIII. ПОСТІЙНИЙ КАПІТАЛ В ОБОХ ПІДРОЗДІЛАХ

Щодо всієї вартості сукупного продукту в 9 000 і тих категорій, на які вона розпадається, то їх аналіз не становить більших труднощів, ніж аналіз вартості продукту окремого капіталу, і, навпаки, тотожний з ним.

Згідно з нашим припущенням, в усьому річному продукті суспільства міститься три однорічних суспільних робочих дні. Вираз вартості кожного з цих робочих днів = 3 000; тому вираз вартості всього продукту = $3\ 000 \times 3 = 9\ 000$.

Далі, до початку того однорічного процесу виробництва, продукт якого ми аналізуємо, з усього цього робочого часу пройшло: в підрозділі I — $\frac{4}{3}$ робочого дня (новостворена вартість в 4 000) і в підрозділі II — $\frac{2}{3}$ робочого дня (новостворена вартість в 2 000). Всього 2 суспільні робочі дні, що дали нову вартість = 6 000. Тому $4\ 000 I_c + 2\ 000 II_c = 6\ 000c$ фігурують як вартість засобів виробництва, або вартість постійного капіталу, яка знову з'являється в усій вартості суспільного продукту.

Далі, в підрозділі I $\frac{1}{3}$ новодолученого суспільного річного робочого дня являє собою необхідну працю, або працю, що за-

міщує вартість змінного капіталу, $1\ 000\ Iv$ і оплачує ціну праці, застосованої в підрозділі I. Так само в підрозділі II $\frac{1}{6}$ суспільного робочого дня являє собою необхідну працю, що дає в сумі вартість в 500. Отже, $1\ 000\ Iv + 500\ Iv = 1\ 500v$, тобто вираз вартості половини суспільного робочого дня є виразом вартості тієї першої половини всього долученого в поточному році робочого дня, яка складається з необхідної праці.

Нарешті, в підрозділі I $\frac{1}{3}$ всього робочого дня, новостворена вартість = $1\ 000$, являє собою додаткову працю; в підрозділі II $\frac{1}{6}$ робочого дня, новостворена вартість = 500, являє собою додаткову працю; в сумі вони дають другу половину всього новодолученого робочого дня. Тому вся вироблена додаткова вартість = $1\ 000\ Im + 500\ Im = 1\ 500m$.

Отже:

Постійна капітальна частина вартості суспільного продукту (c):
2 робочі дні, затрачені до розглядуваного процесу виробництва; вираз вартості = 6 000.

Необхідна праця (v), затрачена протягом року:
половина робочого дня, затраченого на річне виробництво;
вираз вартості = 1 500.

Додаткова праця (m), затрачена протягом року:
половина робочого дня, затраченого на річне виробництво;
вираз вартості = 1 500.

Новостворена річною працею вартість ($v + m$) = 3 000.

Вся вартість продукту ($c + v + m$) = 9 000.

Отже, труднощі полягають не в аналізі вартості самого суспільного продукту. Вони виникають при зіставленні складових частин *вартості* суспільного продукту з його *речовими* складовими частинами.

Постійна частина вартості, що лише знову з'являється, дорівнює вартості тієї частини суспільного продукту, яка складається з засобів *виробництва*; вона втілюється в цій частині суспільного продукту.

Новостворена протягом року вартість, тобто сума $v + m$, дорівнює вартості тієї частини продукту, яка складається з предметів *споживання*; вона втілюється в цій частині суспільного продукту.

Але якщо лишити осторонь винятки, які тут не мають значення, то засоби виробництва і предмети споживання являють собою цілком різні види товарів, продукти цілком різної натуральної або споживної форми, отже, продукти зовсім різних конкретних видів праці. Праця, що застосовує машини для виробництва життєвих засобів, цілком відмінна від праці, що виробляє машини. Здається, начебто весь річний сукупний ро-

бочий день, вартісний вираз якого $= 3\ 000$, затрачено на виробництво предметів споживання $= 3\ 000$, в яких не з'являється заново ніякої постійної частини вартості, оскільки ці $3\ 000$, що дорівнюють сумі $1\ 500v + 1\ 500m$, розкладаються лише на змінну капітальну вартість $+$ додаткова вартість. З другого боку, постійна капітальна вартість, яка дорівнює $6\ 000$, знову з'являється у вигляді продуктів, цілком відмінних від предметів споживання, — у вигляді засобів виробництва. Тимчасом здається, начебто на виробництво цих нових продуктів не затрачено найменшої частки суспільного робочого дня; навпаки, здається, начебто весь цей робочий день складається тільки з таких видів праці, результатом яких є не засоби виробництва, а предмети споживання. Таємниця вже розгадана. Новостворена річну працю вартість дорівнює вартості продукту підрозділу II, всій вартості нововироблених предметів споживання. Але вартість цього продукту на $\frac{2}{3}$ більша, ніж та частина річної праці, яка затрачена на виробництво предметів споживання (в підрозділі II). На їх виробництво затрачено тільки $\frac{1}{3}$ річної праці; $\frac{2}{3}$ цієї річної праці затрачені на виробництво засобів виробництва, отже, затрачені в підрозділі I. Вироблена за цей час в підрозділі I нова вартість, рівна сумі вироблених в ньому змінної капітальної вартості і додаткової вартості, дорівнює постійній капітальній вартості підрозділу II, що знову з'являється у вигляді предметів споживання, вироблених у цьому підрозділі. Отже, вони можуть бути обмінені одна на другу, можуть *in natura* замінити одна другу. Тому вся вартість предметів споживання, вироблених у підрозділі II, дорівнює сумі нововиробленої вартості підрозділів I і II, або $II(c + v + m) = I(v + m) + II(v + m)$, отже, дорівнює сумі нової вартості у формі $v + m$, виробленої річною працею.

З другого боку, вся вартість засобів виробництва (I) дорівнює сумі постійної капітальної вартості, що знову з'являється у формі засобів виробництва (I) і в формі предметів споживання (II), отже, дорівнює сумі постійної капітальної вартості, що знову з'являється в усьому продукті суспільства. Вся ця вартість дорівнює вартісному виразу $\frac{4}{3}$ минулого робочого дня, затрачених в підрозділі I до початку процесу виробництва, і $\frac{2}{3}$ минулого робочого дня, затрачених в підрозділі II до початку процесу виробництва в поточному році, тобто в сумі дорівнює вартісному виразу двох сукупних робочих днів.

Таким чином, труднощі при аналізі всього суспільного річного продукту виникають тому, що постійна частина вартості представлена в засобах виробництва — в продуктах зовсім іншого роду, ніж долучена до цієї постійної частини вартості

нова вартість $v + m$, яка представлена в предметах споживання. Це виглядає так, начебто $\frac{2}{3}$ спожитої маси продуктів — якщо розглядати їх з боку вартості — знову є в новій формі, з'являються як новий продукт, хоч суспільство не затратило ніякої праці на його виготовлення. З окремим капіталом цього не буває. Кожний індивідуальний капіталіст застосовує певний конкретний вид праці, що перетворює відповідні цій праці засоби виробництва в який-небудь певний продукт. Наприклад, нехай капіталіст буде машинобудівником, затрачений протягом року постійний капітал = 6 000с, змінний = 1 500v, додаткова вартість = 1 500m; продукт = 9 000; допустимо, що цей продукт являє собою 18 машин, вартість кожної з яких дорівнює 500. Весь продукт існує тут в тій самій формі, у формі машин. (Якщо машинобудівник виробляє кілька видів машин, то для кожного виду рахунок ведеться окремо.) Весь товарний продукт являє собою продукт праці, затраченої протягом року в машинобудуванні, являє собою наслідок поєднання одного й того самого конкретного виду праці з одними й тими самими засобами виробництва. Тому різні частини вартості продукту представлені в одній і тій самій натуральній формі: в 12 машинах містяться 6 000 с, в 3 машинах — 1 500v, в останніх 3 машинах — 1 500m. Тут ясно, що вартість 12 машин = 6 000с не тому, що в цих 12 машинах втілена тільки праця, затрачена до початку виробництва машин, і не втілена праця, затрачена на саме виробництво машин у поточному році. Вартість засобів виробництва, необхідних для виробництва 18 машин, сама по собі не перетворилася у вартість 12 машин, але вартість цих 12 машин (що складається в свою чергу з $4\,000с + 1\,000v + 1\,000m$) просто дорівнює всій постійній капітальній вартості, що міститься у вартості 18 машин. Тому машинобудівник з 18 машин мусить продати 12, щоб замінити затрачений ним постійний капітал, необхідний йому для відтворення 18 нових машин. Навіаки, справа була б непоясненою, якби результатом застосовуваної праці, вкладеної тільки в машинобудування, виявилися, з одного боку, 6 машин = $1\,500v + 1\,500m$, з другого боку — залізо, мідь, гвинти, паси і т. д. загальною вартістю в 6 000с, тобто засоби виробництва машин в їх натуральній формі, яких, як відомо, окремий капіталіст-машинобудівник сам не виробляє, але які він мусить замінювати за допомогою процесу обігу. І, проте, на перший погляд здається, ніби відтворення суспільного річного продукту відбувається саме таким абсурдним способом.

Продукт індивідуального капіталу, тобто будь-якої частини суспільного капіталу, самостійно функціонує, наділеної

власним життям, може мати яку завгодно натуральну форму. Єдина умова полягає в тому, щоб він дійсно мав споживну форму, споживну вартість, яка наклала б на нього печать члена товарного світу, здатного до обігу. При цьому зовсім неістотною і випадковою є та обставина, чи може він як засіб виробництва знов увійти в той самий процес виробництва, з якого вийшов як продукт, отже, чи має та частина вартості цього продукту, в якій представлена постійна частина капіталу, таку натуральну форму, в якій вона фактично може знов функціонувати як постійний капітал. Якщо цього немає, то зазначена частина вартості продукту за допомогою продажу і купівлі знов перетворюється у форму речових елементів виробництва цього продукту, а постійний капітал за допомогою такого обміну відтворюється в тій натуральній формі, в якій він може функціонувати як такий.

Інакше стоїть справа з продуктом всього суспільного капіталу. Всі речові елементи відтворення повинні в своїй натуральній формі становити частини самого цього продукту. Спожита постійна частина капіталу може бути заміщена за допомогою всього виробництва лише при тій умові, коли вся постійна частина капіталу, що знову з'являється в річному продукті, з'являється в натуральній формі нових засобів виробництва, які дійсно можуть функціонувати як постійний капітал. Тому, оскільки припускається просте відтворення, вартість тієї частини продукту, яка складається з засобів виробництва, повинна дорівнювати постійній частині вартості суспільного капіталу.

Далі, якщо розглядати справу з індивідуальної точки зору, то за допомогою новодолученої праці капіталіст виробляє лише свій змінний капітал плюс додаткову вартість, які входять у загальну вартість його продукту, тимчасом як постійна частина вартості переноситься на продукт завдяки конкретному характерові новодолученої праці.

Якщо розглядати справу з точки зору всього суспільства, то та частина суспільного робочого дня, яка виробляє засоби виробництва, отже, долучає до них нову вартість і переносить на них вартість засобів виробництва, спожитих при їх виробництві, — то ця частина суспільного робочого дня не виробляє нічого іншого, крім нового *постійного капіталу*, призначеного замістити як в підрозділі I, так і в підрозділі II постійний капітал, спожитий у формі старих засобів виробництва. Ця частина суспільного робочого дня виробляє тільки продукт, призначений для продуктивного споживання. Отже, вся вартість цього продукту являє собою вартість, яка може знов функціонувати

тільки як постійний капітал, на яку можна знов купити тільки постійний капітал в його натуральній формі і яка, таким чином, коли розглядати справу з точки зору всього суспільства, не розкладається ні на змінний капітал, ні на додаткову вартість.— З другого боку, та частина суспільного робочого дня, яка виробляє предмети споживання, нічого не виробляє для заміщення постійного суспільного капіталу. Вона виробляє тільки продукти, які в своїй натуральній формі призначені для того, щоб реалізувати в них вартість змінного капіталу і додаткову вартість підрозділів I і II.

Розглядаючи питання з точки зору всього суспільства, отже, розглядаючи весь суспільний продукт, який включає як елементи відтворення суспільного капіталу, так і елементи індивідуального споживання, не слід випадати в манеру, запозичену Прудоном у буржуазній політичній економії, і дивитися на справу таким чином, ніби суспільство з капіталістичним способом виробництва, взяте *en bloc*, тобто в цілому, втрачає цей свій специфічний історично-економічний характер. Навпаки. В такому випадку доводиться мати справу з сукупним капіталістом. Весь капітал суспільства виступає неначе акціонерний капітал всієї сукупності окремих капіталістів. І таке акціонерне товариство має те спільне з багатьма іншими акціонерними товариствами, що кожний знає, що він вклав, але *не* знає, що він одержить назад.

ІХ. РЕТРОСПЕКТИВНИЙ ПОГЛЯД НА А. СМІТА, ШТОРХА І РАМСЕЯ

Вся вартість суспільного продукту становить $9\,000 = 6\,000c + 1\,500v + 1\,500m$, інакше кажучи: 6 000 відтворюють вартість засобів виробництва, а 3 000 — вартість предметів споживання. Отже, вартість суспільного доходу ($v + m$) становить тільки $\frac{1}{3}$ вартості всього продукту, і сукупність споживачів — робітники і капіталісти — тільки на суму вартості цієї третини може брати з усього суспільного продукту товари, продукти, і включати їх у фонд свого споживання. Навпаки, 6 000, що дорівнюють $\frac{2}{3}$ вартості продукту, являють собою вартість постійного капіталу, який має бути заміщений *in natura*. Отже, засоби виробництва на таку суму повинні бути знов включені у виробничий фонд. Необхідність цього бачив уже Шторх, хоч він і не зміг довести цю необхідність:

«Ясно, що вартість річного продукту поділяється почасти на капітал і почасти на прибуток і що кожна з цих частин вартості річного продукту регулярно купує продукти, які необхідні нації як для відновлення свого

капіталу, так і для заміщення свого споживного фонду... Продукти, які становлять *капітал* нації, *не підлягають споживанню*» (Storch. «Considérations sur la nature du revenu national». Paris, 1824, p. 134—135, 150).

Проте А. Сміт виставив свою дивовижну догму — яка досі сліпо переймається в нього — не тільки в уже згаданій формі, ніби вся вартість суспільного продукту розкладається на дохід — на заробітну плату плюс додаткова вартість, — або, як він висловлює це, на заробітну плату плюс прибуток (процент), плюс земельна рента. Він виставив її і в тій ще популярнішій формі, ніби *споживачі* «кінець кінцем» («ultimately») повинні оплатити виробникам *всю вартість продукту*. Це положення досі лишається одним з незаперечних загальних місць або навіть однією з вічних істин для так званої науки політичної економії. Таке уявлення стараються зробити наочним за допомогою ось якого прийому, що здається правдоподібним. Візьмемо який-небудь виріб, наприклад, полотняні сорочки. Насамперед, прядильник льняної пряжі повинен оплатити льонарю *всю вартість льону*, тобто вартість затраченого насіння, добрив, кормів для робочої худоби і т. д., а також ту частину вартості, яку основний капітал льонаря, як-от будівлі, сільськогосподарський реманент і т. д., передає продуктові; крім того, він повинен замінити заробітну плату, видану при виробництві льону; оплатити додаткову вартість (прибуток, земельну ренту), що міститься в льоні; нарешті, компенсувати витрати за перевезення льону від місця його виробництва до прядильні. Потім ткач, в свою чергу, повинен повернути льнопрядильникові не тільки цю ціну льону, але і ту частину вартості машин, будівель і т. д., коротше, основного капіталу, яка перенесена на льон; далі, ткач повинен оплатити всі спожиті в процесі прядіння допоміжні матеріали, заробітну плату прядильників, додаткову вартість і т. д., — і так само справа стоїть з білильником виробленого полотна, з оплатою витрат на транспортування готового полотна, нарешті, з фабрикантом сорочок, який оплачує *всю ціну всіх попередніх виробників*, що доставили йому лише сировий матеріал. На фабриці останнього відбувається *дальше долучення вартості*: почасти за рахунок вартості постійного капіталу, спожитого у формі засобів праці, допоміжних матеріалів і т. д. при фабрикації сорочок, і почасти за допомогою затраченої при цьому праці, яка долучає вартість заробітної плати робітників, що виготовляють ці сорочки, плюс додаткова вартість фабриканта сорочок. Нехай весь цей продукт, тобто сорочки, кінець кінцем коштує 100 ф. ст., і цим числом нехай виражається та частка всієї вартості річного продукту, яку суспільство *затрачує на сорочки*. Споживачі сорочок *оплачують*

100 ф. ст., отже, вони оплачують вартість всіх засобів виробництва, що містяться в сорочках, а також заробітну плату і додаткову вартість льонаря, прядильника, ткача, білильника, фабриканта сорочок, а так само і відповідних підприємців у сфері транспорту. Це цілком вірно. Це дійсно зрозуміло всякій дитині. Але потім говорять: так стоїть справа і з вартістю всіх інших товарів. Слід було б сказати: так стоїть справа з вартістю *всіх предметів споживання*; з вартістю тієї частини суспільного продукту, яка входить у фонд споживання, отже, з тією частиною вартості суспільного продукту, яка може бути витрачена як дохід. Сума вартості всіх цих товарів, звичайно, дорівнює вартості всіх спожитих на них засобів виробництва (спожитих частин постійного капіталу) плюс вартість, створена працею, долученою в останній раз (заробітна плата плюс додаткова вартість). Отже, вся маса споживачів може оплатити всю цю суму вартості, бо хоч вартість кожного окремого товару і складається з $c + v + m$, але сума вартості всіх товарів, що входять у фонд споживання, взята в своїй сукупності, максимально може дорівнювати лише тій частині вартості суспільного продукту, яка розкладається на $v + m$, тобто може дорівнювати лише тій вартості, яку праця, затрачена протягом року, долучила до вже наявних засобів виробництва, до вартості постійного капіталу. Що ж до постійної капітальної вартості, то, як ми бачили, вона заміщується з маси суспільного продукту двояко. По-перше, через обмін капіталістів підрозділу II, які виробляють предмети споживання, з капіталістами підрозділу I, які виробляють засоби виробництва. Тут і криється джерело фрази, начебто те, що для одних є капіталом, для других являє собою дохід. В дійсності справа стоїть зовсім не так. Ті 2 000 Пс, які існують у формі предметів споживання вартістю в 2 000, становлять для капіталістів підрозділу II постійну капітальну вартість. Отже, самі капіталісти підрозділу II не можуть спожити цю вартість, хоч їхній продукт своєю натуральною формою і призначений для споживання. З другого боку, 2 000 I($v + m$) являють собою заробітну плату і додаткову вартість, вироблені капіталістами і робітниками підрозділу I. Ця вартість існує в натуральній формі засобів виробництва, речей, в яких їх власна вартість не може бути спожита. Отже, в цілому тут перед нами сума вартості в 4 000, з якої — як до обміну, так і після обміну — половина служить лише для заміщення постійного капіталу, а друга половина становить тільки дохід. — Але, по-друге, постійний капітал підрозділу I заміщується *in natura* почасти через обмін між капіталістами підрозділу I, почасти через заміщення *in natura* в кожному окремому підприємстві.

Фраза, ніби вся вартість річного продукту кінець кінцем повинна оплачуватися споживачами, була б вірна лише при тій умові, коли б під споживачами розуміли два їх зовсім різні види: індивідуальних споживачів і продуктивних споживачів. Але як тільки частина продукту повинна бути спожита *продуктивно*, то це означає лише одно: вона повинна *функціонувати як капітал* і не може бути *спожита як дохід*.

Якщо вартість всього продукту, яка дорівнює 9000, ми поділимо на $6\,000c + 1\,500v + 1\,500m$ і станемо розглядати 3000 ($v + m$) тільки як дохід, то виходить, навпаки, таке враження, начебто змінний капітал зник і начебто капітал, розглядуваний з точки зору всього суспільства, складається виключно з постійного капіталу. Адже те, що первісно виступило як 1 500*v*, тепер звелось до частини суспільного доходу — до заробітної плати, до доходу робітничого класу, а разом з тим зник характер цієї частини як капіталу. Рамсей дійсно прийшов до такого висновку. За Рамсеєм, капітал, розглядуваний з точки зору всього суспільства, складається тільки з основного капіталу, але під основним капіталом він розуміє постійний капітал, ту масу вартості, яка міститься в засобах виробництва, причому для нього однаково, чи будуть ці засоби виробництва засобами праці, чи матеріалом праці, як сировина, напівфабрикат, допоміжний матеріал і т. д. Змінний капітал він називає оборотним:

«Оборотний капітал складається виключно з засобів існування та інших необхідних предметів, авансованих для робітників, поки не буде закінчено продукт їх праці... Тільки основний капітал, а не оборотний, є, строго кажучи, джерелом національного багатства... Оборотний капітал не є безпосереднім агентом виробництва і взагалі не має для нього істотного значення; це — лише умова, що стала необхідною внаслідок плачевної бідності маси народу... З національної точки зору тільки основний капітал становить елемент витрат виробництва» (Ramsay, l. c., p. 23—26 *passim*).

Основний капітал, під яким Рамсей розуміє постійний, він детальніше визначає так:

«Тривалість часу, протягом якого будь-яка частина продукту цієї праці» (а саме праці, спрямованої на виробництво будь-якого товару) «існувала як основний капітал, тобто в такій формі, в якій ця частина продукту хоч і сиріє виробництву майбутнього товару, але не йде на утримання робітників...» (там же, стор. 59).

Тут ми знов зустрічаємося з тим лихом, якого накоїв А. Сміт, втопивши різницю між постійним і змінним капіталом в різниці між основним і оборотним капіталом. Згідно з Рамсеєм, постійний капітал складається з засобів праці, а оборотний

капітал — з життєвих засобів; обидва є товари даної вартості; і ті і другі однаково не можуть виробляти будь-яку додаткову вартість.

Х. КАПІТАЛ І ДОХОД: ЗМІННИЙ КАПІТАЛ І ЗАРОБІТНА ПЛАТА ⁴⁹⁾

Все річне відтворення, весь продукт даного року являє собою продукт корисної праці за цей рік. Але вартість всього цього продукту більша, ніж та частина його вартості, в якій втілюється річна праця, тобто робоча сила, затрачена в поточному році. *Нова річна вартість*, вартість, знов створена протягом цього року в товарній формі, менша, ніж *вартість продукту*, ніж вся вартість товарної маси, виробленої за весь рік. Різниця, яка вийде, коли з усієї вартості річного продукту вирахувати вартість, долучену до нього працею поточного року, являє собою не дійсно відтворену вартість, а вартість, яка тільки знову з'явилася в новій формі буття, вартість, перенесену на річний продукт з вартості, яка існувала раніше цього продукту і яка — залежно від довговічності складових частин постійного капіталу, що брали участь у процесі суспільної праці поточного року, — можливо, була вироблена в більш або менш віддалений час, яка походить від вартості засобів виробництва, що з'явилися на світ, може, в минулому році або протягом ряду попередніх років. В усякому разі це — вартість, перенесена на продукт поточного року з засобів виробництва, вироблених в минулі роки.

Якщо ми звернемося до нашої схеми, то після обміну розглянутих досі елементів між підрозділами I і II і в межах підрозділу II ми будемо мати:

I) $4\ 000c + 1\ 000v + 1\ 000m$ (останні 2 000 реалізуються в предметах споживання IIc) = 6 000.

II) $2\ 000c$ (відтворюються через обмін на I ($v + m$)) + $500v + 500m = 3\ 000$.

Сума вартості = 9 000.

Вартість, нововироблена протягом року, міститься тільки в вартостях v і m . Отже, сума новоствореної за даний рік вартості дорівнює сумі $v + m = 2\ 000$ I ($v + m$) + $1\ 000$ II ($v + m$) = 3 000. Всі інші частини вартості продукту цього року являють собою вартість, лише перенесену з вартості попередніх засобів виробництва, спожитих в річному виробництві. Крім вартості в 3 000, праця поточного року не створила ніякої іншої вартості; це — вся новостворена нею за рік вартість.

⁴⁹⁾ Далі йде текст з рукопису VIII.

Але, як ми бачили, 2 000 I ($v + m$) заміщують для II підрозділу 2 000 Іс в натуральній формі засобів виробництва. Отже, дві третини річної праці, затрачені в підрозділі I, знов виробили постійний капітал підрозділу II, виробили як всю його вартість, так і його натуральну форму. Таким чином, якщо розглядати це з точки зору всього суспільства, дві третини праці, затраченої протягом року, виробили нову постійну капітальну вартість, реалізовану в натуральній формі, яка відповідає підрозділові II. Отже, більша частина річної суспільної праці затрачена на виробництво нового постійного капіталу (капітальної вартості, що існує у формі засобів виробництва) для заміщення постійної капітальної вартості, витраченої на виробництво предметів споживання. В цьому відношенні капіталістичне суспільство відрізняється від дикуна зовсім не тим, в чому бачить цю різницю Сеніор⁵⁰⁾, який вважає, що дикун має особливий привілей витратити свою працю іноді так, що вона не дає йому ніяких продуктів, які оберталися б в доход, тобто в предмети споживання. Різниця полягає насправді ось в чому:

а) Капіталістичне суспільство вживає більшу частину річної праці, що є в його розпорядженні, на виробництво засобів виробництва (отже, постійного капіталу), які не можуть бути розкладені на доход ні в формі заробітної плати, ні в формі додаткової вартості і можуть функціонувати тільки як капітал.

б) Коли дикун виготовляє лук, стріли, кам'яні молотки, сокири, корзини і т. п. — то він цілком чітко усвідомлює, що витрачений на це час він вжив не на виробництво предметів споживання, тобто що він задовольнив свою потребу в засобах виробництва і нічого більше. Крім того, дикун впадає в тяжкий економічний гріх внаслідок цілковитої байдужості до того, скільки часу він на це затрачує; наприклад, як розповідає Тейлор⁵¹⁾, часто цілий місяць іде в нього на виготовлення однієї стріли.

Ходяче уявлення, за допомогою якого частина політико-економістів намагається обійти теоретичні труднощі, тобто розуміння реальних зв'язків, уявлення, ніби те, що є для одного капіталом, для другого є доход, і навпаки, — це уявлення почасти правильне, але стає зовсім хибним (отже, зв'язане з цілковитим нерозумінням всього процесу обміну, який відбувається при річному відтворенні, тобто з нерозумінням фактичної

⁵⁰⁾ «Якщо дикун робить лук, то він займається промисловістю, але не практикує здержливість» (Senior, «Principes fondamentaux de l'Econ. Pol.», trad., Arrivabene, Paris, 1836, p. 342—343). «Чим більше прогресує суспільство, тим більше здержливості вимагає воно» (там же, стор. 342). — Пор. «Капітал», книга I, розд. XXII, §, стор. 612⁷⁶.

⁵¹⁾ E. B. Tylor. «Forschungen über die Urgeschichte der Menschheit», übersetzt von H. Müller. Leipzig, ohne Datum. S. 240.

основи того, що є частково вірного в зазначеному уявленні), як тільки йому надають загального характеру.

Тепер ми підсумуємо ті фактичні відношення, на яких ґрунтується часткова правильність цього уявлення, причому тут відразу ж виявиться помилковість у розумінні цих відношень.

1) Змінний капітал функціонує як капітал в руках капіталіста і функціонує як дохід в руках найманого робітника.

Змінний капітал існує спочатку в руках капіталіста як *грошовий капітал*; він функціонує як *грошовий капітал*, коли капіталіст купує на нього робочу силу. Поки він залишається в його руках в грошовій формі, він являє собою не що інше, як дану вартість, що існує в грошовій формі, отже, являє собою постійну, але аж ніяк не змінну величину. Це — тільки потенціально змінний капітал саме внаслідок того, що він може бути перетворений в робочу силу. Дійсним змінним капіталом він стає тільки після скинення своєї грошової форми, тільки після того, як він перетворений в робочу силу, а остання починає функціонувати в капіталістичному процесі як складова частина продуктивного капіталу.

Гроші, які спочатку функціонували для капіталіста як грошова форма змінного капіталу, тепер функціонують в руках робітника як грошова форма його заробітної плати, що її він перетворює в життєві засоби, отже, функціонують як грошова форма *доходу*, що його він одержує за рахунок постійно повторюваного продажу своєї робочої сили.

Тут перед нами лише той простий факт, що *гроші* покупця, в даному разі капіталіста, з його рук переходять в руки продавця, в даному разі продавця робочої сили, робітника. Те, що тут двічі функціонує — як капітал для капіталіста і як дохід для робітника — це не змінний *капітал*, а ті самі *гроші*, які спочатку існували в руках капіталіста як грошова форма його змінного капіталу, отже, як потенціально змінний капітал, і які, коли капіталіст перетворює їх в робочу силу, служать в руках робітника еквівалентом проданої робочої сили. Але те, що ті самі гроші в руках продавця дістають інше використання, ніж в руках покупця, це явище властиве всякій купівлі і продажеві товарів.

Апологети-економісти перекручують суть справи. Це видно найкраще, коли ми всю увагу, не турбуючись поки що про подальший виклад, звернемо тільки на акт обігу $G-P (=G-T)$, на перетворення грошей в робочу силу на стороні капіталістичного покупця, і на $P-G (=T-G)$, перетворення товару робочої сили в гроші на стороні продавця, робітника. Ці економісти говорять: ті самі гроші реалізують тут два капітали; поку-

пець — капіталіст — перетворює свій грошовий капітал в живу робочу силу, яку він долучає до свого продуктивного капіталу; з другого боку, продавець — робітник — перетворює свій товар — робочу силу — в гроші, які він витрачає як доход, завдяки чому він якраз і стає спроможним знову й знову продавати свою робочу силу і таким чином зберігати її; отже, сама його робоча сила і є його капітал в товарній формі, що становить постійне джерело його доходу. В дійсності ж робоча сила є його добро (яке постійно відновлюється, відтворюється), а не капітал. Вона — єдиний товар, що його він постійно може і мусять продавати для того, щоб жити, і який діє як капітал (змінний) лише в руках покупця, капіталіста. Та обставина, що людина постійно змушена знов і знов продавати третій особі свою робочу силу, тобто саму себе, доводить, на думку згаданих економістів, що ця людина — капіталіст, через те що їй постійно доводиться продавати «товар» (себе саму). В цьому розумінні і раб стає капіталістом, хоч третя особа раз назавжди продає його як товар, тому що природа цього товару — робочого-раба — така, що покупець не тільки змушує його щодня знов працювати, але і дає йому ті засоби до життя, завдяки яким він знов і знов може працювати. — (Порівняй про це Сімонді і Сея в листях до Мальтуса ⁷⁷.)

2) Отже, те, що в обміні $1\ 000\ Iv + 1\ 000\ Im$ на $2\ 000\ Ic$ є постійним капіталом для одних ($2\ 000\ Ic$), стає змінним капіталом і додатковою вартістю, отже, стає взагалі доходом для других; а що є змінним капіталом і додатковою вартістю ($2\ 000\ I(v + m)$), отже, є взагалі доходом для одних, стає постійним капіталом для других.

Розглянемо спочатку обмін Iv на Ic , і притому насамперед з точки зору робітника.

Сукупний робітник підрозділу I продав свою робочу силу сукупному капіталістові цього ж підрозділу за $1\ 000$; ця вартість сплачена йому грошима у формі заробітної плати. На ці гроші він купує у капіталіста підрозділу II предмети споживання на ту ж суму вартості. Капіталіст підрозділу II протистоїть робітникові тільки як продавець товарів, і не більше, хоч би робітник купував у свого власного капіталіста, як, наприклад, вище (стор. 380 *), в обміні $500\ Iv$. Форма обігу, яку проробляє товар робітника, робоча сила, є форма простого обігу товарів, спрямованого тільки на задоволення потреб, на споживання: T (робоча сила) — $G-T$ (предмети споживання, товар капіталіста підрозділу II). Результат цього акту обігу такий: робітник зберіг себе як робочу силу для капіталіста підрозділу I

* Див. цей том, стор. 449. Ред.

і, щоб зберігати себе надалі як таку, робітник постійно знов і знов мусить повторювати процес $P(T) - G - T$. Його заробітна плата реалізується в предметах споживання, вона витрачається як доход і, якщо взяти робітничий клас в цілому, витрачається як доход постійно знов і знов.

Розглянемо тепер той самий обмін Iv на IIc з точки зору капіталіста. Весь товарний продукт підрозділу II складається з предметів споживання, отже, складається з речей, призначених до того, щоб увійти в річне споживання, тобто послужити кому-небудь — в розглядуваному тут випадку сукупному робітникові підрозділу I — для реалізації доходу. Але для сукупного капіталіста підрозділу II частина його товарного продукту, що дорівнює 2 000, тепер являє собою перетворену в товар форму постійної капітальної вартості його продуктивного капіталу, який з цієї товарної форми необхідно знов перетворити назад в ту натуральну форму, в якій він знов може функціонувати як постійна частина продуктивного капіталу. Досі капіталіст підрозділу II досяг того, що половину (= 1 000) своєї постійної капітальної вартості, відтвореної в товарній формі (в предметах споживання), він знов перетворив у грошову форму, продавши її робітникові підрозділу I . Таким чином в цю першу половину постійної капітальної вартості IIc перетворився не змінний капітал Iv , а гроші, які в обміні на робочу силу функціонували для капіталіста підрозділу I як грошовий капітал і таким способом потрапили у володіння продавця робочої сили, причому вони становлять для нього зовсім не капітал, а доход в грошовій формі, тобто вони витрачаються ним як купівельний засіб для купівлі предметів споживання. З другого боку, гроші = 1 000, які надійшли від робітників підрозділу I до капіталістів підрозділу II , не можуть функціонувати як постійний елемент продуктивного капіталу підрозділу II . Це — поки що лише грошова форма його товарного капіталу, яка ще має перетворитися в основні або в оборотні складові частини постійного капіталу. Отже, капіталіст підрозділу II на гроші, виручені від робітників підрозділу I , покупців його товару, купує у капіталіста підрозділу I засоби виробництва на 1 000. Таким способом постійна капітальна вартість підрозділу II на половину всієї своєї величини відновлюється в тій натуральній формі, в якій вона знов може функціонувати як елемент продуктивного капіталу в цьому підрозділі. Формою обігу було при цьому $T - G - T$: предмети споживання вартістю в 1 000 — гроші = 1 000 — засоби виробництва вартістю в 1 000.

Але $T - G - T$ в даному разі являє собою рух капіталу. T , продане робітникові, перетворюється в G , а це G перетворюється

ся в засоби виробництва; це — зворотне перетворення з товару в речові елементи, які утворюють цей товар. З другого боку, подібно до того як капіталіст підрозділу II у відношенні до капіталіста підрозділу I є лише покупцем товару, так і капіталіст підрозділу I у відношенні до капіталіста підрозділу II функціонує тут лише як продавець товару. Спочатку підрозділ I на 1 000 грошима, призначеними функціонувати як змінний капітал, купив робочу силу вартістю в 1 000; отже, він одержав еквівалент за свої 1 000 v , віддані в грошовій формі; тепер гроші належать робітникові, який витрачає їх, купуючи предмети споживання у капіталістів підрозділу II; ці гроші, що потрапили таким чином в касу підрозділу II, підрозділ I може одержати назад, лише вилловлюючи їх назад через продаж товарів на таку ж суму вартості.

Спочатку у сукупного капіталіста підрозділу I була певна грошова сума = 1 000, призначена функціонувати як змінна частина капіталу; потім вона функціонує як змінний капітал внаслідок її перетворення в робочу силу такої ж вартості. А робітник доставив йому як результат процесу виробництва певну кількість товарів (засобів виробництва) вартістю в 6 000, з яких $\frac{1}{6}$, або 1 000, своєю вартістю становить еквівалент авансованої в грошах змінної частини капіталу. Як раніш, у своїй грошовій формі, так і тепер, у своїй товарній формі, змінна капітальна вартість не функціонує як змінний капітал; вона може функціонувати в такій якості лише після того, як відбудеться її перетворення в живу робочу силу, і лише протягом того часу, поки ця сила функціонує в процесі виробництва. Залишаючись у формі грошей, змінна капітальна вартість лише потенціально була змінним капіталом. Але ця вартість існувала в такій формі, в якій вона могла бути безпосередньо перетворена в робочу силу. Залишаючись у формі товару, та ж сама змінна капітальна вартість є поки що тільки потенціальною грошовою вартістю; вона може бути знов відновлена в первісній грошовій формі лише через продаж товару, тобто в даному разі таким способом, що капіталіст підрозділу II на 1 000 купує товар у капіталіста підрозділу I. Рух обігу тут такий: 1 000 (гроші) — робоча сила вартістю в 1 000—1 000 в товарі (еквівалент змінного капіталу) — 1 000 v (гроші), отже $G-T... T-G (= G-P... T-G)$. Самий процес виробництва, що лежить між $T...T$, не належить до сфери обігу; він не проявляється в обміні різних елементів річного відтворення одних на інші, хоч цей обмін вклучає відтворення всіх елементів продуктивного капіталу: як постійних елементів, так і змінного елемента — робочої сили. Всі агенти цього обміну є тільки покупцями або продавцями,

або і тими і другими; робітники є в ньому тільки покупцями товарів; капіталісти — навперемінно покупцями і продавцями, а в певних межах — тільки односторонньо покупцями товару або односторонньо продавцями товару.

Результат такий: сукупний капіталіст підрозділу I знову володіє змінною частиною вартості свого капіталу в грошовій формі, з якої ця частина його капіталу тільки й може бути безпосередньо перетворена в робочу силу, тобто знову володіє нею в тій єдиній формі, в якій вона дійсно може бути авансована як змінний елемент його продуктивного капіталу. З другого боку, щоб мати можливість знову виступити як покупець товару, робітник тепер знову мусить виступити спочатку як продавець товару, як продавець своєї робочої сили.

Щодо змінного капіталу підрозділу II (500 P_v) процес обігу між капіталістами і робітниками одного й того самого підрозділу виробництва, — оскільки ми розглядаємо цей процес так, начебто він відбувається між сукупним капіталістом підрозділу II і сукупним робітником підрозділу II, — виступає в прямій формі, без всяких посередніх ланок.

Сукупний капіталіст підрозділу II авансує 500 v на купівлю робочої сили такої ж вартості; в цьому разі сукупний капіталіст — покупець, сукупний робітник — продавець. Потім з грошима, що він виручив за робочу силу, робітник виступає як покупець частини товарів, вироблених ним же самим. Отже, капіталіст тут — продавець. Робітник частиною виробленого ним товарного капіталу підрозділу II, а саме 500 v в товарі, замінив капіталістові гроші, сплачені останнім при купівлі робочої сили; тепер капіталіст володіє в товарній формі тим же v , яким він володів у грошовій формі раніше, перед перетворенням грошей в робочу силу; з другого боку, робітник вартість своєї робочої сили реалізував у грошах, і тепер, в свою чергу, реалізує ці гроші, витрачаючи їх як доход на своє споживання, на купівлю частини вироблених ним самим предметів споживання. Це — обмін доходу робітника в грошовій формі на відтворену ним самим у товарній формі складову частину товару на 500 v , належну капіталістові. Таким чином ці гроші повертаються до капіталіста підрозділу II як грошова форма його змінного капіталу. Еквівалентна вартість доходу в грошовій формі заміщує тут змінну капітальну вартість в товарній формі.

Капіталіст не збагачується від того, що гроші, сплачені ним робітникові при купівлі робочої сили, він знову відбирає у робітника, продаючи йому еквівалентну масу товарів. По суті він оплатив би робітника двічі, коли б він спочатку сплатив йому 500 при купівлі його робочої сили і потім, крім того,

дав би йому даром ту кількість товарів вартістю в 500, яку він примусив робітника виробити. Навпаки, коли б робітник не виробив для капіталіста нічого більше, крім 500 в товарній формі, тобто нічого крім еквівалента ціни своєї робочої сили в 500, то після цієї операції капіталіст залишився б при тому ж, при чому був і раніше. Але робітник відтворив продукт вартістю в 3 000; він зберіг постійну частину вартості продукту, тобто вартість спожитих на продукт засобів виробництва = 2 000, перетворивши їх у новий продукт; крім того, до цієї даної вартості він долучив вартість в 1 000 ($v + m$). (Уявлення, ніби капіталіст збагачується в тому розумінні, що одержує додаткову вартість завдяки зворотному припливу 500 у формі грошей, розвиває Дестют де Трасі, про що докладніше у підрозділі XIII цього розділу.)

Внаслідок купівлі робітником підрозділу II предметів споживання вартістю в 500, до капіталіста цього підрозділу вартість 500 Pv , яка була у нього поки що в товарі, знов повертається в грошах, у тій формі, в якій він її первісно авансував. Безпосереднім результатом операції, як і при всякому іншому продажі товарів, є перетворення даної вартості з товарної форми в грошову форму. Повернення грошей до свого вихідного пункту за допомогою цієї операції теж не являє собою нічого особливого. Якби капіталіст підрозділу II на 500 грошима купив у капіталіста підрозділу I товару і потім, в свою чергу, продав капіталістові підрозділу I товару в сумі на 500, то до нього також повернулися б 500 грошима. Ці 500 грошима послужили б тільки для обміну маси товарів в 1 000 і, згідно з раніш вказаним загальним законом, повернулися б до того, хто першим кинув гроші в обіг для обміну цієї товарної маси.

Але ті 500 грошима, які повернулися до капіталіста підрозділу II, є в той же час відновлений потенціальний змінний капітал у грошовій формі. Чому так? Гроші, а отже, і грошовий капітал, є потенціальний змінний капітал лише тому і остільки, оскільки вони можуть бути перетворені в робочу силу. Повернення цих 500 ф. ст. грошима до капіталіста підрозділу II супроводиться поверненням робочої сили підрозділу II на ринок праці. Повернення грошей і робочої сили на протилежні полюси, — отже, і поява знов цих 500 грошима не тільки як грошей, але і як змінного капіталу в грошовій формі, — зумовлене однією і тією самою процедурою. Гроші = 500 повертаються до капіталіста підрозділу II, тому що він продав робітникові цього підрозділу предмети споживання на суму в 500, отже, тому що робітник витратив свою заробітну плату і таким чином дістав можливість утримувати себе і сім'ю, а разом з тим

зберігати і свою робочу силу. Щоб жити і далі мати можливість виступати покупцем товарів, робітник мусить знов продати свою робочу силу. Таким чином повернення до капіталіста підрозділу II цих 500 грошима є в той же час поверненням, відповідно — збереженням робочої сили як товару, який можна купити на ці 500 грошима, а тому є поверненням цих 500 грошима як потенціального змінного капіталу.

Щодо капіталістів підрозділу IIb, який виробляє предмети розкоші, то з їх v — (IIb) v — справа стоїть так само, як з I v . Гроші, які для капіталістів підрозділу IIb відновлюють їх змінний капітал в грошовій формі, припливають до них кружним шляхом, через руки капіталістів підрозділу IIa. Та проте є різниця в тому, чи купують робітники свої життєві засоби безпосередньо у тих капіталістичних виробників, яким вони продають свою робочу силу, чи ж вони купують їх у іншої категорії капіталістів, за допомогою яких гроші повертаються до перших тільки кружним шляхом. Через те, що робітничий клас живе, перебиваючись з дня на день, то він купує, поки може купувати. Інакше стоїть справа з капіталістом, наприклад при обміні 1 000 IIc на 1 000 I v . Капіталіст живе, не перебиваючись з дня на день. Для нього спонукальним мотивом є якнайбільше збільшення вартості його капіталу. Тому, якщо виникають такі обставини, завдяки яким капіталістові підрозділу II здається вигіднішим не відновлювати негайно свій постійний капітал, а хоч би хоча б вдержати його в грошовій формі на більш тривалий час, то повернення цих 1 000 IIc (в грошах) до капіталіста підрозділу I уповільнюється; отже, уповільнюється і відновлення 1 000 I v в грошовій формі, і капіталіст підрозділу I може продовжувати роботу в попередньому масштабі лише при тій умові, коли в розпорядженні у нього є запасні гроші,— як і взагалі потрібен запасний капітал в грошах для того, щоб можна було безперервно продовжувати роботу, незалежно від прискороного чи уповільненого повернення змінної капітальної вартості в грошовій формі.

При дослідженні обміну різних елементів поточного річного відтворення треба дослідити також і результат минулої річної праці, праці року, що вже закінчився. Процес виробництва, результатом якого є цей річний продукт, залишився позаду нас, минув, представлений тепер своїм продуктом; отже, тим більше відноситься це до процесу обігу, який передує процесові виробництва або йде паралельно з ним, до перетворення потенціального змінного капіталу в дійсний змінний капітал, тобто до купівлі і продажу робочої сили. Ринок праці вже не становить частини того товарного ринку, який є тут перед нами. Тут

робітник уже не тільки продав свою робочу силу, але й доставив у товарній формі, крім додаткової вартості, еквівалент ціни своєї робочої сили; з другого боку, заробітна плата вже в кишені у нього, і при обміні він фігурує тільки як покупець товару (предметів споживання). Але далі, річний продукт повинен містити в собі всі елементи для відтворення, повинен відтворити всі елементи продуктивного капіталу, отже, повинен відтворити насамперед найважливіший елемент — змінний капітал. І ми дійсно бачили, що у відношенні до змінного капіталу результат обміну такий: робітник як покупець товару, витрачаючи свою заробітну плату і споживаючи куплений товар, тим самим зберігає і відтворює свою робочу силу як єдиний товар, що його він може і повинен продавати; ми бачили також, що як гроші, авансовані капіталістом на купівлю цієї робочої сили, повертаються до капіталіста, так і робоча сила як товар, обмінюваний на ці гроші, повертається на ринок праці; в результаті — тут спеціально для випадку з 1 000 Іv — ми маємо: на стороні капіталістів підрозділу I — 1 000Іv грошима, на протилежній стороні, на стороні робітників підрозділу I, — робоча сила вартістю в 1 000, так що весь процес відтворення в цьому підрозділі може початися знову. Це — один результат процесу обміну.

З другого боку, робітники підрозділу I, витрачаючи заробітну плату, купують у капіталістів підрозділу II предмети споживання на суму 1 000с і таким чином перетворюють їх з товарної форми в грошову форму; капіталісти підрозділу II з цієї грошової форми перетворили їх назад в натуральну форму свого постійного капіталу, перетворили через купівлю товарів на суму в 1 000Іv у капіталістів підрозділу I, які таким способом повернули свою змінну капіталну вартість знов у грошовій формі.

Змінний капітал підрозділу I проробляє три перетворення, які зовсім не проявляються при обміні річного продукту або проявляються лише як натяк.

1) Перша форма, 1 000 Іv в грошах, які перетворюються в робочу силу такої ж вартості. Саме це перетворення не проявляється в товарному обміні між I і II підрозділом, але його результат проявляється в тому, що робітники [підрозділу I з своїми 1 000 в грошах протистоять продавцеві товарів підрозділу II цілком так само, як робітники підрозділу II, одержавши 500 в грошах, протистоять продавцеві товарів вартістю в 500 Іv, що перебувають у товарній формі.

2) Друга форма, — єдина, в якій змінний капітал дійсно змінюється, функціонує як змінний, в якій сила, що створює

вартість, виступає замість обміненої на неї, даної вартості,— ця друга форма стосується виключно процесу виробництва, який уже закінчився.

3) Третя форма, в якій змінний капітал як такий проявив себе як результат процесу виробництва, є вартість, знов створена протягом року, отже, для підрозділу I дорівнює $1\ 000v + 1\ 000m = 2\ 000\ l(v + m)$. Замість його первісної вартості, що дорівнює 1 000 грошима, виступила вдвоє більша вартість, що дорівнює 2 000 в товарі. А тому змінна капітальна вартість, що дорівнює 1 000 в товарі, становить лише половину тієї нової вартості, яка створена змінним капіталом як елементом продуктивного капіталу. Ці 1 000 lv в товарі являють собою точний еквівалент тієї змінної за своїм призначенням частини всього капіталу, яку первісно авансував сукупний капіталіст підрозділу I, тобто точний еквівалент 1 000 v в грошах; але, існуючи в товарній формі, вони — гроші лише потенціально (вони стануть дійсно грошима лише через продаж товару) і, отже, вони в ще меншій мірі являють собою безпосередньо змінний грошовий капітал. Кінець кінцем вони стають ним через продаж товару 1 000 lv , причому покупцем є Пс, і через негайну появу знов робочої сили як товару, який можна купити, як матеріалу, в який можуть перетворитися 1 000 v грошима.

Під час всіх цих перетворень змінний капітал постійно залишається в руках капіталіста підрозділу I: 1) спочатку як грошовий капітал; 2) потім як елемент його продуктивного капіталу; 3) ще пізніше як частина вартості його товарного капіталу, отже, у формі товарної вартості; 4) нарешті, знов у формі грошей, яким знов протистоїть робоча сила, в яку вони можуть бути перетворені. На протязі процесу праці змінний капітал перебуває в руках капіталіста як робоча сила, що проявляє себе в дії і створює вартість, а не як вартість даної величини; але оскільки капіталіст завжди оплачує робітника лише після того, як сила останнього вже діяла певний, більш або менш тривалий час, то перш ніж оплатити її, він уже дістає в свої руки створену нею вартість як заміщення її самої плюс додаткову вартість.

Через те що змінний капітал в тій або іншій формі постійно залишається в руках капіталіста, то аж ніяк не можна твердити, що він перетворюється для кого-небудь в доход. Навпаки, 1 000 lv в товарі перетворюється в гроші через продаж цього товару підрозділові II, якому повертається in natura половина його постійного капіталу.

В доход перетворюється не змінний капітал підрозділу I, не 1 000 v в формі грошей. Ці гроші, як тільки вони перетворені

в робочу силу, перестають функціонувати як грошова форма змінного капіталу підрозділу I, — як і гроші всякого іншого покущя товарів перестають представляти щось належне йому, як тільки вони будуть перетворені в товар якого-небудь продавця. Перетворення, що їх проробляють в руках робітничого класу гроші, одержані ним як заробітна плата, є перетворення не змінного капіталу, а перетвореної в гроші вартості робочої сили робітничого класу, цілком так само, як перетворення новоствореної робітником вартості ($2\ 000\ I(v + m)$) є лише перетворення належного капіталістові товару, яке нітрохи не стоєється робітника. Але капіталіст — і в ще більшій мірі його теоретичний тлумач, політико-економ — лише з трудом може позбутися фантазії, що гроші, виплачені робітникові, є все ще його, капіталіста, гроші. Якщо капіталіст є золотопромисловцем, то змінна частина вартості, тобто той еквівалент в формі товару, який заміщує йому купівельну ціну праці, сама безпосередньо з'являється в грошовій формі, а тому знов, не проробляючи кружного шляху повернення, може функціонувати як змінний грошовий капітал. Але щодо робітника в підрозділі II, — коли залишити осторонь робітників, що виробляють предмети розкоші, — то саме $500v$ існує в формі товарів, які призначені для споживання робітника, які він, розглядуваний як сукупний робітник, безпосередньо знов купує у того самого сукупного капіталіста, якому він продав свою робочу силу. Змінна частина вартості капіталу підрозділу II щодо своєї натуральної форми складається з предметів споживання, призначених здебільшого для споживання робітничим класом. Але те, що робітник витрачає в такій формі, являє собою не змінний капітал, а заробітну плату, гроші робітника, які саме через свою реалізацію в цих предметах споживання відновлюють для капіталіста змінний капітал $500\ IIv$ в грошовій формі. Змінний капітал IIv відтворено в формі предметів споживання, як і постійний капітал $2\ 000\ IIc$; як один, так і другий однаково не можуть бути доходом капіталіста підрозділу II. В обох випадках в доход перетворюється тільки заробітна плата.

Але та обставина, що через витрачання заробітної плати як доходу в одному випадку відновлюються $1\ 000\ IIc$ і таким же кружним шляхом $1\ 000\ Iv$, а в другому випадку відновлюється $500\ IIv$, отже, відновлюються у формі грошового капіталу постійний і змінний капітал (останній почасти через пряме, почасти через непряме повернення), — ця обставина є важливим фактом в обміні річного продукту.

XI. ЗАМІЩЕННЯ ОСНОВНОГО КАПІТАЛУ

Великі труднощі при зображенні обмінів річного відтворення полягають ось у чому. Якщо ми візьмемо найпростішу форму, в якій можна подати справу, то ми будемо мати:

$$(I) 4\ 000c + 1\ 000v + 1\ 000m +$$

$$(II) 2\ 000c + 500v + 500m = 9\ 000,$$

що кінець кінцем розкладається на:

$$4\ 000\ Ic + 2\ 000\ IIc + 1\ 000\ Iv + 500\ IIv + 1\ 000\ Im +$$

$$+ 500\ IIm = 6\ 000c + 1\ 500v + 1\ 500m = 9\ 000.$$

Частина вартості постійного капіталу, а саме оскільки він складається з власне засобів праці (як особливого підрозділу засобів виробництва), перенесена з засобів праці на продукт праці (на товар); ці засоби праці продовжують функціонувати як елементи продуктивного капіталу, причому вони зберігають свою стару натуральну форму; їх зношування, тобто та вартість, яку вони поступово втрачають при своєму функціонуванні протягом певного періоду часу, — ось що знову з'являється як елемент вартості товарів, вироблених за допомогою цих засобів праці, ось що переноситься з знаряддя праці на продукт праці. Отже, оскільки йдеться про річне відтворення, то тут доводиться взяти до уваги насамперед тільки такі складові частини основного капіталу, тривалість життя яких становить більше одного року. Якщо в межах даного року вони віджили свій вік, то їх треба цілком замінити і відновити за допомогою річного відтворення, і тому розглядуване питання їх зовсім не стосується. Може трапитися і досить часто трапляється так, що певні окремі частини машин та інших порівняно довговічних форм основного капіталу потребують повного заміщення в межах одного року, незважаючи на довговічність всієї будівлі або машини в цілому. Ці окремі частини належать до тієї ж категорії елементів основного капіталу, що їх необхідно замінити в межах одного року.

Елемент вартості товарів, який підлягає заміщенню в межах даного року, аж ніяк не слід плутати з витратами на ремонт. Коли товар буде проданий, цей елемент вартості, як і інші, перетвориться в гроші; але після його перетворення в гроші виявляється його відмінність від інших елементів вартості. Для відновлення відтворення товарів (згадано для безперервного процесу виробництва товарів) сирові і допоміжні матеріали, спожиті при виробництві цих товарів, повинні бути заміщені *in natura*; витрачена на них робоча сила так само повинна бути заміщена свіжою робочою силою. Отже, виручені за товар гроші постійно доводиться знов і знов перетворювати в ці елементи продуктивного капіталу, перетворювати з грошової

форми в товарну форму. Суть справи нітрохи не змінюється від того, що, наприклад, сирові і допоміжні матеріали через певні строки закупаються порівняно великими масами, так що вони утворюють виробничі запаси, отже, що ці засоби виробництва протягом певного часу не доводиться купувати знов, а тому гроші, одержувані від продажу товарів, оскільки ці гроші служать для закупок про запас, можуть нагромаджуватися доти, поки вистачає наявних засобів виробництва, до того ж ця частина постійного капіталу тимчасово є грошовим капіталом, активне функціонування якого відкладено. Цей капітал не є доход; це — продуктивний капітал, затримуваний в грошовій формі. Відновлення засобів виробництва повинно відбуватися постійно, хоч форма цього відновлення, розглядувана в зв'язку з обігом, може бути різною. Нова закупка, тобто та операція в сфері обігу, за допомогою якої вони відновлюються, заміщуються, може відбуватися через довгі строки: в такому разі має місце велика затрата грошей, що робиться разом і компенсується відповідним виробничим запасом; або ж ця операція відбувається в строки, що швидко йдуть один за одним, в такому разі грошові затрати робляться порівняно невеликими сумами, що швидко йдуть одна за одною, а виробничі запаси незначні. Все це нітрохи не змінює суті самої справи. Те саме і з робочою силою. Там, де виробництво безперервно ведеться на протязі року в одному і тому самому масштабі, там відбувається постійне заміщення спожитої робочої сили новою робочою силою; де робота має сезонний характер або в різні періоди застосовуються різні кількості праці, як в землеробстві, там має місце купівля відповідно то меншої, то більшої кількості робочої сили. Навпаки, гроші, виручені від продажу товару, оскільки ці гроші становлять ту частину вартості товару, яка дорівнює зношуванню основного капіталу, не перетворюються знов у складову частину продуктивного капіталу, втрату вартості якого вони заміщують. Вони осідають і зберігаються в своїй грошовій формі поряд з продуктивним капіталом. Таке осідання грошей повторюється доти, поки не пройде період відтворення, який складається з більшого чи меншого ряду років і на протязі якого основний елемент постійного капіталу в своїй старій натуральній формі продовжує функціонувати в процесі виробництва. На той час, коли основний елемент постійного капіталу — будівлі, машини і т. д. — відживе свій вік, втратить здатність функціонувати в процесі виробництва, на цей час його вартість уже існує поряд з ним, повністю заміщена грошима, тобто тією сумою грошових осадків, вартостей, поступово перенесених з основного капіталу на товари, у виробництві яких він брав участь, і перетво-

рених в грошову форму за допомогою продажу товарів. Потім ці гроші служать для заміщення основного капіталу (або його елементів, тому що різні елементи основного капіталу мають різну тривалість життя) *in natura*, і таким чином вони служать для дійсного оновлення цієї складової частини продуктивного капіталу. Отже, ці гроші являють собою грошову форму однієї частини постійної капітальної вартості, її основної частини. Таким чином, це утворення скарбу само є елементом капіталістичного процесу відтворення, відтворенням і зосередженням — у грошовій формі — вартості основного капіталу або його окремих елементів доти, поки основний капітал не відживе свій вік і, значить, не передасть всієї своєї вартості виробленим товарам, так що його треба буде замінити *in natura*. І тільки тоді, коли ці гроші перетворюються в нові елементи основного капіталу, щоб замінити елементи капіталу, які віджили свій вік, лише тоді вони втрачають свою форму скарбу і тому знов активно вступають у процес відтворення капіталу, опосередкований обігом.

Як простий товарний обіг не тотожний з простим обміном продуктів, так і обіг річного товарного продукту не можна розкласти на простий, неопосереднений взаємний обмін його різних складових частин. Гроші відіграють в ньому специфічну роль, яка знаходить свій вираз особливо в способі відтворення основної капітальної вартості. (Пізніше треба буде дослідити, як все це виступило б в іншому вигляді, коли припустити, що виробництво є колективним і не має форми товарного виробництва.)

Коли ми тепер повернемося до основної схеми, то для підрозділу II в нас було: $2\ 000c + 500v + 500m$. Вся сума предметів споживання, вироблених протягом року, дорівнює тут вартості в 3 000; і кожний з різних товарних елементів, що складають цю суму товарів, по своїй вартості розпадається на $\frac{2}{3}c + \frac{1}{6}v + \frac{1}{6}m$, або, в процентах, на $66\frac{2}{3}c + 16\frac{2}{3}v + 16\frac{2}{3}m$. Різні види товарів підрозділу II можуть містити вартість постійного капіталу в різних пропорціях; зовсім так само в цих товарах може бути різною вартість основної частини постійного капіталу; цілком так само різна і тривалість життя основних частин капіталу, а отже, і річне зношування або та частина вартості, яку вони *pro rata* переносять на товари, що виробляються за їх участю. Все це тут не має ніякого значення. Розглядаючи суспільний процес відтворення, ми говоримо тільки про обмін між підрозділом II і підрозділом I. Але підрозділи II і I протистоять тут один одному тільки в їх суспільних, масових відношеннях; тому пропорціональна величина $c =$ части-

ні вартості товарного продукту підрозділу II (тільки ця частина й має вирішальне значення для розв'язання того питання, яке тепер розглядається) являє собою те середнє відношення, яке вийде, коли підвести загальний підсумок по всіх галузях виробництва, що входять до підрозділу II.

Таким чином кожний з товарних видів (а це здебільшого одні й ті самі види товару), загальна вартість яких представлена як $2\,000c + 500v + 500m$, однаково дорівнює своєю вартістю $66\frac{2}{3}\%c + 16\frac{2}{3}\%v + 16\frac{2}{3}\%m$. Це стосується будь-яких 100 одиниць товарів, чи фігурують вони як c , чи як v , чи як m .

Товари, в яких втілені $2\,000c$, в свою чергу, можна розкласти за вартістю на:

$$1) 1\,333\frac{1}{3}c + 333\frac{1}{3}v + 333\frac{1}{3}m = 2\,000c;$$

цілком так само $500v$ можна розкласти на:

$$2) 333\frac{1}{3}c + 83\frac{1}{3}v + 83\frac{1}{3}m = 500v;$$

нарешті, $500m$ можна розкласти на:

$$3) 333\frac{1}{3}c + 83\frac{1}{3}v + 83\frac{1}{3}m = 500m.$$

Якщо ми тепер складемо всі частини c , зазначені в пунктах 1, 2 і 3, то будемо мати $1\,333\frac{1}{3}c + 333\frac{1}{3}c + 333\frac{1}{3}c = 2\,000$. Так само при складенні всіх частин v матимемо: $333\frac{1}{3}v + 83\frac{1}{3}v + 83\frac{1}{3}v = 500$, і те саме виходить при складанні всіх частин m ; складення всіх цих підсумків, як і раніше, дасть загальну суму вартістю в $3\,000$.

Таким чином, вся постійна капітальна вартість, що міститься в товарній масі підрозділу II загальною вартістю в $3\,000$, міститься в $2\,000c$, але ні $500v$, ні $500m$ не містять жодного атома цієї вартості c . Це саме стосується в свою чергу і до v і до m .

Інакше кажучи: вся та частка товарної маси підрозділу II, яка являє собою вартість постійного капіталу і тому знов може бути перетворена, — однаково, чи в його натуральну, чи в грошову форму, — існує в $2\,000c$. Отже, все те, що має відношення до обміну постійної вартості товарів підрозділу II, обмежується рухом вартості $2\,000 Ic$; і цей обмін можливий тільки на вартість I ($1\,000v + 1\,000m$).

Так само для підрозділу I все, що стосується обміну постійної капітальної вартості цього підрозділу, слід обмежити розглядом $4\,000 Ic$.

4) ЗАМІЩЕННЯ В ГРОШОВІЙ ФОРМІ ЧАСТИНИ ВАРТОСТІ ОСНОВНОГО КАПІТАЛУ, ВТРАЧЕНОЇ ВНАСЛІДОК ЗНОШУВАННЯ

Коли ми візьмемо тепер насамперед:

$$\begin{array}{l} \text{I. } 4\ 000c + 1\ 000v + 1\ 000m \\ \text{II. } \dots\dots\dots \underbrace{\hspace{10em}}_{2\ 000c} + 500v + 500m, \end{array}$$

то обмін товарів $2\ 000\text{ Пс}$ на товари тієї ж вартості I ($1\ 000v + 1\ 000m$) передбачав би, що $2\ 000\text{ Пс}$ *in natura* цілком знову перетворюються у вироблені підрозділом I натуральні складові частини постійного капіталу підрозділу II; але товарна вартість в $2\ 000$, у формі якої він існує, містить у собі елемент, який компенсує зменшення вартості основного капіталу, але який не доводиться негайно замінювати *in natura*; цей елемент повинен перетворюватися в гроші, поступово нагромаджені в загальну суму доти, поки не настане строк відновлення основного капіталу в його натуральній формі. Кожний рік є роком смерті основного капіталу, його доводиться замінювати то в одному, то в іншому окремому підприємстві, або то в одній, то в іншій галузі промисловості; в одному й тому самому індивідуальному капіталі доводиться замінювати то одну, то другу частину основного капіталу (тому що його частини мають різну тривалість життя). Розглядаючи річне відтворення — хоч би і в незмінному масштабі, тобто абстрагуючись від усякого нагромадження, — ми починаємо не *ab ovo* *; ми розглядаємо один рік з ряду багатьох, і цей рік — не перший рік життя капіталістичного виробництва. Отже, різні капітали, вкладені в різноманітні галузі виробництва підрозділу II, мають різний вік, і, подібно до того як щороку вмирають люди, що працюють в цих галузях виробництва, так само маси основних капіталів щороку досягають кінця свого життя і мусять відновлюватися *in natura* за рахунок нагромадженого грошового фонду. Остільки обмін $2\ 000\text{ Пс}$ на $2\ 000\text{ I}$ ($v + m$) включає в себе перетворення $2\ 000\text{ Пс}$ з його товарної форми (предметів споживання) в натуральні елементи, які складаються не тільки з сирових і допоміжних матеріалів, але також з натуральних елементів основного капіталу — машин, знарядь праці, будівель і т. д. Тому те зношування, яке у вартості $2\ 000\text{ Пс}$ замінюється *грошима*, аж ніяк не відповідає розмірові функціонуючого основного капіталу, оскільки частину його щороку доводиться замінювати *in natura*; і тому припускається, що в попередні роки в руках капіталістів підрозділу II нагромадились гроші,

* — з самого початку. *Ред.*

необхідні для цього обміну. Але це припущення в такій же мірі стосується поточного року, в якій воно приймається і для минулих років.

В обміні між I ($1\ 000v + 1\ 000m$) і $2\ 000\ Пс$ слід насамперед відмітити, що в сумі вартості I ($v + m$) не міститься елементів постійної вартості, а отже, не міститься елементів вартості, необхідних для заміщення зношування, тобто не міститься вартості, перенесеної з основної складової частини постійного капіталу на ті товари, в натуральній формі яких існує $v + m$. Навпаки, у вартості $Пс$ цей елемент існує, і саме частину цього елемента вартості, зобов'язаного своїм існуванням основному капіталові, не доводиться безпосередньо перетворювати з грошової форми в натуральну форму, а доводиться спочатку зберігати в грошовій формі. Тому при обміні I ($1\ 000v + 1\ 000m$) на $2\ 000\ Пс$ ми зараз же натрапляємо на ту трудність, що засоби виробництва підрозділу I, в натуральній формі яких існують $2\ 000\ (v + m)$, на всю суму своєї вартості в $2\ 000$ мусять бути обмінені на еквівалент, що існує у формі предметів споживання підрозділу II; навпаки, з другого боку, предмети споживання $2\ 000\ Пс$ не можуть бути обмінені на засоби виробництва підрозділу I ($1\ 000v + 1\ 000m$) на всю суму своєї вартості, бо деяка частина їх вартості, — рівна зношуванню, яке має бути заміщене, або рівна зменшенню вартості основного капіталу, — спочатку повинна осісти у формі грошей, які вже не будуть функціонувати знову як засоби обігу в межах того поточного річного періоду відтворення, який тут тільки й розглядається. Але гроші, в які перетворюється елемент зношування, що міститься в товарній вартості $2\ 000\ Пс$, — ці гроші можуть надійти тільки від капіталістів підрозділу I, тому що капіталісти підрозділу II не можуть оплачувати самі себе, а одержують їх тільки внаслідок продажу свого товару, і тому що, згідно з припущенням, I ($v + m$) купує всю суму товарів $2\ 000\ Пс$; отже, за допомогою цієї купівлі підрозділ I повинен перетворити в гроші згадане зношування основного капіталу підрозділу II. Але, згідно з раніш викладеним законом, гроші, авансовані для обігу, повертаються до капіталістичного виробника, який пізніше кидає в обіг рівну вартість у формі товару. Ясно, що підрозділ I, купуючи $Пс$, не може дати підрозділові II на $2\ 000$ товарами і, крім того, раз назавжди віддати ще додаткову грошову суму (віддати її так, щоб вона не поверталась до нього через операцію обміну). Це взагалі означало б, що товарна маса $Пс$ купується вище від її вартості. Якщо підрозділ II в обмін на свої $2\ 000c$ дійсно одержує I ($1\ 000v + 1\ 000m$), то йому не доводиться вимагати від підрозділу I нічого більше,

і гроші, що оберталися при цьому обміні, повертаються до капіталістів підрозділу I або II залежно від того, хто з них кинув гроші в обіг, тобто хто з них раніше виступив як покупець. Разом з тим підрозділ II в такому випадку перетворив би свій товарний капітал на всю суму його вартості в натуральну форму засобів виробництва, тимчасом як у нас припущено, що деяка частина цього товарного капіталу, будучи продана в період відтворення поточного року, не перетворюється з грошей знову в натуральну форму основних елементів постійного капіталу підрозділу II. Отже, підсумкова різниця в формі грошей могла б повернутися в підрозділ II лише при тій умові, коли б цей підрозділ продав підрозділові I саме на 2 000, а купив би у них менше, ніж на 2 000, наприклад, тільки на 1 800; тоді підрозділ I повинен був би покрити грошима сальдо в розмірі 200, які не повернуться до нього, тому що ця сума грошей, авансована для обігу, не була б знов вилучена з нього внесенням в обіг товарів вартістю в 200. В такому разі для підрозділу II у нас виявився б грошовий фонд в рахунок зношування його основного капіталу; але на другій стороні, тобто на стороні підрозділу I, у нас виявився б надлишок засобів виробництва на суму в 200 і таким чином була б зруйнована вся основа схеми, а саме було б порушено відтворення в незмінному масштабі, при якому передбачається повна пропорціональність між різними підрозділами виробництва. Одні труднощі були б лише замінені іншими, далеко неприсмнішими.

Оскільки ця проблема становить особливі труднощі і політико-економі досі нею взагалі не займалися, то ми послідовно розглянемо всі можливі (принаймні можливі на погляд) розв'язання або, точніше, різну постановку самої проблеми.

Насамперед, ми щойно припустили, що підрозділ II продає підрозділові I на 2 000, а купує в нього товарів лише на 1 800. В товарній вартості 2 000 IIс міститься вартість в 200 на заміщення зношування основного капіталу, яка підлягає збереженню в формі грошей, в формі скарбу; таким чином вартість 2 000 IIс розпадається на 1 800, які мають бути обмінені на засоби виробництва підрозділу I, і на 200 для заміщення зношування основного капіталу, які (після продажу 2 000с підрозділові I) мають бути збережені в грошах. Або по своїй вартості 2 000 IIс дорівнювали б $1\ 800с + 200с$ (d), де d = déchet {зношування}.

В такому разі нам слід було б розглянути

$$\begin{array}{l} \text{обмін I. } \underbrace{1\ 000v + 1\ 000m} \\ \text{II. } 1\ 800с + 200с \text{ (d)} \end{array}$$

На 1 000 ф. ст., які в формі заробітної плати одержали робітники як оплату за їх робочу силу, підрозділ I купує предмети споживання вартістю в 1 000 *Ps*; підрозділ II на ці ж самі 1 000 ф. ст. купує засоби виробництва вартістю в 1 000 *Iv*. Таким чином до капіталістів підрозділу I повертається назад їх змінний капітал у грошовій формі, і в наступний рік вони можуть купити на нього робочу силу такої ж вартості, тобто можуть замінити *in natura* змінну частину свого продуктивного капіталу.— Далі, підрозділ II на авансовані 400 ф. ст. купує засоби виробництва *Im*, а *Im* на ті ж самі 400 ф. ст. купує предмети споживання *Pc*. Ті 400 ф. ст., які підрозділ II авансував для обігу, повернулися таким чином до капіталістів цього підрозділу, але повернулися тільки як еквівалент за проданий товар. Підрозділ I на авансовані 400 ф. ст. купує предмети споживання; підрозділ II купує у підрозділу I засоби виробництва на 400 ф. ст., завдяки чому ці 400 ф. ст. повертаються до капіталістів підрозділу I. Значить, рахунок досі такий:

Підрозділ I кидає в обіг $1\,000v + 800m$ у формі товарів; далі, він кидає в обіг у формі грошей: 1 000 ф. ст. на заробітну плату і 400 ф. ст. для обміну з підрозділом II. По закінченні обміну підрозділ I має: 1 000*v* грошима, 800*m*, перетворені в 800 *Pc* (предмети споживання), і 400 ф. ст. грошима.

Підрозділ II кидає в обіг 1 800*c* в формі товарів (предмети споживання) і 400 ф. ст. в формі грошей; по закінченні обміну він має: 1 800 в товарах підрозділу I (засоби виробництва) і 400 ф. ст. грошима.

Тепер у нас на стороні підрозділу I залишається ще 200*m* (в засобах виробництва), на стороні підрозділу II — 200*c* (d) (в предметах споживання).

Згідно з припущенням, підрозділ I на 200 ф. ст. купує предмети споживання *c* (d) загальною вартістю в 200; але підрозділ II затримує ці 200 ф. ст., тому що 200*c* (d) представляють зношування основного капіталу, отже, вони не підлягають безпосередньому перетворенню в засоби виробництва. Таким чином, 200 *Im* не можуть бути продані; $\frac{1}{10}$ додаткової вартості підрозділу I, що має бути заміщена, не може бути реалізована, не може перетворитися з своєї натуральної форми засобів виробництва в натуральну форму предметів споживання.

Це не тільки суперечить припущенню про просте відтворення; це само по собі не є гіпотезою для пояснення того, як відбувається перетворення в гроші 200*c* (d). Навпаки, це означає, що таке перетворення взагалі неможливе. Оскільки не можна довести, яким чином 200*c* (d) можуть перетворитися в гроші, то припускається, що підрозділ I з ласки перетворює їх у гроші,

а саме тому, що він не спроможний перетворити в гроші свою власну остачу в 200*m*. Бачити в цьому нормальну операцію механізму обміну — це все одно, як коли б ми припустили, що 200 ф. ст. щороку падають з неба, щоб регулярно перетворювати 200*c* (d) в гроші.

Однак нісенітність такої гіпотези так прямо не впадає в очі, коли *Im* не виступає в своїй первісній формі існування, а саме не виступає як складова частина вартості засобів виробництва, тобто як складова частина вартості товарів, що їх капіталістичні виробники повинні через продаж реалізувати в грошах, а замість того опиняється в руках у тих, з ким капіталісти ділять додаткову вартість, наприклад, як земельна рента вона опиняється в руках земельних власників або як процент — в руках кредиторів, що позичили гроші. Але якщо та частина вміщеної в товарах додаткової вартості, яку промисловий капіталіст повинен віддати як земельну ренту або як процент іншим співвласникам додаткової вартості, якщо ця частина додаткової вартості протягом довгого часу не може бути реалізована через продаж самих товарів, то це означає, що настав кінець і для сплати ренти чи процента, і тому ні земельні власники, ні одержувачі процента не зможуть через витрачання ренти і процента служити як *dei ex machina* * для того, щоб на свій розсуд перетворювати в гроші певні частини річного відтворення. Так само стоїть справа з витратами всіх так званих непродуктивних працівників — державних чиновників, лікарів, адвокатів і т. д., і взагалі всіх тих, хто в подібні «великої публіки» робить політико-економам ту «послугу», що пояснює непояснене ними.

Так само мало допомагає справі, коли, замість прямого обміну між I і II — між цими двома великими підрозділами самих капіталістичних виробників, — залучають як посередника кушця і за допомогою його «грошей» обходять всі труднощі. Наприклад, в даному разі 200 *Im* кінець кінцем повинні бути остаточно збуті промисловим капіталістам підрозділу II. Нехай вони пройдуть через руки ряду кушців, — і все ж останній з них опиниться, за гіпотезою, в такому самому становищі щодо капіталістів підрозділу II, в якому спочатку були капіталістичні виробники підрозділу I, тобто кушці не можуть продати 200 *Im* капіталістам підрозділу II, і затрачена ними сума на купівлю 200 *Im* не може відновити той самий процес для підрозділу I.

* — буквально: «бога з машини» (в античному театрі актори, що зображували богів, з'являлися на сцені при допомозі особливих механізмів); в переносному розумінні вираз «бог з машини» означає особу, яка несподівано з'являється і рятує становище. *Ред.*

Звідси видно, що коли навіть абстрагуватися від нашої справжньої мети, цілком необхідно розглядати процес відтворення в його основній формі, в якій усунуто всі побічні обставини, що затемнюють справу, як необхідно це й для того, щоб покінчити з фальшивими викрутами, які створюють видимість «наукового» пояснення, роблячи з самого початку предметом аналізу суспільний процес відтворення в його заплутаній конкретній формі.

Отже, закон, згідно з яким гроші, авансовані капіталістичним виробником для обігу, при нормальному ході відтворення (чи то в незмінному, чи в розширеному масштабі) повинні повертатися до свого вихідного пункту (причому однаково, чи належать гроші самим капіталістичним виробникам, чи позичені ними), — цей закон раз назавжди виключає ту гіпотезу, що 200 Пс (d) перетворюються в гроші за допомогою тих грошей, які авансував підрозділ I.

2) ЗАМІЩЕННЯ ОСНОВНОГО КАПІТАЛУ IN NATURA

З'ясувавши неспроможність щойно розглянутої гіпотези, нам залишається припустити ще тільки такі можливості, які крім заміщення грошима зношення основного капіталу, включають також і заміщення *in natura* того основного капіталу, який повністю віджив свій вік.

Досі ми припускали:

а) що 1 000 ф. ст., які підрозділ I виплатив у формі заробітної плати, витрачаються робітниками на Пс тієї ж вартості, тобто що вони купують на ці 1 000 ф. ст. предмети споживання.

Те, що підрозділ I авансує тут згадані 1 000 ф. ст. в грошах, це є тільки констатуванням факту. Відповідні капіталістичні виробники повинні виплатити заробітну плату грошима; потім ці гроші витрачаються робітниками на життєві засоби і, в свою чергу, для продавців життєвих засобів вони знов служать засобом обігу при перетворенні їх постійного капіталу з товарного капіталу в продуктивний капітал. Щоправда, ці гроші проходять при цьому через багато каналів (роздрібні торговці, домовласники, збірники податків, непродуктивні працівники, як лікарі і т. д., які потрібні самому робітникові), і тому тільки частина їх з рук робітників підрозділу I припливає безпосередньо в руки капіталістів підрозділу II. Приплив цих грошей може, в більшій або меншій мірі припинитися, тому на стороні капіталістів можуть стати необхідними нові грошові резерви. При розгляді основної форми відтворення ми все це залишасмо осторонь.

б) Вище припускалося також, що один раз підрозділ I авансує на купівлю у підрозділу II додатково ще 400 ф. ст. грошима, які припливають до нього назад, а другий раз підрозділ II на купівлю у підрозділу I авансує також 400 ф. ст., які повертаються до нього. Це припущення необхідне, тому що було б доволіним протилежне припущення, що або капіталісти підрозділу I, або капіталісти підрозділу II односторонньо авансують на обіг гроші, необхідні для обміну товарів. Оскільки в попередньому параграфі 1) було показано, що доводиться відкинути ту нісенітну гіпотезу, за якою додаткові гроші, необхідні для перетворення 200 Пс (d) в гроші, кидає в обіг підрозділ I, то, очевидно, залишається ще тільки одна гіпотеза, яка здається ще більш нісенітною, а саме: підрозділ II сам кидає в обіг гроші, за допомогою яких перетворюється в грошову форму та складова частина вартості товару, яка повинна замінити зношування основного капіталу. Наприклад, частина вартості, яку під час виробництва втрачає прядильна машина пана X, знову з'являється як частина вартості пряжі; те, що на одній стороні втрачено його прядильною машиною у вартості, її зношування, повинно збиратися у нього ж на другій стороні у формі грошей. Нехай капіталіст X купує, наприклад, на 200 ф. ст. бавовни у капіталіста Y і таким чином авансує для обігу 200 ф. ст. грошима; капіталіст Y купує в нього пряжу на ці самі 200 ф. ст., і ці 200 ф. ст. служать тепер для капіталіста X як фонд для заміщення зношування прядильної машини. Це зводилося б просто до того, як коли б капіталіст X, незалежно від свого виробництва, від продукту виробництва і продажу цього продукту, мав *in petto* * 200 ф. ст. для того, щоб сплатити самому собі за зменшення вартості прядильної машини, тобто як коли б він, крім цього зменшення вартості своєї прядильної машини на 200 ф. ст., повинен був щороку додавати з своєї кишені ще по 200 ф. ст. грошима для того, щоб кінець кінцем мати можливість купити нову прядильну машину.

Але це тільки позірна нісенітність. Підрозділ II складається з капіталістів, основний капітал яких перебуває на зовсім різних стадіях свого відтворення. Для одних уже настав строк, коли він цілком повинен бути заміщений *in natura*. У других основний капітал більш або менш далекий від цієї стадії; для всіх членів цієї останньої групи капіталістів спільним є те, що їх основний капітал не відтворюється реально, тобто не відновлюється *in natura*, не замінюється новим екземпляром того ж роду, але що його вартість послідовно збирається в формі

* — тут: в своєму гаманці. *Ред.*

грошей. Перша ж група капіталістів перебуває зовсім (або почасти, що тут не має значення) в такому ж становищі, як і при відкритті свого підприємства, коли капіталісти з грошовим капіталом виступили на ринку, щоб перетворити його, з одного боку, в постійний (основний і оборотний) капітал, а з другого боку — в робочу силу, в змінний капітал. Як і тоді, тепер їм доводиться знов авансувати цей грошовий капітал для обігу, — отже, доводиться авансувати вартість постійного основного капіталу цілком так само, як вартість оборотного і змінного капіталу.

Отже, припускається, що з 400 ф. ст., які кидаються в обіг капіталістами підрозділу II для обміну з підрозділом I, одна половина йде від таких капіталістів підрозділу II, які повинні через продаж своїх товарів не тільки замінити свої засоби виробництва, що належать до оборотного капіталу, але і відновити свій основний капітал *in natura* через авансування своїх грошей; тимчасом друга половина капіталістів підрозділу II своїми грошима заміщує *in natura* тільки оборотну частину свого постійного капіталу, але не відновлює свій основний капітал *in natura*. При такому припущенні аж ніяк нема нічого суперечливого в тому, що 400 ф. ст., які повертаються назад (повертаються, коли підрозділ I купує на них предмети споживання) по-різному розподіляються між цими двома групами капіталістів підрозділу II. Вони припливають назад до капіталістів підрозділу II, але вони повертаються не в ті самі руки, а по-різному розподіляються всередині цього підрозділу, переходять від однієї частини його капіталістів до другої.

Одна частина капіталістів підрозділу II, крім частини засобів виробництва, кінець кінцем оплачених товарами цих капіталістів, перетворила 200 ф. ст. грошима в нові елементи основного капіталу *in natura*. Їх гроші, витрачені таким чином, — як при початку підприємства, — тільки протягом ряду років поступово повертаються до них з обігу як відповідна зношуванню основного капіталу складова частина вартості товарів, вироблених за допомогою цього основного капіталу.

Навпаки, друга частина капіталістів підрозділу II на 200 ф. ст. не одержала ніяких товарів від капіталістів підрозділу I, але капіталісти підрозділу I платять за їхні товари тими грошима, на які перша частина капіталістів підрозділу II купила елементи основного капіталу. Одна частина капіталістів підрозділу II знов має в своєму розпорядженні свою основну капітальну вартість в обновленій натуральній формі, друга — все ще зайнята тим, що збирає цю вартість у грошовій формі для заміщення свого основного капіталу *in natura* в наступний час.

Становище, з якого нам треба виходити, таке: після попередніх обмінів остача товарів, що їх треба обміняти, на обох боках становить 400*m* для підрозділу I, і 400*e* для підрозділу II ⁵²⁾. Ми припускаємо, що підрозділ II авансує 400 грошима для обміну цих товарів в сумі на 800. Половина 400 грошима (= 200) при всіх умовах повинна бути затрачена тією частиною Пс, яка нагромадила 200 в грошовій формі як вартість зношування основного капіталу і яка тепер повинна знов перетворити їх назад в натуральну форму свого основного капіталу.

Цілком так само, як постійна капітальна вартість, змінна капітальна вартість і додаткова вартість, — на які може бути розкладена вартість товарних капіталів підрозділів II і I, — можуть бути виражені в особливих пропорціональних частках самих товарів підрозділу II, відповідно — товарів підрозділу I; цілком так само може бути виражена в межах самої постійної капітальної вартості і та частина вартості, яку ще не доводиться перетворювати в натуральну форму основного капіталу, але треба поки що поступово нагромаджувати в грошовій формі як скарб. Певна кількість товарів підрозділу II (отже, в нашому прикладі — половина остачі = 200) є тут лише носієм цієї вартості зношування основного капіталу, яка має внаслідок обміну осідати у формі грошей. (Перша частина капіталістів підрозділу II, яка відновлює основний капітал *in natura*, разом з вартістю зношування основного капіталу, що міститься в тій товарній масі, від якої тут фігурує тільки остача, можливо, вже реалізувала для себе деяку частину вартості зношування основного капіталу; але їм лишається, таким чином, реалізувати ще 200 грошима.)

Далі, щодо другої половини (= 200) тих 400 ф. ст., які підрозділ II кинув в обіг при цій заключній операції, то на неї купуються у підрозділу I оборотні складові частини постійного капіталу. Можливо, що частину цих 200 ф. ст. кинули в обіг обидві групи капіталістів підрозділу II, або ж тільки та їх група, яка не відновлює *in natura* основну складову частину вартості.

Отже, за допомогою 400 ф. ст. з підрозділу I вилучено: 1) на суму в 200 ф. ст. такі товари, які складаються лише з елементів основного капіталу, 2) на суму в 200 ф. ст. такі товари, які заміщують в натуральній формі лише елементи оборотної частини постійного капіталу підрозділу II. Підрозділ I продає тепер весь свій річний товарний продукт, оскільки його належало продати підрозділові II, але вартість однієї п'ятої цього про-

⁵²⁾ Цифри знов не узгоджуються з взятими раніш. Проте це не має значення, бо справа стосується тут тільки певних пропорцій. Ф. Е.

дукту, тобто 400 ф. ст., тепер перебуває в розпорядженні підрозділу I в грошовій формі. Проте ці гроші являють собою перетворену в гроші додаткову вартість, яка як доход повинна бути витрачена на предмети споживання. Отже, підрозділ I на ці 400 купує товарну вартість підрозділу II = 400. Таким чином, привівши в рух товар підрозділу II, гроші повертаються назад до цього ж підрозділу.

Візьмемо тепер три випадки. При цьому ту частину капіталістів підрозділу II, яка заміщує основний капітал *in natura*, ми назвемо «частина 1», а ту, яка нагромаджує в грошовій формі вартість зношування основного капіталу, назвемо «частина 2». Три випадки такі: а) деяка частка тих 400, що як остача ще існують у формі товарів підрозділу II, повинна замінити певну частку оборотних частин постійного капіталу для частини 1 і частини 2 (скажемо, по $\frac{1}{2}$); б) частина 1 вже продала весь свій товар, отже, частина 2 ще повинна продати 400; с) частина 2 продала все, крім тих 200, в яких міститься вартість зношування основного капіталу.

Тоді ми маємо такі розподіли:

а) З товарної вартості = 400с, яка ще залишається в руках підрозділу II, частині 1 належать 100 і частині 2 — 300; 200 з цих 300 представляють зношування основного капіталу. В цьому випадку з тих 400 ф. ст. грошима, що їх підрозділ I тепер направляє назад, щоб одержати товари підрозділу II, частина 1 первісно затратила 300, а саме: грошима 200, на які вона вилучила з підрозділу I елементи основного капіталу *in natura* і грошима ж ще 100 для опосереднення її товарного обміну з підрозділом I; навпаки, частина 2 з цих 400 авансувала тільки $\frac{1}{4}$, тобто 100, — теж для опосереднення свого товарного обміну з підрозділом I.

Таким чином, з цих 400 грошима частина 1 авансувала 300 і частина 2 авансувала 100.

Але з цих 400 повертаються:

До частини 1—100, отже, тільки $\frac{1}{3}$ авансованих нею грошей. Але взамін останніх $\frac{2}{3}$ вона має відновлений основний капітал вартістю в 200. За цей основний елемент капіталу вартістю в 200 вона віддала підрозділові I гроші, але після цього не продавала свого товару. Оскільки справа стосується цих 200 грошима, частина 1 виступає у відношенні до підрозділу I тільки як покупець, але не виступає потім як продавець. Отже, ці гроші не можуть повернутися до частини 1; інакше вийшло б, що вона одержала елементи основного капіталу в подарунок від підрозділу I.— Оскільки ж справа стосується останньої третини грошей, авансованих частиною 1, остільки ця частина

1 виступає спочатку як покупець оборотних складових частин свого постійного капіталу. На ці ж самі гроші підрозділ I купує у частини 1 остачу її товару вартістю в 100. Отже, гроші повертаються до неї (до частини 1 від підрозділу II), тому що вона виступає як продавець товару зараз же після того, як виступала покупцем. Якби вони не повернулись, то вийшло б, що підрозділ II (частина 1) за товари в сумі на 100 віддав би підрозділові I спочатку 100 грошима і потім зверх того ще 100 товаром, — отже, він подарував би йому свій товар.

Навпаки, до частини 2, що затратила 100 грошима, повертаються 300 грошима: 100 повертаються тому, що вона спочатку як покупець кинула в обіг 100 грошима і потім одержала їх назад як продавець товарів; 200 повертаються тому, що вона функціонує тільки як продавець товарів на суму вартості в 200, але не як покупець. Значить, гроші не можуть повернутися до підрозділу I. Отже, зношування основного капіталу замінюється грошима, які підрозділ II (частина 1) кинув в обіг на купівлю елементів основного капіталу; але вони потрапляють в руки частини 2 не як гроші частини 1, а як гроші, що належать підрозділові I.

б) При цьому припущенні остача IIc розподіляється так, що частині 1 належать 200 грошима, а частині 2 належать 400 в товарній формі.

Частина 1 продала всі свої товари, але 200 грошима являють собою перетворену форму основної складової частини її постійного капіталу, яка має бути відновлена *in natura*. Отже, частина 1 тут виступає тільки як покупець і замість своїх грошей одержує на таку ж суму вартості товар підрозділу I в натуральній формі елементів основного капіталу. Частина 2 повинна кинути в обіг (в тому випадку, якщо капіталісти підрозділу I зовсім не авансують грошей для обміну товарів між підрозділами I і II) максимум лише 200 ф. ст., тому що у відношенні половини своєї товарної вартості вона є тільки продавцем підрозділові I, а не покупцем у цього підрозділу I.

До частини 2 повертаються з обігу 400 ф. ст.: 200 повертаються тому, що вона їх авансувала як покупець і одержує їх назад як продавець товарів вартістю в 200; решта 200 повертаються тому, що вона продає підрозділові I товари вартістю в 200, не вилучаючи за це товарного еквівалента з підрозділу I.

с) Частина 1 володіє 200 грошима і 200с в товарах;
частина 2 — 200с (d) в товарах.

При цьому припущенні частина 2 не повинна авансувати ніяких грошей, тому що у відношенні до підрозділу I вона вза-

галі функціонує вже не як покупець, а тільки як продавець, отже, їй доводиться чекати, поки у неї куплять товари.

Частина 1 авансує 400 ф. ст. грошима: 200 авансує для взаємного обміну товарами з підрозділом I, решту 200 — просто як покупець у підрозділу I. На ці 200 ф. ст. грошима вона купує елементи основного капіталу.

Підрозділ I на 200 ф. ст. грошима купує у частини 1 товари вартістю в 200, внаслідок чого до цієї частини повертаються її 200 ф. ст. грошима, авансовані на цей товарний обмін; на решту 200 ф. ст., — які теж одержані від частини 1, — підрозділ I купує товар вартістю в 200 у частини 2, завдяки чому зношування основного капіталу цієї частини капіталістів осідає у формі грошей.

Справа нітрохи не змінилася б, коли ми припустимо, що у випадку с) не підрозділ II (частина 1), а підрозділ I авансує 200 грошима на обмін уже вироблених товарів. Якщо підрозділ I першим купить у частини 2 підрозділу II, товари вартістю в 200, — припускається, що частині 2 треба продати тільки що остачу її товарів, — то ці 200 ф. ст. не повертаються до підрозділу I, тому що ця частина підрозділу II, в свою чергу, не виступить як покупець; але в такому випадку підрозділ II, частина 1, повинен купити на 200 ф. ст. грошима, а також обміняти товари вартістю в 200, отже, цьому підрозділові треба через обмін одержати у підрозділу I товари загальною вартістю в 400. Тоді 200 ф. ст. грошима від підрозділу II, частини 1, повертаються до підрозділу I. Якщо підрозділ I знов затрачує їх на купівлю остачі товарів вартістю в 200 у підрозділу II, частини 1, то ці гроші повернуться до нього, коли підрозділ II, частина 1, візьме у підрозділу I другу половину з 400 в товарах. Частина 1 (підрозділу II) затратила 200 ф. ст. грошима просто як покупець елементів основного капіталу; тому ці гроші не повертаються до неї, а служать для перетворення в гроші 200с, остачі товарів підрозділу II, частини 2, тимчасом як до підрозділу I гроші, затрачені ним на товарний обмін, а саме 200 ф. ст., повертаються не від частини 2, а від частини 1 підрозділу II. За товари вартістю 400 до підрозділу I повернувся товарний еквівалент в 400; 200 ф. ст. грошима, авансовані ним для цього обміну товарів загальною вартістю в 800, також повернулись до нього, — і, таким чином, все гаразд.

Труднощі, які зустрілися при обміні:

I. $\underbrace{1\ 000v + 1\ 000m}$, звелися до труднощів при обміні остач:

II. $2\ 000c$

I. 400*m*.

II. (1) 200 грошима + 200*c* товарами + (2) 200*c* товарами, або, щоб подати справу ще наочніше:

I. 200*m* + 200*m*.

II. (1) 200 грошима + 200*c* товарами + (2) 200*c* товарами.

Оскільки у підрозділу II, частини 1, 200*c* товарами обмінюються на 200 *Im* (товарами) і оскільки всі гроші, що обертаються між підрозділами I і II при цьому обміні товарів загальною вартістю в 400, повертаються до того, хто їх авансував, — до підрозділу I або до підрозділу II, — то ці гроші, як елемент обміну між двома підрозділами, по суті не є елементом тієї проблеми, яку ми тут розглядаємо. Або, подаючи справу інакше: коли ми припустимо, що в обміні між 200 *Im* (товарами) на 200 *Пс* (товарами підрозділу II, частини 1) гроші функціонують як засіб платежу, а не як купівельний засіб, і, отже, не як «засіб обігу» в найвужчому розумінні цього терміну, то ясно, — бо товари 200 *Im* і 200 *Пс* (частини 1) щодо величини вартості рівні, — що засоби виробництва вартістю в 200 обмінюються на предмети споживання вартістю в 200, що гроші функціонують тут лише ідеально і що в дійсності зовсім не доводиться кидати грошей в обіг для сплати балансової різниці на тій або другій стороні. Отже, проблема виступає у своєму чистому вигляді тільки тоді, коли ми на обох сторонах, тобто в підрозділах I і II, виключимо товар 200 *Im* і його еквівалент — товар 200 *Пс* (частини 1).

Таким чином, після усунення цих двох товарних величин рівної вартості (підрозділів I і II), які взаємно покривають одна одну, обмінює підлягає остача, при наявності якої проблема виступає в своєму чистому вигляді, а саме:

I. 200*m* товарами.

II. (1) 200*c* грошима + (2) 200*c* товарами.

Тут ясно: підрозділ II, частина 1, на 200 грошима купує 200 *Im*, тобто купує складові частини свого основного капіталу; завдяки цьому основний капітал підрозділу II, частини 1, відновлено *in natura*, а додаткова вартість підрозділу I, величиною в 200, з товарної форми (з форми засобів виробництва, а саме з форми елементів основного капіталу) перетворена в грошову форму. На ці гроші підрозділ I купує предмети споживання у частини 2 підрозділу II; для підрозділу II результат полягає в тому, що у частини 1 в певному розмірі відновлена *in natura* основна складова частина її постійного капіталу, а у частини 2 друга складова частина її постійного капіталу (яка заміщує зношування основного капіталу) осіла у формі грошей, причому це щороку продовжується до того часу, поки і цю складову частину її постійного капіталу не доведеться відновити *in natura*.

Попередня умова тут, очевидно, полягає в тому, щоб ця основна складова частина постійного капіталу підрозділу II, яка на величину всієї своєї вартості знову перетворилася в гроші і тому щороку має бути відновлена *in natura* (у частини 1), — щоб вартість цієї частини постійного капіталу дорівнювала річному зношуванню тієї другої основної складової частини постійного капіталу підрозділу II, яка все ще продовжує функціонувати у своїй старій натуральній формі і зношування якої, тобто зменшення вартості, що переноситься на товари, в процесі виробництва яких функціонує ця частина основного капіталу, спочатку має бути заміщена грошима. Через це така рівновага була б законом відтворення в незмінному масштабі; інакше кажучи, це означає, що пропорціональний поділ праці в підрозділі I, який виробляє засоби виробництва, повинен лишатися незмінним, оскільки цей підрозділ доставляє, з одного боку, оборотні, а з другого боку, — основні складові частини постійного капіталу для підрозділу II.

Перш ніж дослідити це докладніше, ми повинні подивитися, що вийде, коли остача IIc (1) не дорівнює остачі IIc (2); вона може бути більшою або меншою від цієї остачі. Розглянемо один за другим обидва ці випадки.

Перший випадок

I. 200*m*.

II. (1) 220*c* (грошима) + (2) 200*c* (товарами).

Тут IIc (1) на 200 ф. ст. грошима купує товари 200 *Im*, а підрозділ I на ті самі гроші купує товари 200 IIc (2), отже, він купує ту складову частину основного капіталу капіталістів II (2), яка має осісти в них у формі грошей; вона перетворена, таким чином, у гроші. Але 20 IIc (1) грошима не можуть перетворитися назад в основний капітал *in natura*.

Цьому лихові, як видно, можна зарадити, коли ми припустимо, що остача *Im* дорівнює не 200, а 220, і що, виходить, раніше з 2 000 I було обмінено не 1 800, а тільки 1 780. В такому разі вийде:

I. 220 *m*.

II. (1) 220*c* (грошима) + (2) 200*c* (товарами).

IIc , частина 1, на 220 ф. ст. грошима купує 220 *Im*, а потім підрозділ I на 200 ф. ст. купує 200 IIc (2) товарами. Але тоді на стороні підрозділу I лишається 20 ф. ст. грошима, тобто лишається така частина додаткової вартості, яку підрозділ I не може витратити на предмети споживання, а може зберегти тільки в формі грошей. Таким чином труднощі лише пересунуто від IIc (частини 1) до *Im*.

Припустимо тепер, що $Пс$, частина 1, навпаки, менша ніж $Пс$ (частина 2), отже:

Другий випадок

I. 200*m* (товарами).

II. (1) 180*c* (грошима) + (2) 200*c* (товарами).

Підрозділ II (частина 1) на 180 ф. ст. грошима купує товари 180 *m*; на ці гроші підрозділ I купує у підрозділу II (частини 2) товари такої ж вартості, тобто 180 *Пс* (2); на одній стороні лишається 20 *m*, які не можуть бути продані, і так само лишається 20 *Пс* (2) на другій стороні; ці товари загальною вартістю в 40 не можуть бути перетворені в гроші.

Коли б ми припустили, що остача товарів у підрозділу I = = 180, то це нам нітрохи не допомогло б; правда, тоді в підрозділу I не залишилося б ніякого надлишку, але з суми *Пс* (частини 2) по-старому залишався б надлишок товару в 20, який неможливо продати, перетворити в гроші.

В першому випадку, де величина вартості II (1) більша, ніж II (2), на стороні *Пс* (1) залишається надлишок в грошах, який не можна перетворити в основний капітал, або, коли ми припустимо, що остача $m = Пс$ (1), то той самий надлишок в грошах, який не можна перетворити в предмети споживання, виявляється вже на стороні *m*.

В другому випадку, де *Пс* (1) менше, ніж *Пс* (2), виявляється грошовий дефіцит на стороні 200 *m* і *Пс* (2), а також рівний надлишок товару на обох сторонах, або, коли припустити, що остача $m = Пс$ (1), то дефіцит у грошах і надлишок в товарі виявляється на стороні *Пс* (2).

Коли ми припустимо, що остачі *m* в обох випадках постійно рівні *Пс* (1), — оскільки обсяг виробництва визначається замовленнями і оскільки відтворення нітрохи не зміниться від того, якщо в поточному році більше вироблено основних складових частин, а в наступному році більше оборотних складових частин постійного капіталу підрозділів II і I, — то в першому випадку *m* могло б бути повністю перетворене в предмети споживання лише при тій умові, коли б підрозділ I на свій надлишок в грошах купив частину додаткової вартості у підрозділу II, отже, ця частина додаткової вартості не була б спожита, а була б нагромаджена підрозділом II у формі грошей; у другому випадку лихові можна було б зарадити, коли б підрозділ I сам витратив ці гроші, але ця гіпотеза нами відкинута.

Коли *Пс* (1) більше, ніж *Пс* (2), то для реалізації грошового надлишку в *m* потрібен ввіз іноземних товарів. Коли *Пс* (1) менше, ніж *Пс* (2), то для реалізації в засобах виробництва тієї

частини $Пс$, яка становить зношування основного капіталу, потрібен, навпаки, вивіз товарів підрозділу II (предметів споживання). Отже, в обох випадках потрібна зовнішня торгівля.

Допускаючи навіть, що при розгляді відтворення в незмінному масштабі продуктивність праці у всіх галузях виробництва, а отже, і відповідні відношення вартостей товарних продуктів цих галузей треба припускати незмінними, — обидва останні випадки, де $Пс$ (1) більше або менше, ніж $Пс$ (2), все-таки завжди становили б інтерес при розгляді відтворення в розширеному масштабі, коли ці випадки безумовно будуть мати місце.

3) ВИСНОВКИ

Щодо заміщення основного капіталу, то взагалі треба відзначити таке:

Якщо, — припускаючи незмінними всі інші умови, тобто не тільки масштаб виробництва, але зокрема і продуктивність праці, — в поточному році відмирає значніша частина основного елемента вартості $Пс$, ніж в попередньому році, а тому і значніша частина цього елемента має бути відновлена *in natura*, то при цьому та частина основного капіталу, яка перебуває лише на шляху до своєї смерті і до моменту смерті має бути заміщена поки що грошима, повинна зменшитися в такій самій пропорції, тому що, згідно з припущенням, сума основної частини капіталу, функціонуючої в підрозділі II (також і сума вартості), лишається незмінною. Але це тягне за собою такі обставини. *По-перше*, якщо значніша частина товарного капіталу підрозділу I складається з елементів основного капіталу $Пс$, то відповідно менша частина — з оборотних складових частин $Пс$, оскільки все виробництво підрозділу I для $Пс$ лишається незмінним. Якщо виробництво однієї частини збільшується, то виробництво другої частини зменшується, і навпаки. Але, з другого боку, все виробництво підрозділу II також зберігає попередній обсяг. Як же можливо це при зменшенні у нього кількості сировини, напівфабрикатів, допоміжних матеріалів (тобто при зменшенні оборотних елементів постійного капіталу підрозділу II)? *По-друге*, значніша частина основного капіталу $Пс$, знов відновленого в грошовій формі, припливає до підрозділу I , щоб знову перетворитися з грошової форми в натуральну форму. Отже, до підрозділу I припливає більше грошей, ніж потрібно тільки для товарного обміну між двома підрозділами, припливає більше таких грошей, які не служать посередником у взаємному обміні товарів, а тільки односторонньо виступа-

ють у функції купівельного засобу. В той же час пропорціонально зменшилася б та товарна маса з IIc , яка становить заміщення вартості зношування основного капіталу, отже, зменшилася б та товарна маса підрозділу II , яка повинна бути перетворена не в товари підрозділу I , а лише в гроші цього підрозділу I . Від підрозділу II до I підрозділу припливло б більше грошей просто як купівельних засобів, а у підрозділу II виявилось б менше товарів, у відношенні до яких підрозділ I функціонував би тільки як покупець. Оскільки Iv вже перетворено в товари підрозділу II , то, отже, значніша частина Im не могла б бути перетворена в товари підрозділу II ; цю частину Im довелося б зберегти в грошовій формі.

Протилежний випадок має місце тоді, коли в якому-небудь році відтворення відмерлого основного капіталу підрозділу II виявляється меншим і, навпаки, частина для заміщення зношування основного капіталу — більшою; після вищевикладеного цей випадок не потребує дальшого розгляду.

І таким чином, незважаючи на відтворення в незмінному масштабі, настала б криза — криза надвиробництва.

Словом: коли при простому відтворенні та при інших незмінних умовах, тобто, зокрема, при незмінній продуктивності, загальній кількості і інтенсивності праці, — припускається непростійне співвідношення між відмерлим (що підлягає відновленню) і далі діючим у старій натуральній формі (додуваючим до продуктів тільки вартість, що заміщує його зношування) основним капіталом, то в одному випадку маса оборотних складових частин, що мають бути відтворені, залишилася б незмінною, але зросла б маса основних складових частин, що мають бути відтворені; отже, все виробництво підрозділу I повинне було б збільшитися або ж, навіть коли залишити осторонь грошові відношення, мав би місце дефіцит у відтворенні цих частин основного капіталу.

В другому випадку: коли б відносна величина основного капіталу підрозділу II , що має бути відтворений *in natura*, зменшилася, а тому у такому ж відношенні збільшилася б та складова частина основного капіталу підрозділу II , яка поки що має бути заміщена тільки в грошах, то маса оборотних складових частин постійного капіталу підрозділу II , відтворених підрозділом I , залишилася б незмінною, а маса основних частин, що мають бути відтворені, навпаки, зменшилася б. Таким чином, мало б місце або зменшення обсягу всього виробництва підрозділу I , або ж з'явився б надлишок основного капіталу (як раніше був дефіцит), і до того ж надлишок, який не може бути перетворений в гроші.

Правда, в першому випадку та сама праця, при збільшенні її продуктивності, тривалості або інтенсивності, могла б доставити більший продукт і таким чином було б можливо в цьому випадку покрити дефіцит; але така зміна не могла б статися без переміщення праці і капіталу з однієї галузі виробництва підрозділу I в іншу його галузь, а всяке таке переміщення негайно викликало б порушення. I, по-друге, підрозділові I довелося б (оскільки вирости тривалість і інтенсивність праці) обміняти більшу вартість на меншу вартість підрозділу II, отже, сталося б знецінення продукту підрозділу I.

Протилежне сталося б в другому випадку, коли підрозділ I змушений скорочувати своє виробництво, що означає кризу для зайнятих в ньому робітників і капіталістів, або ж він доставляє надлишок, що знов-таки є кризою. Самі по собі такі надлишки — це аж ніяк не лихо, а благо, але при капіталістичному виробництві вони є лихом.

Допомогти в обох випадках могла б зовнішня торгівля; в першому випадку — щоб товар підрозділу I, затримуваний в грошовій формі, перетворити в предмети споживання; в другому випадку — щоб збути товарний надлишок. Але зовнішня торгівля, оскільки вона не просто заміщує елементи капіталу (також і величиною вартості), лише відсуває суперечності в ширшу сферу, відкриває їм більший простір.

Якщо усунути капіталістичну форму відтворення, то справа зведеться до того, що величина частини основного капіталу, яка відмирає і тому повинна бути замінена *in natura* (тут капіталу, що функціонує у виробництві предметів споживання), змінюється в різні роки, що настають один за одним. Якщо в одному році ця частина дуже велика (перевищує середню норму відмирання, подібно до того як це буває з смертністю людей), то в наступному році вона, безперечно, буде значно меншою. Коли припустити, що інші умови не змінились, то кількість сировини, напівфабрикатів і допоміжних матеріалів, необхідна для виробництва предметів споживання протягом року, внаслідок згаданих змін у заміщенні основного капіталу не зменшується; отже, в одному випадку все виробництво засобів виробництва мало б розширитися, в другому — скоротитися. Ці коливання можна усунути тільки за допомогою постійного відносного надвиробництва; при цьому, з одного боку, виробляється основного капіталу на певну кількість більше, ніж безпосередньо необхідно; з другого боку, створюється запас сировини і т. д. зверх безпосередніх потреб даного року (особливо це стосується життєвих засобів). Такий вид надвиробництва рівнозначний контролю суспільства над матеріальними засобами його власного відтворення. Але

в рамках капіталістичного суспільства надвиробництво є одним з елементів загальної анархії.

Цей приклад з основним капіталом — при незмінному масштабі відтворення — досить переконливий. Невідповідність у виробництві основного і оборотного капіталу — це одна з улюблених економістами причин, якими вони пояснюють виникнення криз. А що така невідповідність може і мусить виникати при простому *збереженні* величини основного капіталу, що вона може і мусить виникати при припущенні ідеального нормального виробництва, при простому відтворенні уже функціонуючого суспільного капіталу, це для них — щось нове.

ХІІ. ВІДТВОРЕННЯ ГРОШОВОГО МАТЕРІАЛУ

Досі ми зовсім не звертали уваги на один момент, а саме на річне відтворення золота і срібла. Як просто матеріал для виготовлення предметів розкоші, для позолоти і т. д., золото і срібло, так само як і всякі інші продукти, не варто було б тут окремо згадувати. Навпаки, як грошовий матеріал і, значить, як потенціальні гроші, вони відіграють важливу роль. Заради спрощення ми будемо тут вважати грошовим матеріалом тільки золото.

За порівняно старими даними весь річний видобуток золота становив 800—900 тисяч фунтів, що по вартості дорівнює круглим числом 1 100 або 1 250 мільйонам марок. Навпаки, за Зетбером⁵³⁾, в середньому за 1871—1875 роки видобувалося лише 170 675 кілограмів золота вартістю круглим числом в 476 мільйонів марок. З цієї кількості доставляли: Австралія закруглено на 167, Сполучені Штати на 166, Росія на 93 мільйони марок. Решта розподіляється між різними країнами в сумах менше 10 мільйонів марок на кожну. Середньорічне виробництво срібла за той же період становило трохи менше 2 мільйонів кілограмів вартістю в 354½ мільйонів марок; з цієї кількості Мексика доставляла круглим числом на 108, Сполучені Штати доставляли на 102, Південна Америка — на 67, Німеччина — на 26 мільйонів марок і т. д.

З країн з пануючим капіталістичним виробництвом тільки Сполучені Штати є виробниками золота і срібла; європейські капіталістичні країни майже все своє золото і переважну частину свого срібла одержують з Австралії, Сполучених Штатів, Мексики, Південної Америки і Росії.

Але ми перенесемо золоті приїски в ту країну капіталістичного виробництва, річне відтворення якої ми аналізуємо тут, і зробимо це ось з якої причини.

⁵³⁾ Ad. Soelbeer, «Edelmetall-Produktion». Gotha, 1879.

Капіталістичне виробництво взагалі не існує без зовнішньої торгівлі. Але якщо припустити нормальне річне відтворення в даних розмірах, то цим уже припускається, що зовнішня торгівля тільки заміщує тубільні вироби виробами іншої споживної або натуральної форми, не зачіпаючи ні відношень вартості, а отже, і тих відношень вартості, в яких обмінюються між собою дві категорії: засоби виробництва і предмети споживання, ні відношень між постійним капіталом, змінним капіталом і додатковою вартістю, на які розпадається вартість продукту кожної з цих категорій. Введення зовнішньої торгівлі в аналіз щороку відтворюваної вартості продукту може, виходить, тільки заплутати справу, не даючи нового моменту ні для самого завдання, ні для розв'язання його. Отже, її зовсім не треба брати до уваги; тому золото слід розглядати тут як безпосередній елемент річного відтворення, а не як товарний елемент, що ввозиться ззовні внаслідок обміну.

Видобуток золота, як і взагалі виробництво металів, належить до підрозділу I, до тієї категорії, яка охоплює виробництво засобів виробництва. Припустимо, що вартість річного продукту в формі золота = 30 (для зручності; фактично ж це число надто велике в порівнянні з числами нашої схеми); нехай ця вартість розпадається на $20c + 5v + 5m$; $20c$ мають бути обмінені на інші елементи $1c$, і це нам слід розглянути пізніше*; навпаки, $5v + 5m$ (I) повинні бути обмінені на елементи $11c$, тобто на предмети споживання.

Щодо $5v$, то всяке підприємство по видобутку золота починає функціонувати насамперед з купівлі робочої сили, ця робоча сила купується не на золото, видобуте на самому цьому підприємстві, а на певну частку грошей, що були в запасі в даній країні. На ці $5v$ робітники купують предмети споживання у підрозділу II, а останній на ці гроші купує засоби виробництва у підрозділу I. Якщо припустити, що підрозділ II купує на 2 у підрозділу I золото як матеріал для виробництва товарів і т. ін. (тобто купує складову частину свого постійного капіталу), то до капіталіста-золотопромисловця підрозділу I повертається $2v$ в грошах, які вже раніше перебували в сфері обігу. Якщо підрозділ II далі не купує у підрозділу I золото як матеріал, то підрозділ I купує товари у підрозділу II, кидаючи своє золото в обіг як гроші, тому що на золото можна купити всякий товар. Різниця полягає тільки в тому, що підрозділ I виступає тут не як продавець, а лише як покупець. Золотопромисловці підрозділу I в усякий час можуть збути свій товар; він завжди

* Див. примітку Ф. Енгельса № 55 на стор. 492. *Ред.*

перебував в такій формі, в якій може бути безпосередньо обмінений.

Припустимо, що фабрикант-прядильник сплатив своїм робітникам $5v$, за що вони доставили йому — коли залишити осторонь додаткову вартість — пряжу, продукт, вартістю рівний 5; робітники на 5 купують товари з суми $1c$, підрозділ II купує на 5 грошима пряжу у підрозділу I, і таким чином $5v$ грошима повертаються до фабриканта-прядильника. Навпаки, в тільки що припущеному випадку капіталіст Iz (так ми будемо позначати золотопромисловця) авансує своїм робітникам $5v$ грошима, які вже раніш перебували в сфері обігу; робітники затрачують ці гроші на життєві засоби; але з цих 5 грошима тільки 2 повертаються від підрозділу II до капіталіста Iz . Проте капіталіст Iz так само, як і фабрикант-прядильник, може знов почати процес відтворення: його робітники доставили йому вартість 5 у формі золота, з якого він продав 2, а решту 3 має у формі золота, — отже, йому слід тільки विकарбувати з них монету⁵⁴⁾ або перетворити їх в банкові білети, — і весь його змінний капітал прямо, без дальшого опосереднення підрозділом II, знов опиняється в його руках у грошовій формі.

Але вже при цьому першому процесі річного відтворення сталася зміна в кількості грошей, які дійсно або потенціально перебувають у сфері обігу. Ми припустили, що підрозділ II на частину $1c$ купив $2v$ (Iz) як матеріал; нехай 3 як грошова форма змінного капіталу Iz , в свою чергу, витрачаються в межах підрозділу II. Отже, із загальної кількості нововироблених грошей 3 залишилися в межах підрозділу II і не повернулися до підрозділу I. За нашим припущенням, підрозділ II вже задовольнив свою потребу в золоті як в матеріалі. Через те згадані 3 залишаються в його руках як золотий скарб. Оскільки вони не можуть становити будь-якого елемента його постійного капіталу і оскільки підрозділ II вже раніш мав достатній грошовий капітал на купівлю робочої сили, оскільки, далі, ці додаткові $3z$, за винятком заміщення зношування основного капіталу, не виконують ніякої функції в межах $1c$, на частину якого вони обмінені (вони могли б служити для того, щоб *pro tanto* покривати зношування основного капіталу лише в тому випадку, якщо $1c$ (1) менше, ніж $1c$ (2), що має характер випадковості); оскільки, з другого боку, саме за винятком заміщення зношування основного капіталу, весь товарний продукт $1c$ має бути обмінений на засоби виробни-

⁵⁴⁾ «Значна кількість золотих зливків (gold bullion)... доставляється золотошукачами прямо на монетний двір у Сан-Франціско». «Reports by H. M. Secretaries of Embassy and Legation», 1879, Part III, p. 337.

цтва $I(v + m)$, — то ці гроші цілком мусять бути перенесені з IIc до II_m , причому однаково, чи існує це останнє в формі необхідних життєвих засобів, чи в формі предметів розкоші; навпаки, відповідна товарна вартість має бути перенесена з II_m до IIc . Результат: частина додаткової вартості підрозділу II нагромаджується як грошовий скарб.

На другий рік відтворення, якщо така сама частка добутого за рік золота і далі використовується як матеріал, то 2 знов повернуться до Iz , а 3 будуть заміщені *in natura*, тобто знов звільняться в підрозділі II як скарб і т. д.

Відносно змінного капіталу взагалі: капіталістові Iz , як всякому іншому, завжди доводиться авансувати цей капітал в грошах на купівлю праці. На це v не йому, а його робітникам доводиться купувати у підрозділу II ; отже, ніколи не може статися такого випадку, щоб цей капіталіст виступив як покупець, тобто щоб він сам кинув золото в межі підрозділу II без ініціативи останнього. Але оскільки підрозділ II купує в нього матеріал, оскільки цей підрозділ мусить перетворювати свій постійний капітал IIc в золотий матеріал, остільки частина $(Iz)v$ повертається від підрозділу II до капіталіста Iz так само, як повертається змінний капітал до інших капіталістів підрозділу I ; оскільки ж цього не стається, він заміщує своє v золотом безпосередньо з свого продукту. Але в тій мірі, в якій v , авансоване в грошовій формі, не повертається до нього від підрозділу II , в цій мірі частина грошей, що обертається в межах підрозділу II (гроші, що припливли від підрозділу I до підрозділу II і не повернулися до підрозділу I), перетворюється в підрозділі II у скарб, і тому відповідна частина додаткової вартості цього підрозділу не витрачається на предмети споживання. Через те що постійно відкриваються нові золоті приїски або відновлюється робота на старих, то певна частка грошей, які капіталіст Iz повинен витратити на v , завжди становить певну частину тієї кількості грошей, яка була в наявності до початку видобутку нового золота; робітники капіталіста Iz кидають ці гроші в межі підрозділу II і, оскільки вони з цього підрозділу не повертаються до капіталіста Iz , вони становлять там елемент для утворення скарбу.

Що ж до $(Iz)m$, то капіталіст Iz завжди може виступати з цією сумою як покупець; він вносить в обіг своє m у вигляді золота і вилучає за нього предмети споживання IIc ; в підрозділі II золото почасти використовується як матеріал, тому тут воно функціонує як дійсний елемент постійної складової частини c продуктивного капіталу; оскільки ж цього не відбувається, то воно знов-таки стає елементом для утворення скарбу у вигля-

ді частини *III*, застиглої в грошовій формі. Звідси видно, — якщо лишити осторонь *Ic*, яке має бути розглянуте пізніше⁵⁵⁾, — як навіть при простому відтворенні, хоч тут і виключається нагромадження у власному розумінні цього слова, тобто виключається відтворення в розширеному масштабі, все-таки неминуче передбачається нагромадження грошей, або утворення скарбу. І оскільки це нагромадження грошей щороку повторюється знову, то воно пояснює припущення, з якого ми виходили, досліджуючи капіталістичне виробництво, а саме те припущення, що при початку відтворення в руках капіталістів підрозділів *I* і *II* перебуває певна кількість грошових засобів, відповідна величині товарного обміну. Таке нагромадження грошей відбувається навіть при відрахуванні того золота, яке безповоротно пропадає внаслідок зношування обігових грошей.

Само собою зрозуміло, що чим більший вік капіталістичного виробництва, тим більша маса грошей, нагромаджена всіма капіталістами, і, значить, тим відносно менша та частка, яку річний видобуток нового золота долучає до цієї маси, хоч цей додаток і може бути значним своєю абсолютною величиною. Повернемося ще раз до заперечення *, яке було зроблено Туку: як кожному капіталістові вдається вилучати з річного продукту додаткову вартість у формі грошей, тобто вилучати з обігу більше грошей, ніж він кидає в нього, — адже кінець кінцем саме клас капіталістів треба розглядати як те джерело, з якого гроші взагалі надходять в обіг?

У відповідь на це ми, резюмуючи раніше сказане (розділ XVII), зауважимо:

1) Єдине необхідне тут припущення полягає в тому, що взагалі є в наявності досить грошей для обміну різних елементів маси річного відтворення; це припущення зовсім не зачіпає того, що частина товарної вартості складається з додаткової вартості. Якщо припустити, що все виробництво належить самим робітникам і їх додаткова праця є додатковою працею тільки для них самих, а не для капіталістів, то маса циркулюючої товарної вартості залишилася б та сама і, при інших незмінних умовах, потребувала б тієї самої кількості грошей для свого обігу. Отже, в обох випадках питання полягає тільки в тому, звідки беруться гроші для обміну всієї цієї товарної вартості, але аж ніяк не в тому, звідки беруться гроші для перетворення в гроші додаткової вартості.

⁵⁵⁾ Дослідження про обмін нововидобутого золота в межах постійного капіталу підрозділу *I* в рукопису Маркса не виявилось. — Ф. Е.

* Див. цей том, стор. 340 Ред.

Звичайно, вартість кожного окремого товару — повертається ще раз до цього — складається з $c + v + m$, і, таким чином, для обігу всієї товарної маси необхідна, з одного боку, певна сума грошей для обігу капіталу $c + v$, і, з другого боку, — друга сума грошей для обігу доходу капіталістів, додаткової вартості m . Як для окремих капіталістів, так і для всього класу капіталістів гроші, що їх капіталісти авансують як капітал, відмінні від тих грошей, які вони витрачають як доход. Звідки беруться ці останні гроші? Просто-напросто з тих грошей, які перебувають в руках клаєу капіталістів; отже, загалом і в цілому з сукупної маси грошей, що є в даному суспільстві, одна частина служить для обігу доходу капіталістів. Ми вже бачили, що всякий капіталіст, що засновує нове підприємство, спочатку витрачає гроші на предмети споживання для утримання самого себе, а потім, коли підприємство почне працювати, знов виловлює їх як гроші, що служать для перетворення в дзвінку монету його додаткової вартості. Але, загалом кажучи, вся трудність відповіді на поставлене питання випливає з двох джерел.

По-перше, якщо ми будемо розглядати тільки обіг і оборот капіталу, отже, якщо ми і капіталіста будемо розглядати лише як персоніфікацію капіталу, а не як капіталістичного споживача і людину, що любить пожити собі на втіху, то, хоч ми побачимо, як він постійно кидає в обіг додаткову вартість як складову частину свого товарного капіталу, але ми ніколи не побачимо в його руках грошей як форми доходу; ми ніколи не побачимо, щоб він кидав в обіг гроші з метою споживання додаткової вартості.

По-друге, якщо клас капіталістів кидає в обіг певну грошову суму в формі доходу, то здається, що він сплачує еквівалент також і за відповідну частину всього річного продукту і, значить, ця частина ніби перестає представляти додаткову вартість. Але додатковий продукт, в якому представлена додаткова вартість, нічого не коштує класові капіталістів. Як клас, він володіє ним і споживає цей продукт даром, і грошовий обіг нічого не може змінити в цьому. Зміна, що викликається грошовим обігом, полягає тільки в тому, що кожний капіталіст, — замість того, щоб споживати свій додатковий продукт *in natura*, що здебільшого неможливо, — з усієї маси річного суспільного додаткового продукту вилучає і привласнює всілякого роду товари на суму привласненої ним додаткової вартості. Але аналіз механізму обігу показав, що коли клас капіталістів кидає в обіг гроші на витрачання доходу, то він також вилучає з обігу ці гроші і таким чином завжди може знов починати той самий

процес, що, значить, розглядуваний як клас капіталістів, він, як і раніше, залишається власником цієї грошової суми, необхідної для перетворення додаткової вартості в гроші. Отже, якщо капіталіст не тільки вилучає з товарного ринку для свого фонду споживання додаткову вартість у формі товарів, але в той же час одержує назад і гроші, на які він купив ці товари, то ясно, що він вилучив з обігу товари без еквівалента з свого боку. Вони йому нічого не коштують, хоч він і сплатив за них грошима. Якщо я купую товари на один фунт стерлінгів, а продавець цих товарів повертає мені фунт стерлінгів за додатковий продукт, який мені нічого не коштував, то очевидно, що я одержав ці товари даром. Постійне повторення цієї операції нічого не змінює в тому, що я постійно вилучаю товари і постійно залишаюсь власником фунта стерлінгів, хоч для одержання товарів я на якийсь час розстаюся з своїм фунтом стерлінгів. Капіталіст постійно одержує ці гроші назад як перетворену в гроші додаткову вартість, яка йому нічого не коштувала.

Ми бачили, що у А. Сміта вся вартість суспільного продукту розкладається на доходи, на $v + m$, отже, постійна капітальна вартість припускається рівною нулю. З цього неминуче виходить, що грошей, потрібних для обігу річного доходу, досить також і для обігу всього річного продукту; що, значить, в нашому випадку, грошей, необхідних для обігу предметів споживання вартістю в 3 000, досить і для обігу всього річного продукту вартістю в 9 000. Такий, дійсно, погляд А. Сміта, і Т. Тук повторює цей погляд. Це зовсім неправильне уявлення про відношення кількості грошей, необхідної для перетворення доходу в гроші, до тієї кількості грошей, яка необхідна для обігу всього суспільного продукту, є неминучим результатом нерозуміння, безглузлого уявлення про те, яким способом відтворюються і щороку заміщуються різні речові елементи і елементи вартості всього річного продукту. Через те воно вже спростоване.

Послухаймо самих Сміта і Тука.

Сміт говорить:

«Обіг кожної країни можна поділити на дві частини: обіг, що відбувається між торговцями, і обіг, що відбувається між торговцями і споживачами. Хоч одні й ті самі грошові знаки — паперові або металічні — можуть вживатися то в одній частині обігу, то в другій, все-таки, оскільки обидва ці процеси обігу відбуваються в один і той самий час і поряд один з одним, кожний з них вимагає для того, щоб відбуватися, певної суми грошей того чи іншого роду. Вартість товарів, що обертаються між різними торговцями, ніколи не може перевищити вартість товарів, що обертаються між торговцями і споживачами, оскільки все, що торговці купують, кінець кінцем призначається для продажу споживачам. Обмін між торговцями, що має оптовий характер, потребує звичайно досить знач-

ної суми для кожної окремої операції. Навпаки, обіг між торговцями і споживачами, оскільки він відрізняється переважно роздрібним характером, часто потребує тільки дуже невеликих сум, — нерідко буває досить шилінга або навіть півпенні. Але дрібні суми обертаються далеко швидше, ніж великі... Тому, хоч купівлі за рік всіх споживачів вартістю щонайменше (хороше це «щонайменше!») «рівні купівлям за рік всіх торговців, проте купівлі перших, як правило, можуть бути проведені за допомогою далеко меншої кількості грошей» і т. д. (книга II, розд. II).

З приводу цього місця з книги Адама Сміта Т. Тук зауважує:

«Не підлягає ніякому сумніву, що ця проведена тут різниця по суті справи є правильною... Обмін між торговцями і споживачами включає також і видачу заробітної плати, яка становить головний доход» («the principal means») «споживачів... Всі обміни між торговцями, тобто всі види продажу, починаючи від виробників або імпортерів і кінчаючи роздрібним торговцем або кучем-експортером, причому товари проходять всі ступені промислової обробки і т. п., можуть бути зведені до переміщень капіталу. Але це переміщення капіталу неодмінно не передбачає і на практиці дійсно не приводить до того, щоб при великій кількості обмінів під час переміщення відбувалась дійсна передача банкових білетів або монет, — я маю на увазі матеріальну, а не фіктивну передачу... Загальний підсумок взаємних обмінів між торговцями кінець кінцем повинен визначатися і обмежуватися сумою обмінів між торговцями і споживачами» (Th. Tooke. «An Inquiry into the Currency Principle». London, 1844, p. 34—36 passim).

Якщо останню фразу взяти відособлено, то можна було б подумати, що Тук просто констатує, що існує певне співвідношення між обмінами торговців одного з одним і обмінами торговців із споживачами, — інакше кажучи, існує певне співвідношення між вартістю всього річного доходу і вартістю капіталу, за допомогою якого виробляється цей доход. Проте це не так. Тук прямо приєднується до розуміння А. Сміта. Тому немає потреби в окремій критиці його теорії обігу.

2) Всякий промисловий капітал на початку разом кидає в обіг гроші на купівлю всієї своєї основної складової частини, вартість якої він потім вилучає з обігу лише поступово, на протязі ряду років, за допомогою продажу свого річного продукту. Отже, спочатку він кидає в обіг більше грошей, ніж вилучає з нього. Це повторюється щоразу при відновленні всього капіталу *in natura*; це повторюється щороку для певної кількості підприємств, основний капітал яких доводиться відновлювати *in natura*; частково це повторюється при кожному ремонті, при кожному лише частковому відновленні основного капіталу. Отже, якщо одна сторона вилучає з обігу більше грошей, ніж кидає в нього, то друга сторона, навпаки, кидає в обіг більше грошей, ніж вилучає з нього.

В усіх галузях промисловості, в яких період виробництва (як величина, відмінна від робочого періоду) охоплює порівняно

довгий час, капіталістичні виробники протягом цього періоду весь час кидають гроші в обіг,— почасти на оплату застосованої робочої сили, почасти на закупку засобів виробництва, що мають бути спожиті; таким чином засоби виробництва безпосередньо вилучаються з товарного ринку, а предмети споживання вилучаються з нього почасти посередньо, а саме робітниками, які витрачають свою заробітну плату, почасти ж безпосередньо самими капіталістами, які аж ніяк не відкладають свого споживання, причому спочатку ці капіталісти не кидають на ринок ніякого еквівалента в формі товарів. Гроші, що кидаються ними в обіг, протягом цього періоду служать для перетворення в гроші товарної вартості, включаючи і вміщену в ній додаткову вартість. Ця обставина стає дуже важливою при розвинутому капіталістичному виробництві, коли акціонерні товариства і т. д. здійснюють такі довговічні підприємства, як будівництва залізниць, каналів, доків, великих міських споруд, залізних суден, дренаж ґрунту у великих розмірах і т. д.

3) В той час, як інші капіталісти — якщо лишити осторонь їхні затрати на основний капітал — вилучають з обігу більше грошей, ніж кинули в нього при купівлі робочої сили і оборотних елементів, в той же час капіталісти, що добувають золото і срібло,— якщо лишити осторонь благородний метал, який служить сировим матеріалом,— кидають в обіг тільки гроші, а вилучають з нього тільки товари. Постійний капітал, за винятком частини, яка заміщує зношування основного капіталу, більшу частину змінного капіталу і всю додаткову вартість, за винятком хіба скарбу, який нагромаджується в їх власних руках,— все це вони кидають в обіг у формі грошей.

4) З одного боку, як товари обертаються всілякі речі, які не є продуктом виробництва даного року: земельні ділянки, будинки і т. д.; далі, обертаються також продукти, період виробництва яких охоплює більше року: худоба, ліс, вино і т. д. У відношенні до цих і інших явищ у сфері обігу важливо мати на увазі, що крім грошової суми, необхідної для безпосереднього обігу товарів, весь час певна кількість грошей перебуває в прихованому стані, не функціонує, але, діставши поштовх, може почати функціонування. Притому вартість таких продуктів нерідко надходить в обіг частинами і поступово, наприклад, вартість будинків протягом ряду років вступає в обіг у вигляді орендної плати за наймання.

З другого боку, не всі рухи процесу відтворення опосередковуються грошовим обігом. Весь процес виробництва, як тільки придбані його елементи, виключається з обігу. Виключається, далі, весь продукт, безпосередньо споживаний самим вироб-

ником, до того ж однаково, чи входить цей продукт в індивідуальне, чи в продуктивне споживання; сюди належить також і натуральна форма оплати сільськогосподарських робітників.

Отже, та маса грошей, за допомогою якої обертається річний продукт, вже є в суспільстві, поступово нагромаджена. Вона, за винятком хіба золота, яке заміщує зношені монети, не становить частини тієї нової вартості, яка створена в поточному році.

Хоч на основі тільки металічного обігу гроші можуть функціонувати, між іншим, і як засіб платежу, і історично дійсно функціонували так, хоч на цій основі розвинулися кредитна система і певні сторони її механізму, проте в нашому викладі припускається обіг виключно грошей з благородного металу, до того ж припускається знов-таки найпростіша форма цього обігу: купівля і продаж за готівку.

Це припущення робиться не тільки з методологічних міркувань, важливість яких позначається вже в тому, що як Тук і його школа, так і їх противники у своїх контрверзах при дослідженні обігу банкових білетів раз у раз були змушені повертатися до гіпотези суто металічного обігу. Вони були змушені робити це *post festum*, але, і повертаючись до неї, вони оцінювали її досить поверхово, що було неминуче, оскільки цей вихідний пункт в їхньому аналізі відігравав, таким чином, лише другорядну роль.

Але вже найпростіший розгляд грошового обігу, поданого в його *первісній* формі, а цей обіг грошей є тут іманентним моментом річного процесу відтворення, показує:

а) Якщо ми припустимо розвинуте капіталістичне виробництво, отже, припустимо панування системи найманої праці, то очевидно, що грошовий капітал відіграє головну роль, оскільки він є формою, в якій авансується змінний капітал. В тій мірі, в якій розвивається система найманої праці, всякий продукт перетворюється в товар, а тому — за деякими важливими винятками — повинен цілком пройти перетворення в гроші як фазу свого руху. Кількість обігових грошей повинна бути достатньою для цього перетворення товарів у гроші, і більша частина цієї кількості доставляється у формі заробітної плати, грошей, які авансовані промисловими капіталістами як грошова форма змінного капіталу на оплату робочої сили і функціонують в руках робітників: в більшій своїй частині функціонують тільки як засіб обігу (як купівельний засіб). Це — цілковита протилежність натуральному господарству, яке переважає на базисі всякої системи особистої залежності (включаючи і кріпосництво) і ще в більшій мірі переважає на базисі більш-

менш примітивних общин, причому однаково, чи є в таких общинах відносини особистої залежності або рабства, чи вони відсутні.

При системі рабства грошовий капітал, затрачуваний на купівлю робочої сили, відіграє роль грошової форми основного капіталу, який заміщується тільки поступово, протягом активного періоду життя раба. Через те у афінян прибуток, що його рабовласник діставав безпосередньо, за допомогою промислового використання свого раба, або посередньо, віддаючи його внайми іншим особам, які застосовували працю рабів у промисловості (наприклад, в гірництві), розглядався просто як процент (разом з амортизацією) на авансований грошовий капітал,— цілком так само, як при капіталістичному виробництві частина додаткової вартості плюс зношування основного капіталу промисловий капіталіст вважає процентом і заміщенням його основного капіталу, що є правилом у капіталістів, які віддають в оренду свій основний капітал (будинки, машини і т. д.). Прості домашні раби, чи служать вони для виконання необхідних послуг, чи тільки для показної розкоші, не беруться тут до уваги, вони відповідають нашому класові слуг. Але і система рабства,— оскільки вона являє собою пануючу форму продуктивної праці в землеробстві, мануфактурі, судноплавстві і т. д., як це було в розвинутих державах Греції і в Римі,— зберігає елемент натурального господарства. Самий ринок рабів постійно дістає поповнення свого товару-робочої сили — через війни, морський розбій і т. д. А весь цей розбій, в свою чергу, обходиться без посередництва процесу обігу, являючи собою натуральне привласнення чужої робочої сили за допомогою прямого фізичного примусу. Навіть у Сполучених Штатах, після того як проміжна область між північними штатами найманої праці і рабовласницькими південними штатами перетворилася в район розведення рабів для Півдня, де, таким чином, сам раб, якого викидали на ринок, був перетворений в елемент річного відтворення,— це джерело з бігом часу виявилось недостатнім, і через те довго, до того часу поки це було можливо, для поповнення ринку рабів продовжувалась торгівля рабами, що ввозилися з Африки.

б) Відпливи і припливи грошей при обміні річного продукту, які відбуваються стихійно на основі капіталістичного виробництва; одноразові авансування основних капіталів на всю величину їх вартості і поступове, охоплює багаторічні періоди вилучення їх вартості з обігу, отже, поступове відновлення їх в грошовій формі через щорічне утворення скарбу, яке по своїй суті цілком відмінне від того утворення скарбу, яке відбуває-

ться паралельно з ним і ґрунтується на щорічному видобутку нового золота; різна тривалість часу, на який, залежно від тривалості періодів виробництва товарів, авансуються гроші, і, отже, потреба уже наперед мати ці гроші в формі скарбу, мати їх раніше, ніж можна буде назад вилучати їх з обігу через продаж товару; різна тривалість часу, що на нього авансуються гроші, яка постає внаслідок хоч би вже різної віддаленості місця виробництва від ринку збуту; так само відмінність у величині і строку повернення грошових сум залежно від стану або відносної величини виробничих запасів на різних підприємствах і у різних окремих капіталістів тієї самої галузі виробництва, отже, відмінності в строках закупок елементів постійного капіталу — і все це на протязі одного року відтворення. Досить тільки на основі практики помітити всі ці різноманітні моменти стихійного руху і звернути на них увагу, і вони будуть планомірно використані як для застосування механічних допоміжних засобів системи кредиту, так і для дійсного вилучування тих наявних капіталів, які можуть бути віддані в позику.

До цього долучається ще відмінність між такими галузями, виробництво яких при нормальних загалом умовах безперервно відбувається в незмінному масштабі, і такими, які в різні періоди року застосовують робочу силу в різній кількості, як, наприклад, сільське господарство.

ХІІІ. ТЕОРІЯ ВІДТВОРЕННЯ ДЕСТЮТА ДЕ ТРАСІ⁵⁶⁾

Прикладом плутаного і в той же час претензійного недомислу політико-економів при розгляді суспільного відтворення може бути «великий логік» Дестют де Трасі (пор. книгу I, стор. 146, примітка 30⁷⁸⁾, до якого навіть Рікардо ставився серйозно, називаючи його «дуже видатним письменником» («Principles», р. 333).

Цей «видатний письменник» дає такі вказівки відносно всього суспільного процесу відтворення і обігу:

«Мене спитають, як ці промислові підприємці вилучають такі великі прибутки і з чого вони можуть вилучити їх. Я відповідаю, що вони досягають цього, продаючи все те, що виробляють, дорожче, ніж коштувало їм виробництво; вони продають:

1) один одному все те, що йде на їх споживання, на задоволення їх потреб, оплачуючи це частиною своїх прибутків;

2) найманим робітникам як тим, яких наймають вони самі, так і тим, яких наймають бездільні капіталісти; таким способом вони дістають назад від цих робітників всю виплачену їм заробітну плату, за винятком хіба невеликих заощаджень робітників;

⁵⁶⁾ З рукопису II.

3) бездільним капіталістам, які сплачують їм тією частиною свого доходу, яка ще не витрачена на наймання робітників, зайнятих безпосередньо у цих бездільних капіталістів; так що вся рента, щороку сплачувана підприємцями бездільним капіталістам, тим або іншим з цих шляхів повертається назад до перших (Destutt de Tracy. «Traité de la volonté et de ses effets». Paris, 1826, p. 239).

Таким чином, капіталісти збагачуються, по-перше, обдурюючи один одного при обміні тієї частини додаткової вартості, яка призначається ними для особистого споживання або споживається як доход. Інакше кажучи: якщо ця частина їх додаткової вартості, відповідно їх прибутку, дорівнює 400 ф. ст., то ці 400 ф. ст. перетворюються, наприклад, у 500 ф. ст. внаслідок того, що кожний співвласник цих 400 ф. ст. продає свою частину іншому дорожче на 25%. Оскільки це роблять усі, то результат виходить такий же, як коли б вони продавали один одному по дійсній вартості. Тільки для обігу товарної вартості в 400 ф. ст. їм потрібна буде сума грошей в 500 ф. ст., а це є швидше метод збіднення, ніж збагачення, тому що їм доводиться значну частку всього свого майна непродуктивно зберігати в некорисній формі засобів обігу. Все зводиться до того, що клас капіталістів, незважаючи на загальне номінальне підвищення цін їх товарів, може розподілити між собою для свого особистого споживання товарний капітал вартістю лише в 400 ф. ст., але при цьому капіталісти доставляють один одному взаємне задоволення, обмінюючи 400 ф.ст. товарної вартості за допомогою такої кількості грошей, яка потрібна для обігу 500 ф. ст. товарної вартості.

Ми зовсім лишаємо осторонь те, що тут уже припущена «частина їх прибутків» і, значить, взагалі припущена наявність запасу товарів, в якій існує прибуток. Але ж Дестют мав намір пояснити нам саме те, звідки береться цей прибуток. Питання про те, яка маса грошей потрібна для її обігу, це цілком підпорядковане питання. Товарна маса, в якій представлений прибуток, на думку Дестюта, виникає тому, що капіталісти не тільки продають цю товарну масу один одному, хоч уже і ця «думка» дуже хороша й глибока, але що всі вони продають один одному дорожче. Отже, ми знаємо тепер одне джерело збагачення капіталістів. Воно зводиться до тасмниці «ентшпектора Бреґа»⁷⁹, що велика бідність походить з великої pauvreté*.

2) Далі, ті самі капіталісти продають товари

«найманам робітникам, як тим, що їх наймають вони самі, так і тим, яких наймають бездільні капіталісти; таким чином вони одержують назад від цих найманих робітників всю виплачену їм заробітну плату, за винятком хіба невеликих заощаджень робітників».

* — бідності. Ред.

Повернення до капіталістів того грошового капіталу, в формі якого вони авансували заробітну плату робітникові, є, згідно з паном Дестютом, другим джерелом збагачення тих же капіталістів.

Отже, коли клас капіталістів видав робітникам у формі заробітної плати, наприклад 100 ф. ст., а потім ті самі робітники купують товарів такої ж вартості в 100 ф. ст. у того ж класу капіталістів, і тому сума в 100 ф. ст., авансована капіталістами як покушцями робочої сили, повертається до них назад внаслідок продажу товарів на 100 ф. ст. своїм робітникам, то капіталісти завдяки цьому *збагачуються*. З точки зору здорового розуму уявляється очевидним, що капіталісти за допомогою цієї процедури знову володіють тими 100 ф. ст., якими вони володіли до неї. На початку процедури у них було 100 ф. ст. грошима, на ці 100 ф. ст. вони купили робочу силу. За ці 100 ф. ст. грошима куплена праця виробляє товари вартістю, наскільки ми знаємо від Дестюта досі, в 100 ф. ст. Продаючи робітникам ці 100 ф. ст. в товарах, капіталісти одержують назад 100 ф. ст. грошима. Отже, у капіталістів знов 100 ф. ст. грошима, а у робітників — на 100 ф. ст. товару, який виробили вони самі. Неможливо зрозуміти, як могли б капіталісти збагатитися на цьому. Якби 100 ф. ст. грошима не повернулися до них назад, то їм довелось б, по-перше, платити робітникам за їх працю 100 ф. ст. грошима і, по-друге, даром віддати їм продукт цієї праці, предмети споживання на 100 ф. ст. Таким чином, повернення грошей могло б, щонайбільше, пояснити, чому капіталісти не бідніють внаслідок цієї операції, але аж ніяк не пояснює, чому вони внаслідок цієї операції збагачуються.

Звичайно, зовсім іншим є питання про те, яким чином у капіталістів опиняються ці 100 ф. ст. грошима і чому робітники змушені обмінювати свою робочу силу на ці 100 ф. ст. замість того, щоб самим виробляти товари за власний рахунок. Але це щось таке, що для мислителів такого калібру, як Дестют, зрозуміле само собою.

Дестют сам не зовсім задоволений цим розв'язанням. Адже він не сказав нам, що збагачення постає внаслідок того, що спочатку витрачається грошова сума в 100 ф. ст. і потім знов надходить грошова сума в 100 ф. ст., тобто він не сказав, що збагачення відбувається внаслідок повернення 100 ф. ст. грошима; останнє показує лише те, чому 100 ф. ст. грошима не втрачаються. Він сказав нам, що капіталісти збагачуються,

«продаючи все те, що виробляють, дорожче, ніж коштувало їм виробництво».

Таким чином виходить, що капіталісти при своїй операції з робітниками повинні збагачуватися також завдяки тому, що вони продають робітникам надто дорого. Чудово!

«Вони виплачують заробітну плату... і все це повертається до них назад внаслідок витрат всіх цих людей, які платять за них» {за продукти} «дорожче, ніж вони обійшлися їм» {капіталістам} «через виплату цієї заробітної плати» (там же, стор. 240).

Отже, капіталісти виплачують робітникам 100 ф. ст. заробітної плати, а потім продають робітникам їх власний продукт за 120 ф. ст., так що до капіталістів не тільки повертаються назад ці 100 ф. ст., але вони ще й виграють 20 ф. ст.? Це неможливо. Робітники можуть сплатити лише тими грошима, що їх вони одержали в формі заробітної плати. Якщо вони одержали від капіталістів 100 ф. ст. заробітної плати, то вони можуть купити лише на 100 ф. ст., а не на 120 ф. ст. Значить, так справа не пішла б. Але існує ще один шлях. Робітники купують у капіталістів товару на 100 ф. ст., але в дійсності одержують товару вартістю лише на 80 ф. ст. Через те вони безумовно обмануті на 20 ф. ст. А капіталісти безумовно збагатилися на 20 ф. ст., тому що вони фактично оплатили робочу силу нижче від її вартості на 20%, або кружним шляхом зробили з номінальної заробітної плати відрахування розміром в 20%.

Клас капіталістів досяг би тієї ж мети, коли б він з самого початку видав робітникам заробітну плату лише в 80 ф. ст., а потім доставив би їм за ці 80 ф. ст. грошима товарну вартість дійсно в 80 ф. ст. Такий, мабуть, — якщо розглядати клас капіталістів в цілому, — нормальний шлях, тому що, згідно з поглядом самого пана Дестюта, робітничий клас повинен одержувати «достатню заробітну плату» (там же, стор. 219), оскільки цієї заробітної плати мусить вистачити щонайменше на те, щоб зберегти його існування і працездатність, щоб робітники могли «спридатися найнеобхідніші життєві засоби» (там же, стор. 180). Якщо робітники не одержують такої достатньої заробітної плати, то, згідно з поглядом того ж Дестюта, це — «смерть для промисловості» (там же, стор. 208), отже, очевидно, це аж ніяк не засіб збагачення для капіталістів. Але яка б не була величина заробітної плати, оплачуваної класом капіталістів робітничому класові, вона має певну вартість, наприклад 80 ф. ст. Отже, якщо клас капіталістів сплачує робітникам 80 ф. ст., то він повинен доставити їм за ці 80 ф. ст. товарну вартість в 80 ф. ст., і тому повернення цих 80 ф. ст. не збагачує його. Коли ж він сплачує їм грошима 100 ф. ст. і продає за 100 ф. ст. товарну вартість в 80 ф. ст., то він платив би їм грошима на 25% більше,

ніж їх нормальна заробітна плата, але доставляв би їм за ці гроші на 25% менше товару.

Інакше кажучи: фонд, з якого клас капіталістів взагалі добуває свій прибуток, утворився б внаслідок відрахування з нормальної заробітної плати, внаслідок оплати робочої сили нижче її вартості, тобто нижче вартості життєвих засобів, необхідних для нормального відтворення робочої сили у вигляді найманих робітників. Отже, якби сплачувалась нормальна заробітна плата, що за поглядом Дестюта і повинно бути, то не існувало б ніякого фонду прибутку ні для промисловців, ні для бездільних капіталістів.

Отже, всю тасмницю того, як збагачується клас капіталістів, панові Дестюту довелося б звести ось до чого: клас капіталістів збагачується внаслідок відрахування з заробітної плати. В такому разі не існувало б інших фондів додаткової вартості, про які він говорить у своїх пунктах 1 і 3.

Отже, в усіх країнах, де грошова заробітна плата робітників зведена до вартості предметів споживання, необхідних для їх існування як класу, не існувало б ні фонду споживання капіталістів, ні фонду нагромадження для них, значить, не було б також і фонду, необхідного для існування класу капіталістів, а отже, не було б і класу капіталістів. За поглядом Дестюта, саме так воно й було б в усіх багатих, розвинутих країнах старої цивілізації, тому що тут,

«в наших суспільствах, які давно закоренилися, фонд, з якого покривається заробітна плата... є майже постійною величиною» (там же, стор. 202).

Але коли й урізнується заробітна плата, збагачення капіталістів відбувається не тому, що вони спочатку сплачують робітникові 100 ф. ст. грошима, а потім доставляють йому за ці 100 ф. ст. грошима 80 ф. ст. товарами, — отже, при цьому фактично 80 ф. ст. в товарній формі обертаються за допомогою грошової суми в 100 ф. ст., тобто на 25% більшої, — а тому, що капіталіст привласнює собі з продукту робітника не тільки додаткову вартість — ту частину продукту, в якій виражається додаткова вартість, — але і, крім того, ще 25% тієї частини продукту, яка у формі заробітної плати повинна була б дістатися робітникові. Таким безглуздим способом, як це уявляється Дестюту, клас капіталістів абсолютно нічого не виграв би. Він видає робітникам 100 ф. ст. як заробітну плату і за ці 100 ф. ст. повертає робітникові з власного продукту того ж робітника 80 ф. ст. товарної вартості. Але при наступній операції він знов мусить авансувати на ту саму процедуру 100 ф. ст. Отже, він тільки від-

дасться пустій забаві, авансуючи 100 ф. ст. грошима і доставляючи за них 80 ф. ст. товарами, замість того щоб авансувати 80 ф. ст. грошима і доставити за них 80 ф. ст. товарами. Отже, клас капіталістів без усякої користі постійно авансує для обігу свого змінного капіталу на 25% більше грошового капіталу, що є зовсім оригінальним методом збагачення.

3) Нарешті, клас капіталістів продає товари

«бездільним капіталістам, які сплачують йому тією частиною свого доходу, яка ще не витрачена на наймання робітників, зайнятих безпосередньо у цих бездільних капіталістів; так що вся рента, щороку сплачувана підприємцями капіталістам» (бездільним), «тим або іншим з цих шляхів припливає назад до перших».

Вище ми бачили, що промислові капіталісти

«частиною своїх прибутків» оплачують все те, «що йде на їх споживання, на задоволення їх потреб».

Отже, припустимо, що їх прибутки = 200 ф. ст. Нехай, наприклад, 100 ф. ст. вони витрачають на індивідуальне споживання. Але друга половина, що дорівнює 100 ф. ст., належить не їм, а бездільним капіталістам, тобто одержувачам земельної ренти, і капіталістам, які позичають гроші під проценти. Отже, промислові капіталісти повинні сплатити цій компанії 100 ф. ст. грошима. З цих грошей бездільним капіталістам потрібно, скажемо, 80 ф. ст. на їх власне споживання і 20 ф. ст. на наймання слуг і т. д. Отже, на ці 80 ф. ст. бездільні капіталісти купують предмети споживання у промислових капіталістів. Тим самим від останніх відходить продукт в 80 ф. ст., але в той же час до них припливає назад 80 ф. ст. грошима, або $\frac{4}{5}$ тих 100 ф. ст., що їх вони сплатили бездільним капіталістам під назвою ренти, процента і т. д. Далі, клас слуг, безпосередні наймані робітники бездільних капіталістів, одержали від своїх панів 20 ф. ст. Вони купують на них — теж у промислових капіталістів — предмети споживання на 20 ф. ст. Таким чином, в той час як від цих капіталістів відходить продукт в 20 ф. ст., до них повертаються назад 20 ф. ст. грошима, або остання п'ята частина тих 100 ф. ст. грошима, що їх вони сплатили бездільним капіталістам як ренту, процент і т. д.

По закінченні операції виявляється, що 100 ф. ст. грошима, що їх промислові капіталісти передали бездільним капіталістам, заплативши їх як ренту, процент і т. д., повернулися до них, тимчасом як половина їх додаткового продукту, що дорівнює 100 ф. ст., з їх рук перейшла у фонд споживання бездільних капіталістів.

Отже, очевидно, що для розв'язання питання, про яке тут іде мова, цілком зайво в тому чи іншому вигляді вводити поділ цих 100 ф. ст. між бездільними капіталістами і їх безпосередніми найманими робітниками. Справа стоїть просто: їх рента, проценти, коротше — та частка, яка дістається їм з додаткової вартості, що дорівнює 200 ф. ст., сплачується їм промисловими капіталістами грошима, у вигляді 100 ф. ст. На ці 100 ф. ст. вони прямо або посередньо купують предмети споживання у промислових капіталістів. Таким чином, вони сплачують їм назад 100 ф. ст. грошима і беруть у них на 100 ф. ст. предмети споживання.

Так сталося повернення до промислових капіталістів тих 100 ф. ст. грошима, які вони сплатили бездільним капіталістам. Чи є це повернення грошей, як фантазує Дестют, засобом збагачення промислових капіталістів? До операції у них була сума вартості в 200 ф. ст., з них 100 ф. ст. грошима і 100 ф. ст. в формі предметів споживання. Після операції вони мають тільки половину первісної суми вартості. У них знов є ці 100 ф. ст. грошима, але вони втратили 100 ф. ст. у формі предметів споживання, які перейшли в руки бездільних капіталістів. Отже, вони стали не багатші на 100 ф. ст., а бідніші на 100 ф. ст. Коли б вони замість такого кружного шляху, — спочатку сплативши 100 ф. ст. грошима, а потім знов одержавши ці 100 ф. ст. грошима як оплату за предмети споживання на 100 ф. ст., — коли б вони безпосередньо сплатили ренту, процент і т. д. в натуральній формі свого продукту, то до них не повернулося б з обігу ніяких 100 ф. ст. грошима, тому що вони не кинули б в обіг ніяких 100 ф. ст. грошима. При сплаті натурою справа стояла б просто так, що вони з додаткового продукту вартістю в 200 ф. ст. одну половину затримали б для себе, а другу половину віддали б без еквівалента бездільним капіталістам. Навіть і Дестют не відчув би спокуси оголосити це засобом збагачення.

Звичайно, земля і капітал, що їх промислові капіталісти орендували або позичили у бездільних капіталістів і за які вони мусять сплатити останнім частину додаткової вартості у формі земельної ренти, процента і т. д., були прибуткові для них, тому що це — одна з умов виробництва як продукту взагалі, так і тієї частини продукту, яка становить додатковий продукт або в якій виражається додаткова вартість. Цей прибуток впливає з використання орендованої землі і позиченого капіталу, а не з ціни, яку платять за їх використання. Навпаки, ця ціна становить відрахування з прибутку. Інакше довелось б твердити, що промислові капіталісти стали б не багатші, а бідніші, коли б вони могли затримати для самих себе і другу половину додатко-

вої вартості, не віддаючи її нікому. Але така плутанина виходить тоді, коли явища обігу, наприклад зворотний приплив грошей, звалюють в одну купу з розподілом продукту, розподілом, який лише оносереднюється подібними явищами обігу.

I, проте, той же Дестют такий хитромудрий, що зауважує:

«Звідки постають доходи цих бездільних людей? Чи не з ренти, яку з свого прибутку сплачують їм ті люди, які пускають в діло капітали перших, тобто люди, що оплачують з фонду перших працю, яка виробляє більше, ніж вона коштує,— словом, промисловці? Тому, щоб знайти джерело всякого багатства, завжди доводиться повертатися до промисловців. В дійсності саме вони годують робітників, зайнятих у перших» (там же, стор. 246).

Таким чином, сплата ренти і т. д. тепер являє собою відраховування з прибутку промисловців. Раніш вона була для них засобом збагачення.

Але для нашого Дестюта все ж лишилася ще одна втіха. Ці браві промисловці поведуться з бездільними капіталістами так само, як один з одним і з робітниками. Вони продають їм всі товари, наприклад, на 20% дорожче. При цьому можливі два випадки. Крім тих 100 ф. ст., що їх бездільні щороку одержують від промисловців, бездільні або мають ще інші грошові засоби, або не мають їх. У першому випадку промисловці продають їм свої товари вартістю в 100 ф. ст., скажемо, по ціні в 120 ф. ст. Отже, при продажу товарів до промисловців повертаються не тільки ті 100 ф. ст., які сплачені ними бездільним, але, крім того, приходять ще 20 ф. ст., які становлять для них дійсно нову вартість. Якого ж вигляду набирає тепер рахунок? Промисловці даром віддали товари на 100 ф. ст., тому що ті 100 ф. ст. грошима, якими їм почасти заплатили, були їх власні гроші. Таким чином, їх власний товар оплачено їм їх власними грошима. Значить, 100 ф. ст.— це збиток. Але, крім того, вони одержали 20 ф. ст. за рахунок перевищення ціни над вартістю. Значить, 20 ф. ст.— це прибуток; при відрахованні цього прибутку з 100 ф. ст. збитку вийде 80 ф. ст. збитку, значить, завжди буде мінус, а не плюс. Шахрайство бездільних зменшило збиток промисловців, але від цього втрата їх багатства не перетворилася для них у засіб збагачення. Проте такий метод не може застосовуватися протягом довгого часу, тому що бездільні не можуть рік у рік платити 120 ф. ст. грошима, коли вони щороку одержують тільки 100 ф. ст. грошима.

Або ось другий спосіб: промисловці продають товар вартістю в 80 ф. ст. за ті 100 ф. ст. грошима, що їх вони сплатили бездільним. В цьому випадку, як і раніше, вони даром віддають 80 ф. ст. у формі ренти, процента і т. д. Таким шахрайством

вони зменшили данину безділним, але вона існує по-старому, і, згідно з тією ж теорією, за якою ціни залежать від доброї волі продавців, безділні замість попередніх 100 ф. ст. можуть надалі вимагати 120 ф. ст. ренти, процентів і т. д. за свою землю і капітал.

Це блискуче дослідження цілком гідне глибокого мислителя, який, з одного боку, списує у А. Сміта, що

«праця є джерело всякого багатства» (там же, стор. 242),

що промислові капіталісти

«застосовують свій капітал, щоб оплачувати працю, яка відтворює цей капітал разом з прибутком» (там же, стор. 246),

а, з другого боку, тут же робить висновок, що ці промислові капіталісти

«годуєть всіх інших людей», що «тільки вони умножують суспільне багатство і створюють всі наші предмети втіх» (там же, стор. 242),

що не робітники годуєть капіталістів, а капіталісти — робітників, і це на тій чудовій підставі, що гроші, якими оплачуються робітники, не залишаються в їх руках, а постійно повертаються до капіталістів на сплату за вироблені робітниками товари.

«Вони одержують лише однією рукою, а другою віддають назад. Отже, їх споживання слід розглядати як породжене тими, хто наймає їх» (там же, стор. 235).

Після такого вичерпного зображення того, яким чином обіг грошей опосереднює суспільне відтворення і споживання, Дестют продовжує:

«Ось чим доповнюється це *perpetuum mobile* * багатства, — рухом, який, хоч його й погано зрозуміли» («*mal connu*» — оце вірно!), «по справедливості називається обігом, тому що він дійсно являє собою кругообіг і постійно повертається до свого вихідного пункту. Цим пунктом є те місце, де відбувається виробництво» (там же, стор. 239—240).

Дестют, цей «дуже видатний письменник», член Інституту Франції⁸⁰ і Філософського товариства в Філадельфії і дійсно з певного погляду світило серед вульгарних економістів, на закінчення просить читачів подивуватися тій надзвичайній ясності, з якою він змалював хід суспільного процесу, тому потоку світла, що його він пролив на предмет, і виявляє навіть

* — вічний рух. Ред.

таку поблажливість, що говорить читачеві, звідки походить все це світло. Це треба відтворити в оригіналі:

«On remarquera, j'espère, combien cette manière de considérer la consommation de nos richesses est concordante avec tout ce que nous avons dit à propos de leur production et de leur distribution, et en même temps *quelle clarté elle répand sur toute la marche de la société.* D'où viennent cet accord et cette *lucidité*? De ce que nous avons rencontré la vérité. Cela rappelle l'effet de ces miroirs où les objets se peignent nettement et dans leurs justes proportions, quand on est placé dans leur vrai point de vue, et où tout paraît confus et désuni, quand on en est trop près ou trop loin» (там же, стор. 242, 243) *.

Voilà le crétinisme bourgeois dans toute sa béatitude! **

* «Сподіваюсь, що звернуть увагу на те, наскільки такий погляд на споживання наших багатств узгоджується з усім сказаним про їх виробництво та їх розподіл і в той же час, яку ясність *вносить він в розгляд всього ходу суспільного життя.* Звідки беруться ця гармонія і це *світло*? З відкритої нами істини. Вона нагадує нам ті дзеркала, які точно і з збереженням правильних пропорцій між частинами відображають все, що ставиться перед ними в належному місці, а все, що знаходиться ближче або далі від цього місця, показують неясним і розпливчастим». *Ред.*

** — Ось буржуазний кретинізм в усій його красі! *Ред.*

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ПЕРШИЙ⁵⁷⁾

НАГРОМАДЖЕННЯ І РОЗШИРЕНЕ ВІДТВОРЕННЯ

В книзі I було показано, як відбувається нагромадження в окремого капіталіста. Внаслідок перетворення в гроші товарного капіталу перетворюється в гроші і додатковий продукт, що становить додаткову вартість. Цю додаткову вартість, перетворену таким чином у гроші, капіталіст знову перетворює в додаткові натуральні елементи свого продуктивного капіталу. При наступному кругообороті виробництва збільшений капітал доставляє більшу кількість продукту. Але те, що відбувається з індивідуальним капіталом, повинно проявлятися і в сукупному річному виробництві, подібно до того, що ми бачили при розгляді простого відтворення, коли — при відтворенні індивідуального капіталу — послідовне осідання його спожитих основних складових частин у формі грошей, нагромаджуваних як скарб, знаходить свій вираз і в річному суспільному відтворенні.

Якщо індивідуальний капітал $= 400c + 100v$, а річна додаткова вартість $= 100$, то товарний продукт $= 400c + 100v + 100m$. Ці 600 перетворюються в гроші. З цих грошей 400с знов перетворюються в натуральну форму постійного капіталу, 100v — в робочу силу, і якщо вся додаткова вартість нагромаджується, то ще 100m перетворюються в додатковий постійний капітал через обмін на натуральні елементи продуктивного капіталу. При цьому припускається: 1) що при даних технічних умовах цієї суми досить або для збільшення функціонуючого постійного капіталу, або для створення нового промислового підприємства. Але буває й так, що треба протягом значно тривалішого часу перетворювати додаткову вартість в гроші і нагромаджувати ці гроші у формі скарбу, перше ніж може здійснитися цей процес, отже, може початися дійсне нагромадження,

⁵⁷⁾ Далі до кінця книги йде текст з рукопису VIII.

розширення виробництва. 2) Припускається, що по суті вже раніш відбулось розширення виробництва, бо для того, щоб гроші (нагромаджену в формі грошей додаткову вартість) можна було перетворити в елементи продуктивного капіталу, ці елементи повинні вже продаватися на ринку як товари; при цьому зовсім не має значення, якщо вони не купуються в формі готових товарів, а виготовляються на замовлення. Вони оплачуються лише після того, як будуть одержані, і в усякому разі після того, як у відношенні до них уже відбулося дійсне відтворення в розширеному масштабі, відбулося розширення виробництва, яке до цього часу мало нормальний обсяг. Вони повинні були існувати потенціально, тобто в своїх елементах, бо для того, щоб вони дійсно були вироблені, потрібний був тільки стимул замовлення, тобто купівля товару, яка передусь його існуванню і заздалегідь передбачає його продаж. При цьому гроші на одній стороні викликають розширене відтворення на другій стороні, тому що можливість розширеного відтворення є вже *без* грошей, оскільки гроші самі по собі не становлять елемента дійсного відтворення.

Якщо, наприклад, капіталіст *A* на протязі одного року або кількох років продає послідовно вироблювані ним маси товарного продукту, то тим самим він перетворює в гроші і додатковий продукт, тобто ту частину товарного продукту, в якій міститься додаткова вартість, отже, він послідовно перетворює в гроші саму додаткову вартість, вироблену ним в товарній формі, поступово нагромаджує ці гроші і таким чином утворює новий потенціальний грошовий капітал — потенціальний в силу його здатності і призначення бути перетвореним в елементи продуктивного капіталу. Фактично ж капіталіст нагромаджує тільки простий скарб, який не являє собою елемента дійсного відтворення. При цьому діяльність цього капіталіста полягає спочатку тільки в послідовному вилученні з обігу обігових грошей, причому, звичайно, не виключена можливість того, що ці гроші, які він таким чином тримає під замком, перед тим як потрапити в обіг, самі були частиною іншого скарбу. Цей скарб капіталіста *A*, що потенціально є новим грошовим капіталом, в такій же мірі не являє собою додаткового суспільного багатства, як коли б ці гроші були витрачені на предмети споживання. Але гроші, вилучені з обігу, отже, гроші, що перед тим були в обігу, могли вже раніше лежати у формі скарбу, як складова його частина, або бути грошовою формою заробітної плати; вони могли служити для перетворення в гроші засобів виробництва або інших товарів, для обігу постійної частини капіталу або доходу капіталіста. Вони так само не являють собою нового багат-

ства, як гроші, розглядувані з точки зору простого товарного обігу, будучи носієм тільки своєї наявної вартості, не становлять десятикратної вартості через те, що вони обернулися 10 разів за день, реалізували десять різних товарних вартостей. Товари існують без грошей, а самі гроші залишаються тим, чим вони є (або внаслідок зношування зменшуються), однаково, чи проробляють вони один оборот чи десять. Тільки в золотопромисловості створено нове багатство (потенціальні гроші), оскільки продукт у формі золота містить в собі додатковий продукт, що є носієм додаткової вартості, і лише оскільки весь новий продукт у формі грошей вступає в обіг, він збільшує грошовий матеріал для потенціальних нових грошових капіталів.

Не будучи додатковим новим суспільним багатством, ця нагромаджена у формі грошей додаткова вартість становить, проте, новий потенціальний грошовий капітал внаслідок тієї функції, для якої вона нагромаджується. (Згодом ми побачимо, що новий грошовий капітал може виникнути не тільки шляхом поступового перетворення додаткової вартості в гроші.)

Гроші вилучаються з обігу і нагромаджуються в формі скарбу через продаж товару, після чого не відбувається купівлі. Отже, коли уявити собі, що ця операція має загальний характер, то, очевидно, не можна зрозуміти, звідки візьмуться покупці товарів, бо в цьому процесі, — а його слід уявляти собі загальним, тому що кожний індивідуальний капітал може перебувати в стадії нагромадження, — всі хочуть продавати з метою нагромадження скарбу, але ніхто не хоче купувати.

Коли уявити собі, що процес обігу між різними частинами річного відтворення відбувається немовби по прямій лінії, — що невірно, бо, за небагатьма винятками, він завжди складається із взаємно протилежних рухів, — то доведеться почати з золотопромисловця (відповідно — з виробника срібла), який купує, не продаючи, і припустити, що всі інші продають йому. В такому разі весь річний суспільний додатковий продукт (що являє собою всю додаткову вартість) перейшов би до нього, а всі інші капіталісти *pro rata* розподілили б між собою його додатковий продукт, який з природи існує у формі грошей і являє собою природне втілення в золоті його додаткової вартості; тому що частина продукту золотопромисловця, яка повинна замінити його функціонуючий капітал, уже зв'язана і використана відповідним чином. Вироблена в формі золота додаткова вартість золотопромисловця була б у такому разі єдиним фондом, з якого всі інші капіталісти одержували б матеріал для перетворення в гроші свого річного додаткового продукту. Отже, величиною вартості вона повинна була б дорівнювати всій

суспільній річній додатковій вартості, яка ще тільки має перетворитися в свою лялечку — в форму скарбу. Такі припущення і нісенітні і безкорисні, вони могли б допомогти пояснити, щонайбільше, тільки можливість загального одночасного утворення скарбів, причому саме відтворення, за винятком відтворення у золотопромисловців, не посунулося б ні на крок вперед.

Перше ніж розв'язати ці позірні труднощі, ми повинні розмежувати нагромадження в підрозділі I (виробництво засобів виробництва) і в підрозділі II (виробництво предметів споживання). Почнемо з підрозділу I.

I. НАГРОМАДЖЕННЯ В ПІДРОЗДІЛІ I

1) УТВОРЕННЯ СКАРБУ

Ясно, що як капітали, вкладені в численних галузях промисловості, з яких складається підрозділ I, так і різні індивідуальні капітали в кожній з цих галузей промисловості, залежно від віку цих капіталів, тобто від тривалості часу, протягом якого вони вже функціонували, — ми зовсім лишасмо остеронь їх величину, технічні умови, умови ринку і т. д., — що всі ці капітали перебувають на різних ступенях процесу послідовного перетворення додаткової вартості в потенціальний грошовий капітал, хоч би для якої з двох форм розширення виробництва послужив згодом цей грошовий капітал: чи для збільшення функціонуючого капіталу, чи для створення нових промислових підприємств. Тому одна частина капіталістів постійно перетворює свій потенціальний грошовий капітал, який виріс до відповідної величини, в продуктивний капітал, тобто на гроші, нагромаджені через перетворення в гроші додаткової вартості, купує засоби виробництва, додаткові елементи постійного капіталу; тимчасом друга частина капіталістів ще зайнята нагромадженням у себе потенціального грошового капіталу. Отже, капіталісти цих двох категорій протистоять одні одним: одні як покупці, другі як продавці, і притому кожний, хто належить до однієї з двох категорій, виступає виключно в одній з цих ролей.

Наприклад, капіталіст *A* продає капіталістові *B* (який може представляти і кількох покупців) 600 ($= 400c + 100v + 100m$). Він продав товарів на 600, за 600 грошима, з яких 100 становлять додаткову вартість; ці 100 він вилучає з обігу, нагромаджує їх як гроші, але ці 100 грошима являють собою лише грошову форму додаткового продукту, який був носієм вартості

величиною в 100. Утворення скарбу — це взагалі не виробництво, а значить, насамперед, і не прирощення виробництва. Діяльність капіталіста при цьому полягає виключно в тому, що він вилучає з обігу, затримує в себе і зберігає недоторканими гроші, виручені від продажу додаткового продукту в 100. Ця операція відбувається не тільки у капіталіста *A*, — вона відбувається в багатьох пунктах сфери обігу і в інших капіталістів *A'*, *A''*, *A'''* і т. д.; всі вони з такою ж старанністю працюють над таким утворенням скарбу. Ці численні пункти, в яких гроші вилучаються з обігу і нагромаджуються у вигляді численних індивідуальних скарбів, відповідно у формі потенціальних грошових капіталів, є такими ж численними перешкодами для обігу, тому що вони іммобілізують гроші і на більш або менш тривалий час позбавляють їх здатності обертатися. Але слід взяти до уваги, що утворення скарбів відбувається вже при простому товарному обігу, задовго до того, як цей обіг починає відбуватися на основі капіталістичного товарного виробництва; і кількість грошей, що є в суспільстві, завжди більша від тієї частини їх, яка перебуває в активному обігу, хоч ця остання залежно від обставин то збільшується, то зменшується. Тут ми знов зустрічаємо такі ж скарби і таке ж утворення скарбів, але на цей раз уже як момент, властивий капіталістичному процесові виробництва.

Можна зрозуміти задоволення, коли при системі кредиту всі ці потенціальні капітали, завдяки концентрації їх в руках банків і т. д., стають капіталом, яким можна вільно розпоряджатися, стають «loanable capital» *, грошовим капіталом, до того ж уже не пасивним, не «музикою майбутнього» ⁸¹, а активним, лихварським капіталом (тут лихварський в розумінні його зростання).

Але капіталіст *A* створює такий скарб лише остільки, оскільки він — у відношенні до свого додаткового продукту — виступає тільки як продавець, не виступаючи потім покупцем. Таким чином послідовне виробництво додаткового продукту — носія його додаткової вартості, яка має бути перетворена в гроші, — є передумовою утворення його скарбу. В даному випадку, де ми розглядаємо обіг тільки в межах підрозділу I, натуральна форма додаткового продукту, як і всього продукту, частину якого становить додатковий продукт, є натуральною формою одного з елементів постійного капіталу підрозділу I, тобто додатковий продукт належить до такої категорії, як засоби виробництва засобів виробництва. Що виходить з цього додаткового

* — «позичковим капіталом». Ред.

продукту, тобто для якої функції він служить в руках покушців B , B' , B'' і т. д., це ми зараз побачимо.

Але насамперед ми повинні запам'ятати ось що: хоч капіталіст A вилучає гроші з обігу в розмірі своєї додаткової вартості і нагромаджує їх у формі скарбу, він, з другого боку, кидає в обіг товари, не вилучаючи за них інші товари, внаслідок чого капіталісти B , B' , B'' і т. д., в свою чергу, можуть вносити в обіг гроші і взамін їх вилучати з нього тільки товар. В даному випадку цей товар і своєю натуральною формою і своїм призначенням входить як основний або оборотний елемент в постійний капітал капіталістів B , B' і т. д. Про останній ми будемо говорити докладніше, коли будемо мати справу з покушцями додаткового продукту, з капіталістами B , B' і т. д.

Між іншим, відзначимо тут ось що. Як і раніше, при розгляді простого відтворення, тут ми знову бачимо, що обмін різних складових частин річного продукту, тобто їх обіг (який повинен охоплювати в той же час і відтворення капіталу і при цьому його відновлення в різних формах: постійного, змінного, основного, оборотного, грошового капіталу і товарного капіталу), передбачає аж ніяк не просто купівлю товару, що доповнюється наступним продажем, або продаж, що доповнюється наступною купівлею, так що фактично відбувався б тільки обмін одного товару на інший, як це приймалася політична економія, особливо фрітредерська школа з часів фізіократів і Адама Сміта. Ми знаємо, що основний капітал, якщо затрата на нього один раз уже зроблена, потім не відновлюється на протязі всього часу його функціонування, а продовжує діяти в старій формі, тимчасом як його вартість поступово осідає у вигляді грошей. Ми бачили, що періодичне відновлення основної складової частини капіталу $Пс$ (причому вся капітальна вартість $Пс$ обмінюється на елементи вартістю в I ($v + m$)), передбачає, з одного боку, *просту купівлю* частини капітальної вартості $Пс$, яка становить основний капітал і перетворюється з грошової форми в натуральну форму, причому цій купівлі відповідає простий продаж $Іm$; з другого боку, воно передбачає *простий продаж* з боку $Пс$, продаж тієї частини вартості основного капіталу (вартості зношеної частини основного капіталу), яка осідає в формі грошей, причому цьому продажеві відповідає проста купівля $Іm$. В цьому випадку для нормального процесу обміну треба припустити, що проста купівля з боку $Пс$ щодо величини вартості дорівнює простому продажеві з боку $Пс$, так само як і простий продаж $Іm$, частини 1 $Пс$, дорівнює простій купівлі частини

2 Пс (стор. 440) *. Інакше просте відтворення буде порушено; проста купівля на одному боці повинна покриватися простим продажем на другому. Так само тут треба припустити, що простий продаж частини Im , яка становить скарб для капіталістів A, A', A'' , урівноважується простою купівлею частини Im з боку капіталістів B, B', B'' , які перетворюють свій скарб в елементи додаткового продуктивного капіталу.

Оскільки рівновага відновлюється завдяки тому, що покупець потім виступає як продавець на таку ж суму вартості, і навпаки, остільки відбувається повернення грошей до тієї сторони, яка авансувала їх при купівлі і продала раніше, ніж купила. Дійсна ж рівновага в самому обміні товарів, в обміні різних частин річного продукту зумовлена рівністю сум вартості взаємно обмінованих товарів.

Але оскільки відбуваються лише односторонні обміни, маса простих купівель з одного боку, маса простих продажів з другого боку, — а ми бачили, що нормальний обмін річного продукту на капіталістичній основі зумовлює такі односторонні метаморфози, — остільки рівновага здійснюється лише при тому припущенні, що сума вартості односторонніх купівель і сума вартості односторонніх продажів покривають одна одну. Той факт, що товарне виробництво є загальною формою капіталістичного виробництва, вже містить в собі ту роль, яку відіграють в ньому гроші не тільки як засіб обігу, але й як грошовий капітал, і створює певні, властиві цьому способові виробництва умови нормального обміну, отже, створює умови нормального ходу як простого відтворення, так і відтворення в розширеному масштабі, — умови, які перетворюються в такі ж численні умови ненормального ходу відтворення, в такі ж численні можливості криз, бо рівновага — при стихійному характері цього виробництва — сама є випадковістю.

Так само ми бачили, що при обміні суми вартості I_2 на відповідну суму вартості Пс, саме для Пс кінець кінцем відбувається заміщення товару сукупного капіталіста підрозділу II рівною сумою вартості товару сукупного капіталіста підрозділу I, і, значить, сукупний капіталіст підрозділу II потім доповнює продаж власного товару купівлею товару сукупного капіталіста підрозділу I на таку ж суму вартості. Таке заміщення відбувається; однак між самими капіталістами підрозділів I і II при цьому перетворенні їх товарів не відбувається обміну. Капіталісти, власники Пс продають свої товари робітникам підрозділу I; останні протистоять їм однобічно як покупці товарів,

* Див. цей том, стор. 482—483. *Ред.*

а власники IIc протистоять робітникам однобічно як продавці товарів; з грошима, вирученими таким способом, власники IIc протистоять сукупному капіталістові підрозділу I однобічно як покупці товарів, а сукупний капіталіст підрозділу I однобічно протистоїть їм як продавець товарів на суму Iv . Тільки за допомогою цього продажу товарів підрозділ I кінець кінцем відтворює свій змінний капітал знов у формі грошового капіталу. Якщо капітал підрозділу I протистоїть капіталові підрозділу II однобічно як продавець товару на суму Iv , то робітникам підрозділу I він однобічно протистоїть як покупець їх товару, тобто їх робочої сили, і якщо робітники підрозділу I протистоять капіталістові підрозділу II однобічно як покупці товару (а саме як покупці життєвих засобів), то капіталістові підрозділу I вони протистоять однобічно як продавці товару, а саме як продавці своєї робочої сили.

Постійне пропонування робочої сили з боку робітників підрозділу I, зворотне перетворення частини товарного капіталу підрозділу I в грошову форму змінного капіталу цього підрозділу, заміщення частини товарного капіталу підрозділу II натуральними елементами постійного капіталу IIc — всі ці необхідні передумови відтворення взаємно зумовлюють одна одну, але опосередковуються дуже складним процесом, який містить у собі три процеси обігу, що відбуваються незалежно один від одного, але переплітаються між собою. Сама велика складність процесу дає такі ж численні підстави для його ненормального ходу.

2) ДОДАТКОВИЙ ПОСТІЙНИЙ КАПІТАЛ

Додатковий продукт, носій додаткової вартості, нічого не коштує капіталістам підрозділу I, які привласнюють цей додатковий продукт. Їм ні в якій формі не доводиться авансувати ні грошей, ні товарів, щоб одержати його. Аванс («avance») вже у фізіократів є загальною формою вартості, уречевленою в елементах продуктивного капіталу. Отже, капіталісти підрозділу I авансують тільки свій постійний і змінний капітал. Робітник своєю працею не тільки зберігає їм постійний капітал, він не тільки заміщує їм змінну капітальну вартість за допомогою відповідної новоствореної частини вартості у формі товару; своєю додатковою працею він, крім того, доставляє їм додаткову вартість, що існує у формі додаткового продукту. Послідовно продаючи цей додатковий продукт, вони утворюють скарб, додатковий потенціальний грошовий капітал. В розглядуваному тут випадку цей додатковий продукт з самого початку складається з засобів виробництва засобів виробництва. Тільки

в руках капіталістів B, B', B'' і т. д. (підрозділу I) цей додатковий продукт функціонує як додатковий постійний капітал; але потенціально він став таким раніше, ніж був проданий, уже в руках капіталістів A, A', A'' (підрозділу I), які тепер нагромаджують скарб. Поки ми розглядаємо тільки величину вартості відтворення на стороні підрозділу I, ми перебуваємо ще в межах простого відтворення, тому що ніякий додатковий капітал не приведено в рух для того, щоб створити цей потенціальний додатковий постійний капітал (додатковий продукт), не приведено в рух також і більшої кількості додаткової праці, ніж та, яка затрачувалась на основі простого відтворення. Різниця тут полягає тільки у формі застосованої додаткової праці, в конкретній природі її особливого корисного характеру. Вона була витрачена на засоби виробництва для Ic замість Ic , на засоби виробництва засобів виробництва, а не на засоби виробництва предметів споживання. При простому відтворенні припускалося, що вся додаткова вартість підрозділу I витрачається як доход, тобто цілком витрачається на товари підрозділу II; отже, вона складалася лише з таких засобів виробництва, які мали замінити постійний капітал Ic в його натуральній формі. Таким чином, для того, щоб стався перехід від простого до розширеного відтворення, виробництво підрозділу I повинно бути спроможне створювати менше елементів постійного капіталу для підрозділу II, але в тій же мірі більше для підрозділу I. Цей перехід, який не завжди відбувається без труднощів, полегшується тим фактом, що деякі продукти підрозділу I можуть служити засобами виробництва в обох підрозділах.

З цього виходить, — коли розглядати питання тільки з точки зору величини вартості, — що в рамках простого відтворення створюється матеріальний субстрат розширеного відтворення. Він складається просто з додаткової праці робітників підрозділу I, витраченої безпосередньо на виробництво засобів виробництва, на створення потенціального додаткового капіталу підрозділу I. Отже, утворення потенціального додаткового грошового капіталу на стороні капіталістів A, A', A'' (підрозділу I) — шляхом послідовного продажу їх додаткового продукту, який утворюється без всякої капіталістичної затрати грошей, — являє собою тут просто грошову форму додатково вироблених засобів виробництва підрозділу I.

Отже, виробництво потенціального додаткового капіталу в нашому випадку (тому що, як ми побачимо, він може утворитися і зовсім інакше) виражає не що інше, як явище самого процесу виробництва: це — виробництво в певній формі, — виробництво елементів продуктивного капіталу.

Таким чином, виробництво додаткового потенціального грошового капіталу у великому масштабі — в багатьох пунктах сфери обігу — є не що інше, як результат і вираз багатостороннього виробництва потенціального додаткового продуктивного капіталу, саме виникнення якого не передбачає ніяких додаткових грошових витрат з боку промислових капіталістів.

Послідовне перетворення з боку капіталістів A , A' , A'' і т. д. (підрозділу I) цього потенціально додаткового продуктивного капіталу в потенціальний грошовий капітал (в скарб), перетворення, зумовлюване послідовним продажем додаткового продукту цих капіталістів, — отже, повторним одностороннім продажем товару без доповнюючої цей продаж купівлі, — відбувається через повторне вилучення з обігу грошей і відповідне утворення скарбу. Таке утворення скарбу, — виключаючи той випадок, коли покущем є золотопромисловець, — зовсім не передбачає утворення додаткового багатства у вигляді благородних металів; воно передбачає тільки зміну функції грошей, що оберталися до того часу. Вони щойно функціонували як засоби обігу, тепер вони функціонують як скарб, як утворуваний, потенціально новий грошовий капітал. Отже, утворення додаткового грошового капіталу і кількість наявного в країні благородного металу не мають між собою ніякого причинного зв'язку.

З цього виходить далі: чим більший продуктивний капітал, що вже функціонує в даній країні (рахуючи і долучувану до нього робочу силу, яка виробляє додатковий продукт), чим більше розвинута продуктивна сила праці, і, значить, чим більше розвинуті технічні засоби для швидкого розширення виробництва засобів виробництва і, таким чином, чим більша маса додаткового продукту як своєю вартістю, так і кількістю споживних вартостей, в яких він виражений, тим більші:

1) потенціально додатковий продуктивний капітал у формі додаткового продукту в руках капіталістів A , A' , A'' і т. д.;

2) маса цього додаткового продукту, перетвореного в гроші, отже, маса потенціально додаткового грошового капіталу в руках капіталістів A , A' , A'' . Таким чином, якщо, наприклад, Фуллартон не хоче й чути про надвиробництво у звичайному розумінні, але визнає надвиробництво капіталу, а саме грошового капіталу, то це ще раз доводить, що навіть кращі буржуазні економісти абсолютно нічого не розуміють в механізмі своєї системи.

Коли додатковий продукт, що безпосередньо виробляється і привласнюється капіталістами A , A' , A'' (підрозділу I), є реальним базисом нагромадження капіталу, тобто розширено-

го відтворення, хоч він в такій ролі буде активно функціонувати лише в руках капіталістів B , B' , B'' і т. д. (підрозділу I), — то, навпаки, у своїй грошовій лялечці, — як скарб, як потенціальний грошовий капітал, що поступово ще тільки утворюється, — він абсолютно непродуктивний і хоч рухається в цій формі паралельно процесові виробництва, проте лежить поза ним. Він є мертвим вантажем («dead weight») капіталістичного виробництва. Прагнення використати з метою одержання як прибутку, так і «доходу» цю додаткову вартість, нагромаджену в формі скарбу, у вигляді потенціального грошового капіталу, знаходить собі задоволення в кредитній системі і в «папірцях» *. Завдяки цьому грошовий капітал в іншій формі набуває величезного впливу на хід і могутній розвиток капіталістичної системи виробництва.

Маса додаткового продукту, перетвореного в потенціальний грошовий капітал, буде тим більшою, чим більшою була загальна сума вже функціонуючого капіталу, внаслідок функціонування якого виник цей продукт. Але при абсолютному збільшенні розмірів щороку відтворюваного потенціального грошового капіталу стає також легшою і його сегментація, так що він швидше може бути вкладений в окреме підприємство, причому однаково, чи буде це підприємство в руках того самого капіталіста, чи в руках інших (наприклад, членів його сім'ї, при поділі спадщини і т. д.). Сегментація грошового капіталу тут розуміється в тому значенні, що він цілком відокремлюється від первісного капіталу і як новий грошовий капітал вкладається в нове самостійне підприємство.

Якщо продавці додаткового продукту, капіталісти A , A' , A'' і т. д. (підрозділу I) одержали його як безпосередній результат такого процесу виробництва, який, крім авансування на постійний і змінний капітал, потрібного і при простому відтворенні, не передбачає дальших актів обігу, якщо вони, далі, створюють таким чином реальний базис для відтворення в розширеному масштабі і в дійсності виробляють потенціально додатковий капітал, то, навпаки, становище капіталістів B , B' , B'' і т. д. (підрозділу I) інше. 1) Тільки в їх руках додатковий продукт капіталістів A , A' , A'' і т. д. буде функціонувати активно як додатковий постійний капітал (другий елемент продуктивного капіталу, додаткову робочу силу, отже, додатковий змінний капітал, ми поки що лишаємо осторонь); 2) для того, щоб додатковий продукт потрапив до їх рук, потрібен акт обігу. Вони повинні купити цей додатковий продукт.

* Маються на увазі цінні папери (акції, облігації і т. п.). Ред.

З приводу пункту 1) тут слід зауважити, що більша частина додаткового продукту (потенціально додаткового постійного капіталу), виробленого капіталістами A , A' , A'' (підрозділу I), хоч вона й вироблена в поточному році, може активно функціонувати як промисловий капітал в руках капіталістів B , B' , B'' (підрозділу I) тільки в наступному році або навіть пізніше; з приводу пункту 2) постає питання, звідки беруться гроші, необхідні для цього процесу обігу.

Оскільки продукти, що виробляються капіталістами B , B' , B'' і т. д. (підрозділу I), знову входять *in natura* в той самий процес виробництва, само собою зрозуміло, що *pro tanto* частина їх власного додаткового продукту прямо (без посередництва обігу) переноситься в їх продуктивний капітал і входить в нього як додатковий елемент постійного капіталу. Але *pro tanto* вони не є капіталістами, що перетворюють в гроші додатковий продукт капіталістів A , A' і т. д. (підрозділу I). Якщо лишити це осторонь, то звідки ж беруться гроші? Ми знаємо, що капіталісти B , B' , B'' і т. д. (підрозділу I) утворили свій скарб подібно до капіталістів A , A' і т. д. через продаж відповідних додаткових продуктів і тепер досягли мети: тепер їх нагромаджені у формі скарбу, поки лише потенціальний грошовий капітал мусить дійсно функціонувати як додатковий грошовий капітал. Але так ми ходимо лише кругом та навколо. Як і досі, лишається питанням, звідки беруться гроші, які раніше вилучені з обігу і нагромаджені капіталістами групи B (підрозділу I). Однак уже з дослідження простого відтворення ми знаємо, що в руках капіталістів підрозділів I і II повинна бути певна кількість грошей для обміну їх додаткового продукту. При простому відтворенні гроші, що служили тільки як дохід для витрачання на предмети споживання, поверталися назад до капіталістів в тій мірі, в якій капіталісти авансували їх для обміну своїх відповідних товарних мас; при розширеному відтворенні знову з'являються ті самі гроші, але їх функція змінилась. Капіталісти груп A і B (підрозділу I) навперемінно доставляють гроші для перетворення додаткового продукту в додатковий потенціальний грошовий капітал і навперемінно знов кидають в обіг новоутворений грошовий капітал як купівельний засіб.

Єдине припущення при цьому полягає в тому, що кількість наявних в країні грошей (швидкість обігу та ін. прийнята незмінною) достатня як для активного обігу, так і для утворення запасного скарбу; отже, це те саме припущення, яке, як ми бачили, мусить бути здійснене і при простому товарному обігу. Тільки функція нагромаджених скарбів тут інша. Крім того,

кількість наявних грошей повинна бути більшою: 1) тому що при капіталістичному виробництві всякий продукт виробляється як товар, отже, він повинен проробити перетворення в грошову лялечку (виняток становлять нововидобуті благородні метали і відносно окремі продукти, споживані самим виробником); 2) тому що на капіталістичній основі маса товарного капіталу і величина його вартості не тільки абсолютно більша, але і зростає з незрівнянно більшою швидкістю; 3) чимраз більший змінний капітал постійно мусить перетворюватися в грошовий капітал; 4) тому що утворення нових грошових капіталів іде в ногу з розширенням виробництва, отже, повинен бути в наявності і матеріал для їх нагромадження в формі скарбу. — Якщо все це правильно, в усякому разі, для першої фази капіталістичного виробництва, коли і система кредиту супроводиться переважно металічним обігом, то це правильно також і для найбільш розвинutoї фази кредитної системи, оскільки її базисом залишається металічний обіг. З одного боку, додатковий видобуток благородних металів, оскільки він наперемінно то зростає, то зменшується, може викликати порушення в товарних цінах не тільки на порівняно тривалі, але і на дуже короткі періоди часу; з другого боку, весь механізм кредиту постійно спрямований до того, щоб за допомогою всіляких операцій, прийомів, технічних пристосувань звести дійсний металічний обіг до відносно все меншого мінімуму, завдяки чому відповідно зростає штучність всього механізму і збільшуються шанси порушень його нормального ходу.

Різні капіталісти B , B' , B'' і т. д. (підрозділу I), потенціально новий грошовий капітал яких вступає в дію, можуть купувати один у одного і продавати один одному свої продукти (частини свого додаткового продукту). При нормальному ході справи гроші, авансовані на обіг додаткового продукту, *pro tanto* повертаються до різних капіталістів групи B в такій же пропорції, в якій кожний з них авансував ці гроші на обіг своїх відповідних товарів. Якщо гроші обертаються як засіб платежу, то доводиться сплачувати тільки балансову різницю в платежах, оскільки взаємні кушівлі і продажі не покривають одно одне. Але важливо всюди, як це ми робимо тут, припустити спочатку металічний обіг в його найпростішій, найпервісній формі, тому що завдяки цьому приплив і відплив грошей, покриття балансової різниці, коротше, всі моменти, які при кредитній системі здаються свідомо урегульованими процесами, тут виступають як існуючі незалежно від кредитної системи, і вся справа виступає в своїй первісній формі, а не в пізній, відображеній формі.

3) ДОДАТКОВИЙ ЗМІННИЙ КАПІТАЛ

Тепер ми повинні звернутися до розгляду додаткового змінного капіталу, оскільки досі у нас мова йшла тільки про додатковий постійний капітал.

В книзі I було докладно з'ясовано, чому на основі капіталістичного виробництва робоча сила завжди є в запасі і як в разі потреби можна привести в рух більше праці без збільшення числа зайнятих робітників або кількості робочої сили. Через це тут немає потреби ще спинятися на цьому; тепер ми повинні, навпаки, припустити, що частина новоутвореного грошового капіталу, яка перетворюється в змінний капітал, завжди знаходить робочу силу, в яку вона повинна перетворитися. В книзі I було викладено також і те, як даний капітал може без нагромодження розширювати в певних межах розміри свого виробництва. Але тут мова йде про нагромодження капіталу в спеціальному розумінні, так що розширення виробництва зумовлене перетворенням додаткової вартості в додатковий капітал, отже, воно зумовлене також і збільшенням всього капіталу, на основі якого ведеться виробництво.

Золотопромисловець може нагромаджувати деяку частину своєї додаткової вартості в формі золота як потенціально грошовий капітал; як тільки останній досягне необхідної величини, він може безпосередньо перетворити його в новий змінний капітал, для цього йому не доводиться попередньо продавати свій додатковий продукт; так само він може перетворити цей потенціально грошовий капітал в елементи постійного капіталу. Проте в останньому випадку він повинен знайти ці речові елементи свого постійного капіталу уже в наявності, причому однаково, чи працює кожний виробник, як ми припускали в попередньому викладі, про запас, тобто спочатку нагромаджує товари на складі, а потім доставляє свої готові товари на ринок, чи він працює на замовлення. В обох випадках припускається реальне розширення виробництва, тобто припускається додатковий продукт, який в першому випадку дійсно є в наявності, а в другому випадку існує потенціально, може бути доставлений.

II. НАГРОМАДЖЕННЯ В ПІДРОЗДІЛІ II

Досі ми припускали, що капіталісти A , A' , A'' (підрозділу I) продають свій додатковий продукт капіталістам B , B' , B'' і т. д. з того ж підрозділу I. Але припустимо, що капіталіст A (підрозділу I) перетворює в гроші свій додатковий продукт, продаючи його капіталістові B з підрозділу II. Це може статися

лише внаслідок того, що капіталіст A (підрозділу I), продавши капіталістові B (підрозділу II) засоби виробництва, не купує потім предметів споживання, отже, лише внаслідок одностороннього продажу з його боку. Перетворення $Пс$ із форми товарного капіталу в натуральну форму продуктивного постійного капіталу може статися лише завдяки тому, що не тільки Iv , але, принаймні, і деяка частина Im обмінюється на деяку частину $Пс$, що існує в формі предметів споживання; тепер же капіталіст A перетворює в гроші своє Im тільки завдяки тому, що цей обмін не відбувається; навпаки, наш капіталіст A гроші, виручені в підрозділі II через продаж свого Im , вилучає з обігу, не витрачаючи їх на купівлю предметів споживання $Пс$; при цьому на стороні капіталіста A (підрозділу I) хоч і відбувається утворення додаткового потенціального грошового капіталу, але на другій стороні виявляється закріпленою в формі товарного капіталу рівна величиною вартості частина постійного капіталу капіталіста B (підрозділу II), яка не може перетворитися в натуральну форму продуктивного постійного капіталу. Інакше кажучи: частина товарів капіталіста B (підрозділу II), і до того ж *prima facie* * та частина, без продажу якої капіталіст B (підрозділу II) не може перетворити весь свій постійний капітал знов у продуктивну форму, не знаходить собі збуту; через те у відношенні до цієї частини має місце надвиробництво, яке утруднює відтворення цієї частини товарів навіть при відтворенні в незмінному масштабі.

Таким чином, хоч в цьому випадку додатковий потенціальний грошовий капітал на стороні капіталіста A (підрозділу I) і являє собою додатковий продукт (додаткову вартість), що набрав форми грошей, але додатковий продукт (додаткова вартість), розглядуваний як такий, є в даному випадку явище простого відтворення, але аж ніяк ще не відтворення в розширеному масштабі. Товари $I(v + m)$, — сказане в усякому разі відноситься до деякої частини m , — кінець кінцем повинні бути обмінені на $Пс$, щоб відтворення $Пс$ могло відбуватися в незмінному масштабі. Капіталіст A (підрозділу I), продавши капіталістові B (підрозділу II) свій додатковий продукт, доставив капіталістові B (підрозділу II) відповідну частину вартості постійного капіталу в натуральній формі, але разом з тим, вилучаючи гроші з обігу і не доповнюючи свого продажу наступною купівлею, він зробив неможливим продаж частини товарів капіталіста B (підрозділу II), товарів рівної вартості. Отже, якщо ми маємо на увазі все суспільне відтворення, яке рівною

* — насамперед. Ред.

мірою охоплює капіталістів підрозділів I і II, то перетворення додаткового продукту капіталіста A (підрозділу I) в потенціальний грошовий капітал виражає неможливість зворотного перетворення в продуктивний (постійний) капітал для рівного за величиною вартості товарного капіталу капіталіста B (підрозділу II); отже, це перетворення виражає не можливість виробництва в розширеному масштабі, а порушення простого відтворення, отже, виражає наявність дефіциту при простому відтворенні. Оскільки утворення додаткового продукту капіталіста A (підрозділу I) і його продаж самі являють собою нормальні явища простого відтворення, то тут, уже на основі простого відтворення, ми маємо такі взаємно зумовлювані явища: утворення потенціально додаткового грошового капіталу в підрозділі I (тому недоспоживання з точки зору підрозділу II); затримка в підрозділі II товарних запасів, які не можуть бути знов перетворені в продуктивний капітал (отже, відносно надвиробництво в підрозділі II); надлишок грошового капіталу в підрозділі I і наявність дефіциту при відтворенні в підрозділі II.

Не спиняючись більше на цьому пункті, ми зауважимо лише таке: при зображенні простого відтворення припускалося, що вся додаткова вартість підрозділів I і II витрачається як доход. Але в дійсності одна частина додаткової вартості витрачається як доход, а друга частина перетворюється в капітал. Тільки при такому припущенні відбувається дійсне нагромадження. Твердження, начебто нагромадження відбувається за рахунок споживання, розглядуване в такій загальній формі, само по собі є ілюзія, що суперечить сутності капіталістичного виробництва, оскільки воно припускає, що метою і спонукальним мотивом капіталістичного виробництва є споживання, а не одержання додаткової вартості і її капіталізація, тобто нагромадження.

Розглянемо тепер трохи докладніше нагромадження в підрозділі II.

Перша трудність щодо IIc, тобто щодо його зворотного перетворення із складової частини товарного капіталу підрозділу II в натуральну форму постійного капіталу підрозділу II, стоїть у простого відтворення. Візьмо попередню схему:

$$(1\ 000v + 1\ 000m) \text{ I обмінюються на} \\ 2\ 000 \text{ IIc.}$$

Якщо, наприклад, половина додаткового продукту підрозділу I, тобто $\frac{1\ 000}{2} m$ або $500 Im$, знову включається як постійний капітал в підрозділ I, то ця частина додаткового продукту, за-

тримана в підрозділі I, не може замінити ні одної частини $1c$. Замість перетворення в предмети споживання (а тут, у цьому відділі обігу між підрозділами I і II, — на відміну від заміщення 1 000 $1c$ через обмін на 1 000 $1v$, який здійснюється за допомогою робітників підрозділу I, — відбувається дійсний взаємний обмін, отже, має місце двостороннє переміщення товарів), ця частина $1m$ повинна послужити як додаткові засоби виробництва в самому підрозділі I. Вона не може виконувати цієї функції одночасно в підрозділах I і II. Капіталіст не може витрачати вартість свого додаткового продукту на предмети споживання і в той же час продуктивно споживати самий додатковий продукт, тобто приєднувати його до свого продуктивного капіталу. Таким чином, замість 2 000 $1(v + m)$ в обмін на 2 000 $1c$ вступають тільки 1 500, а саме $(1\,000v + 500m)$ I; отже, 500 $1c$ не можуть перетворитися із своєї товарної форми в продуктивний (постійний) капітал підрозділу II. Таким чином, в підрозділі II сталося б надвиробництво, яке своїм розміром відповідало б розмірам розширення виробництва, що відбулося в підрозділі I. Можливо, що надвиробництво в підрозділі II настільки сильно відіб'ється на підрозділі I, що навіть 1 000, витрачена робітниками підрозділу I на предмети споживання підрозділу II, повернеться назад тільки частково, отже, ця 1 000 повністю не повернеться в формі змінного грошового капіталу в руки капіталістів підрозділу I. Для цих останніх навіть відтворення в попередньому масштабі виявилось б утрудненим уже внаслідок самої тільки спроби його розширення. При цьому слід взяти до уваги, що фактично в підрозділі I відбулося лише просте відтворення і що елементи його, як вони подані в нашій схемі, тільки згруповані інакше з метою його майбутнього розширення, наприклад, в наступному році.

Можна було б спробувати обминути цю трудність таким способом: 500 $1c$, які лежать на складах у капіталістів і які не можуть бути безпосередньо перетворені в продуктивний капітал, зовсім не означають надвиробництва, а, навпаки, становлять необхідний елемент відтворення, що його ми досі не брали до уваги. Ми бачили, що грошовий запас повинен нагромаджуватися в багатьох пунктах, отже, гроші повинні вилучатися з обігу почасти для того, щоб стало можливим утворення нового грошового капіталу в самому підрозділі I, почасти для того, щоб деякий час зберігати в грошовій формі вартість поступово споживаного основного капіталу. Але оскільки при складанні схеми припускається, що всі гроші і всі товари з самого початку перебувають виключно в руках капіталістів підрозділів I і II, і оскільки при цьому не існує ні купців, ні торговців грошима,

ні банкірів, ні таких класів, які тільки споживають і не беруть безпосередньої участі у виробництві товарів, то для того, щоб механізм відтворення діяв безперервно, тут необхідне постійне утворення товарних запасів у самих відповідних виробників. Отже, 500 Пс, що лежать на складах капіталістів підрозділу II, становлять товарний запас предметів споживання, який забезпечує безперервність процесу споживання, передбачуваного відтворенням, отже, цей запас в даному випадку забезпечує перехід від одного року до другого. Фонд споживання, який при цьому перебуває ще в руках його продавців і разом з тим виробників, не може в даному році скоротитися до нуля, не може скоротитися так, щоб наступний рік починався з нуля, — цілком так само, як це неможливо при переході від нижнього дня до завтрашнього. Оскільки такі товарні запаси повинні постійно утворюватися знову, хоч розміри їх змінюються, то наші капіталістичні виробники підрозділу II повинні мати в своєму розпорядженні запасний грошовий капітал, який давав би їм можливість безперервно продовжувати процес виробництва, незважаючи на те, що частина їх продуктивного капіталу тимчасово затримується в товарній формі. Адже, за припущенням, вони повинні з'єднувати в своїх руках справу торгівлі з справою виробництва; отже, вони повинні мати в своєму розпорядженні і такий додатковий грошовий капітал, який при відособленні окремих функцій процесу відтворення як функцій різних категорій капіталістів перебуватиме в руках купців.

Проти цього слід сказати ось що: 1) Таке утворення запасів і необхідність його має значення для всіх капіталістів — як для капіталістів підрозділу I, так і для капіталістів підрозділу II. Розглядувані просто як продавці товарів, вони відрізняються один від одного тільки тим, що продають товари різного роду. Наявність запасу товарів у підрозділі II передбачає, що раніше вже був запас товарів у підрозділі I. Не беручи до уваги цього запасу на одній стороні, ми повинні не брати його до уваги і на другій стороні. Коли ж ми беремо їх до уваги на обох сторонах, то проблема нітрохи не змінюється. — 2) Якщо в підрозділі II поточний рік закінчується з товарним запасом для наступного року, то почався він в цьому ж підрозділі II з товарним запасом, який перейшов від минулого року. Отже, при аналізі річного відтворення, зведеного до його найабстрактнішого виразу, ми в обох випадках повинні викреслити товарний запас. Якщо ми віднесемо все виробництво до поточного року, а отже, і ту частину річного продукту, яку він передає наступному рокові як товарний запас, але, з другого боку, вирахуємо з цього товарного запасу товарний запас, одержаний

ним від попереднього року, то тим самим ми дійсно одержимо як предмет нашого аналізу весь середній річний продукт. — 3) Та проста обставина, що при дослідженні простого відтворення ми не натрапляли на трудність, яку тепер треба переборювати, доводить, що тут ми маємо справу з цілком особливим явищем, яке викликається тільки іншим групуванням (щодо відтворення) елементів продукту в підрозділі I: таким зміненням групуванням, без якого взагалі неможливе ніяке відтворення в розширеному масштабі.

III. СХЕМАТИЧНЕ ЗОБРАЖЕННЯ НАГРОМАДЖЕННЯ

Тепер ми розглянемо відтворення за такою схемою:

$$\text{Схема а) } \left. \begin{array}{l} \text{I. } 4\,000c + 1\,000v + 1\,000m = 6\,000 \\ \text{II. } 1\,500c + 376v + 376m = 2\,252 \end{array} \right\} \text{Сума} = 8\,252$$

Насамперед зауважимо, що загальна сума річного суспільного продукту, = 8 252, менша, ніж у першій схемі, де вона була = 9 000. Ми цілком так само могли б узяти значно більшу суму, наприклад, ми могли б подесятерити її. Ми взяли суму меншу, ніж у першій схемі, саме для того, щоб наочно показати, що відтворення в розширеному масштабі (яке ми розуміємо в даному випадку тільки як виробництво, що ведеться з більшим капіталом) не перебуває ні в якому зв'язку з абсолютною величиною продукту, що для даної маси товарів воно передбачає тільки інше розміщення або інше функціональне призначення різних елементів даного продукту, отже, за величиною вартості воно є спочатку тільки простим відтворенням. Спочатку змінюється не кількість, а якісне призначення даних елементів простого відтворення, і така зміна є матеріальною передумовою подальшого відтворення в розширеному масштабі⁵⁸⁾.

Ми могли б подати цю схему інакше при іншому відношенні між змінним і постійним капіталом; наприклад, в такому вигляді:

$$\text{Схема б) } \left. \begin{array}{l} \text{I. } 4\,000c + 875v + 875m = 5\,750 \\ \text{II. } 1\,750c + 376v + 376m = 2\,502 \end{array} \right\} \text{Сума} = 8\,252$$

В такому вигляді схема виявилася б складеною для простого відтворення, так що вся додаткова вартість витрачається як дохід, а не нагромаджується. В обох випадках, як при схемі а),

⁵⁸⁾ Це раз назавжди кладе кінець суперечці про нагромадження капіталу між Джемсом Міллем і С. Бейлі, розглянутій в книзі I (розділ XXII, 5, стор. 634, примітка 65^{*)}) з іншої точки зору, а саме, суперечці про розширення дії промислового капіталу при незмінній його величині. Повернутися до цього пізніше.

так і при схемі b), ми маємо річний продукт однакової величини вартості, тільки у випадку b) його елементи групуються за своїми функціями так, що знову починається відтворення в попередньому масштабі, тоді як у випадку a) створюється матеріальний базис для відтворення в розширеному масштабі. А саме: в схемі b) $(875v + 875m)$ $I = 1\ 750$ $I (v + m)$ обмінюються без остачі на $1\ 750$ Ps , тоді як в схемі a) при обміні $(1\ 000v + 1\ 000m)$ $I = 2\ 000$ $I (v + m)$ на $1\ 500$ Ps дають надлишок в 500 Im для нагромадження в підрозділі I.

Тепер перейдемо до більш докладного аналізу схеми a). Припустимо, що як в підрозділі I, так і в підрозділі II половина додаткової вартості не витрачається як доход, а нагромаджується, тобто перетворюється в елемент додаткового капіталу. Оскільки половина $1\ 000$ $Im = 500$ повинна бути в тій чи іншій формі нагромаджена, застосована як додатковий грошовий капітал, тобто повинна бути перетворена в додатковий продуктивний капітал, то як доход буде витрачено тільки $(1\ 000v + 500m)$ I . Тому як нормальна величина Ps тут, в свою чергу, фігурує всього $1\ 500$. Немає потреби досліджувати обмін $1\ 500$ $I (v + m)$ на $1\ 500$ Ps , бо цей обмін уже був розглянутий як процес простого відтворення; так само немає потреби розглядати $4\ 000$ Is , тому що нове розміщення його для відтворення, що знов починається (яке відбувається на цей раз в розширеному масштабі), ми теж уже розглядали як процес простого відтворення.

Отже, нам залишається дослідити тут тільки 500 Im і $(376v + 376m)$ II, оскільки розглядаються, з одного боку, внутрішні відношення як в підрозділі I, так і в підрозділі II, а з другого боку — рух між ними обома. Оскільки припускається, що в підрозділі II теж повинна нагромаджуватися половина додаткової вартості, то в капітал повинні перетворитися тут 188 , з них у змінний капітал $\frac{1}{4} = 47$; у змінний капітал повинно бути перетворено круглим числом, скажемо, 48 , а решта 140 повинні бути перетворені в постійний капітал.

Тут ми зустрічаємося з новою проблемою, саме існування якої повинно видатися дивним для того ходячого уявлення, згідно з яким товари одного роду обмінюються на товари іншого роду або, що те саме, товари обмінюються на гроші, а ці гроші знов обмінюються на товари іншого роду. Ці 140 Im тільки тому й можуть перетворитися в продуктивний капітал, що вони заміщуються частиною товарів Im на таку ж суму вартості. Само собою зрозуміло, що частина Im , обмінювана на Im , повинна складатися з засобів виробництва, які можуть увійти як у виробництво підрозділу I, так і у виробництво підрозділу II, або ж виключно у виробництво підрозділу II. Таке заміщення

може відбутися тільки через односторонню купівлю з боку підрозділу II, тому що весь додатковий продукт 500 *l*m, який нам ще лишається дослідити, повинен служити для нагромадження в межах підрозділу I, отже, він не може бути обмінений на товари підрозділу II; інакше кажучи, капіталісти підрозділу I не можуть одночасно і нагромаджувати і з'їдати цей додатковий продукт. Отже, підрозділ II повинен купити 140 *l*m на готівку, причому ці гроші не повернуться до нього через подальший продаж свого товару підрозділові I. Але ж цей процес повторюється постійно при кожному новому річному виробництві, оскільки воно є відтворенням в розширеному масштабі. Де ж у підрозділі II знаходиться джерело грошей для цього?

Навпаки, підрозділ II становить, очевидно, дуже невдячний ґрунт для утворення нового грошового капіталу, яке супроводить дійсне нагромадження і є його умовою при капіталістичному виробництві, причому фактично це утворення нового грошового капіталу виступає спочатку як просте утворення скарбу.

Насамперед, перед нами сума 376 *l*v; грошовий капітал на суму в 376, авансований на робочу силу, через закупку товарів підрозділу II постійно повертається до сукупного капіталіста підрозділу II як змінний капітал у грошовій формі. Таке постійно повторюване віддалення грошей від вихідного пункту — з кишені капіталіста — і їх повернення до нього пітрохи не збільшує кількості грошей, які роблять цей кругообіг. Отже, воно не є джерелом нагромадження грошей; ці гроші не можуть бути також і вилучені із згаданого обігу для утворення нагромаджуваного як скарб потенціально нового грошового капіталу.

Але почекайте! Чи не можна зірвати на цьому який-небудь баришик?

Ми не повинні забувати, що підрозділ II має ту перевагу перед підрозділом I, що зайняті в підрозділі II робітники мусять знов купувати в капіталістів цього підрозділу товари, вироблені ними самими. Підрозділ II виявляється покупцем робочої сили і разом з тим продавцем товарів власникам робочої сили, застосовуваної в цьому підрозділі. Отже, капіталісти підрозділу II можуть:

1) — і це у них є спільним з капіталістами підрозділу I — просто знизити заробітну плату нижче її нормального середнього рівня. Внаслідок цього вивільняється частина грошей, які функціонували як грошова форма змінного капіталу, і при постійному повторенні такого процесу це могло б стати нормальним джерелом утворення скарбів, а отже, і джерелом для утворення додаткового потенціального грошового капіталу в

підрозділі II. Звичайно, тут, де мова йде про нормальне утворення капіталу, нам нема діла до випадкового прибутку, одержаного шляхом обдурювання робітників. Але не слід забувати, що дійсно сплачувана нормальна заробітна плата (яка *ceteris paribus* * визначає величину змінного капіталу) сплачується зовсім не через добрість капіталістів, а тому, що при даних відносинах вона мусить бути сплачена. Таким чином, цей спосіб пояснення виключається. Якщо ми припускаємо, що змінний капітал, який має бути витрачений підрозділом II, становить 376*v*, то для пояснення нововиниклої проблеми ми не можемо раптом висунути гіпотезу, що підрозділ II авансує тільки 350*v*, а не 376*v*.

2) Але, з другого боку, як ми вже сказали, підрозділ II, розглядуваний як ціле, має ту перевагу перед підрозділом I, що, будучи покупцем робочої сили, він разом з тим є продавцем своїх товарів своїм власним робітникам. Яким чином ця перевага може експлуатуватися, — як номінально може виплачуватися звичайна заробітна плата, а в дійсності частину її капіталісти забирають назад, не даючи робітникам відповідного товарного еквівалента, *alias* **, обкрадаючи робітників, як це може робитися почасти шляхом застосування *trucksystem* ***, почасти шляхом фальсифікації грошей, що перебувають в обігу (хоч ця фальсифікація часом залишається невловимою для закону), — щодо цього є найбезспірніші дані в кожній промисловій країні, наприклад, в Англії і в Сполучених Штатах. (З цього приводу слід навести кілька яскравих прикладів.) Це — та сама операція, що й у пункті 1), тільки вона замаскована і здійснюється обхідним шляхом. Отже, вона повинна бути відкинута так само, як і згадана вище. Тут мова йде про заробітну плату, виплачувану не номінально, а дійсно.

Ми бачимо, що при об'єктивному аналізі капіталістичного механізму немає потреби використовувати властиві йому відомі ганебні плями надзвичайного характеру як засіб для усунення теоретичних труднощів. Але більшість моїх буржуазних критиків дивовижно галасує про те, нібито я, наприклад в книзі I «Капіталу», своїм припущенням, що капіталіст сплачує дійсну вартість робочої сили, — чого він здебільшого не робить, — нібито я таким способом допустив несправедливість щодо цього самого капіталіста! (З тією «великодушністю», яка приписується мені, тут можна процитувати Шеффле.)

* — при інших рівних умовах. *Ред.*

** — інакше кажучи. *Ред.*

*** — системи оплати товарами. *Ред.*

Таким чином, з сумою 376 Pv для згаданої мети нічого не виходить.

Але з сумою 376 Pm виникає, очевидно, ще більше труднощів. Тут один одному протистоять тільки капіталісти одного й того самого підрозділу, які продають один одному і купують одні в других вироблені ними предмети споживання. Гроші, необхідні для такого обміну, функціонують при цьому тільки як засоби обігу і при нормальному ході речей повинні повертатися до учасників відповідно до величини їхніх авансів на обіг, щоб потім постійно знов і знов проробляти той самий шлях.

Вилучати ці гроші з обігу для утворення додаткового потенціального грошового капіталу можливо, мабуть, тільки двома способами. Або одна частина капіталістів підрозділу II обдурює другу частину капіталістів і учиняє таким способом грабіж грошей. Як ми знаємо, для утворення нового грошового капіталу не потрібно ніякого попереднього збільшення кількості грошей, що перебувають в обігу; для цього не потрібно нічого іншого, крім того, щоб гроші з певних сторін вилучалися з обігу і нагромаджувалися як скарб. Та обставина, що гроші можуть бути вкрадені і тому утворення додаткового грошового капіталу у однієї частини капіталістів підрозділу II може бути зв'язане з прямою втратою грошей у другій частині, — ця обставина нітрохи не міняє суті справи. Обманутій частині капіталістів підрозділу II довелося б вести трохи менш розгульне життя, та й тільки.

Або ж частина Pm , що складається з необхідних життєвих засобів, прямо перетворюється в новий змінний капітал в межах підрозділу II. Як це відбувається, ми дослідимо в кінці даного розділу (в пункті № IV).

1) ПЕРШИЙ ПРИКЛАД

А) Схема простого відтворення.

$$\left. \begin{array}{l} \text{I. } 4\,000c + 1\,000v + 1\,000m = 6\,000 \\ \text{II. } 2\,000c + 500v + 500m = 3\,000 \end{array} \right\} \text{Сума} = 9\,000.$$

В) Вихідна схема для відтворення в розширеному масштабі.

$$\left. \begin{array}{l} \text{I. } 4\,000c + 1\,000v + 1\,000m = 6\,000 \\ \text{II. } 1\,500c + 750v + 750m = 3\,000 \end{array} \right\} \text{Сума} = 9\,000.$$

Припустивши, що в схемі В) нагромаджується половина додаткової вартості підрозділу I, тобто 500, ми насамперед матимемо, що $(1\,000v + 500m)$ I, або $1\,500$ I $(v + m)$, повинні

бути заміщені через 1 500 $Ис$; в такому випадку в підрозділі I залишається $4\ 000с + 500m$, з яких останні мають бути нагромаджені. Заміщення ($1\ 000v + 500m$) I через 1 500 $Ис$ являє собою процес простого відтворення і вже було пояснене при його дослідженні.

Припустимо, що 400 із 500 Im повинні перетворитися в постійний капітал, 100 — в змінний. Обмін в межах підрозділу I цих 400 m , які, таким чином, мають бути капіталізовані, ми вже розглядали; отже, ці 400 m без дальших пояснень можуть бути додані до $Ис$, і тоді ми для підрозділу I матимемо:

$4\ 400с + 1\ 000v + 100m$ (100 m мають бути обмінені на 100 v).

В свою чергу, підрозділ II з метою нагромадження купує у підрозділу I ці 100 Im (існуючі у вигляді засобів виробництва), які становлять тепер додатковий постійний капітал підрозділу II, тимчасом як 100 грошима, сплачені ним за ці засоби виробництва, перетворюються в грошову форму додаткового змінного капіталу підрозділу I. Тоді для підрозділу I у нас є капітал в $4\ 400с + 1\ 100v$ (останні у вигляді грошей) = 5 500.

Підрозділ II має тепер для перетворення в постійний капітал 1 600 $с$; для використання його в процесі виробництва він мусить додати ще 50 v грошима на купівлю нової робочої сили, так що його змінний капітал зростає з 750 до 800. Це розширення постійного і змінного капіталу підрозділу II в цілому на 150 покривається з його додаткової вартості; отже, із 750 $Иm$ тільки 600 m залишаються як фонд споживання капіталістів підрозділу II, річний продукт яких розподіляється тепер таким чином:

II. $1\ 600с + 800v + 600m$ (фонд споживання) = 3 000. Вироблені у вигляді предметів споживання 150 m , обмінені тут на $(100с + 50v)$ II, у своїй натуральній формі повністю ідуть на споживання робітників: 100 споживаються робітниками підрозділу I ($100 Iv$), а 50 — робітниками підрозділу II ($50 Iv$) як це показано вище. На ділі в підрозділі II, весь сукупний продукт якого виготовляється в необхідній для нагромадження формі, частина додаткової вартості, збільшена на 100, має бути відтворена у вигляді *необхідних* предметів споживання. Коли дійсно починається відтворення в розширеному масштабі, то ці 100 змінного грошового капіталу підрозділу I, пройшовши через руки його робітників, повертаються до підрозділу II; навпаки, підрозділ II передає 100 m як товарний запас підрозділові I і в той же час 50 як товарний запас передає своїм власним робітникам.

Розміщення сукупного продукту, змінене з метою нагромадження, буде мати тепер такий вигляд:

$$\begin{aligned} \text{I. } & 4\ 400c + 1\ 100v + 500 \text{ фонд споживання} = 6\ 000 \\ \text{II. } & 1\ 600c + 800v + 600 \text{ фонд споживання} = 3\ 000 \\ & \text{Сума} = 9\ 000, \text{ як і вище.} \end{aligned}$$

При цьому капітал становлять:

$$\begin{aligned} \text{I. } & 4\ 400c + 1\ 100v \text{ (грошима)} = 5\ 500 \\ \text{II. } & 1\ 600c + 800v \text{ (грошима)} = 2\ 400 \end{aligned} \quad \left. \vphantom{\begin{aligned} \text{I. } \\ \text{II. } \end{aligned}} \right\} = 7\ 900,$$

тимчасом до початку виробництва було:

$$\begin{aligned} \text{I. } & 4\ 000c + 1\ 000v = 5\ 000 \\ \text{II. } & 1\ 500c + 750v = 2\ 250 \end{aligned} \quad \left. \vphantom{\begin{aligned} \text{I. } \\ \text{II. } \end{aligned}} \right\} = 7\ 250.$$

Якщо дійсне нагромадження відбувається тепер на цій основі, тобто якщо виробництво дійсно ведеться з таким збільшеним капіталом, то в кінці наступного року ми будемо мати:

$$\begin{aligned} \text{I. } & 4\ 400c + 1\ 100v + 1\ 100m = 6\ 600 \\ \text{II. } & 1\ 600c + 800v + 800m = 3\ 200 \end{aligned} \quad \left. \vphantom{\begin{aligned} \text{I. } \\ \text{II. } \end{aligned}} \right\} = 9\ 800.$$

Нехай нагромадження в підрозділі I продовжується в такій же пропорції; отже, 550 *m* будуть витрачені як доход, а решта 550 *m* будуть нагромаджені. В такому разі насамперед 1 100 *Iv* будуть заміщені через 1 100 *Ic*; далі, 550 *I m* повинні бути реалізовані в рівній сумі товарів підрозділу II, тобто в загальному підсумку повинні бути реалізовані 1 650 *I(v + m)*. Але постійний капітал підрозділу II, який має бути заміщений, становить тільки 1 600, отже, решта 50 мусять бути поповнені з 800 *II m*. Коли на якийсь час лишити осторонь гроші, то в результаті такої операції вийде ось що:

I. 4 400*c* + 550*m* (які мають бути капіталізовані); крім того, у фонді споживання капіталістів і робітників 1 650 (*v + m*), реалізовані в товарах *Ic*.

II. 1 650*c* (в тому числі 50, як сказано вище, додані з *II m*) + 800*v* + 750*m* (фонд споживання капіталістів).

Але якщо в підрозділі II між *v* і *c* зберігається попередня пропорція, то на 50*c* доведеться затратити ще 25*v*; їх можна взяти з 750*m*; таким чином ми будемо мати:

$$\text{II. } 1\ 650c + 825v + 725m.$$

В підрозділі I капіталізації підлягають 550*m*; якщо зберігається попередня пропорція між *v* і *c*, то 440 з них становлять постійний капітал і 110 — змінний капітал. Ці 110 можуть бути взяті з 725 *II m*, тобто предмети споживання вартістю в 110

$$\begin{array}{l} \text{Разом: I. } 5\ 324c + 1\ 331v = 6\ 655 \\ \text{II. } 1\ 936c + 968v = 2\ 904 \end{array} \} = 9\ 559,$$

а в кінці року ми будемо мати продукт:

$$\begin{array}{l} \text{I. } 5\ 324c + 1\ 331v + 1\ 331m = 7\ 986 \\ \text{II. } 1\ 936c + 968v + 968m = 3\ 872 \end{array} \} = 11\ 858.$$

Повторюючи це обчислення і округляючи дробки, ми в кінці наступного року будемо мати продукт:

$$\begin{array}{l} \text{I. } 5\ 856c + 1\ 464v + 1\ 464m = 8\ 784 \\ \text{II. } 2\ 129c + 1\ 065v + 1\ 065m = 4\ 259 \end{array} \} = 13\ 043.$$

І в кінці ще дальшого року:

$$\begin{array}{l} \text{I. } 6\ 442c + 1\ 610v + 1\ 610m = 9\ 662 \\ \text{II. } 2\ 342c + 1\ 172v + 1\ 172m = 4\ 686 \end{array} \} = 14\ 348.$$

Протягом п'яти років відтворення в розширеному масштабі весь капітал підрозділів I і II виріс з $5\ 500c + 1\ 750v = 7\ 250$ до $8\ 784c + 2\ 782v = 11\ 566$, отже, у відношенні 100 : 160. Вся додаткова вартість спочатку становила 1 750, тепер вона становить 2 782. Спожита додаткова вартість спочатку становила 500 для підрозділу I і 600 для підрозділу II, всього = 1 100; в останній рік вона становить 732 для підрозділу I і 745 для підрозділу II, всього = 1 477. Отже, вона зросла у відношенні 100 : 134.

2) ДРУГИЙ ПРИКЛАД

Візьмемо тепер річний продукт в 9 000, який цілком перебуває в руках класу промислових капіталістів у формі товарного капіталу, у формі, при якій загальне середнє відношення змінного і постійного капіталу становить 1 : 5. Це передбачає: уже значний розвиток капіталістичного виробництва і відповідний розвиток продуктивної сили суспільної праці; значне, уже раніше здійснене розширення масштабу виробництва; нарешті, розвиток всіх умов, які створюють відносно перенаселення в робітничому класі. При наведеному відношенні змінного і постійного капіталу річний продукт, якщо округлити дробки, розподілятиметься таким чином:

$$\begin{array}{l} \text{I. } 5\ 000c + 1\ 000v + 1\ 000m = 7\ 000 \\ \text{II. } 1\ 430c + 285v + 285m = 2\ 000 \end{array} \} = 9\ 000.$$

Припустимо тепер, що капіталісти підрозділу I половину додаткової вартості = 500 споживають, а другу половину нагромаджують. Тоді $(1\ 000v + 500m)$ I = 1 500 мали б бути об-

мінені на 1 500 Пс. Але оскільки Пс становить в цьому випадку тільки 1 430, то 70 повинні бути додані з додаткової вартості; віднімаючи їх з 285 Пт, маємо в остачі 215 Пт. Отже, ми маємо:

- I. $5\,000c + 500m$ (що їх треба капіталізувати) +
 + $1\,500(v + m)$ в фонді споживання капіталістів і робітників.
 II. $1\,430c + 70m$ (що їх треба капіталізувати) + $285v + 215m$.

Оскільки 70 Пт в підрозділі II прямо додаються до Пс, то для того, щоб привести в рух цей додатковий постійний капітал, потрібен змінний капітал в $\frac{70}{5} = 14$; ці 14, в свою чергу, беруться з 215 Пт; залишається 201 Пт, і ми маємо:

$$\text{II. } (1\,430c + 70c) + (285v + 14v) + 201m.$$

Обмін $1\,500 I(v + \frac{1}{2}m)$ на 1 500 Пс є процес простого відтворення, і про нього уже все сказано. Однак ми повинні тут відзначити ще деякі особливості, які випливають з того, що при відтворенні, пов'язаному з нагромадженням, $I(v + \frac{1}{2}m)$ заміщується не самим тільки Пс, а сумою Пс плюс частина Пт.

Само собою зрозуміло, що оскільки припущено нагромадження, то $I(v + m)$ більше, ніж Пс, а не дорівнює Пс, як при простому відтворенні, тому що: 1) підрозділ I включає частину свого додаткового продукту у свій власний продуктивний капітал і перетворює $\frac{5}{6}$ цієї частини в постійний капітал, отже, він не може в той же час замінити ці $\frac{5}{6}$ предметами споживання підрозділу II; 2) підрозділ I із свого додаткового продукту мусить доставити матеріал для постійного капіталу, потрібного для нагромадження в межах підрозділу II, — цілком так само, як підрозділ II мусить доставити підрозділові I матеріал для змінного капіталу, який мусить привести в рух ту частину додаткового продукту підрозділу I, яку сам підрозділ I застосовує як додатковий постійний капітал. Ми знаємо, що дійсний змінний капітал, а отже, і додатковий, складається з робочої сили. Капіталістові підрозділу I не доводиться купувати у капіталістів підрозділу II необхідні життєві засоби про запас або нагромаджувати їх для додаткової робочої сили, яка ще тільки має бути застосована, як це доводилося робити рабовласникові. Робітники самі купують товари у капіталістів підрозділу II. Але це не заважає тому, що з точки зору капіталіста предмети споживання додаткової робочої сили являють собою лише засоби виробництва і збереження додатково найманої робочої сили, отже, натуральну форму його змінного капіталу. Його власна найближча операція, в даному разі виконувана в підрозділі I, полягає тільки в тому, що він нагромаджує необхідний новий

грошовий капітал, потрібний для купівлі додаткової робочої сили. Як тільки він долучає її до свого капіталу, гроші стають для цієї робочої сили засобом купівлі товарів підрозділу II; отже, робітники повинні знайти для себе відповідні предмети споживання уже наявними.

Між іншим. Пан капіталіст і його преса часто бувають незадоволені тим способом, яким робітники витрачають свої гроші, і тими товарами підрозділу II, в яких вони реалізують ці гроші. Він філософствує з цього приводу, базикає про культуру, удає з себе філантропа, як це робить, наприклад, п. Драммонд, секретар англійського посольства у Вашингтоні. Він повідомляє, що «The Nation» {газета} наприкінці жовтня 1879 р. вмістила «цікаву статтю», в якій, між іншим, говориться:

«В культурному відношенні робітники відстали від прогресу винаходів; для них стали доступними багато предметів, що їх вони не споживають і для яких вони, таким чином, не створюють ринку». {Кожний капіталіст, звичайно, хоче, щоб робітник купував його товар.} «Немає ніякої підстави вважати, що робітник не хотів би жити з таким же комфортом, як священик, адвокат або лікар, що одержує стільки ж, скільки й він». {Багато ж комфорту можуть при бажанні дозволити собі в дійсності такого роду адвокати, священики і лікарі!} «Але він так не живе. Питання все це полягає в тому, якими раціональними і здоровими заходами можна підвищити його рівень як споживача; це питання нелегке, тому що вся його честолюбність не йде далі скорочення робочих годин, і демагоги швидше підбивають його саме на це, ніж на поліпшення його становища через удосконалення його розумових і моральних здібностей» («Reports by H. M.'s Secretaries of Embassy and Legation on the Manufactures, Commerce etc. of the Countries in which they reside». London, 1879, p. 404).

Довгий робочий день, очевидно, становить секрет «раціональних і здорових заходів», які мають «поліпшити становище» робітника, «удосконалюючи його розумові і моральні здібності», і зробити його «раціональним» споживачем. Щоб стати таким «раціональним» споживачем товарів капіталістів, робітник повинен почати — але цьому заважає демагог! — з того, щоб дозволити своєму власному капіталістові споживати його робочу силу нерациональним і шкідливим для здоров'я способом. Як розуміє капіталіст «раціональне» споживання, це показує trucksystem, при якій ласка капіталіста доходить до того, що він прямо втручається у споживання своїх робітників, причому однією з численних різновидностей цієї системи є надавання квартир робітникам, так що капіталіст одночасно стає і хазяїном квартир своїх робітників.

Той самий прекраснодушний Драммонд, який захоплюється капіталістичними спробами підвищення рівня робітничого класу, розповідає в тому ж звіті, між іншим, про зразкові бавовнопрядильні фабрики в містах Лоуелл і Лоренс. Їдальні і житлові

приміщення для фабричних дівчат належать тому ж акціонерному товариству, якому належать і самі фабрики; завідуючі цими будинками служать у того самого товариства, яке встановлює для дівчат правила поведінки; жодна з них не сміє повертатися додому пізніше 10 години вечора. Та ось перлина: патрулі спеціальної поліції товариства в навколишній місцевості стежать за тим, щоб не порушувався цей домовий статут. Після 10 години вечора жодна дівчина не випускається з будинку і не впускається туди. Всі дівчата неодмінно мусять жити на території, що належить товариству, якому кожний будинок на цій території щотижня дає близько 10 доларів квартирної плати, і тут ми бачимо «раціональних» споживачів в усій славі:

«Оскільки в багатьох кращих будинках для робітниць є всюдисуще піаніно, то музика, співи і танці відіграють істотну роль, принаймні для тих із них, які після монотонної безперервної десятигодинної роботи за ткацьким верстатом більше потребують зміни занять, ніж дійсного відпочинку» (там же, стор. 412).

Але головний секрет того, як із робітника зробити «раціонального» споживача, ще далі. Пан Драммонд відвідав ножову фабрику в Тернерс Фоле (на річці Коннектикут), причому пан Окмен, скарбник цього акціонерного товариства, розповівши йому, що американські столові ножі побивають своєю якістю англійські, продовжує:

«Ми поб'ємо Англію і цінами; ми вже тепер перевершуємо її щодо якості, це визнано, але ми повинні продавати по нижчих цінах, і ми досягнемо цього, якщо одержимо дешевше нашу сталь і знизимо плату за нашу працю!» (там же, стор. 427).

Зниження заробітної плати і довгий робочий день — в цьому вся суть «раціональних і здорових заходів», які повинні піднести робітника до рангу «раціонального» споживача, щоб він створив ринок для маси предметів, які стали доступними для нього завдяки культурі і прогресу винаходів.

Отже, як підрозділ I повинен доставити з свого додаткового продукту додатковий постійний капітал для підрозділу II, так і підрозділ II доставляє в цьому розумінні додатковий змінний капітал для підрозділу I. Оскільки йдеться про змінний капітал, остільки підрозділ II нагромаджує для підрозділу I і для себе самого, відтворюючи більшу частину всього свого продукту, отже, і свого додаткового продукту, в формі необхідних предметів споживання.

При виробництві на основі зростаючого капіталу $I(v + m)$ повинно дорівнювати IIc плюс та частина додаткового продукту, яка знов долучається до капіталу, плюс додаткова частина по-

стійного капіталу, необхідна для розширення виробництва в підрозділі II; а мінімум цього розширення повинен бути такий, без якого нездійсниме справжнє нагромадження, тобто справжнє розширення виробництва в самому підрозділі I.

Якщо ми повернемось до останнього розглянутого нами випадку, то виявляється, що він має ту особливість, що IIc менше, ніж $I(v + \frac{1}{2}m)$, ніж частина продукту підрозділу I, витрачувана як дохід на предмети споживання, так що при обміні $1\ 500\ I(v + m)$ тим самим реалізується відразу і частина додаткового продукту підрозділу II, яка дорівнює 70. Щодо $IIc = 1\ 430$, то воно, щоб могло відбутись просте відтворення в підрозділі II, повинно бути при інших незмінних умовах заміщене з $I(v + m)$ на таку саму суму вартості, і остільки тут його нічого більше розглядати. Інакше стоїть справа з додатковими 70 II_m . Те, що для підрозділу I є простим заміщенням доходу предметами споживання, просто товарним обміном з метою споживання, для підрозділу II є тут не просто зворотним перетворенням його постійного капіталу із форми товарного капіталу в натуральну форму, як при простому відтворенні, а прямим процесом нагромадження, перетворенням частини його додаткового продукту із форми предметів споживання в форму постійного капіталу. Якщо підрозділ I на 70 ф. ст. грошима (грошовий резерв для перетворення додаткової вартості) купує ці 70 II_m , і якщо підрозділ II потім не купує 70 II_m , а нагромаджує ці 70 ф. ст. як грошовий капітал, то в останньому, звичайно, знаходить собі вираз добавочний продукт (а саме додатковий продукт підрозділу II, частиною якого він є), хоч і не такий, який знову входить у виробництво; але в такому разі це нагромадження грошей на стороні підрозділу II в той же час виражало б, що 70 II_m у вигляді засобів виробництва не можуть бути продані. Отже, в підрозділі I сталося б відносно надвиробництво, відповідне згаданому одночасному відтворенню на стороні підрозділу II в попередньому обсязі.

Але незалежно від цього, на протязі того часу, поки ці 70 грошима, які надійшли з підрозділу I, ще не повернулися до нього або повернулись лише частково зважаючи на акт купівлі деякої частки 70 II_m підрозділом II, ці 70 грошима, всі цілком або частково, фігурують в руках капіталістів підрозділу II як додатковий потенціальний грошовий капітал. Це стосується до всякого обміну між підрозділами I і II, поки взаємне заміщення товарів з обох боків не приведе до повернення грошей до їх вихідного пункту. Але при нормальному ході справи гроші фігурують тут в цій ролі тільки тимчасово. При системі ж кредиту, коли всі гроші, додатково звільнені хоч би на корот-

кий час, зараз же повинні функціонувати активно, як додатковий грошовий капітал, такий лише тимчасово вільний грошовий капітал може бути закріплений в ділі, наприклад, може послужити для нових підприємств в підрозділі I, тоді як він повинен був би реалізувати додатковий продукт, що залежався на інших підприємствах цього підрозділу. Далі, слід зауважити, що долучення $70 Im$ до постійного капіталу підрозділу II вимагає разом з тим збільшення змінного капіталу підрозділу II на суму в 14. Це передбачає, — подібно до того як в підрозділі I при безпосередньому долученні додаткового продукту Im до капіталу Ic — що відтворення в підрозділі II уже відбувається з тенденцією до дальшої капіталізації, отже, що воно містить в собі збільшення тієї частини додаткового продукту, яка складається з необхідних життєвих засобів.

Як ми бачили, в другому прикладі, якщо $500 Im$ мають бути капіталізовані, то продукт в 9 000 повинен розподілятися для цілей відтворення таким чином. При цьому ми беремо до уваги тільки товари і лишаємо осторонь грошовий обіг.

I. $5\ 000c + 500m$ (що їх треба капіталізувати) $+ 1\ 500(v + m)$ фонду споживання = 7 000 в формі товарів.

II. $1\ 500c + 299v + 201m = 2\ 000$ в формі товарів. Загальна сума: 9 000 в товарному продукті.

Капіталізація відбувається тепер таким чином:

В підрозділі I $500m$, що мають бути капіталізовані, поділяються на $\frac{5}{6} = 417c + \frac{1}{6} = 83v$. Ці $83v$ вилучають таку ж суму з Im , на яку капіталісти підрозділу II купують елементи постійного капіталу і яка, таким чином, долучається до Ic . Збільшення Ic на 83 зумовлює збільшення Iv на $\frac{1}{5}$ від $83 = 17$. Отже, після обміну ми маємо:

$$I. (5\ 000c + 417m)c + (1\ 000v + 83m)v = 5\ 417c + 1\ 083v = 6\ 500$$

$$II. (1\ 500c + 83m)c + (299v + 17m)v = 1\ 583c + 316v = 1\ 899$$

Разом 8 399.

Капітал у підрозділі I виріс з 6 000 до 6 500, тобто на $\frac{1}{12}$. В підрозділі II капітал виріс з 1 715 до 1 899, тобто майже на $\frac{1}{9}$.

Відтворення на такій основі в другому році дає в кінці року капітал:

$$I. (5\ 417c + 452m)c + (1\ 083v + 90m)v = 5\ 869c + 1\ 173v = 7\ 042.$$

$$II. (1\ 583c + 42m + 90m)c + (316v + 8m + 18m)v = 1\ 715c + 342v = 2\ 057,$$

а в кінці третього року буде продукту:

$$\begin{aligned} \text{I. } & 5\ 869c + 1\ 173v + 1\ 173m. \\ \text{II. } & 1\ 715c + 342v + 342m. \end{aligned}$$

Якщо підрозділ I нагромаджує при цьому, як і раніше, половину додаткової вартості, то $I(v + \frac{1}{2}m)$ становить $1\ 173v + 587(\frac{1}{2}m) = 1\ 760$, тобто більше, ніж всі $1\ 715\ \text{I}c$, а саме більше на 45. Таким чином, цю різницю знов доводиться покрити перенесенням в $\text{I}c$ засобів виробництва на рівну суму. Отже, $\text{I}c$ збільшується на 45, що зумовлює приріст $\text{I}v$ на $\frac{1}{5} = 9$. Потім капіталізовані $587\ \text{I}m$ поділяються на $\frac{5}{6}$ і $\frac{1}{6}$, тобто на $489c$ і $98v$; ці 98 зумовлюють у підрозділі II нове додання 98 до постійного капіталу, а це, в свою чергу, викликає збільшення змінного капіталу підрозділу II на $\frac{1}{5} = 20$. Ми маємо тоді:

$$\begin{aligned} \text{I. } & (5\ 869c + 489m)c + (1\ 173v + 98m)v = 6\ 358c + \\ & \qquad \qquad \qquad + 1\ 271v = 7\ 629 \\ \text{II. } & (1\ 715c + 45m + 98m)c + (342v + 9m + 20m)v = \\ & \qquad \qquad \qquad = 1\ 858c + 371v = 2\ 229 \\ & \qquad \qquad \qquad \text{Весь капітал} = 9\ 858. \end{aligned}$$

Отже, при зростаючому відтворенні весь капітал підрозділу I за три роки виріс з 6 000 до 7 629, весь капітал підрозділу II виріс з 1 715 до 2 229, сукупний суспільний капітал — з 7 715 до 9 858.

3) ОБМІН $\text{I}c$ ПРИ НАГРОМАДЖЕННІ

З попереднього виходить, що при обміні $I(v + m)$ на $\text{I}c$ бувають різні випадки.

При простому відтворенні обидві ці величини повинні бути рівні і повинні замінювати одна одну, бо в противному разі, як ми бачили вище, просте відтворення не може відбуватися безперешкодно.

При нагромадженні треба звернути увагу насамперед на норму нагромадження. Досі ми в усіх випадках припускали, що норма нагромадження в підрозділі I $= \frac{1}{2}mI$, ми припускали також, що вона в різні роки залишалась постійною. Допускалась тільки зміна пропорції, в якій цей нагромаджений капітал поділяється на постійний і змінний. При цьому вийшло три випадки:

1) $I(v + \frac{1}{2}m) = \text{I}c$, яке, отже, менше, ніж $I(v + m)$. Це завжди повинно бути так, інакше в підрозділі I не відбувалося б нагромадження.

2) $I(v + \frac{1}{2}m)$ більше, ніж $\text{I}c$. В цьому випадку заміщення досягається завдяки тому, що до $\text{I}c$ долучається відповідна

частина II_m , так що їх сума $= I(v + \frac{1}{2}m)$. Тут обмін для підрозділу II — це не просте відтворення його постійного капіталу, а вже нагромадження, збільшення цього постійного капіталу на частину додаткового продукту, яку підрозділ II обмінює на засоби виробництва підрозділу I; таке збільшення постійного капіталу в той же час передбачає, що підрозділ II зверх того відповідно збільшує свій змінний капітал, причому джерелом цього збільшення йому служить його власний додатковий продукт.

3) $I(v + \frac{1}{2}m)$ менше, ніж II_c . В цьому випадку підрозділ II не цілком відтворює свій постійний капітал за допомогою обміну і тому повинен покрити дефіцит постійного капіталу купівлею у підрозділу I. Але це не викликає дальшого нагромадження змінного капіталу в підрозділі II, тому що його постійний капітал за допомогою такої операції тільки цілком відтворюється щодо своєї величини. З другого боку, та частина капіталістів підрозділу I, яка нагромаджує тільки додатковий грошовий капітал, завдяки такому обмінові почасти вже здійснила нагромадження цього роду.

Припущення щодо простого відтворення, а саме, що $I(v + m) = II_c$, несполучне з капіталістичним виробництвом; це, зрештою, не виключає того, що в промисловому циклі за 10—11 років загальний обсяг виробництва протягом якогонебудь одного року часто буває меншим, ніж в попередньому році, так що в порівнянні з попереднім роком не відбувається навіть простого відтворення. Крім того, при природному річному прирості населення просте відтворення могло б відбуватися лише остільки, оскільки відповідно більша кількість непродуктивних слуг брала б участь у споживанні тих 1 500, які представляють всю додаткову вартість. Навпаки, нагромадження капіталу, тобто дійсне капіталістичне виробництво, при цьому було б неможливе. Через це той факт, що капіталістичне нагромадження відбувається, робить зовсім неможливим, щоб $II_c = I(v + m)$. Проте навіть при капіталістичному нагромадженні може трапитися, що внаслідок процесів нагромадження, яке відбувалося на протязі цілого ряду попередніх періодів виробництва, II_c виявиться не тільки рівним, але й більшим, ніж $I(v + m)$. Це означало б надвиробництво в підрозділі II, яке може бути усунене тільки великим крахом, внаслідок чого капітал з підрозділу II перемістився б у підрозділ I. — Відношення $I(v + m)$ до II_c нітрохи не змінюється, якщо частина постійного капіталу підрозділу II відтворює сама себе, прикладом чому може бути застосування в землеробстві насіння власного виробництва. При обміні між підрозділами I і II цю частину II_c не доводиться брати до уваги так само, як і I_c . Справа нітрохи

не змінюється і в тому разі, коли частина продуктів підрозділу II, в свою чергу, здатна увійти в підрозділ I як засоби виробництва. Вони покриваються частиною засобів виробництва, доставлених підрозділом I, і цю частину треба заздалегідь виключити на обох сторонах, якщо ми хочемо дослідити в чистому, незатемненому вигляді обмін між двома великими підрозділами суспільного виробництва, між виробниками засобів виробництва і виробниками предметів споживання.

Таким чином, при капіталістичному виробництві $I(v + m)$ не може дорівнювати IIc і обидва вони при обміні не можуть покривати одно одне. Навпаки, коли $I\frac{m}{x}$ є тією частиною Im , що як дохід витрачається капіталістами підрозділу I, то $I(v + \frac{m}{x})$ може дорівнювати, може бути більше або менше від IIc ; але $I(v + \frac{m}{x})$ завжди повинно бути менше, ніж $II(c + m)$, і притому менше на ту частину $IIIm$, яку капіталісти підрозділу II повинні споживати самі, при всяких умовах.

Слід зауважити, що при цьому зображенні нагромадження не точно подана вартість постійного капіталу, оскільки він становить частину вартості товарного капіталу, у виробництві якого цей постійний капітал бере участь. Основна частина новонагромадженого постійного капіталу входить в товарний капітал лише поступово і періодично, відповідно до різної природи цих елементів основного капіталу; тому в тих випадках, коли сировина, напівфабрикат і т. д. у великій кількості входять у виробництво товарів, найбільша частина цього товарного капіталу складається з заміщення складових частин оборотного постійного капіталу і змінного капіталу. (Проте такий метод викладу можна застосувати завдяки обороту обігових складових частин; таким чином припускається, що оборотна частина разом з приєдною до неї частиною вартості основного капіталу протягом року робить таке число оборотів, що загальна сума вартості виготовлених товарів дорівнює вартості всього сукупного капіталу, який входить у виробництво даного року.) Але там, де у виробництво із застосуванням машин входить не сировина, а тільки допоміжні матеріали, там елемент праці $= v$ повинен знов проявитися в товарному капіталі як його більша складова частина. Тоді як при визначенні норми прибутку додаткова вартість обчислюється на весь капітал, незалежно від того, багато чи мало вартості періодично передають продуктові складові частини основного капіталу, — при визначенні вартості кожного періодично вироблюваного товарного капіталу основ-

ну частину постійного капіталу треба враховувати лише в тій мірі, в якій вона в середньому внаслідок зношування передає вартість самому продуктові.

IV. ДОДАТКОВІ УВАГИ

Первісним джерелом грошей для підрозділу II є сума $v + m$ золотопромисловців у підрозділі I, обмінювана на частину IIc; лише оскільки золотопромисловець нагромаджує додаткову вартість або перетворює її в засоби виробництва підрозділу I, отже, оскільки він розширяє своє виробництво, оскільки його $v + m$ не входить у підрозділ II; з другого боку, оскільки нагромадження грошей самим золотопромисловцем кінцею кінцем приводить до розширеного відтворення, частина додаткової вартості золотопромисловості, що витрачається не як доход, а як додатковий змінний капітал золотопромисловця, входить у підрозділ II, сприяє тут утворенню нових скарбів або дає нові засоби купувати у підрозділу I, в свою чергу не продаючи йому безпосередньо. З грошей, що походять від цього $I(v + m)$ золотопромисловості, частина золота йде у певні галузі виробництва підрозділу II, які потребують його як сирового матеріалу і т. ін., коротше, як елемента, що заміщує постійний капітал підрозділу II. Елемент для попереднього утворення скарбів — з метою майбутнього розширення відтворення — виявляється при обміні між підрозділами I і II в таких випадках: для підрозділу I тільки в тому випадку, коли частина Im продається підрозділові II односторонньо, без відповідної купівлі і служить тут, у підрозділі II, як додатковий постійний капітал; для підрозділу II в тому випадку, коли підрозділ I робить те саме з метою перетворення її в додатковий змінний капітал; крім того, в тому випадку, коли частина додаткової вартості, витраченої підрозділом I як доход, не покривається за допомогою IIc, так що на неї буде куплена і таким чином перетворена в гроші частина Im . Якщо $I\left(v + \frac{m}{x}\right)$ більше, ніж IIc, то для простого відтворення IIc не доводиться замішувати товарами з підрозділу I те, що підрозділ I взяв для споживання з Im . Постає питання, в якій мірі може відбуватися утворення скарбів в межах обміну капіталістів підрозділу II між собою, в межах того обміну, який може бути тільки взаємним обміном Im . Ми знаємо, що в межах підрозділу II безпосереднє нагромадження відбувається тому, що частина Im прямо перетворюється в змінний капітал (цілком так само, як у підрозділі I частина Im прямо перетворюється в постійний капітал). При різній дав-

ності нагромадження в різних галузях виробництва підрозділу II і в кожній окремій галузі в окремих капіталістів справа пояснюється, *mutatis mutandis* *, цілком так само, як у підрозділі I. Одні перебувають ще на стадії утворення скарбів, продають, не купуючи; інші вже досягли пункту дійсного розширення відтворення, купують, не продаючи. Правда, спочатку витрачається додатковий змінний грошовий капітал на додаткову роботу силу; робітники, в свою чергу, купують життєві засоби в тих власників додаткових предметів споживання, належних до споживання робітників, які ще утворюють скарби. Від цих власників гроші, *pro rata* ** до утворення скарбу в кожного з них, не повертаються до свого вихідного пункту; вони нагромаджуються ними.

* — з відповідними змінами. *Ред.*

** — відповідно. *Ред.*

П Р И М І Т К И
П О К А Ж Ч И К И

П Р И М І Т К И

- ¹ Мова йде про працю К. Маркса «До критики політичної економії», що вийшла в світ у червні 1859 р. в Берліні (див. це видання, том 13, стор. 4—152).— 4.
- ² Свій намір видати «Теорії додаткової вартості» К. Маркса як четвертий том «Капіталу» Енгельс не встиг здійснити. В 1905—1910 рр. «Теорії додаткової вартості» були видані К. Каутським, проте з цілим рядом довірливих відступів від авторського рукопису, перестановок і купюр. Нове видання «Теорій додаткової вартості» було здійснене російською мовою в 1954—1961 рр. Інститутом марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. Див. К. Маркс. «Теорії додаткової вартості» (IV том «Капіталу»), частина I (Держполітвидав УРСР, 1956), частина II (Держполітвидав УРСР, 1960), частина III (М., 1961).— 4.
- ³ З численних зошитів з виписками Маркса за цей період Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС частково опублікував виписки Маркса з російських джерел. Див. Архів Маркса и Енгельса, том XI (М., 1948), том XII (М., 1952), том XIII (М., 1955).— 7.
- ⁴ Див. К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., 2 изд., том 21, стор. 180—194.— 9.
- ⁵ Енгельс має на увазі лист Родбертуса Й. Целлеру, написаний 14 березня 1875 р. і вперше опублікований в 1879 р. в тюрінгському журналі «Zeitschrift für die gesammte Staatswissenschaft».
«Zeitschrift für die gesammte Staatswissenschaft» («Журнал з питань загального державознавства») — ліберальний політико-економічний огляд, видавався з перервами в 1844—1943 рр. у Тюрінгені.— 10.
- ⁶ «Neue Rheinische Zeitung. Organ der Demokratie» («Нова Рейнська газета. Орган демократії») виходила щодня в Кельні за редакцією Маркса з 1 червня 1848 по 19 травня 1849 року. До складу редакції входили Ф. Енгельс, а також В. Вольф, Г. Веерт, Ф. Вольф, Е. Дронке, Ф. Фрейліграт і Г. Бюргерс.

Бойовий орган пролетарського крила демократії «*Neue Rheinische Zeitung*» відігравала роль вихователя народних мас, піднімала їх на боротьбу з контрреволюцією. Передові статті, які визначали позицію газети у найважливіших питаннях німецької і європейської революції 1848—1849 рр., писали, як правило, Маркс і Енгельс.

Рішуча і непримиренна позиція газети, її бойовий інтернаціоналізм, поява на її сторінках політичних викриттів, спрямованих проти прусського уряду і проти місцевих кельнських властей,— все це вже з перших місяців існування «*Neue Rheinische Zeitung*» спричинилося до цькування газети з боку феодально-монархічної і ліберально-буржуазної преси, а також до переслідувань з боку уряду, які особливо посилювалися після контрреволюційного перевороту в Пруссії в листопаді—грудні 1848 року.

Незважаючи на всі переслідування і поліцейські рогатки, «*Neue Rheinische Zeitung*» мужньо відстоювала інтереси революційної демократії, інтереси пролетаріату. В травні 1849 р., в обставинці загального наступу контрреволюції, прусський уряд дав наказ вислати Маркса за межі Пруссії. Висилка Маркса і репресії проти інших редакторів «*Neue Rheinische Zeitung*» були причиною того, що газета перестала виходити. Останній, 301-й, номер «*Neue Rheinische Zeitung*», надрукований чорною фарбою, вийшов 19 травня 1849 року. В прощальному зверненні до робітників редактори газети заявили, що «їх останнім словом завжди і всюди буде: визволення робітничого класу!».

Критику в «*Neue Rheinische Zeitung*» промов і дій Родбертуса дивись у цьому виданні, том 5, стор. 100, 101, 162—163, 276, 399, 404, 405; том 6, стор. 2.— 11.

⁷ Див. це видання, том 4, стор. 65—178.— 11.

⁸ Див. це видання, том 6, стор. 413—443.— 11.

⁹ I. K. Rodbertus. «*Sociale Briefe an von Kirchmann. Dritter Brief: Widerlegung der Ricardo'schen Lehre von der Grundrente und Begründung einer neuen Rententheorie*». Berlin, 1851, S. 87.— 11.

¹⁰ Див. К. Маркс. «Теорії додаткової вартості». Частина II, Держполіт-видав УРСР, 1960, стор. 3—4.— 12.

¹¹ A. Smith. «*An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*». A new edition in four volumes. London, 1843, vol. I, p. 131, 132.— 12.

¹² A. Smith. «*An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*». A new edition in four volumes. London, 1843, vol. I, p. 134.— 12.

¹³ Див. К. Маркс. «Теорії додаткової вартості». Частина I, Держполіт-видав УРСР, 1956, стор. 49.— 13.

¹⁴ A. Smith. «*An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*». A new edition in four volumes. London, 1843, vol. I, p. 172—173.— 13.

¹⁵ Див. К. Маркс. «Теорії додаткової вартості». Частина I, 1956, стор. 52.— 13.

- ¹⁶ Див. К. Маркс. «Теорії додаткової вартості». Частина I, 1956, стор. 49.— 14.
- ¹⁷ Див. це видання, том 23, стор. 490—494.— 14.
- ¹⁸ Див. це видання, том 23, стор. 558.— 14.
- ¹⁹ «*Цей неймовірний писака*» — так називає Мак-Куллоха автор брошури «Some Illustrations of Mr. M'Culloch's Principles of Political Economy». Edinburgh, 1826. Ця брошура була видана під псевдонімом М. Мулліон; автором її був Дж. Уїлсон.— 15.
- ²⁰ Див. К. Маркс. «Теории прибавочной стоимости». Часть III, М., 1961, стор. 222—223.— 16.
- ²¹ Див. К. Маркс. «Теории прибавочной стоимости». Часть III, М., 1961, стор. 237—238.— 16.
- ²² Див. це видання, том 4, стор. 100.— 16.
- ²³ I. K. Rodbertus-Jagetzow. «Briefe und socialpolitische Aufsätze». Herausgegeben von Dr. R. Meyer. Berlin, [1881] Bd. I, S. 111.— 20.
- ²⁴ Див. примітку 4.— 20.
- ²⁵ Мова йде про працю Маркса «Теорії додаткової вартості» (див. К. Маркс. «Теорії додаткової вартості». Частина II, 1960, розд. 8).— 21.
- ²⁶ Див. К. Маркс. «Теорії додаткової вартості». Частина II, 1960, стор. 13—18, 55—62, 167—230, 431—479.— 22.
- ²⁷ Див. К. Маркс. «Капітал», том III, відділи перший і другий.— 22.
- ²⁸ Заголовок даний Інститутом марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.— 25.
- ²⁹ Див. К. Маркс. «Капітал», том I, відділ сьомий.— 37.
- ³⁰ Див. це видання, том 23, стор. 572.— 44.
- ³¹ Див. [Bailey, Samuel.] «A Critical Dissertation on the Nature, Measures, and Causes of Value; chiefly in Reference to the Writings of Mr. Ricardo and his Followers. By the author of Essays on the Formation and Publication of Opinions». London, 1825, p. 72.— 113.
- ³² *Держава інкі* — рабовласницька держава, існувала на початку XV — в середині XVI століть на території сучасного Перу; в ній зберігались значні залишки первіснообщинного ладу.— 123.
- ³³ Див. це видання, том 23, стор. 343.— 141.
- ³⁴ «*The Economist*» («Економіст») — англійський щотижневий журнал з питань економіки і політики, виходить у Лондоні з 1843 року; орган великої промислової буржуазії.— 143.

- ³⁵ A. Smith. «An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations». A new edition in four volumes. London, 1843, vol. II, p. 249—252.— 146.
- ³⁶ J. Lalor. «Money and Morals: a Book for the Times». London, 1852, p. 43, 44.
J. C. L. Simonde de Sismondi. «Études sur l'économie politique». Tome I. Bruxelles, 1837, p. 49 etc.— 146.
- ³⁷ Див. це видання, том 23, стор. 589—596.— 148.
- ³⁸ J. B. Say. «Traité d'économie politique». Troisième édition, Paris, 1817, tome II, p. 433.— 157.
- ³⁹ Див. це видання, том 23, стор. 536.— 160.
- ⁴⁰ Див. К. Маркс. «Теории прибавочной стоимости». Часть III, М., 1961, стор. 306—308.— 165.
- ⁴¹ Див. це видання, том 23, стор. 179.— 165.
- ⁴² Див. це видання, том 23, стор. 178—179.— 166.
- ⁴³ Див. це видання, том 23, стор. 165—174.— 171.
- ⁴⁴ Тут і далі на стор. 187 Маркс цитує доповідь Р. П. Уільямса, опубліковану в «Money Market Review» («Огляд грошового ринку») від 2 грудня 1867 року.— 176.
- ⁴⁵ Див. це видання, том 23, стор. 203, 384—385.— 179.
- ⁴⁶ Див. це видання, том 23, стор. 404—405, примітка 190^a.— 180.
- ⁴⁷ Маркс досліджує систему капіталістичного кредиту в III томі «Капіталу» (див. це видання, том 25).— 188.
- ⁴⁸ Тут цитується книга А. Поттера «Political Economy: its Objects, Uses, and Principles: considered with Reference to the Condition of the American People». New York, 1841. Як видно із вступу, більша частина цієї книги являє собою в основному передрук (з змінами, внесеними А. Поттером) перших десяти розділів книги Дж. Скропа «Principles of Political Economy», опублікованої в Англії в 1833 році.— 192.
- ⁴⁹ В рукопису Маркс вказує на помилковість такого методу підрахунку часу обороту капіталу. Вказаний в цитаті середній час обороту (16 місяців) обчислено з урахуванням прибутку в 7½% на весь капітал в 50 000 доларів. Без врахування прибутку час обороту цього капіталу становитиме 18 місяців.— 192.
- ⁵⁰ Див. це видання, том 23, стор. 143.— 193.
- ⁵¹ У тих випадках, коли Маркс не вказує сторінок цитованого ним видання праці А. Сміта, в редакційних квадратних дужках дано сторінки видання: A. Smith. «An Inquiry into the Nature and Causes of the

Wealth of Nations». A new edition in four volumes. London, 1843.— 196.

- ⁵² Див. це видання, том 23, стор. 200.— 208.
- ⁵³ Див. це видання, том 23, стор. 578—580.— 221.
- ⁵⁴ Див. це видання, том 25, частина I, стор. 204—208.— 222.
- ⁵⁵ Див. це видання, том 23, стор. 590.— 223.
- ⁵⁶ Маркс має на увазі I том «Капіталу». Див. це видання, том 23, стор. 204, примітка 25.— 232.
- ⁵⁷ Див. це видання, том 23, стор. 598—599.— 234.
- ⁵⁸ Див. це видання, том 25, частина I, розд. I—III.— 234.
- ⁵⁹ J. St. Mill. «Essays on some unsettled Questions of Political Economy». London, 1844, p. 164.— 235.
- ⁶⁰ G. Ramsay. «An Essay on the Distribution of Wealth». Edinburgh, 1836, pp. 21—24.— 235.
- ⁶¹ H. D. Macleod. «The Elements of Political Economy». London, 1858, pp. 76—80.— 235.
- ⁶² R. H. Patterson. «The Science of Finance. A practical Treatise». Edinburgh and London, 1868, p. 129—144.— 235.
- ⁶³ «*Манавадхармашастра*» — або закони Ману — староіндійський збірник релігійних, правових і обрядових норм, які визначали обов'язки кожного індуся відповідно до догматів брахманізму. Складання цих законів індійська традиція приписувала Ману — міфічному родоначальникові людей.
Маркс цитує за книгою: «Manava Dharma Sastra, or the Institutes of Manu according to the gloss of Kulluka, comprising the indian System of duties, religious and civil». Third edition, Madras, 1863, p. 281.— 245.
- ⁶⁴ Див. це видання, том 23, стор. 248—254.— 247.
- ⁶⁵ Див. це видання, том 23, стор. 290—298.— 308.
- ⁶⁶ Див. це видання, том 23, стор. 536, 537.— 318.
- ⁶⁷ Див. це видання, том 23, стор. 118.— 353.
- ⁶⁸ Див. це видання, том 23, стор. 119—120.— 353.
- ⁶⁹ Див. це видання, том 13, стор. 99—100.— 357.
- ⁷⁰ Див. це видання, том 23, стор. 592—596, 717—718.— 368.

- ⁷¹ Докладніший аналіз «Економічної таблиці» Кене Маркс дає в «Теоріях додаткової вартості» (див. К. Маркс. «Теорії додаткової вартості». Частина I, 1956, стор. 284—319).— 372.
- ⁷² Див. це видання, том 23, стор. 561.— 372.
- ⁷³ W. Roscher. «System der Volkswirtschaft. Band I: Die Grundlagen der Nationalökonomie». Dritte, vermehrte und verbesserte Auflage. Stuttgart und Augsburg, 1858.— 385.
- ⁷⁴ Див. це видання, том 23, стор. 200—201.— 410.
- ⁷⁵ Див. це видання, том 23, стор. 117—118.— 428.
- ⁷⁶ Див. це видання, том 23, стор. 566.— 455.
- ⁷⁷ J. B. Say. «Lettres à M. Malthus sur différents sujets d'économie politique, notamment sur les causes de la stagnation générale du commerce». Paris, 1820.— 457.
- ⁷⁸ Див. це видання, том 23, стор. 162.— 499.
- ⁷⁹ «Ентшпектор Бресіг» («Entspektor Bräsigg») — персонаж ряду творів німецького письменника-гумориста Ф. Рейтера (1810—1874).— 500.
- ⁸⁰ Інститут Франції — вища наукова установа, що складається з кількох відділів, або академій; існує з 1795 року. Дестют де Трасі був членом Академії моральних і політичних наук.— 507.
- ⁸¹ Вислів «музика майбутнього» виник у зв'язку з опублікуванням у 1850 р. книги німецького композитора Ріхарда Вагнера «Художній твір майбутнього»; противники поглядів Р. Вагнера в галузі музичної творчості вкладали в цей вислів іронічний зміст.— 513.
- ⁸² Див. це видання, том 23, стор. 579, примітка 64. — 527.

ПОКАЖЧИК ІМЕН

А

Адамс (Adams), Уільям Бріджес (1797—1872) — англійський інженер, автор ряду праць з питань залізничного будівництва.— 176, 179.

Б

Бартон (Barton), Джон (кінець XVIII — початок XIX ст.) — англійський економіст, представник класичної буржуазної політичної економії.— 234, 235, 404.

Бейкуелль (Bakewell), Роберт (1725—1795) — англійський фермер, тваринник-селекціонер.— 243.

Бейлі (Bailey), Самюел (1791—1870) — англійський буржуазний економіст і філософ; з позицій вульгарної політичної економії висгунав проти трудової теорії вартості Рікардо; разом з тим правильно підмітив деякі суперечності в економічних поглядах Рікардо.— 113, 527.

Бернштейн (Bernstein), Едуард (1850—1932) — німецький соціал-демократ, редактор газети «Der Sozialdemokrat» (1881—1890); після смерті Енгельса, в другій половині 90-х років, висгунав з відкритою ревізією

марксизму з реформістських позицій; один з лідерів опортуністичного крила німецької соціал-демократії і II Інтернаціоналу.— 10.

Бессемер (Bessemer), Генрі (1813—1898) — англійський інженер і хімік, винахідник нового економічного способу переробки чавуну в сталь.— 248.

В

Вагнер (Wagner), Адольф (1835—1917) — німецький вульгарний буржуазний економіст, представник так званої соціально-правової школи в політичній економії, катедр-соціаліст.— 17.

Г

Годскін (Hodgskin), Томас (1787—1869) — англійський економіст і публіцист; захищав інтереси пролетаріату і критикував капіталізм з позицій утопічного соціалізму; використав теорію Рікардо для соціалістичних висновків.— 16—17, 251.

Гуд (Good), Уільям Уолтер — англійський фермер, економіст, противник фритредерства, автор ряду праць з економіки сільського господарства.— 244.

Гуч (Gooch), Даниєл — голова правління англійського залізничного товариства «Great Western Railway Co». — 185.

Д

Д'Аламбер (D'Alembert), Жан (1717—1783) — французький філософ і математик, один з найвидатніших представників буржуазного Просвіщення XVIII століття. — 84.

Дер (Daire), Ежен (1798—1847) — французький буржуазний економіст, видавець творів з політичної економії. — 138, 196, 353, 372.

Дестут де Трасі (Destutt de Tracy), Антуан Луї Клод, граф (1754—1836) — французький вульгарний економіст, філософ-сенсуаліст; прихильник конституційної монархії. — 461, 499—508.

Драммонд (Drummond), Віктор Артур Веллінгтон (1833—1907) — англійський дипломат. — 537, 538.

Дюпон де Немур (Dupont de Nemours), П'єр Самоель (1739—1817) — французький політичний діяч і економіст-фізіократ. — 196.

Е

Едмондс (Edmonds), Томас Роу (1803—1889) — англійський економіст, соціаліст-утопіст; використав теорію Рікардо для соціалістичних висновків. — 16.

Енгельс (Engels), Фрідріх (1820—1895) (біографічні дані). — 3, 4, 6, 7—11, 17, 20, 22, 25, 293—294.

З

Зетбер (Soetbeer), Георг Адольф (1814—1892) — німецький буржуазний економіст і статистик. — 488.

К

Каутський (Kautsky), Карл (1854—1938) — німецький соціал-демократ, публіцист, редактор журналу «Neue Zeit» (1883—1917);

один з лідерів німецької соціал-демократії і II Інтернаціоналу, спочатку марксист, пізніше ренегат марксизму, ідеолог найбільш небезпечної і шкідливої різновидності опортунізму — центризму (каутськіанства); під час першої світової війни — соціал-шовініст; після Великої Жовтневої соціалістичної революції відкрито виступив проти диктатури пролетаріату у Радянської влади. — 9.

Кене (Quesnay), Франсуа (1694—1774) — визначний французький економіст, засновник школи фізіократів; за професією лікар. — 106, 138, 195, 196, 205, 353, 371, 372, 382.

Кері (Carey), Генрі Чарлз (1793—1879) — американський вульгарний буржуазний економіст, автор реакційної теорії гармонії класових інтересів у капіталістичному суспільстві. — 367.

Кірхгоф (Kirchhof), Фрідріх — німецький буржуазний економіст XIX століття. — 185, 249, 252—256, 263, 264.

Козак (Kozak), Теофіл — видавець рукописної спадщини Родбергуса. — 10.

Корбет (Corbet), Томас — англійський буржуазний економіст XIX століття. — 145, 146.

Курсель-Сеней (Courcelle-Seneuil), Жан Гюстав (1813—1892) — французький буржуазний економіст, автор ряду праць з економіки промислових підприємств, а також з питань кредиту і банків. — 248.

Л

Лавеле (Laveleye), Еміль Луї Віктор де (1822—1892) — бельгійський буржуазний історик і економіст. — 252.

Лавєрнь (Laverigne), Луї Габрієль Леонс Гіло де (1809—1880) — французький буржуазний політичний діяч і економіст, автор ряду праць з економіки сільсько-го господарства. — 245.

- Лавуазьє* (Lavoisier), Антуан Лоран (1743—1794) — видатний французький хімік; спростував гіпотезу про існування флогістону; займався також проблемами політичної економії і статистики.— 18—20.
- Лалор* (Lalor), Джон (1814—1856) — англійський буржуазний публіцист і економіст.— 146, 148, 149.
- Ларднер* (Lardner), Дайонайсїєс (1793—1859) — англійський учений, автор великої кількості популярних праць в галузі природничих наук, філософії і політичної економії.— 176, 177, 185—187
- Лассаль* (Lassalle), Фердинанд (1825—1864) — німецький дрібнобуржуазний публіцист, адвокат, у 1848—1849 рр. брав участь у демократичному русі в Рейнській провінції; на початку 60-х років приєднався до робітничого руху і був одним з засновників Загального німецького робітничого союзу (1863); підтримував політику об'єднання Німеччини «згори» під гегемонією Пруссії; поклав початок опортуністичному напрямку в німецькому робітничому русі.— 11.
- Ленге* (Linguet), Сїмон Ніколя Анрі (1736—1794) — французький адвокат, публіцист, історик і економіст, виступав з критикою фізіократів і буржуазного лібералізму з феодально-абсолютистських позицій, висловивши, проте, ряд глибоких критичних зауважень про буржуазні свободи і власність.— 372.
- Ле Трон* (Le Trosne), Гїюм Франсуа (1728—1780) — французький економіст-фізіократ.— 196.
- Лї* (Lee), Натанаел (1653—1692) — англійський драматург.— 136.
- Лїст* (List), Фїдрїх (1789—1846) — німецький вульгарний буржуазний економіст, проповідник крайнього протекціонізму.— 41.
- М**
- Маблі* (Mably), Габрієль (1709—1785) — видатний французький соціолог, представник утопічного зрівняльного комунізму.— 372.
- Мак-Куллох* (MacCulloch), Джон Рамсі (1789—1864) — англійський буржуазний економіст, вульгаризатор економічного вчення Рїкардо, запеклий апологет капіталізму.— 15, 255, 403.
- Маклеод* (Macleod), Генрі Даннінг (1821—1902) — англійський вульгарний буржуазний економіст, розвивав так звану капіталотворчу теорію кредиту.— 235.
- Мальтус* (Malthus), Томас Роберт (1766—1834) — англійський священник, економіст, ідеолог обуржуазненої землевласницької аристократії, апологет капіталізму, проповідник людиноненавистницької теорії народонаселення.— 457.
- Маркс* (Marx), Женні, уроджена фон Вестфален (1814—1881) — дружина Карла Маркса, його вірний друг і помічник.— 22.
- Маркс* (Marx), Карл (1818—1883) (біографічні дані).— 3, 4, 7—22, 30, 84, 123, 292—294, 357.
- Маркс-Евелїнг* (Marx-Aveling), Елеонора (1855—1898) — видатна діячка англійського і міжнародного робітничого руху; молодша дочка Маркса; з 1884 р. дружина Е. Евелїнга.— 8, 10.
- Мейєр* (Meuer), Рудольф Герман (1839—1899) — німецький буржуазний економіст і публіцист; біограф Родбертуса.— 9, 10, 17.
- Мїлль* (Mill), Джемс (1773—1836) — англійський буржуазний економіст і філософ, вульгаризатор теорії Рїкардо.— 255, 527.
- Мїлль* (Mill), Джон Стюарт (1806—1873) — англійський буржуазний економіст і філософ-позитивіст, епігон класичної школи політичної економії.— 235, 404.
- Мюллер* (Müller), Адам Генріх (1779—1829) — німецький публіцист і економіст, представник так званої романтичної школи, яка виражала інтереси феодальної аристократії; противник економічного вчення А. Сміта.— 192.

Н

Ньюмен (Newman), Самюел Філіпс (1797—1842) — американський буржуазний філософ і економіст.— 161.

О

Окмен (Oakman) — скарбник акціонерного товариства в Тернерс Фолс (США).— 538.

Оуен (Owen), Роберт (1771—1858) — великий англійський соціаліст-утопіст.— 16.

П

Паттерсон (Patterson), Роберт Хогарт (1821—1886) — англійський публіцист і вульгарний буржуазний економіст.— 235.

Поттер (Potter), Алонзо (1800—1865) — американський єпископ, викладав теологію в ряді навчальних закладів.— 192.

Прістлі (Priestley), Джозеф (1733—1804) — відомий англійський хімік, філософ-матеріаліст і прогресивний громадський діяч, ідеолог радикальної частини англійської буржуазії періоду промислового перевороту; в 1774 р. відкрив кисень.— 18—20.

Прудон (Proudhon), П'єр Жозеф (1809—1865) — французький публіцист, економіст і соціолог, ідеолог дрібної буржуазії, один з родоначальників анархізму.— 9, 16, 404, 450.

Р

Рамсей (Ramsay), Джордж (1800—1871) — англійський економіст, один з останніх представників класичної буржуазної політичної економії.— 165, 235, 403, 404, 450, 453.

Рау (Rau), Карл Генріх (1792—1870) — німецький вульгарний буржуазний економіст, в окремих питаннях поділяв погляди Сміта і Рікардо.— 11.

Рейнстон (Ravenstone), Пірсі (помер у 1830 р.) — англійський економіст-рікардіанець, захищав

інтереси пролетаріату, противник мальтузіанства.— 17.

Рікардо (Ricardo), Давід (1772—1823) — англійський економіст, визначний представник класичної буржуазної політичної економії.— 14—17, 19, 21, 22, 157, 222, 224—226, 230, 231, 233—235, 307, 402, 403, 499.

Родбертус-Ягцов (Rodbertus-Jagetzow), Йоганн Карл (1805—1875) — німецький вульгарний економіст і політичний діяч, ідеолог обуржуазненого пруського юнкерства, проповідник реакційних ідей пруського «державного соціалізму».— 9—12, 13—18, 19—22, 426.

Роско (Roscoe), Генрі Енфілд (1833—1915) — англійський хімік, автор ряду посібників з хімії.— 18.

Рощер (Roscher), Вільгельм Георг Фрідріх (1817—1894) — німецький вульгарний економіст, засновник так званої історичної школи в політичній економії.— 385.

С

Сей (Say), Жан Батіст (1767—1832) — французький вульгарний буржуазний економіст, першим систематично виклав апологетичну теорію «трьох факторів виробництва».— 157, 403, 404, 457.

Сеніор (Senior), Нассау Уільям (1790—1864) — англійський вульгарний буржуазний економіст, апологет капіталізму; виступав проти скорочення робочого дня.— 455.

Сімонді (Sismondi), Жан Шарль Леонар *Сімонд де* (1773—1842) — швейцарський економіст, дрібнобуржуазний критик капіталізму, визначний представник економічного романтизму.— 20, 118, 146, 404, 457.

Скроп (Scrope), Джордж Джуліус Полетт (1797—1876) — англійський буржуазний економіст, противник мальтузіанства; гео-

лог, член парламенту.— 192—194.

Сміт (Smith), Адам (1723—1790) — англійський економіст, один з визначних представників класичної буржуазної політичної економії.— 7, 9, 12—14, 16, 17, 146, 147, 173, 195—222, 224, 226—227, 234, 356, 372—391, 393, 394—398, 401—404, 422, 423, 442, 450, 451, 453, 494, 495, 507, 514.

Старрок (Sturrock), Арчібальд — начальник служби тяги англійського залізничного товариства «Great Northern Railway Co». — 186.

Стюарт (Steuart), Джеймс (1712—1780) — англійський буржуазний економіст, один з останніх представників меркантилізму, противник кількісної теорії грошей.— 12.

Т

Тейлор (Tylor), Едуард Бернетт (1832—1917) — видатний англійський етнограф, створив еволюційну школу в історії культури і в етнографії.— 455.

Томпсон (Thompson), Уільям (близько 1785—1833) — ірландський економіст, соціаліст-утопіст, послідовник Р. Оуена; використав теорію Рікардо для соціалістичних висновків.— 17, 333—335.

Тук (Tooke), Томас (1774—1858) — англійський буржуазний економіст, був близький до класичної школи політичної економії, критик теорії грошей Рікардо.— 79, 119, 340, 341, 492, 494, 495, 497.

Тюрго (Turgot), Анн Робер Жак (1727—1781) — французький економіст і державний діяч; один з визначних представників школи фізіократів; генеральний контролер фінансів (1774—1776).— 196, 353, 372.

У

Уейленд (Wayland), Френсіс (1796—1865) — автор популярних підручників з етики, політичної економії та інших наук; прези-

дент університету в американському місті Провіденс, священик.— 232.

Уільямс (Williams), Річард Прайс — англійський інженер, спеціаліст з економіки залізничного транспорту.— 176, 186, 187.

Ф

Фуллартон (Fullarton), Джон (1780—1849) — англійський буржуазний економіст, автор праць з питань грошового обігу і кредиту, противник кількісної теорії грошей.— 518.

Х

Холдсуорт (Holdsworth), У. А. — англійський адвокат.— 179, 184.

Ц

Целлер (Zeller), Й. — німецький економіст.— 10.

Ч

Чалмерс (Chalmers), Томас (1780—1847) — англійський протестантський теолог і буржуазний економіст, послідовник Мальтуса.— 161.

Чурров, Олександр Іванович (1842—1908) — російський буржуазний економіст і статистик, спеціаліст з економіки залізничного транспорту; ліберальний громадський діяч і публіцист.— 59.

Ш

Шееле (Scheele), Карл Вільгельм (1742—1786) — шведський хімік.— 18, 19.

Шербюльє (Cherbuliez), Антуан Елізе (1797—1869) — швейцарський економіст, послідовник Сісмонді; поєднував теорію Сісмонді з елементами теорії Рікардо.— 404.

Шеффле (Schäffle), Альберт Ебергард Фрідріх (1831—1903) — німецький вульгарний буржуазний економіст і соціолог, у зв'язку з виходом у світ I тома «Капіталу» К. Маркса виступив з

- проповіддю встановлення класового миру і «співробітництва» між буржуазією і пролетаріатом.— 10, 531.
- Шорлеммер* (Schorlemmer), Карл (1834—1892) — визначний німецький хімік-органік, професор у Манчестері; матеріаліст-діалектик; член німецької соціал-демократичної партії; друг Маркса і Енгельса.— 18.
- Штейн* (Stein), Лоренц (1815—1890) — німецький юрист, державознавець, історик, вульгарний економіст.— 168.
- Шторх*, Андрій Карлович (Генріх) (1766—1835) — російський економіст, статистик і історик, член Петербурзької Академії наук, епігон класичної буржуазної політичної економії.— 156, 404, 450—451.

ПОКАЖЧИК ЦИТОВАНОЇ І ЗГАДУВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ*

Чупров, А. Железнодорожное хозяйство. Том I. Его экономические особенности и его отношения к интересам страны. Москва, 1875.— 59.

Adams, W. B. Roads and rails and their sequences, physical and moral. London, 1862 (*Адамс, У. В.* Залізниця і рейки, їх фізичне і моральне зношування. Лондон, 1862).— 176, 179.

[*Bailey, S.*] A Critical dissertation on the nature, measures, and causes of value; chiefly in reference to the writings of Mr. Ricardo and his followers. By the author of Essays on the formation and publication of opinions. London, 1825 (*Бейлі, С.*) Критичне дослідження про природу, міри і причини вартості; головним чином у зв'язку з працями пана Рікардо та його послідовників. Написав автор «Нарисів про формування і опублікування думок». Лондон, 1825).— 113.

Barton, J. Observations on the circumstances which influence the condition of the labouring classes of society. London, 1817 (*Бартон, Дж.* Міркування про обставини, що впливають на

становище трудящих класів суспільства. Лондон, 1817).— 234.
Chalmers, Th. On political economy in connexion with the moral state and moral prospects of society. Second edition. Glasgow, 1832 (*Чалмерс, Т.* Про політичну економію в її зв'язку з моральним станом і моральними перспективами суспільства. Видання друге. Глазго, 1832).— 161.

Corbet, Th. An Inquiry into the causes and modes of the wealth of individuals; or the Principles of trade and speculation explained. London, 1841 (*Корбет, Т.* Дослідження про причини багатства окремих осіб і способи його набування; або Пояснення принципів торгівлі і спекуляції. Лондон, 1841).— 145.

* *Courcelle-Seneuil, J. G.* Traité théorique et pratique des entreprises industrielles, commerciales et agricoles ou Manuel des affaires. Deuxième édition. Paris, 1857 (*Курсель-Сеней, Ж. Г.* Посібник для теоретичного і практичного вивчення промислових, торгових і землеробських підприємств, або Довідник ділової людини. Видання друге. Париж, 1857).— 248.

* У цьому покажчику в квадратні дужки взято виявлені імена авторів книг, що вийшли анонімно. Зірочкою позначено праці, перекладені на російську мову.

- Destutt de Tracy, A. L. C.* Éléments d'idéologie. IV-e et V-e parties. Traité de la volonté et de ses effets. Paris, 1826 (*Дестот де Трасі, А. Л. К.* Елементи ідеології. Частини IV і V. Трактат про волю і її дії. Париж, 1826).— 500—504, 506—508.
- Dupont de Nemours, P. S.* Maximes du docteur Quesnay, ou Résumé de ses principes d'économie sociale. В книзі: Physiocrates. Avec une introduction et des commentaires par E. Daire. Partie I. Paris, 1846 (*Дюпон де Немур, П. С.* Положення доктора Кене, або Резюме його основних начал соціальної економії. В книзі: Фізіократи. З вступною статтею і коментаріями Е. Дера. Частина I. Париж, 1846).— 196.
- Good, W. W.* Political, agricultural and commercial fallacies; or, the prospect of the nation after twenty years' 'free-trade'. London [1866] (*Гуд, В. В.* Помилки в галузі політики, сільського господарства і торгівлі, або перспективи нації після 20-ти років «вільної торгівлі». Лондон [1866]).— 244.
- * *Hodgskin, Th.* Popular political economy. Four lectures delivered at the London Mechanics' Institution. London, 1827 (*Годскін, Т.* Народна політична економія. Чотири лекції, прочитані в Лондонській робітничій школі. Лондон, 1827).— 17, 251.
- Holdsworth, W. A.* The Law of landlord and tenant, with a copious collection of useful forms. London, 1857 (*Холдсворт, У. А.* Законодавство про лендлордів і орендарів з доданням копій корисних зразків. Лондон, 1857).— 179, 183—184.
- Kirchhof, F.* Handbuch der landwirtschaftlichen Betriebslehre. Ein Leitfadен für praktische Landwirthe zur zweckmäßigen Einrichtung und Verwaltung der Landgüter. Dessau — Dresden, 1852 (*Кірхгоф, Ф.* Посібник для ведення сільського господарства. Довідник для землеробів-практиків у справі доцільної організації маєтків і управління ними. Дессау — Дрезден, 1852).— 185, 249, 252—256, 263, 264.
- Lalor, J.* Money and morals: a book for the times. London, 1852 (*Лалор, Дж.* Гроші і нрави. Книга для нашого часу. Лондон, 1852).— 146, 148, 149.
- Lardner, D.* Railway economy: a treatise on the new art of transport, its management, prospects, and relations, commercial, financial, and social. London, 1850 (*Ларднер, Д.* Залізничне господарство. Трактат про новий вид транспорту, про управління ним, про його перспективи і про його комерційні, фінансові і соціальні відношення. Лондон, 1850).— 176, 185—187.
- Laveleye, E. de.* Essai sur l'économie rurale de la Belgique. Deuxième édition. Paris — Bruxelles — Leipzig, 1863 (*Лавеле, Е. де.* Нарис сільського господарства Бельгії. Друге видання. Париж — Брюссель — Лейпциг, 1863).— 252.
- * *Lavergne, L. de.* The Rural economy of England, Scotland and Ireland. Translated from the French. Edinburgh and London, 1855 (*Лавернь, Л. де.* Сільське господарство Англії, Шотландії і Ірландії. Переклад з французької. Единбург і Лондон, 1855).— 245.
- Le Trosne, G. F.* De l'intérêt social, par rapport à la valeur, à la circulation, à l'industrie et au commerce intérieur et extérieur. В книзі: Physiocrates. Avec une introduction et des commentaires par E. Daire. Partie II. Paris, 1846 (*Ле Трон, Г. Ф.* Про суспільну вигоду в галузі того, що стосується вартості, обігу, промисловості, внутрішньої і зовнішньої торгівлі. В книзі: Фізіократи. З вступною статтею і коментаріями Е. Дера. Частина II. Париж, 1846).— 196.

- Macleod, H. D.* The Elements of political economy. London, 1858 (*Маклеод, Г. Д.* Основи політичної економії. Лондон, 1858).— 235.
- Manava Dharma Sastra, or the Institutes of Manu according to the gloss of Kulluka, comprising the indian system of duties religious and civil. Third edition. Madras, 1863 (Манавадхармашастра, або закони Ману за коментаріями Куллука, що містять у собі систем у релігійних і громадянських обов'язків індусів. Мадрас, 1863).— 245.
- * *Marx, K.* Das Elend der Philosophie. Antwort auf Proudhons «Philosophie des Elends». Deutsch von E. Bernstein und K. Kautsky. Mit Vorwort und Noten von Friedrich Engels. Stuttgart, 1885 (*Маркс, К.* Злиденність філософії. Відповідь на «Філософію злиднів» Прудона. Переклад на німецьку мову Е. Бернштейна і К. Каутського. З передмовою і примітками Фрідріха Енгельса. Штутгарт, 1885).— 9.
- * *Marx, K.* Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie. Erster Band. Buch I. Zweite verbesserte Auflage. Hamburg, 1872 (*Маркс, К.* Капітал. Критика політичної економії. Том перший. Книга I. Друге, виправлене видання. Гамбург, 1872).— 4, 9, 14, 16, 29, 33, 38, 40, 44, 54, 58, 72, 84, 107, 119, 130, 133, 141, 148, 157, 160, 163, 167, 170, 171, 179, 188, 193, 194, 208, 210, 213, 221, 223, 233, 234, 247, 308, 317, 318, 331, 336, 342, 353, 364, 366, 368, 372, 398, 410, 428, 455, 499, 509, 522, 527, 530.
- * [*Marx, K.*] Lohnarbeit und Kapital. In: «Neue Rheinische Zeitung». April, 1849 ([*Маркс, К.*] Наймана праця і капітал. Надруковано в «Neue Rheinische Zeitung». Квітень, 1849).— 11.
- * *Marx, K.* Misère de la philosophie. Réponse à la philosophie de la misère de M. Proudhon. Paris — Bruxelles, 1847 (*Маркс, К.* Злиденність філософії. Відповідь на «Філософію злиднів» Прудона. Париж—Брюссель, 1847).— 11, 16, 20.
- * *Marx, K.* Zur Kritik der politischen Oekonomie. Erstes Heft. Berlin, 1859 (*Маркс, К.* До критики політичної економії. Випуск перший. Берлін, 1859).— 4, 357.
- Meyer, R.* Der Emancipationskampf des vierten Standes. Berlin, 1874 (*Мейер, Р.* Визвольна боротьба четвертого стану. Берлін, 1874).— 9, 10.
- Mill, J. St.* Essays on some unsettled questions of political economy. London, 1844 (*Мілл, Дж. Ст.* Нариси про деякі нерозв'язані питання політичної економії. Лондон, 1844).— 235.
- Müller, A. H.* Die Elemente der Staatskunst. Theil III. Berlin, 1809 (*Мюллер, А. Г.* Основи мистецтва державного управління. Частина III. Берлін, 1809).— 192.
- Newman, S. Ph.* Elements of political economy. Andover and New York, 1835 (*Ньюмен, С. Ф.* Основи політичної економії. Ендавер і Нью-Йорк, 1835).— 161.
- Patterson, R. H.* The Science of finance. A practical treatise. Edinburgh and London, 1868 (*Паттерсон, Р. Х.* Наука про фінанси. Практичний курс. Единбург і Лондон, 1868).— 235.
- Potter, A.* Political economy: its objects, uses, and principles: considered with reference to the condition of the american people. New York, 1841 (*Поттер, А.* Політична економія: її предмет, призначення і начала, розглянуті стосовно до умов життя американського народу. Нью-Йорк, 1841).— 192.
- * *Quesnay, F.* Analyse du Tableau économique. В книзі: Physiocrates. Avec une introduction et des commentaires par E. Daire. Partie I. Paris, 1846 (*Кене, Ф.* Аналіз Економічної таблиці. В книзі: Фізіократи. З вступною статтю і коментаріями Е. Дера. Частина I. Париж, 1846).— 138, 196.

- **Quesnay, F.* Dialogues sur le commerce et sur les travaux des artisans. В книзі: Physiocrates. Avec une introduction et des commentaires par E. Daire. Partie I. Paris, 1846 (*Кене, Ф.* Діалоги про торгівлю і про працю ремісників. У книзі: Фізіократи. З вступною статтею і коментарями Е. Дера. Частина I. Париж, 1846).— 138, 353.
- Ramsay, G.* An Essay on the distribution of wealth. Edinburgh, 1836 (*Рамсей, Дж.* Дослідження про розподіл багатства. Едінбург, 1836).— 235, 403, 453.
- Ravenstone, P.* Thoughts on the funding system, and its effects. London, 1824 (*Рейвстон, П.* Думки про систему державних боргів та її наслідки. Лондон, 1824).— 17.
- **Ricardo, D.* On the principles of political economy, and taxation. Third edition. London, 1821 (*Рікардо, Д.* Про начала політичної економії і оподаткування. Видання третє. Лондон, 1821).— 157, 222, 230, 233, 234, 403, 499.
- Rodbertus-Jagetzow, I. K.* Briefe und socialpolitische Aufsätze. Herausgegeben von Dr. R. Meyer. Band I. Berlin [1881] (*Родбертус-Ягецов, Й. К.* Листи і соціально-політичні статті. Видання д-ра Р. Мейера. Том I. Берлін [1881]).— 10, 11, 12, 20.
- **Rodbertus-Jagetzow, C.* Das Kapital. Vierter socialer Brief an von Kirchmann. Herausgegeben und eingeleitet von Th. Kozak. Berlin, 1884 (*Родбертус-Ягецов, К.* Капітал. Четвертий соціальний лист до фон Кірхмана. Видав і дав вступ Т. Козак. Берлін, 1884).— 10.
- **Rodbertus, I. K.* Sociale Briefe an von Kirchmann. Dritter Brief: Widerlegung der Ricardo'schen Lehre von der Grundrente und Begründung einer neuen Rententheorie. Berlin, 1851 (*Родбертус, Й. К.* Соціальні листи до фон Кірхмана. Лист третій: Спростування вчення Рікардо про земельну ренту і обґрунтування нової теорії ренти. Берлін, 1851).— 11.
- Rodbertus-Jagetzow, I. K.* Zur Erkenntniß unsrer staatswirtschaftlichen Zustände. Neubrandenburg und Friedland, 1842 (*Родбертус-Ягецов, Й. К.* До пізнання нашого економічного ладу. Ней-Бранденбург і Фрідланд, 1842).— 10, 14, 22.
- **Roscher, W.* System der Volkswirtschaftslehre. Band I: Die Grundlagen der Nationalökonomie. Dritte, vermehrte und verbesserte Auflage. Stuttgart und Augsburg, 1858 (*Росчер, В.* Система народного господарства. Том I: Основи політичної економії. Видання третє, доповнене і виправлене. Штутгарт і Аугсбург, 1858).— 385.
- Roscoe, H. E.* und *Schorlemmer, C.* Ausführliches Lehrbuch der Chemie. Erster Band: Nichtmetalle. Braunschweig, 1877 (*Роско Г. Е.* і *Шорлеммер, К.* Докладний підручник хімії. Том I. Неметали. Брауншвейг, 1877).— 18.
- Say, J. B.* Lettres à M. Malthus, sur différens sujets d'économie politique, notamment sur les causes de la stagnation générale du commerce. Paris, 1820 (*Сей, Ж. Б.* Листи панові Мальтусу з різних питань політичної економії, зокрема про причини загальноного застою в торгівлі. Париж, 1820).— 457.
- **Say, J. B.* Traité d'économie politique, ou Simple exposition de la manière dont se forment, se distribuent et se consomment les richesses. Troisième édition. Tome II. Paris, 1817 (*Сей, Ж. Б.* Трактат з політичної економії, або Просте зображення того, як багатства створюються, розподіляються і споживаються. Видання третє. Том II. Париж, 1817).— 157, 403.
- Scrope, G.* Principles of political economy — див. *Potter*. Political economy.

- Senior, N. W.* Principes fondamentaux de l'économie politique, tirés de leçons édités et inédites de Mr. N. W. Senior par le c-te Jean Arrivabene. Paris, 1836 (*Сеніор, Н. У.* Основні начала політичної економії, складені графом Жаном Арривабене на підставі виданих і невиданих лекцій пана Н. У. Сеніора. Париж, 1836).— 455.
- Sismondi, J. C. L.* *Simonde de.* Études sur l'économie politique. Tome I. Bruxelles, 1837 (*Сісмонді, Ж. Ш. Л. Сімонд де.* Нариси політичної економії. Том I. Брюссель, 1837).— 146.
- **Sismondi, J. C. L.* *Simonde de.* Nouveaux principes d'économie politique, ou De la richesse dans ses rapports avec la population. Tome I. Paris, 1819 (*Сісмонді, Ж. Ш. Л. Сімонд де.* Нові начала політичної економії, або Про багатство в його відношенні до народонаселення. Том I. Париж, 1819).— 20, 118—119.
- **Smith, A.* An Inquiry into the nature and causes of the wealth of nations. Ed. E. G. Wakefield. A new edition in four volumes. Vol. I and II. London, 1843 (*Сміт, А.* Дослідження про природу і причини багатства народів. Видання Е. Г. Уейкфілда. Нове видання в чотирьох томах. Томи I і II. Лондон, 1843).— 12, 13, 147, 196—201, 203, 204, 206, 207, 209—211, 214—216, 218, 220, 372—380, 382—386, 389, 390, 393, 401—402, 494—495.
- Soethber, A.* Edelmetall-Produktion und Werthverhältniss zwischen Gold und Silber seit der Entdeckung Amerika's bis zur Gegenwart. Gotha, 1879 (*Зетбер, А.* Видобуток благородних металів і співвідношення вартості золота і срібла з моменту відкриття Америки по цей час. Гота, 1879).— 488.
- The Source and remedy of the national difficulties, deduced from principles of political economy, in a letter to Lord John Russell. London, 1821 (Джерело і розв'язання національних труднощів, виведені з основних положень політичної економії. Лист лордові Джону Расселу. Лондон, 1821).— 15, 17, 18.
- Storch, H.* Considérations sur la nature du revenu national. Paris, 1824 (*Шторх, Г.* Міркування про природу національного доходу. Париж, 1824).— 404, 450—451.
- Storch, H.* Cours d'économie politique, ou Exposition des principes qui déterminent la prospérité des nations. Tome II. St.-Petersbourg, 1815 (*Шторх, Г.* Курс політичної економії, або Виклад начал, які визначають добробут народів. Том II. С.-Петербург, 1815).— 404.
- Thompson, W.* An Inquiry into the principles of the distribution of wealth most conducive to human happiness. A new edition. London, 1850 (*Томпсон, У.* Дослідження начал розподілу багатства, які найбільше сприяють людському щастю. Нове видання. Лондон, 1850).— 17, 333—335.
- Tooke, Th.* An Inquiry into the currency principle; the connection of the currency with prices, and the expediency of a separation of issue from banking. Second edition. London, 1844 (*Тук, Т.* Дослідження законів грошового обігу; зв'язок грошового обігу з цінами і доцільність відокремлення випуску банкнот від банківської справи. Видання друге. Лондон, 1844).— 495.
- **Turgot.* Réflexions sur la formation et la distribution des richesses. В книзі: Oeuvres de *Turgot*. Nouvelle édition par E. Daire. Tome I. Paris, 1844 (*Тюрго.* Міркування про утворення і розподіл багатств. У книзі: Твори *Тюрго*. Нове видання Е. Дера. Том I. Париж, 1844).— 196, 353, 372.
- **Tyler [Tylor], E. B.* Forschungen über die Urgeschichte der Menschheit und die Entwicklung der Civilisation. Aus dem Englischen

- von H. Müller. Leipzig. (Тейлор, Е. В. Дослідження первісної історії людства і виникнення цивілізації. Переклад з англійської Г. Мюллера. Лейпциг).— 455.
- Wayland, Fr. The Elements of political economy. Boston, 1843 (Вейланд, Фр. Основи політичної економії. Бостон, 1843).— 232.
- Williams, R. P. On the maintenance of permanent way (Вільямс, Р. П. Про зберігання залізничної колії). Доповідь в Інституті цивільних інженерів. 1867.— 176, 187.

ПАРЛАМЕНТСЬКІ ЗВІТИ ТА ІНШІ ОФІЦІАЛЬНІ ПУБЛІКАЦІЇ

- East India (Bengal and Orissa famine). Papers and correspondence relative to the famine in Bengal and Orissa, including the report of the Famine Commission and the minutes of the Lieutenant Governor of Bengal and the Governor General of India. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 31 May 1867 (Східна Індія (голод у Бенгалії і Оріссі). Документи і листування про голод у Бенгалії і Оріссі, включаючи звіт Комісії в справі боротьби з голодом і протоколи віце-губернатора Бенгалії і генерал-губернатора Індії. Опубліковано за розпорядженням палати громад від 31 травня 1867 р.).— 147.
- East India (Bengal and Orissa famine). Papers relating to the famine in Behar, including Mr. F. R. Cockerell's report. Part III. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 31 May 1867 (Східна Індія (голод у Бенгалії і Оріссі). Документи про голод у Біхарі, включаючи звіт Ф. Р. Кокерелла. Частина III. Опубліковано за розпорядженням палати громад від 31 травня 1867 р.).— 147.
- East India (Madras and Orissa famine). Return to an address of the honourable the House of Commons, dated 4 July 1867. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 30 July 1867 (Східна Індія (голод у Мадрасі і Оріссі). Звіт, поданий на запит високошановної палати громад від 4 липня 1867 року. Опубліковано за розпорядженням палати громад від 30 липня 1867 р.).— 245.
- Report from the select committee on bank acts; together with the proceedings of the committee, minutes of evidence, appendix and index. Part I. Report and evidence. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 30 July 1857 (Звіт особливої комісії в справі банківського законодавства; праці комісії, протоколи свідчень, додаток і покажчик. Частина I. Звіт і свідчення. Опубліковано за розпорядженням палати громад від 30 липня 1857 р.).— 241, 242.
- Reports by Her Majesty's secretaries of embassy and legation, on the manufactures, commerce, &c., of the countries in which they reside. No. 8. London, 1865 (Звіти секретарів посольств і місій її величності про промисловість, торгівлю і т. д. в країнах їх перебування. № 8. Лондон, 1865).— 249—250.
- Reports by Her Majesty's secretaries of embassy and legation on the manufactures, commerce, &c., of the countries in which they reside. Part III. London, 1879 (Звіти секретарів посольств і місій її величності про промисловість, торгівлю і т. д. в країнах їх перебування. Частина III. Лондон, 1879).— 490, 537, 538.
- Royal commission on railways. Minutes of evidence taken before the commissioners, March 1865 to May 1866. Presented of both Houses

of Parliament by command of Her Majesty. London, 1867 (Королівська залізнична комісія. Протоколи свідчень, даних членам комісії за період з березня 1865

по травень 1866. Подано обом палатам парламенту за розпорядженням її величності. Лондон, 1867).— 145, 157, 176, 180, 185—186, 259—260.

ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ

«*The Economist*» («Економіст»), Лондон, т. V, ч. I, 8 травня 1847 р.— 143.

—т. XXIV, 16 червня, 30 червня, 7 липня 1866.— 261.

«*Money Market Review*» («Огляд грошового ринку»), Лондон, 2 грудня 1867 р.— 176.

—25 січня 1868 р.— 185.

«*Neue Rheinische Zeitung. Organ der Demokratie*» («Нова Рейнська газета. Орган демократії»),

Кельн, № 24, 24 червня 1848 р.; № 34, 4 липня 1848 р.; № 56, 26 липня 1848 р.; № 99, 10 вересня 1848 р.; № 100, 12 вересня 1848 р.; № 138, 9 листопада 1848 р.— 11.

—№№ 264—267 і 269, 5—8 і 11 квітня 1849 р.— 11.

«*Zeitschrift für die gesammte Staatswissenschaft*» («Журнал з питань загального державознавства»), Тюбінген, т. 35, 1879.— 10.

ПОКАЖЧИК РОСІЙСЬКИХ ПЕРЕКЛАДІВ ЦИТОВАНИХ КНИГ*

- Годскин, Т.* Популярная политическая экономия (у книзі: *Т. Годскин.* Сочинения. М., 1938).— 17, 251 (136).
- Кенэ, Ф.* Анализ Экономической таблицы (у книзі: *Ф. Кенэ.* Избранные экономические произведения. М., 1960).— 138 (375), 196 (361).
- Кенэ, Ф.* О ремесленном труде. Второй диалог (у книзі: *Ф. Кенэ.* Избранные экономические произведения. М., 1960).— 353(494—495).
- Кенэ, Ф.* О торговле. Первый диалог между М. Х. и М. Н. (у книзі: *Ф. Кенэ.* Избранные экономические произведения. М., 1960).— 138 (382, 405, 406).
- Курсель-Сенёль* (у цьому виданні: *Курсель-Сеней, Ж. Г.*). Руководство к теоретическому и практическому изучению предприятий промышленных, торговых и земледельческих. Перевод с французского, изданный под редакцией В. Вешнякова. Спб., 1860.— 248 (47—48).
- Лавернь, Г. Л. де.* Сельское хозяйство в Англии, Шотландии и Ирландии. М., 1859.— 245 (17—18).
- Рикардо, Д.* Начала политической экономии и налогового обложения. М., 1955 (*Рикардо.* Сочинения. Перевод под редакцией М. Н. Смит. Том 1).— 157 (219), 222 (49), 230 (49), 232 (49), 234 (50), 402—403, (129—130), 499 (233).
- Родбертус, К.* К познанию нашего государственно-хозяйственного строя. Перевод Н. Поспеловой под редакцией и с предисловием В. Серебрякова. Л., 1936.— 10, 14, 22 (164).
- Родбертус.* Капитал. Четвертое социальное письмо к фон Кирхману Карла Родбертуса-Ягцова. Перевод с немецкого И. Давыдова. Спб., 1906.— 10.
- Родбертус.* Социальные письма к фон Кирхману. Письмо третье: Опровержение учения Рикардо о земельной ренте и обоснование новой теории ренты (в книзі: *К. Родбертус.* Экономические сочинения. Перевод И. Плотникова, Л., 1936).— 11—12 (289).
- Сисмонди.* Новые начала политической экономии, или О богатстве в его отношении к народонаселению. Том 1, М., 1937.— 20 (314), 118—119 (208—209, 207).

* Цей покажчик містить у собі останні з існуючих російських перекладів книг, що їх цитує і згадує Маркс. В покажчику подано сторінки цього тома, на яких Маркс цитує або згадує дану працю, і поруч у круглих дужках — відповідні сторінки цитованої книги.

- Рочер, В.* Система народного хозяйства. Том I: Начала народного хозяйства. Перевод И. Бабста. Том I. Отделение первое. М., 1860. — 385.
- Смит, А.* Исследование о природе и причинах богатства народов. М.—Л., 1935. Том I.— 12 (46, 47), 13 (64), 147, 196 (231), 197 (231), 198 (231—232), 199—200 (232), 200 (231, 232), 201 (232), 203 (231), 204 (237), 206 (235), 206—207 (232), 207 (233), 209 (233), 210—211 (235), 214 (234), 214—215 (235), 216 (236), 218 (235), 220 (307), 372—373 (307—308, 233), 373—374 (233, 47, 49, 48), 374—375 (48, 238, 239), 376 (87), 377 (239), 378 (239), 378—379 (240—241), 382 (46, 278, 280), 383 (279—280, 307), 384 (49), 385 (47), 386 (47—48), 389 (5,4), 390 (4), 393 (280), 401—402 (5), 494—495 (270—271).
- Сэ, Ж. Б.* (в цьому виданні: *Сей, Ж. Б.*). Трактат политической экономии. Перевод Е. Н. Каменецкой. М., 1896 (переклад окремих розділів).— 157, 403—404.
- Тайлор, Е. Б.* (в цьому виданні: *Тэйлор, Э. Б.*) Доисторический быт человечества и начало цивилизации. Перевел с английского под редакцией профессора Ф. Мильгаузена Е. Валицкий. М., 1868.— 455 (249).
- Тюрго.* Размышления о создании и распределении богатств. Перевод и дополнения проф. А. Н. Миклашевского. Юрьев, 1905.— 196, 353 (39), 372 (34).

ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК

А

Абстрактна праця — 389—390, 445.

Абстракція

- як метод дослідження — 29—30, 85, 98—99, 112, 118—120, 126—127, 136, 140—141, 188, 266, 287—288, 294, 304—305, 335—337, 346—347, 350, 359, 406—411, 421, 468—471, 472, 475, 484—485, 488—489, 511—512, 514—515, 521—522, 524, 527—528, 529—532, 541—543.

Авансування капіталу

- суть і мета — 48—49, 55—56, 61—63, 64—66, 159—162, 317—318, 324—325, 364—370, 391—392, 400—401;
- різні форми — 32, 47, 50, 55—56, 59, 61—62, 64—67, 76, 140, 151, 159—161, 167—168, 197—198, 218, 219, 232—233, 262—263, 264—265, 272—273, 274, 330—331, 349, 364, 365, 366, 370, 412, 416—417, 463—464;
- мінімум авансованого капіталу — 83—84, 88—90, 114—115, 126—127, 267—268, 367—370, 509—510;
- особливості авансування змінного капіталу — 34—36, 65—66, 76—78, 171, 218—221, 224—225, 226—227, 232—233,

239—240, 272—273, 308—311, 314, 317—318, 320—321, 323—327, 337, 383, 390—394, 412, 416—417, 422, 427, 429—430, 431, 436—437, 456, 463—464, 491, 496—498;

- особливості авансування основного капіталу — 58, 163—165, 174, 177—178, 180—182, 189—192, 198—199, 225, 238—239, 255, 339, 343, 366—367, 470—471, 495—496, 498—499, 514;
- вплив часу обороту на величину авансованого капіталу — 266—294, 324, 365, 368;
- загальний оборот авансованого капіталу — 189—193;
- і кредит — 114, 193—194, 241, 242, 298, 369, 436;
- і тривалість робочого періоду — 237, 238, 239—245, 251—254;
- у фізіократів — 105—106, 195—196, 205, 218, 219, 227, 231—232, 354, 372—374, 391, 516.

Австралія — 147, 488.

Акції — 169, 217, 300, 360, 519.

Акціонерний капітал — 104, 450, 519.

Акціонерні товариства — 114, 134, 144, 185—186, 241, 252—253, 360, 369, 450, 496, 538.

Америка — див. *Південна Америка*,
Сполучені Штати Америки.

Амортизація основного капіталу
— її суть — 126, 163—165, 169—
170, 174—175, 176—179, 186—
188, 239;

— методи обчислення та її нор-
ма — 126, 163, 175—177, 179—
188, 189—190, 251, 543;

— утворення амортизаційного
фонду — 163, 169—170, 178—
181, 187—190, 239, 466—468,
470—471, 476—478, 495, 514;

— і витрати на ремонт — 126,
179—187, 251, 376, 466, 495;

— і приховання капіталістами
фактичних прибутків — 185,
186—187.

*Аварія капіталістичного вироб-
ництва* — 62, 81—82, 109—111,
112—114, 133, 136—137, 154—
155, 177, 179, 192, 238, 259—260,
267, 325—329, 331, 350—353, 363,
364—365, 406—407, 424—426,
487—488, 498—499, 514—516, 521.

Див. також: *Економічні кризи*.

Англія — 17, 73, 122, 145, 149—
150, 157, 179, 183—184, 186—187,
242—243, 244, 245, 256, 258,
261, 263, 328—329, 334—335, 374,
530, 538;

— тред-юніони — 351.

Араби — 40.

Афіни (Стародавні) — 498.

Африка — 498.

Б

Багатство (суспільне)

— його джерела — 366—368;

— його речові форми — 142—143,
146—148, 160, 168—169, 214,
216—217, 260, 357, 368, 510—511;

— його зростання при капіталізм-
і — 142—143, 260, 333—334,
510—511;

— умова його простого відтво-
рення — 184;

— і витрати обігу — 142—143,
151, 154, 260, 357;

— помилковий поділ суспільного
багатства у А. Сміта — 214.

*Базис капіталістичного суспільст-
ва* — 66, 355, 366, 401

Баланс — див. *Платіжний баланс*,
Торговий баланс.

Банки — 7, 90, 127, 137—138, 142,
261, 328, 356, 360, 428, 513.

Див. також: *Кредит*, *Позичко-
вий капітал*.

Банкноти — 490, 497.

Безробіття — див. *Відносне пере-
населення*.

Бельгія — 177, 252.

Біологія — 214.

Біржа — 351, 354.

Благородні метали — 41, 60, 142—
143, 333, 336—337, 355, 357,
361, 488—489, 497, 518, 521.

Див. також: *Золото (і срібло)*.

Ботаніка — 157.

Бразилія — 261.

Будівництво (житлове) — 73, 241—
243.

Буржуазія — див. *Капіталіст*,
Клас капіталістів.

Бухгалтерський облік — 65, 159,
182—183, 208, 209, 293, 331;

— його суть і необхідність — 65,
140—142;

— характер витрат на його ве-
дення — 140—142, 146;

— при суспільному виробницт-
ві — 141—142;

— історія його розвитку — 140—
142.

В

Валовий продукт — див. *Суспіль-
ний продукт*.

Вартість

— її визначення і вираз — 14, 19,
20, 21, 34, 42—44, 62, 98, 112—
113, 115, 142, 143—144, 154—
155, 156—157, 173, 204, 218,
337, 398—399, 492—493;

— робочі сили — 19—20, 21, 30—
31, 33—34, 77, 121, 123, 144,
171—172, 225, 232, 383, 387—
388, 392—396, 400—401, 458,
462, 502—503, 530;

— всього суспільного продук-
ту — 380—381, 409—411, 446,
447—450, 453;

— рух капіталу як вартості —
39, 44, 113—114, 161, 294—
296, 317—318, 398, 405—406;

— грошей — 424;

— зміни і революції у вартості—
112—113, 115, 152, 301—302,
425;

- критика буржуазних теорій — 14, 16, 22, 113, 382—390, 395—398, 401—404, 450—454.
- Див. також: *Додаткова вартість, Мінюва вартість, Ціна.*
- Вексель* — 90, 261, 300—301, 328.
- Велика промисловість* — 176, 188, 192, 290.
- Венеція* — 261.
- Виробництво*
 - загальна характеристика — 40—41, 59, 62, 122—123, 127—131, 142, 146—147, 148, 156—158, 160, 167, 170, 208—209, 223, 233, 236—239, 247—251, 257—260;
 - два підрозділи суспільного виробництва — 380—381, 408—409, 416—418, 438—441, 489.
 - Див. також: *Відтворення, Конкретна праця, Праця, Робоча сила, Час виробництва.*
- Виробничий запас*—115—116, 128—130, 147—149, 194, 253—254, 263—264, 272—273, 290, 297—300, 304, 467.
- Виробничі відносини*
 - відтворення капіталістичних виробничих відносин — 36—40, 117, 123, 359, 363, 392—396, 398—399, 401, 405, 431—432, 436—437, 442, 459, 462—463, 542.
- Витрати виробництва*
 - і витрати на зберігання та ремонт основного капіталу — 126, 179—187, 251, 330—331, 376, 466, 495.
- Витрати обігу*
 - їх загальна характеристика — 130—131, 136—142, 147, 155—157;
 - витрати на продаж і купівлю товарів — 136—139, 257—264;
 - витрати на ведення бухгалтерського обліку — 140—142;
 - витрати, зв'язані з грошовим обігом — 142—143, 357—369;
 - витрати на утворення і зберігання запасів — 143—155, 254, 257, 262—264, 467;
 - транспортні витрати — 59—60, 155—158, 258—260, 451.
- Відносне перенаселення* — 326—327, 425, 522, 536;
- і фази промислового циклу — 425.
- Відтворення*
 - історія розробки Марксом теорії відтворення і її значення — 8—22, 29—30, 121—122, 159, 318—319, 331—332, 364—365, 407—408, 475, 509;
 - визначення і його основні особливості при капіталізмі — 38—39, 69—71, 79—80, 83—85, 107—108, 110—112, 126—127, 133, 134, 138—139, 160—162, 189—192, 209, 334—335, 336, 357, 362—367, 405—408, 424—426, 441—443, 449—450, 454—455, 466—468, 470—471, 475, 482—483, 486—488, 496—497, 509—511, 513—517, 523—524, 526—527, 539, 542—543;
 - природне — 179, 371;
 - індивідуального промислового капіталу — 69—71, 73—74, 78—82, 84—85, 88—95, 98—101, 105—108, 110—113, 115—116, 127, 138, 140—141, 160, 161—162, 174—175, 177—179, 189—191, 209, 363—366, 368, 405—408, 438, 448—449, 509—510, 512—513, 518—519;
 - всього суспільного капіталу — 100—101, 104—108, 110—111, 155, 160, 178, 184, 213, 335—337, 347—348, 363, 365—366, 405—411, 422—424, 441—443, 448—450, 455, 459, 466—471, 482—483, 489, 499, 513—516, 518—521, 523—524, 527—528, 538—539, 541—542;
 - золота і срібла як грошового матеріалу — 142—143, 336—337, 339, 346—349, 355—356, 357, 368, 488—492, 496, 497, 511, 544;
 - суспільного багатства — 184, 376—377;
 - капіталістичних виробничих відносин — 35—40, 117—118, 123, 359, 363, 392—393, 395, 398—399, 400—401, 405, 431—432, 436—437, 442—443, 459—460, 462—463, 542;
 - робочої сили і робітничого класу — 21, 35, 37—40, 63, 81, 100, 118, 123, 170—172, 175, 213,

- 219—220, 224, 319, 326—327, 359, 363, 390—396, 400—401, 405, 424—425, 429—432, 442—443, 456—458, 459—463, 466, 522, 529—530, 535;
- в трактуванні фізіократів — 106, 196, 205, 218, 227, 231, 354, 371—372, 374, 382, 390, 516;
- критика буржуазних теорій відтворення і обігу капіталу — 19—22, 42, 74, 75, 80, 91, 99, 113, 118—119, 122—123, 132—133, 146—147, 160—161, 205, 214, 225—227, 230—234, 264—265, 275, 308, 333—335, 340—344, 350—352, 372—391, 396—398, 401—404, 422—426, 437, 442—443, 450—454, 455—457, 461, 465, 472, 475, 489, 494—495, 499—508, 514—515, 518—519, 524, 537—538.
- Див. також: *Просте відтворення, Розширене відтворення.*
- Війна**
- Громадянська війна в США — 147;
- як засіб захоплення рабів — 498.
- Власність** (капіталістична) — 35, 208, 217, 399, 400, 437.
- Див. також: *Земельна власність, Вульгарна буржуазна політична економія*
- її загальна характеристика — 17—18, 20, 21—22, 75, 132, 168, 233, 340—341, 385, 403—404, 456, 507—508, 530—531, 537—538;
- критика її окремих положень і теорій — 42, 73—74, 75, 80—81, 87, 122—123, 157, 350—352, 357, 385, 403—404, 425, 437, 450, 455—457, 461, 475, 488, 499—508, 524, 537—538.
- Г**
- Генуя* — 261.
- Гіпотеза* — 423, 473—474, 476, 497.
- Гірнича промисловість* — 104, 112, 149, 201—202, 216, 250, 326, 366, 440, 498.
- Голландія* — 117, 261.
- Греція (Стародавня)* — 498.
- Гроші*
- характеристика Енгельсом теорії грошей Маркса — 19;
- металічні — 119—120, 336, 356—357, 370, 497, 520—521;
- кредитні — 119, 333, 370;
- рахункові — 65, 66, 69, 109, 140, 159, 161, 190;
- світові — 117, 368;
- як загальний еквівалент — 34, 47, 49, 171, 336, 400;
- як міра вартості — 34, 321;
- як купівельний засіб — 32, 78, 83, 91, 109, 119, 264, 344, 346, 356, 481, 485;
- як засіб обігу — 33, 71, 78, 79, 84, 142—143, 188, 336, 339, 356—357, 360, 430, 482, 515, 520—521, 531;
- як засіб утворення скарбів — 71, 82—84, 89—90, 127, 143, 188, 333, 336, 339, 355, 356, 360, 491—492, 498, 509, 513, 514, 516—520, 529—531, 544—545;
- як засіб платежу — 32, 36, 78, 83, 84, 91, 109, 120, 143, 194, 244, 264, 278, 324, 336, 339, 344, 356; 482, 497, 522;
- закони їх обігу — 107, 193—194, 335—336, 339, 341—342, 352—353, 427—428, 475;
- їх кількість в обігу — 107, 119—120, 142—143, 194, 294, 318, 336, 337, 339, 340, 341—342, 343, 344, 350, 352, 354, 356—357, 433—434, 491—495, 498, 513, 520;
- їх зношування та відтворення грошового матеріалу — 143, 336—337, 339, 357, 369, 488—499;
- їх перетворення в капітал — 19—20, 32—37, 41—42, 46—52, 62—66, 188, 456;
- фальсифікація грошей — 530;
- критика буржуазних теорій грошей і грошового обігу — 33—34, 36—37, 79, 122—123, 340—346, 350—353, 357—358, 393—394, 465, 493—495.
- Див. також: *Золото (і срібло), Грошовий капітал*
- його визначення і особливості — 32, 33, 36, 41—42, 49—52, 61—63, 64—65, 76, 78—80,

- 82—83, 85—88, 89—90, 93, 98—100, 105, 159, 198, 202, 205—206, 210, 365—370, 391, 428, 456, 497—498;
- формула і стадії його кругообороту — 29, 31—34, 38, 39, 46—52, 54—55, 61—67, 70—71, 76, 85—88, 93, 98—99, 100—101, 105, 107—109, 115, 159—162, 405—406;
- його перетворення в продуктивний капітал — 30—40, 46—47, 58—59, 63, 75—76, 78—79, 80, 82—83, 87—88, 108—109, 126—127, 337—338, 360, 369—370, 429, 431—432, 512—513, 518;
- потенціальний — 82—83, 88—91, 115—116, 127, 273—274, 288—294, 332—333, 339, 355—356, 358—361, 368, 509—514, 516—519, 524, 531;
- резервний — 83, 90—91, 115—116, 127, 272, 302, 328, 330, 332, 339, 356—358, 365—366;
- його роль в процесі відтворення суспільного капіталу — 35—36, 40, 365—370, 429, 509—514, 519, 524;
- і грошовий обіг — 32—34, 39, 41—42, 71, 78, 79, 82—87, 107, 116—117, 119—120, 317—318, 349—350, 352—354, 369, 412—416, 426—437, 492—499;
- критика теорій буржуазних економістів — 33—36, 75, 80—81, 87, 99—100, 106, 122—123, 160—161, 264—265, 275, 455—457, 464—465, 518—519.
- Див. також: *Банки, Кредит, Позичковий капітал.*
- Грошовий ринок* — 116, 292, 294—295, 300—302, 325—326, 369.

Д

- Держава* (в експлуаторському суспільстві) — 123, 155—156, 183, 437, 474, 497—498;
- як експлуатор праці — 104, 117, 241;
- і гроші — 119, 530.
- «*Державний соціалізм*» (в Німеччині) — 13.
- Державні цінні папери* — 360.

Додаткова вартість

- історія і значення розробки К. Марксом її наукової теорії — 11—16, 17—22;
- визначення — 13—14, 18—20, 42, 45—46, 173, 225, 226, 388, 399, 400—402, 493;
- її дві форми — 20, 398—399;
- її виробництво як визначальна мета капіталізму — 61—65, 83—84, 99, 105, 107, 112, 124—127, 159—162, 316—317, 362, 371, 398—399, 401, 426—427, 462, 524;
- її річна норма — 303—318, 322—324, 330;
- її маса — 305—307, 314—315, 322—324, 330;
- її реалізація — 46—48, 70, 71, 72—73, 74, 76, 95, 96, 124, 131, 134, 327, 330, 332, 335—336, 340—342, 343—348, 350, 360, 361, 417—418, 422, 426, 434—437, 493—494, 519—520, 531;
- її розподіл — 13—14, 223, 344—345, 361, 384—385, 401, 437;
- її капіталізація — 83—86, 106, 330—331, 335, 509; 531—536, 539—542;
- її витрачання як доходу — 78, 104, 319, 330, 388—389, 395, 397, 417—418, 423—425, 434—436, 442—443, 492—494;
- і заробітна плата — 14, 20, 45, 232, 303—319, 322, 324, 350—351, 387—389, 396—397, 400—401, 403, 424—427, 433, 436—437, 467;
- і витрати обігу — 144, 155—156;
- і витрати на ремонт основного капіталу — 126, 179—188, 250—251, 376—377, 466—467, 495;
- і страхування — 144, 184;
- критика буржуазних теорій її походження — 11—16, 19—22, 132, 204, 218—219, 231—233, 315, 340, 461, 499—508.
- Додаткова праця* — 12—16, 30, 31, 34, 42, 74, 139, 305—307, 376—377, 441, 446, 516—517.
- Додатковий продукт* — 45, 60, 69, 74, 84, 104, 106, 155, 493, 510, 511, 513, 516—519, 522, 539.

Домашня промисловість — 249—250.

Допоміжні матеріали — 128, 148, 164—167, 170, 175, 194, 201, 202, 207, 208, 213, 216, 224, 226, 229, 233, 239, 245, 266, 272, 294, 366—367, 381, 409, 421, 467, 485, 543.

Доход

- окремого робітника і робітничого класу — 376—377, 383, 387, 389, 391, 392—393, 394—395, 456—458, 460, 464—465;
- окремого капіталіста і класу капіталістів — 73, 74, 77, 85, 100, 117, 121—122, 186—187, 318—319, 387, 389, 395, 401, 411—412, 436—437, 519, 524;
- доходи інших верств населення — 343, 344, 380, 383—385, 387—388, 401, 437;
- критика буржуазних понять доходу — 20—21, 75, 374—386, 389, 393, 395, 396, 398, 401—404, 422—423, 451—493, 456—457, 460—461, 464—465, 500—508, 524.

Е

Економічні закони — див. *Закон вартості, Закони грошового обігу, Закони додаткової вартості.*

Економічні кризи

- загальна характеристика — 81—83, 129—130, 177, 191—192, 238, 242, 292, 326—329, 485—488, 515—516, 542;
- їх вплив на становище робітничого класу — 325—327, 424—426;
- і грошовий ринок — 82, 328—329;
- окремі приклади — 20—21, 261;
- критика буржуазних теорій — 80—81, 518—519.

Експлуатація робочої сили капіталом — 41, 45—46, 113, 124, 129—130, 178—180, 226, 247, 267, 324, 372, 522, 529—531, 537—538;

- вираз її ступеня — 44—45, 306—307, 316;
- інтенсивне і екстенсивне її збільшення — 331—332, 366—367.

Див. також: *Інтенсифікація праці, Робітничий клас, Робоча сила.*

Експорт — див. *Зовнішня торгівля.*

Є

Єдність

- процесу виробництва і процесу обігу — 107;
- трьох форм кругообороту капіталу — 107—108, 110—113, 140, 264—265.

Ж

Життєві засоби

- загальна характеристика — 39, 63, 77, 118, 125, 171—172, 209—210, 339—340, 350—353, 392, 395, 415—418, 422, 423—425, 536, 538—539;
 - і натуральна форма заробітної плати — 172, 226—227, 322, 329, 530, 537—538;
 - і змінний капітал — 77—78, 118, 125, 171—172, 213—214, 218—221, 226—234, 319—320, 321—322, 323—324, 325, 329, 344—345, 350—353, 392—395, 422—425, 426—427, 456—457, 465, 475—476;
 - і суспільний фонд індивідуального споживання — 146, 154, 209—210, 214, 217, 377, 379—381, 405, 408, 526;
 - і вартість робочої сили — 392—393, 394—395, 502—503;
 - і теорія «робочого фонду» — 221;
 - і теорія фізіократів — 218;
 - причини зростання їх цін при капіталізмі — 244, 325—326, 350—353, 425;
 - необхідність планування їх виробництва і споживання при комунізмі — 325.
- Див. також: *Предмети індивідуального споживання.*

З

Загальний еквівалент — див. *Гроші, Золото (і срібло).*

Законодавство — 37, 179, 183—184, 251, 334—335, 530.

Закон вартості — 21, 120, 156—157, 222, 231, 335, 365.

- Закони грошового обігу* — 107, 120, 193—194, 336, 339, 342, 352—353, 427—428, 475.
- Закони додаткової вартості* — 13—14, 307—310.
- Залізниці* — 59, 104, 157, 168—169, 175—179, 180, 183, 185—187, 217, 238, 241, 243, 258—260, 267—268, 325—327, 496.
Див. також: *Транспорт*.
- Замовлення* (договір про поставку товару) — 77, 109, 118, 132, 144, 194, 242, 258, 260—262, 272, 510, 522.
- Запас* — див. *Виробничий запас, Продуктивний капітал, Товарний запас, Фонд індивідуального споживання*.
- Заробітна плата*
— характеристика Енгельсом теорії заробітної плати Маркса — 19—20;
— як перетворена форма вартості (ціни) робочої сили — 21—22, 30—31, 33, 34, 77—78, 121, 123, 144, 171—172, 225, 232, 383, 387—389, 392—393, 395, 396, 401, 458, 463, 530;
— номінальна і реальна — 326—327, 502—504, 529—530;
— причини її підвищення або зниження — 325—327, 350—353, 366, 425, 501—503, 530, 537—538;
— форми і строки її виплати — 37, 39, 65, 151, 170—172, 193, 220, 224—225, 227, 232—233, 273, 278, 355, 390, 412, 530, 536—538;
— її витрачання робітниками — 125, 144, 151, 155, 171—172, 213, 218—219, 227, 319, 323—326, 343, 344, 348, 350—352, 359, 363—364, 378—379, 384—385, 390—392, 393—394, 406, 407, 411, 415—418, 424—427, 429—431, 456—458, 460—463, 475—476, 496;
— її значення при обміні (і відтворенні) різних частин всього суспільного продукту — 406—409, 411—413, 416—432, 454—465, 473—476, 529—532, 536—537, 542—544;
— як форма доходу робітників — 33, 374—378, 379—380, 383—385, 387—389, 391—395, 397, 401, 451—453, 455—462, 464—465;
— і грошовий обіг — 20, 33—36, 39, 65—66, 120, 278, 304, 317—318, 326—327, 336—339, 342—343, 347—351, 352—355, 359—360, 393, 416—432, 433—434, 436—437, 456—465, 472—476, 489—492, 496—497, 529—530, 544;
— і інтенсифікація праці — 267, 331—332, 366;
— і кредитування робітником капіталіста — 32, 76—77, 193, 218—219, 224, 273, 333—334, 393—394, 412, 429, 460—461, 464—465;
— і нагромадження капіталу — 89, 125, 325—327, 359—360, 366, 529—530, 539—545;
— і оборотний капітал — 192—194, 202—213, 218—235, 237—245, 251, 264, 266, 272—273, 278, 287—291, 294, 296—298, 300—301, 303—304, 324—327, 332, 336—338, 343, 433—434, 467;
— і змінний капітал — 37, 65, 124—125, 139, 144, 145, 171—173, 179—180, 182, 193, 213, 218—229, 231—235, 273, 290—291, 303—322, 335—336, 350, 353, 354, 359, 380, 383, 386, 391—393, 400—401, 409, 412—413, 415—418, 422—430, 441—445, 454—465, 497, 536;
— і додаткова вартість — 14, 45, 232, 303—319, 322, 324, 350—351, 387—389, 395—397, 400—402, 403, 423—427, 433—434, 436—437, 467;
— і прибуток — 350—352, 375, 411—412, 502—504, 529—530;
— і промисловий цикл — 325—327, 424—425;
— і профспілки — 351;
— і робочий день — 537—538;
— і заощадження робітників — 125, 319;
— і товарні ціни — 325—327, 350—354, 406—407, 501—504, 528—530;
— і фальсифікація грошей — 530;
— критика буржуазних теорій за-

робітної плати — 11—14, 20—21, 218—235, 372—373, 403—404, 450—457, 463—465, 499—503, 507—508, 529—530, 537—538.

Засоби виробництва

- загальна характеристика — 30—31, 35, 38—41, 128—131, 147—148, 163—167, 208—209, 223, 408, 455, 516—518;
 - як речова форма постійного або основного капіталу — 41, 128—131, 147—148, 163—166, 170, 223, 234—235, 408—409, 438—440;
 - і процес створення вартості — 130—131, 163—167, 223;
 - підрозділ виробництва засобів виробництва — 377—378, 380—381, 408—409, 438—440, 489.
- Див. також: *Постійний капітал*.

Засоби зв'язку — 59—60, 258—260.

Засоби праці

- загальна характеристика — 58, 128—130, 163—164, 166—170, 177, 203—205, 208—210, 216—218, 223—224, 227—228, 233, 466;
- як натуральна форма постійного або основного капіталу — 58, 128—131, 148, 163—168, 170, 210, 223, 227—228, 287;
- їх фізичне і моральне зношення — 164, 175—177, 465—468.

Див. також: *Знаряддя праці, Машини, Основний капітал*.

Засоби транспорту

- їх значення і розвиток при капіталізмі — 135, 149—150, 165, 258—260.

Див. також: *Транспорт*.

Земельна власність — 12—13, 20—21, 37—38, 242, 354, 366—367, 374, 384, 401, 474, 506.

Земельна рента — 11—17, 20, 137—138, 242, 244, 344, 367, 373—374, 377, 382—385, 387, 397, 401, 403, 437, 474, 505—506.

Землеробство — 59, 69, 106, 112, 129, 141, 145, 149, 161, 162, 167, 168, 179, 185, 195—197, 200, 207, 218, 227, 242, 244, 249—252, 256, 268, 327, 371—373, 467, 498, 542.

Див. також: *Родючість ґрунту, Сільське господарство*.

Земля — 216, 366—367, 496, 506;
— природне джерело багатства — 366, 368.

Змінний капітал — 19—20;

- визначення — 41, 65—66, 171, 221, 223, 225, 226—229, 304, 308, 383, 390—391, 409, 456;
 - як складова частина оборотного капіталу — 171—173, 175, 206, 219—221, 225—226, 228—229, 231—232, 239—240, 272, 303—304, 354;
 - форми його авансування — 65—66, 171, 218—220, 224—225, 226—227, 232—233, 239—240, 272, 273—274, 307—310, 314, 325—327, 337, 358, 383, 390—392, 412, 422, 427, 430—431, 436—437, 456, 463—465, 491, 496—497;
 - відмінність авансованого від дійсно застосованого — 307—310;
 - його оборот на окремому підприємстві — 318—323;
 - його оборот з суспільної точки зору — 324—329;
 - і доход робітників — 377—378, 383, 387, 388, 391, 392—393, 394—395, 411—412, 456—458, 460—461, 464—465;
 - і норма додаткової вартості — 303—318, 324;
 - критика окремих положень буржуазних економістів — 19—20, 213, 218—235, 350—353, 382—385, 390—397, 451—454, 455—457, 463—465, 499—503, 530.
- Знаряддя праці* — 59, 204, 206—207, 219, 470.

Зовнішня торгівля

- і капіталістичне відтворення — 117, 484, 487, 489;
- і суперечності капіталізму — 324, 327—329, 484, 487;
- благородними металами — 84, 328, 333, 336, 347—348, 355, 357, 358, 368, 488—489;
- і кредит — 260—262, 327—329;
- і проблема реалізації додаткової вартості — 335—336, 347—349, 354—355, 358, 484—485;

- і розміри товарного запасу в країні — 149—150, 153.
 - Золото (і срібло)*
 - зміни його вартості і товарні ціни — 337, 521;
 - як гроші — 52, 60, 66, 84, 119—120, 142—143, 333, 335—339, 346—349, 355, 357, 358, 368, 488—492, 496, 497, 498—499, 511, 521, 544;
 - як сировий матеріал — 336—337, 488, 489—490, 491, 544;
 - і нагромадження потенціального грошового капіталу — 83—84, 333, 336—337, 339, 355—356, 357—359, 361, 491—492, 496, 498—499, 511, 512, 518, 522, 544, 545.
 - Золотопромисловість* — 52, 60, 336—339, 346—349, 355, 357, 359, 488—492, 496, 498—499, 511—512, 518, 521, 522, 544.
 - Зоологія* — 157.
 - Зубожіння робітничого класу* — див.
 - Відносне перенаселення, Експлуатація робочої сили капіталом, Заробітна плата.*
- I**
- Імпорт* — див. *Зовнішня торгівля.*
 - Індія* — 40, 59, 117, 147—148, 245, 260—261, 327—329.
 - Індонезія* — 117.
 - Інтенсифікація праці* — 130, 180, 247, 267, 332, 366, 487, 522.
 - Іпотека* — 242.
 - Історичне і логічне* — 119, 497.
- К**
- Канали* — 157, 168, 187, 241, 259;
 - Суецький канал — 261.
 - Капітал*
 - його загальне визначення — 32, 33, 37, 41—42, 44, 48—52, 55—56, 60—66, 84—85, 112—113, 159—162, 196—197, 225—226;
 - експлуатація робочої сили як основна умова його існування — 30—42, 45—46, 63, 65—68, 80, 81, 123, 143—144;
 - збільшення вартості як мета його руху — 32, 40, 61—65, 74—75, 80—81, 84—85, 99, 107, 112—124, 160—162, 228—229, 340;
 - його форми в сфері виробництва — 19—20, 29—32, 34—35, 38—42, 46, 51—56, 59—61, 62, 64—67, 69—70, 79—80, 85—87, 98—105, 108—111, 128—131, 146—149, 163—165, 167—168, 170—175;
 - його форми в сфері обігу — 29—38, 41—52, 54—56, 58—67, 72—73, 74—75, 76, 78—80, 82—83, 86—88, 90—91, 93—95, 98—106, 107—112, 131—136, 138—140, 144—146, 147, 150—154, 173—174, 197—201, 202, 205—206, 209—212, 213;
 - єдність трьох форм його кругообороту — 55—56, 86—87, 107—113, 140—141, 264—265;
 - умови і суперечності процесу його кругообороту — 29, 31, 34—41, 43—45, 55—56, 60—75, 77, 91—92, 109—111, 112—118, 132—137, 144—145, 147—149, 152—157;
 - критика буржуазних визначень капіталу — 36, 42, 75, 80, 87, 112—113, 118—119, 132, 167, 173—174, 196—199, 222—235, 373—382, 401—404, 423—424, 450—454, 455—457, 464—465.
- Капіталіст*
- його загальна характеристика — 29, 30, 35, 38—39, 40, 45, 63, 65—66, 77, 78, 82, 91, 95, 98, 110, 113, 114, 118, 121, 123—128, 133, 136—139, 141, 144, 150—153, 157, 170—172, 193, 198, 207, 209, 212, 215, 224—225, 227—229, 240—242, 250, 258, 328—333, 340—343, 344—346, 350—352, 363—364, 367, 369, 375, 388, 390—394, 395, 400—401, 405, 406, 412, 429, 436—437, 450, 496, 497, 509—510, 530—531, 536—538;
 - як персоніфікація капіталу — 125, 136, 493;
 - визначальна мета його дій — 84—85, 124, 127, 150, 152—154, 161, 227—229, 324, 340—341, 398—400, 401, 426, 462;
 - його дохід і індивідуальне споживання — 63, 71, 73, 74—75, 77, 82, 126—127, 327, 330, 340, 341, 342—347, 363, 375—376,

- 377—381, 387, 395—397, 400—401, 405—406, 417—419, 426, 435—437, 496;
- і експлуатація робітників — 170—172, 180, 193—194, 224—225, 226—230, 239—240, 318—326, 349—352, 363, 383, 387—388, 390—395, 398—399, 412, 456—457, 529, 536—538;
 - і банкрутства — 82, 112—113, 242, 328, 436—437.
- «Капітал» К. Маркса*
- історія його створення — 3—11, 18—20, 21—22;
 - предмет дослідження і окремі положення I тома — 4, 14, 17—20, 29, 33—34, 37, 41, 44, 54—55, 58, 72—73, 84—85, 107, 119—120, 129—130, 133, 148, 156—157, 160, 163, 167, 171, 179—180, 188, 193—194, 208, 210, 213, 221, 223, 233, 247, 307—308, 309, 317, 318, 331—332, 336, 342, 353, 363—364, 366—368, 398, 409—410, 428, 455, 509, 522, 527, 530—531;
 - предмет дослідження II тома — 7—9, 20—21, 22, 29—30, 44, 119—122, 159—162, 257—258, 266, 324, 330, 335—336, 343—344, 349, 355—356, 359, 362—370, 405—409, 509—512, 527—531, 541—544;
 - характеристика змісту III тома — 4—7, 9, 14, 20, 22, 188, 222, 234;
 - характеристика змісту і окремі положення IV тома — 4—7, 12—13, 15—16, 21, 22, 165, 372;
 - значення марксової теорії вартості і додаткової вартості — 13—14, 18—22;
 - робота Ф. Енгельса в справі видання II і III томів «Капіталу» — 3—10, 21—22, 25—26;
- Капітал обігу* — 174, 198—201, 202—206, 210—211, 213.
- Капіталістичний спосіб виробництва*
- загальна характеристика — 36—42, 51—52, 55—56, 59—65, 66—69, 78, 79—83, 84—85, 102—103, 112—114, 116—120, 122—127, 140—144, 145—148, 150—151, 156—160, 162, 166—168, 177, 178—180, 191—193, 211—212, 214—216, 226—228, 232—233, 240—243, 250, 252—253, 258—261, 267, 318—319, 324—327, 332—335, 349, 353, 354—356, 357—358, 359—369, 398—399, 405—409, 424—426, 429—430, 448—450, 455, 485—489, 492, 493—494, 495—499, 515, 518—519, 520—522, 524, 529—530, 535, 542;
 - його визначальна мета — 61—65, 83—84, 99, 105, 107, 112, 123—127, 159—162, 362, 372, 398, 401, 426, 462;
 - його базис — 39—40, 66, 355—367, 398—399, 400—401, 497—498;
 - закони виробництва, розподілу і обігу — 13—14, 19—22, 107, 119—121, 136, 155—157, 193—194, 223, 231, 277—278, 308—311, 314, 324, 335—336, 339, 342, 350—353, 364—369, 398—399, 406—407, 415—416, 422—426, 427—428, 436—437, 448—450, 471—472, 475, 482—483, 485—488, 513—516, 541—543;
 - історія і тенденції його розвитку — 19—20, 35—42, 60—61, 80—83, 84—85, 102—103, 114, 117—120, 122—125, 131, 134—135, 138, 140—144, 146—149, 150—151, 158, 162, 167—168, 177, 188, 191—193, 240—243, 248—250, 252—253, 258—260, 267, 324—327, 333—335, 355, 357, 359—361, 365—369, 424—426, 455, 488—489, 495—499, 518—519, 520—521, 529—530, 535, 537—539;
 - і економічні кризи — 20, 56, 81—82, 110, 112—113, 130, 177, 191—192, 238, 242, 261, 292, 325—329, 424—426, 485—488, 514—516, 521—524, 542;
 - його історично минулий характер — 60;
 - критика поглядів буржуазних економістів — 33—35, 41—42, 74, 79—81, 87, 98—100, 112—113, 118—119, 121—123, 131—134, 146—149, 160—161, 167—168, 218—221, 225—234, 384—

- 385, 450, 455—457, 488, 514—515, 518—519, 530—531, 537—538;
- необхідність переходу до суспільного ведення виробництва — 252—253, 325, 369, 441, 485—488.
Див. також: *Анархія капіталістичного виробництва, Відтворення, Держава, Експлуатація робочої сили капіталом, Капітал, Капіталіст, Конкуренція, Робітничий клас.*
 - Китай* — 40, 109, 117, 261.
 - Кількість і якість* — 30—31, 48—50, 88—89, 189—191, 387—388, 422, 424, 426, 527.
 - Клас капіталістів*
 - основна умова його виникнення і існування — 30—42, 60—61, 388—389, 405, 493—494;
 - промислові капіталісти як основні представники класу капіталістів — 60—61, 114, 123—127, 137—138, 344, 359, 361, 363, 384, 385, 427, 435, 437, 474, 493—494, 525—526.
 - Класи* — див. *Клас капіталістів, Робітничий клас, Селянство.*
 - Класична буржуазна політична економія*
 - загальна характеристика — 10—16, 18—22, 42, 91—92, 99, 112—113, 122—123, 132, 167, 173—174, 225—227, 232—234, 264—265, 275, 307, 340—341, 372—374, 384—385, 389—390, 401—404, 425, 437, 450, 451, 453—454, 472, 475, 488, 514, 518—519;
 - оцінка і критика теорій А. Сміта — 7, 12—16, 195—221, 226—227, 234—235, 356, 372—403, 422—423, 442, 451—453, 494—495;
 - оцінка і критика теорій Д. Рікардо — 13—16, 21—22, 222—235, 307, 402—403;
 - крах школи Рікардо — 21—22, 307;
 - перехід від буржуазної класичної до вульгарної політичної економії — 17—18, 20—21, 221, 226, 234—235, 307, 372—374, 382—385, 389—390,
 - 395—396, 401—404, 450, 451, 455—457, 499—500, 507—508;
 - використання утопістами теорій Рікардо для критики капіталізму — 14—17, 19, 251, 333—335;
 - докорінна відмінність теорії Маркса від теорій його попередників — 17—22.
 - Класова боротьба робітників*
 - і заробітна плата — 350—353, 424—425, 530, 537—538.
 - Комунізм (науковий)*
 - окремі положення про суспільне виробництво — 141, 145—146, 252, 325, 339—340, 369, 400, 441, 468, 485—487.
 - Конкретна праця* — 389—390, 399, 445—446, 448, 449, 517.
 - Конкуренція* — 82, 85, 136—138, 151—152, 177, 258, 267, 295, 538.
 - Концентрація виробництва* — 135, 259—260.
 - Концентрація капіталу* — 241—243, 259.
 - Кон'юнктура (товарного ринку)* — 126—127, 250, 267, 292, 301—302, 327, 332.
 - Кооперація* — 148, 243, 367.
 - Корисна праця* — див. *Конкретна праця.*
 - Кредит*
 - умови виникнення і розвитку — 122—123, 188, 242—243, 261, 291, 327—328, 331—333, 357, 390—391, 427, 436, 437, 497, 499, 513, 519, 521, 539—540;
 - його значення при капіталізмі — 73, 122—123, 149, 155, 188, 193—194, 239, 241—243, 262, 268, 272, 291, 299—301, 321, 327—328, 331—333, 357—358, 369, 390—391, 422, 427, 436—437, 474, 499, 513, 519, 521, 539—540;
 - кредитні гроші — 119, 333, 370;
 - кредитування робітником капіталіста — 32, 76—77, 193—194, 219, 224, 273, 333—335, 393—394, 412, 429, 460—461, 464, 465;
 - критика буржуазних поглядів на кредит — 122—123, 155, 193—194, 357—358.

Див. також: *Банки, Грошовий капітал, Грошовий ринок, Позичковий капітал.*

Кризи надвиробництва — див. *Економічні кризи.*

Кріпосництво — 37, 117, 399, 498.

Кругообіг грошового капіталу

— визначення — 47—48, 61—62;

— його формула — 29, 38, 45, 54—55, 61, 62, 66—67, 70, 85, 86, 107;

— його перша стадія — 30—41, 45, 46, 50—51, 62, 64—68, 80, 87—88, 94—95, 123—125;

— його друга стадія — 38—42, 45—46, 51—55, 61—63, 66—67, 84—86, 98—99;

— його третя стадія — 42—48, 49—52, 54—60, 63—64, 66—67, 70, 72—73, 74—78, 81—82, 86—88, 93, 95—98, 124—127;

— мета і результат кругообігу — 47—52, 54—55, 61—65, 84—86, 107, 112—113, 124—127, 159, 161—162;

— як особлива форма кругообігу промислового капіталу — 55—56, 60—61, 64—65, 67, 82—83, 85, 108—110, 112;

— як єдність процесу обігу і процесу виробництва — 54—55, 64, 107—108;

— як форма відтворення грошового капіталу — 107;

— його особливості в золотопромисловості і на транспорті — 52, 59—60;

— критика буржуазних теорій грошей і грошового капіталу 33—34, 36, 64, 66, 79—80, 87, 99, 112—113, 122—124, 160—161, 265.

Див. також: *Грошовий капітал.*

Кругообіг продуктивного капіталу

— визначення — 69—70, 362;

— його формула — 67, 69, 80, 85—86, 91—92, 99, 405;

— час кругообігу — 128;

— функція продуктивного капіталу — 38—42, 62, 69, 80—81, 84—85, 87, 99, 128—131, 159—160;

— його визначальна мета — 83—85, 107, 159—160;

— реалізація товарного капіталу — 41—52, 64, 70—74, 95—98, 116, 124—125, 134—135;

— поділ руху капітальної і додаткової вартості — 70—75, 85, 86, 88—90, 95—98;

— умови його нормального ходу — 55—56, 74, 78—79, 80—83, 90—91, 112—116;

— вплив змін вартості і цін — 78—79, 98, 101, 112—116;

— і індивідуальне споживання — 40, 63—66, 80—82, 100—101, 127, 134;

— і дохід капіталіста — 71—76, 126—127;

— і утворення грошового фонду нагромадження — 83—85, 88—91, 127;

— і розширене відтворення — 83—85, 88—89, 101, 115, 126—127;

— і резервний грошовий фонд — 90—92, 127;

— і економічні кризи — 81—82;

— як єдність процесів виробництва і обігу — 64, 69—70, 107—112;

— як рух промислового капіталу — 55—56, 60—61, 69—70, 86—87, 107—112, 116—118, 119—121, 122;

— як процес і форма відтворення — 69—71, 78—85, 91—92, 98—99, 107—111, 116—118;

— критика поглядів буржуазних економістів — 74, 75, 80—82, 87, 92, 99, 112—114, 122—123, 132—133, 160—161;

Див. також: *Обіг капіталу, Продуктивний капітал.*

Кругообіг товарного капіталу

— його формула — 66—67, 93, 99—101, 102, 405—406;

— його відмінність від інших форм кругообігу — 93—94, 99—106, 114—116, 160, 405—406;

— і масштаб відтворення — 44;

— і суспільний капітал — 104—105, 111, 405—407;

— і споживання, взятє в цілому — 74—75, 100—101, 104—105, 405—406;

— і розподіл суспільного продукту — 100—101;

- і розширене відтворення — 93, 106, 115;
- і економічні кризи — 80—82;
- як форма кругообороту промислового капіталу — 55—56, 60, 101—102, 103—105, 108—111, 116—118;
- критика буржуазних понять товарного капіталу — 42, 80, 99, 160—161.

Див. також: *Товарний капітал.*

- Купецький капітал* — 75, 81, 82, 84, 102—103, 118—119, 138, 149, 154—155, 196—197, 199, 200, 203, 211, 327—328, 437, 474, 526.

Див. також: *Торговий капітал.*

Л

- Лихварський капітал* — 437, 513.
Ліс (як даровий матеріал природи) — 366.

- Лісівництво* — 237, 247, 252, 253, 255, 496;

- знищення лісів у ході розвитку капіталізму — 253;
- при суспільному виробництві — 252.

М

- Мадагаскар* — 147.

- Мацужактура* — 250.

- Математика* (її вивчення і застосування Марксом (Ф. Енгельс)) — 7, 9, 292—293.

- Матеріалістичне розуміння історії* (загальні положення і окремі приклади) — 12, 19—20, 35—37, 40—41, 60—61, 99, 112—113, 117—118, 122—123, 140—141, 147—148, 191—192, 241, 249—250, 258—261, 325—328, 355, 357, 366—369, 371—372, 384—385, 450, 457, 497, 530, 536—537.

- Матеріал праці* — 148, 180, 210, 212, 215, 216, 223—224, 229, 233, 253, 387, 453.

Див. також: *Предмет праці.*

Машини

- як складова частина постійного або основного капіталу — 58, 128, 130, 147—148, 163, 166, 175, 177—182, 185—187, 201—203, 212, 215—216, 244,

247, 409, 466, 467, 470, 476, 498, 543;

- як товар або товарний капітал — 72, 93, 166, 172, 200, 212, 215—217, 448;

- як засіб підвищення продуктивності праці — 147—148, 243, 245—246;

- особливості перенесення їх вартості на продукт — 58, 163—164, 169—170, 178—180, 182, 201—203, 208, 237—239, 244—245, 409, 466, 467—468, 476, 543—544;

- їх відтворення і оновлення — 163, 169—170, 177—178, 184—187, 239, 466, 476;

- їх утримання в справності та ремонт — 179—182, 184—185;

- їх удосконалення — 178, 181, 245—246;

- їх фізичне і моральне зношування — 58, 163, 164, 169—170, 176—179, 181—182, 184, 466, 467, 476;

- і нагромадження капіталу — 184;

- і економічні кризи — 177;

- і експлуатація робітників — 180, 247;

- критика буржуазних поглядів на машини — 199—200, 201—202, 212, 215—216, 222—223, 227—228, 234—235, 376—377.

Див. також: *Засоби праці, Основний капітал, Постійний капітал.*

- Машинобудування* — 184, 216, 227—228, 237—238, 240—241, 448—449.

- Мексика* — 488.

- Меркантилізм* — 12, 64, 66, 106.

- Метод дослідження* (в «Капіталі» К. Маркса)

- логічна послідовність і методологічні прийоми дослідження — 29—30, 33, 71, 85, 103—105, 112—114, 138—139, 144—146, 159—169, 190, 240—241, 257, 266—268, 277, 279—280, 287—290, 292—294, 296, 303—308, 335—337, 343—344, 345, 349—350, 358, 361, 364—365, 405—411, 417, 447, 450,

- 462, 468, 475, 482—485, 488—489, 497, 509—512, 521—522, 524—527, 530, 541—543;
- критика методології утопістів і буржуазних економістів — 11—22, 36, 42, 66—67, 74, 75, 99, 121—123, 132, 146—147, 160—161, 167, 189—235, 265, 275, 307, 340—341, 350—352, 357, 372—387, 389—390, 393—398, 401—404, 422—423, 451—453, 455—457, 475, 488, 489, 493—495, 499—508, 518—519, 524, 528—530.
- Мінова вартість* — 60—62, 113, 134, 153, 163.
- Можливість і дійсність* — 98—99, 100—101, 153, 408, 542.
- Монета* — 75, 356—357, 361, 368, 490, 497.
- Монетарна система* — 66.
- Монополія*
- виникнення монополії банків — 114;
 - класу капіталістів на суспільні засоби виробництва і гроші — 437.
- Н**
- Нагромадження капіталу*
- як мета і умова збереження капіталу — 84—85, 105, 107, 113, 126, 159—162, 521, 542;
 - як капіталізація додаткової вартості — 85—86, 330—332, 335, 509, 531—536, 539—541;
 - в формі потенціального грошового капіталу (скарбу) — 82—84, 89—91, 115—116, 127, 129, 184, 188, 264, 332—333, 358—361, 496, 509—514, 516—523, 534, 539, 544—545;
 - в формі боргових вимог, вкладів у банки, цінних паперів — 84, 90, 127, 188, 332—333, 360, 513, 519, 540;
 - в формі основного капіталу — 177—178, 184—191, 243, 495—496;
 - як розширене відтворення — 84—86, 101, 106—107, 178, 184, 331, 355—356, 366—369, 375, 512—543;
 - просте відтворення як його реальний фактор — 408, 426, 514—517, 527—528, 531—532, 536, 541—542;
 - умови переходу від простого до розширеного відтворення — 517, 522, 524—526, 529—531, 541—543;
 - схеми розширеного відтворення — 527—543;
 - і норма нагромадження — 541—542;
 - і зростання індивідуального споживання капіталістів — 74, 524, 535;
 - і продуктивність праці — 518, 535;
 - і зростання органічної будови капіталу — 88, 124—125, 535;
 - і економічні кризи — 81—83, 177, 191, 424—425, 514—516, 542;
 - і експлуатація робітників — 178—180, 324, 331—332, 366—367, 522, 529—530, 537—538;
 - критика буржуазних теорій — 99, 132, 357, 455, 499—508, 518, 524, 530;
- Див. також: *Концентрація капіталу, Централізація капіталу.*
- Найма на праця* — 35—39, 104, 123, 129, 139, 151, 171—172, 233, 355, 400—401, 429, 497—498.
- Напівфабрикат* — 149, 210, 212, 226, 409, 453, 485, 487, 543.
- Натуральне господарство*
- його загальна характеристика — 122—123, 147, 208, 498;
 - перуанських інків — 123, 156.
- Наука*
- її застосування у виробництві — 129—131, 248—249;
 - капіталістичне привласнення її досягнень — 367.
- Необхідна праця* — 21, 139, 218, 237, 393, 399, 441—442, 445—446.
- Необхідність і випадковість* — 515.
- Нещасні випадки* (на виробництві)
- одна з їх причин при капіталізмі — 180.
- Німеччина* — 249, 488.
- Нічна праця* — 130, 247.
- Номінальна заробітна плата* — див. *Заробітна плата.*
- Норма додаткової вартості*
- її загальне визначення — 305—308, 311, 314—316, 322;

- річна норма додаткової вартості — 303—318, 322—324, 330, 364;
 - і маса додаткової вартості — 306—308, 315, 322—324, 330;
 - і норма прибутку — 9, 22, 223, 350—353, 543;
 - і оборот капіталу — 324.
- Норма прибутку* — 9, 22, 125, 223, 350—353, 543.
- 0**
- Обмін*
- спосіб виробництва і спосіб обміну — 122—123;
 - як необхідна умова перетворення продукту в товар — 37, 147;
 - і виникнення грошей — 19, 366;
 - відмінність обміну продуктів і простого товарного обігу — 468, 519—521;
 - особливості товарообміну при капіталізмі — 19, 29—42, 44—47, 51—52, 54—55, 79—82, 102—105, 117—123, 136—137, 139, 142—146, 150—155, 157—158, 197—198, 211—212, 213—214, 215—218, 220—221, 224—225, 227, 260—261, 363—366, 398—401, 411;
 - як обмін речовин у процесі кругообороту і відтворення капіталу — 73, 78, 120—122, 145, 155, 198, 363, 364;
 - між двома підрозділами суспільного виробництва — 408—416, 426—440, 442, 444, 449, 452, 454—455, 457—474, 476—477, 482—491, 493—494, 514—516, 528—529, 531—536, 539—545;
 - критика поглядів буржуазних економістів — 19—22, 36—37, 42, 64, 66, 74, 79—81, 87, 99, 106, 113, 118—119, 122—123, 132, 133, 157, 197—200, 203—206, 208—209, 455—457, 474—475, 492—495, 497, 499—508, 514—515.
- Оборот капіталу*
- визначення і загальна характеристика — 111—112, 159—162, 189—192, 317, 362—366, 368—369;
 - час і число оборотів авансованого капіталу — 159—162, 189—192, 279, 317, 324, 327—329;
 - цикли оборотів — 190—192, 255—256, 292, 304;
 - відмінності в обороті різних частин капіталу — 126, 163—167, 173—175, 193—194;
 - спосіб підрахунку загального обороту індивідуального капіталу — 189—192;
 - особливості обороту оборотного капіталу — 126, 165, 174—175, 189—191, 193—194, 218, 225—226, 237, 239—240, 251—252, 254—255, 267—268, 287—290, 303—304, 337—338, 543;
 - особливості обороту основного капіталу — 126, 163—167, 168—170, 173—192, 216—218, 225—226, 227—228, 238—239, 287, 409, 543;
 - оборот змінного капіталу — 171—173, 219—220, 225—226, 228—229, 231—232, 303—327;
 - фактори, що змінюють швидкість обороту капіталу — 132, 192—194, 234, 237—240, 242—246, 248—253, 255, 257—264, 287—289, 299—300, 327, 328, 332;
 - вплив часу обороту на величину авансованого капіталу — 266—294, 298, 324, 365, 367—369, 433—434;
 - вплив зміни цін — 294—302;
 - і грошовий обіг — 264, 349—350, 353—354, 433—434;
 - і норма та маса додаткової вартості — 303—308, 322—323;
 - критика окремих положень буржуазних економістів — 161, 167, 192—194, 233—235, 264—265, 275.
- Див. також: *Час обороту.*
- Оборотний капітал*
- визначення — 164—165, 167—168, 170—173, 175, 189, 205, 207, 208, 209—210, 218, 220, 223, 225—226, 228—229, 231—232, 287—288;

- його відмінність від основно-го — 164—168, 173—175, 177—178, 189—190, 205, 206, 214, 219—220, 223—226, 228—230, 234—235, 239, 244—245, 253, 267—268, 287, 303—304, 488;
- особливості його обороту — 125—126, 173—175, 189, 193, 194, 225—226, 249, 251—252, 254—255, 267, 287—290, 303—304;
- змінний капітал як його складова частина — 170—173, 175, 219—221, 225—226, 228—229, 231—232, 239—240, 272, 303—304, 354;
- і постійний капітал — 170, 225—226, 228—229, 272—273, 303—304, 354, 409, 543;
- і витрати на ремонт — 182;
- критика визначень оборотно-го капіталу буржуазними економістами — 167, 173—174, 193—202, 203—235, 372—373, 379—381, 452—453.
- Община* — 121, 400;
- в Індії — 141;
- в Індонезії — 117;
- в Росії — 38;
- примітивна — 498.
- Органічна будова капіталу* — 88, 124—125, 223, 533, 535.
- Оренда* — 58, 179, 183—184, 251, 496—498, 505—506.
- Основний капітал*
- визначення — 163—170, 173—174, 177—178, 189—190, 204, 209—210, 214, 216—217, 223, 226—229, 233, 287;
- його відмінність від оборотно-го — 164—168, 173—175, 178, 189—190, 205, 206, 214, 219, 223—226, 228—230, 234—235, 239—240, 244—245, 253, 267—268, 287, 288, 303—304, 488;
- особливості його обороту — 169, 174, 175, 177—178, 189—190, 203—204, 226, 238—239, 287, 303—304, 339, 409, 467—468, 476—478, 543;
- як складова частина постійного капіталу — 58, 163, 164, 543;
- його фізичне зношування — 176—177, 266, 409—410, 466, 470—471, 476—477, 485—486, 544;
- його моральне зношування — 176;
- його зберігання і ремонт — 126, 179—188, 251, 330, 331, 376, 466—467, 495;
- його оновлення і нагромадження — 177—178, 185, 186, 189, 190, 514;
- його відтворення в суспільному масштабі — 176—177, 466—488, 495—496, 541—543;
- середній цикл його життя і періодичність економічних криз — 191—192, 255—256;
- і грошовий обіг — 174, 177—178, 187—188, 190—191, 199, 224, 339, 343—344, 366—367, 467—468, 495—496, 498—499, 514;
- і експлуатація робітників — 180, 267;
- критика визначень основного капіталу буржуазними економістами — 165, 167, 168, 173—174, 199—211, 213—217, 222, 224, 226—227, 228, 231—235, 372—374, 378—381, 453, 488.
Див. також: *Амортизація основного капіталу.*
- Особиста залежність* — 497—498.
Див. також: *Кріпосництво, Рабство.*
- Особисте споживання* — див. *Споживання, Фонд індивідуального споживання.*

II

- Панщина* — див. *Кріпосництво.*
- Первісний стан людства* — 455.
- Перенаселення* — див. *Відносне перенаселення.*
- Перервність і безперервність* (руху капіталу) — 55—59, 91, 108—112, 298.
- Період обороту* — див. *Час обороту.*
- Південна Америка* — 488.
- Підприємство* (капіталістичне)
- необхідне співвідношення між кількістю застосовуваних засобів виробництва і робочої сили — 30—32, 114—115;

- мінімальна норма вкладення капіталу і її зміни — 83—84, 88—90, 114—115, 127, 267—268, 367—370, 509—510;
 - умови його пропорціонального розширення — 83—84, 127, 177—179, 268, 272, 295, 331—332;
 - необхідні умови для заснування нових — 339, 495—496, 519;
 - банкрутства підприємств — 82, 112—113, 242, 328—329, 436;
 - і експлуатація робітників — 41, 180, 267, 436.
- Див. також: *Акціонерні товариства, Банки.*
- Підсобні промисли* — 250.
- Піратство* — 498.
- Платіжний баланс* — 78, 328—329, 521.
- Податки* — 244, 334, 475.
- Поділ праці*
- на фабриці — 110;
 - суспільний — 40, 61, 138, 140—141, 148, 243, 440, 483.
- Позики* — 326.
- Див. також: *Кредит, Позичковий капітал.*
- Позичковий капітал* — 188, 291, 331—333, 356, 428, 474, 513.
- Див. також: *Банки, Кредит.*
- Політична економія*
- її історія — 12—22, 307, 371—373;
 - загальна характеристика буржуазної політичної економії — 74, 132, 224—226, 340;
 - переворот, учинений К. Марксом в політичній економії — 13—14, 17—22.
- Див. також: *Вульгарна буржуазна політична економія, «Капітал» К. Маркса, Класична буржуазна політична економія, Меркантилізм, Фізіократи.*
- Попит і пропозиція*
- загальні положення — 81, 124—127, 150, 153, 294, 326, 350—352;
 - закон попиту і пропозиції — 351.
- Постійний капітал* — 19;
- визначення — 41, 163, 220, 223, 229, 409;
 - його форми існування в процесі виробництва — 128—131, 147—148, 163—167, 218, 219, 225, 228—229;
 - його поділ на основний і оборотний — 58, 163—166, 170, 303—304, 409;
 - перенесення вартості його різних частин на продукт — 58, 128—130, 409—410, 543—544;
 - його відтворення в суспільному масштабі — 367, 409—410, 414—416, 421—422, 438—441, 445—450, 454—455, 467—469, 516—519;
 - критика окремих положень буржуазних економістів — 165, 167, 218—235, 373—374, 385—390, 402—404, 450—453.
- Праця* — 38, 41, 86, 130—131, 137—138, 155—157, 179, 228—229, 289—290, 382, 443—444, 467;
- двоїстий характер процесу праці при капіталізмі — 66, 179, 218, 362, 389—390, 397, 399, 445, 446, 448 — 450;
 - як субстанція вартості — 14, 19—21, 34, 43, 179, 218, 387—390, 396—397, 399—401, 423, 441—448;
 - необхідна — 21, 139, 218, 237, 393, 399, 441—442, 446;
 - додаткова — 13—15, 19, 30, 31, 33, 42, 60, 74, 139, 218, 237, 306, 376, 397, 399, 441—442, 446, 516—517.
- Див. також: *Інтенсифікація праці, Продуктивність праці, Робоча сила.*
- Предмет праці* — 129 — 130, 156, 167, 201, 226, 247, 300, 387, 390.
- Див. також: *Матеріал праці.*
- Предмети індивідуального споживання*
- необхідні життєві засоби — 33, 39, 63, 77, 118, 125, 171—172, 210, 231, 339—340, 351—352, 379—381, 392, 393, 395, 416—417, 422, 424—426;
 - предмети розкоші — 326, 336, 339—340, 351—352, 416—418, 422, 424—426, 488.
- Див. також: *Життєві засоби, Фонд індивідуального споживання.*

- Прибуток* — 13—14, 132, 184, 351, 376, 380, 382;
 — норма прибутку — 9, 22, 125, 223, 234, 350—352, 543;
 — утворення середньої норми прибутку — 22, 223, 352—353;
 — теорія прибутку А. Сміта і Д. Рікардо — 12—16, 21—22, 196—204, 206—208, 217, 231, 307, 375—384;
 — критика буржуазних вульгарних теорій прибутку — 11, 12, 100, 132, 133, 204, 460, 461, 499—508.
- Природа*
 — експлуатація капіталом матеріалу природи — 106, 201, 202, 215, 366;
 — експлуатація капіталом сил природи — 129—131, 137, 155, 156, 194, 245, 247—249, 367;
 — перерви в процесі виробництва внаслідок природних умов — 111, 112, 128—131, 161, 179, 180, 181, 243, 247—252;
 — природне відтворення — 179, 371;
 — страхування від стихійних лих — 184;
 — і зношування основного капіталу — 175—177, 179—183, 186—187, 208, 238, 250—251;
 — і витрати на зберігання товарів — 134—135, 145—147, 151, 156—158.
- Причина і наслідок* (окремі положення) — 49, 132, 351—353.
- Продуктивний капітал*
 — визначення і загальна характеристика — 32, 33, 34, 38—42, 55, 56, 79, 80, 87, 99, 100, 102—103, 124, 129—131, 167—174, 190, 195—198, 200—205, 209—213, 214—220, 228—229, 253—254, 274, 278, 363—365, 366, 367, 368, 466, 467;
 — як форма промислового капіталу — 55, 56;
 — у формі запасу — 146—147. Див. також: *Кругооборот продуктивного капіталу*.
- Продуктивні сили суспільства*
 — їх марнування при капіталізмі — 179—180.
- Продуктивність праці* — 78, 89, 101, 106, 114, 145, 147, 148, 156, 157, 178, 251, 290, 331, 357, 366, 367, 518, 535;
 — методи її підвищення — 89, 148, 243, 251, 332, 367, 368.
- Пролетаріат* — див. *Робітничий клас*.
- Промисловий капітал* — 60, 64—65, 69, 86—87, 92, 108, 109, 110, 112, 117, 118, 119—122, 203, 294, 383, 495.
- Промисловий цикл*
 — визначення і загальна характеристика — 191—192, 255—256, 291—292, 542.
 — зміна фаз циклу і становище трудящих — 424—426.
- Просте відтворення* (в суспільному масштабі) — 335—337, 380—382, 405—408, 426, 441, 486, 514—515, 523—524, 542;
 — його схема — 410, 426—427, 527—528;
 — обміни між двома підрозділами — 408—416, 426—437, 439, 440, 441, 442, 444, 449, 452, 454—455, 457—465, 468—488;
 — обміни всередині першого підрозділу — 411, 438—441;
 — обміни всередині другого підрозділу — 410—411, 416—426;
 — роль грошей і грошового обігу — 412—416, 426—437, 456—468, 471, 472, 476—481, 485—486, 492—499;
 — значення витрачання робітниками заробітної плати — 363, 406—408, 410—413, 416—432, 433, 434, 454—465, 472—475, 497;
 — умови реалізації додаткової вартості — 335—355, 363, 417, 422—426, 434—437, 492—494;
 — змінного капіталу — 412—413, 416—418, 422—426, 441—445, 454—465;
 — постійного капіталу — 381, 388—390, 408—414, 421—422, 438—440, 445—453, 454—455, 466—468;
 — основного капіталу — 186, 410—411, 466—488, 495;

- грошового матеріалу — 335—337, 339, 347—349, 355, 357, 368, 488—492;
 - класових відносин — 359, 363, 390—395, 398—399, 400, 401, 405, 431—432, 437, 442, 443, 459—460, 461—463;
 - його необхідні умови і пропорції — 416, 422—426, 435, 441—443, 449, 472, 483, 485—488, 514—516, 541—543;
 - його суперечності — 407—408, 425—426, 436, 455, 485—488, 514—515, 542;
 - критика буржуазних теорій — 371—390, 395—397, 401—404, 422—426, 437, 441—442, 450—454, 455—457, 461, 465, 470, 475, 488, 492—495, 499—507, 514—515.
- Див. також: *Відтворення.*
- Простір і час* — 75, 111—112, 133, 135, 156—158, 258—259.
- Протилежність* — 19, 60, 173—174, 198, 205—206, 214, 219—220, 222, 223—226, 231, 232, 426.
- Процент* — 16, 127, 332, 474.

Р

- Работоргівля* — 498.
- Рабство* — 36, 117, 400, 457, 498, 536.
- Рантьє* — 437.
- Резервна армія робітників* — див. *Відносне перенаселення.*
- Релігія* — 64.
- Ремісничє виробництво* — 109.
- Ремонт*
- поточний і капітальний — 126, 183—184;
 - витрати на ремонт — 126, 179—187, 251, 330—331, 376, 377, 466, 495;
 - розподіл витрат на ремонт між капіталістами — 126, 181—185;
 - і експлуатація робітників — 180.
- Див. також: *Амортизація основного капіталу, Машини, Основний капітал.*
- Рим (Стародавній)* — 498.
- Ризики збуту* — 42, 44, 45, 46, 82, 124, 135, 158, 236, 242, 258 —

- 260, 261—264, 327—329, 499.
- Див. також: *Світовий ринок.*
- Ринок праці* — 29, 30, 34, 35, 45, 54, 63, 103, 124, 125, 326, 327, 462—463.
- Робітничий клас* — 359, 437;
- умови його виникнення і існування — 35—41, 118, 151;
 - його відтворення при капіталізмі — 37—40, 81, 123, 171—172, 175, 213, 219—220, 326—327, 359, 363, 389, 390—396, 401, 405, 424—426, 429—432, 442, 456—458, 459—463, 466, 522, 529—530, 535;
 - його доход — 377—378, 383, 387, 389, 391—395, 400—401, 412, 456—458, 460, 464—465;
 - і економічні кризи — 325—327, 424—426.
- Див. також: *Додаткова вартість, Заробітна плата, Наймана праця, Робоча сила, Сільськогосподарський робітник.*
- Робоча сила*
- як товар — 19—21, 30, 31—36, 39, 41, 63, 80, 87, 94, 95, 113, 121, 123—125, 171—172, 205, 213, 214, 219—220, 224—225, 229, 325, 337, 338, 359, 363, 383, 390—395, 398, 412, 429, 431, 456—458, 477, 496;
 - її вартість (ціна) — 19—21, 30—31, 33, 34, 77, 121, 123, 144, 170—172, 225, 232, 383, 387—389, 392—396, 400—401, 457—458, 462—463, 502—503, 530;
 - процес її споживання — 34—35, 36, 38—39, 42, 63, 113, 114, 121, 171, 220, 225, 229—230, 278, 304, 319, 366, 390—391, 392, 393—394, 398—401, 412;
 - як складова частина продуктивного капіталу — 32, 41, 144—145, 162, 170, 171, 203, 205, 213, 219, 229, 429;
 - і змінний капітал — 170—171, 213, 225, 228, 239, 318—327, 337, 363, 383, 390—392, 409, 431, 456—465;
 - і додаткова вартість — 143—144, 171, 173, 206, 218, 225,

- 227, 305—308, 324, 337, 359, 388, 394;
 — її відтворення — 21, 36, 37—40, 63, 100—101, 118, 123, 170—172, 175, 213, 219—220, 225, 319, 325—326, 359, 390—396, 405, 424—425, 429—431, 442, 456—458, 459—463, 467, 522, 529—530, 535.
Робоча худоба — 166, 177, 206, 207, 209, 220, 250—251, 253, 385, 395, 409, 451.
Робочий день
 — визначення і загальна характеристика — 162, 238, 308, 441, 442, 443, 445—447;
 — скорочений — 267;
 — і інтенсифікація праці — 267, 331—332, 366.
Робочий період — 236—246, 248, 250, 251, 266, 268, 275, 283, 284, 286—289, 308, 327, 329, 365, 369—370, 495.
«Робочий фонд» — 221.
Родючість ґрунту
 — розтрачання її при капіталізмі — 367;
 — методи її підвищення — 165.
Розподіл
 — додаткової вартості — 14, 21—22, 223, 344, 361, 384—385, 401, 437;
 — речових факторів виробництва — 37, 100, 398.
Розширене відтворення (в суспільному масштабі) — 83—86, 106, 178, 184, 331—332, 355—356, 365—369, 375;
 — просте відтворення як його реальний фактор — 85, 408, 426, 514—517, 527—528, 532, 536, 541—542;
 — нагромадження грошового капіталу — 332, 355—361, 509—514, 516, 518—524, 529—532, 544—545;
 — значення системи кредиту — 513, 519, 521, 539—540;
 — джерело додаткового постійного капіталу — 509—510, 512—514, 516—521;
 — джерела додаткового змінного капіталу — 522;
 — відносне перенаселення як його умова — 522, 535;
 — його схематичне зображення — 527—537;
 — його необхідні пропорції — 541—543;
 — його суперечності і кризи — 81—83, 177—179, 190—192, 425—426, 483—485, 514—516, 518—519, 520—522, 523—527, 529—531, 535, 537—540, 542—543;
 — і споживання — 524, 526;
 — і норма нагромадження — 541;
 — і органічна будова капіталу — 88, 124—125, 533, 535—536;
 — і продуктивність праці — 518, 535;
 — і експлуатація робітників — 179, 180, 324—325, 331—332, 366—367, 522, 529—530, 536—538.
 Див. також: *Відтворення*.
Росія — 7, 37, 117, 249, 250.
- С**
- Світовий ринок* — 20, 117, 121, 150, 169, 260—261.
 Див. також: *Зовнішня торгівля*.
Селянство — 37, 140, 142, 147, 244, 250, 326, 399;
 — в Росії — 37, 249—250.
Середні віки — 137.
Середній прибуток — 22, 223.
Сировий матеріал — 148, 149, 165—167, 168, 170, 175, 201, 208, 212, 213, 225, 227, 228, 263, 300, 381, 409, 421, 453, 467, 487.
Сільське господарство — 112, 219, 244, 249, 251—252, 326, 383, 499.
 Див. також: *Землеробство*.
Сільськогосподарський робітник — 123, 218, 326, 372.
Сім'я
 — патріархальна — 208;
 — робітника — 461;
 — капіталіста — 71, 519.
Соціалізм (науковий) — див. *Комунізм* (науковий).
Спекуляція — 62, 113, 156, 217, 242, 326, 332, 351, 425.
Споживання
 — суперечність між виробництвом і споживанням при капіталізмі — 327, 424—426;
 — як необхідний момент у процесі кругообороту і відтворення

- ня капіталу — 63—64, 74—75, 100—101, 104—105, 363, 405—406, 524—525, 526;
- продуктивне — 29, 46, 63, 80—81, 100, 105, 165, 208, 363;
- індивідуальне (особисте) — 63, 81, 100, 101, 104, 105, 165, 363, 408;
- робітника і робітничого класу — 33, 63, 81, 100, 151, 213, 343, 350, 351, 363, 377—378, 395, 417, 424, 425, 462, 463, 496, 536—538;
- капіталіста і класу капіталістів — 63, 64, 65, 71, 75, 82, 100, 330, 342, 345—346, 351, 360, 363, 377—378, 395, 417, 424—426, 436, 437, 496, 524;
- і кредит — 194;
- робочої сили капіталом — 34—35, 36, 38, 39, 63, 113, 121, 171, 213, 220, 221, 225, 229, 230, 304, 319, 366, 390, 391, 393—394, 398—401, 412.
- Споживна вартість* — 34—35, 63, 81, 134—135, 142, 146, 156, 166, 167, 211, 389, 400, 449;
- засобів виробництва — 94, 130, 163, 166, 167, 177, 217, 238;
- і корисний ефект засобів транспорту і зв'язку — 59—60;
- і час обігу товарів і товарного капіталу — 134—135;
- і витрати на утворення і зберігання запасу — 143—155, 254, 257, 262—264, 467;
- і вартість — 166, 167.
- Сполучені Штати Америки* — 147, 488, 498, 537—538.
- Спосіб виробництва* — див. *Капіталістичний спосіб виробництва, Суспільно-економічна формація.*
- Срібло* — див. *Золото (і срібло).*
- Страховий фонд виробництва* — 184, 376.
- Страхові товариства* — 144.
- Суперечність* — 16, 22, 80—82, 327, 387, 425—426.
- Суспільне багатство* — див. *Багатство (суспільне).*
- Суспільний капітал* (загальна характеристика) — 104, 111, 144, 149, 160, 213—214, 216—217, 273, 279, 289, 363, 365, 366, 380, 381, 397, 405—408, 440, 448—450, 532—535, 540—541.
- Суспільний поділ праці* — див. *Поділ праці.*
- Суспільний (річний) продукт* — його поділ за вартістю — 151, 216, 379—381, 405—406, 407—410, 436, 445—450, 527, 533, 535;
- його поділ за натуральною формою — 379—381, 405—408, 411, 417—418, 438—440, 445—450.
- Суспільно-економічна формація* — 40—41, 60, 450.
- Див. також: *Капіталістичний спосіб виробництва, Комунізм, Кріпосництво, Рабство.*
- Суть і явище* — 132—133, 153.

Т

Тваринництво — 179, 244—245, 253—254.

Техніка

— її значення і розвиток при капіталізмі — 41, 60, 83, 109, 114, 127, 177, 398, 518.

Товар

— загальні положення — 19, 42, 46, 51, 63, 71, 87, 102, 103, 123, 132—135, 142, 143, 150, 215, 277, 390, 391, 398—400, 405, 406, 510, 511;

— його двоїстий характер — 134, 142, 366;

— його вартість — 14, 19, 21, 34, 42—44, 113—114, 142, 266, 319—320, 388—390, 399—401, 416—417, 423, 435, 436, 442—448;

— умови перетворення продукту в товар — 40, 42, 133, 153, 208, 366;

— умови перетворення товару в товарний капітал — 42, 43, 45—46, 102, 103, 105, 402;

— робоча сила як товар — 19—21, 30, 31—37, 38—39, 41, 63, 80, 87, 94, 95, 113, 121, 123—125, 171, 172, 205, 213, 214, 219—220, 224, 239, 325, 337, 338, 359, 363, 383, 390—395, 398, 412, 429, 431, 456—458, 477, 496.

Товарне виробництво

- просте — 32—33, 36, 37, 40, 74, 80, 117, 133, 139, 366, 401;
- капіталістичне — 29, 30, 33—35, 36—42, 64, 66, 72—74, 80, 117, 118, 123, 133, 139, 146, 359, 362, 366—367, 369—370, 398, 401, 405—408, 513, 515, 520—521.

Товарний запас

- визначення і загальна характеристика — 144, 145, 146—147, 148—149, 150—155, 164, 194, 297—300, 329, 525—527;
- умови його зменшення або збільшення — 147, 150, 153—155, 300;
- витрати на його утворення і зберігання — 145—150, 151, 154—155;
- критика буржуазних уявлень про товарний запас — 146—149.

Товарний капітал

- визначення і загальна характеристика — 42, 43—46, 47, 49—52, 55, 56, 67, 68, 70, 74, 75, 81, 82—83, 86, 95, 100, 101, 102—103, 133, 134—135, 144—145, 150—151, 198, 211, 212, 363—365, 381, 405—406, 416—417, 543;
- формула і особливості його кругообороту — 66—67, 68, 69—70, 71, 93—106, 114—116, 120—121, 160, 405—406;
- і реалізація додаткової вартості — 45—48, 70, 71, 72, 73, 74, 76, 95, 96, 341, 361, 435—437;
- і витрати обігу — 136—146, 154—157, 257—264;
- його роль у процесі відтворення суспільного капіталу — 79, 108, 210—212;
- критика поглядів буржуазних економістів — 42, 64, 80, 99, 160—161, 200—201, 265, 375—376, 378—390, 395—404, 423—424, 450—454.

Товарний обіг — 64, 154, 155—156;

- простий — 49, 54—55, 69—70, 72, 80, 117, 133, 140, 156, 203, 336, 363—366, 428, 468, 513, 520;
- при капіталізмі — 32, 36, 37,

55, 61, 64, 72, 73, 75, 116, 117, 124, 123, 139, 150, 203, 362—366, 398—401, 428, 449, 512, 513, 521;

- і грошовий обіг — 203, 339, 353, 426—430, 433, 492—499, 512—513.

Товарний ринок — 29, 30, 45, 46, 64, 77, 103, 122, 127, 133, 144, 150, 212, 214, 263, 298, 462, 496.Див. також: *Ринки збуту.**Торгівля*

- загальні положення — 37, 40, 64, 118, 526;
- і промисловий капітал — 118;
- і купецький капітал — 118, 138, 196, 197, 327—329;
- і витрати обігу — 136—139, 257—264;
- роздрібна — 65, 153, 380, 475;
- критика поглядів буржуазних економістів — 118, 119, 157;

Торговий баланс — 328—329.*Торговий капітал* — 61, 81, 118, 196, 197, 200, 437.Див. також: *Купецький капітал.**Транспорт*

- особливості процесу виробництва і праці на транспорті — 59—60, 156—157, 165;
- вплив розвитку засобів транспорту на розміщення виробництва, населення і концентрацію капіталу — 135, 149—150, 156, 258—260, 299—300;
- транспортні витрати — 155—158, 258—261, 451;
- формула кругообороту капіталу на транспорті — 60;
- вплив розвитку засобів транспорту на оборот капіталу — 175—176, 183, 185—188;
- і утворення запасів — 150—151.

Тред-юніони — 351.

У

Утопічний соціалізм — 16, 17, 19.

Ф

Фабрика

- загальна характеристика — 112, 182, 184;

— поділ праці на фабриці — 110.
Фермер — 122, 140, 195, 244, 372, 383—384, 386.
Фетишизм (товарний) — 132, 208, 209, 226, 233.
Фізика — 84, 247.
Фізіократи — 105—106, 195—199, 205, 216, 218—221, 227, 231—232, 353, 371—373, 382, 390, 391, 403, 514, 516.
Фонд індивідуального споживання — 101, 146, 154, 209, 214, 217, 375, 377, 378, 380—381, 389, 405, 408, 423—424, 452, 526.
Форма і зміст — 29—30, 36.
Фритредерство — 514.

X

Хімія — 18—19, 129, 137, 165, 247, 248.

Ц

Централізація капіталу — 243, 361, 368.

Цикл — див. *Промисловий цикл*.

Ціна

— загальні положення — 34, 42, 72, 115, 132, 140, 142, 143, 159, 182, 184, 204, 261, 301, 327—328, 350—353, 356, 406—407, 425, 436, 521;

— вплив зміни цін на оборот капіталу — 115, 294—302, 327—328;

— і заробітна плата — 326—327, 350—353, 425.

Див. також: *Вартість*.

Ціна виробництва — 223, 350.

Цінні папери — 84, 90, 519;

— державні — 360.

Див. також: *Акції*.

Ч

Час виробництва

— визначення — 128—129, 130—131, 247, 248;

— і час праці (робочий час) — 128—130, 247—251, 252, 255, 266—268, 271—273;

— і робочий період — 236—240, 243—246, 248, 266—268, 327, 495;

— умови і методи його скорочення при капіталізмі — 131, 243—248, 251—253;

— як складова частина часу обороту — 128, 132, 159, 161—162, 239—240, 257, 266—267, 366, 368—370;

— і час обігу — 128, 131—133, 266—268, 270—275, 286—294, 364—365, 369—370;

— і величина авансованого капіталу — 128, 237—245, 248—255, 266—268, 270—275, 287—290, 365, 368—370;

— і експлуатація робітників — 129—130, 247.

Див. також: *Додаткова вартість*, *Змінний капітал*.

Час обігу

— визначення — 128, 131—132, 133, 136;

— час продажу як частина часу обігу — 77, 108—109, 131—140, 141, 144—145, 257—263, 327;

— час купівлі як частина часу обігу — 77, 82, 83, 108—109, 132—134, 136—140, 141, 144—145, 260—264;

— як частина загального часу обороту — 128, 132, 159, 162, 240, 257, 327—329, 364, 365, 369;

— вплив часу обігу на оборот і на величину авансованого капіталу — 266—279, 287—289, 290—294, 296—301, 364—369;

— і час виробництва — 128, 131—133, 266—268, 270—275, 286—294, 364—365, 369—370;

— і витрати обігу — 136—146, 150—158.

Час обороту

— визначення — 128, 133, 159, 160—162, 189—193, 257, 316—317;

— оборотного капіталу — 126, 189—191, 196, 228, 237—240, 244—245, 247—256, 287—289, 291—294, 303—308, 316—329, 337—338, 342—343, 364, 365—366;

— основного капіталу — 126, 169—170, 189—192, 195, 196, 227—228, 239, 244—245, 247—

- 255, 287, 304, 332, 364, 367,
466—468, 470, 498, 514, 545;
— всього авансованого капіта-
лу — 189—192, 255, 316—317,
345—346;
— його вплив на величину аван-
сованого капіталу — 266—
282, 283—302, 365—366, 367—
368;
— причини відмінностей в його
тривалості — 131—132, 192—
194, 234—235, 237, 239—240,
243—256, 257—265, 266—268,
287—290, 291—292, 294—301,
308—309, 327—328, 365—366,
369—370;
— і норма та маса додаткової
вартості — 303—324, 330, 332,
363—364.

III

Шотландія — 122, 235, 374.

З М І С Т

<i>Від Інституту марксизму-ленінізму при ЦК РПРС</i>	VII—VIII
ПЕРЕДМОВА.....	3— 22
ПЕРЕДМОВА ДО ДРУГОГО ВИДАННЯ.....	25— 26

К Н И Г А Д Р У Г А

ПРОЦЕС ОБІГУ КАПІТАЛУ

В і д ді л п е р ш и й. М Е Т А М О Р Ф О З И К А П І Т А Л У Т А І Х КРУГООБОРОТ.....	29—158
<i>Розділ перший. КРУГООБОРОТ ГРОШОВОГО КАПІТАЛУ</i>	29—68
I. Перша стадія. $G—T$	30—38
II. Друга стадія. Функція продуктивного капіталу.....	38—42
III. Третя стадія. $T'—G'$	42—52
IV. Кругооборот в цілому.....	52—68
<i>Розділ другий. КРУГООБОРОТ ПРОДУКТИВНОГО КАПІТАЛУ</i>	69—92
I. Просте відтворення.....	70—83
II. Нагромадження і відтворення в розширеному масштабі.....	83—88
III. Нагромадження грошей.....	88—90
IV. Резервний фонд.....	90—92

<i>Розділ третій.</i> КРУГООБОРОТ ТОВАРНОГО КАПІТАЛУ.....	93—106
<i>Розділ четвертий.</i> ТРИ ФІГУРИ ПРОЦЕСУ КРУГООБОРОТУ.....	107—127
Натуральне, грошове і кредитне господарство.....	—
Покриття попиту і пропозиції.....	—
<i>Розділ п'ятий.</i> ЧАС ОБІГУ.....	128—135
<i>Розділ шостий.</i> ВИТРАТИ ОБІГУ.....	136—158
I. Чисті витрати обігу.....	136—143
1) Час купівлі і продажу.....	136—140
2) Ведення бухгалтерського обліку.....	140—142
3) Гроші.....	142—143
II. Витрати на зберігання.....	143—155
1) Утворення запасу взагалі.....	144—150
2) Власне товарний запас.....	150—155
III. Транспортні витрати.....	155—158
В і д і л д р у г и й. ОБОРОТ КАПІТАЛУ.....	159—361
<i>Розділ сьомий.</i> ЧАС ОБОРОТУ І ЧИСЛО ОБОРОТІВ.....	159—162
<i>Розділ восьмий.</i> ОСНОВНИЙ КАПІТАЛ І ОБОРОТНИЙ КАПІТАЛ.....	163—188
I. Відмінності форми.....	163—175
II. Складові частини, заміщення, ремонт, нагромадження основного капіталу.....	175—188
<i>Розділ дев'ятий.</i> ЗАГАЛЬНИЙ ОБОРОТ АВАНСОВАНОГО КАПІТАЛУ. ЦИКЛИ ОБОРОТІВ.....	189—194
<i>Розділ десятий.</i> ТЕОРІЇ ОСНОВНОГО І ОБОРОТНОГО КАПІТАЛУ. ФІЗИО- КРАТИ І АДАМ СМІТ.....	195—221
<i>Розділ одинадцятий.</i> ТЕОРІЇ ОСНОВНОГО І ОБОРОТНОГО КАПІТАЛУ. РІКАРДО.....	222—235
<i>Розділ дванадцятий.</i> РОБОЧИЙ ПЕРІОД.....	236—246
<i>Розділ тринадцятий.</i> ЧАС ВИРОБНИЦТВА.....	247—256
<i>Розділ чотирнадцятий.</i> ЧАС ОБІГУ.....	257—265

<i>Розділ п'ятнадцятий.</i> ВПЛИВ ЧАСУ ОБОРОТУ НА ВЕЛИЧИНУ АВАНСОВАНОГО КАПІТАЛУ.....	266—302
I. Робочий період дорівнює періодові обігу.....	275—279
II. Робочий період більший від періоду обігу.....	279—284
III. Робочий період менший від періоду обігу.....	284—288
IV. Висновки.....	288—294
V. Вплив зміни цін.....	294—302
<i>Розділ шістнадцятий.</i> ОБОРОТ ЗМІННОГО КАПІТАЛУ.....	303—329
I. Річна норма додаткової вартості.....	303—318
II. Оборот окремого змінного капіталу.....	318—323
III. Оборот змінного капіталу з суспільної точки зору.....	323—329
<i>Розділ сімнадцятий.</i> ОБІГ ДОДАТКОВОЇ ВАРТОСТІ.....	330—361
I. Просте відтворення.....	335—355
II. Нагромадження і розширене відтворення.....	355—361
В і д і л т р е т і й. ВІДТВОРЕННЯ І ОБІГ ВСЬОГО СУСПІЛЬНОГО КАПІТАЛУ.....	362—545
<i>Розділ вісімнадцятий.</i> ВСТУП.....	362—370
I. Предмет дослідження.....	362—365
II. Роль грошового капіталу.....	365—370
<i>Розділ дев'ятнадцятий.</i> ДАВНІШІ УЯВЛЕННЯ ПРО ПРЕДМЕТ.....	371—404
I. Фізіократи.....	371—374
II. Адам Сміт.....	374—402
1) Загальні положення Сміта.....	374—382
2) Розклад мінової вартості у Сміта на $v+m$	382—385
3) Постійна частина капіталу.....	385—390
4) Капітал і доход у А. Сміта.....	390—397
5) Резюме.....	398—402
III. Пізніші економісти.....	402—404
<i>Розділ двадцятий.</i> ПРОСТЕ ВІДТВОРЕННЯ.....	405—508
I. Постановка питання.....	405—408
II. Два підрозділи суспільного виробництва.....	408—411
III. Обмін між двома підрозділами: I ($v + m$) на II c	411—416

IV. Обмін в межах підрозділу II. Необхідні життєві засоби і предмети розкоші.....	416—426
V. Опосереднення обміну грошовим обігом.....	426—437
VI. Постійний капітал підрозділу I.....	438—441
VII. Змінний капітал і додаткова вартість в обох підрозділах.....	441—445
VIII. Постійний капітал в обох підрозділах.....	445—450
IX. Ретроспективний погляд на А. Сміта, Шторха і Рамсея.....	450—454
X. Капітал і дохід: змінний капітал і заробітна плата.....	454—465
XI. Заміщення основного капіталу.....	466—488
1) Заміщення в грошовій формі частини вартості основного капіталу, втраченої внаслідок зношування.....	470—475
2) Заміщення основного капіталу in natura.....	475—485
3) Висновки.....	485—488
XII. Відтворення грошового матеріалу.....	488—499
XIII. Теорія відтворення Дестюта де Трасі.....	499—508
<i>Розділ двадцять перший. НАГРОМАДЖЕННЯ І РОЗШИРЕНЕ ВІДТВОРЕННЯ</i>	509—545
I. Нагромадження в підрозділі I.....	512—522
1) Утворення скарбу.....	512—516
2) Додатковий постійний капітал.....	516—521
3) Додатковий змінний капітал.....	522
II. Нагромадження в підрозділі II.....	522—527
III. Схематичне зображення нагромадження.....	527—544
1) Перший приклад.....	531—535
2) Другий приклад.....	535—541
3) Обмін Іс при нагромадженні.....	541—544
IV. Додаткові уваги.....	544—545
<i>Примітки</i>	547
<i>Показчик імен</i>	555
<i>Показчик цитованої і згадуваної літератури</i>	561
<i>Показчик російських перекладів цитованих книг</i>	568
<i>Предметний показчик</i>	570

І Л Ю С Т Р А Ц І Ї

Титульна сторінка першого німецького видання II тома «Капіталу»	5
Титульна сторінка першого російського видання II тома «Капіталу».....	23
Факсиміле однієї з сторінок рукопису II тома «Капіталу» К. Маркса.....	53
Факсиміле однієї з сторінок рукопису II тома «Капіталу», відредагованої і переписаної Ф. Енгельсом.....	57

К. МАРКС и Ф. ЭНГЕЛЬС

Сочинения, т. 24

Политиздат Украины

(На украинском языке)

Здано на виробництво 16/IX 1963 р.

Підписано до друку 2/III 1964 р.

Формат 60×92¹/₂. Фіз.-друк. арк. 38.

Обліково-вид. арк. 39,3. Тираж 10 000. Зам. № 501.

Ціна 1 крб.

Видавництво політичної літератури України.
Київ, Володимирська, 42.

Київська книжкова фабрика
Державного Комітету Ради Міністрів УРСР по пресі.
Воровського, 24.

